Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

02

ARCHAEOLOGICA HEREDITAS

Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze

pod redakcją Zbigniewa Kobylińskiego

Warszawa – Zielona Góra 2013

Archaeologica Hereditas
Prace Instytutu Archeologii UKSW

Komitet Redakcyjny
Redaktor serii: Zbigniew Kobyliński
Członkowie Komitetu: Tadeusz Gołgowski, Jacek Lech, Przemysław Urbańczyk
Sekretarz: Magdalena Żurek

Adres Redakcji:
ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23, 01-938 Warszawa
tel. +48 22 569 68 27, e-mail: archeologia@uksw.edu.pl
www.archeologia.uksw.edu.pl

Redakcja techniczna: Magdalena Malińska i Alina Jaszewska
Skład: Kamil Banaszewski
Projekt okładki: Katja Niklas i Ula Zalejska-Smoleń
Na okładce: Grodzisko, gm. Banie Mazurskie (fot. K. Trela)
Linguistic consultation: Louis Daniel Nebelsick

Publikacja recenzowana do druku przez dr. Wojciecha Brzezińskiego

© Copyright by Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej, Zielona Góra and Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa

ISBN 978-83-932546-7-5

Wydawnictwo:
Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej
ul. Ceramiczna 2, 65-954 Zielona Góra
tel./fax: +48 68 323 12 83, kom. 604 933 447
www.fundacjaarcheologiczna.pl
e-mail: biuro@fundacjaarcheologiczna.pl

Książkę można kupić w sklepie internetowym:
www.wydawnictwofa.pl

SPIS TREŚCI

5 *Wprowadzenie*

*

7 Bartłomiej Klęczar i Magdalena Rutyna
Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego

*

31 Anna Marciniak-Kajzer
Czego relikty skrywają średniowieczne „grodziska". Refleksje po badaniach nie tylko w województwie warmińsko-mazurskim

45 Marcin Engel, Piotr Iwanicki, Grażyna Iwanowska i Cezary Sobczak
Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

65 Mariusz Wyczółkowski, Marta Szal, Mirosława Kupryjanowicz i Ewa Smolska
Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych

83 Kazimierz Grążawski
Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego

109 Sławomir Wadyl
Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęcy (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny)

125 Daniel Gazda
Między grodem a zamkiem – wieloczłonowe obiekty warowne prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego

135 Daniel Gazda, Joanna Jezierska, Jacek Konik i Piotr Szlązak
Badania Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009-2012

181 Marek Jagodziński
Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślęcinie, Kwietniewie i Weklicach

205 Robert Klimek
Zaginione zamki i strażnice poświadczone w źródłach z pierwszej połowy XIV wieku z obszaru Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji

*

225 Zbigniew Kobyliński
Projekt Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki: cele, założenia i pierwszy etap realizacji w 2012 roku

233 Seweryn Szczepański
„Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego

253 Jerzy Nitychoruk i Fabian Welc
Sytuacja geomorfologiczno-geologiczna wybranych grodzisk w okolicach jeziora Jeziorak

281 Zbigniew Kobyliński, Dariusz Wach i Magdalena Rutyna
Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku (z aneksami Anny Gręzak i Elżbiety Jaskulskiej)

305 Zbigniew Kobyliński, Dariusz Wach, Magdalena Rutyna, Jacek Wysocki i Bartłomiej Klęczar
Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku

327 Jacek Wysocki i Bartłomiej Klęczar
Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku

351 Tomasz Herbich
Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w 2012 roku

361 Andrzej Pydyn
Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego

373 Mateusz Popek, Andrzej Pydyn, Rafał Solecki i Paweł Stencel
Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak

381 Piotr Lasek i Jan Przypkowski
Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN

385 Magdalena Żurek
Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24-54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna

413 Krzysztof Misiewicz i Wiesław Małkowski
Badania nieinwazyjne na stanowisku 4 w Borecznie, woj. warmińsko-mazurskie w 2012 roku

423 Maciej Bojanowski, Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński
Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim

457 Joanna Kałużna-Czaplińska, Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński
Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim

467 *Noty o autorach*

Wprowadzenie

Niniejsza publikacja jest rezultatem pierwszego roku realizacji projektu *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia* finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (projekt nr 11H 11 014880 przewidziany na lata 2012-2016). Zawiera ona zarówno próbę podsumowania aktualnego stanu badań grodzisk znajdujących się na terenie województwa warmińsko-mazurskiego, przedstawienie wyników wybranych wcześniejszych badań, podejmowanych przez różne osoby i instytucje, jak również prezentację wyników badań podjętych w ramach projektu w 2012 roku, obejmujących grodziska z terenu gmin Iława i Zalewo.

Główne prace badawcze w ramach tego projektu przeprowadzone zostały przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński, prof. dr hab. Przemysław Urbańczyk, dr Michał Bieniada, dr Fabian Welc, dr Jacek Wysocki, dr Magdalena Żurek, mgr Bartłomiej Klęczar, mgr Magdalena Rutyna i liczni studenci archeologii) przy współpracy Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk (dr hab. prof. PAN Krzysztof Misiewicz, mgr Tomasz Herbich, mgr Urszula Kobylińska i Dariusz Wach). Realizacja badań nie byłaby jednak możliwa bez interdyscyplinarnej współpracy, w której uczestniczyli przedstawiciele wielu innych instytucji, takich jak Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (dr Anna Grężak i mgr Elżbieta Jaskulska – analizy osteologiczne oraz mgr Wiesław Małkowski – opracowania geodezyjne i badania geofizyczne), Instytut Geologii Uniwersytetu Warszawskiego (prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk i dr Maciej Bojanowski – analizy geologiczne i petrograficzne), Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dr hab. Andrzej Pydyn z zespołem – badania podwodne), Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego (mgr Jacek Błaszczyk – plany sytuacyjno-wysokościowe), Wydział Chemii Politechniki Łódzkiej (dr hab. Joanna Kałużna-Czaplińska – analizy chemiczne), Uniwersytet Warmińsko-Mazurski (mgr Seweryn Szczepański – kwerendy archiwalne), Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu (dr Mirosław Marcinkowski – kwerendy archiwalne), Instytut Podstaw Informatyki PAN (dr Łukasz Kobyliński – opracowania informatyczne) oraz firm prywatnych (Cerealia – analizy paleobotaniczne).

Pragnę w tym miejscu podziękować wszystkim tym instytucjom i osobom, a zwłaszcza dr. Jackowi Wysockiemu, bez którego zaangażowania i doświadczenia sprawna realizacja projektu nie byłaby możliwa, a ponadto władzom rektorskim Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie za pomoc w rozwiązywaniu trudnych problemów administracyjnych i finansowych związanych z realizacją projektu, służbom konserwatorskim województwa warmińsko-mazurskiego i władzom samorządowym gmin Iława i Zalewo oraz Fundacji Archeologicznej za trud włożony w wydanie tej publikacji.

Zbigniew Kobyliński

Bartłomiej Klęczar i Magdalena Rutyna

Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego

Jednym z pierwszych, którzy podjęli się badania grodzisk na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego był pruski wojskowy Johann Michael Guise (1796-1861), który w latach 1826-1828 tworzył inwentarz obronnych umocnień ziemnych na ówczesnym obszarze Prus Wschodnich. Spis jego autorstwa miał formę zestawionych ze sobą polowych szkiców oraz kart z opisami poszczególnych, odnalezionych w terenie obiektów (ryc. 1)[1].

Wszechstronnie wykształcony Abraham Lissauer (1832-1908) (ryc. 2), filozof, prawnik i lekarz był pasjonatem archeologii, której poświęcał czas wolny od pracy. W 1872 roku założył w gdańskim Towarzystwie Przyrodniczym (*Naturforschende Gesellschaft*) sekcję antropologiczną zajmującą się również prowadzeniem badań archeologicznych. Piętnaście lat później, w 1887 roku, opublikował obszerną monografię stanowisk i zabytków archeologicznych Pomorza Wschodniego pt. *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete* (*Prehistoryczne zabytki prowincji Prus Zachodnich i sąsiednich obszarów*). Cztery lata później wydana została jego praca pt. *Alterthümer der Bronzezeit in der Provinz Westpreussen und den angrenzenden Gebieten* (*Starożytności epoki brązu w prowincji Prus Zachodnich i na sąsiednich obszarach*), będąca suplementem do wcześniejszej publikacji[2].

Hugo Conwentz (1855-1922) (ryc. 3), przyrodnik, muzealnik i archeolog, jako dyrektor Muzeum Prowincji Zachodniopruskiej w Gdańsku, zrzeszył w 1879 roku wszystkie samodzielne towarzystwa starożytników i przy ich współpracy przeprowadził liczne badania powierzchniowe i wykopaliskowe na obszarze m.in. na wschód od dolnej Wisły.

Prace te miały charakter zarówno badań ratowniczych, jak i czysto naukowych. Równolegle badacz ten opracował atlas grodzisk Prus Zachodnich, który jednak nie został opublikowany. Wyniki badań Hugo Conwentza stworzyły zasób wiedzy będący bazą wyjściową dla dalszych prac archeologów na tym terenie w okresie międzywojnia[3].



Ryc. 1. Rysunek *Ostrowa bei Riesenburg* autorstwa J.H. Guise z lat około 1826-1828 (za: Szczepański 2011:10)

Fig. 1. Sketch of *Ostrowa bei Riesenburg* by J. H. Guise, *ca.* 1826-1828 (after: Szczepański 2011: 10)

[1] Szczepański 2011: 5-15.

[2] Encyklopedia Gdańska 2012: 582; Internet: http://dbpedia.org/page/Abraham_Lissauer.

[3] Hoffmann 2003: 67-77.

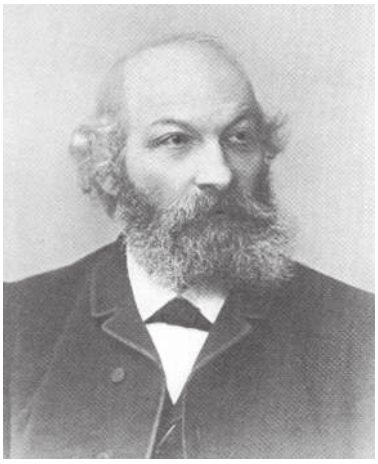
Emil Hollack (1860-1924), nauczyciel, wykładowca i prahistoryk, od 1891 roku członek *Towarzystwa Starożytności Prussia* w Królewcu był kustoszem biblioteki Towarzystwa i opiekował się księgozbiorem. W latach 1896-1907 prowadził intensywne badania terenowe weryfikując liczne stanowiska archeologiczne dla celów planowanego atlasu archeologicznego Prus Wschodnich (ryc. 4).

W okresie tym przebadał łącznie 81 stanowisk archeologicznych – najwięcej z wszystkich prahistoryków prowadzących w tym czasie wykopaliska z ramienia *Prussii*, przeznaczając na prace terenowe jedynie czas wolny od pracy w szkole. W 1908 roku w Berlinie i Głogowie została wydana jego praca pt. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, będąca atlasem stanowisk archeologicznych Prus Wschodnich zawierającym alfabetyczny katalog stanowisk oraz kolorowe mapy. Prace jego kontynuowali M. Ebert, B. Ehrlich i H. Crome[4].

Hans Crome (1864-1943) jest z kolei autorem ostatniej niemieckiej przedwojennej mapy przedstawiającej lokalizacje grodzisk na obszarze Warmii i Mazur (ryc. 5) – *Karte und Verzeichnis der vor-und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen* (*Mapa i wykaz prehistorycznych i historycznych fortyfikacji w Prusach Wschodnich*)[5].

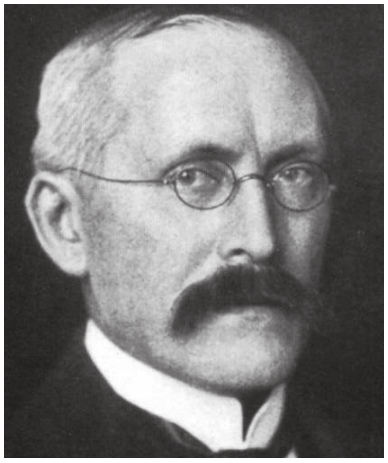
Carl Engel (1883-1944) w latach 30. XX wieku inwentaryzował i sporządzał szkicowe plany licznych grodzisk na terenie Warmii i Mazur. W 1935 roku wydał w Królewcu książkę pt. *Aus ostpreußischer Vorzeit* (*Z prahistorii Prus Wschodnich*) (ryc. 6). Publikacja ta miała silny podtekst propagandowy przypisujący żywiołowi germańskiemu obszar Prus Wschodnich jako odwieczną siedzibę oraz obszar zaprowadzania misji cywilizacyjnej.

Niechlubną kartę w historii niemieckich badań archeologicznych na obszarze dawnych Prus Wschodnich zapisał Hans Schleif (1902-1945) (ryc. 7), który w latach 1935-1937 był współprowadzącym prace wykopaliskowe na grodzisku w Starym Dzierzgoniu (dziś województwo pomorskie). Wyniki tychże zostały przez niego zinterpretowane w duchu ówcześnie prowadzonej niemieckiej polityki historycznej, która zgodnie z założeniami narodowego socjalizmu nastawiona była na ukazywanie pragermańskości tych ziem i tym samym legitymizowania niemieckiej obecności na nich[6].



Ryc. 2. Abraham Lissauer (1832-1908) (za: historiami.pl/polskie-stonehenge)

Fig. 2. Abraham Lissauer (1832-1908) (after: historiami.pl/polskie-stonehenge)



Ryc. 3. Hugo Conwentz (1855-1922) (za: hahn-homepage.de/index.php/erinnerungen/hugo-conwentz-11)

Fig. 3. Hugo Conwentz (1855-1922) (after: hahn-homepage.de/index.php/errinnerungen/hugo-conwentz-11)

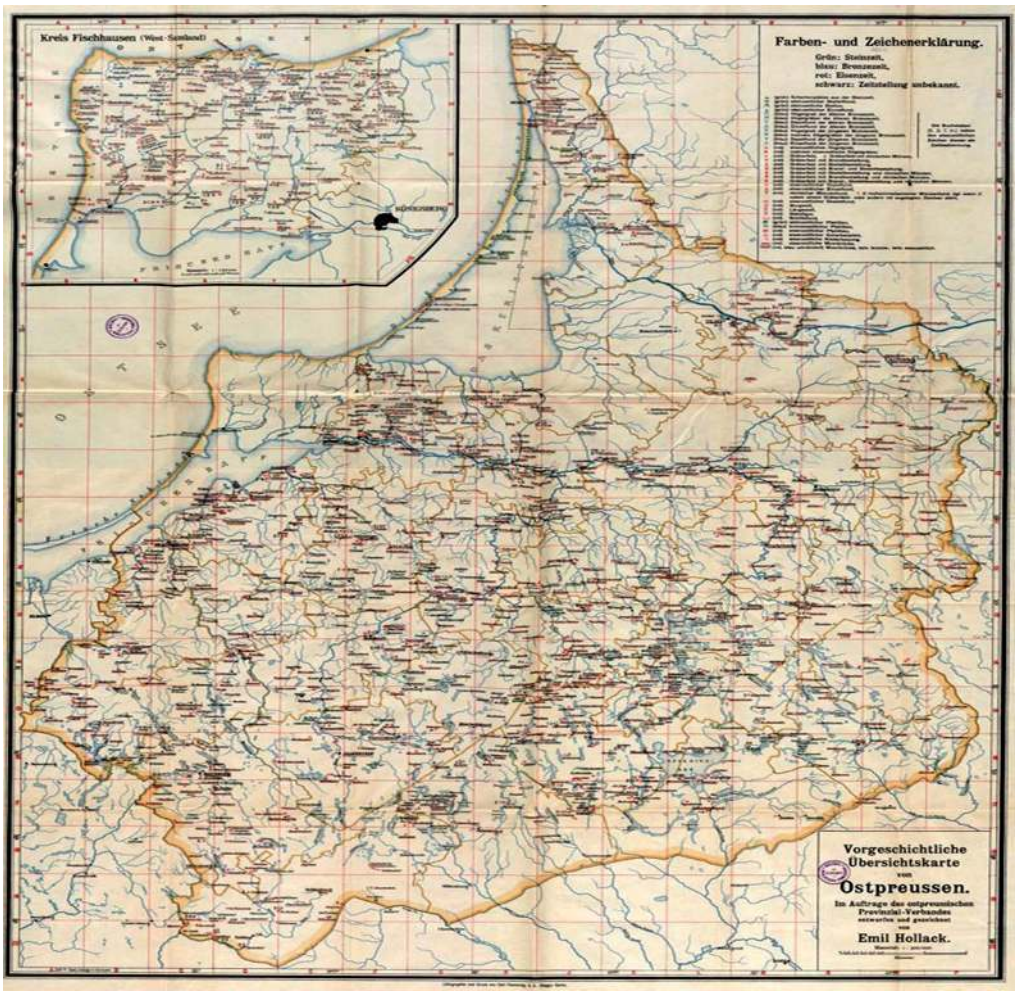
Przy okazji omówienia naukowego dorobku badaczy niemieckich istotne jest podkreślenie, że obiekty odnotowywane przez nich i nanoszone na mapy, szczególnie te autorstwa Hansa Crome, wymagają dokładnej weryfikacji, zwłaszcza terenowej. Wielokrotnie okazywało się, że za grodziska uznawano nie dzieła ludzkich rąk, ale naturalne formy terenu takie jak polodowcowe kemy i moreny. Wiele wpisów do zestawień, katalogów i wrysowań na mapy czy plany wykonywano na podstawie doniesień urzędników terenowych (żandarmów, listonoszy, nauczycieli, leśniczych), czy poszukiwaczy-amatorów, którzy niejednokrotnie błędnie identyfikowali napotkane formy terenu.

Przykładowo, pod koniec lat 60. XX wieku Dariusz Członkowski wraz ze studentami Uniwersytetu Warszawskiego prowadził na zlecenie warszawskiej PP Pracowni Konserwacji Zabytków badania terenowe na obszarze trzech powiatów województwa warmińsko-mazurskiego: bartoszyckiego, braniewskiego oraz lidzbarskiego. Okazało się, że wiele znanych grodzisk nie zostało odnalezionych ze względu na ich nieprecyzyjną lokalizację w źródłach albo zostało zweryfikowanych jako formy całkowicie naturalne.

Po zakończeniu II wojny światowej badania terenowe stanowisk archeologicznych w północno-wschodniej Polsce prowadził z ramienia Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie Jerzy Antoniewicz (1919-1970) (ryc. 8). Badacz ten wykonywał pierwsze rekonesanse i zwiady terenowe, kwerendy archiwalne, wpisy do rejestru zabytków, przeprowadzał weryfikacje i badania powierzchniowe, a także archeologiczne badania sondażowe i wykopaliskowe, pozostawiając po sobie obszerną dokumentację dotyczącą grodzisk, w tym też wcześniej nieznanych i niebadanych.

Po wojnie systematyczne prace wykopaliskowe rozpoczęto w 1958 roku badaniami na grodzisku w miejscowości Łęcze, które prowadził J. Dąbrowski oraz w 1959 roku badaniami A.J. Dmochowskiego na grodzisku w Tolkmicku.[7]

[4] Hoffmann 2005: 17-27.
[5] Crome 1937: 97-112.
[6] Szczepański 2009: 51-62.
[7] Pawłowski 1992: 57.



Ryc. 4. Mapa autorstwa E. Hollacka przedstawiająca stanowiska archeologiczne obszaru Prus Wschodnich (za: Hollack 1908)

Fig. 4. E. Hollack's map of archeological sites of West Prussia province (after: Hollack 1908)

W latach 60. i 70. XX wieku przystąpiono do weryfikacji grodzisk Pomezanii, Pogezanii i Warmii oraz rozpoczęto systematyczne wykopaliskowe badania grodzisk, m.in. w miejscowościach: Węgry, gm. Sztum, Baldram i Podzamcze, gm. Kwidzyn, Bogdany, gm. Frombork, Klasztorek, gm. Gardeja, Słupski Młyn, gm. Gruta, Mędrzyce i Lisnowo, gm. Świecie nad Osą, Tymawa Wielka i Słupnica, gm. Biskupiec[8] oraz jaćwieskich grodzisk, m.in. w miejscowościach Bajtkowo, Gorczyce, Ostrykół i Szeligi, gm. Ełk, Bałupiany, gm. Gołdap czy Rajgród[9].

Równolegle z Jerzym Antoniewiczem badania archeologiczne na obszarze obecnego województwa warmińsko-mazurskiego prowadzili również Jerzy i Łucja Okuliczowie. Z kolei na wschodnim obszarze dawnych Prus Wschodnich, która do 1975 roku administracyjnie należał do województwa białostockiego, prace prowadzili Danuta i Jan Jaskanisowie, skupiając się w swych badaniach na okolicach Ełku i Gołdapi.

W 1964 roku wydana została opracowana przez Włodzimierza Antoniewicza i Zofię Wartołowską *Mapa grodzisk w Polsce*. Prezentowany tu jej wycinek przedstawia obszar województwa warmińsko-mazurskiego wraz z naniesionymi lokalizacjami obiektów zidentyfikowanych jako grodziska (ryc. 9).

Trzeba podkreślić, że część z widocznych na niej obiektów została przez autorów błędnie zinterpretowana i w późniejszych latach została zweryfikowana jako inna kategoria obiektów, mianowicie jako wały podłużne bądź niekiedy jako formy całkowicie naturalne.

Spośród uczelni prowadzących badania archeologiczne omawianych grodzisk należy wymienić Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Uniwersytet Łódzki. Prace związane z badaniem grodzisk na obszarze Warmii i Mazur prowadziły także muzea: od 1986 roku Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, ale i również lokalne placówki muzealne na zlecenia konserwatorów: m.in. Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, muzea w Elblągu, Ełku, Suwałkach, Kętrzynie oraz w Węgorzewie.

Celem kwerendy źródłowej przeprowadzonej przez autorów niniejszego artykułu było odnalezienie, uporządkowanie i skatalogowanie wszelkich dostępnych informacji na temat grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego,

[8] Pawłowski 1992: 57.

[9] Brzeziński i Iwanowska 1992: 72-73.

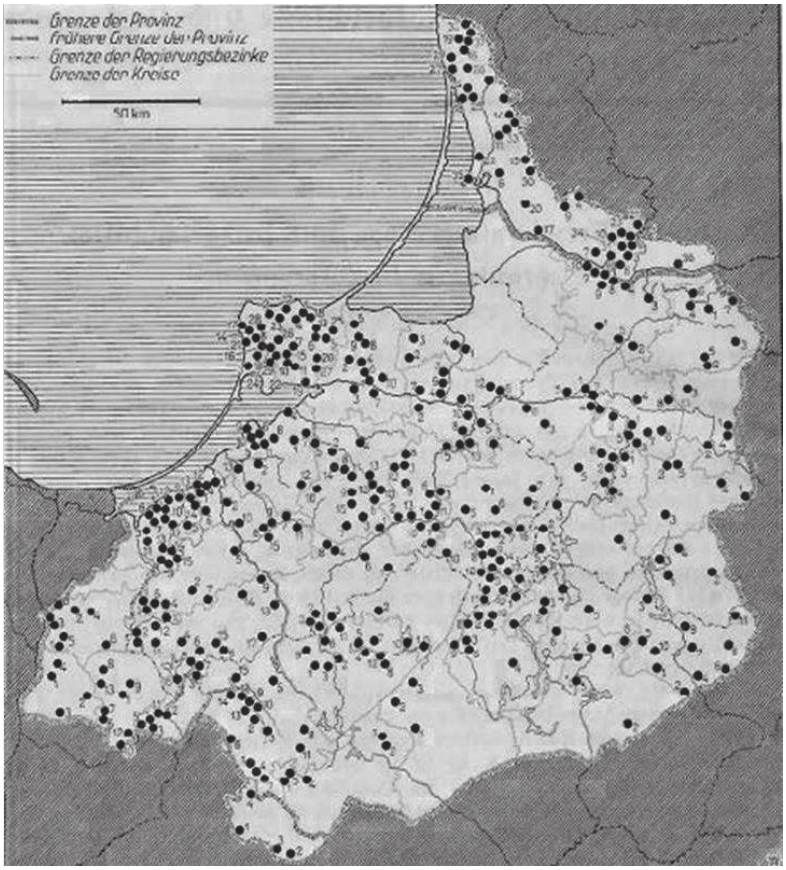
przeanalizowanie stanu badań każdego z nich i utworzenie mapy odnalezionych przez nas obiektów z zachowaniem podziału na przebadane i nieprzebadane. Dodać należy, że ustalenia autorów oparte są na źródłach rozproszonych, niepublikowanych, niekiedy o nieustalonym stopniu wiarygodności, co stanowiło poważny problemem podczas wykonywania kwerendy.

Informacje pozyskane zostały dzięki kwerendzie archiwalnej przeprowadzonej w archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Archiwum WUOZ w Olsztynie i jego delegaturach w Elblągu oraz Ełku, a także w Archiwum Głównym Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. Wykorzystano dokumentację zawartą w teczkach obiektowych, teczkach AZP oraz teczkach zawierających dokumentację wykopaliskową. Informacje o stanowiskach uzyskiwano przede wszystkim z kart ewidencji stanowisk archeologicznych, sprawozdań z badań powierzchniowych i weryfikacji terenowych, niepublikowanych sprawozdań z prac wykopaliskowych, notatek służbowych spisanych w czasie nadzorów oraz kontroli stanu zachowania obiektów, map obszarów AZP oraz planów sytuacyjno-wysokościowych poszczególnych grodzisk. Pomocne okazały się również zbiory fotografii, rysunków polowych, pism urzędowych i korespondencji pomiędzy urzędami czy osobami prywatnymi oraz wypisy z literatury, głównie niemieckiej wydanej przed 1945 rokiem.

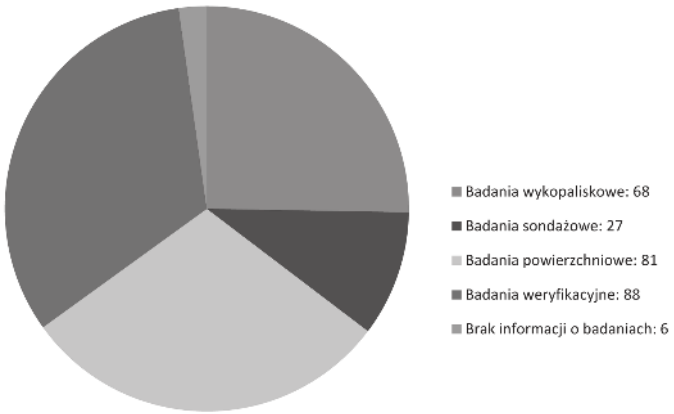
Użyteczne okazały się również tabelaryczne zestawienia grodzisk i podstawowych danych o nich udostępnione autorom przez pracowników archiwów WUOZ w Olsztynie i jego delegaturach w Elblągu i Ełku, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie i PMA w Warszawie.

Pod względem wyszukiwania informacji o interesujących autorów obiektach analizie poddano następujące periodyki: *„Wiadomości Archeologiczne”, „Sprawozdania Archeologiczne”, „Informator Archeologiczny”, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, „Pomerania Antiqua”, „Rocznik Elbląski”, „Rocznik Olsztyński”, „Acta Baltico Slavica”, „Barbaricum”* oraz *„Studia Angerburgica”*. Przy opracowywaniu tematu wykorzystane zostały również mapy autorstwa wcześniej wspominanych badaczy: A. Lissauera, E. Hollacka, H. Crome oraz J. Antoniewicza i Z. Wartołowskiej.

Przy pisaniu niniejszego referatu wykorzystano również dokumentację wykopową oraz wyniki badań prowadzonych przez prof. Zbigniewa Kobylińskiego w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog Grodzisk Warmii i Mazur* – interdyscyplinarnych badań grodzisk położonych w okolicach Iławy, przeprowadzonych w 2012 roku na kilkunastu obiektach[10].



Ryc. 5. Mapa grodzisk Prus Wschodnich autorstwa H. Crome (1937)
Fig. 5. H. Crome's map of strongholds of West Prussia province (1937)



Wykres 1. Stan badań grodzisk na terenie województwa warmińsko-mazurskiego (oprac. K. Klęczar)
Diagram 1. State of research on strongholds of Warmian-Masurian Province (elaborated by B. Klęczar)

[10] Zob. Kobyliński 2013, w niniejszym tomie.



Ryc. 6. Carl Engel (1883-1944) (za: http://www.ns-zeit.uni-greifswald.de/uploads/pics/Carl_Engel.jpg)

Fig. 6. Carl Engel (1883-1944) (after: http://www.ns-zeit.uni-grefswald.de/uploads/pics/Carl_Engel.jpg)



Ryc. 7. Hans Schleif (1902-1945) (za: kamienie-wilhelma.net.pl)

Fig. 7. Hans Schleif (1902-1945) (after: kamienie-wilhelma.net.pl/uploads/pics/Carl_Engel.jpg)



Ryc. 8. Jerzy Antoniewicz (1919-1970) (za: leksykon-kultury.ceik.eu)

Fig. 8. Jerzy Antoniewicz (1919-1970) (after: leksykon-kultury.ceik.eu)

Do chwili obecnej odnalezione zostały w wymienionych źródłach informacje dotyczące badań przeprowadzonych łącznie na 269 grodziskach na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego w jego obecnych granicach administracyjnych (ryc. 10). Zestawienie ilościowe pod względem podziału na konkretne rodzaje przeprowadzonych badań przedstawia tabela 1 oraz wykres 1. Liczby te obrazują stan wiedzy autorów w obecnej chwili, co oznacza, że naturalnie będą one się zwiększać w miarę kontynuowania prac ze źródłami oraz w miarę prowadzenia badań na kolejnych obiektach w przyszłości. Zawarty w tabeli wiersz „brak informacji o badaniach" nie oznacza oczywiście niepodjęcia takowych na danym obiekcie, lecz brak ściślejszych informacji w źródłach poza samą wzmianką o ich przeprowadzeniu.

Znacznie obszerniejsza tabela 2 obejmuje uporządkowane najważniejsze dane dotyczące obiektów zweryfikowanych pozytywnie jako grodziska i przebadanych powierzchniowo bądź wykopaliskowo zawierające nazwę własną, gminę, powiat, lata prowadzenia badań, ich rodzaj, nazwisko prowadzącego prace oraz źródła.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że realizacja projektu Archeologicznego Zdjęcia Polski na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego dobiega końca. Po jego zakończeniu będzie dostępna ogromna baza danych, które koniecznie trzeba będzie przeanalizować pod kątem informacji uzyskanych na temat grodzisk – zarówno tych już znanych i przebadanych, jak też wcześniej nieznanych.

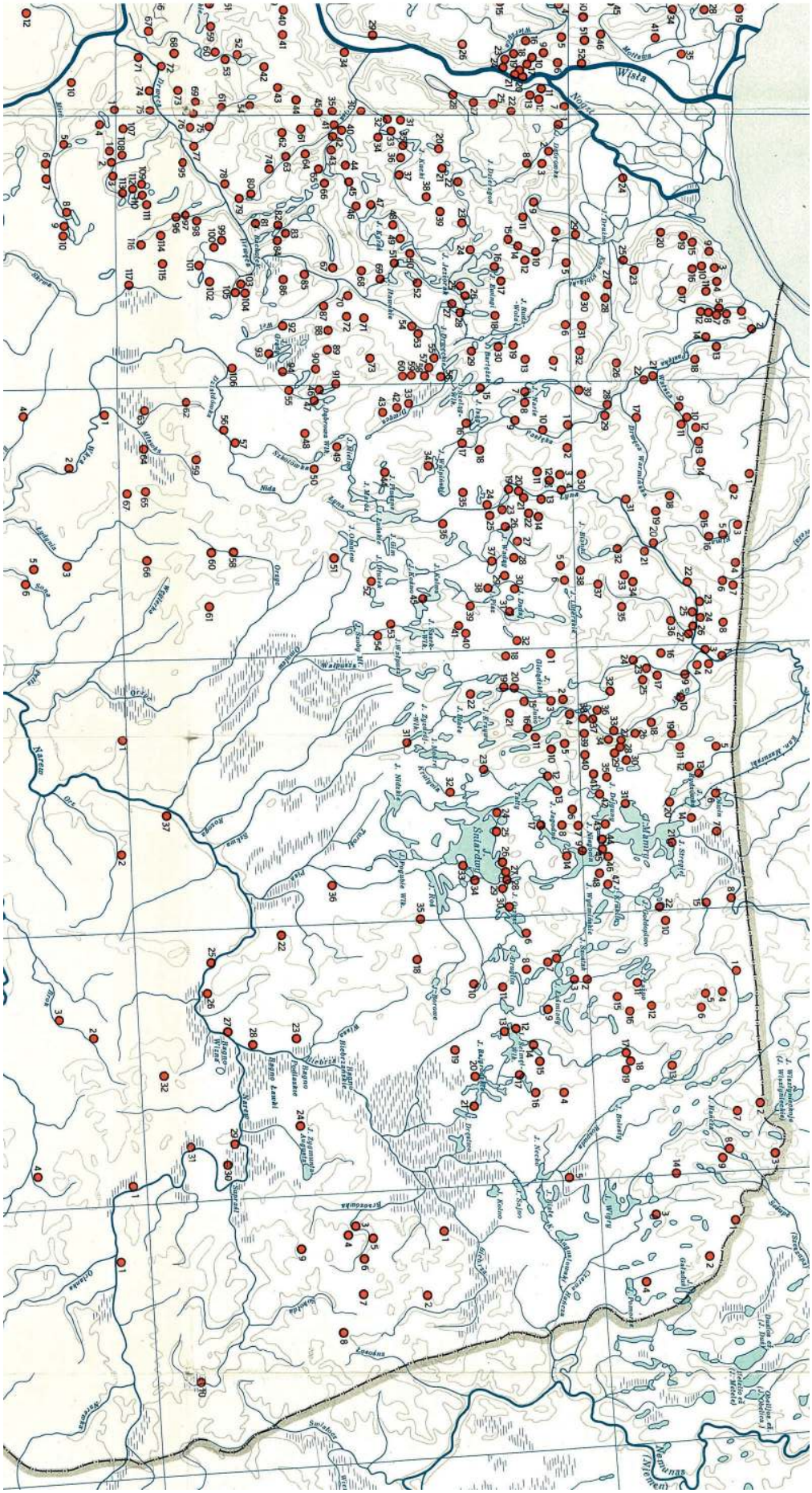
Działanie takie powinno być punktem wyjściowym do przeprowadzenia szeroko zakrojonych badań weryfikacyjnych nowo odkrytych obiektów, ale również tych już odnotowanych. Oczywiście pierwszym etapem takich prac winny być badania nieinwazyjne takie jak zwiady terenowe, weryfikacje, badania powierzchniowe, badania geofizyczne, niewielkie sondaże wykopaliskowe. Dopiero w przypadku potwierdzenia odnalezienia grodziska należałoby przystąpić do pełnych interdyscyplinarnych badań, tj. wykopaliskowych badań archeologicznych, pomiarów geodezyjnych, tworzenia planów warstwicowych, pełnych opisów, badań geologicznych, poszukiwań podwodnych w pobliskich akwenach, pełnej dokumentacji fotograficznej, w tym lotniczej[11].

Tabela 1. Stan badań grodzisk na terenie województwa warmińsko-mazurskiego (oprac. K. Klęczar)

Table 1. State of research on strongholds of Warmian-Masurian Province (elaborated by B. Klęczar)

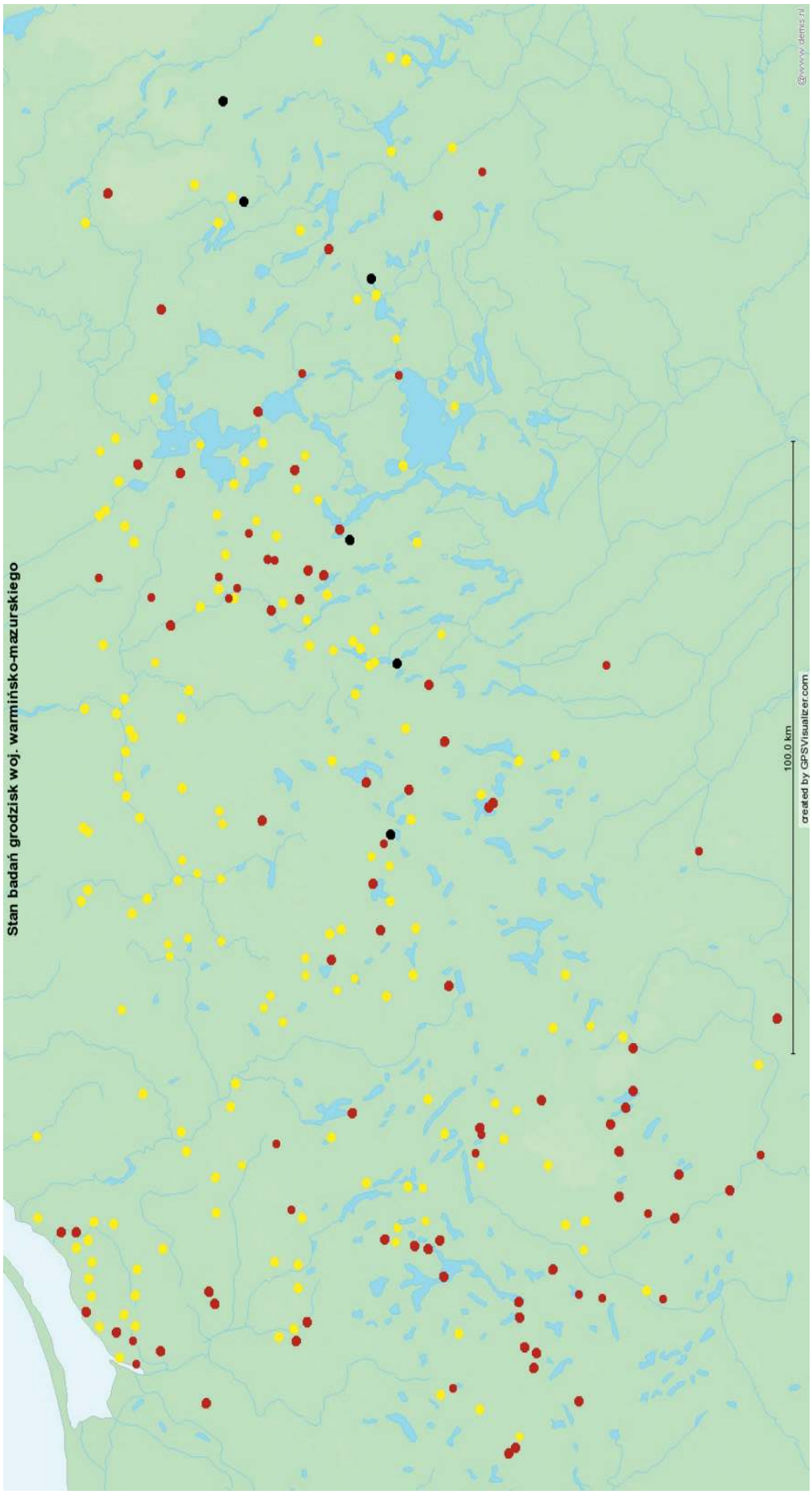
Stan badań grodzisk w woj. warmińsko-mazurskim	
Rodzaj badań	Liczba
Badania wykopaliskowe	68
Badania sondażowe	27
Badania powierzchniowe	80
Weryfikacje terenowe	88
Brak informacji o badaniach	6
Razem	269

[11] Autorzy pragną podziękować wszystkim osobom, które okazały im pomoc w czasie zbierania informacji do niniejszego artykułu i jego redagowania, w szczególności prof. Z. Kobylińskiemu i dr. J. Wysockiemu oraz pracownikom WUOZ w Olsztynie i jego delegaturach w Elblągu i Ełku, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Działu Archeologii Bałtów PMA oraz IAE PAN.



Ryc. 9. Wycinek mapy autorstwa W. Antoniewicza i Z. Wartołowskiej przedstawiający obszar Warmii i Mazur z naniesionymi lokalizacjami grodzisk (za: Antoniewicz i Wartołowska 1964)

Fig. 9. Fragment of map by W. Antoniewicz and Z. Wartołowska of Warmia and Masuria with location of strongholds (after: Antoniewicz and Wartołowska 1964)



Ryc. 10. Mapa prezentująca stan badań grodzisk na terenie województwa warmińsko-mazurskiego (oprac. M. Rutyna). Kolor czerwony – badania wykopaliskowe, kolor żółty – weryfikacje terenowe i badania powierzchniowe, kolor czarny – brak bliższej informacji o charakterze przeprowadzonych badań

Fig. 10. Map of researched strongholds of Warmian-Masurian Province (elaborated by M. Rutyna)

Tabela 2. Wykaz badanych grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego (oprac. M. Rutyna)
Table 2. State of research on strongholds of Warmian-Masurian Province (elaborated by M. Rutyna)

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Ardapy	Bartoszyce	Bartoszyce	1969, badania weryfikacyjne, D. Członkowski; 2002, badania powierzchniowe, M. Jonakowski	Jonakowski 2002; Archiwum WUOZ Olsztyn.
Bajory Małe	Srokowo	Kętrzyn	2001, badania powierzchniowe, Z. Kobyliński	Kucharska 2001a.
Bajory Wielkie	Srokowo	Kętrzyn	2001, badania powierzchniowe, Z. Kobyliński	Kucharska 2001a.
Bajtkowo	Ełk	Ełk	1977-1978, 1980, badania wykopaliskowe, L. Lenarczyk; 2006, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Informator Archeologiczny, Badania 1977: 151-152; Informator Archeologiczny, Badania 1978: 219; Informator Archeologiczny, Badania 1980: 139; Brzeziński i Iwanowska 1992: 77; Dział Archeologii Bałtów PMA.
Bałoszyce	Susz	Iława	1989, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Łęga 1930: 558; Jagodziński 1997: 219-220.
Bałupiany	Gołdap	Gołdap	1988, weryfikacja terenowa, Dział Archeologii Bałtów PMA; 2007, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Dział Archeologii Bałtów PMA.
Baranówka (st. 1)	Frombork	Braniewo	2 poł. XIX w./pocz. XX w., badania powierzchniowe, badacze niemieccy; 1982, badania powierzchniowe, Ł. Okulicz-Kozaryn	Koziełło-Poklewski 1973: 42; Jagodziński 1997: 26-27.
Baranówka (st. 3)	Frombork	Braniewo	1996, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Jagodziński 1997: 27.
Barczewko, grodzisko Romowa Góra	Barczewo	Olsztyn	1929, badania wykopaliskowe, C. Engel	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Barczewko, grodzisko Stare Miasto	Barczewo	Olsztyn	1928, badania powierzchniowe, W. Gaerte; 1947, badania powierzchniowe, J. Antoniewicz; 1992, badania powierzchniowe, I. Mirkowska	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Barczewo	Barczewo	Olsztyn	1948, badania sondażowe, J. Antoniewicz; 1984, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Bartołty Wielkie	Barczewo	Olsztyn	1969-1970, badania wykopaliskowe, IHKM PAN Warszawa	Balke 1970a: 651-656.
Bartoszyce	Bartoszyce	Bartoszyce	2002, badania powierzchniowe, M. Jonakowski	Jonakowski 2002; Archiwum WUOZ Olsztyn.
Bezledy	Bartoszyce	Bartoszyce	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 2000, badania powierzchniowe, M. Jonakowski	Jonakowski 2002; Archiwum WUOZ Olsztyn.
Bezławki	Reszel	Kętrzyn	2000, badania wykopaliskowe, T. Nowakiewicz	Archiwum WUOZ Olsztyn.
Biedaszki	Kętrzyn	Kętrzyn	1984, badania powierzchniowe, M. Hoffmann; brak informacji, badania weryfikacyjno-sondażowe, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Bielany Wielkie	Elbląg	Elbląg	1937-1938, badania powierzchniowe, W. Neugebauer i B. Ehrlich; 1972, badania wykopaliskowe, M. Haftka; 1983-1984, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Haftka 1976: 113-150; Pawłowski 1992: 67; Jagodziński 1994a; 1997: 50; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Bogdany	Frombork	Braniewo	1986, badania wykopaliskowe, J. Heydeck; 1969-1972, badania wykopaliskowe, R. Odoj; 1982, badania powierzchniowe, Ł. Okulicz; 1994, inspekcja terenowa, M. Jagodziński; 2011-2012, badania wykopaliskowe, Fundacja Ureusz	Celińska i Kopydłowska 1968: 297; Odoj 1968: 87-101; 1969; 1970a; 1970b: 659-666; Informator Archeologiczny, Badania 1968: 218-219; Informator Archeologiczny, Badania 1969: 235-236; Informator Archeologiczny, Badania 1970: 149-150; Pawłowski 1992: 67; Jagodziński 1997: 23-24; Gazda, Jezierska, Konik i Szlązak 2013.
Boreczno	Zalewo	Iława	2012, badania wykopaliskowe, M. Żurek	Żurek 2013.
Boże	Mrągowo	Mrągowo	1997, badania wykopaliskowe, T. Nowakiewicz	Informator Archeologiczny, Badania 1997: 174.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Bronowo	Susz	Iława	1968, badania powierzchniowe, M. Haftka	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Brzydowo	Ostróda	Ostróda	1969, badania powierzchniowe, M. Haftka	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Buczyniec	Rychliki	Elbląg	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Bukwałd przysiółek Barkweda	Dywity	Olsztyn	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1969, weryfikacja terenowa, W. Odojowa	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Byszwałd	Lubawa	Iława	1968, badania powierzchniowe, A. Kola	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Bzowiec	Dobre Miasto	Olsztyn	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Cerkiewnik	Dobre Miasto	Olsztyn	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 1988, badania wykopaliskowe, M. Hoffmann; 1999, weryfikacja terenowa, J. Sobieraj	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Cerkiewnik - Różynka	Dobre Miasto	Olsztyn	1999, weryfikacja terenowa, J. Sobieraj	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Chojnowo	Tolkmicko	Elbląg	1920, badania powierzchniowe, B. Ehrlich; 1996, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Ehrlich 1922: 163; Jagodziński 1997: 36-37.
Czerwonka (st. 1)	Biskupiec Reszelski	Olsztyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Czerwonka (st. 2)	Biskupiec Reszelski	Olsztyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Dadaj	Barczewo	Olsztyn	1881, badania wykopaliskowe, G. Bujack; 1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Dąbrowskie	Olecko	Olecko	1978, brak informacji, BDZ Suwałki	Archiwum WUOZ Olsztyn.
Dąbrówno	Dąbrówno	Ostróda	1959, badania wykopaliskowe, J. Dąbrowski	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Doba (jez. Dobskie, w. Gilma)	Giżycko	Giżycko	Brak informacji, badania powierzchniowe, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Domkowo	Grunwald	Ostróda	1949, badania powierzchniowe, J. Antoniewicz; 1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 1973-1974, badania wykopaliskowe, J. Gąssowski ; 2002, badania powierzchniowe, M. Hoffmann i A. Mackiewicz; 2011, badania wykopaliskowe, S. Wadyl	Wadyl 2013; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Drawa	Bartoszyce	Bartoszyce	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Drewnowo (st. 1)	Frombork	Braniewo	1982, badania powierzchniowe, Ł. Okulicz-Kozaryn	Odoj 1968: 99; Jagodziński 1997: 26.
Drulity	Pasłęk	Elbląg	1996, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Katalog 1880: 444; Jagodziński 1997: 166-167.
Duba	Zalewo	Iława	2012, badania wykopaliskowe, Z. Kobyliński z zespołem	Kobyliński, Wach, Rutyna, Wysocki i Klęczar 2013.
Durąg	Ostróda	Ostróda	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Duża Wola	Bartoszyce	Bartoszyce	2011, badania powierzchniowe, J. Brzozowski	Brzozowski 2011.
Dybowo	Świętajno	Olecko	2002, badania terenowo-powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA; 2004, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Dział Archeologii Bałtów PMA.
Dymnik	Rychliki	Elbląg	1996, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Jagodziński i Jonakowski 1996; Jagodziński 1997: 165; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Dywity	Dywity	Olsztyn	1977, weryfikacja terenowa, Z. Woźniak; 1978, badania wykopaliskowe, Z. Woźniak	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Działki	Kętrzyn	Kętrzyn	Brak informacji, badania weryfikacyjno-sondażowe, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Dziarnówko	Iława	Iława	kon. XIX w.- pocz. XX w., badania wykopaliskowe, H. Conwentz; 1987, weryfikacja terenowa, W. Skrobot	Łęga 1929: 153-446; Hoffmann 2003: 67-77; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu .
Filipówka	Kętrzyn	Kętrzyn	Brak informacji, badania powierzchniowe, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Franknowo	Jeziorany	Olsztyn	1971-1972, badania wykopaliskowe, IHKM PAN Warszawa	Dąbrowska i Kozłowska 1973: 345-352.
Gajne	Piecki	Mrągowo	1988, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann i I. Mellin	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Galiny	Bartoszyce	Bartoszyce	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Gałwuny (st. 1)	Kętrzyn	Kętrzyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Gałwuny (st. 2)	Kętrzyn	Kętrzyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Garbno	Barciny	Kętrzyn	1996, badania powierzchniowe, J. Wysocki	Archiwum WUOZ w Olsztynie
Garbno	Korsze	Kętrzyn	1996, badania powierzchniowe, M. Hoffmann i J. Sobieraj; 2001, badania powierzchniowe, A. Gręzak i M. Nowakowska	Mazurowski, Nowakowski i Waluś 2000: 278-283; Nowakowska 2001; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Gardyny	Dąbrówno	Nidzica	1884, badania sondażowe, brak informacji; 1948, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1959, badania powierzchniowe, ekspedycja grunwaldzka; 1977, weryfikacja terenowa, W. Ziemlińska-Odojowa i I. Sikorska-Ulfikowa	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Gieląd Mały	Sorkwity	Mrągowo	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Giżycko	Giżycko	Giżycko	1969, badania ratownicze, K. Janiszewski	Informator Archeologiczny, Badania 1969: 357-358; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Gładysze	Wilczęta	Braniewo	1985, badania powierzchniowe, E. Kowalczyk	Jagodziński 1997: 88.
Głotowo	Dobre Miasto	Olsztyn	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Gorczyce	Prostki	Ełk	1977, badania sondażowe, L. Lenarczyk	Brzeziński i Iwanowska 1992: 77.
Gorłówko	Stare Juchy	Ełk	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Grabin	Ostróda	Ostróda	1870, weryfikacja terenowa, M. Toeppen; 1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Grodzisko	Banie Mazurskie	Gołdap	1973-1975, badania wykopaliskowe, WKZ w Białymstoku; 1975, badania wykopaliskowe, IHKM PAN; 2004, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA; 2005-2008, badania wykopaliskowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Brzeziński i Iwanowska 1992: 77; Archiwum WUOZ Olsztyn; Teczka 75 Archiwum IAE PAN - Warszawa; Dział Archeologii Bałtów PMA.
Gronkowo (miejscowość obecnie nie istnieje)	Braniewo	Braniewo	1927, badania wykopaliskowe, G. Klazen; 1982, badania powierzchniowe, F. Mazurowski	Pollakówna 1953: 157; Koziełło-Poklewski 1973: 44; Kulakov 1990: 49; Jagodziński 1997: 30.
Gryzy	Świętajno	Olecko	1939, brak informacji, C. Engel; 1978, brak informacji, BDZ Suwałki	Archiwum WUOZ Olsztyn.
Guja	Węgorzewo	Węgorzewo	2001, badania powierzchniowe, Z. Kobyliński	Kucharska 2001a.
Gulb	Iława	Iława	przed II wojną światową, badania powierzchniowe, badacze niemieccy; 1968, badania powierzchniowe, M. Haftka; 2012, badania wykopaliskowe, Z. Kobyliński z zespołem	Kobyliński, Wach, Rutyna, Wysocki i Klęczar 2013; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu; Archiwum WUOZ Olsztyn.
Gutowo	Lubawa	Iława	1990, badania sondażowe, IAiE UMK; 2001, badania powierzchniowe, I. Mirkowska; 2006, badania wykopaliskowe, Muzeum w Brodnicy	Grążawski 2013; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Janiki Małe	Zalewo	Iława	1988, weryfikacja terenowa, M. Wielgus i W. Skrobot	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Janiki Wielkie	Zalewo	Iława	1988, badania wykopaliskowe, M. Hoffmann	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Janowo	Sorkwity	Mrągowo	1970, badania sondażowe, J. Okulicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Januszewo	Susz	Iława	1994, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Jagodziński 1997: 216.
Jaśkowo	Zalewo	Iława	1988, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Jedzbark	Barczewo	Olsztyn	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1984, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann; 1997, weryfikacja terenowa i badania powierzchniowe, I. Mirkowska	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Jegławki	Srokowo	Kętrzyn	2001, badania powierzchniowe, Z. Kobyliński	Kucharska 2001b.
Jegłownik	Gronowo Elbląskie	Elbląg	1923, badania wykopaliskowe, B. Ehrlich i T. Müller	Łęga 1930: 554; Haftka 1975: 267; Pawłowski 1992: 67; Jagodziński 1997: 95.
Jelenia Dolina	Elbląg	Elbląg	1984, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Jagodziński 1997: 43-44.
Jeziorko	Ryn	Giżycko	1928, badania wykopaliskowe, H. Wichdorft; 1950-1954, badania wykopaliskowe, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn.
Jęcznik	Szczytno	Szczytno	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Jonkowo	Jonkowo	Olsztyn	1928, badania powierzchniowe, L. Fromm; 1943, badania powierzchniowe, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Kabikiejmy	Dobre Miasto	Olsztyn	1976, inwentaryzacja, WKZ; 1996, badania powierzchniowe, I. Mirkowska	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Kadyny	Tolkmicko	Elbląg	1971, badania powierzchniowe, M. Haftka; 1995, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Haftka 1975: 267; Jagodziński 1997: 33-34.
Kajnity (st .2)	Pieniężno	Braniewo	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Kajnity (st. 1)	Pieniężno	Braniewo	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Kalskie Nowiny	Węgorzewo	Węgorzewo	2005, badania powierzchniowe, J. Łapo	Archiwum WUOZ Olsztyn.
Kamionek Wielki	Tolkmicko	Elbląg	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Kamionka (Łanioch, Silm)	Iława	Iława	1876, badania wykopaliskowe, A. Lissauer; 1908, badania wykopaliskowe, P. Kumm; 1968, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 1991, badania powierzchniowe, A. Mackiewicz i W. Skrobot; 1997, badania wykopaliskowe, W. Chudziak; 2012, badania wykopaliskowe, Z. Kobyliński	Chudziak 1997; Kobyliński, Wach i Rutyna 2013; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Kamionki	Giżycko	Giżycko	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Karszewo	Młynary	Elbląg	1970, weryfikacja terenowa, WKZ Olsztyn; 1985, badania powierzchniowe, W. Nowakowski	Jagodziński 1997: 45; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Karwity	Godkowo	Elbląg	1985, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Jagodziński 1997: 109.
Kiwity	Kiwity	Lidzbark	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 2002, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Klejnowo	Braniewo	Braniewo	przed 1939, badania powierzchniowe, brak informacji; 1982, badania powierzchniowe, J. Gula; 1995, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Pollakówna 1953: 157; Jagodziński 1997: 14; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Klimki	Węgorzewo	Węgorzewo	1971, weryfikacja terenowa i badania powierzchniowe, Ł. Okulicz	Okulicz 1972: 244-247.
Knopin	Dobre Miasto	Olsztyn	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Kobiela	Kiwity	Lidzbark	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Koniewo	Lidzbark Warmiński	Lidzbark	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Konikowo (dawn. w lit. Rostek)	Gołdap	Gołdap	1973-1974, badania wykopaliskowe, T. Baranowski; 1986, 1988-1989, badania wykopaliskowe, W. Brzeziński; 2005, badania sondażowe, Dział Archeologii Bałtów PMA ; 2010, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Informator Archeologiczny, Badania 1974: 194-195; Informator Archeologiczny, Badania 1988: 111; Informator Archeologiczny, Badania 1989: 73; Brzeziński i Iwanowska 1992: 77; Dział Archeologii Bałtów PMA.
Kretowiny	Morąg	Ostróda	1930, badania powierzchniowe, C. Engel; 1935, badania wykopaliskowe, W. Gaerte; 1985, badania weryfikacyjno-sondażowe, M. Hoffmann	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Kruszewnia	Morąg	Ostróda	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Krzyżewo	Frombork	Braniewo	1982, badania powierzchniowe, J. Kowalski	Koziełło-Poklewski 1973: 43; Jagodziński 1997: 21.
Księży Dwór	Działdowo	Działdowo	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Kurzętnik	Kurzętnik	Nowe Miasto Lubawskie	1969, badania powierzchniowe, A. Kola	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Kwiedzina	Kętrzyn	Kętrzyn	lata 60. XX w., badania sondażowe, A. Mackiewicz; 1996, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann i J. Sobieraj	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Kwietniewo (st. 1)	Rychliki	Elbląg	1969, badania powierzchniowe, M. Haftka; 1972, badania sondażowe, M. Haftka; 1981, badania powierzchniowe, J. Okulicz-Kozaryn; 1994, badania sondażowe, M. Jagodziński	Mielczarski 1967: 109-117; Haftka 1975: 268; Pawłowski 1992: 68; Okulicz-Kozaryn. J. i Ł. Okulicz-Kozaryn 1994: 248; Jagodziński 1994b; 1997: 160-161; 2013; Stasiełowicz 1998: 199-207; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Kwietniewo (st.2)	Rychliki	Elbląg	1969, badania powierzchniowe, M. Haftka; 1972, badania sondażowe, M. Haftka; 1981, badania powierzchniowe, J. Okulicz-Kozaryn; 1996, badania wykopaliskowe, P. Urbańczyk	Haftka 1975: 269; Pawłowski 1992: 68; Informator Archeologiczny, Badania 1996: 221-222; Jagodziński 1997: 162-163.
Labuszewo	Biskupiec Reszelski	Olsztyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Laseczno Małe	Iława	Iława	przed II wojną światową, badania powierzchniowe, badacze niemieccy; 1968, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 2012, badania wykopaliskowe, J. Wysocki	Wysocki i Klęczar 2013; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Lembruk	Mrągowo	Mrągowo	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Leszcz	Dąbrówno	Ostróda	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 1999-2002, badania wykopaliskowe, A. Marciniak-Kajzer	Orłowicz 1923; Marciniak-Kajzer i Nowakowski 1999: 257-270; Marciniak-Kajzer 2000: 159-168; 2001b: 273-287; 2002-2003: 187-200; 2003: 245-254; 2006a: 121-144; 2006b: 7-17; 2013; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Lichtajny (Świetlin)	Ostróda	Ostróda	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Lidzbark	Lidzbark	Działdowo	2000-2001, badania wykopaliskowe, Muzeum w Brodnicy i UMK	Grążawski 2013.
Ligi	Miłomłyn	Ostróda	2011, weryfikacja terenowa, WUOZ w Olsztynie	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Limża	Kisielice	Iława	1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Lipowiec (Grabinek)	Ostróda	Ostróda	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 2012, badania sondażowe, S. Wadyl	Wadyl 2013; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Lipowo	Piecki	Mrągowo	1950, badania powierzchniowe, J. Antoniewicz; 1998, badania powierzchniowe, A. Marciniak-Kajzer	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Lubawa	Lubawa	Iława	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Łaniewo	Lidzbark Warmiński	Lidzbark	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 2005, weryfikacja terenowa, I. Mirkowska	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Łankiejmy, stan. 1	Korsze	Kętrzyn	1976, badania powierzchniowe, R. Mazurowski, A. Waluś i W. Nowakowski	Mazurowski, Nowakowski i Waluś 2000: 278-283; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Łankiejmy, stan. 2	Korsze	Kętrzyn	1976, badania powierzchniowe, R. Mazurowski, A. Waluś i W. Nowakowski	Mazurowski, Nowakowski i Waluś 2000: 278-283; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Łazdoje	Kętrzyn	Kętrzyn	2003, badania powierzchniowe, J. Wysocki	Archiwum WUOZ w Olsztynie
Łęcze (st. 1)	Tolkmicko	Elbląg	1877, badania wykopaliskowe, R. Dorr; 1958-1959, badania wykopaliskowe, J. Dąbrowski	Dorr 1903: 46; Haftka 1975: 27; Pawłowski 1990: 158, 172-173; 1992: 68; Jagodziński 1997: 39-40.
Łęcze (st. 3)	Tolkmicko	Elbląg	1984, badania sondażowe, A. Pawłowski; 1984, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Dąbrowski 1960: 226-272; 1961: 199-206; Haftka 1975: 269-270; Pawłowski 1990: 68; Jagodziński 1997: 31-32.
Łęgajny	Barczewo	Olsztyn	1985, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Łodygowo	Kisielice	Iława	1909, badania wykopaliskowe, Muzeum Prehistoryczne w Gdańsku; 1984, badania wykopaliskowe, J. Michalski; 1994, badania wykopaliskowe, W. Chudziak i J. Bojarski	Antoniewicz 1954: 331; Informator Archeologiczny, Badania 1984: 136; Pawłowski 1992: 68; Chudziak i Bojarski 1994; Jagodziński 1997: 224; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Łodygowo Małe	Kisielice	Iława	1909, badania wykopaliskowe, Muzeum Prehistoryczne w Gdańsku; 1984, brak informacji, IA UW	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Łuknajno	Mikołajki	Mrągowo	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Łupowo	Dźwierzuty	Szczytno	Brak informacji, badania wykopaliskowe, M. Hoffmann	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Łupstych	Gietrzwałd	Olsztyn	1927, badania powierzchniowe, O. Crome	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Majdany Małe	Miłomłyn	Ostróda	1996, badania powierzchniowe, I. Mirkowska	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Maradki	Sorkwity	Mrągowo	1970, brak informacji, IA UW	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Markajmy	Lidzbark Warmiński	Lidzbark	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Maruny	Barczewo	Olsztyn	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1984, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Mażany	Kętrzyn	Kętrzyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Medyny	Lidzbark Warmiński	Lidzbark	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Miłomłyn	Miłomłyn	Ostróda	1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu
Młynik	Sorkwity	Mrągowo	1974, weryfikacja terenowa i badania powierzchniowe, R. Mazurowski, A. Waluś i D. Lempka	Lempka, Mazurowski i Waluś 2000: 275-277.
Mołtajny	Barciany	Kętrzyn	Brak informacji, badania weryfikacyjno-sondażowe, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Morliny	Ostróda	Ostróda	1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 2002, badania powierzchniowe, M. Hoffmann i A. Mackiewicz; 2012, badania sondażowe, S. Wadyl	Wadyl 2013; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Mozgowo	Zalewo	Iława	2012, badania wykopaliskowe, J. Wysocki	Wysocki i Klęczar 2013.
Myki	Dywity	Olsztyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Myślęcin	Elbląg	Elbląg	1925-1926, badania wykopaliskowe, M. Ebert i B. Ehrlich; 1971, badania wykopaliskowe, M. Haftka; 1983, badania wykopaliskowe, A. Pawłowski	Ebert 1926: 33-34; Antoniewicz 1954: 330; Haftka 1975: 271; Pawłowski 1987a: 75; 1991: 170-172; 1992: 68; Jagodziński 1997: 100-101; 2013; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu
Nadrowo	Olsztynek	Olsztyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Nakomiady	Kętrzyn	Kętrzyn	1960, badania weryfikacyjno-powierzchniowe, J. Dąbrowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Narzym	Iłowo-Osada	Działdowo	2003-2005, badania wykopaliskowe, A. Marciniak-Kajzer	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Nick (Nowy Dwór)	Lidzbark	Działdowo	1997, badania sondażowe, UMK	Grążawski 2013.
Nielbark	Kurzętnik	Nowe Miasto Lubawskie	1990, badania sondażowe, IAiE UMK; 1997, badania sondażowe, K. Grążawski	Grążawski 2013; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Notyst Mały	Mrągowo	Mrągowo	1997, brak informacji, A. Marciniak-Kajzer	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Notyst Wielki	Mrągowo	Mrągowo	1997, badania wykopaliskowe, A. Marciniak-Kajzer	Antoniewicz 1950/1951: 1-24; Sikorski 1997; Marciniak-Kajzer 2001a: 137-161; 2013; Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Nowe Bagienice	Mrągowo	Mrągowo	1974, badania weryfikacyjne i badania powierzchniowe, R. Mazurowski, A. Waluś i D. Lempka	Lempka, Mazurowski, Waluś 2000: 275-277; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Nowe Grodziczno	Grodziczno	Nowe Miasto Lubawskie	1996, badania weryfikacyjno-sondażowe, Muzeum w Brodnicy; 2006, badania weryfikacyjne, Muzeum w Brodnicy	Grążawski 2013.
Nowinka	Tolkmicko	Elbląg	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Nowy Dwór Bratiański	Nowe Miasto Lubawskie	Nowe Miasto Lubawskie	1990, 1998, badania sondażowe, IAiE UMK	Grążawski 2013; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Okartowo	Orzysz	Pisz	1954, badania sondażowe, J. Antoniewicz i J. Okulicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Olsztyn	Olsztyn	Olsztyn	1927, badania powierzchniowe, H. Crome; 1933, badania powierzchniowe, L. Fromm	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Orło	Ryn	Giżycko	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1996, weryfikacja terenowa, I. Mirkowska	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Ornowo Lesiak (Kajkowo)	Ostróda	Ostróda	1949, badania powierzchniowe, J. Antoniewicz; 1965-1966, badania wykopaliskowe, R. Odoj; 1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 2011-2012, badania wykopaliskowe, S. Wadyl	Wadyl 2013; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Orzysz	Orzysz	Pisz	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Osetnik	Orneta	Lidzbark Warmiński	1985, badania powierzchniowe, E. Kowalczyk; 1995, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Jagodziński 1997: 89.
Osiek	Godkowo	Elbląg	1969, badania powierzchniowe, M. Haftka; 1985, badania powierzchniowe, W. Taraszkiewicz	Jagodziński 1997: 109-110.
Ostrów ("Góra Grodzisko)	Stare Juchy	Ełk	2006, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA; 2012, prospekcja terenowa, Dział Archeologii Bałtów PMA	Dział Archeologii Bałtów PMA.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Ostrów ("Góra Zamkowa")	Stare Juchy	Ełk	2006, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA; 2012, prospekcja terenowa, Dział Archeologii Bałtów PMA	Dział Archeologii Bałtów PMA.
Ostrów ("Okrągła Góra")	Pasym	Szczytno	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1961, 1962-1964, badania wykopaliskowe, R. Odoj; 1998, weryfikacja terenowa, J. Sobieraj	Długokęcki 2009: 177-207; Archiwum IAE PAN Warszawa; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Ostrykół	Prostki	Ełk	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Otole	Pasym	Szczytno	2000, weryfikacja terenowa i badania powierzchniowe, M. Hoffmann	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Pagórki	Tolkmicko	Elbląg	1971, badania powierzchniowe, M. Haftka; 1984, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Haftka 1975: 273; Jagodziński 1997: 42.
Pańska Wola przysiółek Ostrów	Wydminy	Giżycko	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Perły	Węgorzewo	Węgorzewo	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1996, weryfikacja terenowa, I. Mirkowska	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Piaseczno	Górowo Iławeckie	Bartoszyce	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Pieny	Sępopol	Bartoszyce	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 2001, badania powierzchniowe, M. Jonakowski	Jonakowski 2001.
Plichta	Łukta	Ostróda	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Pluty	Pieniężno	Braniewo	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Podągi	Godkowo	Elbląg	Brak informacji, badania powierzchniowe, brak informacji	Jagodziński 1997: 127.
Podgórze	Braniewo	Braniewo	1970, weryfikacja terenowa, PP PKZ O/Warszawa; 1995, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Pollakówna 1953: 157; Jagodziński 1997: 13.
Poganowo	Kętrzyn	Kętrzyn	2005, weryfikacja terenowa i badania ratownicze, Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie; 2006-2007, 2012, badania wykopaliskowe, Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie	Wyczółkowski, Szal, Kupryjanowicz i Smolska 2013.
Porębek	Kętrzyn	Kętrzyn	1997, badania weryfikacyjno-sondażowe, J. Sobieraj	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Powodowo	Rychliki	Elbląg	1995, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Haftka 1975: 274; Jagodziński 1997: 142.
Pożarki, stan. 4	Kętrzyn	Kętrzyn	1975, weryfikacja terenowa, R. Mazurowski i A. Waluś	Mazurowski i Waluś 2000: 277-278; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Pożarki, stan. 7	Kętrzyn	Kętrzyn	1975, weryfikacja terenowa, R. Mazurowski i A. Waluś	Mazurowski i Waluś 2000: 277-278; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Prętławki	Sępopol	Bartoszyce	1969, badania weryfikacyjne, D. Członkowski; 2001, badania powierzchniowe, J. Brzozowski	Brzozowski 2001; Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Próchnik	Elbląg	Elbląg	1984, badania weryfikacyjno-sondażowe, A. Pawłowski	Pawłowski 1992: 68; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Radomno	Nowe Miasto Lubawskie	Nowe Miasto Lubawskie	1959, weryfikacja terenowa, R. Odoj; 1992, badania sondażowe, UMK	Grążawski 2013.
Radosze	Barciany	Kętrzyn	Brak informacji, badania weryfikacyjno-sondażowe, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Rejczuchy	Barczewo	Olsztyn	1971, brak informacji, IHKM PAN	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Rejsyty	Rychliki	Elbląg	1969, badania powierzchniowe, M. Haftka; 1983, badania powierzchniowe, A. Pawłowski; 1984-1985, badania wykopaliskowe, A. Pawłowski	Haftka 1975: 274; Informator Archeologiczny, Badania 1985: 144; Pawłowski 1990: 68; 1991: 160-161; 1992: 68; Jagodziński 1997: 163-164; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Rogale	Stare Juchy	Ełk	1956, badania wykopaliskowe, J. Jaskanis; 2006, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Archiwum WUOZ w Olsztynie; Dział Archeologii Bałtów PMA.
Rogiedle	Lubomino	Lidzbark	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Romanowo	Kalinowo	Ełk	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Ronin	Frombork	Braniewo	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Rotajny	Miłakowo	Ostróda	1968, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 1974, weryfikacja terenowa, A. Pająk	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Równina Dolna	Korsze	Kętrzyn	1955-1958, badania wykopaliskowe, R. Odoj	Długokęcki 2009: 177-207; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Różynka	Świątki	Olsztyn	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Runowo--Ignalin	Lidzbark Warmiński	Lidzbark	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Ruś Mała (Wałdowo)	Ostróda	Ostróda	1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Rydwągi	Mrągowo	Mrągowo	1998, badania wykopaliskowe, T. Nowakiewicz	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Rydzówka	Pasłęk	Elbląg	przed 1937 r., badania powierzchniowe, badacze niemieccy; 1996, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Jagodziński 1997: 144.
Rygarby	Sępopol	Bartoszyce	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 2001, badania powierzchniowe, J. Brzozowski	Brzozowski 2001; Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Ryn	Ryn	Giżycko	1998, weryfikacja terenowa, I. Mirkowska	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Sampława	Lubawa	Iława	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Sądkowo	Braniewo	Frombork	1974, badania wykopaliskowe, M. Dąbrowska; 1982, badania powierzchniowe, J. Gula	Informator Archeologiczny, Badania 1974: 195-196; Pawłowski 1990: 68; 1992: 68; Jagodziński 1997: 15-16; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Sędańsk przysiółek Jaśkowa Dolina	Szczytno	Szczytno	1949, weryfikacja terenowa i badania powierzchniowe, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Sępopol	Sępopol	Bartoszyce	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 2003, badania powierzchniowe, M. Jonakowski	Jonakowski 2003.
Sętal	Dywity	Olsztyn	1938, badania powierzchniowe, L. Fromm; 1969, weryfikacja terenowa i badania powierzchniowe, I. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Skomack Wielki	Stare Juchy	Ełk	1977, brak informacji, BDZ Suwałki	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Skomętno ("Biała Góra")	Kalinowo	Ełk	2006, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Dział Archeologii Bałtów PMA.
Skomętno ("Góra Skomęcka")	Kalinowo	Ełk	2006, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Dział Archeologii Bałtów PMA.
Skop	Ryn	Giżycko	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Skowrony	Godkowo	Elbląg	1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka	Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Słupnica	Biskupiec	Nowe Miasto Lubawskie	1996-1997, badania wykopaliskowe, M. Kurzyńska	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Sorkwity	Sorkwity	Mrągowo	1974, weryfikacja terenowa, D. Lempka, R. Mazurowski i A. Waluś	Lempka, Mazurowski i Waluś 2000: 275-277; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Sportyny	Miłakowo	Ostróda	Brak informacji, badania powierzchniowe, brak informacji	Jagodziński 1997: 125-126.
Stama	Sorkwity	Mrągowo	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Stanclewo	Biskupiec Reszelski	Olsztyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Stare Jegławki	Srokowo	Kętrzyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Stare Juchy	Stare Juchy	Ełk	1956, badania wykopaliskowe, J. Jaskanis	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Stare Miasto	Dąbrówno	Ostróda	1948, badania powierzchniowe, J. Antoniewicz; 1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 1973, badania sondażowe, M. Haftka; 1987, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Haftka 1973; Informator Archeologiczny, Badania 1973: 219; Jagodziński 1997: 177; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Staświny	Miłki	Giżycko	1884, badania wykopaliskowe, H. Lorek; 1922, badania wykopaliskowe, H. Wichdorff; 1949, badania powierzchniowe, J. Antoniewicz; 1966, badania wykopaliskowe, R. Odoj; 2005, badania wykopaliskowe, M. Karczewska i M. Karczewski	Karczewska i Karczewski 2007: 131-153.
Stopki	Sępopol	Bartoszyce	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 2003, badania powierzchniowe, M. Jonakowski	Jonakowski 2003.
Strużyna	Morąg	Ostróda	1990, badania weryfikacyjno-sondażowe, M. Hoffmann	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Susz	Susz	Iława	przed II wojną światową, badania powierzchniowe, badacze niemieccy; 1968, badania powierzchniowe, M. Haftka i R. Odoj; 1996, badania weryfikacyjno-sondażowe, W. Chudziak i J. Bojarski	Szczepański 2012; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Sząbruk	Gietrzwałd	Olsztyn	1990-1991, weryfikacja terenowa, badania powierzchniowe, badania wykopaliskowe i odwierty, I. Mirkowska	Informator Archeologiczny, Badania 1990: 53; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Szeligi	Ełk	Ełk	2006, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Dział Archeologii Bałtów PMA.
Szestno	Mrągowo	Mrągowo	1996-1999, badania wykopaliskowe, W. Wróblewski	Informator Archeologiczny, Badania 1996: 240; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Sztynort przysiółek Tarławki	Węgorzewo	Węgorzewo	1951, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Szwałk Mały	Kowale Oleckie	Olecko	2002, 2004, 2010, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Dział Archeologii Bałtów PMA.
Śpiglówka	Reszel	Kętrzyn	Brak informacji, weryfikacja terenowa i odwierty, L. Kajzer.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Świniarc (Łążyn, Zwiniarz)	Grodziczno	Nowe Miasto Lubawskie	1969, weryfikacja terenowa, A. Kola; 1990, badania sondażowe, W. Chudziak i P. Gurtowski; 2001, weryfikacja terenowa, I. Mirkowska; 2005, badania wykopaliskowe, Muzeum w Brodnicy	Grążawski 2013; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Tarczyny	Lidzbark	Działdowo	1975-1975 badania wykopaliskowe, J. Gąssowski	Grążawski 2013; Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Tarławki	Węgorzewo	Węgorzewo	1971, 1973, badania wykopaliskowe, J. Okulicz; 1997, weryfikacja terenowa, I. Mirkowska	Okulicz 1972: 244-247.
Tolkmicko	Tolkmicko	Elbląg	1926, 1928-1930, 1933-1935, badania wykopaliskowe, B. Ehrlich i M. Ebert; 1959, badania wykopaliskowe, A. Dmochowski	Ebert 1927: 109-117; Haftka 1975: 276-277; Pawłowski 1992: 69; Jagodziński 1997: 34-35; Gazda 2013; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Trzcin	Grodziczno	Nowe Miasto Lubawskie	1975, badania wykopaliskowe, M. Miśkiewicz; 1990, 1998, badania sondażowe, UMK	Grążawski 2013.
Tulno	Pasłęk	Elbląg	1987, badania sondażowe, A. Pawłowski	Pawłowski 1992: 69.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Turowo	Kozłowo	Nidzica	1948, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Tymawa	Grunwald	Ostróda	1949, weryfikacja terenowa, J. Antoniewicz; 1969, weryfikacja terenowa, M. Haftka	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Tyrowo	Ostróda	Ostróda	1928, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Urowo	Zalewo	Iława	2012, badania wykopaliskowe, Z. Kobyliński z zespołem	Kobyliński, Wach, Rutyna, Wysocki i Klęczar 2013
Weklice (st. 1)	Elbląg	Elbląg	1925, badania wykopaliskowe, B. Ehrlich i M. Ebert	Ebert 1926: 40-69; Haftka 1975: 277; Gurnowicz 1979: 96; Informator Archeologiczny, Badania 1985: 149; Pawłowski 1987b: 387-388; 1990: 56, 69; 1992: 68; Jagodziński 1997: 79-80.
Weklice (st. 2)	Elbląg	Elbląg	1982-1985, badania wykopaliskowe, A. Pawłowski	Ebert 1927: 109-112; Informator Archeologiczny, Badania 1983: 180-181; Informator Archeologiczny, Badania 1984: 149; Informator Archeologiczny, Badania 1985: 149; Pawłowski 1987b: 387-408; 1992: 68; Jagodziński 1997: 80; 2013; Gazda 2013; Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
Weklice (st. 3)	Elbląg	Elbląg	1983, badania wykopaliskowe, A. Pawłowski	Ebert 1926: 40-69; Haftka 1975: 277; Pawłowski 1987b: 395-398; Jagodziński 1997: 102.
Weklice (st. 4)	Elbląg	Elbląg	1982, badania wykopaliskowe, M. Jagodziński i A. Pawłowski; 1983, badania wykopaliskowe, A. Pawłowski	Haftka 1975: 277-278; Informator Archeologiczny, Badania 1983: 180-181; Informator Archeologiczny, Badania 1984: 149; Pawłowski 1987b: 74-75, 377-408; 1991: 168-170; 1992: 68; Jagodziński 1997: 80-81.
Wenecja	Morąg	Ostróda	1974, badania powierzchniowe, I. Sikorska	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Węgielsztyn	Węgorzewo	Węgorzewo	1970, badania wykopaliskowe, J. Okulicz	Informator Archeologiczny, Badania 1970: 215-216; Balke 1970b: 656-658; Brzeziński i Iwanowska 1992: 77.
Wężewo	Kowale Oleckie	Olecko	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Wiatrowiec	Sępopol	Bartoszyce	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 2001, badania powierzchniowe, J. Brzozowski	Brzozowski 2001; Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Wielka Żuława	Iława	Iława	2012, badania wykopaliskowe, J. Wysocki	Wysocki i Klęczar 2013
Wieprz (wyspa Bukowiec)	Zalewo	Iława	1940, amatorskie wykopaliska, Albrecht z Królewca; 1968, weryfikacja terenowa, M. Haftka; 1986, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann; 1997, weryfikacja terenowa, M. Hoffmann; 2002, badania wykopaliskowe, W. Chudziak; 2012, badania wykopaliskowe, Z. Kobyliński z zespołem	Kobyliński, Wach, Rutyna, Wysocki i Klęczar 2013
Wierzbowo	Kalinowo	Ełk	2006, badania powierzchniowe, Dział Archeologii Bałtów PMA	Dział Archeologii Bałtów PMA.
Wierzno Wielkie	Frombork	Braniewo	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji.	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Wilczkowo	Lubomino	Lidzbark Warmiński	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Stanowisko	Gmina	Powiat	Badania (rok badań, rodzaj badań, prowadzący badania)	Źródło informacji
Wilczyny	Srokowo	Kętrzyn	1976, badania powierzchniowe, R. Mazurowski i A. Waluś; 2001, badania powierzchniowe, Z. Kobyliński	Okulicz 1972: 244-247; Mazurowski, Nowakowski i Waluś 2000: 278-283; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Wilki-Swobodna	Dobre Miasto	Olsztyn	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Wirwilty	Bartoszyce	Bartoszyce	2001, badania powierzchniowe, M. Jonakowski	Jonakowski 2001.
Wojdyty Rogóż	Lidzbark Warmiński	Lidzbark Warmiński	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Wokiele	Górowo Iławeckie	Bartoszyce	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Wola	Bartoszyce	Bartoszyce	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Wopławki	Kętrzyn	Kętrzyn	1976, badania powierzchniowe, R. Mazurowski, A. Waluś i W. Nowakowski	Mazurowski, Nowakowski i Waluś 2000: 278-283; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Workiejmy-Zaręby	Lidzbark Warmiński	Lidzbark Warmiński	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Woryny	Górowo Iławeckie	Bartoszyce	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski; 2004, badania powierzchniowe, G. Stasiełowicz	Stasiełowicz 2004.
Wrony	Giżycko	Giżycko	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Wyszembork	Mrągowo	Mrągowo	1985-1987, badania wykopaliskowe, B. Łuczak	Informator Archeologiczny, Badania 1985: 183-184; Informator Archeologiczny, Badania 1986: 208; Informator Archeologiczny, Badania 1987: 213; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Zajączki	Ostróda	Ostróda	1949, badania powierzchniowe, J. Antoniewicz; 1997-1998, badania ratownicze, A. Marciniak-Kajzer	Marciniak-Kajzer 1998: 171-188; 2013; Hoffmann i Mackiewicz 2004; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Zajączkowo	Milejewo	Elbląg	1971, badania powierzchniowe, M-Haftka; 1984, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Haftka 1975: 279; Jagodziński 1997: 42-43; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Zalesie Kętrzyńskie	Kętrzyn	Kętrzyn	Brak informacji, badania weryfikacyjno-sondażowe, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Zaręby	Lidzbark Warmiński	Lidzbark Warmiński	1969, weryfikacja terenowa, D. Członkowski	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Zawiszyn (obecnie Jagodna)	Elbląg	Elbląg	1920, badania sondażowe, B. Ehrlich; 1971, badania powierzchniowe, M. Haftka; 1984, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Ehrlich 1920: 203-204; Haftka 1975: 279; Pawłowski 1990: 69; 1992: 68; Jagodziński 1997: 40-41.
Zdory	Pisz	Pisz	Brak informacji, weryfikacja terenowa, brak informacji	Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Zduny	Małdyty	Ostróda	1987, badania powierzchniowe, M. Jagodziński	Pawłowski 1990: 69; Jagodziński 1997: 167.
Zielenica	Górowo Iławeckie	Bartoszyce	1998, badania powierzchniowe, I. Mirkowska	Mirkowska 1998.
Zyndaki	Sorkwity	Mrągowo	1974, weryfikacja terenowa, D. Lempka, R. Mazurowski i A. Waluś	Lempka, Mazurowski i Waluś 2000: 275-277; Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Wykaz cytowanej literatury:

1880. *Katalog der Austellung praehistoricher und anthropologischer Funde Deutschlands zu Berlin vom 5.-21. August*. Berlin.

Antoniewicz, J.

1950/1951. Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach. *Wiadomości Archeologiczne* 27: 1-24.

1954. Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu Pregoły. *Wiadomości Archeologiczne* 20 (4): 327-368.

Antoniewicz, W. i Z. Wartołowska

1964. *Mapa grodzisk w Polsce*. Wrocław: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Balke, B.

1970a. Wyniki prac archeologicznych prowadzonych w miejscowości Bartołty Wielki w latach 1969-1970. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4: 651-656.

1970b. Badania sondażowe na grodzisku pruskim w Węgielsztynie w pow. węgorzewskim w 1970 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4: 656-658.

Brzeziński, W. i G. Iwanowska

1992. Stan i perspektywy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem Jaćwierzy, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, 71-78. Poznań: Prace Komisji Archeologicznej 11.

Brzozowski, J.

2001. *Analiza wyników badań AZP na obszarze 14-66.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

Celińska, E i A. Kopydłowska

1968. Muzeum Mazurskie w latach 1945-1965. *Rocznik Olsztyński* 7: 279-301.

Chudziak, W.

1997. *Opracowanie wyników badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Łaniochu, gm. Iława, woj. olsztyńskie, (stanowisko 9).* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

Chudziak, W i J. Bojarski

1994. *Sprawozdanie z badań sondażowych na grodzisku w Łodygowie st. 1, gm. Kisielice.* Maszynopis w WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.

Crome, H.

1937. Karte und Verzeichnis der vor- und frühgeschichtlichen Wehrlangen in Ostpreussen. *Altpreussen* 2: 97-125.

Dąbrowska, I. i R. Kozłowska

1970. Badania sondażowe grodziska w Janowie w pow. mrągowskim w 1970 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4: 658-659.

1973. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na terenie osady wczesnośredniowiecznej we Frankowie, pow. Biskupiec Reszelski w latach 1971-1972. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3: 345-352.

Dąbrowski, J.

1960. Badania na grodzisku Łęcze pow. Elbląg w roku 1958. *Wiadomości Archeologiczne* 26: 266-272.

1961. Badania na grodzisku Łęcze pow. Elbląg. *Rocznik Elbląski* 1*:* 199-206.

Długokęcki, W.

2009. Polskie badania nad Prusami plemiennymi ze szczególnym uwzględnieniem osiągnięć środowiska olsztyńskiego. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 2: 177-207.

Dorr. R.

1903. *Fuehrer durch die Sammlungen des Staedtischen Museums zu Elbing*. Elbing: Reinhold Kuhn.

Ebert, M.

1926. *Truso.* Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft 3. Berlin.

1927. Castrum Weklize, Tolkemita, Truso. *Elbinger Jahrbuch* 5/6: 109-117.

Ehrich, B.

1920. Bericht uber Taetigkeit der Elbinger Altertumsgesellschaft in den Vereinsjahren 1915/1916 bis 1918/1919. *Elbinger Jahrbuch* 1: 151-214.

1922. Bericht uber die Taetigkeit der Elbinger Altertumsgesellschaft. *Elbinger Jahrbuch* 2: 159-165.

Encyklopedia Gdańska

2012. *Encyklopedia Gdańska*. Gdańsk: Fundacja Gdańska.

Gazda, D.

2013. Między grodem a zamkiem – wieloczłonowe obiekty warowne prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego, w niniejszym tomie.

Gazda, D., J. Jezierska, J. Konik i P. Szlązak

2013. Badania Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009-2012, w niniejszym tomie.

Grążawski, K.

2013. Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego, w niniejszym tomie.

Górny, P.

1999. Stan dokumentacji konserwatorskiej dla archeologicznych dóbr kultury w woj. warmińsko-mazurskim w rok po reformie administracyjnej kraju. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 1: 9-14.

Gurnowicz, H.

1979. Średniowieczne nazewnictwo regionu Dzierzgonia na tle pradziejów. *Rocznik Elbląski* 8: 89-104.

Haftka, M.

1973. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku w Starym Mieście gm. Stary Dzierzgoń*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.

1975. Elbląg we wczesnym średniowieczu i problem lokacji Truso. *Pomerania Antiqua* 6: 195-280.

1976. Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodzisku w Bielanach Wielkich koło Elbląga. *Rocznik Elbląski* 7: 113-150.

Hoffmann, M.

2003. Hugo Conwentz – przyrodnik, prahistoryk, muzealnik oraz twórca konserwatorstwa archeologicznego przyrodniczego Prus Zachodnich. *Echa przeszłości* 4: 67-77.

2005. Emil Hollack – nauczyciel, historyk i badacz dziejów ziemi mrągowskiej. W 80. rocznicę śmierci. *Mrągowskie Studia Humanistyczne* 6-7: 17-27.

Hoffmann, M.J. i A. Mackiewicz

2004. *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego*. Ostróda: Muzeum w Ostródzie.

Jagodziński, M.

1994a. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych obszarów AZP 17-52, 17-51 i 15-51 z terenu woj. elbląskiego*. Maszynopis w Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.

1994b. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na st. nr 1(23) w Kwietniewie w 1994.* Maszynopis w Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.

1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*. Adalbertus – Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, tom 3. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

2013. Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślęcinie, Kwietniewie i Weklicach, w niniejszym tomie.

Jagodziński, M. i M. Jonakowski.

1996. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych wiosną 1996 roku w dolinie rzeki Dzierzgoń*. Maszynopis w archiwum Muzeum w Elblągu oraz Archiwum PSOZ Elbląg.

Jonakowski, M.

2000. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze 12-63 w woj. warmińsko-mazurskim.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

2001. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze 14-65 w woj. warmińsko-mazurskim.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

2002. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze 14-64 w woj. warmińsko-mazurskim.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

2003. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze 13-66 w woj. warmińsko-mazurskim.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

Karczewska, M. i M. Karczewski

2003. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze 13-66 w woj. warmińsko-mazurskim.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

2007. Grodzisko Święta Góra w Staświnach w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Archeologia archiwalna i nowa. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 2: 131-153.

Kobyliński, Z.

2013. Projekt *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia* w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki: cele, założenia i pierwszy etap realizacji w 2012 roku, w niniejszym tomie.

Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna

2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku (z aneksami Anny Grężak i Elżbiety Jaskulskiej), w niniejszym tomie.

Kobyliński, Z., D. Wach, M. Rutyna, J. Wysocki i B. Klęczar

2013. Grodziska plemienne(?) w Gulbiu na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, w niniejszym tomie.

Kucharska, A.

2001a. *Sprawozdanie z badań terenowo-powierzchniowych obszaru AZP 13-71 w województwie warmińsko-mazurskim.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

2001b. *Sprawozdanie z badań terenowo-powierzchniowych obszaru AZP 14-70 w województwie warmińsko-mazurskim.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

2001c. *Sprawozdanie z badań terenowo-powierzchniowych obszaru AZP 14-71 w województwie warmińsko-mazurskim.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.

Kulakov, V.I.

1990. *Drevnosti Prussov VI-XIII vv.* Arheologija SSSR 4. G1-9. Moskva.

Koziełło-Poklewski, B.

1973. Dzieje powiatu. Prusowie. [w:] J. Chojnowski (red.) *Braniewo. Z dziejów miasta i powiatu*. 37-48. Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze.

Lempka, D., R. Mazurkowski i A. Waluś

2000. Wyniki archeologicznych badań weryfikacyjno-poszukiwawczych przeprowadzonych 1974 r., w okolicach Mrągowa. *Barbaricum* 6: 275-277.

Lissauer, A.

1876. Drei Burgwälle bei Dt. Eylau. *Schriften der Naturforschenden Gesselschaft in Danzig* 4 (1), 1-6. Danzig.

1887. *Die praehistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen.* Leipzig: Commissions-Verlag von Wilhelm Engelmann.

Łapo, J.

1997. Grodziska gminy Węgorzewo. *Studia Angerburgica* 1: 38-47.

Łęga, W.

1929. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe.

Marciniak-Kajzer, A.

1998. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 4: 171-188.

2000. Grodzisko w miejscowości Leszcz gm. Dąbrówno, w woj. warmińsko-mazurskim, po drugim sezonie badań ratowniczych. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 6: 159-168.

2001a. Z problematyki badań nowożytnych kopców w rejonie Mrągowa w świetle wykopalisk w Notyście Wielkim. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica* 23: 137-161.

2001b. Wyniki trzeciego sezonu badań ratowniczych na stanowisku nr 1 w miejscowości Leszcz gm. Dąbrówno, w woj. warmińsko-mazurskim. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 7: 273-287.

2002-2003. Wyniki ostatniego sezonu ratowniczych badań wykopaliskowych na grodzisku średniowiecznym miejscowości Leszcz gm. Dąbrówno, w woj. warmińsko-mazurskim. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 8: 187-200.

2003. Wczesnośredniowieczny gród i późnośredniowieczny dwór w miejscowości Leszcz w województwie warmińsko-mazurskim, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej Górzno, 1-2 czerwca 2002 r.,* 245-254. Włocławek: Lega.

2006a. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko-mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko-mazurskim. *Archeologia Polski* 51 (1-2): 121-144.

2006b. Późnośredniowieczny dwór rycerski w Leszczu. Przyczynek do dyskusji na temat funkcji niektórych siedzib możnowładczych. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (251): 7-17.

2013. Czego relikty skrywają średniowieczne „grodziska". Refleksje po badaniach nie tylko w województwie warmińsko-mazurskim, w niniejszym tomie.

Marciniak-Kajzer, A. i P. Nowakowski.
1999. Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowisku nr 1 w miejscowości Leszcz gm. Dąbrówno, w woj. warmińsko-mazurskim. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 5: 257-270.
Mazurowski, R. i A. Waluś.
2000. Wyniki archeologicznych badań weryfikacyjno-poszukiwawczych na obszarze gminy Kętrzyn, w 1975 roku. *Barbaricum* 6: 277-278.
Mazurowski, R., W. Nowakowski i A. Waluś
2000. Wyniki archeologicznych badań weryfikacyjno-poszukiwawczych na obszarze północno-wschodniej części województwa olsztyńskiego. *Barbaricum* 6: 278-281.
Mielczarski, S.
1967. *Misja pruska Świętego Wojciecha*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
Mirkowska, I.
1998. *Analiza wyników badań AZP na obszarze 14-61.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Nowakowska, M.
2001. *Badania powierzchniowe Instytutu Archeologii UW na obszarze AZP 13-68 w październiku 2001.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztyn.
Odoj, R.
1968. Problemy badawcze grodziska Bogdany koło Fromborka. *Komentarze Fromborskie* 2: 87-101.
1969. *Sprawozdanie tymczasowe z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany k. Fromborka prowadzonych w ramach „Operacji 1001 – Frombork" w roku 1969.* Maszynopis w Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
1970a. *Sprawozdanie tymczasowe z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany k. Fromborka prowadzonych w ramach „Operacji 1001 – Frombork" w roku 1970.* Maszynopis w Archiwum WUOZ Olsztyn, delegatura w Elblągu.
1970b. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4: 659-666.
Okulicz, Ł.
1970. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*. Wrocław: Ossolineum.
1972. Sprawozdanie z weryfikacji stanowisk archeologicznych we wschodniej części Mazur w 1971 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1: 244-247.
Okulicz-Kozaryn, J. i Ł. Okulicz-Kozaryn
1994. Wyprawa św. Wojciecha do Prus. Realia archeologiczne i perspektywy badawcze. *Barbaricum* 3. 243-255.
Orłowicz, M.
1923. *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*. Lwów: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.
Pawłowski, A.
1987a. Badania archeologiczne Muzeum Zamkowego w Malborku w latach 1981-1983, [w:] A. Pawłowski (red.) *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-1983*, 71-78. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
1987b. Zespół grodzisk pruskich w Weklicach, gminie Elbląg w świetle badań w latach 1982-1983, [w:] A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-1983*, 387-408. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
1990. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Pomezanii, Pogezanii i Warmii, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce,* 55-69. Poznań: Prace Komisji Archeologicznej 11.
1991. Z badań wczesnośredniowiecznych grodzisk Pomezanii i Pogezanii, [w:] *Archeologia bałtyjska*, 156-173. Olsztyn: Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie 120.
Pollakówna, M.
1953. *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*. Poznań: Prace Instytutu Zachodniego 17.
Sikorski, J.
1997. *Notyst Wielki.* Maszynopis w archiwum WKZ w Olsztynie.
Stasiełowicz, G.
1998. Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych na grodzisku w Kwietniewie, st. 1 (23), w 1994 roku, [w:] P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych*, 199-207. Warszawa: IAE PAN.
2004. *Sprawozdanie z badań powierzchniowych przeprowadzonych na obszarze 13-62 w woj. warmińsko-mazurskim*. Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Szczepański, S.
2009. Hans Schleif (1902-1945) i jego badania nad germańską przeszłością Prus Wschodnich. *Szkice Humanistyczne* 9 (1): 51-62.
2011. Osadnictwo pruskie w okolicy Prabut we wczesnym średniowieczu. *Kronikarskim piórem Prabuty-Riesenburg* 1: 5-15.
2012. Grodzisko w suskim Parku Miejskim. Unser Schloss Rosenberg? *Skarbiec Suski* 6. Internet: http://www.academia.edu/1630070/Hill_fort_in_Town_Park_in_Susz_Unser_Schloss_Rosenberg_Grodzisko_w_suskim_Parku_Miejskim_Unser_Schloss_Rosenberg.
Wadyl, S.
2013. Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęcy (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny), w niniejszym tomie.
Wielgus, M.
1989. *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych jesienią 1989 roku.* Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie.
Wyczółkowski, M., M. Szal, M. Kupryjanowicz i E. Smolska
2013. Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych, w niniejszym tomie.
Wysocki, J i B. Klęczar
2013. Strażnice krzyżackie na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, w niniejszym tomie.
Żurek, M.
2013. Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24-54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, w niniejszym tomie.

Archiwa:

Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie
Archiwum WUOZ w Olsztynie
Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu
Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Ełku
Archiwum Główne IAE PAN w Warszawie
Archiwum Działu Archeologii Bałtów PMA

Bartłomiej Klęczar and Magdalena Rutyna

State of research on strongholds in the Warmian-Masurian Province

Archeological research on strongholds from the territory of former province of East Prussia was started at the beginning of 19th century by German scholars, notably by J.M. Guise, A. LIssauer, H. Conwentz, E. Hollack, H. Crome and C. Engel. During the Nazi period in Germany science was subordinated to the ideology of National Socialism. This lead to results of archeological research being interpreted in line with Nazi propaganda. After World War II archaeological research in the region of former East Prussia was initiated by J. Antoniewicz, J. Dąbrowski, A.J. Dmochowski, R. Odoj, J. and Ł. Okulicz, D. and J. Jaskanis. Polish researchers used both non-destructive methods and carried out archeological excavations on previously known sites as well as on new discoveries. Strongholds from the region which now belongs to the Warmian-Masurian Province are currently studied by many scholars and heritage protection institutions. This essay contains a table with basic data on 269 Warmian-Masurian strongholds subject to a research up to the end of February 2013. This table includes information about the nature and chronology of sites, and on the year and character of archaeological research.

Anna Marciniak-Kajzer

Czego relikty skrywają średniowieczne „grodziska". Refleksje po badaniach nie tylko w województwie warmińsko-mazurskim

Dla archeologa słowo „grodzisko" wydaje się mieć znaczenie oczywiste. Używamy go często i zwykle rozmówca czy czytelnik doskonale rozumie jaki obiekt mamy na myśli. Zazwyczaj jednak nazwa ta pojawia się w określonym kontekście, co sugeruje odbiorcy jej prawidłowe zrozumienie. Zastanówmy się jednak jaki zakres znaczeniowy może mieć termin „grodzisko" bez kontekstu chronologicznego, osobowego, terytorialnego, itp.

Nie udało mi się ustalić, kiedy nazwa „grodzisko" pojawia się w naszym języku jako określenie miejsca, gdzie dawniej znajdowało się..., no właśnie – co się znajdowało tam, gdzie dziś znajduje się grodzisko? Pierwsze wzmianki, które określić możemy jako naukowe, pojawiają się już w XIX wieku – o grodziskach pisał między innymi Zorian Dołęga Chodakowski (Adam Czarnocki), który przypisywał im funkcje ośrodków religijnych[1]. Kazimierz Stronczyński dokonał podziału na twa typy zabytków: „Grodziska czyli kopce z wierzchem zaklęsłym z najodleglejszych wieków" oraz „Szańce i nasypy po zwaleniu dawnych zamków pozostałe"[2].

Pełniejszy obraz znaczeniowy tego wyrazu odnajdziemy w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*[3], który prezentuje stan wiedzy historyczno-geograficznej u progu XX wieku. Nazwa grodzisko pojawia się tam w licznych i dosyć różnych kontekstach. Czasami zamieszczano dokładniejszą charakterystykę opisywanego obiektu. I tak w Skrwilnie „O starożytności osady świadczy grodzisko usypane na połudn. brzegu jeziora. Okopy te porosłe trawą, mają kształt wydłużonego czworoboku o 690 stop. obwodu, przy 40 stop. wysokości. W 1885 r. wykopano tu popielnicę. Dostęp trudny w skutek otaczających trzęsawisk, nasyp zaś utworzony z piasku. Miejscowość ta nosi u ludu zwykłą nazwę Okopów Szwedzkich"[4]. Taki opis dla współczesnego archeologa jest całkowicie niespójny i trudny do interpretacji. Zaznaczony w opisie czworoboczny kształt, który może sugerować nowożytną chronologię i wiadomość o popielnicy wydają się wzajemnie wykluczać. Znacznie mniej kłopotów interpretacyjnych nastręcza kolejny zapis „W okolicy znajduje się grodzisko, z wałem pierścieniowym i fosą; kocioł wału ma około 130 kroków średnicy"[5]. Tutaj pewnie rozpoznać można obiekt, który archeolodzy do dziś nazywają pierścieniowatym. Za to w kolejnych dwóch wzmiankach domyślać się można opisu grodzisk określanych przez nas jako stożkowate, jednak obecność gruzu w drugim obiekcie wpływa znacząco na naszą ocenę przypuszczalnej chronologii stanowiska. I tak w Konończy odnotowano: „Jest we wsi starożytne grodzisko w kształcie mogiły"[6]. Natomiast w haśle Miszewo czytamy: „W zachodniej stronie wsi znajduje się niewielkie grodzisko, kopiec z wklęsłością na wierzchu. Obwód jego wynosi 120 kroków, wysokość może około 8 łokci, a otwór czyli wklęsłość górna 8 kroków, w dłuższym 9 a 4 w krótszym wymierza. Przed kilku laty właściciel wsi sadząc na tym kopcu drzewa, miał sposobność przekonać się, że wnętrze jego jest wypełnione gruzem"[7].

Różnorodność obiektów, jakie autorzy *Słownika* opisali pod nazwą „grodzisko", nie pozostała bez pewnej historiograficznej refleksji. W opisie Człopów Wielkich czytamy: „śród niziny nad Wartą znajduje się ogromny, ręką ludzką usypany kopiec, szwedzkim, jak wszystkie tego rodzaju, zwany. Podanie niesie, że szwedzi tam mieli obozować, co wszakże niekoniecznie znaczy, aby mieli go śród niedostępnych bagnisk zbudować. Znaczna zresztą ilość podobnych nasypów ponad Wartą, często bardzo blisko siebie położonych, wysokich, z lekkim wgięciem na wierzchołku, każe przypuszczać pochodzenie ich daleko dawniejsze, widocznie przedchrześcijańskie, kiedy mogły służyć za schronienie dla trzody i pasterzy podczas rozlewu wód, napadu nieprzyjaciela, za punkt zborny dla wieców, jako gaj poświęcony bogom itp."[8].

Przytoczone powyżej wzmianki w pełni obrazują kłopoty interpretacyjne jakie stały się udziałem autorów *Słownika Geograficznego*. Zdajemy sobie jednak sprawę, że ich zamierzeniem nie było klasyfikowanie zabytków.

---

1 Maślanka 1965; Dołęga Chodakowski 1967: 11, 43-48.
2 Stronczyński 2009: 102-103.
3 *Słownik Geograficzny* (dalej SGKP).
4 Hasło *Skrwilno* SGKP X: 720.
5 Hasło *Niewierz* SGKP VII: 133.
6 Hasło *Konończa* SGKP IV: 346.
7 Hasło *Miszewo* SGKP VI: 506.
8 Hasło *Człopy* SGKP I: 862.

Próbę wypracowania definicji słowa „gród" znajdujemy natomiast w *Encyklopedii Staropolskiej* Zygmunta Glogera: „Gród pierwotnie oznaczał nie miasto, ale tylko warownię, tj. miejsce ogrodzone wałem, przykopami, palisadą"[9].

Definicja ta długo nie zmieniała się i tak według Witolda Hensla: „Słowo gród, zgodnie z jego etymologią, oznacza miejsce sztucznie w celach obronnych zagrodzone"[10].

Pierwsze próby typologii grodzisk zawdzięczamy Władysławowi Kowalence[11] (który opisał 10 różnych typów), następne stworzyli Witold Hensel[12] i Janina Kamińska. Ta ostatnia badaczka ostatecznie wprowadziła do archeologii funkcjonujący do dziś podział na dwa typy grodzisk – pierścieniowate i stożkowate – zaznaczając, że ten bardzo zgeneralizowany podział odpowiada nie tylko zróżnicowaniu formalnemu, ale i odrębności chronologicznej i funkcjonalnej[13]. Utrwaliło to przekonanie, że obiekty otoczone wałem w zdecydowanej większości powstały we wczesnym średniowieczu[14] (nie licząc stosunkowo rzadkich stanowisk pradziejowych[15]), natomiast „stożki" czy „kopce" są charakterystyczne dla późnego średniowiecza. W latach 70. XX wieku Leszek Kajzer zwrócił uwagę na fakt, że niektóre kopce ziemne uznane za grodziska stożkowate mogą być nasypami pod nowożytne siedziby zarówno drewniane, jak i murowane, co spowodowało znaczne wydłużenie potencjalnej chronologii powstawania takich obiektów[16].

W zasadzie od początku zainteresowania grodziskami panowało przekonanie, że są to miejsca obronne. Trwały natomiast dyskusje na temat ich funkcji. Wymienione już zostały funkcje schroniskowe (zarówno dla ludzi, jak i zwierząt hodowlanych), religijne i administracyjne – jako miejsce wieców. Rozpatrywano również ich funkcje mieszkalne. Te ostatnie przyznano wcześniej grodziskom pierścieniowatym. Przez znaczną część XX wieku uznawano je za najważniejsze obiekty organizujące sieć osadniczą – będące bezpiecznymi siedzibami i centrami administracyjnymi i politycznymi. Tutaj przypomnieć trzeba wieloletnią dyskusję na temat roli grodów we wczesnym średniowieczu zapoczątkowaną przez Karola Buczka, do której olbrzymi wkład wniósł Karol Modzelewski, a także uwagi Jacka S. Matuszewskiego. Dopiero od lat 80. XX wieku zaczęły pojawiać się opinie zwracające uwagę na inne domniemane funkcje grodów: religijne, miejsc wymiany handlowej czy miejsca zgromadzeń, a także podkreślające ich rolę symboliczną[17]. Wszystkie te zagadnienia wraz z korektami datowań powodują, że temat grodów to nadal dla wczesnego średniowiecza zagadnienie kluczowe. Wydaje się jednak, że znacznie więcej kłopotu sprawiają one w pracy kameralnej niż w praktyce terenowej. Zwykle są to obiekty o znacznych rozmiarach i – o ile nie zostały zniszczone – ich rozpoznanie nie nastręcza zbyt dużych trudności.

Nieco inaczej wygląda sytuacja w przypadku „grodzisk" późnośredniowiecznych. Dla zdecydowanej większości archeologów jest to kopcowaty nasyp nazywany grodziskiem stożkowatym. Termin ten zawdzięczamy Władysławowi Łędze, który użył go po raz pierwszy w 1930 roku[18]. Jednak określenie to spopularyzowała Janina Kamińska. Ona również wyznaczyła aktualne do dziś standardy badań tego typu stanowisk[19]. Jej spektakularne odkrycia w Siedlątkowie[20] spowodowały dodatkowo, że określenie „grodzisko stożkowate" kojarzy się nie tylko z formą nasypu ziemnego, ale również ze sposobem jego historycznego zagospodarowania i konkretnym datowaniem[21]. Zwrócił na to uwagę Edward Krause[22] i podał przykłady „grodzisk" średniowiecznych, których forma w znacznej mierze odbiegała od stożkowatego kopca. Zaproponował więc używanie nowego określenia „grodziszczko"[23], które oznaczać mogłoby stanowisko archeologiczne będące śladem po małej, obronnej siedzibie feudalnej, nie mające jednak w nazwie odniesienia do jego formy. Nazwa ta jednak nie przyjęła się w literaturze przedmiotu, podobnie jak zaproponowany kilka lat później przez Stanisława Kołodziejskiego termin „grodziec"[24].

Jak widać dla stanowisk późnośredniowiecznych nazwa „grodzisko" w powszechnym odczuciu okazała się niewystarczająca. Wziąwszy pod uwagę znaczne zróżnicowanie form od kopca przez różnego typu wydzielone cyple, wyspy czy systemy fos i wałów nie powinno to dziwić. W 1980 roku Leszek Kajzer zaproponował (zapożyczone z inwentarzy majątkowych) określenie „dwór na kopcu"[25], co jednak implikuje pierwotną funkcję opisywanego reliktu jeszcze przed jego rozpoznaniem. Uznać więc trzeba, że nazwa ta znacznie bardziej pasuje do określenia rodzaju średniowiecznego domostwa niż typu stanowiska archeologicznego. W 2011 roku w książce o dworach rycerskich[26] zaproponowałam formę „dworzysko", utworzoną analogicznie jak cmentarz – cmentarzysko czy gród – grodzisko.

---

9 Gloger 1972: 215.
10 Hensel 1948:16.
11 Kowalenko 1938.
12 Hensel 1947.
13 Kamińska 1953: 16-18.
14 Stąd używana jeszcze w latach 50. XX w. nazwa „okres grodziskowy".
15 W wyniku pierwszej powojennej próby skatalogowania grodzisk na terenie Polski, na wydanej wówczas mapie zaznaczono: „ślady czy ruiny dawnych osiedli warownych i grodów" obejmujące wszystkie znane relikty bez względu na chronologię (Antoniewicz i Wartołowska red. 1964: 2).
16 Więcej uwag na temat datowania grodzisk nowożytnych zob. Kajzer 1977.
17 Poglądy te zebrał i omówił Urbańczyk 2008: 107-141.
18 Łęga 1930: 295-327.
19 Kamińska 1966, 1968, 1978a, 1978b. Zobacz też uwagi Marciniak-Kajzer 2007b.
20 Kamińska 1968.
21 Przez lata utożsamiano „grodziska stożkowate" z „siedzibami średniego rycerstwa".
22 Krause 1976: 283-284, 1977.
23 Termin zaczerpnięty z XIX-wiecznej pracy Zakrzewskiego 1887: 5, 10.
24 Kołodziejski 1981, 1982: 303.
25 Kajzer 1980: 84-89.
26 Marciniak-Kajzer 2011a: 271.

Określenia „grodziszczko" czy „grodziec" odnosiły się do morfologii nie tyle samych stanowisk, co rekonstruowanych form historycznego zagospodarowania tych miejsc. Dwie ostatnie propozycje „dwór na kopcu" i „dworzysko" odnoszą się natomiast do ich potencjalnej funkcji osadniczej.

Tutaj dochodzimy do kolejnego zagadnienia, które pomimo wielu lat badań jest nadal dyskutowane. Niestety, czasami w argumentacji przeważają odczucia badaczy, a nie wnikliwa analiza wyników badań źródłowych – wykopaliskowych i historycznych. Mam na myśli kwestię funkcji obiektów, których relikty skrywają późnośredniowieczne „grodziskowe" stanowiska. Meandry tej dyskusji starałam się przedstawić w książce o dworach rycerskich[27], a tu chcę zwrócić uwagę jedynie na kilka – jak mi się wydaje istotnych – kwestii.

Jak już wykazałam powyżej, w polskiej archeologii nie wypracowaliśmy jeszcze nawet obowiązującej i powszechnie akceptowanej nomenklatury. Na fakt, że większość pojęć odnoszących się do siedzib obronnych nigdy nie była definiowana, zwrócił uwagę Stanisław Kołodziejski w odniesieniu do rezydencji możnowładczych[28]. Kłopoty nazewnicze dotyczą również pozostałości po zapleczu gospodarczym obronnej siedziby. Najczęściej stosowane są określenia opisowe lub terminy „przygródek" i „podgrodzie", niosą one jednak ze sobą odmienne konotacje – kojarząc je z grodem. Ponownie, odwołując się do logiki, najbardziej adekwatnym terminem wydaje się tu „podworzec"; jest to zresztą określenie dosyć konsekwentnie używane ostatnio między innymi przez badaczy śląskich[29]. Kolejne trudności dotyczą nazewnictwa form przejściowych między grodem a zamkiem. Proponowane tu określenia „warownia" czy „fortalicium" nie weszły do powszechnego użytku; traktowane są jako swego rodzaju synonimy pomagające uniknąć nieporadności stylistycznych[30].

Jak widać omawiane tu, stosunkowo niewielkie obiekty pochodzące z późnego średniowiecza nastręczają sporo kłopotów interpretacyjnych, są również znacznie trudniejsze – niż wczesnośredniowieczne grodziska – do identyfikacji terenowej tak ze względu na niewielkie rozmiary, jak i różnorodność form.

O ile przedmiotem badań jest nasyp lub inne obwarowane miejsce (cypel, wyspa, wały, fosy, itp.) na tyle obszerne, że mógł się na nim zmieścić budynek o funkcjach mieszkalnych, a dodatkowo wśród pozyskanych w czasie badań ruchomości przeważają przedmioty codziennego użytku zwykle uznajemy, że jest to relikt siedziby – formalnej redukcji wczesnośredniowiecznego grodu lub obiektu typu *motte*. Problem pojawia się wówczas, gdy ruchomego materiału zabytkowego nie ma wcale lub wówczas, kiedy jego datowanie nie zgadza się z oczekiwaniami badaczy.

Pierwszą z możliwości zwykle można podważyć. Najczęściej nawet szeroko zakrojone badania wykopaliskowe nie obejmują całego stanowiska, nie mówiąc już o wszelkiego rodzaju pracach weryfikacyjnych. W takiej sytuacji nie można wykluczyć, że jakiś materiał jest, ale go nie znaleźliśmy. Dalsze wnioskowanie może iść w kierunku stwierdzenia, że obiekt nie był użytkowany (np. nie został ukończony) albo jego funkcja była inna niż mieszkalna i to spowodowało, że w ogóle nie używano tam przedmiotów, których szczątków poszukuje archeolog. W takiej sytuacji najczęściej sugeruje się, że obiekt pełnił rolę strażnicy lub kopca granicznego. O ile jednak w późnośredniowiecznych źródłach pisanych znajdujemy wzmianki o kopcach granicznych, o tyle nie są mi znane opisy „strażnic". O ile jednak rzeczywiście były to strażnice to czego miały strzec? Z pewnością czegoś, co znajdowało się w pobliżu. Ponieważ jednak nie badamy zaplecza tych obiektów, nie mamy szansy tego czegoś rozpoznać.

W jeszcze trudniejszej sytuacji znajduje się archeolog kiedy datowanie, jakie uzyskuje na podstawie zabytków ruchomych czy metod fizykochemicznych, jest inne niż zaproponowane na podstawie źródeł pisanych. Wbrew pozorom sytuacje takie nie są wcale wyjątkowe. I tak można podejrzewać pomyłkę archeologa lub błąd metody, można też zarzucić historykowi błędną interpretację źródła. Takie postępowanie jednak rzadko skłania do pogłębionych badań i wyjaśnienia powodów obserwowanych rozbieżności. Obie grupy zawodowe nie bardzo chcą przyjąć do wiadomości, że ich metody badawcze nie są doskonałe.

W obu środowiskach, zarówno wśród archeologów, jak i historyków, deklaruje się przekonanie o konieczności współpracy. Niestety, za deklaracjami nie zawsze idą czyny. Często winę za to ponoszą archeolodzy, a właściwie język jakim posługujemy się w naszych publikacjach. Jak starałam się wykazać powyżej na przykładzie grodzisk nie zawsze używane przez nas określenia przedmiotu badań są jednoznaczne, a język sprawozdań z prac terenowych jest zwykle dosyć hermetyczny. Archeolog zazwyczaj przystępuje do badań terenowych z chwalebną chęcią dowiedzenia się o stanowisku wszystkiego, co się da. Konieczne jest jednak precyzyjne określenie celu badań, bo to pozwala zarówno na dobranie odpowiednich metod postępowania w terenie, jak i podjęcia trafnej decyzji – na jakie analizy wydać ograniczone zwykle fundusze. Jednym słowem archeolog zdaje sobie sprawę z ograniczeń wynikających z zakresu badań i zastosowanych metod. Tej wiedzy nie ma jednak historyk, więc często nie jest w stanie ocenić, co jest słabo zarysowaną hipotezą, a jakie fakty zostały przez badania potwierdzone lub wykluczone. Niestety, raz opublikowana hipoteza badawcza (nie obwarowana szeregiem wątpliwości) najczęściej staje się „prawdą", coraz bardziej prawdziwą w miarę rosnącej ilości cytowań – potem już zwykle „z drugiej ręki".

Powróćmy jednak do tak ważnego zagadnienia jakim jest przygotowanie do prowadzenia wykopalisk. Nie zawsze badacz ma możliwość określenia celu i zakresu

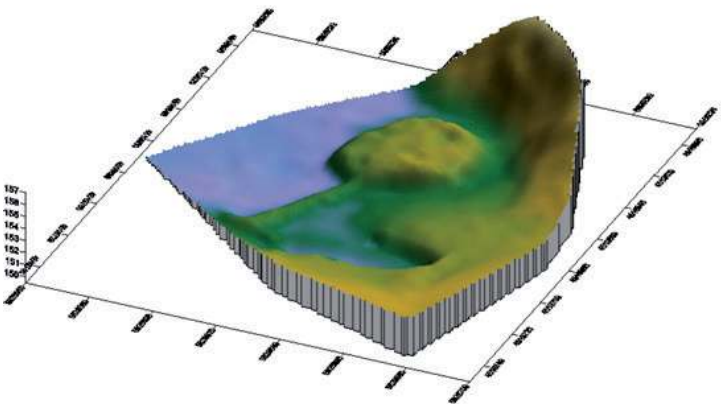
[27] Marciniak-Kajzer 2011a.
[28] Kołodziejski 1994: 9.
[29] Piekalski i Żurek 1993.
[30] Zob. uwagi w pracach: Nowiński 1971; Żaki 1963, 1966: 44, 1970; Kołodziejski 1995: 11.

badań. Zgodnie z najnowszą doktryną ochrony zabytków wykopaliska mają najczęściej charakter prac ratowniczych lub weryfikacyjnych – w celu ustalenia zakresu ochrony konserwatorskiej. Niestety, ostatnio coraz częściej badania prowadzone są również pod kątem planowanych rekonstrukcji, w celu stworzenia kolejnej, najczęściej wątpliwej – a przynajmniej dyskusyjnej – atrakcji turystycznej.

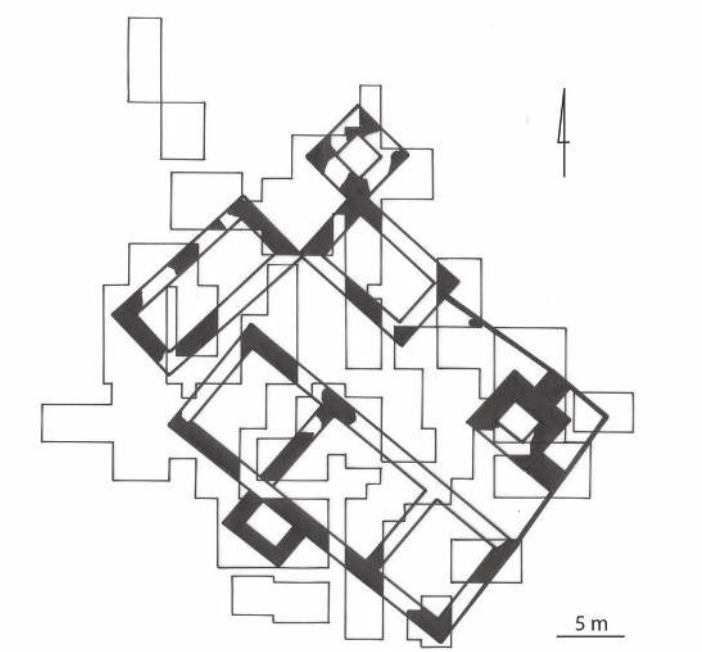
Nie są to więc kompleksowe badania osadnicze jakie postulowała Janina Kamińska. Dodatkowo wymogi administracyjne i finansowe powodują, że badacz w terenie musi ograniczyć swoją działalność do ściśle określonego terenu – nie może modyfikować zakresu prac w zależności od uzyskanych wyników.

Brałam udział w badaniach weryfikacyjnych kilkudziesięciu „grodzisk". Były wśród nich zarówno duże obiekty „pierścieniowate", jak i niewielkie „kopce". Były również stanowiska, których skomplikowane formy trudno jest w jasny sposób opisać słowami, a które wytypowano do badań na podstawie znalezisk powierzchniowych – tak zwanego „materiału dworskiego". Wnioski, jakie można było wysunąć na podstawie rysowanych przez nas planów warstwicowych, analizy stratygrafii (na podstawie odwiertów i niewielkich wykopów), a także pozyskanych nielicznych zazwyczaj ruchomości, bardzo często nas zaskakiwały. Przekonały również o tym, że bogactwo form i sposobów wykorzystania interesujących nas reliktów nie pozwala na stworzenie – tak lubianych przez archeologów – typologii. Nie pozwala również na pewne określenie funkcji wielu z tych obiektów. Niestety, badania grodzisk w Polsce pozostają cały czas na etapie pozytywistycznym. Jednak oczekiwanie, że ilość przejdzie w jakość może okazać się niesłuszne.

Teraz, jako swego rodzaju ilustrację do przedstawionych powyżej uwag, chciałbym odnieść się do kilku przykładów moich własnych badań z terenu województwa warmińsko-mazurskiego.



Ryc. 1. Narzym, gm. Iłowo-Osada. Blokdiagram grodziska wykonany przez J. Błaszczyka
Fig. 1. Narzym, Iłowo-Osada commune. 3D model of the stronghold, made by J. Błaszczyk



Ryc. 2. Narzym, gm. Iłowo-Osada. Odsłonięte fundamenty zamku (rys. A. Marciniak-Kajzer)
Fig. 2. Narzym, Iłowo-Osada commune. Revealed foundations of the castle (drawing by A. Marciniak-Kajzer)

Za szczególnie interesujące uznać trzeba badania „grodziska" w Narzymiu. Stanowisko znajdowało się pierwotnie na płaskiej wyspie na stawie (ryc. 1). W czasie badań okazało się, że pierwotnie był to „stożkowaty" nasyp, na którym jednak nie wybudowano – jak można się było spodziewać – drewnianej wieżowej siedziby, tylko murowaną potężną wieżę o średnicy 8-10 m, obok której znajdowały się drewniane zabudowania pomocnicze. Badania dendrochronologiczne pozwoliły datować zabudowę na początek 2. połowy XIV wieku. Tego typu obiekt w tym czasie uznać trzeba za zamkowy, nawiązujący być może do realizacji nadreńskich. Na terenie państwa zakonnego jest to, jak do tej pory, jedyny odnaleziony prywatny zamek. Równie interesująca była druga faza zabudowy. Na przełomie XV/XVI wieku, po zmianie właściciela, kopiec splantowano i poszerzono, a następnie wybudowano kamienno-ceglany zamek. Było to czworoboczne założenie z dwiema flankującymi kwadratowymi wieżami – realizacja zupełnie już w owym czasie anachroniczna (ryc. 2). Tak więc na jednym stanowisku odkryto relikty dwóch siedzib, znacznie odbiegających od „standardowych" wyobrażeń[31].

[31] Marciniak-Kajzer 2011b; Wyniki badań stanowiska były sukcesywnie publikowane w *„Łódzkich Sprawozdaniach Archeologicznych"*; zob. też Marciniak-Kajzer 2007a.



Ryc. 3. Leszcz, gm. Dąbrówno. Plan warstwicowy grodziska (wykonany przez J. Błaszczyka)
Fig. 3. Leszcz, Dąbrówno commune. Contour-line plan of the stronghold (made by J. Błaszczyk)

Interesujący obraz historycznego zagospodarowania miejsca „grodziskowego" zarysował się po badaniach w Leszczu, gm. Dąbrówno. Stanowisko zajmuje kraniec cypla wcinającego się w jezioro Dąbrowa Wielka (ryc. 3). W wyniku wykopalisk stwierdzono, że „suchą fosę" wykopano ze znacznym odchyleniem w kierunku południowo-wschodnim w stosunku do wału grodziska. Takie rozmieszczenie urządzeń obronnych powodowało, że na zewnątrz od linii wału, po jego południowo-wschodniej stronie znalazł się teren zbliżony do trójkąta o bokach około 40-45 m, integralnie związany z grodem, broniony jednak słabiej, gdyż tylko przez suchą fosę. Na obszarze tym odnaleziono nikłe pozostałości warstwy kulturowej oraz ślady trudnej do określenia konstrukcji (może plecionkowej) i niewielkiego rowu. Być może są to pozostałości urządzeń-zagród(?) służących do okresowego

przetrzymywania zwierząt hodowlanych. W południowej części majdanu, przy wewnętrznym stoku wału, odkryto budynek mieszkalny z przedsionkiem (ryc. 4) i drugi, mniejszy – prawdopodobnie gospodarczy. Na podstawie badań zawartości izotopu ^{14}C w drewnianych elementach, zabudowania te datowano na drugą połowę IX wieku[32]. I to stanowisko doczekało się drugiej fazy zagospodarowania. W XV wieku wybudowano tu drewniany dwór należący do możnej rodziny Bażyńskich. Nie była to jednak z pewnością ich rezydencjonalna siedziba, nie było to również centrum klucza majątkowego[33].



Ryc. 4. Leszcz, gm. Dąbrówno. Ślady zachodniej części budynku mieszkalnego wraz z przedsionkiem (fot. A. Marciniak-Kajzer)

Fig. 4. Leszcz, Dąbrówno commune. The remains of the western part of a dwelling house with a vestibule (photo A. Marciniak-Kajzer)

I ostatni już przykład, chyba najtrudniejszy do satysfakcjonującej interpretacji – „grodzisko" w Notyście Wielkim. Znacznie zniszczone relikty ziemnego kopca znajdują się na wąskim przesmyku między dwoma jeziorami. W czasie badań stwierdziłam, że w nasypie tworzącym kopiec znajduje się ceramika, którą najwcześniej datować można na drugą połowę XVII wieku. Tym samym wykluczyłam średniowieczną metrykę domniemanego „grodziska" sugerując, że jest to nowożytny kopiec o trudniej do odgadnięcia funkcji – być może kommemoratywny lub widokowy[34]. Kilka lat później ukazała się krytyczna recenzja wyników tych badań[35]. Jej autor wykazał, że stanowisko to Józef Naronowicz-Naroński zaznaczył na mapie z 1663 roku i uznał je za średniowieczny obiekt strażniczy z czasów krzyżackich[36]. Recenzent przytoczył również relację Hessa von Wichdorffa z 1926 roku, kiedy tenże odnaleźć miał tu znaczne ilości ceramiki, którą określił jako średniowieczną i zaobserwować niewyraźne ślady po budowli drewnianej[37]. Autor recenzji przypomniał, że ja również takowe konstrukcje odnalazłam – jest to prawdą – jednak konstrukcje te (relikty dwóch pali) znajdowały się na sąsiednim polu, kilkanaście metrów od stoku kopca.

Oznaczenie stanowiska na mapie o małej skali zawsze rodzi pytanie czy to właśnie to miejsce zaznaczono i dlaczego. W tym przypadku jednak kopiec miał pełne prawo zostać opisany w 2. połowie XVII wieku. Jeśli chodzi o średniowieczną ceramikę to – mimo usilnych poszukiwań nie tylko na samym stanowisku, ale i na otaczających je polach – nie udało nam się jej odnaleźć. Tak więc nadal nie wiadomo kiedy i po co usypano kopiec w Notyście Wielkim, nazywany przez nas „grodziskiem".

W tej sytuacji źródła archeologiczne i pisane zdają się sobie przeczyć. Nie jest to sytuacja wyjątkowa. Przypomnieć tu można choćby zupełnie odmienne poglądy na datowanie jakie dla gródka w Plemiętach zaproponowali dwaj wybitni specjaliści – archeolog Andrzej Nadolski i historyk Jan Powierski[38]. Sytuacji takich można opisać wiele[39]. Wydaje mi się, że powinny być one przede wszystkim zachętą do wzajemnych konsultacji i pogłębionych studiów, bo tylko w ten sposób możemy osiągnąć znaczący postęp naszej wiedzy. Nie doprowadzi do tego natomiast lekceważenie metod badawczych pokrewnych nauk. Czas chyba również powrócić do postulatów Janiny Kamińskiej i badać całe zespoły osadnicze. Chwilowo bowiem badanie stanowisk określonych jako „grodziska" zbyt często przypomina wyjmowanie wisienki z tortu – wisienkę zjedliśmy, ale dalej nie wiemy jak ten tort smakuje. Tak samo wciąż nie do końca wiemy czym tak naprawdę były badane przez nas „grodziska".

[32] Marciniak-Kajzer 2006a.
[33] Marciniak-Kajzer 2006b.
[34] Marciniak-Kajzer 2001a.
[35] Klimek 2007; niestety tekst ten dotarł do mnie z dużym opóźnieniem – nie było więc sensu na niego odpowiadać. Szkoda, że redakcje zaniechały dobrego zwyczaju informowania o polemicznych pracach, co dawałoby szansę na wymianę argumentów.
[36] Antoniewicz 1950/1951: 13-14, 17.
[37] Antoniewicz 1950/1951: 13.
[38] Nadolski 1985:5-15; Powierski 1985: 29-47.
[39] Kajzer 1998: 429-437.

Noty katalogowe o grodziskach omawianych w tekście:

Leszcz, gm. Dąbrówno, woj. warmińsko-mazurskie
Nr stanowiska w miejscowości: 1
Nr obszaru AZP:
Nr stanowiska na obszarze AZP:
Współrzędne geograficzne: 53°25'31.86'' N 20°04'34.76''E (współrzędne miejscowości)
Środowisko fizycznogeograficzne: Grodzisko usytuowane jest na południowym brzegu jeziora Dąbrowa Wielka i na krańcu szerokiego na 170-200 m cypla, który wcina się w jezioro na długość około 700 m.
Opis obiektu: Na początku lat 70. XX wieku teren stanowiska został splantowany przy użyciu ciężkiego sprzętu budowlanego. Następnie wybudowano tu kilka drewnianych domków kolonijnych oraz dwa murowane budynki. Działania te spowodowały, że w chwili obecnej nie są widoczne na powierzchni żadne wyraźne formy terenowe. Dodatkowo budowa szamb, przyłączy wodnych i zbiorników na śmieci, znacznie zniszczyła pierwotne nawarstwienia.
Zakres badań: Badania trwały cztery sezony (1999-2002), w czasie których przebadano 38 wykopów, o łącznej powierzchni 318,35 m^2.
Stratygrafia: Obserwując obecne ukształtowanie powierzchni stanowiska spodziewano się, że „sucha fosa" będzie biegła z południowego zachodu na północny wschód. Obserwacje te potwierdzał również wywiad z osobami biorącymi udział w plantowaniu stanowiska na początku lat 70. XX wieku. Z ich wypowiedzi wynikało, że wał przebiegał, zgodnie z widocznym jeszcze ukształtowaniem terenu, raczej w kierunku północno-wschodnim. Rozwieziono go, głównie w kierunku południowo-zachodnim, wyrównując teren pod boisko sportowe. Ślady fosy były czytelne w wykopach XII-XIV, XVI, XVII, XXV-XXVI, XXVIII i XXIX. Przekop miał szerokość około 15-20 m i głębokość około 1,7 m. Ściany opadały raczej łagodnie, a jego dno pokrywały kamienie. Nie był to regularny bruk kamienny, ale luźne skupiska powstałe najprawdopodobniej poprzez wrzucanie na dno wykopu kamieni odnalezionych podczas prac ziemnych. W dwóch miejscach, przy zewnętrznej ścianie przekopu, odnaleziono nikłe ślady po zbutwiałym drewnie, które mogło być pozostałością jakiejś konstrukcji wzmacniającej brzeg przekopu. Materiał zabytkowy odnaleziony w fosie jest całkowicie przemieszany. W dnie pierwotnego zagłębienia, w warstwie zalegającej bezpośrednio na calcu, odnaleziono 4 fragmenty naczyń z epoki brązu, 179 z wczesnego i 8 z późnego średniowiecza. W warstwach wyższych zdecydowanie dominowały fragmenty naczyń późnośredniowiecznych. Ta sytuacja przekonuje, że przekop ten powstał we wczesnym średniowieczu i był wykorzystywany również w czasach późniejszych. Tak więc „fosę" wykopano ze znacznym odchyleniem w kierunku południowo-wschodnim w stosunku do wału. Takie rozmieszczenie urządzeń obronnych powodowało, że na zewnątrz linii wału, po jego południowo-wschodniej stronie, znalazł się teren ograniczony przez przekop. Miał on kształt zbliżony do trójkąta o bokach około 40-45 m. Byłby więc to obszar integralnie związany z grodem, broniony jednak słabiej, gdyż tylko przez suchą fosę. Uzyskane w wykopach XX, XXI, XXX i w szeregu odwiertach informacje pozwalają na stwierdzenie, że warstwy kulturowe zalegają w tym miejscu w postaci elipsy o wymiarach 15 x 22 m, ułożonej dłuższą osią po linii północ-południe, przy czym na poziomie zalegającym na calcu dłuższa oś zmniejsza się do 15 m. Na jej krańcach północnym i południowym zaobserwowano (w wykopach XXX i XXI) ślady bliżej nieokreślonej konstrukcji, której pozostałością są niewielkich rozmiarów (30-60 mm średnicy) dołki posłupowe, które od strony północnej umieszczone były w niewielkim obniżeniu – rowie. Materiał ceramiczny odnaleziony w tych jednostkach badawczych pozwala sugerować, że jest to obiekt wczesnośredniowieczny, pod którym natrafiono na ślady osadnictwa wcześniejszego, pochodzącego z późnej epoki brązu (4 fragmenty ceramiki). W takiej sytuacji ślady warstw kulturowych i trudnej do określenia konstrukcji (być może plecionkowej), której resztkami są dołki posłupowe i towarzyszący im niewielki rów odkryte w wykopach XXI i XXX, uznać można za pozostałość urządzeń gospodarczych zagród(?), służących być może do okresowego przetrzymywania zwierząt hodowlanych we wczesnośredniowiecznej fazie zasiedlenia stanowiska.

W miejscu spodziewanego wału, aby poznać układ stratygraficzny, wytyczono wykop XI i wykonano kilkadziesiąt odwiertów. Działania te pozwoliły na stwierdzenie, że teren pozbawiony nawarstwień kulturowych sprzed lat 70. XX wieku rozciągał się pasem o szerokości od około 30 m w części południowo-zachodniej do około 18 m w części północno-wschodniej. Najprawdopodobniej większość tego terenu zajęta była przez wał ziemny grodu. Na północny wschód od niego znajdował się obszar intensywnie użytkowany osadniczo.

Ślady chaty wczesnośredniowiecznej odkryto w wykopach X, XVIII, XXXII, XXXIII. Miała ona dosyć złożony plan. Składała się z części zagłębionej na około 1-1,2 m, ulokowanej od wschodu, o wymiarach 3,5 m na linii północ-południe i 4 m na linii wschód-zachód. Dalej na zachód znajdowało się, nieco zwężające się od południa, niezagłębione pomieszczenie o wymiarach 1,5-2 x 2 m, do którego przylegał przedsionek dobudowany wzdłuż ściany północnej, o wymiarach około 1,2-1,5 m. Był on posadowiony na tej samej głębokości co naziemna część chaty – nie pełnił więc funkcji pochylni czy schodów. W partii zagłębionej, w narożniku północno-wschodnim, znajdowało się palenisko obłożone kamieniami eratycznymi, miejscami zachowanymi na wysokość trzech warstw. Przylegało ono do narożnika i miało kształt ćwiartki elipsy i średnicę około 0,5 do 0,7 m. W odległości około 0,8 m na wschód od paleniska odkryto „słupek" z bardzo twardej pomarańczowej gliny, posadowiony bezpośrednio na calcu. Miał on wysokość około 0,6-0,7 m, płaski wierzchołek o kształcie zbliżonym do prostokąta o wymiarach około 0,8-1 m i nieznacznie rozszerzał się ku dołowi. W jego bezpośrednim sąsiedztwie

znaleziono najwięcej kości zwierzęcych i rybich łusek. Być może służył on jako podręczna ława – stół, zabezpieczając jednocześnie pozostałą część pomieszczenia od iskier z ogniska. Budynek uległ całkowitemu spaleniu, a odkryte w obrębie ściany wschodniej dołki posłupowe mogą sugerować, że przynajmniej od strony zagłębionej wzniesiono go w jakiejś konstrukcji pionowej. Jednocześnie ich niewielkie rozmiary (do 10 cm średnicy) wykluczają np. konstrukcję palisadową. Pozostałości spalonych drewnianych dranic czy belek, zalegających nieco wyżej w układzie równoległym (po osi wschód-zachód), należy chyba uznać za szczątki konstrukcji dachowej. Jej ślady zachowały się jedynie w zawalisku części zagłębionej.

Kolejny budynek datowany na wczesne średniowiecze (o wymiarach przypuszczalnie 3 x 3 m) znajdował się około 15 m na zachód od opisywanego. Odkryto jego dwa narożniki, pozostałe zostały zniszczone przez zabudowę późnośredniowieczną. Odkryto w nim zaledwie 4 ułamki naczyń glinianych i 3 fragmenty kości zwierzęcych. Obiekt ten również został zniszczony przez pożar, a jego skromne wyposażenie nie pozwala na określenie funkcji.

Zabudowania datowane na późne średniowiecze znajdowały się na zachód od omówionych powyżej. Najbliżej nich odkryto pozostałości późnośredniowiecznego budynku nr 1. Z powodu zniszczenia nawarstwień nie udało się odkryć jego pełnego zarysu ani nawet określić granic. Zdołano zaledwie zarejestrować obecność (nieciągłą) warstwy kulturowej. Być może jego południową granicę (narożnik umocniony kilkoma kamieniami?) zaobserwowano w południowej części wykopu XIX, a wschodnią w wykopie X. Obiekt został zniszczony przez pożar.

Drugi z budynków późnośredniowiecznych stał w odległości około 7-10 m od opisanego. Znajdował się on blisko zachodniej krawędzi skarpy cypla. Był on stosunkowo duży, o wymiarach około 5 x 9 m. Ściana zachodnia, długości 9 m, podobnie jak narożnik północny, były umocnione kamieniami eratycznymi. Nie zaobserwowano na nich jednak śladów zaprawy glinianej ani wapiennej, nie są to więc pozostałości murowanej podbudówki. Być może kamienie umacniały w jakiś sposób ścianę usytuowaną najbliżej krawędzi stoku. Niewiele można powiedzieć na temat konstrukcji jego ścian, prócz tego, że był to z pewnością budynek drewniany, który uległ spaleniu. Ilość drewna użyta do jego wybudowania była chyba znaczna, a poszczególne elementy musiały mieć znaczne przekroje, gdyż nie spaliły się one do końca. Na warstwie spalenizny zalegały bowiem pozostałości po niedopalonym i zbutwiałym drewnie. Nieobecność dołków posłupowych wyklucza konstrukcje pionowe, a brak polepy eliminuje konstrukcję szachulcową. W takiej sytuacji najbardziej prawdopodobnym wydaje się przypuszczenie, że był to budynek zrębowy.

Inwentarz zabytkowy:
Grodzisko wczesnośredniowieczne: 1886 fragmentów naczyń ceramicznych, 10 przedmiotów żelaznych: ostroga z zaczepami haczykowatymi zagiętymi do wewnątrz, nóż, gwóźdź, fragment czworokątnej w przekroju sztabki o nieokreślonym przeznaczeniu, żelazna grzywna grotopodobna(?), 5 nieokreślonych; 2 ceramiczne przęśliki oraz 2 przedmioty kamienne: osełka i rozcieracz; kości zwierzęce i ludzkie.
Dwór późnośredniowieczny: zabytki metalowe: strzemię, gwiaździsty bodziec ostrogi, oczko ramienia ostrogi, trzy groty bełtów (wszystkie z tulejami), dwa zbrojniki(?) pancerza płytkowego i fragment podkowy. Być może z ostrogą łączyć też można małą żelazną klamerkę. Odnaleziono również 2 noże, zgrzebło, klamrę do pasa, klucz, fragment kółka o średnicy około 45 mm, 20 gwoździ lub ich fragmentów, 3 bryłki żużla i 30 przedmiotów, których funkcji nie udało się ustalić. Oprócz tego 16 przedmiotów określono jako fragmenty różnych okuć, z czego większość pochodzi najprawdopodobniej z drewnianej okutej skrzyni. Kolejne trzy zabytki, to wyroby z metalu kolorowego, zapewne mosiężne. Jeden to okucie w kształcie równoramiennego trójkąta z otworem przy wierzchołku, drugi – tulejka o długości 13 mm i trzeci – pasek z płaskiej blaszki o długości około 30 mm i szerokości 2-3 mm, z jednej strony zatopiony w bryłce skorodowanego żelaza. Monety: 2 krzyżackie brakteaty typu „z bramą" (Waschinski 123b), które dawniej datowane były na lata 1290-1410, obecnie jednak sugeruje się, że ich bicia zaprzestano jeszcze w 1. połowie XIV wieku[40]. Trzecia moneta to najprawdopodobniej również brakteat, jednak stan jej zachowania nie pozwala na bliższe określenie. W warstwach przemieszanych, lecz zapewne są to zabytki późnośredniowieczne, znaleziono ponadto: 2 noże, 6 gwoździ, fragment podkowy i 2 zagięte i szczepione ze sobą druty.

Chronologia: Od lat 30. – 40. do końca IX wieku.
Zbiory: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
Archiwum: Karta AZP oraz sprawozdania z badań w archiwum WUOZ w Olsztynie.
Bibliografia: Orłowicz 1923; Marciniak-Kajzer i Nowakowski 1999; Marciniak-Kajzer 2000, 2001b, 2002-2003, 2003, 2006a, 2006b.

Notyst Wielki, gmina Mrągowo woj. warmińsko-mazurskie
Nr stanowiska w miejscowości: 1
Nr obszaru AZP: 21-70
Nr stanowiska na obszarze AZP:
Współrzędne geograficzne: 53°902'211' N 21°470'643' E
Środowisko fizycznogeograficzne: Stanowisko położone jest na wąskim (około 800 m) przesmyku między jeziorami Mierzejewskim i Ryńskim, na krańcu cypla pagóra morenowego moreny bocznej. Wzniesienie od strony zachodniej ograniczone jest brzegiem Jeziora Mierzejewskiego, odległego o około 200 m od samego kopca, a od południa małym ciekiem łączącym oba jeziora.
Opis obiektu: Jest to pozostałość stożkowatego nasypu poważnie zniszczonego przez wybieranie ziemi. Od

[40] Pełne opracowanie obu monet, autorstwa T.J. Horbacza znajduje się w druku w *„Wiadomościach Numizmatycznych"*.

strony północnej wybierzysko zeszło poniżej pierwotnej podstawy i zniszczyło wycinek o mierze kątowej około 150 gradów. Nieco mniejsze zniszczenia zaobserwowano w południowej części górnego *plateau*, jak również na stoku zachodnim. Za nienaruszone należy uznać zbocza południowe i wschodnie, które uformowano na przedłużeniu naturalnych stoków wzniesienia, co spowodowało, że ich wysokość wzrosła do kilkunastu metrów (zwłaszcza od strony południowej).

Zakres badań: Badania wykopaliskowe prowadzono w sierpniu 1997 roku. Przebadano pięć wykopów o łącznej powierzchni 61 m^2, z czego wykopy I, II i III wytyczono na kopcu, a IV i V na polu na zachód od niego. Przeprowadzono badania powierzchniowe wokół stanowiska – znaleziono kilkanaście fragmentów ceramiki naczyniowej, którą można datować na okres nowożytny.

Stratygrafia: Badania prowadzono metodą zdejmowania warstw naturalnych, które otrzymały ciągłą numerację w obrębie całego stanowiska. W północnej części obiektu znajdowała się skarpa, która jest pozostałością po wybieraniu ziemi – tę stromą ścianę potraktowano jako profil wykopu I i podczyszczono ją na długości około 8 m. Na stokach nasypu wytyczono wykopy II i III, co pozwoliło na otrzymanie ciągłego przekroju przez stanowisko. Po tej samej linii prowadzono również obserwacje poza zasięgiem nasypu stożka – na polu po jego stronie zachodniej. Na przedłużenie opisywanego przekroju złożyły się tu profile północne wykopów IV i V (obserwowano układ stratygraficzny na długości 24 m). Na profilu wykopu I obserwowano stratygrafię centralnej partii badanego nasypu. Pod warstwą humusu wystąpiła bardzo twarda żółto-pomarańczowa glina nasypowa z domieszką próchnicy i piasku, a w niej smugi wtrętów próchnicy ze znaczną domieszką węgli drzewnych (a także ślady po zbutwiałym drewnie) – jest to warstwa o największej miąższości i stanowi ona jądro całego nasypu. Odnotowano w niej niewielkie skupiska próchnicy zawierającej węgle i drobiny zbutwiałego drewna. Jest ich jednak niewiele i nie tworzą żadnych regularnych układów, wobec czego należy przyjąć, że drewno w nasypie znalazło się przypadkowo i nie są to ślady po konstrukcjach wzmacniających kopiec. Na poziomie niwelacyjnym około 97,20 - 96,85 m n.p.m. osiągnięto podstawę kopca, a na głębokości niwelacyjnej 96,68 m odsłonięto cienki (około 2-4 cm) poziom spalenizny o intensywnym czarnym zabarwieniu. Warstwa ta nie zawierała materiału zabytkowego. Obserwowany poniżej poziom bielicowania pozwolił na stwierdzenie, że jest to pierwotny poziom użytkowy, który powstał w wyniku spalenia roślinności porastającej naturalne wzgórze. Na obrzeżach nasypu warstwa spalenizny została całkowicie zniszczona, natomiast bliżej środka obserwujemy jej fragmenty na wtórnym złożu (w postaci ukośnych smug), narzucone wraz z materiałem nasypowym. Układ warstw na zachodnim stoku nasypu przedstawiał się nieco inaczej. W wykopie III, poza omówionym już nasypem, odkryto wkop, który pojawił się bezpośrednio pod warstwą humusu. Był to pas szerokości około 2 m biegnący prawie po przekątnej wykopu (południowy-wschód – północny-zachód bez narożnika południowo-wschodniego). Dalszy ciąg tego utworu obserwowano w wykopie II. W obydwu wykopach przecinał on kolejne poziomy sypania kopca oraz inny wkop, który w obu jednostkach badawczych był zagłębiony w utwory calcowe.

Na kopcu wykonano serię odwiertów ręcznym świdrem strzemiączkowym. Ciąg wierceń wytyczono po linii prostopadłej do magistrali wschód-zachód, na południe od reperu głównego. Generalnie wyniki uzyskane w czasie wierceń potwierdziły wiadomości uzyskane o układzie stratygraficznym obserwowanym w wykopie I.

Sytuacja terenowa jednoznacznie wskazywała, że jedynie od strony zachodniej kopca można było spodziewać się istnienia śladów po zabudowie towarzyszącej domniemanemu grodzisku. Dlatego też wytyczono tam, równolegle do magistrali, dwa wykopy: IV (2 x 10 m) i V. W wykopie IV odnotowano obecność warstwy osadniczej, w której zalegała bardzo duża ilość fragmentów ceramiki naczyniowej i kawałków kości zwierzęcych. Odnotowano też dwa fragmenty drewnianych słupów w układzie pionowym, które na dole umocowano kilkoma niewielkich rozmiarów eratykami. W wykopie V pod warstwą orną na całym badanym obszarze wystąpiła czarno-brunatna próchnica z piaskiem, a w niej fragmenty ceramiki naczyniowej i destrukty kości zwierzęcych.

Inwentarz: Odnaleziono łącznie 577 przedmiotów zabytkowych. Zdecydowana ich większość, bo aż 531 (92%), pochodzi z terenu położonego na zachód od stożkowatego nasypu. Zalegały one w trzech warstwach naturalnych, eksplorowanych w ramach wykopów IV i V. Pozostałych 46 zabytków (8%) znaleziono w trzech wykopach ulokowanych na kopcu.

Materiał uzyskany w czasie badań kopca: Więcej niż jedna trzecia zabytków (16) pochodzi z warstwy współczesnego humusu. Odnaleziono tam 6 fragmentów ceramiki naczyniowej: 3 wykonane z gliny żelazistej i wypalone w silnie utleniającej atmosferze (Dc)[41], 2 kawałki talerzy z białej porcelany i fragment naczynia fajansowego. Poza tym odnaleziono żelazne ogniwo łańcucha, szyjkę butelki z zielonego szkła, dwie bryłki polepy i 6 fragmentów kości zwierzęcych. Z warstwy [2], najistotniejszej dla datowania nasypu pochodzą 22 przedmioty, w tym 3 ułamki naczyń: kawałek naczynia toczonego, wykonanego z jasnej glinki i wypalonego w atmosferze ze zredukowanym dostępem tlenu, fragment z gliny żelazistej wypalony w zaawansowanej atmosferze utleniającej oraz kawałek wylewu talerza/misy pokrytego jasnym szkliwem. Odnaleziono też 6 przedmiotów żelaznych, z których przynajmniej cztery, o ile nie wszystkie, złożyły się na fragment brzytwy z okładziną kościaną. Wśród 4 fragmentów szkła naczyniowego wyróżnia się szyjkę butelki z białego szkła (wytwór fabryczny). Poza tym odnaleziono 8 bryłek polepy i fragment kości zwierzęcej. W następnej warstwie [2b] (wkop) poza dwiema bryłkami polepy znaleziono fragment żelaznej łopaty, znaczną część fajerki od

[41] Według typologii używanej w łódzkim środowisku archeologicznym.

pieca i kawałek skórzanej podeszwy buta. Kolejny wkop – warstwa [2d] – zawierał tylko 3 ułamki szkła, z czego dwa złożyły się na kieliszek z ozdobnymi żłobkami. Opisane zabytki zaklasyfikować należy jako nowożytne i nowoczesne, związane z procesem budowy, funkcjonowania i niszczenia kopca.

Materiał uzyskany w czasie badań terenu na zachód od kopca: Najliczniejszą grupą jest ceramika naczyniowa (386 sztuk). Wydzielono grupę A/D (14 fragmentów – 4%), do której zaliczono fragmenty naczyń wypalonych w dosyć zaawansowanej atmosferze utleniającej, do wykonania których wykorzystano surowiec przygotowany według receptur nawiązujących do wcześniejszego średniowiecza. Grupa B (naczyń „kuchennych" wypalonych w atmosferze redukcyjnej) liczyła 85 ułamków (22%), grupa C (ceramika redukcyjna stołowa) obejmuje jedynie 2,3% materiału – 9 fragmentów. Najliczniejsza grupa to naczynia wypalone atmosferze silnie utleniającej wykonane z glin żelazistych (Dc). Zaliczono do niej aż 212 fragmentów, co stanowi 55% zbioru. Naczynia zaliczone do tej grupy silnie obtaczano lub toczono na kole garncarskim. Analogicznie wykonane naczynia, do wyrobu których wykorzystano gliny jasne (Db) reprezentowane są zaledwie przez 4 fragmenty. Odkryto również 53 fragmentów naczyń pokrytych szkliwem (grupa E). W zdecydowanej większości przypadków było to szkliwo ołowiowo-cynowe. Do grupy F (inne) zaliczono 3 kawałki naczyń kamionkowych, fragment talerza z białej porcelany i 5 ułamków naczyń pseudomajolikowych. Odnaleziono 18 kawałków kafli piecowych: 17 fragmentów otwartych komór i kawałek płyty z ornamentem roślinnym pokryty zielonym szkliwem cynowym(?). Na żadnym z fragmentów nie zaobserwowano śladów okopcenia. Przedmioty żelazne: 2 gwoździe, blaszka z nitem (prawdopodobnie zawias), nóż z nitem od mocowania okładziny i 3 fragmenty nieokreślone. Odnaleziono również 12 bryłek polepy i 6 kawałków szkła nowożytnego.
Chronologia: Opisany zbiór zabytków ruchomych możemy datować w szerokich ramach między połową (2. połową?) XVII wieku a początkiem(?) XIX wieku. Jego charakter, bez wątpienia osadowy, może sugerować istnienie na tym terenie osady lub osiedla jednodworczego, wchodzącego w skład wsi Notyst Wielki.
Dokumentacja pomiarowa: plan sytuacyjno-wysokościowy wykonany w 1997 roku przez J. Błaszczyka.
Zbiory: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.
Archiwum: Obiekt naniesiony na mapę przez J. Narońskiego w 1663 roku. W 1926 roku został opisany przez Hessa von Wichdorffa. W 1949 roku stanowisko fotografowane przez J. Antoniewicza. Sprawozdanie z badań w archiwum WUOZ w Olsztynie.
Bibliografia: Crome 1937: 118, 1939: 284; Antoniewicz 1950/1951; Sikorski 1997; Marciniak-Kajzer 2001a.

Zajączki, gm. Ostróda, woj. warmińsko-mazurskie
Nr stanowiska w miejscowości: XIII
Nr obszaru AZP: 28-55
Nr stanowiska na obszarze AZP: 113

Współrzędne geograficzne: 53°33'39'' N 19°53'26'' E
Środowisko fizycznogeograficzne: Wieś położona nad rzeka Gizelą, w granicach Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich. Grodzisko położone jest na naturalnym wyniesieniu morenowym, około 1,2 km na południe od wsi, w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowań niewielkiej osady Zakorzewo.
Opis obiektu: Grodzisko usytuowane jest na naturalnym wyniesieniu morenowym, które od strony północno-wschodniej ma strome zbocza i znaczną wysokość przekraczającą 45 m. Przewyższenie korony wału w stosunku do sąsiednich pól wynosi średnio 10-15 m, a w stosunku do majdanu (najwyższe od strony południowo-zachodniej) osiąga 7 m. Początkowo wierzchołek wzgórza miał chyba kształt mocno wydłużonej elipsy (po osi północny-zachód – południowy-wschód). Budowę grodu prawdopodobnie rozpoczęto od ograniczenia wielkości partii szczytowej wzgórza przez odcięcie głębokim przekopem części południowo-wschodniej. Powstała w ten sposób sucha fosa, zachowana znakomicie do dnia dzisiejszego. Wały grodu uformowano tak, że uzyskał on kształt zbliżony do trójkąta równoramiennego (o wymiarach mierzonych po koronie wału 46 m x 46 m x 36 m) z wierzchołkiem w kierunku północnym.
Zakres badań: Badania ratownicze trwały dwa tygodnie – wykopy ulokowano w miejscach zniszczonych wkopami rabunkowymi. W wykopie I (2 x 3 m), założonym pośrodku majdanu, nawarstwienia kulturowe miały stosunkowo niewielką miąższość wynoszącą około 60 cm. W części środkowej wykopu były one całkowicie zniszczone przez wkop rabunkowy. Pomimo to udało się zaobserwować obecność znacznej ilości kamieni eratycznych, które być może są pozostałością bruku kamiennego. Odnaleziono 31 fragmentów ceramiki naczyniowej. Wykop II (4 x 4 m) usytuowany był u stóp wału grodziska w północnej partii majdanu. Poniżej humusu współczesnego eksplorowano trzy typy wypełniska. W części południowo-wschodniej eksplorowano żwir z pomarańczowym piaskiem zawierający materiał zabytkowy. W części północno-wschodniej zalegał ciemnożółty piasek z analogicznym materiałem zabytkowym. W tej partii wykopu znaleziono również kilkanaście bryłek polepy. Znaczną część powierzchni wykopu od (strony zachodniej) zajmowała czarna próchnica z piaskiem, z węglami drzewnymi i przepalonymi kamieniami zawierająca materiał zabytkowy (fragmenty ceramiki naczyniowej, kości zwierzęce). Sytuacja stratygraficzna, szczególnie dobrze czytelna na głębokości niwelacyjnej około 98,45 m, pozwoliła na zinterpretowanie znaleziska jako południowo-wschodni narożnik budynku. Ponieważ w wypełnisku tym odnaleziono kilkanaście kamieni eratycznych noszących ślady przepalenia oraz znaczną ilość kości zwierzęcych można wysunąć przypuszczenie, że w narożniku tym znajdowało się palenisko, niestety znacznie zniszczone. Ślady spalenizny i znaczna ilość stosunkowo dużych fragmentów naczyń pozwalają sugerować, że przynajmniej ta część grodziska została zniszczona przez pożar.

Po linii magistrali, w południowej części majdanu, wytyczono ciąg trzech odwiertów oddalonych o 5, 10 i 15 m od reperu w kierunku południowym. Drążenia wykonano przy pomocy ręcznego świdra strzemiączkowego. Na majdanie zarejestrowano warstwę kulturową o grubości nieco ponad 50 cm. U podnóża wału osiągała 110 cm, zaś wiercenie w dolnej partii wewnętrznego stoku wykazało istnienie poziomu kulturowego o miąższości około 60 cm.

Rozpoznano sondażowo osadę usytuowaną w pobliżu grodu, która istniała prawdopodobnie w tym samym czasie i zapewne była związana z nim w sposób funkcjonalny. Z formalnego punktu widzenia nie stanowiła podgrodzia, choć faktycznie rolę taką mogła spełniać. Niestety, jej pozostałości są w znacznym stopniu zniszczone.

Inwentarz: W dwóch wykopach ulokowanych na grodzisku odnaleziono łącznie 899 przedmiotów zabytkowych. Dwie zdecydowanie największe grupy, to fragmenty naczyń glinianych (408) i kości zwierzęcych (486). Pozostałe przedmioty to: krzemień, który może być określony jako zgrzebło, przy czym brak jest wskazań co do jego przynależności kulturowej oraz kamień – być może używany jako gładzik przy wyrobie ceramiki. Do wyrobu naczyń używano glin żelazistych z domieszką tłucznia. Jego ilość i frakcja jest różna w poszczególnych egzemplarzach, zwykle jednak są to średnie lub gruboziarniste domieszki dodawane w znacznych ilościach. Naczynia wykonywano techniką taśmowo-ślizgową, dolepiając pierwszą taśmę tak, że przylegała ona do dna od strony zewnętrznej. Były one następnie dość mocno obtaczane na kole garncarskim, choć w kilku przypadkach obtoczenie jest bardzo niestaranne lub nieumiejętne. Na ośmiu egzemplarzach den zaobserwowano stosowanie podsypek i obecność dookolnego pierścienia, który przyklejano do koła. Dna garnków z reguły były lekko wklęsłe (8 fragmentów), a jedyne w dwóch przypadkach płaskie. W omawianym zbiorze zdecydowanie dominują garnki. Zaledwie jeden kawałek jest fragmentem misy. Różnorodny jest zasób ornamentów (i ich układów) zdobiących naczynia. Zdecydowanie dominują dookolne żłobki pokrywające górną część naczynia. W podobnych układach, ale znacznie rzadziej, występowała linia ryta. Żłobkom i rytym liniom najczęściej towarzyszyła ryta linia falista, zwykle 3-4 krotna. W kilku przypadkach linie ryte oddzielone są od siebie plastycznymi listwami. Występuje również ornament wykonany przy pomocy radełka. Omówiony materiał ceramiczny reprezentuje zaawansowaną technikę formowania naczyń na kole, jednak masa ceramiczna była przygotowana mało starannie i charakteryzuje się znaczną ilością grubszej domieszki. Zdobienie naczyń nawiązuje, jak się wydaje, do tradycji garncarstwa z terenów Mazowsza, zwłaszcza w przypadku zastosowania strefowego, pasmowego zdobienia naczyń. Znacznie bliższe analogie odnaleźć można jednak na licznych stanowiskach z terenu ziemi chełmińskiej[42].

W czasie badań wykopaliskowych przeprowadzonych na osadzie odnaleziono łącznie 170 przedmiotów zabytkowych. Zdecydowanie najwięcej, bo aż 151 fragmentów naczyń glinianych (analogicznych do pochodzących z grodziska), 10 destruktów kości zwierzęcych, 8 bryłek polepy i kawałek żużla szklanego. Cztery fragmenty naczyń prezentują cechy charakterystyczne dla garncarstwa z początkowych faz okresu halsztackiego.

Chronologia: Na podstawie analizy fragmentów naczyń ceramicznych okres zasiedlenia grodziska określić można na XII do początków XIII wieku. Towarzysząca osada ulokowana była na miejscu okupowanym wcześniej w początkowych fazach okresu halsztackiego.

Zbiory: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Archiwum: sprawozdanie z badań w archiwum WUOZ w Olsztynie.

Bibliografia: Marciniak-Kajzer 1998; Hoffmann i Mackiewicz 2004.

[42] Podobny materiał ceramiczny pochodzi z badań na stanowiskach: Osiek Rypiński, Osieczek, gm. Książki, Jedwabno, gm. Lubicz, a także innych omawianych w następujących pracach: Chudziak 1991; Chudziakowa (red.) 1994; Grążawski 1996; Poliński 1996.

Wykaz cytowanej literatury:

Antoniewicz, J.

1950/1951. Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach. *Wiadomości Archeologiczne* 27:1-24.

Antoniewicz, W. i Z. Wartołowska (red.)

1964. *Mapa grodzisk w Polsce.* Wrocław: Ossolineum, Polska Akademia Nauk.

Chudziak, W.

1991. *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XI w.)*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Chudziakowa, J. (red.)

1994. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Archeologii i Etnologii.

Crome, H.

1937. Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreußen. *Altpreußen* 2: 97-125.

1939. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußen. *Prussia* 33: 263-289.

Dołęga Chodakowski, Z.

1967. *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem, oraz inne pisma i listy,* oprac. J. Maślanka. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Gloger, Z.

1972. *Encyklopedia staropolska ilustrowana,* ze wstępem Juliana Krzyżanowskiego II. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Grążawski, K.
1996. Badania archeologiczne grodziska wczesnośredniowiecznego w Osieku Rypińskim, stanowisko 1. *Ziemia Dobrzyńska* 4: 7-24.
Hensel, W.
1947. *Osadnictwo i budownictwo prapolskie*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik"
1948. *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski historycznej*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
Hoffmann, M.J. i A. Mackiewicz
2004. *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego*. Ostróda: Muzeum w Ostródzie.
Kajzer, L.
1977. W kwestii identyfikacji i datowania „grodzisk stożkowatych". *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 25 (3): 389-394.
1980. *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII – XVII wieku*. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica 1. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
1998. Pomiędzy faktami krajobrazowymi a źródłami historycznymi, czyli o tzw. grodziskach stożkowatych na Niżu Polskim, [w:] H. Kočka–Krenz i W. Łosiński (red.) *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, 429-437. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
Kamińska, J.
1953. *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
1966. Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV w. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 13: 43-78.
1968. Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 15: 15-88.
1978a. Obronność siedzib szlacheckich w świetle archeologii, [w:] *Początki zamków w Polsce. Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej* 12. *Studia i Materiały* 5: 23-32.
1978b. Próba podsumowania nowszych badań nad grodziskami stożkowatymi. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 25: 169-178.
Klimek, R.
2007. Rec.: Anna Marciniak-Kajzer*, Z problematyki badań nowożytnych kopców w rejonie Mrągowa w świetle wykopalisk w Notyście Wielkim*, "Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 23, 2001, s. 137-161. *Masovia* 10: 172-176.
Kołodziejski, S.
1981. Przyczynek do problematyki grodzisk stożkowatych. *Problemy Studenckiego Ruchu Naukowego* 2 [54]: 19-29.
1982. Problematyka badań średniowiecznych grodźców w zachodniej Małopolsce. *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN* 24/2: 302-304.
1994. *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego.* Kraków: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie.
Kowalenko, W.
1938. *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej.* Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.
Krause, E.
1976. Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych" w Polsce. *Sprawozdania Archeologiczne* 28: 283-284.
1977. Z problematyki badań tzw. „grodzisk stożkowatych" w Polsce. *Informacje bieżące PKZ, Archeologia* 13: 77. Warszawa: Państwowe Przedsiębiorstwo Pracownie Konserwacji Zabytków.
Łęga, W.
1930. Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk, cz. II. *Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 36: 295-327.
Marciniak-Kajzer. A.
1998. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 4: 171-188.
2000. Grodzisko w miejscowości Leszcz gm. Dąbrówno, w woj. warmińsko-mazurskim, po drugim sezonie badań ratowniczych. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 6: 159-168.
2001a. Z problematyki badań nowożytnych kopców w rejonie Mrągowa w świetle wykopalisk w Notyście Wielkim. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica* 23: 137-161.
2001b. *Wyniki trzeciego sezonu badań ratowniczych na stanowisku nr 1 w miejscowości Leszcz gm. Dąbrówno, w woj. warmińsko-mazurskim. Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 7: 273-287.
2002-2003. Wyniki ostatniego sezonu ratowniczych badań wykopaliskowych na grodzisku średniowiecznym miejscowości Leszcz gm. Dąbrówno, w woj. warmińsko-mazurskim. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 8: 187-200.
2003. Wczesnośredniowieczny gród i późnośredniowieczny dwór w miejscowości Leszcz w województwie warmińsko-mazurskim, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie. Materiały z konferencji naukowej Górzno, 1-2 czerwca 2002 r., 245-254.* Włocławek: Lega.
2006a. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko–mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko–mazurskim. *Archeologia Polski* 51 (1-2): 121-144.
2006b. Późnośredniowieczny dwór rycerski w Leszczu. Przyczynek do dyskusji na temat funkcji niektórych siedzib możnowładczych. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (251): 7-17.
2007a. Nieznany prywatny zamek na pograniczu krzyżacko-mazowieckim [w:] G. Nawrolska (red.), *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada – 2 grudnia 2005 r.*, 317-321. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
2007b. Recepta wciąż aktualna, czyli Janiny Kamińskiej poglądy na metodykę badań średniowiecznych dworów, [w:] M. Głosek i J. Maik (red.), *Od pradziejów do współczesności. Archeologiczne wędrówki. Studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej,* 96-100. Acta Archaeologica Lodziensia 53. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

2011a. *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
2011b. Za wcześnie i za późno, czyli o badaniach warowni w Narzymiu. *Czasopismo Techniczne* 23. *Architektura* 7-A: 243-250.
Marciniak-Kajzer, A. i P. Nowakowski
1999. Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowisku nr 1 w miejscowości Leszcz gm. Dąbrówno, w woj. warmińsko-mazurskim. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 5: 257-270.
Maślanka, J.
1965. Zorian Dołęga Chodakowski. *Prace Komisji Historyczno-Literackiej PAN Oddz. w Krakowie* 13.
Nadolski, A.
1985. Gródek w Plemiętach. Wprowadzenie w problematykę badań [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej,* 5-15. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Nowiński, K.
1971. Przyczynek do badań nad rozwojem grodów w zamki. *Wiadomości Archeologiczne* 36: 259-266.
Orłowicz, M.
1923. *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii.* Lwów: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.
Piekalski, J. i A. Żurek
1993. Ze studiów nad siedzibami obronnymi północno–wschodniego pogranicza Śląska w XIII–XVII w. *Acta Universitatis Vratislaviensis. Studia Archeologiczne* 24: 139-187.
Poliński, D.
1996. *Przemiany wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
Powierski, J.
1985. Średniowieczne Plemięta w świetle źródeł pisanych, [w:] A. Nadolski (red.) *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej,* 29-47. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Sikorski, J.
1997. *Notyst Wielki.* Maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.
Stronczyński, K.
2009. *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855),* t. I. *Ogólne sprawozdanie delegacji,* oprac. J. Kowalczyk. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.
Słownik geograficzny
1880-1902. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, F. Sulimierski, B. Chlebowski i W. Walewski (red.). Warszawa.
Urbańczyk, P.
2008. *Trudne początki Polski*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
Zakrzewski, I.
1887. O grodach Wielkopolski. *Zapiski Archeologiczne* I: 5, 10.
Żaki, A.
1963. Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalicja w Beskidzie Niskim. *Acta Archaeologica Carpathica* 5: 77-84.
1966. Starożytne i średniowieczne warownie karpackie. *Acta Archaeologica Carpathica* 8: 5-55.
1970. Fortalicjum średniowieczne w Sromowcach Wyżnich (Pieniny polskie). *Acta Archaeologica Carpathica* 11 (2): 231-238.

Anna Marciniak-Kajzer

Which relics are hidden in Medieval "strongholds". Reflections after researches in the Warmia-Masurian Province and not only

Summary

The term "stronghold" in Polish has got a variety of meanings. In the same way there are defined the objects coming both from the La Tene period, and from historical times – huge, surrounded with ramparts Early Medieval stronghold, as well as objects of motté type, and flat sites surrounded with a water impediment, which are the remains of early modern grange settlements. Summing up, the term "stronghold" is dedicated to objects which have been constructed through several tens of centuries.

Recently there has been a discussion going on on the socio-economic role of stronghold of tribe period. More and more often other than protective-housing functions of these objects are considered – for instance symbolic ones. Referring to late Medieval and early modern times sites they are raising the question of narrowing of the researches to the very earthworks of the stronghold only, without penetration in their direct neighborhood, where the whole economic facility should be examined. The relatively low precise dating of the discussed sites, especially of those examined in the 20th century, also constitutes a big problem.

In the further part of the article the author discusses the results of her examinations on three "stronghold". In Narzym – where in the 2nd half of the 14th century a stone-bricked tower covered with an earth mound was constructed, and later on the turn of the 15th and the 16th century a quadrilateral castle with two flank towers was erected – a settlement completely anachronic at those times. Next "stronghold" at Leszcz is located on a promontory surrounded by lake waters. The remains of a stronghold of the 2nd half of the 9th century and

a (hunting) manor of the 15th century were discovered there. Another “stronghold” at Notyst Wielki – is a much destroyed heap which may be dated on the half of the 17th century earliest. Unfortunately, there are no cultural layer or any other premises which would allow us to define its function.

Despite the significant number of examined Medieval and early modern “stronghold”, the state of our knowledge of structures whose remains they hide, is unsatisfactory. It can be improved only through interdisciplinary examinations using both historical disciplines, and natural science. It is also very important to broaden the area subject to archaeological penetrations, so beside the very earthwork of the stronghold, its closest surrounding, potentially hiding accompanying constructions, should be examined.

Marcin Engel, Piotr Iwanicki, Grażyna Iwanowska i Cezary Sobczak

Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

Wprowadzenie

Pod pojęciem „grodziska Jaćwieży" autorzy artykułu rozumieją relikty wczesnośredniowiecznych ośrodków grodowych zlokalizowanych pomiędzy linią Wielkich Jezior Mazurskich na zachodzie a środkowym biegiem

czych Marcina Engela z Działu Archeologii Bałtów PMA[1] (ryc. 1).

Przyjęte dla potrzeb studiów ramy chronologiczne wyznacza z jednej strony moment pojawienia się około



Ryc. 1. Mapa Jaćwieży, wg Engla 2012
Fig. 1. The map of Yotvingia, according to Engel 2012

Niemna na wschodzie oraz pomiędzy środkowym biegiem Szeszupy na północy a dorzeczem Biebrzy i Supraśli na południu. Przedstawione ramy geograficzne wyznaczono na podstawie propozycji archeologa Carla Engla, historyka Aleksandra Kamińskiego oraz studiów osadni-

[1] Engel 1935: 4 ryc. 3; Kamiński 1956: mapa. Odnośnie granicy północnej brane są pod uwagę poglądy badaczy litewskich: Volkaite-Kulikauskiene 1985: 50-51; Luchtanas 2000: 201-202. Autorzy niniejszego artykułu zdają sobie sprawę, że przyjęte przez nich granice Jaćwieży są kontrowersyjne, zwłaszcza na zachodzie i południu. Jednak ze względu na fakt, że kwestia ta jest ciągle dyskutowana w literaturze przedmiotu, wydaje się celowe uwzględnienie jak najszerszych ram terytorialnych.

IX wieku nowej formy osadniczej, jaką stały się grody w krajobrazie kulturowym tych terenów, z drugiej zaś moment ich porzucenia na przełomie XIII i XIV wieku[2].

W opinii autorów ośrodek grodowy tworzyło nie tylko ufortyfikowane wzniesienie, najwyraźniej rysujące się obecnie w krajobrazie archeologicznym, ale także towarzyszące mu umocnione osady podgrodowe, gródki i wieże strażnicze, różnego rodzaju wały, rowy i przekopy, a także umocnione przejścia bramne oraz przesieki/zasieki i inne elementy obronne. Połączone siecią dróg, wraz z osadami satelickimi i miejscami eksploatacji gospodarczej tworzyły zwarty organizm osadniczy. Założenia te mogły mieć różną funkcję i w obrębie wskazanych wyżej ram chronologicznych musiały przechodzić ewolucję. Tylko najbardziej rozbudowane i długotrwałe ośrodki grodowe posiadały większość ze wskazanych elementów, pozostałe nigdy jednak nie ograniczały się do wzniesienia otoczonego wałem.

W ciągu wieloletnich studiów i badań prowadzonych w ramach Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie wytypowano kilkadziesiąt ośrodków grodowych spełniających powyższe kryteria i nie jest to liczba zamknięta. Wciąż niewielki stopień przebadania analizowanego terenu oraz identyfikacja i rejestracja nowych obiektów wskazują na to, że prezentowana lista ośrodków zwiększy się (ryc. 2).

Stan badań jaćwieskich ośrodków grodowych

Za początek badań Państwowego Muzeum Archeologicznego nad grodziskami Jaćwieży należy uznać publikację Romana Jakimowicza w tomie XIII *„Wiadomości Archeologicznych"* z 1935 roku. W krótkiej notatce podał informację na temat grodziska w Szurpiłach (Jeglówku), gm. Jeleniewo i zamieścił kilka zdjęć obwałowań[3]. Po drugiej wojnie światowej Jerzy Antoniewicz, ówczesny pracownik Państwowego Muzeum Archeologicznego, zainteresowany problematyką pruską i jaćwieską zainicjował rozpoznanie terenowe grodzisk północno-wschodniej Polski. Oprócz kilku założeń obronnych z terenu Mazur wizytował grodziska w Szurpiłach, Dybowie, gm. Świętajno, Wierzbowie, gm. Kalinowo, Grodzisku, gm. Banie Mazurskie i Rogalach, gm. Stare Juchy. Na tym ostatnim w 1956 roku, wspólnie z Jerzym Okuliczem (PMA) i Janem Jaskanisem (WKZ w Białymstoku), założył niewielki sondaż[4]. Poszukiwaniem i weryfikacją stanowisk archeologicznych Suwalszczyzny zajmował się również współpracownik Jerzego Antoniewicza – Marian Kaczyński. W 1954 roku, wraz z historykiem Józefem Humnickim, przygotował i przeprowadził badania powierzchniowe i rozpoznawcze m.in. w Szurpiłach, Wodziłkach, gm. Jeleniewo, Posejnelach, gm. Giby, Sudawskich, gm. Wiżajny i Jeglińcu gm. Szypliszki[5].

W 1984 roku na wniosek Mariana Kaczyńskiego powstał w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie[6] Dział Archeologii Bałtów. Dyrektor PMA, dr Jan Jaskanis, wyznaczył na kierownika Działu Mariana Kaczyńskiego i przyjął do pracy młodych archeologów[7]. Jeszcze w tym samym roku ruszyły dwie ekspedycje badawcze ośrodków grodowych. Dział Archeologii Bałtów podjął stacjonarne, szeroko płaszczyznowe badania grodziska w Jeglińcu (st. 1), gdzie ekspedycja wykopaliskowa, pod kierunkiem Grażyny Iwanowskiej, w latach 1984-1991 założyła wykopy w południowej i północnej części majdanu[8] (ryc. 3). Obok prac archeologicznych przeprowadzono badania geologiczne, rekonstruujące geomorfologię zespołu osadniczego w Jeglińcu[9].

Druga ekspedycja wykopaliskowa, kierowana przez Wojciecha Brzezińskiego, rozpoczęła badania na terenie ośrodka grodowego w Konikowie, gm. Gołdap[10]. Jednocześnie wykonano serię wierceń świdrem geologicznym, rozpoznając zasięg osady i charakter warstwy kulturowej. Badania prowadzone przez 5 sezonów zawieszono w 1989 roku[11].

Jednocześnie z pracami wykopaliskowymi prowadzono badania powierzchniowe w ramach AZP. Wojciech Brzeziński wraz ze Zbigniewem Kobylińskim z ówczesnego IHKM PAN przeprowadzili poszukiwania w kwadracie obejmującym kompleks osadniczy w Konikowie, lokalizując kolejne stanowisko wczesnośredniowieczne, położone około 100 m na wschód od grodziska. Z kolei badania powierzchniowe AZP dorzecza Marychy, pod kierunkiem Grażyny Iwanowskiej i Anny Bitner-Wróblewskiej, przyniosło odkrycie grodziska w Klejwach, gm. Sejny[12].

---

2 Engel 2012.

3 Jakimowicz 1935: 249 ryc. 15-17. Oprócz Szurpił R. Jakimowicz, jeszcze jako Państwowy Konserwator Zabytków Przedhistorycznych, zamieścił informację o innych grodziskach z interesującego nas terenu, m.in. z Zamczyska, gm. Sokółka, Milewszczyzny, gm. Korycin, Aulakowszczyzny, gm. Korycin, Grodziska, gm. Suchowola i Grodziszczan, gm. Dąbrowa Białostocka: Jakimowicz 1923: 208-211, 214-216.

4 Antoniewicz 1950, 1953: 157, 1955: 370, 1961: 23-25.

5 Humnicki i Kaczyński 1954; Burek 1977: 93-94. Asumpt do rozpoczęcia przez pracowników PMA w Warszawie badań nad grodziskami Jaćwieży dała wydana w 1953 roku praca Aleksandra Kamińskiego zatytułowana *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*: Kamiński 1953. Z początku nieformalny zespół badawczy w 1959 roku przekształcił się w Kompleksową Ekspedycję Jaćwieską, zrzeszającą specjalistów z wielu dziedzin nauki z Polski i Szwecji. Niestety, Ekspedycja skoncentrowała się na rozpoznaniu cmentarzysk i osad z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów z obszaru Suwalszczyzny (głównie cmentarzyska w Szwajcarii, gm. Suwałki). Jerzy Antoniewicz uważał, że pierwszym krokiem do rozpoznania osadnictwa wczesnośredniowiecznego powinno być prześledzenie dróg jego rozwoju, począwszy od okresu wpływów rzymskich. Badania nad grodziskami zostały przerwane na wiele lat: Antoniewicz 1958: 305; Burek 1977: 115-120; Jaskanis 1981: 11-12.

6 Dział powstał z Pracowni Archeologii Bałtów funkcjonującej od 1976 roku w ramach Działu Epoki Żelaza.

7 Głównym profilem Działu Archeologii Bałtów jest archeologia Jaćwieży.

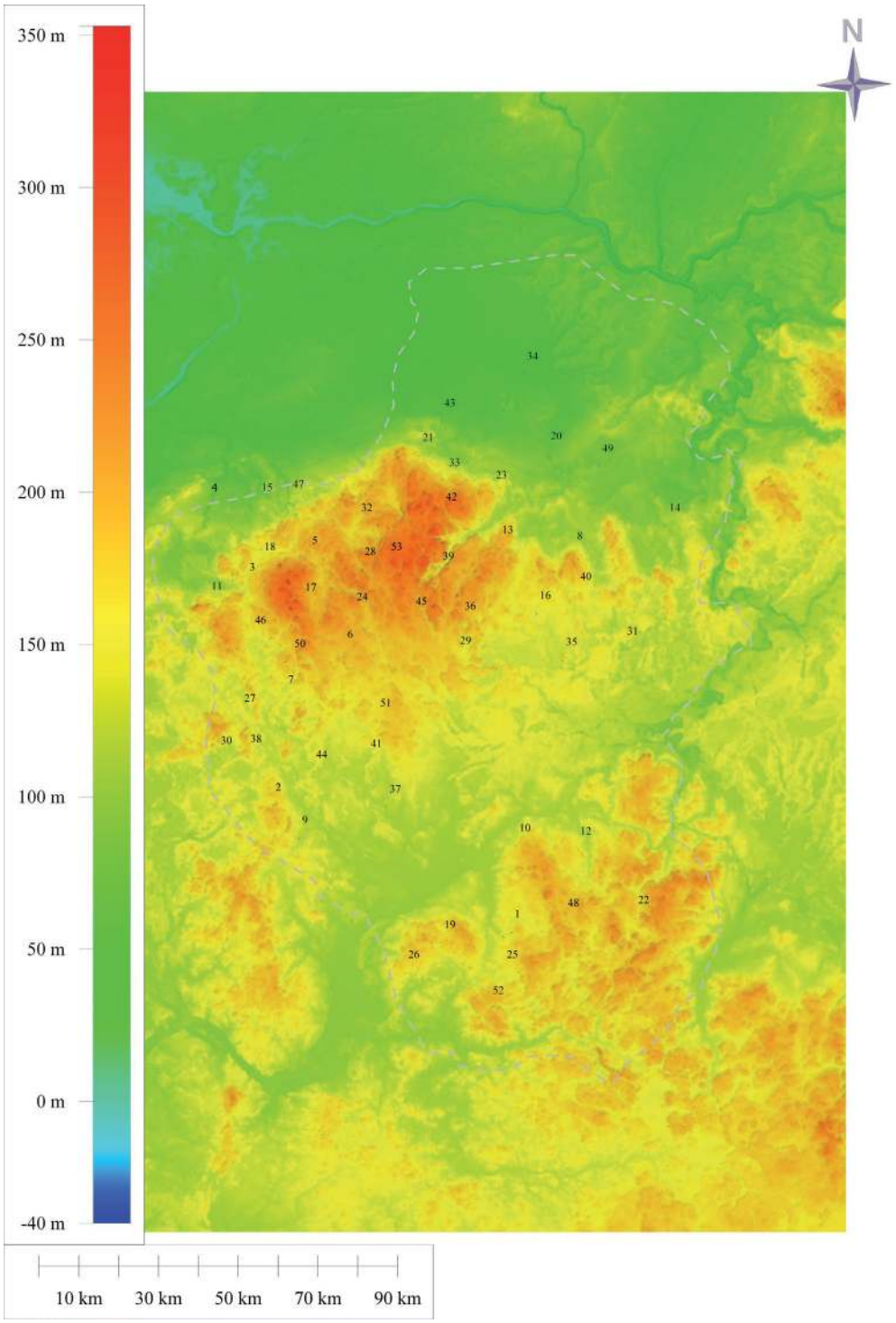
8 Iwanowska 1990; 1991a; 1991b.

9 Badania te przeprowadzili Jerzy Nitychoruk i Jan Dzierżek z Instytutu Geologii UW.

10 W latach 1973-1974 badania na terenie tego ośrodka prowadził z ramienia ówczesnego IHKM PAN Tadeusz Baranowski: Baranowski 1976: 510-514.

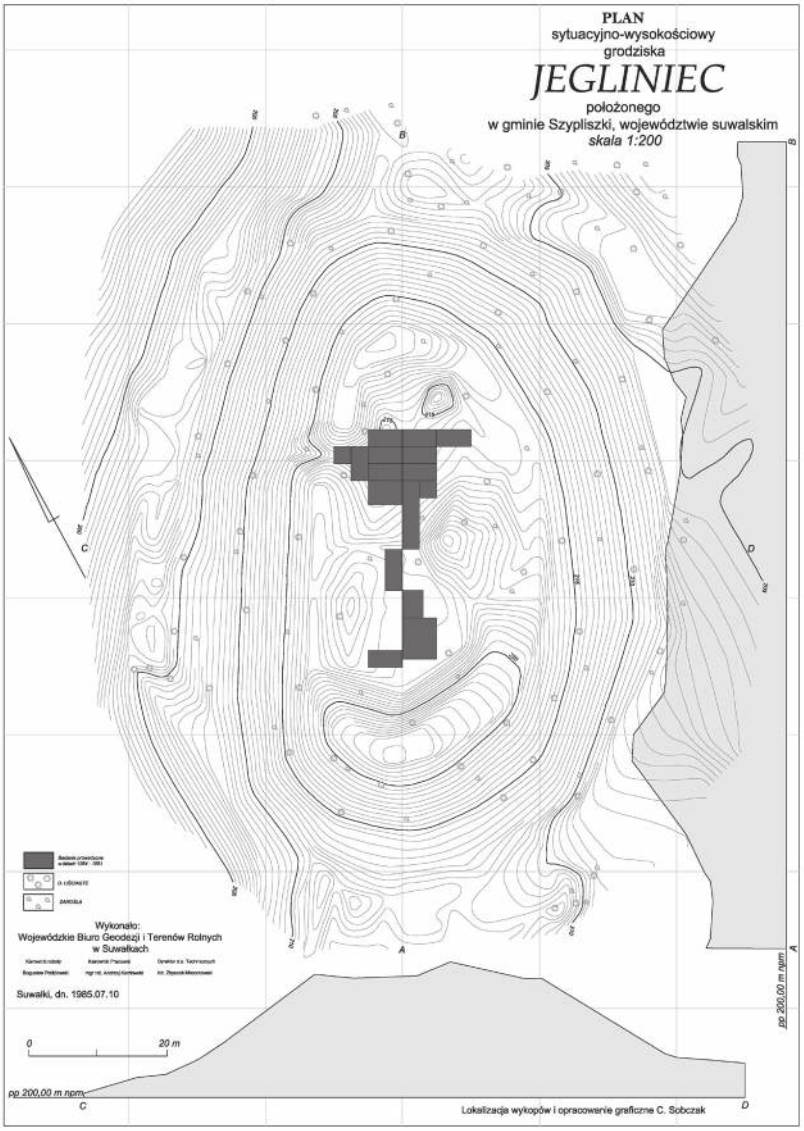
11 Brzeziński 1991a; 1991b.

12 Ejdulis i Iwanowska 2002: 33.



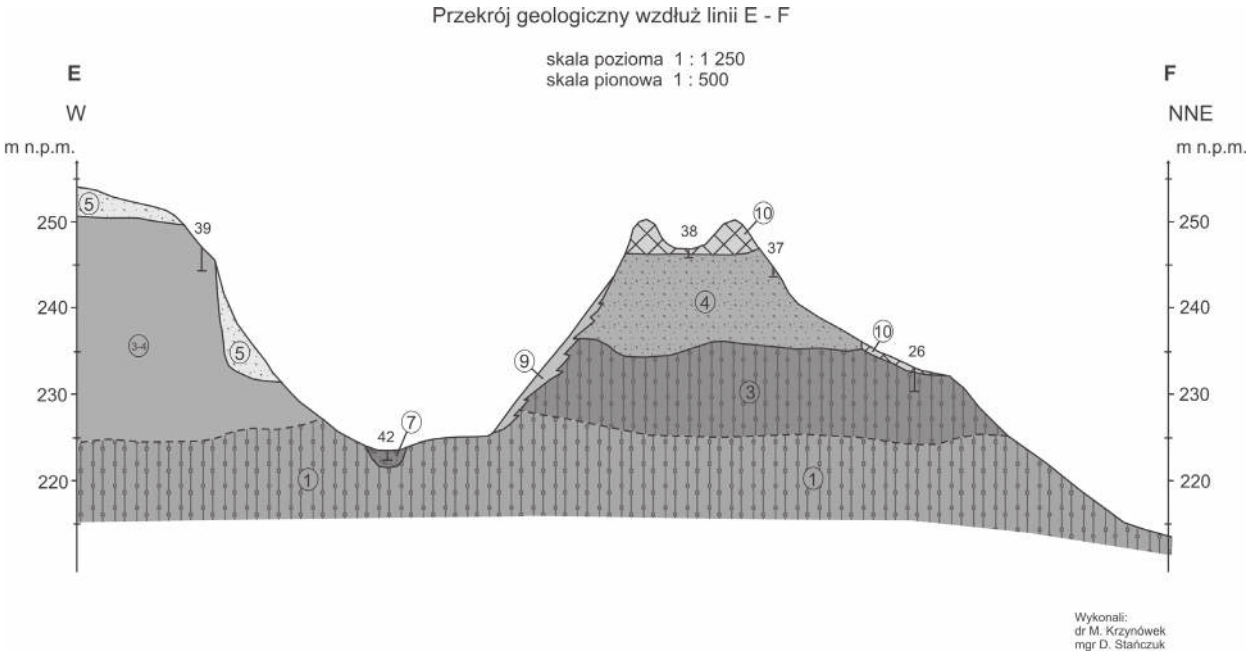
Ryc. 2. Ośrodki grodowe Jaćwieży (oprac. M. Engel i C. Sobczak) 1 – Aulakowszczyzna, gm. Korycin; 2 – Bajtkowo, gm. Ełk; 3 – Bałupiany, gm. Gołdap; 4 – Camanten, Kr. Darkehmen (ob. Klimovka, raj. Osjorsk); 5 – Czarne, gm. Dubeninki; 6 – Dąbrowskie, gm. Olecko; 7 – Dybowo, gm. Świętajno; 8 – Elveriškė, Lazdijai raj; 9 – Gorczyce, gm. Prostki; 10 – Grodzisk, gm. Suchowola; 11 – Grodzisko, gm. Banie Mazurskie; 12 – Grodziszczany, gm. Dąbrowa Białostocka; 13 – Jegliniec, gm. Szypliszki; 14 – Kaukai, raj. Alytaus; 15 – Kiauten, Kr. Goldap (ob. Smirnovo, raj. Osjorsk); 16 – Klejwy, gm. Sejny; 17 – Kolniszki, gm. Gołdap; 18 – Konikowo, gm. Gołdap; 19 – Krzeczkowo, gm. Mońki; 20 – Kumelionys, raj. Marijampolė; 21 – Kunigiškiai, raj. Vilkaviškis; 22 – Łososna Wielka, gm. Kuźnica; 23 – Menkupiai, raj. Kalvarija; 24 – Mieruniszki, gm. Filipów; 25 – Milewszczyzna, gm. Korycin; 26 – Niewiarowo, gm. Trzcianne; 27 – Nowe Juchy, gm. Stare Juchy; 28 - Orliniec, gm. Dubeninki; 29 – Osinki, gm. Suwałki; 30 – Ostrów, gm. Stare Juchy; 31 – Paveisininkai, raj. Lazdijai; 32 – Pellkawen, Kr. Goldap (ob. Jakovlevka, raj. Osjorsk); 33 – Piliakalniai, raj. Kalvarija; 34 – Piliūnai, raj. Vilkaviškis 35 – Posejnele, gm. Giby; 36 – Przejma Wielka, gm. Szypliszki ; 37 – Rajgród, gm. loco; 38 – Rogale, gm. Stare Juchy; 39 – Rowele, gm. Rutka-Tartak; 40 – Rudamina, raj. Lazdijai; 41 – Skomętno Wielkie, gm. Kalinowo; 42 – Sudawskie, gm. Wiżajny; 43 – Šukiai, raj. Vilkaviškis; 44 – Szeligi, gm. Ełk; 45 – Szurpiły, gm. Jeleniewo; 46 – Szwałk Mały, gm. Kowale Oleckie; 47 – Texeln, Kr. Goldap (ob. nie istnieje); 48 – Trzcianka, gm. Janów; 49 – Varnupiai, raj. Marijampolė; 50 – Wężewo, gm. Kowale Oleckie; 51 – Wierzbowo, gm. Kalinowo; 52 – Zamczysk, gm. Czarna Białostocka; 53 – Żytkiejmy, gm. Dubeninki

Fig. 2. Stronghold locations in Yotvingia (elaborated by M. Engel and C. Sobczak) 1 – Aulakowszczyzna, Korycin commune; 2 – Bajtkowo, Ełk commune; 3 – Bałupiany, Gołdap commune; 4 – Camanten, Darkehmen District (Klimovka commune, Osjorsk county); 5 – Czarne, Dubeninki commune; 6 – Dąbrowskie, Olecko commune; 7 – Dybowo, Świętajno commune; 8 – Elveriškė, Lazdijai county; 9 – Gorczyce, Prostki commune; 10 – Grodzisk, Suchowola commune; 11 – Grodzisko, Banie Mazurskie commune; 12 – Grodziszczany, Dąbrowa Białostocka commune; 13 – Jegliniec, Szypliszki commune; 14 – Kaukai, Alytaus county; 15 – Kiauten, Goldap District (Smirnovo commune, Osjorsk county); 16 – Klejwy, Sejny commune; 17 – Kolniszki, Gołdap commune; 18 – Konikowo, Gołdap commune; 19 – Krzeczkowo, Mońki commune; 20 – Kumelionys, Marijampolė county; 21 – Kunigiškiai, Vilkaviškis county; 22 – Łososśna Wielka, Kuźnica commune; 23 – Menkupiai, Kalvarija county; 24 – Mieruniszki, Filipów commune; 25 – Milewszczyzna, Korycin commune; 26 – Niewiarowo, Trzcianne commune; 27 – Nowe Juchy, Stare Juchy commune; 28 – Orliniec, Dubeninki commune; 29 – Osinki, Suwałki commune; 30 – Ostrów, Stare Juchy commune; 31 – Paveisininkai, Lazdijai county; 32 – Pellkawen, Goldap District (Jakovlevka commune, Osjorsk county); 33 – Piliakalniai, Kalvarija county; 34 – Piliūnai, Vilkaviškis county; 35 – Posejnele, Giby commune; 36 – Przejma Wielka, Szypliszki commune; 37 – Rajgród, loco commune; 38 – Rogale, Stare Juchy commune; 39 – Rowele, Rutka-Tartak commune; 40 – Rudamina, Lazdijai county; 41 – Skomętno Wielkie, Kalinowo commune; 42 – Sudawskie, Wiżajny commune; 43 – Šukiai, Vilkaviškis county; 44 – Szeligi, Ełk commune; 45 – Szurpiły, Jeleniewo commune; 46 – Szwałk Mały, Kowale Oleckie commune; 47 – Texeln, Goldap District (currently not existing); 48 – Trzcianka, Janów commune; 49 – Varnupiai, Marijampolė county; 50 – Wężewo, Kowale Oleckie commune; 51 – Wierzbowo, Kalinowo commune; 52 – Zamczysk, Czarna Białostocka commune; 53 – Żytkiejmy, Dubeninki commune



Ryc. 3. Jegliniec, gm. Szypliszki. Plan tachimetryczny grodziska (st. 1) z zaznaczonymi wykopami (oprac. C. Sobczak)

Fig. 3. Jegliniec, Szypliszki commune. Contour-line plan of the stronghold (site 1) with trenches marked (elaborated by C. Sobczak)



Ryc. 4. Konikowo, gm. Gołdap. Przekrój geologiczny przez grodzisko (oprac. M. Krzynówek i D. Stańczuk)
Fig. 4. Konikowo, Gołdap commune. Geological intersection through the stronghold (elaborated by M. Krzynówek and D. Stańczuk))

W 1998 roku wznowiono badania zespołu osadniczego w Konikowie. Ekspedycja wykopaliskowa pod kierunkiem Marcina Engela przez 7 sezonów (do 2005 roku) przebadała północną część *plateau* oraz znaczną część wschodniego stoku osady (st. 2). Wykonała przekop przez wał osłaniający od zachodu i południa *plateau* osady. Założono również wykop sondażowy w południowej, niebadanej jeszcze części majdanu grodziska (st. 1)[13]. Jednocześnie z pracami wykopaliskowymi przeprowadzono w Konikowie terenowe badania geologiczne, rekonstruujące geomorfologię i śledzące zmiany antropogeniczne terenu kompleksu osadniczego (ryc. 4).

Kolejny etap badań nad grodziskami Jaćwieży nastąpił w latach 2003-2004, gdy prof. Jerzy Okulicz-Kozaryn przekazał do opracowania Działowi Archeologii Bałtów PMA materiały i dokumentację swoich niepublikowanych badań ośrodków w Szurpiłach i Osinkach, gm. Suwałki, prowadzonych w ramach Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Dla całościowego opracowania multidyscyplinarnych wyników działań w Szurpiłach powstał zespół badawczy Działu do współpracy z IA UW. Prace powołanego do życia w 2003 roku *Projektu Szurpiły* koncentrują się na przygotowaniu monografii zespołu stanowisk, w oparciu o materiały z prac Jerzego Okulicza-Kozaryna i nowe badania. W ramach tych działań w 2005 roku przeprowadzono badania planigraficzne na osadzie podgrodowej w Szurpiłach (st. 4). Wyniki penetracji terenowych dały asumpt do wznowienia akcji wykopaliskowej na tej osadzie. W latach 2006-2007 wspólna ekspedycja wykopaliskowa DAB PMA i IA UW pod kierunkiem Marcina Engela i Ludwiki Sawickiej rozpoczęła badania, zakładając wykopy w centralnej części stanowiska. Jednocześnie realizowano grant badawczy poświęcony tematyce ośrodków grodowych – *Systemy wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego w świetle badań ośrodków w Szurpiłach i Konikowie*[14] (ryc. 5-7). Ze środków projektu przeprowadzono m.in. analizę geologiczną mikroregionu szurpilskiego, a wiosną 2008 roku, we współpracy z Uniwersytetem w Kilonii i IA UW, na terenie grodziska oraz osad podgrodowych zorganizowano badania geofizyczne (geomagnetyka i georadar) (ryc. 8-9) i kolejne badania planigraficzne[15]. Weryfikacja wykopaliskowa uzyskanych wyników odbyła się latem tego samego roku. Założono wykopy sondażowe na majdanie (st. 3) i stoku grodziska (st. 3a) oraz na stanowiskach 4 i 8 w Szurpiłach. Pracami na grodzisku kierował z ramienia DAB PMA Cezary Sobczak, natomiast na osadzie (st. 4) i nowo odkrytym cmentarzysku (st. 8)[16] Wojciech Wróblewski i Ludwika Sawicka z IA UW[17]. Badania wykopaliskowe na cmentarzysku zarejestrowanym na stokach grodziska (st. 3a) DAB PMA kontynuował do 2011 roku[18]. Jednocześnie z badaniami wykopaliskowym prowadzone były systematyczne penetracje terenowe kompleksu szurpilskiego oraz wykonana została seria wierceń świdrem geologicznym.

[13] Engel i Iwanicki 2001; Engel 2002; 2004a; 2004b.

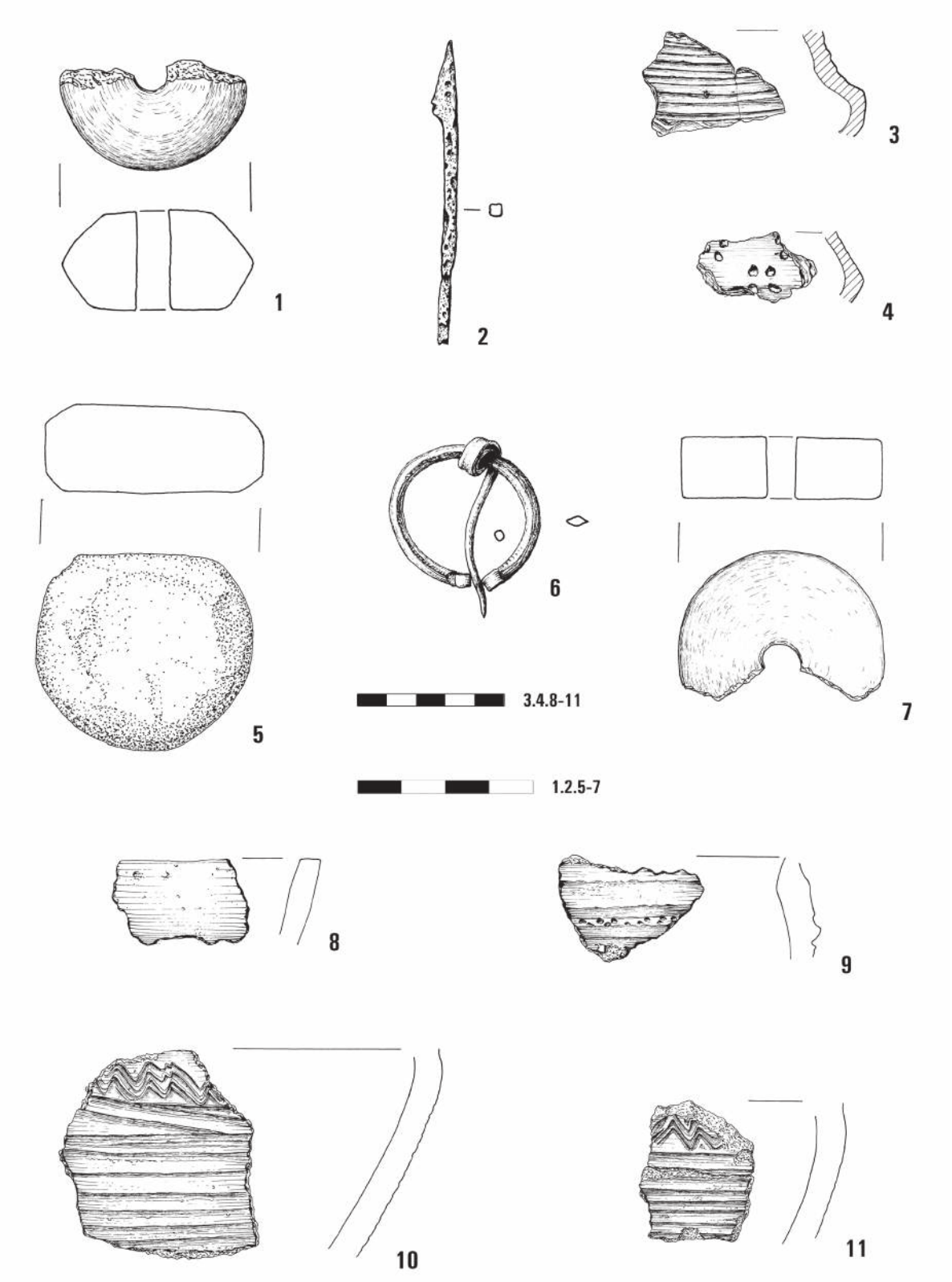
[14] Projekt badawczy Komitetu Badań Naukowych nr 1H01H03128. W oparciu o grant powstała praca doktorska Marcina Engela pod tym samym tytułem.

[15] Badania prowadzono w ramach realizacji grantu nr 14514/FPK/2007/KOBIDZ: *Nieinwazyjne metody rozpoznania kompleksu osadniczego w Szurpiłach*.

[16] Sawicka 2011.

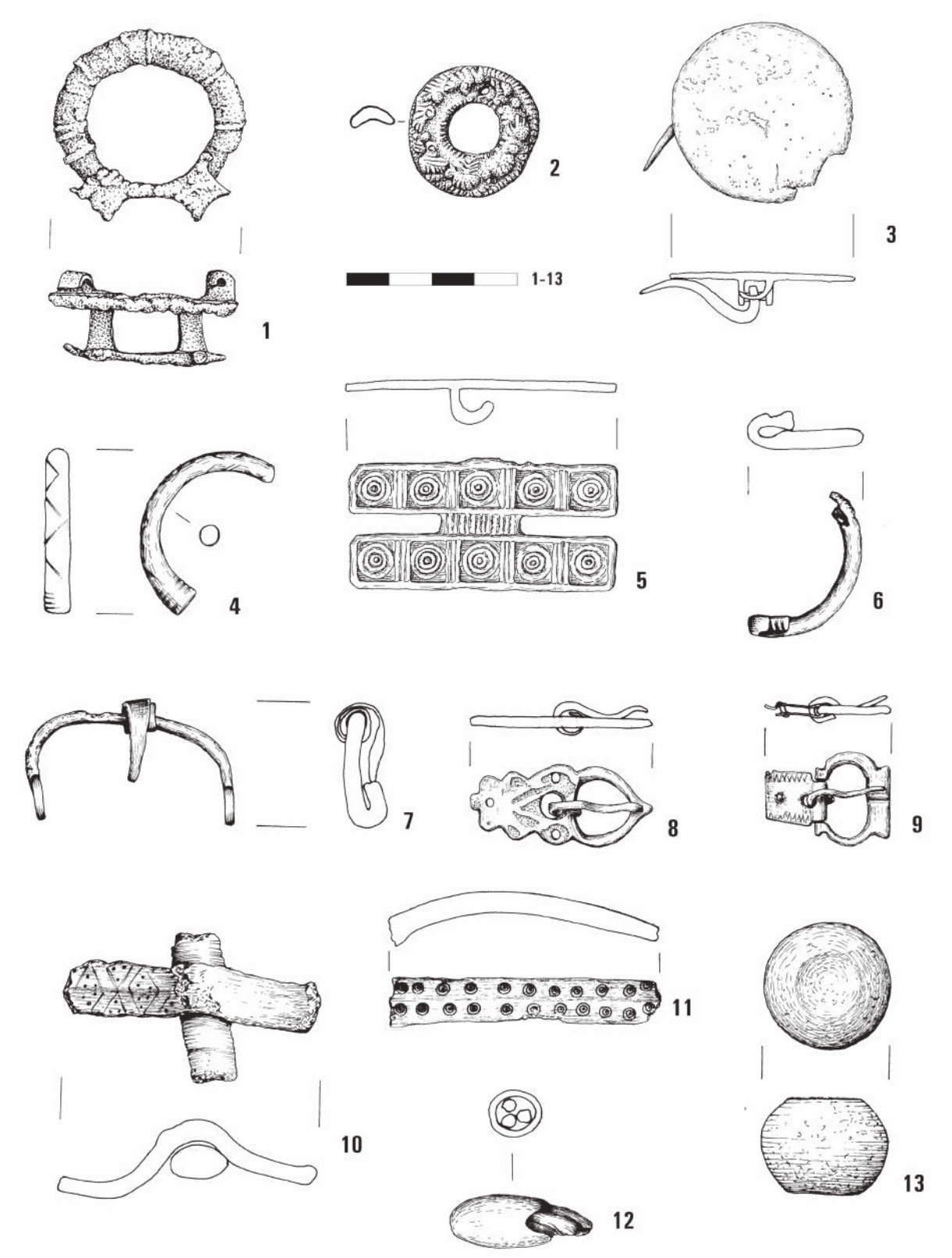
[17] Z racji zaangażowania w prace nad dysertacją doktorską prace w Szurpiłach zawiesił Marcin Engel.

[18] Z powodu braku środków na badania wykopaliskowe prace na tym stanowisku zawieszono.



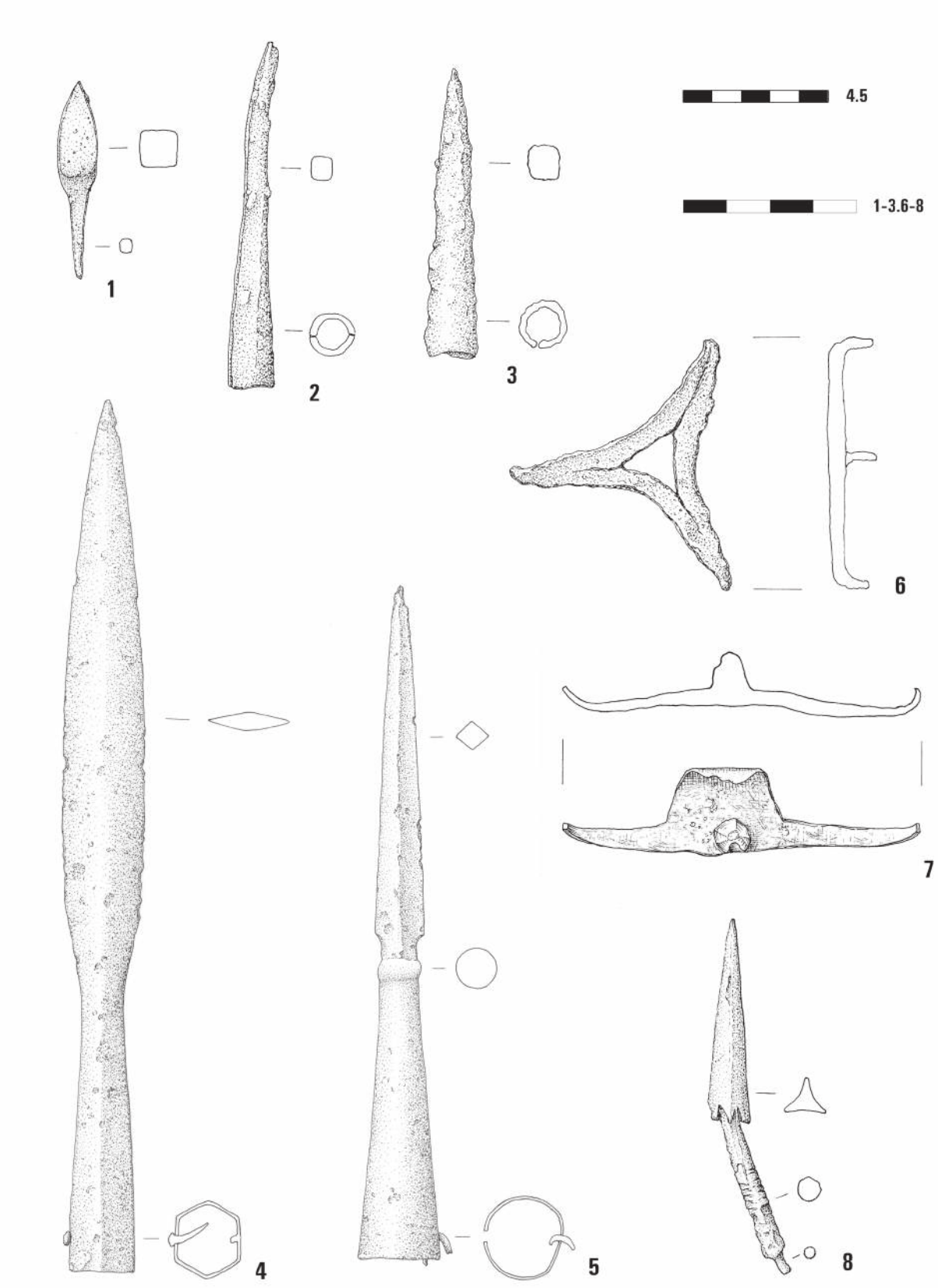
Ryc. 5. Konikowo, gm. Gołdap. Wybór zabytków z warstw kulturowych z *plateau* osady (st. 2: 1-7) oraz z nawarstwień grodziska (st. 1: 8-11) (rys. G. Nowakowska i B. Karch)

Fig. 5. Konikowo, Gołdap commune. A selection of finds from cultural layers on the settlement's *plateau* (site 2: 1-7), and form the stronghold strata (site 1: 8-11) (drawing by G. Nowakowska and B. Karch)



Ryc. 6. Szurpiły, gm. Jeleniewo. Wybór zabytków znalezionych podczas badań planigraficznych w 2005 roku na terenie osady (st. 4) (rys. B. Karch)

Fig. 6. Szurpiły, Jeleniewo commune. A selection of finds discovered during planigraphic examinations in 2005 in the area of the settlement (site 4) (drawing by B. Karch)



Ryc. 7. Szurpiły, gm. Jeleniewo. Wybór zabytków ze stoków grodziska (st. 3) (rys. B. Karch)
Fig. 7. Szurpiły, Jeleniewo commune. A selection of finds from the stronghold slopes (site 3) (drawing by B. Karch)

Obok *Projektu Szurpiły,* DAB PMA prowadził badania również na innych stanowiskach. W latach 2005 i 2008 miały miejsce prace wykopaliskowe na majdanie grodziska w Grodzisku (st. 1)[19], którymi kierowali Marcin Engel i Piotr Iwanicki[20] (ryc. 10). W 2010 roku na grodzisku w Jeglińcu przeprowadzono badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali. Rozpoznaniem, które objęło majdan i stoki grodziska, kierowali Grażyna Iwanowska i Cezary Sobczak.

Ostatnie lata ubiegłego wieku przyniosły nowe możliwości w kwestii pozyskania archeologicznych źródeł archiwalnych dotyczących grodzisk (plany, mapy, opisy, zdjęcia, rysunki). Od tego momentu pracownicy DAB PMA regularnie prowadzą kwerendę w archiwach niemieckich[21], dzięki czemu uzyskano informacje o kilkudziesięciu grodziskach z terenu byłych Prus Wschodnich (ryc. 11-12). Od początku XXI wieku rozpoczęto rozpoznanie i weryfikację terenową źródeł archiwalnych, początkowo na Mazurach Wschodnich (ryc. 13-14), obecnie także na Suwalszczyźnie i Litwie Zaniemeńskiej.

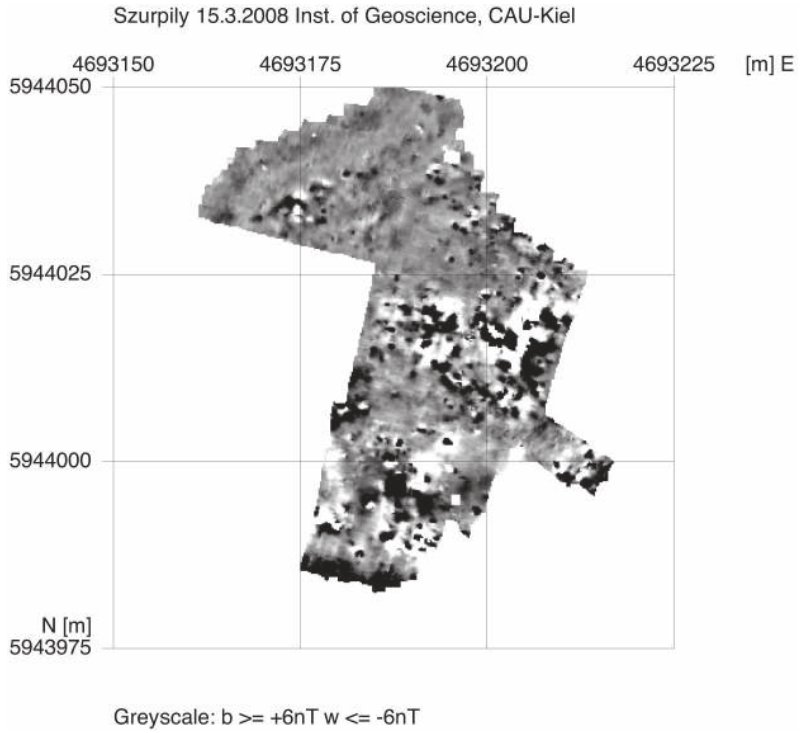
Oprócz wymienionych wyżej źródeł, DAB PMA pozyskuje i analizuje archiwalne i współczesne zdjęcia lotnicze grodzisk (ryc. 15). Od 2006 roku wykonywano fotografie stanowisk w Bałupianach, gm. Gołdap, Grodzisku (ryc. 16), Jeglińcu (ryc. 17), Konikowie i Szurpiłach (ryc. 18)[22]. W 2012 roku w ramach realizacji grantu MKiDN, na terenie powiatu suwalskiego przeprowadzono lotnicze skanowanie laserowe (LiDAR)[23]. Oprócz zespołu osadniczego w Szurpiłach, skanowaniem objęto otoczenie grodzisk w Jeglińcu (ryc. 19), Osinkach (ryc. 20) oraz domniemanego grodziska w Dzierwanach, gm. Wiżajny.

Równocześnie z badaniami terenowymi prowadzone są w DAB PMA prace gabinetowe, mające na celu opracowanie pozyskanych źródeł archeologicznych, pochodzących zarówno z dawnych, jak i obecnych działań własnych i instytucji współpracujących. Ważnym elementem takiego postępowania badawczego jest ustalenie chronologii bezwzględnej materiałów archeologicznych. Jak do tej pory z terenów historycznej Jaćwieży nie udało się wyty-



Ryc. 8. Szurpiły, gm. Jeleniewo. Ekipa z Uniwersytetu w Kilonii wykonuje badania georadarowe na majdanie grodziska (st. 3) (fot. H. Stümpel)

Fig. 8. Szurpiły, Jeleniewo commune. Kiel University crew is making georadar examinations on the stronghold's platform (site 3) (photo H. Stümpel)



Ryc. 9. Szurpiły, gm. Jeleniewo. Wyniki badań geomagnetycznych wykonanych na majdanie grodziska (st. 3) (oprac. H. Stümpel)

Gig. 9. Szurpiły, Jeleniewo commune. The results of geomagnetic examinations conducted on the stronghold's platform (site 3) (elaborated by H. Stümpel)

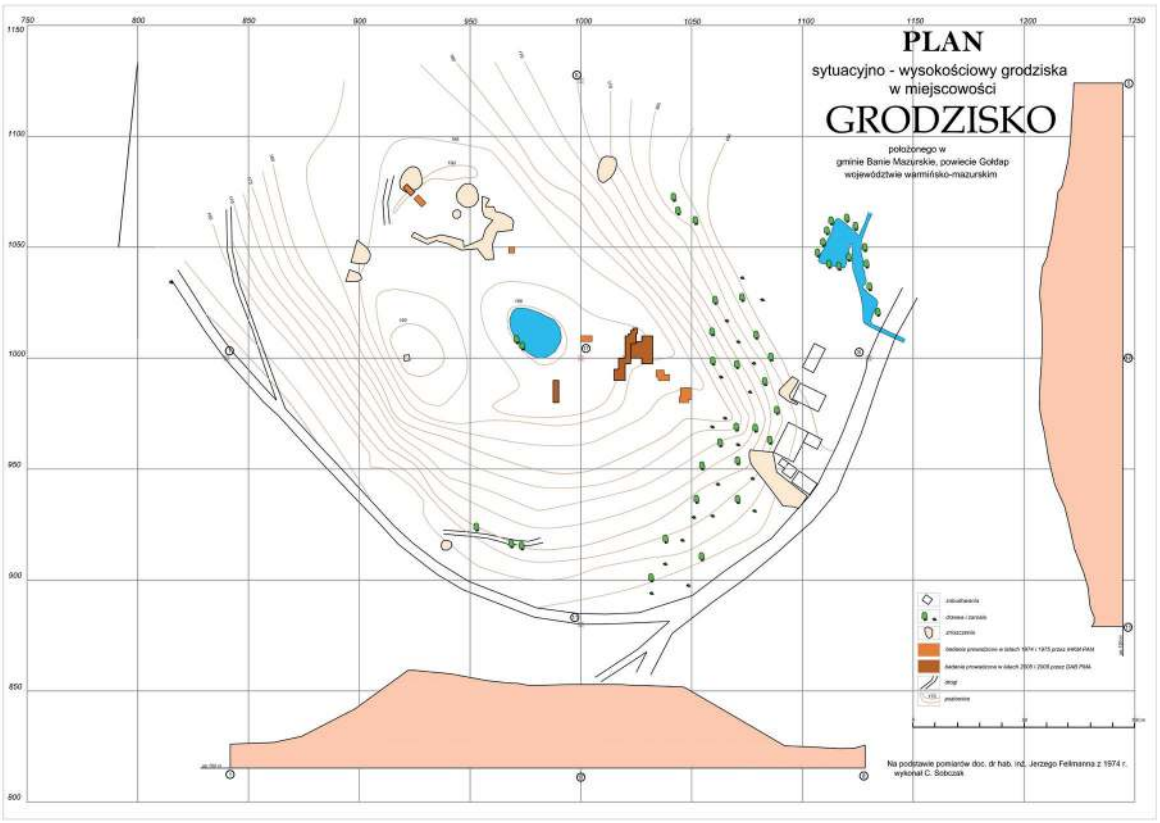
[19] Z powodu braku środków na badania wykopaliskowe prace na tym stanowisku zawieszono w 2008 roku.

[20] Iwanicki 2009.

[21] Engel i Iwanicki 2003.

[22] Zdjęcia Bałupian, Grodziska i Konikowa wykonał Krystian Trela, zdjęcia Szurpił – Anna Lipiec, a zdjęcia Szurpił i Jeglińca – Hubert Stojanowski.

[23] Projekt realizowany w ramach grantu MKiDN, nr 726/12: *Nowe metody identyfikacji i weryfikacji stanowisk na Suwalszczyźnie.*



Ryc. 10. Grodzisko, gm. Banie Mazurskie. Plan tachimetryczny grodziska (st. 1) z zaznaczonymi wykopami (oprac. C. Sobczak)
Fig. 10. Grodzisko, Banie Mazurskie commune. Contour-line plan of the stronghold (site 1) with trenches marked (elaborated by C. Sobczak)

pować dostatecznie dużych fragmentów konstrukcji do analizy dendrochronologicznej. Z powodzeniem natomiast stosowane jest datowanie radiowęglowe. Badania ^{14}C wykorzystano do ustalenia chronologii materiałów pochodzenia organicznego pozyskanych z ośrodków w Jeglińcu, Konikowie i Szurpiłach[24]. Dla pełniejszego poznania i określania chronologii procesów osadniczych, zachodzących nie tylko w ośrodkach grodowych, wykorzystywane są analizy palinologiczne osadów jeziornych, zwłaszcza laminowanych. Wymienić tu należy przede wszystkim udostępnione DAB PMA opracowania osadów z jezior Wigry[25], Szurpiły i Tchliczysko[26].

Ostatnim, ale nie najmniej ważnym elementem procesu badawczego są prowadzone przez pracowników DAB PMA studia nad opracowaniami historyków podejmujących problematykę wczesnośredniowiecznego osadnictwa Prus, Jaćwieży i innych ziem bałtyjskich. Przy archeologicznej rekonstrukcji systemów obronnych ośrodków grodowych wykorzystywany jest dorobek historyków wojskowości, a także własne studia nad średniowiecznymi źródłami historycznymi (ryc. 21).

Model badawczy

Uzyskane przez DAB PMA wieloletnie doświadczenia pozwoliły na wypracowanie modelu badań wczesnośredniowiecznych ośrodków grodowych Jaćwieży. Oprócz tradycyjnych działań archeologicznych w postaci prospekcji terenowej i badań wykopaliskowych składa się na ten model szereg innych działań, których celem jest nowoczesne opracowanie materiałów z grodzisk jaćwieskich w wielu różnych aspektach.

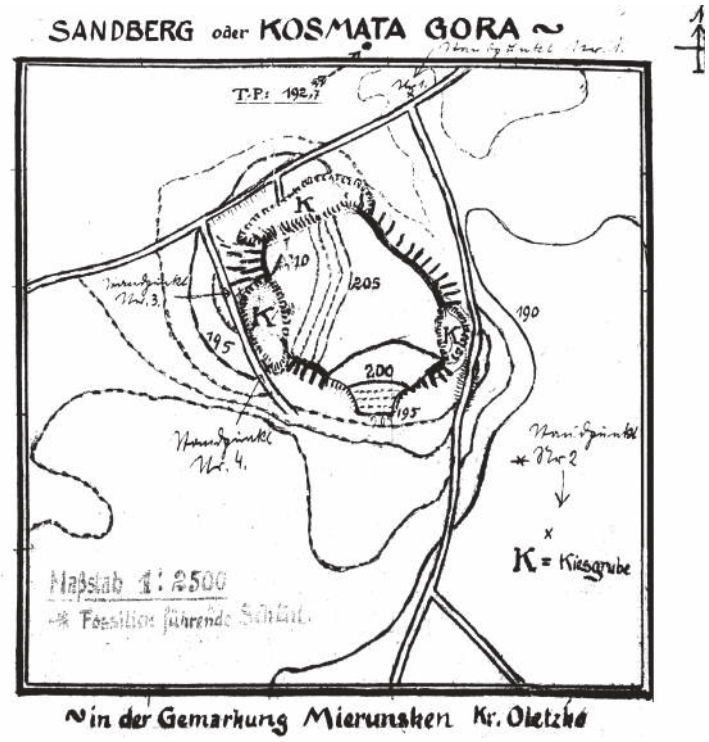
Proces postępowania badawczego przy analizie grodzisk wczesnośredniowiecznych wypracowany w DAB jest klasyczną już obecnie syntezą informacji pozyskanych z wielu różnorodnych źródeł. Wstępne rozpoznanie archeologiczne należy rozpocząć od wykonania kwerendy źródłowej, w tym archiwalnej, polegające na zebraniu dostępnych informacji, map oraz zdjęć lotniczych ośrodka grodowego w celu wytypowania potencjalnych stanowisk archeologicznych do prospekcji terenowej. Oprócz weryfikacji obserwacji i ustaleń z kwerendy źródłowej prawidłowo przeprowadzona prospekcja ma przede wszystkim za zadanie określenie zasięgu i identyfikacji podstawowych elementów ośrodka, tj. samego grodziska, ukształtowania jego majdanu, ewentualnych obwałowań, bram, ciągów komunikacyjnych, wskazanie potencjalnych osad podgrodowych oraz obszarów wczesnośredniowiecznej aktywności gospodarczej. W miarę

[24] Datowanie wykonano w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym ze środków grantu nr 10186/08/FPK/KOBiDZ: *Datowanie C14 obiektów osadniczych z terenów Jaćwieży*.
[25] Kupryjanowicz 2007.
[26] Opracowanie laminowanego profilu jeziora Szurpiły zostało udostępnione dzięki uprzejmości prof. Mirosławy Kupryjanowicz z Wydziału Biologiczno-Chemicznego Uniwersytetu w Białymstoku, a opracowanie jeziora Tchliczysko dzięki uprzejmości dr Agnieszki Wacnik z Instytutu Botaniki im. W. Szafera Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.



Ryc. 11. Widok na grodzisko w Dąbrowskich, gm. Olecko (fot. C. Engel)
Fig. 11. The view on the stronghold at Dąbrowskie, Olecko commune (photo C. Engel)

możliwości podczas prospekcji terenowej należy zwrócić uwagę na niekiedy znacznie oddalone od centrum założenia, czyli rysujące się w terenie domniemane relikty innych elementów ośrodka grodowego, jakimi są obiekty o własnej formie terenowej. Mogą to być czasem lepiej, czasem słabiej widoczne w krajobrazie wały, rowy, przekopy, groble, sztuczne podstromienia stoków, wyniesione nad mokradła „kępy" czy górujące ponad terenem pagórki noszące ślady antropogenicznych przekształceń. Miejsca te z dużym prawdopodobieństwem są pozostałością rozbudowanego systemu obronnego, tj. różnego rodzaju obwałowań, gródków, wież strażniczych czy innych elementów poprawiających naturalną obronność terenu. Ze względu na trudności w dostępności terenu, spowodowane w pierwszym rzędzie licznymi na obszarze Jaćwieży mokradłami czy gęstwinami leśnymi, najszybszym obecnie sposobem identyfikacji stanowisk o własnej formie terenowej jest lotniczy skaning laserowy ALS/LiDAR, połączony niekiedy z wykonaniem pionowych zdjęć lotniczych. Pozwala on stworzyć numeryczny model terenu (NMT), tj. pozbawiony zabudowy i roślinności model geomorfologiczny oraz ortofotomapę, co znacznie przyspiesza i umożliwia kontynuowanie rozpoznania ob-



Ryc. 12. Szkic sytuacyjny domniemanego grodziska w Mieruniszkach autorstwa C. Engla: Prussia Museum-Archiv, PM-A 1372/1
Fig. 12. Situational sketch of the alleged stronghold at Mieruniszki by C. Engel: Prussia Museum-Archiv, PM-A 1372/1

szaru, także podczas analiz gabinetowych. Wszystkie pozyskane w ten sposób informacje należy także zweryfikować podczas tradycyjnej prospekcji terenowej. Ze względu na bardzo dużą szczegółowość wykonywanych podczas skanowania pomiarów, wytypowanie na trójwymiarowym modelu NMT punktów do weryfikacji i odnalezienie ich na badanym obszarze nie nastręcza wielu problemów[27]. Oprócz lotniczego skanowania laserowego przy wykonywaniu jeszcze bardziej szczegółowych numerycznych modeli stanowisk o własnej formie terenowej mogą być wykorzystywane także skanery naziemne.

Zebrane podczas kwerendy źródłowej, prospekcji terenowej oraz skanowania laserowego informacje powinny zostać poddane konsultacjom geomorfologów i geologów. Naukowcy ci, przy współpracy z archeologami, wskazują teren do przeprowadzenia własnego rozpoznania i analiz, z zastosowaniem typowych dla swej dziedziny metod badawczych. Wynikiem takiego rozpoznania powinno być opracowanie pokazujące, które z potencjalnych stanowisk to twory antropogeniczne oraz w miarę możliwości określające skalę i zasięg dokonanych w przeszłości przekształceń[28].

Kolejnym etapem badawczym, który może być prowadzony jednoczenie z lotniczym skanowaniem laserowym jest wykonanie archeologicznych, pionowych i ukośnych zdjęć lotniczych. Analiza różnego rodzaju wyróżników zarejestrowanych na zdjęciach bez wątpienia wzbogaci obserwację i ułatwi rekonstrukcję krajobrazu archeologicznego badanego obszaru.

Omówione powyżej wstępne etapy modelu postępowania przy rozpoznaniu ośrodków grodowych powinny pozwolić na wytypowanie szczególnie interesujących z archeologicznego punktu widzenia problemów badawczych. Ich rozwiązywanie i analizowanie jest kontynuowane przy użyciu kolejnych metod, zarówno niedestrukcyjnych, jak i tradycyjnych – wykopaliskowych.

Jedną z najważniejszych, niedestrukcyjnych metod badania stanowisk archeologicznych są badania geofizyczne. Najpopularniejszymi ze stosowanych są metody: geoelektryczna, geomagnetyczna oraz georadar. Przed wyborem konkretnej metody badawczej kluczowe jest wcześniejsze zapoznanie się ze stanowiskiem przez profesjonalnego wykonawcę takich prospekcji oraz zlecającego ich przeprowadzenie archeologa. Ma to na celu precyzyjne określenie obszaru badań, poznanie jego dostępności, geofizycznego potencjału oraz stanu zachowania i archeologicznego charakteru stanowiska. Po przeprowadzeniu badania i po wstępnej obróbce wyników można wykonać geologiczne wiercenia kontrolne w celu poznania potencjału odkrytych anomalii[29].

Oprócz wymienionych działań, zanim przystąpimy do prac wykopaliskowych, które powinny mieć charakter rozpoznania problemowego, na badanych stanowiskach warto jest przeprowadzić badania planigraficzne z wykorzystaniem precyzyjnego, trójwymiarowego namierzania znalezisk, wykorzystując również możliwości wykrywaczy metali, oczywiście przy wszystkich zastrzeżeniach i ograniczeniach związanych z ich zastosowaniem. Działania te pozwolą zebrać materiał zabytkowy i wstępnie określić chronologię obiektu. Mogą także pomóc w ocenie stanu zachowania stanowiska i postawić robocze hipotezy badawcze dotyczące jego stratygrafii horyzontalnej.

Ze względu na bezpowrotną utratę materii zabytkowej oraz ponoszone wysokie koszty, skala i zasięg planowanych prac wykopaliskowych powinny być określone w oparciu o wcześniejsze etapy procesu badawczego, z wyraźnym sprecyzowaniem realizowanych celów[30]. Podczas prowadzonych badań w miarę możliwości należy stosować nowoczesne metody dokumentacji, takie jak fotogrametria. Metoda ta pozwala na stworzenie precyzyjnych map rastrowych i wektorowych odsłanianych znalezisk, a w konsekwencji otwiera cały wachlarz możliwości analitycznych w ramach tworzonych baz Systemu Informacji Geograficznej czy trójwymiarowych modeli badanego terenu.

Podczas badań powinny być pobierane i zabezpieczane próbki odkrywanych materiałów organicznych w celu wykonania różnego rodzaju analiz środowiskowych. Ich wyniki w znacznym stopniu wzbogacają tradycyjne obserwacje o elementy związane z życiem codziennym analizowanych społeczeństw. Pozwalają określić ich dietę, gospodarkę, zwyczaje itd. Warto tu także wspomnieć o pobieraniu próbek do analizy dendrochronologicznej czy radiowęglowej, niezbędnych przy określaniu chronologii bezwzględnej badanych obiektów i konstrukcji.

Z uwagi na wielkie możliwości przy określaniu precyzyjnego datowania zmian w środowisku naturalnym oraz określanie charakteru wpływu człowieka na to środowisko, wyjątkowe znaczenie w modelu badawczym zajmują badania palinologiczne. Teren Jaćwieży, ze względu na swoje warunki naturalne, jest wprost wymarzonym miejscem dla analiz osadów jeziornych. Nie brak tu jezior, których osady umożliwiają prześledzenie rocznych, a nawet sezonowych zmian środowiskowych, pozwalających cofać się niekiedy bardzo daleko w przeszłość i rejestrować zapisaną w laminowanych nawarstwieniach antropopresję.

Jednym z ostatnich elementów prezentowanego modelu są badania podwodne. Liczne na terenie Jaćwieży jeziora polodowcowe pozwalają na przeprowadzenie takich badań. Ze względu na różną przejrzystość i niekiedy

[27] Przy weryfikacji terenowej wykorzystywane są odbiorniki GPS.

[28] Warto podkreślić, że z punktu widzenia archeologii jednymi z najbardziej istotnych analiz są geomorfologiczne badania pokryw stokowych.

[29] Wiercenia mogą być niezwykle pomocne we wstępnym rozpoznaniu stanowiska także podczas prospekcji terenowej. Ważne jest by miejsca wierceń były precyzyjnie, trójwymiarowo namierzone, a obserwacje szczegółowo zadokumentowane.

[30] Cele te, oprócz rozpoznania specyfiki konkretnego ośrodka, powinny brać pod uwagę porównywalność wyników z innych ośrodków grodowych. Ważne jest także, aby przy planowaniu wykopów pamiętać o tym, by pozostawić część stanowisk dla weryfikacji dokonanych obserwacji w przyszłości.



Ryc. 13. Ostrów, gm. Stare Juchy. Widok od południowego zachodu na grodzisko (fot. P. Iwanicki)

Fig. 13. Ostrów, Stare Juchy commune. The view on the stronghold from the south-west (photo P. Iwanicki)

Ryc. 14. Rogale, gm. Stare Juchy. Widok od południa na grodzisko (fot. P. Iwanicki)

Fig. 14. Rogale, Stare Juchy commune. The view on the stronghold from the south (photo P. Iwanicki)





Ryc. 15. Szurpiły, gm. Jeleniewo. Widok od południa na grodzisko (st. 3) i osadę podgrodową (st. 4) (fot. W. Łapiński)

Fig. 15. Szurpiły, Jeleniewo commune. The south view on the stronghold (site 3) and the neighbouring settlement (site 4) (photo W. Łapiński)



Ryc. 16. Grodzisko, gm. Banie Mazurskie. Widok od południa na grodzisko (st. 1) (fot. K. Trela)

Fig. 16. Grodzisko, Banie Mazurskie commune. The view on the stronghold from the south (site 1) (photo K. Trela)



Ryc. 17. Jegliniec, gm. Szypliszki. Widok od południa na grodzisko (st. 1) (fot. H. Stojanowski)

Fig. 17. Jegliniec, Szypliszki commune. The view on the stronghold from the south (site 1) (photo H. Stojanowski)



Ryc. 18. Szurpiły, gm. Jeleniewo. Widok od zachodu na grodzisko (st. 3) (fot. H. Stojanowski)

Fig. 18. Szurpiły, Jeleniewo commune. The view on the stronghold from the west (site 3) (photo H. Stojanowski)

znacznej miąższości osady nie wszystkie jeziora w równym stopniu nadają się jednak do takiego rozpoznania. Warto jest jednak podjąć tego typu próby, które mogą być niezwykle przydatne przy weryfikacji stawianych hipotez badawczych, takich jak obecność reliktów konstrukcji mostów, przepraw, palisad, grobli, pomostów czy znalezisk mniejszego kalibru.

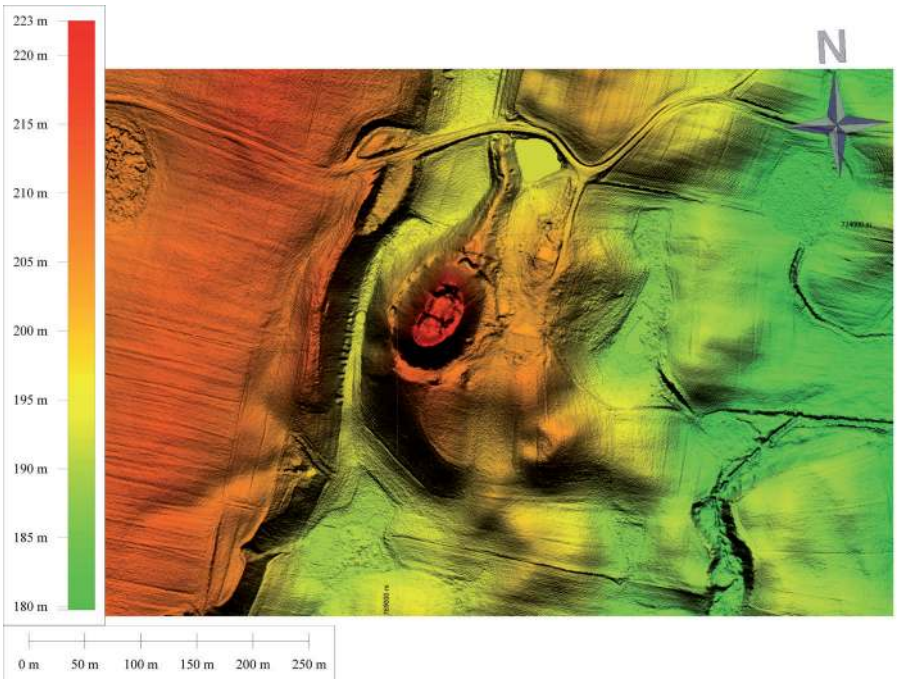
Doświadczenie badaczy z DAB PMA wskazuje, że niezwykle istotne jest także sięganie do źródeł historycznych zarówno z okresu funkcjonowania ośrodków grodowych, jak i młodszych, rejestrujących funkcjonowanie tych miejsc w świadomości kolejnych pokoleń. Oprócz badania źródeł pisanych ważne jest poznanie legend związanych z reliktami grodów, a także analiza toponomastyczna nazw miejscowych z okolic badanych ośrodków.

Wszystkie wymienione działania, składające się na model archeologicznego postępowania badawczego, prowadzone są w celu jak najpełniejszego rozpoznania specyfiki, charakteru i funkcji konkretnych ośrodków grodowych. Połączenie pozyskanych informacji w bazy danych i przeprowadzona przy pomocy nowoczesnych narzędzi, takich jak System Informacji Geograficznej (GIS) wieloaspektowa analiza tych ośrodków pozwala na szczegółową rekonstrukcję procesów osadniczych zachodzących na Jaćwieży we wczesnym średniowieczu. Pomaga prześledzić powstanie, rozwój i upadek nierzadko wieloczłonowych założeń grodowych (ryc. 22).

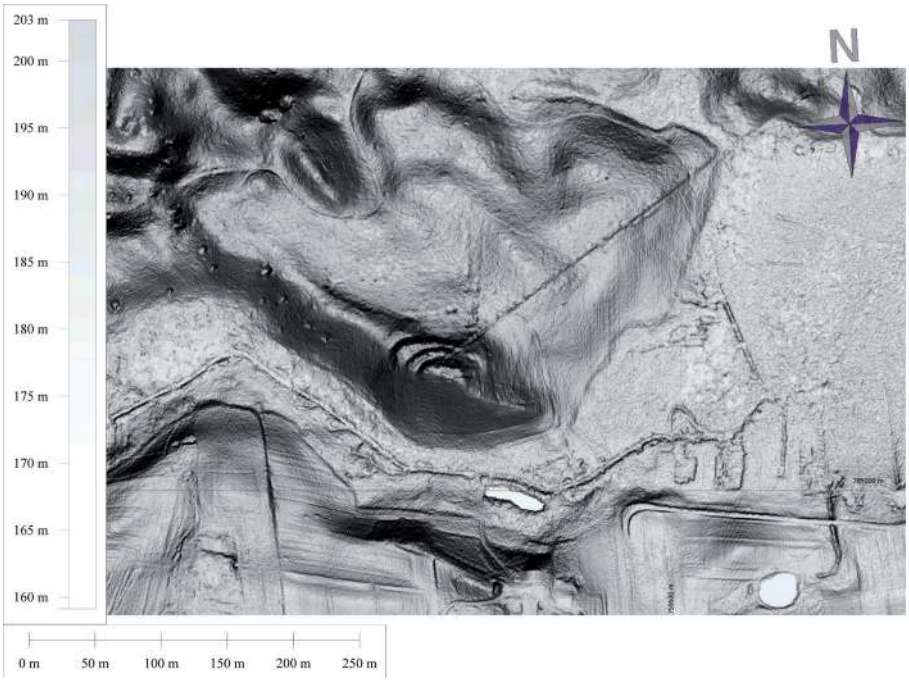
Przedstawiony powyżej model postępowania badawczego, oparty na zdobytym podczas wielu lat praktyki terenowej i gabinetowej Działu Archeologii Bałtów PMA doświadczeniu, jest niczym innym jak syntezą możliwości, jakie niesie obecna nauka. Możliwości te daje przede wszystkim rozwój technik dokumentacyjnych oraz multidyscyplinarny charakter badań i prowadzona w gronie specjalistów wielu dziedzin dyskusja. Dla stworzenia jak najlepszych dla tej dyskusji warunków należy więc tworzyć wieloosobowe projekty łączące różne ośrodki i tradycje badawcze, wykorzystujące nowoczesne techniki prospekcji, dokumentacji i analizy.

Projekt *Atlasu grodzisk Jaćwieży*

Rozpoczęte z inspiracji prof. Jerzego Okulicza-Kozaryna w 2003 roku prace nad kompleksowym rozpoznaniem mikroregionu szurpilskiego i publikacją materiałów



Ryc. 19. Jegliniec, gm. Szypliszki. Numeryczny model terenu (oprac. C. Sobczak)
Fig. 19. Jegliniec, Szypliszki commune. Digital terrain model (elaborated by C. Sobczak)

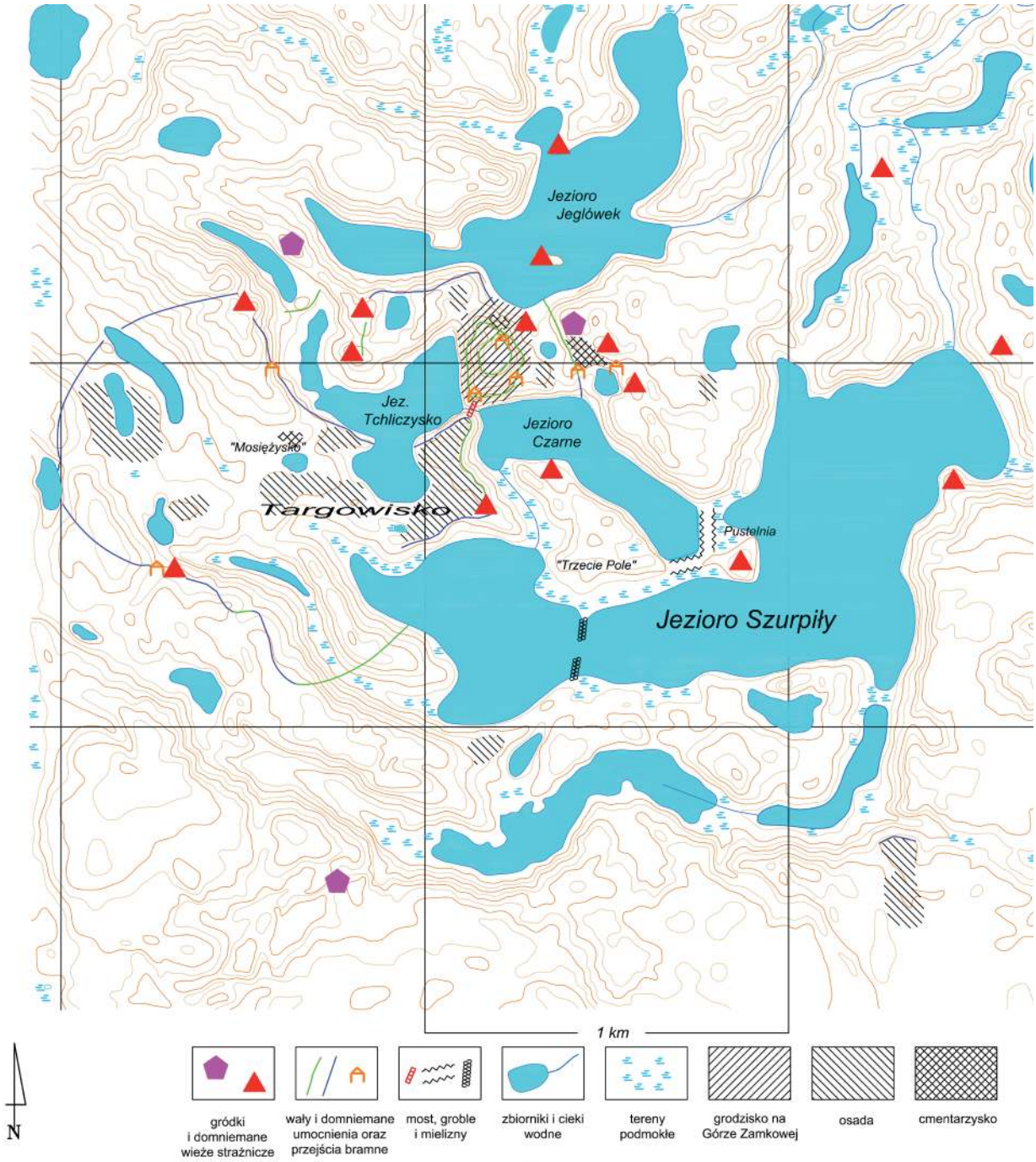


Ryc. 20. Osinki, gm. Suwałki. Numeryczny model terenu (oprac. C. Sobczak)
Fig. 20. Osinki, Suwałki commune. Digital terrain model (elaborated by C. Sobczak)

zrodziły potrzebę zebrania dostępnych informacji na temat jaćwieskich założeń obronnych. Poszukując analogii do naszych obserwacji dotyczących pozyskanych artefaktów, odsłoniętych pozostałości konstrukcji, różnorodnych elementów systemu obronnego, a przede miejsca grodu w sieci osadniczej, zwróciliśmy uwagę na charakter dostępnych materiałów. Na stan ich zachowania podstawowy wpływ miały polityczne i historyczne uwarunkowania analizowanego terenu i związane z nimi różne tradycje badawcze.

Pomimo że badania nad osadnictwem grodowym Jaćwieży prowadzone są już od ponad 400 lat[31] należy

[31] W 1576 roku Casper Hennenberger, opierając się na Kronice Piotra z Dusburga, opublikował wielką mapę Prus, na której ulokował Sudowię. Przy tej okazji historyk pruski zarejestrował jako pierwszy stanowiska archeologiczne wczesnośredniowiecznej Jaćwieży, m.in. grodzisko w Dybowie *(Diebauen, Kr. Oletzko)* oraz grodzisko w Grodzisku *(Grodzysko, Kr. Angerburg)*. Miejsca te zaznaczył na swojej mapie, co umożliwia ich dokładną lokalizację: Hennenberger 1576.



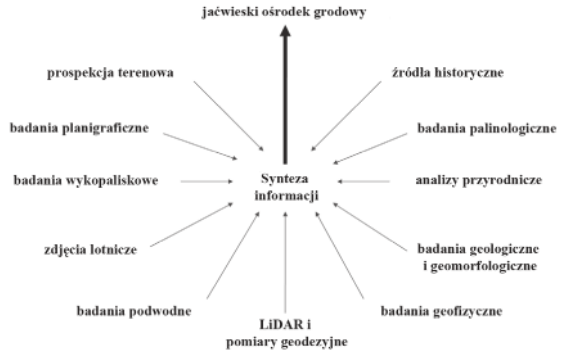
Ryc. 21. Archeologiczna rekonstrukcja ośrodka grodowego na przykładzie zespołu osadniczego w Szurpiłach (oprac. M. Engel i C. Sobczak)
Fig. 21. Archaeological reconstruction of the stronghold's unit on the example of settlement complex at Szurpiły (elaborated by M. Engel and C. Sobczak)

stwierdzić, że stan wiedzy źródłowej dotyczącej tego zagadnienia jest niezadowalający. Z dotychczasowych badań archeologicznych pełnej publikacji doczekały się tylko wyniki ratowniczych prac na grodzisku w Rajgrodzie[32]. Zaledwie kilka zespołów grodowych objętych zostało systematycznymi badaniami wykopaliskowymi (Szurpiły, st. 3, 4; Konikowo, st. 1, 2; Jegliniec, st. 1, Bajtkowo, st. 1, Rajgród, st. 1, Grodzisko, st. 1), jednak należy wyraźnie podkreślić, że mimo wieloletnich prac na tych obiektach rozpoznana została ich znikoma część. Niewiele wniosło poszukiwanie opracowań przedwojennych badań niemieckich. Do wyjątków należy sprawozdanie Carla Engla z prac wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku w Dybowie (niem. *Diebowen, Kr. Treuburg*)[33]. Wspomnieć tu należy jeszcze o publikacji wyników badań prowadzonych przez Pranasa Kulikauskasa na grodziskach Litwy Zaniemeńskiej, uznawanej za część Jaćwieży[34].

[32] Jaskanis 2001.

[33] Engel 1939.

[34] Kulikauskas 1982.



Ryc. 22. Schematyczne przedstawienie modelu badań jaćwieskich ośrodków grodowych (oprac. C. Sobczak)

Fig. 22. Schematic presentation of the research model of stronghold locations in Yotvingia (elaborated by C. Sobczak)

Nieliczne stanowiska doczekały się częściowego opracowania, artykułów problemowych lub sprawozdań z badań wykopaliskowych publikowanych w literaturze archeologicznej[35]. W wielu przypadkach brakuje choćby krótkiej wzmianki na temat przeprowadzonych wykopalisk.

Słaby stopień rozpoznania archeologicznego omawianego obszaru jest prawdopodobnie powodem braku opracowań syntetycznych na temat wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego. Lepiej sytuacja wygląda na gruncie badań historycznych, ale i tu za pełnowartościowe należy uznać jedynie prace Hansa i Gertrudy Mortensenów, Henryka Łowmiańskiego, Aleksandra Kamińskiego i Grzegorza Białuńskiego[36] .

W związku z przedstawionym wyżej stanem bazy źródłowej koniecznym wydało się zebranie i skatalogowanie wszystkich dostępnych informacji na temat jaćwieskich zespołów grodowych. Po wielu dyskusjach przeprowadzonych w DAB PMA i przeanalizowaniu polskich i zagranicznych opracowań syntetycznych i katalogowych grodzisk zwyciężyła koncepcja stworzenia otwartej cyfrowej bazy źródłowej[37]. Jej podstawą byłyby materiały będące obecnie w posiadaniu DAB PMA, uzupełnione o informacje z publikacji książkowych i baz internetowych innych ośrodków badawczych. Dla realizacji tego zadania w 2010 roku autorzy niniejszego artykułu powołali projekt *Atlas grodzisk Jaćwieży,* do którego zapraszani będą badacze ośrodków grodowych z terenu historycznej Jaćwieży.

[35] Wymienić tu można publikację dotyczące Bajtkowa, gm. Ełk: Lenarczyk 1991a, Gorczyc, gm. Prostki: Lenarczyk 1991b; Grodziska: Baranowski 1976: 514-515; Iwanicki 2009, Jeglińca: Iwanowska 1990; 1991a; 1991b; Iwanowska, Niemyjska 2004, Konikowa: Baranowski 1976: 510-514; Brzeziński 1991a; 1991b; Engel i Iwanicki 2001; Engel 2002; 2004a; 2004b i Szurpił: Okulicz-Kozaryn 1993; Engel, Okulicz-Kozaryn i Sobczak 2009.

[36] Łowmiański 1931, 1932; Mortensen H. i G. Mortensen 1938; Kamiński 1953; Białuński 1999.

[37] Przede wszystkim inspirowały nas tu opracowania grodzisk ziemi chełmińskiej: Chudziakowa (red.) 1994, grodów z dorzecza Dunajca: Poleski 2004 i atlas grodzisk litewskich przygotowany w postaci publikacji książkowej: Baubonis i Zabiela 2005 i otwartej, cyfrowej bazy internetowej: *Lietuvos piliakalniai.* Formuła litewskiej publikacji internetowej pozwala na systematyczne włączanie nowo odkrywanych grodzisk oraz najnowszych opracowań i wyników badań archeologicznych.

Wykaz cytowanej literatury:

Antoniewicz, J.

1950. Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego na Warmii i Mazurach. *Sprawozdania PMA* 3 (1/4): 51-77.

1953. Grodziska na Mazurach, [w:] S. Zajchowska i M. Kiełczewska-Zaleska (red.), *Warmia i Mazury*, 152–158. Poznań: Instytut Zachodni.

1955. Ciekawe naczynie z miejscowości Szurpiły, pow. Suwałki. *Wiadomości Archeologiczne* 22 (3-4): 369-370.

1958. Polskie badania archeologiczne nad Bałtami w okresie powojennym (1945-1957). *Rocznik Olsztyński* 1: 295-317.

1961. Z problematyki badań osadnictwa wczesnożelaznego na Wschodnich Mazurach. *Rocznik Białostocki* 2: 17-51.

Baranowski, T.

1976. Badania grodzisk w okolicy Gołdapi w latach 1973-1974. *Rocznik Białostocki* 13: 510-515.

Baubonis, Z. i G. Zabiela

2005. *Lietuvos piliakalniai atlasas,* 1-3. Vilnius: Lietuvos Respublikos Krašto apsaugos ministerija.

Białuński, G.

1999. *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich.* Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

Brzeziński, W.

1991a. Badania osady i grodziska w Rostku gm. Gołdap, woj. suwalskie w latach 1984-1986. *Rocznik Białostocki* 17: 372-377.

1991b. Badania rozpoznawcze osady w Rostku, gm. Gołdap, woj. suwalskie. *Wiadomości Archeologiczne* 51 (1): 105-111.

Burek, K.

1977. *Starożytnicy i archeolodzy. Z dziejów badań archeologicznych na Białostocczyźnie.* Olsztyn: Pojezierze.

Chudziakowa, J. (red.)

1994. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł.* Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Archeologii i Etnologii.

Ejdulis, A. i G. Iwanowska

2002. Osadnictwo w dorzeczu Marychy. Badania powierzchniowe i sondażowe na Ziemi Puńskiej i Sejneńszczyźnie, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000-2001. Materiały z konferencji, Białystok 6-7 grudnia 2001 roku,* 31-45. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.

Engel, C.

1935. *Aus ostpreußischer Vorzeit*. Königsberg: Gräfe und Unzer Verlag.

1939. Betrachtungen zur ostpreußischen Burgwallforschung. *Alt-Preußen* 3 (4): 98-107.

Engel, M.

2002. Piec wapienniczy z osady w Konikowie (Rostku). Wyniki badań wykopaliskowych w sezonach 1999-2000, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000-2001. Materiały z konferencji, Białystok 6-7 grudnia 2001 roku*, 321-331. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.

2004a. Uwagi na temat jaćwieskiej ceramiki osadowej na przykładzie materiałów z obiektów I i Ia z Konikowa (Rostka), [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji, Białystok, 23-24 września 2002 r.*, 191-219. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.

2004b. The riddle of the „sacred" stone from the settlement at Konikowo (Rostek) near Gołdap. *Archaeologia Lituana* 5: 78-91.

2012. *Systemy wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego w świetle badań ośrodków w Szurpiłach i Konikowie.* Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem J. Okulicza-Kozaryna i W. Nowakowskiego. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Engel M. i P. Iwanicki

2001. Zagadkowe naczynie z osady jaćwieskiej w Konikowie (Rostku), [w:] W. Nowakowski i A. Szela (red.), *Officyna archaeologica optima. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, 69-78. Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 7. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

2003. Terra incognita – die Landkreise Goldap und Olecko im Licht der archäologischen Archivalien, [w:] W. Nowakowski i M. Lemke (red.), *Auf der Suche nach der verlorenen Archäologie*, 43-51. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Engel M., J. Okulicz-Kozaryn i C. Sobczak

2009. Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрпы? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiłach, [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 517-544. Seminarium Bałtyjskie 2. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

Hennenberger, C.

1576. *Erclerung der grossen Preussischen Landtaffel.* Königsberg.

Humnicki, J. i M Kaczyński

1954. *Sprawozdanie z wyników badań powierzchniowych, przeprowadzonych w okresie od 4 września 1954 r. do 19 września 1954 r. na terenie powiatów Suwałki, Augustów i Grajewo przez mgra Józefa Humnickiego i Mariana Kaczyńskiego, studenta IV r. archeologii polski U.W.* Warszawa: Maszynopis w archiwum Działu Archeologii Bałtów PMA w Warszawie.

Iwanicki, P.

2009. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2008 r. w Grodzisku, stan. I, pow. gołdapski, woj. warmińsko-mazurskie. *Studia Angerburgica* 15: 130-133.

Iwanowska, G.

1990. Prace wykopaliskowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Jeglińcu w latach 1984-1986. *Komunikaty Mazursko Warmińskie* 1-4 (187-190): 113-132.

1991a. Excavations at the Jegliniec hillfort – recent developments in Balt archaeology. *Antiquity* 65 (248): 684-695.

1991b. Badania grodziska we wsi Jegliniec, gm. Szypliszki, woj. suwalskie przeprowadzone w latach 1984-1986. *Rocznik Białostocki* 17: 377-384.

Iwanowska, G. i A. Niemyjska

2004. Pendants from the earthwork at Jegliniec. Jatving links with North and North-East European culture environment. *Archaeologia Lituana* 5: 92-108.

Jakimowicz, R.

1923. Sprawozdanie z działalności Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg warszawski za rok 1922. *Wiadomości Archeologiczne* 8/2-4: 201-224.

1935. Sprawozdanie z działalności Państwowego Muzeum Archeologicznego za 1928 rok. *Wiadomości Archeologiczne* 13: 232-278.

Jaskanis, D.

1981. Rola Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej w tworzeniu dorobku BTN i muzeów w regionie białostockim. *Rocznik Białostocki* 14: 11-20.

Kamiński, A.

1953. *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne.* Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

1956. Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w. *Materiały Starożytne* 5: 193-273.

Kulikauskas, P.

1982. *Užnemunės piliakalniai I-XIII aminuje.* Vilnius: Mokslas.

Kupryjanowicz, M.

2007. Postglacial development of vegetation in the vicinity of the Wigry Lake. *Geochronometria* 27: 53-66.

Lenarczyk, L.

1991a. Wstępne wyniki badań gródka w Bajtkowie woj. suwalskie w 1977 r. *Rocznik Białostocki* 17: 127-141.

1991b. Badania sondażowe na grodzisku w Gorczycach, woj. suwalskie. *Rocznik Białostocki* 16: 483-485.

Lietuvos piliakalniai

Internet: http://www.piliakalniai.lt/ (wgląd 12.12.2012)

Luchtanas, A.

2000. The Balts during the 10th century, [w:] P. Urbańczyk (red.), *The neighbours of Poland in the 10th century,* 199-204. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

Łowmiański, H.

1931. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, 1. Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

1932. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego,* 2. Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Mortensen H. i G. Mortensen

1938. *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17 Jahrhunderts*, 1-2. Leipzig: Verlag von S. Hirzel.

Okulicz-Kozaryn, J.

1993. Szurpiły – zespół śladów osadnictwa z czasów od III w. p.n.e. do XIII w. n.e., [w:] O. Juskowiak (red.), *Przewod-*

nik LXIV zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego na Ziemi Suwalskiej, 9-12 września 1993, 139-146. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

Poleski, J.

2004. *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Sawicka, L.

2011. Szurpiły, st. 8 („Mosiężysko"), woj. podlaskie. Badania w latach 2008–2010. *Światowit* 49: 263-268.

Volkaite-Kulikauskiene, R.

1985. O severnoj granice Jatviagov, [w:] *Problemy etničeskoj istorii Baltov*, 49-51. Riga.

Marcin Engel, Cezary Sobczak, Grażyna Iwanowska and Piotr Iwanicki

The strongholds of Yotvingia in the perspective of researches by the Balt Archaeology Department of the State Archaeological Museum in Warsaw

Summary

The term stronghold of Yotvingia refers to the relics of Early Medieval stronghold units located between the line of Great Masurian Lakes on the west, and the mid course of the Neman River to the east, as well as between the mid course of the Szeszupa River on the north, and the Biebrza and the Supraśl rivers' basin in the south.

The chronological framework of this paper is determined – on one side – with the moment of the appearance of new settlement forms, *i.e.* strongholds in the cultural landscape of these areas at about the middle of the 9th century, and on the other with the abandonment of the strongholds at the turn of the 13th to the 14th century.

In the authors' opinion, the stronghold's unit was created not only by the stronghold itself, which is the most visible element in archaeological landscape nowadays, but also by accompanying fortified settlements, small strongholds and watchtowers, dykes, ramparts and ditches of different kinds, as well as strengthened gate passages as well as wooden obstacles, and other defensive elements. These defensive complexes were connected with a networks of roads, together with satellite settlements and sites of economic activity they created a consistent settlement organism.

During many years of studies and surveys conducted by the Balt Archaeology Department of the State Archaeological Museum, there were dozens of stronghold's units selected that met the above mentioned criteria; this number is still growing.

The results of research done so far make it possible to work out a research strategy for the Early Medieval stronghold's units of Yotvingia. It consists of a variety of activities, involving both traditional archaeology, as well as modern, non-invasive methods of prospection, analysis, and research involving other scientific disciplines. This strategy involves the following activities: archival query, preliminary surface reconnaisance, aerial laser scanning ALS/LiDAR including the use of vertical and slant aerial photographs, consultations with geologists and geomorphologists, geophysical examinations, systematic fieldwalking with the use of precise, 3D location of finds and features, test excavations, environmental analyses, palynological examinations, underwater researches and historical sources' analysis concerning stronghold complexes. The information collected during this process is then gathered in a database. Conducted with the use of modern tools – such as Geographical Information System (GIS) – the multi-aspect analysis of stronghold's units makes it posssible to propose a detailed reconstruction of the settlement processes in Yotvingia in Early Middle Ages. This reconstruction allows us to observe the rise, the development, and the fall of sometimes multi-element stronghold complexes.

In 2010 the authors of this article initiated the project *The Catalogue of strongholds of Yotvingia*, to which the local researchers of the historical Yotvingia area were invited. It aims to create an open digital database of evidence and sources. The basis for this will be the materials currently archived in the Balt Archaeology Department of the State Archaeological Museum in Warsaw, augumented by the information from publications, and by materials contributed by other research centers.

Mariusz Wyczółkowski, Marta Szal, Mirosława Kupryjanowicz i Ewa Smolska

Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych

Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Poganowie na stanowisku nr IV (gm. Kętrzyn, woj. warmińsko-mazurskie, AZP 19-70, nr 13) odkryty został jesienią 2004 roku. Weryfikację terenową stanowiska przeprowadzili zimą i wiosną 2005 roku Izabela Mellin-Wyczółkowska i Mariusz Wyczółkowski z Muzeum w Kętrzynie. Zgłoszony przez przypadkowych odkrywców „kurhan" okazał się być kamienno-ziemnym nasypem wieży, zamykającej dostęp na majdan grodziska. Odnalezienie nieznanego dotychczas grodziska i związanego z nim kompleksu osadniczego zapoczątkowało akcję „archeologii leśnej", która prowadzona jest przez pracowników Muzeum w Kętrzynie do chwili obecnej. W wyniku tej akcji odkryto m.in. dwa cmentarzyska kurhanowe w Poganowie (st. VIII, AZP 19-70, nr 18) i Marszałkach (st. III, AZP 13-71,nr 25)[1], dwa grodziska w Osewie (st. VI, AZP 18-71, nr 47) i Stryjewie (st. XVI, AZP 20-66, nr 5), średniowieczne wały podłużne[2] oraz liczne stanowiska płaskie, bez własnej formy terenowej[3].

Położenie

W skład kompleksu osadniczego Poganowo, st. IV wchodzi grodzisko, osada i miejsce kultu. Teren, na którym znajduje się stanowisko ukształtowany został w czasie trzech głównych faz zlodowacenia Wisły i nosi cechy charakterystyczne dla krajobrazu młodoglacjalnego. Stanowisko położone jest w pasie wzgórz strefy marginalnej VID będących pozostałością moren z recesji VI fazy zlodowacenia. Bezpośrednio na północ od grodziska znajdują się utwory charakterystyczne dla krajobrazu ukształtowanego przez morenę denną lodowca. Najbardziej widoczną cechą krajobrazu są liczne zagłębienia terenu z pozostałościami dawnych zbiorników wodnych o różnym stopniu eutrofizacji[4].

Według dokumentu z 1326 roku, dotyczącego podziału Barcji między trzy komturstwa, w tej okolicy znajdował się las graniczny między Barcją a Galindią[5]. Od końca XIV wieku część lasu należała do miasta Kętrzyn (*Rastenburger Stadtwald*)[6]. Można zatem z dużym prawdopodobieństwem zakładać, że obszar kompleksu osadniczego w Poganowie nie ulegał w późniejszym okresie poważniejszym przekształceniom antropogenicznym i prezentuje stan, w jakim został opuszczony prawdopodobnie w XII-XIII wieku. Jedyne dotychczas stwierdzone przekształcenia antropogeniczne można wiązać wyłącznie ze specyficzną formą gospodarki łowieckiej – rozkopywaniem nor zwierząt drapieżnych (zob. ryc. 8). W związku z gospodarczym wykorzystaniem lasu w okolicy lokowane były wsie związane przede wszystkim z gospodarką leśną. Były to nieistniejąca już wieś Poganowo (*Groß Bürgersdorf*) i majątek Zalesie (*Hinzenhoff*). W XIX wieku założono w pobliżu kolejny majątek – nieistniejące obecnie Poganówko (*Klein Bürgersdorf*). Inne wsie zlokalizowane były na obrzeżach kompleksu leśnego. Pod koniec XIX wieku w pobliżu grodziska wybudowano torowisko kolejki wąskotorowej z Kętrzyna do Mrągowa (*Rastenburg-Sensburg Kleinbahn* otwarta w 1898 roku), a na początku lat 30. XX wieku wybrukowano przebiegającą w pobliżu leśną drogę, która na cześć byłego kętrzyńskiego burmistrza Wilhelma Piepera nazwana została *Pieper Weg*. Z tymi inwestycjami związane są prawdopodobnie ślady rozłupywania głazów narzutowych u podnóża grodziska od strony południowej. Mimo prowadzonych w okolicy intensywnych prac budowlanych grodzisko pozostało nieodkryte aż do początku XXI wieku.

Opis obiektu

Grodzisko położone jest na cyplowatym wzgórzu od północy przylegającym do doliny ze strumieniem (ryc. 1). Od zachodu, u nasady cypla znajduje się nasyp, na którym prawdopodobnie usytuowana była wieża zamykająca dostęp na majdan grodziska (ryc. 2). Od południa, do zachodniej części grodziska przylega niewielkie *plateau*. W tym miejscu rekonstruowany jest wjazd na majdan grodziska. W zachodniej części grodziska, na krawędzi stoków północnego i południowego widoczne są niewysokie pozostałości wałów. Wał od strony północnej zo-

[1] Wyczółkowski 2011a: 13 ryc. 10, 15 ryc. 12.
[2] Wyczółkowski 2011a: 10-12 ryc. 8, 9; 2011b: 144-150, ryc. 5, 6, 7, 8.
[3] Wyczółkowski 2011a: 16-17.
[4] Kondracki 1972: 210-211 ryc. 69.
[5] CDWarm 1, nr. 230; Weber 1876: 225.
[6] Beckherrn 1885: 9 nr 15, 10 nr 21, 12 nr 31, 19 nr 55, 20 nr 60.

stał zidentyfikowany dopiero na Numerycznym Modelu Terenu (ryc. 2). W wyniku przekształceń zwiększono naturalną stromiznę stoków wzgórza, od strony południowej i wschodniej na stokach wyraźnie widoczne są ułożone kamienie, których zadaniem było prawdopodobnie ustabilizowanie nasypów i zabezpieczenie stoków przed erozją.

Przy północno-zachodnim skraju wzgórza, na którym zlokalizowane jest grodzisko, znajduje się osada z miejscem, gdzie sprawowane były obrzędy kultowe. Ta część kompleksu osadniczego od strony zachodniej, wschodniej i od północy wyraźnie oddzielona jest od pozostałego terenu strumieniem i jego rozlewiskami.

Z grodziskiem Poganowo, st. IV związana jest rozległa osada wczesnośredniowieczna Poganowo, st. VII (AZP 19-70, nr 17) położona na północ od grodziska, wzdłuż północnego brzegu strumienia. Z funkcjonowaniem wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego mogą być związane gródki Poganowo, st. V (AZP 19-70, nr 15) i Poganowo, st. VI (AZP 19-70, nr 14)[7]. Wszystkie te stanowiska nie były dotychczas znane (ryc. 3).

Historia badań

W czasie pierwszej weryfikacji terenowej stanowiska stwierdzono duże zniszczenia warstwy kulturowej (do głębokości nawet 40 cm od powierzchni gruntu) związane z żerowaniem dzików w okresie jesienno-zimowym. Na powierzchni stanowiska widoczne były liczne kości zwierzęce i fragmenty ceramiki. W miejscu największych zniszczeń przeprowadzono w 2005 roku ratownicze badania wykopaliskowe. W czasie badań, w niewielkim wykopie o powierzchni 3 m^2 odsłonięto skupisko kości zwierzęcych i zagłębione w gruncie palenisko wyłożone brukiem (obiekt 1) (ryc. 4-5). W czasie kolejnych dwóch sezonów badań (2006 i 2007) rozpoznano wstępnie strukturę przestrzenną kompleksu osadniczego i jego chronologię. Na grodzisku odkryto obiekty osadnicze ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z wczesnej epoki żelaza związane z pierwszą fazą zasiedlenia wzgórza oraz jamy datowane na schyłek okresu wędrówek ludów. Na północ od grodziska odsłonięto wczesnośredniowieczny obiekt mieszkalny z pozostałościami kamiennego paleniska (obiekt 3) (ryc. 6). Jeszcze dalej na północ odsłonięto pozostałości jedynego znanego wczesnośredniowiecznego miejsca kultu Prusów ze śladami ofiar ze zwierząt. Znaleziono tam także antropomorficzną rzeźbę kamienną, pierwszą z terenu Prus ze znanym i przebadanym kontekstem archeologicznym (ryc. 4 i 7). Funkcjonowanie miejsca kultu na podstawie analizy ceramiki wydatowano na okres od końca X do początku XII wieku. Dzięki dofinansowaniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2007 i 2008 roku przeprowadzono konserwację kamiennej rzeźby antropomorficznej oraz wykonano analizy archeozoologiczne kości zwierzęcych odkrytych w czasie pierwszych trzech sezonów badań[8]. Analizy archeozoologiczne przeprowadzone przez prof. Daniela Makowieckiego z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu potwierdziły wyjątkowy charakter stanowiska. Prawie 90% oznaczonych kości stanowiły kości koni. Należały one co najmniej do 40 osobników. Charakterystyczną cechą materiałów kostnych z miejsca kultu w Poganowie jest brak jakichkolwiek śladów związanych z procesem uboju i podziału tuszy zwierząt ofiarnych oraz specyficzny skład depozytów kości, który świadczy o zakopywaniu skóry zwierzęcia ofiarnego z dolnymi częściami kości kończyn i czaszką. Ten ryt ofiarny znany jest z wielu znalezisk archeologicznych, ze źródeł pisanych historycznych i przekazów etnograficznych[9].

W 2011 roku, dzięki dofinansowaniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego wykonano laserowy skan lotniczy lasu, na terenie którego położone jest grodzisko w Poganowie, oraz przeprowadzono weryfikacyjne badania powierzchniowe[10]. Odkryto wówczas szereg stanowisk, z których część stanowić mogła zaplecze osadnicze grodziska w kolejnych okresach jego użytkowania[11]. Ten pierwszy etap badań podsumowany został kolejnymi publikacjami dotyczącymi akcji „archeologii leśnej"[12] oraz analizy znalezisk z miejsca kultu na tle porównawczym[13]. Zabytki z dotychczasowych badań znajdują się w zbiorach Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie.

W 2009 roku, dzięki współpracy z Instytutem Biologii Uniwersytetu w Białymstoku rozpoczęto badania paleoekologiczne kompleksu osadniczego w Poganowie realizowane przez mgr Martę Szal pod kierunkiem prof. Mirosławy Kupryjanowicz. Wykonano cztery odwierty w jeziorno-bagiennych osadach zalegających w niewielkich wytopiskowych zagłębieniach zlokalizowanych w pobliżu grodziska w Poganowie oraz dwa odwierty w osadach dennych jeziora Ruskowiejskiego i jeziora Salęt Mały.

Od końca 2011 roku w Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie realizowany jest program badawczy *Krajobraz wczesnośredniowiecznego osadnictwa Prus. Ekologia kompleksu osadniczego w Poganowie, stan. IV*, finansowany przez Narodowe Centrum Nauki (decyzja nr DEC-2011/01/B/HS3/04167). Celem programu jest rozpoznanie i zbadanie przyrodniczych uwarunkowań osadnictwa oraz zmian zachodzących w środowisku związanych z osadnictwem na ziemiach

[7] Wcześniej określone jako Wólka, st. IX.

[8] Projekt *Wczesnośredniowieczne miejsce kultu w Poganowie, stan. IV, gm. Kętrzyn (woj. warmińsko-mazurskie) – opracowania i analizy (geodezja, archeozoologia, petrografia)* (Programy Operacyjne MKiDN, Program „Dziedzictwo Kulturowe", priorytet 4 „Ochrona zabytków archeologicznych", umowa nr 14533/FPK/KOBIDZ).

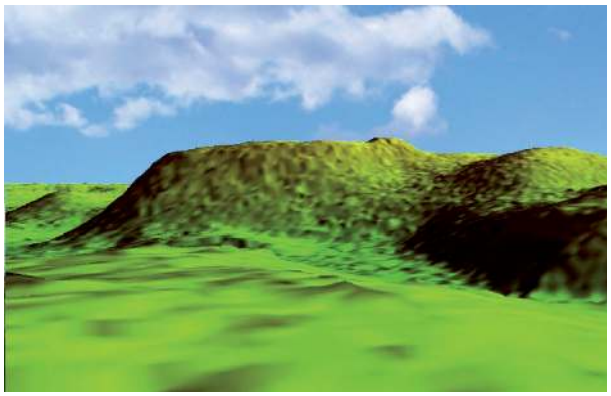
[9] Wyczółkowski 2009: 622-623; Wyczółkowski i Makowiecki 2009: 300.

[10] Projekt *Nowe metody weryfikacyjnych badań AZP obszarów leśnych* (Programy Operacyjne MKiDN, Program Dziedzictwo Kulturowe, priorytet „Ochrona zabytków archeologicznych", umowa nr 01558/11/FPK/NID).

[11] Wyczółkowski 2011a: 14-17.

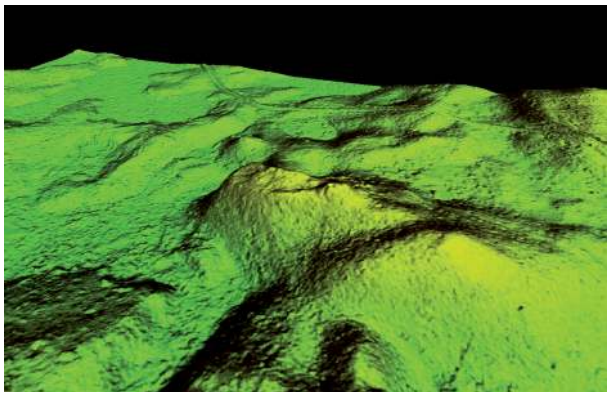
[12] Wyczółkowski 2011.

[13] Wyczółkowski 2009; Wyczółkowski i Makowiecki 2009.



Ryc. 1. Widok kompleksu osadniczego Poganowo, st. IV z grodziskiem od północy, na podstawie Numerycznego Modelu Terenu (oprac. M. Wyczółkowski)

Fig. 1. The view of Poganowo settlement complex with a stronghold, site IV, from the north, on the basis of digital terrain model (elaborated by M. Wyczółkowski)



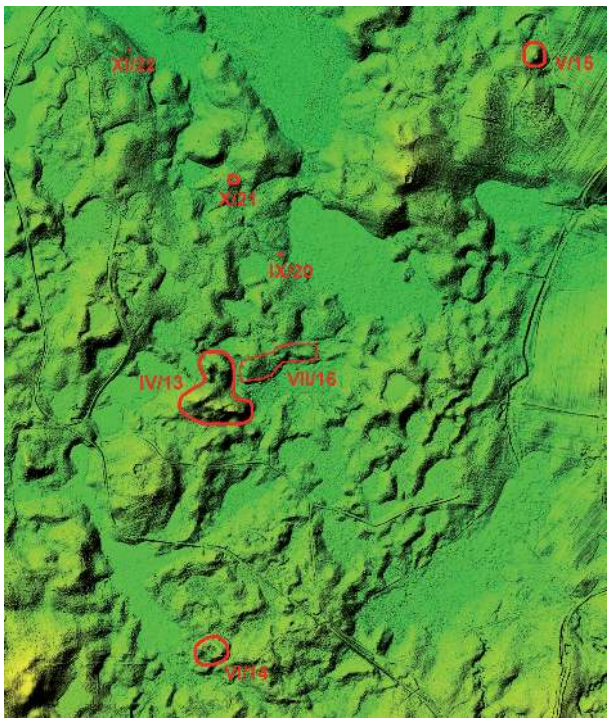
Ryc. 2. Kompleks osadniczy Poganowo, st. IV na Numerycznym Modelu Terenu, widok od północnego-zachodu (oprac. M. Wyczółkowski)

Fig. 2. Poganowo settlement complex, site IV, on digital terrain model, view from the north-west (elaborated by M. Wyczółkowski)

zamieszkałych we wczesnym średniowieczu przez Prusów. Interdyscyplinarne badania krajobrazu archeologicznego prowadzone są na terenie kompleksu osadniczego w Poganowie, stanowisko IV. Program przewiduje przeprowadzenie wykopaliskowych badań archeologicznych oraz badań geomorfologiczno-sedymentologicznych, paleobotanicznych i archeozoologicznych.

Efektem przeprowadzonych badań archeologicznych będzie odtworzenie relacji między człowiekiem a środowiskiem przyrodniczym, rozpoznanie strategii adaptacyjnych społeczności, dostępnych im zasobów środowiskowych i technologii ich wykorzystania. Efektem badań środowiskowych będzie rekonstrukcja środowiska przyrodniczego w mikroregionie, charakterystyka czynników (warunków) środowiskowych, w których funkcjonowało osadnictwo oraz form i natężenia antropopresji, powodującej przeobrażenia środowiska. Efektem końcowym będzie model środowiskowych uwarunkowań osadnictwa wczesnośredniowiecznych Prusów i rekonstrukcja krajobrazu archeologicznego wraz ze zmianami związanymi z procesami osadniczymi zachodzącymi w środowisku związanymi z działalnością człowieka.

Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Poganowie leży w sąsiedztwie mikroregionu osadniczego zlokalizowanego wokół jeziora Salęt. W obrębie tego mikroregionu, na podstawie wieloletnich badań terenowych prowadzonych przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, stwierdzono funkcjonowanie osadnictwa od schyłku epoki brązu poprzez wczesną epokę żelaza, okres rzymski i wędrówek ludów aż po okres wczesnego średniowiecza[14]. Ze względu na zaawansowany stan badań mikroregionu można założyć, że obserwacje dokonane w czasie analiz paleoekologicznych stanowiska w Poganowie będzie można powiązać z konkretnymi faktami osadniczymi w leżącym niedaleko od niego mikroregionie osadniczym wokół jeziora Salęt.



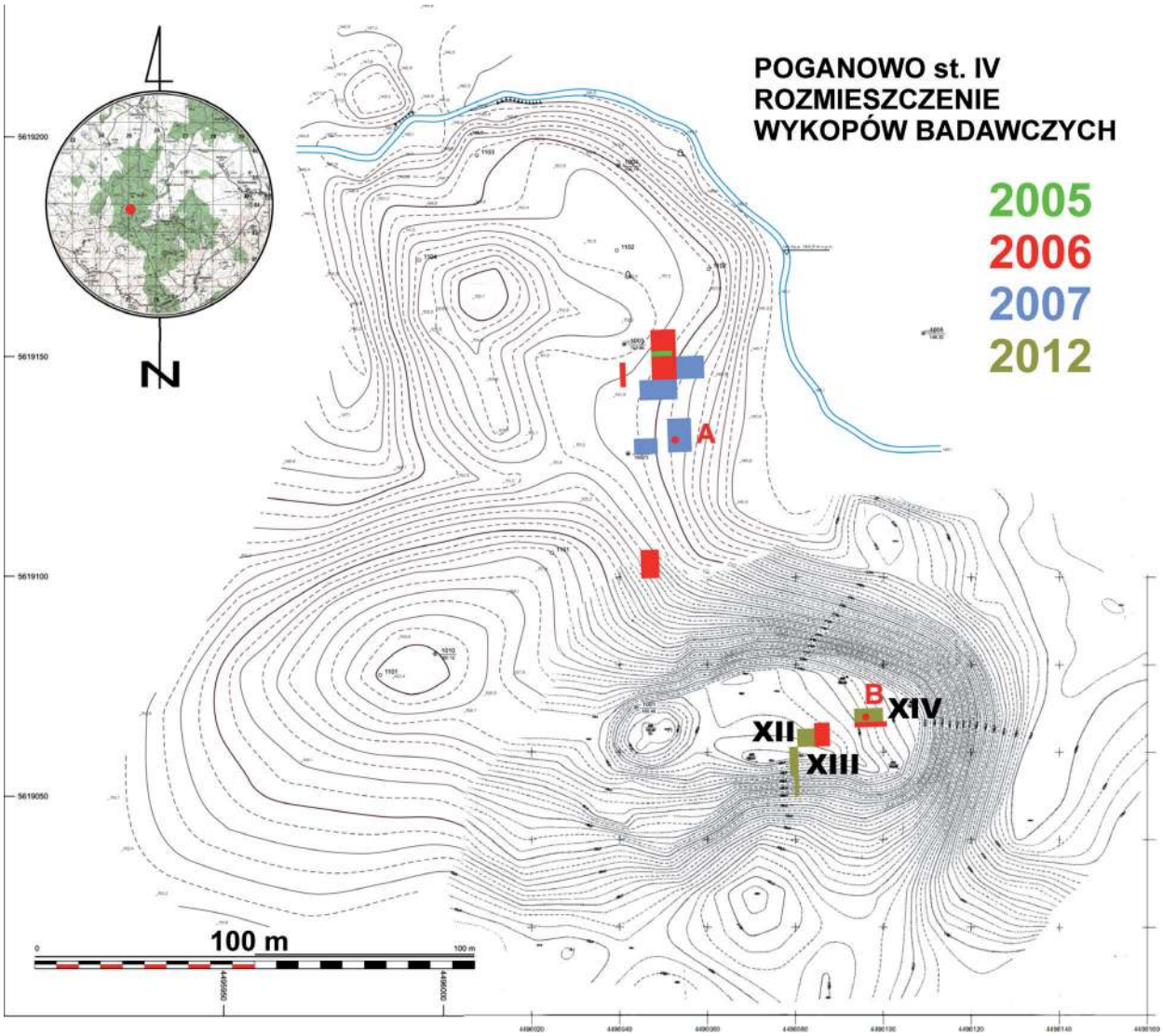
Ryc. 3. Sytuacja osadnicza w najbliższym otoczeniu kompleksu osadniczego Poganowo, st. IV na Numerycznym Modelu Terenu (oprac. M. Wyczółkowski)

Fig. 3. Settlement situation in the nearest surrounding of Poganowo settlement complex, site IV, on digital terrain model (elaborated by M. Wyczółkowski)

Służyć temu będzie również porównanie danych palinologicznych z rejonu Poganowa z wynikami analizy pyłkowej osadów pobranych z jezior Salęt Wielki, Salęt Mały i leżącego obok jeziora Ruskowiejskiego.

Badania osadów jeziora Salęt Mały i jeziora Ruskowiejskiego wykonywane są w ramach odrębnego projektu badawczego kierowanego przez mgr Martę Szal pt. *Naturalne i antropogeniczne zmiany środowiska przyrodniczego rejonu jeziora Salęt (Pojezierze Mrągowskie)*

[14] Zob. Wróblewski, Nowakiewicz i Bogucki 2003; Nowakiewicz 2006; Szymański 2005; Nowakiewicz 2008.



Ryc. 4. Plan warstwicowy kompleksu osadniczego Poganowo, st. IV z zaznaczeniem rozplanowania wykopów badawczych: A, B – miejsca odkrycia kamiennych rzeźb antropomorficznych (oprac. M. Wyczółkowski na podstawie planów warstwicowych J. Błaszczyka i J. Miałduna)

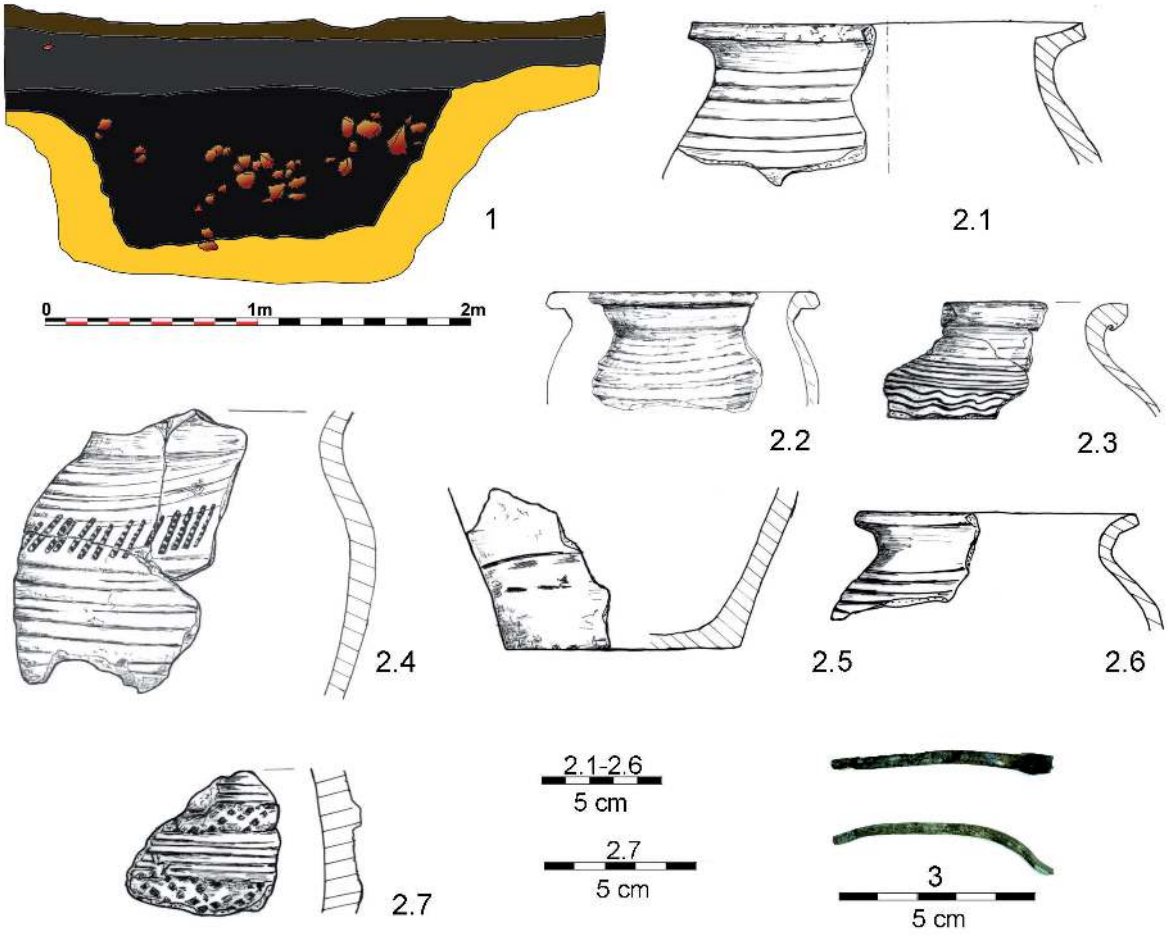
Fig. 4. Contour-line plan of Poganowo settlement complex, site IV, with location of trenches marked: A, B – the positions of discovery of stone anthropomorphic sculptures (elaborated by M. Wyczółkowski on the basis of contour-line plans by J. Błaszczyk and J. Miałdun)

w środkowym i młodszym holocenie, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr NN 304 280 540). Głównym celem tego projektu jest rekonstrukcja zmian roślinności i środowiska przyrodniczego rejonu Salętu w skali regionalnej, a także określenie roli, jaką w tych przekształceniach odgrywały zmiany formy i natężenia antropopresji oraz zmiany naturalnych czynników środowiskowych, takich jak klimat i warunki hydrologiczne.

Wyniki badań palinologicznych osadów z jezior, dając obraz zmian środowiska przyrodniczego w skali regionu, będą stanowiły tło niezbędne dla interpretacji lokalnych zapisów paleoekologicznych z kilku małych śródleśnych zbiorników, zlokalizowanych bezpośrednio przy kompleksie osadniczym w Poganowie.

Badania w sezonie 2012

W 2012 roku pobrano do analizy geomorfologiczno-sedymentologicznej oraz palinologicznej osady denne z jeziora Salęt Wielki (użyto sondy Więckowskiego) oraz osady z kilku kolejnych obniżeń wytopiskowych w pobliżu grodziska w Poganowie (użyto świdra torfowego typu Instorf). Wykonano także 21 sond ręcznych (próbnikiem żłobkowym) w celu pobrania prób do analiz geomorfologiczno-sedymentologicznych. Na grodzisku założono trzy wykopy archeologiczne. Miały one na celu rozpoznanie zakresu i chronologii antropogenicznych przekształceń wzgórza. W związku z tym, że prace terenowe zakończyły się zaledwie miesiąc przed napisaniem niniejszego artykułu, zaprezentowane poniżej wnioski dotyczące badań archeologicznych i geomorfologicznych mają cha-



Ryc. 5. Poganowo, st. IV, miejsce kultu. Palenisko (obiekt 1): 1 – przekrój przez wypełnisko obiektu (rys. M. Wyczółkowski); 2 – wybrane fragmenty ceramiki z wypełniska obiektu (rys. I. Mellin-Wyczółkowska); 3 – szpila zapinki podkowiastej ze spągu obiektu, brąz (fot. M. Wyczółkowski)

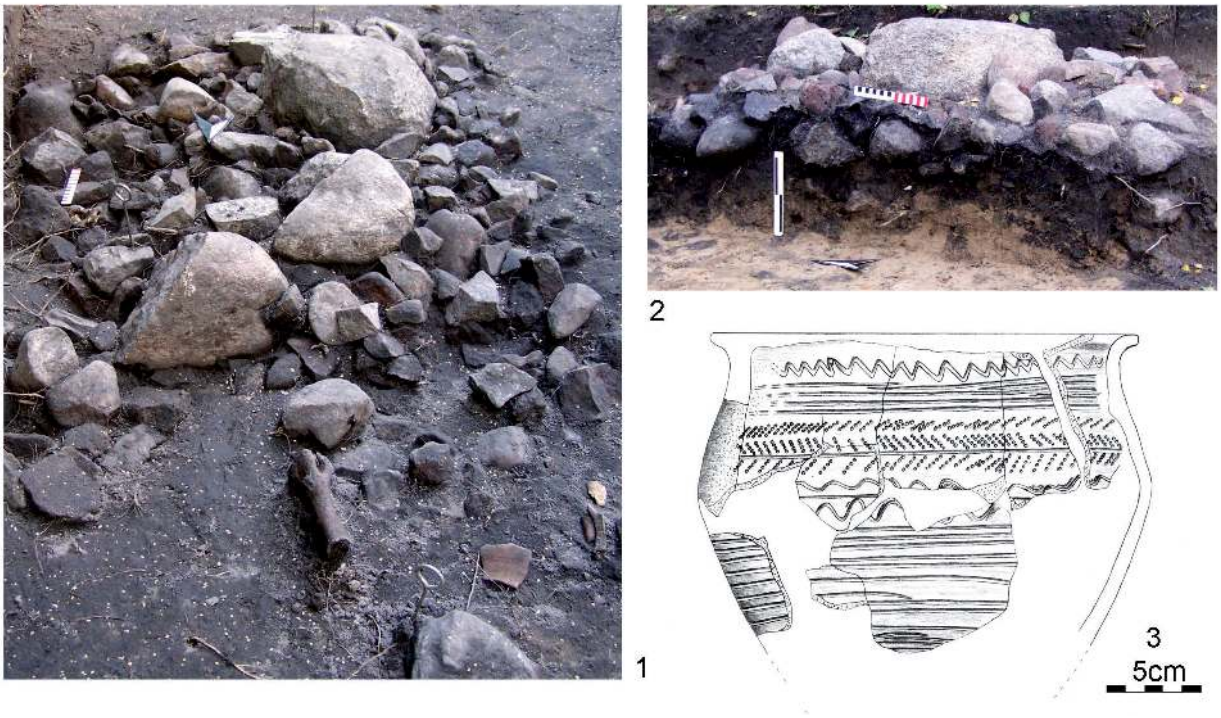
Fig. 5. Poganowo, site IV, place of cult. Fireplace (feature 1): 1 – section through the fill of the feature (drawing by M. Wyczółkowski); 2 – selected pottery fragments from the fill of the feature (drawing by I. Mellin-Wyczółkowska); 3 – pin of a horseshoe brooch from the thill of the feature's fill, bronze (photo M. Wyczółkowski)

rakter roboczy i będą weryfikowane w czasie dalszych prac nad opracowaniem materiałów.

W wykopach usytuowanych na majdanie grodziska odsłonięto obiekty i nawarstwienia datowane na wczesną epokę żelaza i schyłek epoki wędrówek ludów. Potwierdziły się dotychczasowe obserwacje dotyczące nieobecności na grodzisku ceramiki wczesnośredniowiecznej, która jest masowym materiałem na leżącym u podnóża grodziska miejscu kultu.

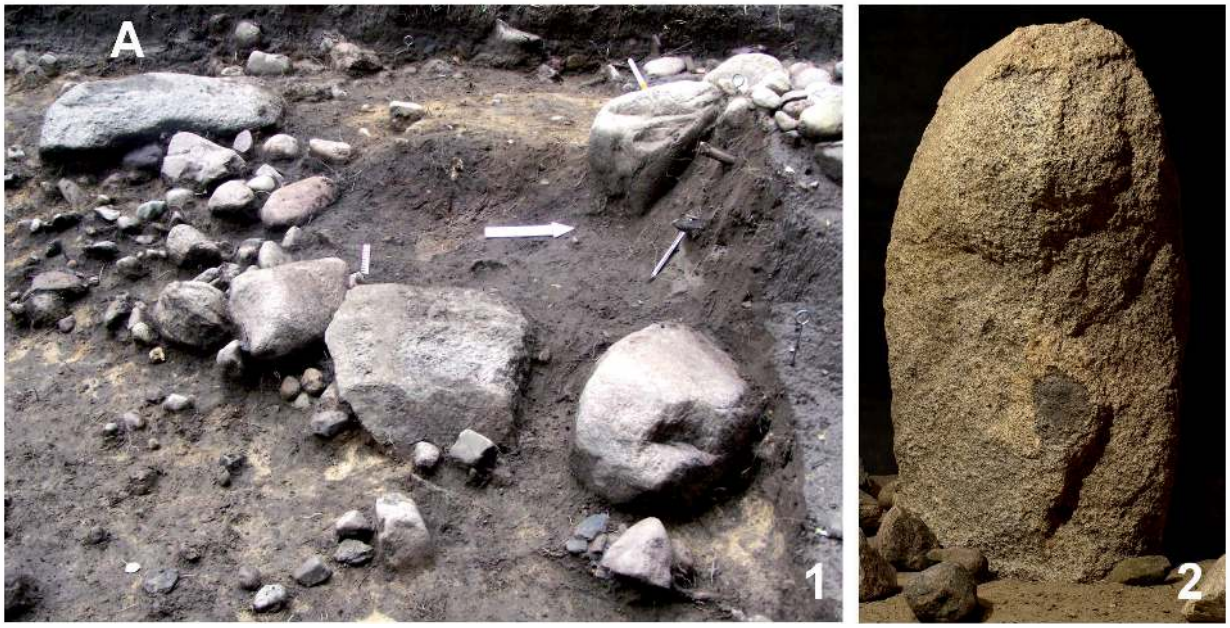
W wykopie XII, usytuowanym w pobliżu krawędzi grodziska, zaobserwowano nagromadzenie obiektów osadniczych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z wczesnej epoki żelaza. Oprócz obiektów o nieokreślonej funkcji związanych z osadnictwem z tego okresu, odsłonięto tam dwa paleniska (obiekty 30 i 31). Obiekt 31 był użytkowany przez dłuższy czas, w jego spągu znaleziono duże fragmenty ceramiki (ryc. 8). Z właściwym paleniskiem związana była płytsza jama wyłożona dużymi fragmentami ceramiki z naczynia kulistodennego, przylegająca do paleniska od strony wschodniej. Odsłonięto tam także niewielką jamkę interpretowaną jako depozyt wotywny (obiekt 34). W jej wypełnisku znaleziono fragment dna naczynia kulistodennego, przęślik i miniaturowe naczynko kulistodenne (ryc. 9). Duży, regularny zarys warstwy kulturowej zaobserwowany na tym wykopie interpretowany jest wstępnie jako ślad po obiekcie mieszkalnym z wczesnej epoki żelaza, który jest kontynuacją obiektu 5 odsłoniętego w 2006 roku na sąsiednim wykopie.

W zachodniej części wykopu XIV, zlokalizowanego na majdanie grodziska, odsłonięto relikty piaszczystego nasypu usytuowanego ponad jamą osadniczą z wczesnej epoki żelaza. Wokół nasypu zaobserwowano ciemną warstwę kulturową, która wypełniła płytkie zagłębienie, być może pozostałość płytkiego rowu u podstawy nasypu. We wschodniej części wykopu odsłonięto pozostałości bruku kamiennego, w który wkopane były płytkie jamy (ryc. 10). Zastanawiająca jest duża ilość znajdowa-



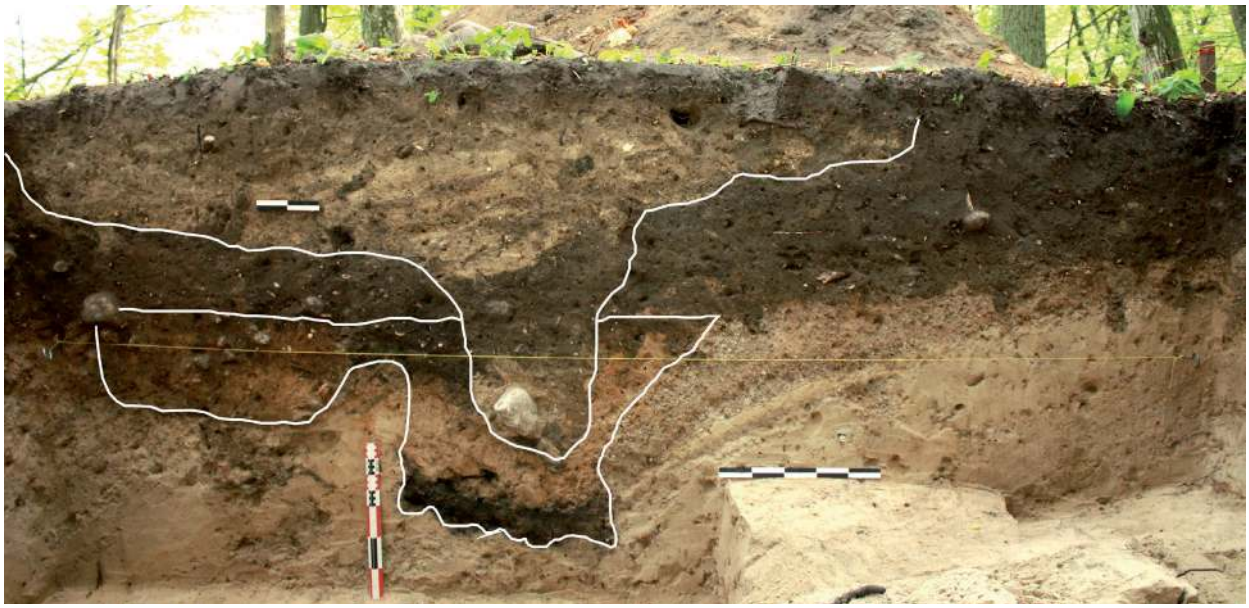
Ryc. 6. Poganowo, st. IV, osada. Relikty obiektu mieszkalnego (obiekt 3). Relikty pieca z obiektu 3: 1 – widok ogólny, 2 – przekrój (fot. M. Wyczółkowski); 3 – rekonstrukcja naczynia z wypełniska obiektu (rys. T. Gajlewski)

Fig. 6. Poganowo, site IV, the settlement. The relics of a dwelling (feature 3). The relics of a stove from feature 3: 1 – general view; 2 – section (photo M. Wyczółkowski); 3 – reconstruction of a pot from the feature's fill (drawing by T. Gajlewski)



Ryc. 7. Poganowo, st. IV, miejsce kultu: 1 – południowa część obiektu 19 w czasie eksploracji, A – antropomorficzna rzeźba kamienna (fot. M. Wyczółkowski); 2 – antropomorficzna rzeźba kamienna w Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie (fot. R. Zakrzewski)

Fig. 7. Poganowo, site IV, place of cult: 1 – the southern part of feature 19 during exploration, A – stone anthropomorphic sculpture (photo M. Wyczółkowski); 2 – stone anthropomorphic sculpture at the Wojciech Kętrzyński Museum in Kętrzyn (photo R. Zakrzewski)



Ryc. 8. Poganowo, st. IV, grodzisko. Profil paleniska ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z wczesnej epoki żelaza (obiekt 31) w południowym profilu wykopu XII; widoczny nowożytny wkop w norę zwierzęcą (fot. A. Czyżewski, oprac. M. Wyczółkowski)

Fig. 8. Poganowo, site IV, the stronghold. The section of the furnace of West Balt Kurgan Culture people of Early Iron Age (feature 31) in the southern profile of trench XII; visible modern pit dug into an animal burrow (photo A. Czyżniewski, elaborated by M. Wyczółkowski)

nego na poziomie bruku limonitu, który czasem tworzył prostokątne skupiska. Na grodzisku nie znaleziono dotychczas żadnych śladów związanych z wytopem żelaza z rud darniowych. Ślady wytopu żelaza w postaci żużli żelaznych z prymitywnego piecowiska znaleziono w czasie badań powierzchniowych przy dużym wytopiskowym obniżeniu na północ od grodziska[15]. Jedna z hipotez wyjaśniających obecność na grodzisku limonitu zakłada, że być może przyniesiony został on wraz z prostopadłościennymi bryłami torfu lub darni, które mogły być związane z istnieniem jakiejś budowli. Istnienie takiej budowli sugeruje układ kamieni, które mogą być pozostałością podwaliny budowli. W wykopie tym odsłonięto także dwa większych rozmiarów kamienie noszące ślady intencjonalnej obróbki (ryc. 11). Odsłonięte przy nich miejsce posadowienia większego kamienia oraz wyraźne ślady obróbki górnej partii większego kamienia, pozwoliły na zrekonstruowanie *in situ* pierwotnego ustawienia obydwu kamieni. Większy kamień pierwotnie ustawiony był na podstawie wykonanej z czterech mniejszych kamieni, pośrodku których znajdowało się zagłębienie. Dopasowane ono było do nieregularnego kształtu węższej części dużego kamienia. Po ustawieniu kamienia w pionie, w jego górnej części widoczne jest zagłębienie. Umożliwia ono stabilne osadzenie mniejszego kamienia, na którym widoczne są zarysy twarzy. Całość po zestawieniu sprawia wrażenie monolitycznej rzeźby antropomorficznej (ryc. 12).



Ryc. 9. Poganowo, st. IV, grodzisko. Niewielka jama ludności kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z wczesnej epoki żelaza (obiekt 34), prawdopodobnie o charakterze wotywnym (fot. A. Czyżewski)

Fig. 9. Poganowo, site IV, the stronghold. A small pit of West Balt Kurgan Culture people of Early Iron Age (feature 34), probably of votive character (photo A. Czyżniewski)

Ta niejako dwuelementowa rzeźba antropomorficzna nie ma bliższych analogii na terytorium pruskim. Kamienie z antropomorficznymi przedstawieniami głów ludzkich znane są z pojedynczych znalezisk z terenu dzisiejszej północnej Rosji i z Białorusi[16]. Zwraca uwagę niezwykle oszczędne opracowanie rysów części twarzowej, widoczne szczególnie w okolicy lewego oczodołu i podbródka, ograniczające się do podkreślenia natural-

[15] Poganowo st. IX, AZP 19-70 nr 20.

[16] Porfiridov 1930: 31-32 ryc. 1; Gurevič 1954: 176 ryc. 77. 1.



Ryc. 10. Poganowo, st. IV, grodzisko. Bruk kamienny na powierzchni wykopu XIV (fot. A. Czyżewski)
Fig. 10. Poganowo, site IV, the stronghold. Stone pavement on the surface of trench XIV (photo A. Czyżniewski)



Ryc. 11. Poganowo, st. IV, grodzisko. Dwa duże kamienie na powierzchni wykopu XIV: A – kamienna podstawa w miejscu pierwotnego ustawienia większego kamienia (fot. A. Czyżewski)
Fig. 11. Poganowo, site IV, the stronghold. Two big stones on the surface of trench XIV: A – stone base in the place of original position of a bigger stone (photo A. Czyżniewski)



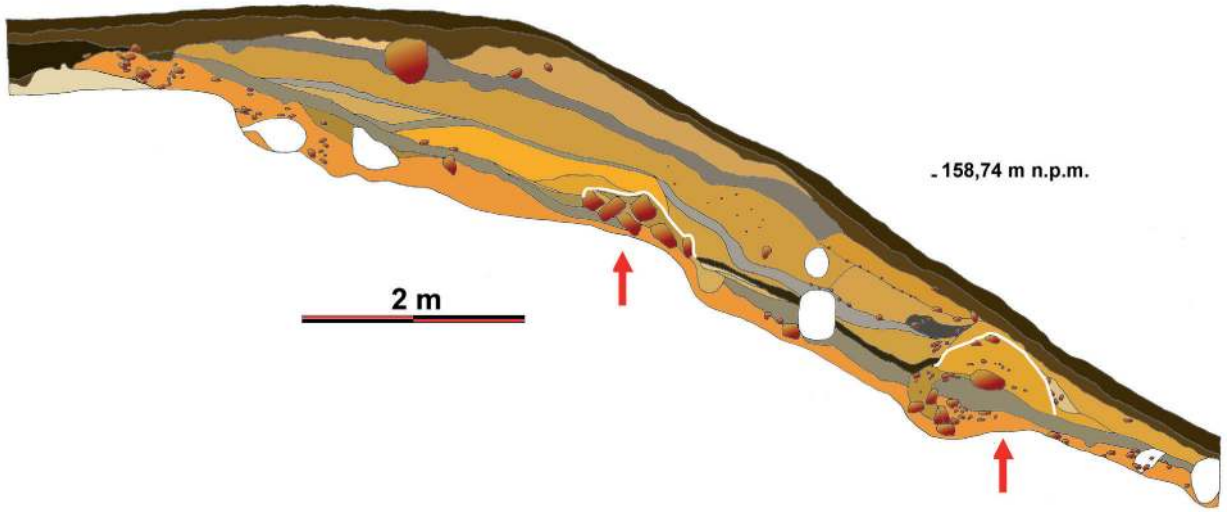
Ryc. 12. Poganowo, st. IV, grodzisko. Rekonstrukcja ustawienia kamiennej rzeźby antropomorficznej *in situ* (fot. R. Zakrzewski)
Fig. 12. Poganowo, site IV, the stronghold. The reconstruction of the arrangement of the stone anthropomorphic sculpture *in situ* (photo R. Zakrzewski)

nych kształtów kamienia oraz skomponowanie rzeźby z dwóch kamieni z tego samego granitu rapakivi. Podobnie obrobiona była rzeźba antropomorficzna znaleziona w 2007 roku w wykopie IX[17] (ryc. 7:2).

Znalezienie na grodzisku rzeźby antropomorficznej zmusza do podjęcia dyskusji nad jej ewentualną funkcją oraz nad funkcją jaką pełniło grodzisko. Najmłodsza ceramika znajdowana na poziomie bruku i w płytkich jamach pozwala wydatować jego powstanie na schyłek okresu wędrówek ludów. Wstępnie przyjęto, że na ten sam okres należałoby datować ustawienie rzeźby antropomorficznej. Należy przy tym wyraźnie zaznaczyć, że na obecnym etapie badań datowanie na podstawie ceramiki może nie być zbyt precyzyjne i stanowi jedynie podstawę do dalszych badań porównawczych. Podobna masa ceramiczna i podobna technologia stosowana była do wykonania wczesnośredniowiecznych naczyń obtaczanych, których fragmenty znajdowane były na położonym w pobliżu grodziska miejscu kultu[18].

[17] Wyczółkowski 2009: 618, 620, ryc. 14.

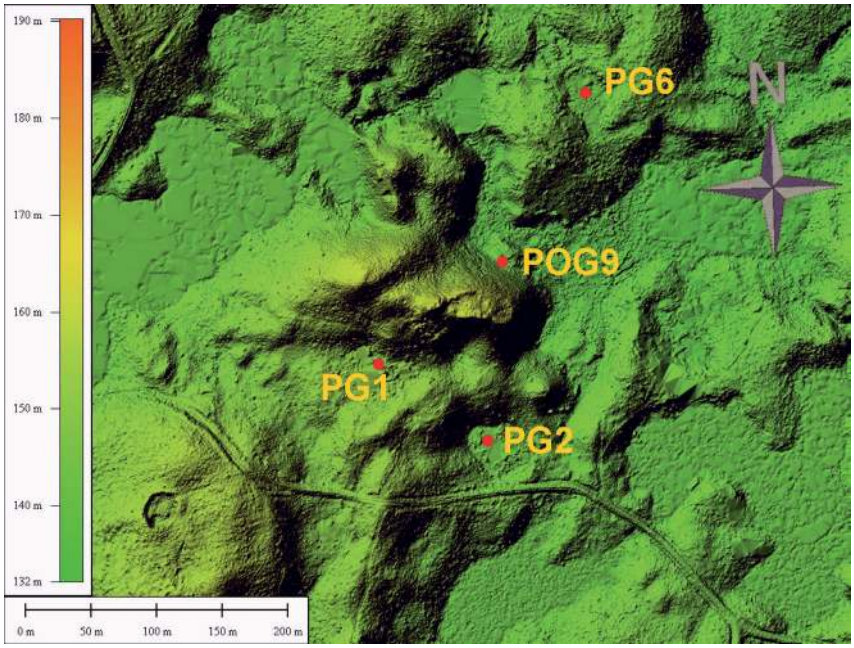
[18] Wyczółkowski 2009: 612, 614.



Ryc. 13. Poganowo, st. IV, grodzisko. Profil wschodni wykopu XIII z nawarstwieniami z kolejnych faz budowy umocnień na stoku i na krawędzi wzgórza; zaznaczono wały z pierwszej fazy, nory zwierzęce pozostawiono niewypełnione kolorem (oprac. M. Wyczółkowski na podstawie rys. D. Wyczółkowskiego i M. Wyczółkowskiego)

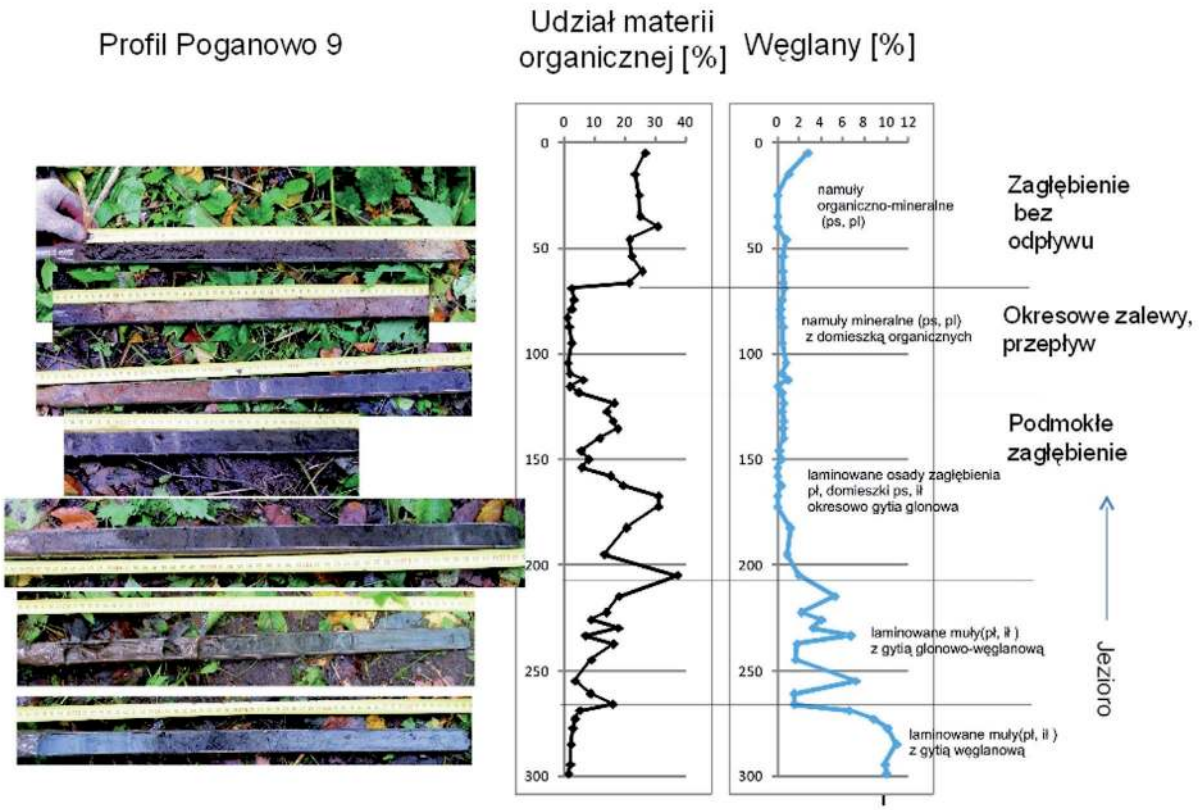
Fig. 13. Poganowo, site IV, the stronghold. Eastern profile of trench XIII with the layers of consecutive phases of strengthening construction on the slope and the edge of the hill; the ramparts of the first phase are marked, animal burrows are left without colour (elaborated by M. Wyczółkowski on the basis of D. Wyczółkowski's and M. Wyczółkowski's drawings)

W wykopie XIII, zlokalizowanym na krawędzi wzgórza i na stoku, odsłonięto nawarstwienia związane z kolejnymi etapami rozbudowy konstrukcji wałów (ryc. 13). Wstępna analiza zadokumentowanych jednostek stratygraficznych pozwoliła na wydzielenie kilku faz budowy wałów. W pierwszej fazie na krawędzi wzgórza i na stoku usypano dwa wały o konstrukcji kamienno-ziemnej, o wysokości do 0,7 m. Pierwszą fazę użytkowania tych wałów zakończył gwałtowny pożar konstrukcji drewnianych związanych z umocnieniami, prawdopodobnie jakiegoś rodzaju płotu lub palisady. Świadectwem pożaru jest warstwa spalenizny odsłonięta na stoku pomiędzy obydwoma wałami, nad pierwotnym poziomem humusu. W kolejnym etapie podwyższono prawdopodobnie niższy wał, a na warstwie piasku ze żwirem, która może być rozsypiskiem wyższego wału, wykształcił się humus. W następnej fazie na koronie niższego wału ułożony został bruk kamienny, który wykorzystano jako podstawę kolejnego wału. Korona nowego wału wzmocniona została ułożonymi na niej kamieniami. Na nowych nasypach wykształciła się warstwa podobna do humusu, co mogłoby świadczyć o dłuższej przerwie w pracach nad umocnieniem stoku. Możliwe jest jednak, że zaobserwowana warstwa z węgielkami i materiałem organicznym to warstwa spływowa, która powstała w krótszym czasie. W kolejnym etapie budowy umocnień na krawędzi wzgórza, nad konstrukcją wału z pierwszej fazy umocnień, nasypany został kolejny wał umocniony dużymi kamieniami. Brak wewnętrznych konstrukcji drewnianych wałów był przyczyną ich destrukcji w okresie po zaprzestaniu użytkowania grodziska. O naturalnych przyczynach zniszczenia może świadczyć brak śladów spalenizny w nawarstwieniach rozsypiska obydwu wałów.



Ryc. 14. Rozplanowanie odwiertów opisanych w artykule na Numerycznym Modelu Terenu

Fig. 14. The positioning of drillings described in the article, on the digital terrain model



Ryc. 15. Wstępna analiza geomorfologiczno-sedymentologiczna nawarstwień z odwiertu POG9 (2012) (fot. i oprac. E. Smolska)
Fig. 15. Preliminary geomorphological-sedimentological analysis of layers identified in drilling POG9 (2012) (photo and elaborated by E. Smolska)

Z nawarstwień związanych z antropogenicznymi przekształceniami górnych partii stoków wzgórza pobrano próby do badań geomorfologicznych i analizy makroszczątków oraz do datowania radiowęglowego. Należy przypuszczać, że pomoże to w dokładniejszym wydatowaniu kolejnych etapów przekształcenia wzgórza.

Obserwacje dotyczące procesów budowy i destrukcji kolejnych nasypów kamienno-ziemnych na stokach wzgórza znajdują potwierdzenie we wstępnych wynikach analizy geomorfologiczno-sedymentologicznej rdzenia POG 9 pobranego u podnóża wzniesienia, na którym zlokalizowane jest grodzisko (ryc. 14-15). W obniżeniu od strony północnej grodziska rozpoznano zróżnicowaną sedymentację mułów mineralnych (piaszczystych, ilastych), namułów organicznych i mineralno-organicznych oraz torfów. Wśród serii głównych występują tam przewarstwienia z węgielkami lub laminy namułów, a lokalnie piasków, wskazujące na dostawę materiału w wyniku erozji stoku. Deluwia w dolnej części stoku pagórka, na którym zlokalizowane jest grodzisko mają miąższość ograniczoną do 30-50 cm, a deluwia występujące u podnóża stoku mają nieco większą miąższość – 50-60 cm, co wskazuje na przewagę procesów erozyjnych i dostawę osadów stokowych do zagłębień. Analiza palinologiczna próbek z tego rdzenia pomoże skorelować kolejne etapy przekształceń wzgórza ze zmianami roślinności w najbliższej okolicy.

Wstępne wyniki badań palinologicznych

Materiał i metody

Do analizy pobrano pięć rdzeni osadów, z których po wstępnej analizie pyłkowej do systematycznych badań palinologicznych wytypowano trzy: Poganowo 1 (PG1), Poganowo 2 (PG2) i Poganowo 6 (PG6) (ryc. 14 i 16). Ich litologia została opisana przez dr Danutę Drzymulską na podstawie analizy składu botanicznego osadów (tabela 1).

Tabela 1

Głębokość [cm]	Osad
Poganowo 1 (PG1)	
0,0-5,0	brak osadu
5,0-40,0	torf turzycowy
40,0-50,0	osad mineralny zatorfiony
Poganowo 2 (PG2)	
0,0-60,0	Humotorf
60,0-152,5	gytia mineralna bezwapienna
152,5-189,0	torf sfagnowo-mszysty
Poganowo 6 (PG6)	
0,0-20,0	brak osadu
20,0-30,0	torf turzycowy
30,0-78,0	torf zaroślowy
78,0-90,0	osad mineralny zatorfiony

Wiek stropowej warstwy osadów w profilu Poganowo 2 (PG2) określono metodą ołowiową (^{210}Pb)[19], a trzech prób głębiej położonych osadów metodą radiowęglową (^{14}C/AMS)[20]. Podobnie datowane będą osady z pozostałych profili.

Próby do analizy pyłkowej miały objętość 1 cm^3 i pobrane zostały z rdzeni w odstępach co 2,5 cm. Próby macerowano metodą acetolizy Erdtmana[21]. W każdej próbie liczono około 1000 spromorf. Wyniki analizy przedstawiono w postaci uproszczonych procentowych diagramów pyłkowych, skonstruowanych według schematu zaproponowanego przez Berglunda i Ralską-Jasiewiczową[22]. Kreślenie diagramów pyłkowych wykonano przy pomocy programu komputerowego POLPAL[23].

Profil Poganowo 2 (PG2)

Wiek stropowej warstwy osadów z głębokości 15-0 cm określono metodą ołowiową (^{210}Pb) na około 150 lat. Wiek osadów pochodzących z głębszych warstw oszacowano na podstawie ich datowania radiowęglowego (^{14}C) (tabela 2).

Diagram pyłkowy z górnej części profilu PG2 podzielono na poziomy zespołów pyłkowych, grupując spektra pyłkowe o podobnym składzie taksonomicznym (ryc. 16). Ze względu na niewielkie rozmiary badanego zbiornika zapis pyłkowy zawarty w badanym profilu w dużym stopniu obarczony jest pyłkiem pochodzenia lokalnego, który dostał się do zbiornika bezpośrednio z roślin rosnących tuż przy jego brzegu[24]. W związku z tym wyróżnione jednostki palinostratygraficzne uznano za lokalne poziomy (L PAZ) i podpoziomy (L PASZ) pyłkowe (ryc. 16; tabela 3).

Profile Poganowo 1 (PG1) i Poganowo 6 (PG6)

Dotychczas analizie pyłkowej poddano zaledwie po kilka próbek z każdego z tych profili (ryc. 17). Wyniki wstępnej analizy pyłkowej wskazują, że zapis pyłkowy zawarty w tych profilach jest bardzo podobny do zapisu z górnej części profilu Poganowo 2 (PG2). Nie jest natomiast w nich reprezentowany wczesny glacjał i początek holocenu, którym odpowiada dolny odcinek profilu PG2 nie prezentowany w tym artykule.

Tabela 2

Lp.	Nazwa próby	Numer laboratoryjny	Wiek ^{14}C (BP)	Wiek kalibrowany (BP), zakres 68%	Wiek kalibrowany (BP), zakres 95%
1.	PG2/90,0 cm	GdA-2702	2095±25	2115 (60,0%) 2040 2020 (8,2%) 2009	2140 (95,4%) 1996
2.	PG2/116,5 cm	GdA-2703	9890±60	11387 (3,3%) 11377 11354 (64.9%) 11226	11602 (5,4%) 11542 11536 (0,4%) 11530 11495 (5,2%) 11429 11413 (84,4%) 11200
3.	PG2/170,0 cm	GdA-2704	10570±60	12591 (39,5%) 12519 12484 (28,7%) 12426	12652 (95,4%) 12390

Zarówno daty radiowęglowe uzyskane z dolnej części profilu PG2 poniżej głębokości 92,5 cm (10570±60 i 9890±60 lat ^{14}C BP – tabela 2), jak i wyniki analizy pyłkowej osadów tego odcinka jednoznacznie pokazują, że reprezentuje on schyłek ostatniego zlodowacenia i początek holocenu. Nie będzie on omawiany w tym artykule. Przedstawione tu zostaną jedynie wyniki analizy pyłkowej górnej części profilu PG2, z głębokości powyżej 90,0 cm. Reprezentuje ona okres ostatnich około 2 tysięcy lat (data radiowęglowa 2095±25 ^{14}C BP, 2140-1996 kal. BP z głębokości 90 cm – tabela 2). Pomiędzy nią a osadami wczesnoholoceńskimi na głębokości 92,5-90,0 cm występuje hiatus (luka sedymentacyjna) obejmująca znaczną część holocenu (okres borealny, atlantycki i subborealny).

Rekonstrukcja zmian roślinności i ślady działalności człowieka

Na obecnym etapie badań do przeprowadzenia rekonstrukcji paleoekologicznych wykorzystane zostały wyłącznie dane palinologiczne z profilu PG2. Wstępne wyniki analizy pyłkowej profili PG1 i PG6 na razie są zbyt fragmentaryczne, aby opierać na nich jakiekolwiek wnioskowanie.

PG2-1 *Tilia-Corylus-Alnus* L PAZ

Początek okresu reprezentowanego przez poziom pyłkowy PG2-1 został wydatowany metodą radiowęglową na 2140-1996 kal. BP (190 kal. BC – 46 AD) (tabela 1), co dowodzi, że przypadał on prawdopodobnie na schyłek wczesnej epoki żelaza.

Ponad 90-procentowy udział pyłku drzew wskazuje, że w krajobrazie wokół stanowiska IV w Poganowie dominowały w tym czasie zwarte lasy. Skład spektrów pyłkowych dokumentuje ich duże zróżnicowanie siedliskowe. Na żyznych glebach, jakie dominują w re-

[19] Analizę przeprowadzono w Instytucie Nauk Geologicznych PAN w Warszawie.

[20] Analizę przeprowadzono w Gliwickim Laboratorium Radiowęglowym Instytutu Fizyki Politechniki Śląskiej.

[21] Faegri i Iversen 1989.

[22] Berglund i Ralska-Jasiewiczowa 1986.

[23] Nalepka i Walanus 2003.

[24] Zob. Sugita 1993, 1994.

Tabela 3

Symbol i nazwa	Głębokość [cm]	Opis spektrów pyłkowych
PG2-1 ***Tilia-Corylus-Alnus***	90,0-77,5	Wysoki udział *Tilia cordata* (14%), *Corylus avellana* (15%) i *Alnus* (15%); wartości *Pinus sylvestris* typ około 30-40%; udział *Betula alba* typ rosnący do 40%; stała obecność *Salix, Ulmus*, *Picea abies* i *Populus* (po około 0,5%); sporadyczne występowanie *Carpinus betulus* i *Quercus*; udział NAP około 8%, w tym Poaceae do 3,5%; regularne występowanie *Artemisia*, Chenopodiaceae, Apiaceae i *Filipendula*; pojedyncze ziarna pyłku *Cerealia* typ, Cichorioideae i Brassicaceae. Górna granica: wzrost *Betula alba* typ, spadek *Pinus sylvestris* typ, *Alnus* i *Tilia cordata.*
PG2-2 ***Betula*-NAP**	75,0-62,5	Udział *Betula alba* typ rosnący gwałtownie do 74%; depresje *Alnus* (około 1,5%), *Tilia cordata* (około 1%), *Corylus avellana* (około 2%) i *Pinus sylvestris* typ (około 16%); stała obecność *Ulmus*, *Populus* i *Salix*; pojedyncze ziarna *Carpinus betulus, Fraxinus excelsior* i *Quercus*; wartości NAP nieco wyższe niż w poprzednim poziomie (do 10%). Górna granica: gwałtowny wzrost *Pinus sylvestris* typ i równie gwałtowny spadek *Betula alba* typ.
PG2-3 ***Pinus-Corylus-Tilia-Alnus***	60,0-40,0	Maksima *Pinus sylvestris* typ (64%), *Corylus avellana* (27%) i *Tilia cordata* (20%); systematyczny wzrost *Alnus* do 30%; kulminacje *Ulmus* (około 5%) i *Populus* (około 5%); niski udział *Betula alba* typ (poniżej 10%); stała obecność *Picea abies* (około 5%); wartości NAP nieco niższe niż w poprzednim poziomie – depresja Poaceae, znaczny spadek frekwencji *Filipendula.*
PG2-4 ***Pinus-Alnus*-NAP**	38,0-32,5	Kulminacja NAP (wierzchołki Poaceae, *Artemisia* i Cerealia typ) oraz *Populus* i *Quercus*; dość wysokie wartości *Pinus sylvestris* typ (około 30%), *Alnus* (20-30%), *Tilia cordata* (około 15%) i *Corylus avellana* (około 15%); depresje *Betula alba* typ i *Alnus*; początek ciągłej krzywej pyłkowej *Carpinus betulus.* Górna granica: spadek NAP, wzrost *Pinus sylvestris* typ.
PG2-5 ***Pinus-Carpinus-Alnus***	32,5-15,0	Rosnący udział *Pinus sylvestris* typ; kulminacja *Carpinus betulus* (do 7%); systematyczny spadek *Corylus avellana* do 5%, *Alnus* do 15%, *Populus* poniżej 1% i *Betula alba* typ poniżej 5%; *Tilia cordata* oscylująca wokół 10%; niski udział *Ulmus* (około 1%) i *Populus* (około 1%). Górna granica: wzrost *Picea abies* i NAP.
PG2-6 ***Pinus-Picea*-NAP**	12,5-1,0	Utrzymująca się dominacja *Pinus sylvestris* typ (35-53%); wysokie wierzchołki *Picea abies* (30%); spadek *Carpinus betulus*; dalszy spadek *Tilia cordata*, *Ulmus*, *Alnus* i *Corylus avellana*; wzrost *Betula alba* typ do 11% i *Quercus* do 3%; wzrost NAP powyżej 10% – regularne występowanie Poaceae (do 3,5%), Apiaceae (do 4%), Chenopodiaceae (do 1%), *Cerealia* typ (do 2%), Cichorioideae (do 1,3%), *Artemisia* (do 1%) i Brassicaceae (do 0,9%).

jonie grodziska, występowały gęste wielogatunkowe lasy liściaste z dominacją lipy i udziałem wiązu, dębu, graba i klonu, a być może także z niewielką domieszką świerka. Ich podszyt tworzyła głównie leszczyna. Wiąz wraz z wierzbą i topolą formował lasy łęgowe, które zajmowały żyzne i wilgotne siedliska w dolinie strumienia opływającego grodzisko. Na obrzeżach tej doliny oraz innych okolicznych cieków występowały olsy i bagienne brzeziny. Na najuboższych siedliskach dominowały bory sosnowe z udziałem brzozy i topoli (przypuszczalnie osiki *Populus tremula*) oraz bory mieszane.

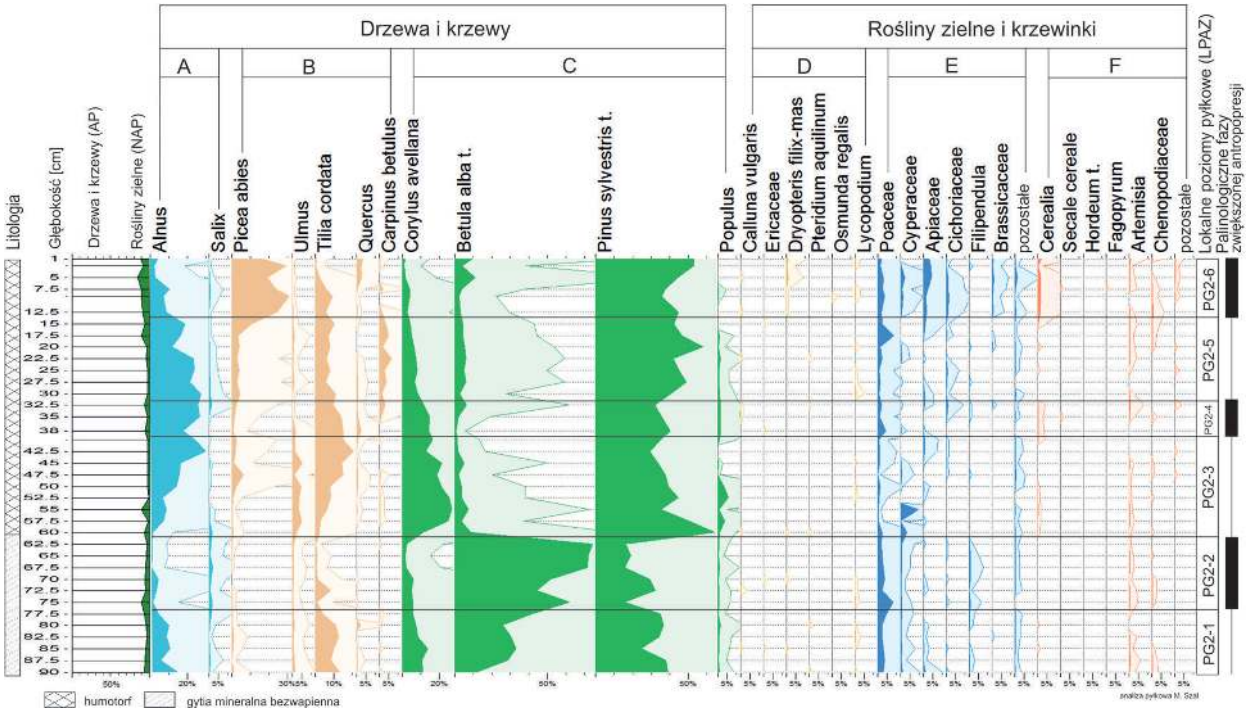
Areał zbiorowisk otwartych był wówczas niewielki. Dominowały w nich trawy (*Poaceae*). W mniejszych ilościach występowały gatunki z rodziny astrowatych (*Asteraceae*), cykoriowatych (*Cichoriaceae*), baldaszkowatych (*Apiaceae*) i jaskrowatych (*Ranunculaceae*). W miejscach wilgotnych istotnymi składnikami tych zbiorowisk były gatunki z rodziny turzycowatych (*Cyperaceae*) oraz wiązówka (*Filipendula*) i firletka (*Lychnis flos-cuculi*).

Zarejestrowana w zapisie pyłkowym obecność przedstawicieli zbiorowisk ruderalnych, takich jak bylica (*Artemisia*) i komosowate (Chenopodiaceae), świadczy o występowaniu siedlisk zmienionych przez człowieka. Istnienia w okolicy Poganowa niewielkich pól z uprawami zbożowymi dowodzą pojedyncze ziarna pyłku *Cerealia* typ. Poziom PG2-1, a przynajmniej jego dolny odcinek, wstępnie można korelować z pierwszą fazą zasiedlenia grodziska w Poganowie, która na podstawie analizy materiałów ceramicznych datowana jest na III fazę kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, przypadającą na III-I w przed Chr. W obiekcie 35, wstępnie datowanym na ten okres, w czasie tegorocznych badań znaleziono pojedynczy ziarniak zboża.

PG2-2 *Betula*-NAP L PAZ

W okresie reprezentowanym przez poziom pyłkowy PG2-2 wyraźny spadek udziału pyłku lipy, olszy i sosny dokumentuje znaczne zniszczenie niemal wszystkich typów lasu występujących w rejonie Poganowa – zarówno olsów i mieszanych ciepłolubnych lasów liściastych, jak i borów sosnowych. Trudno jest jednoznacznie stwierdzić w jaki sposób doszło do tak znacznej deforestracji. Brak w osadzie wskaźników pożarów, takich jak mikrowęgielki drzewne i zarodniki orlicy pospolitej (*Pteridium aquilinum*) wyklucza raczej możliwość stosowania ognia. Na odlesionych powierzchniach szybko rozszerzyły swój areał zbiorowiska otwarte. Potwierdza to podwyższony udział pyłku kilku taksonów roślin zielnych (*Poaceae*, *Apiaceae*, *Asteraceae* i *Filipedula*) oraz bardziej regularna niż poprzednio obecność wielu innych (np. *Cirsium*, *Rosaceae*, *Cichoriaceae* i *Caryophyllaceae*).

Wycinka lasu prawdopodobnie nie trwała zbyt długo (być może była wręcz jednorazowa). Jej zaniechanie spo-



Ryc. 16. Uproszczony procentowy diagram pyłkowy z górnego odcinka profilu Poganowo 2 (wybrane krzywe pyłkowe). Drzewa i krzewy: A – siedlisk wilgotnych, B – cienioznośne, C – światłolubne; rośliny zielne i krzewinki: D – leśne, E – łąkowe i taksony o szerokiej amplitudzie ekologicznej, F – uprawne oraz chwasty polne i ruderalne. Analiza pyłkowa M. Szal (oprac. M. Szal i M. Kupryjanowicz)

Fig. 16. Simplified pollen percentage diagram from the upper sector of profile Poganowo 2 (selected pollen curves). Trees and shrubs: A – of wet habitats, B – of shadowed habitats, C – photophilous; herbs and shrubs: D – of forest, E – of meadows and taxons of wide ecological amplitude, F – cultivated and field and ruderal weeds. Pollen analysis by M. Szal (elaborated by M. Szal and M. Kupryjanowicz)

wodowało, że w procesie naturalnej sukcesji gwałtownie rozwinęły się na wylesionych powierzchniach najpierw pionierskie zarośla brzozowe, a następnie lasy brzozowe. Wskazuje na to znaczny wzrost wartości pyłku brzozy (*Betula alba* typ).

Ze względu na brak datowania radiowęglowego poziomu PG2-2 bardzo trudno jest wypowiadać się na temat jego wieku i korelacji z okresami archeologicznymi. Być może odzwierciedla on jakiś odcinek czasowy okresu wpływów rzymskich, na który datowane są położone w niedalekiej odległości stanowiska osadnicze Poganowo, st. X i XI oraz cmentarzysko w Turwągach – Wólka, st. IX[25].

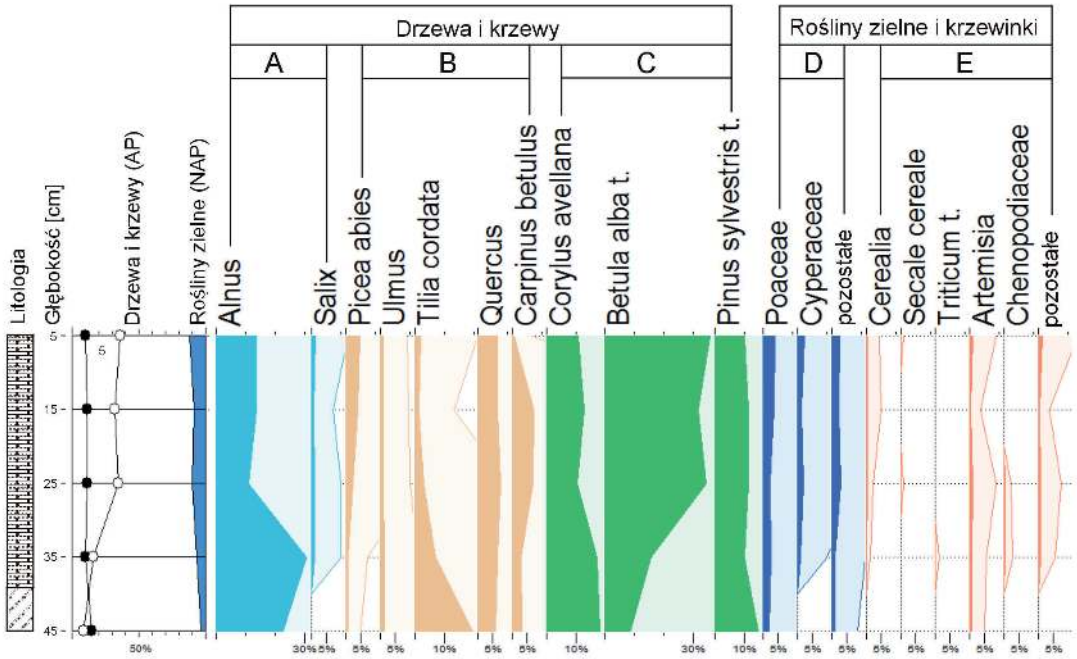
PG2-3 *Pinus-Corylus-Tilia-Alnus* L PAZ

Okres związany z poziomem pyłkowym PG2-3 charakteryzował się postępującą wtórną sukcesją lasu na obszarach wylesionych na początku poprzedniego okresu. Miejsce pionierskich zbiorowisk brzozowych szybko zajęły lasy sosnowe z osiką i zarośla leszczynowe (gwałtowny spadek pyłku *Betula alba* typ, maksima pyłku *Pinus sylvestris* typ, *Populus* i *Corylus avellana*). Następowała stopniowa odbudowa olsów (wzrost udziału pyłku *Alnus*), łęgów (wzrost *Ulmus*) oraz wielogatunkowych lasów liściastych (wzrost *Tilia cordata*, *Ulmus*, *Carpinus betulus*, *Quercus*), które na odpowiadających im siedliskach zastępowały przejściowo rozwinięte na nich lasy sosnowe i zarośla leszczynowe. Obecności człowieka w rejonie Poganowa przez cały okres odpowiadający poziomowi pyłkowemu PG2-3 dowodzi ciągła niskoprocentowa krzywa pyłkowa *Cerealia* typ oraz dość regularne występowanie pyłku wskaźników antropogenicznych. Sądząc z zapisu pyłkowego ingerencja człowieka w środowisko nie była jednak duża.

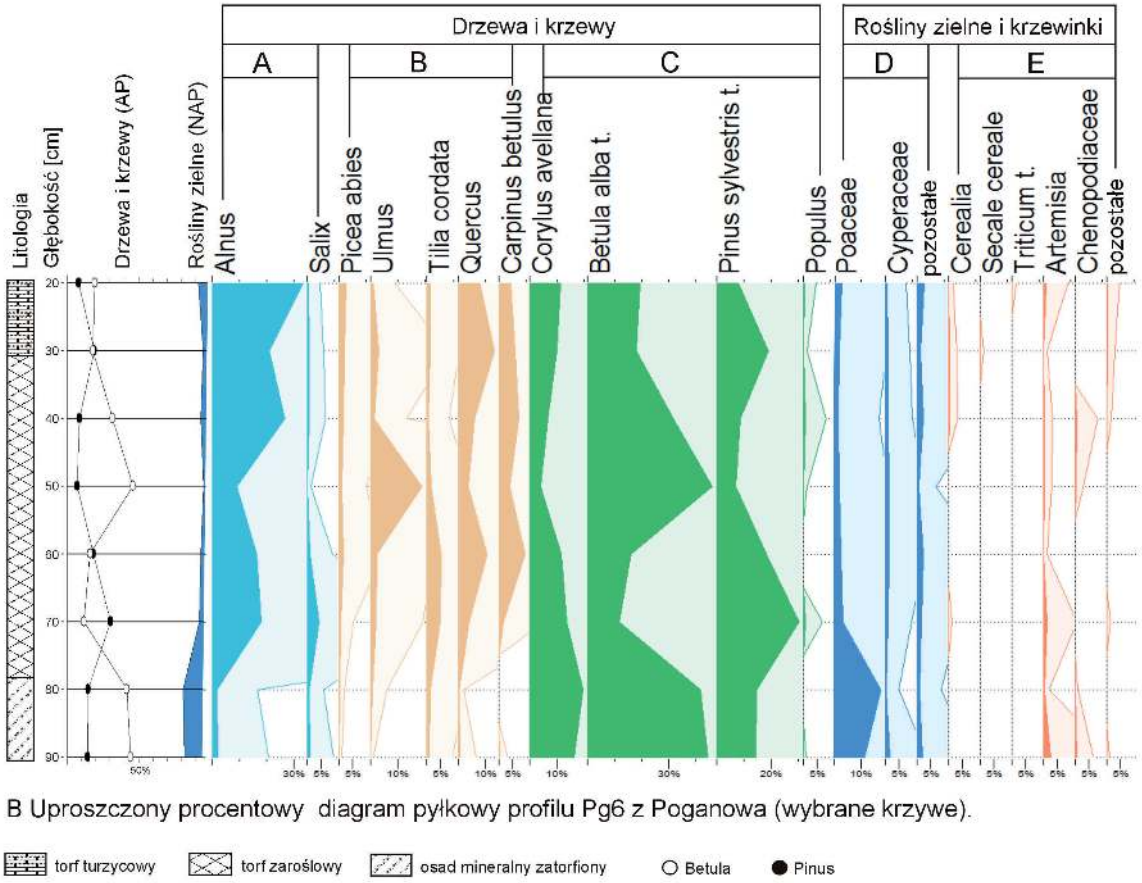
PG2-4 *Pinus-Alnus*-NAP L PAZ

Naturalna regeneracja drzewostanów rejonu Poganowa została zakłócona na skutek gospodarczej aktywności człowieka w okresie reprezentowanym przez poziom pyłkowy PG2-4. Zapis pyłkowy wskazuje na niszczenie lipy i leszczyny (znaczny spadek udziału pyłku *Tilia cordata* i *Corylus avellana*). Na ich siedliskach coraz większy areał zajmowała sosna (wzrost wartości pyłku *Pinus sylvestris* typ). W mocno ograniczonym zakresie rozwinęły się zbiorowiska otwarte z trawami (łąki i pastwiska) oraz zbiorowiska ruderalne z bylicą (*Artemisia*). Niewielka część wylesionych powierzchni przeznaczona została pod uprawę zbóż (pyłek *Cerealia* typ i *Secale cereale*). Wszystko to wskazuje, że zmiany środowiska wywołane przez człowieka nie wiązały się z radykalnymi wylesieniami, a jedynie ze zmianą składu gatunkowego drzewostanów.

[25] Poganowo, st. X (AZP 19-70 nr 21), Poganowo, st. XI (AZP 19-70 nr 22), Wólka, st. IX (AZP 19-69 nr 56); o cmentarzysku w Turwągach – zob. Voß 1886.



A Uproszczony procentowy diagram pyłkowy profilu PG1 z Poganowa (wybrane krzywe).



B Uproszczony procentowy diagram pyłkowy profilu Pg6 z Poganowa (wybrane krzywe).

Ryc. 17. Uproszczone procentowe diagramy pyłkowe z profili Poganowo 1 (A) i Poganowo 6 (B). Objaśnienia skrótów jak na ryc. 16. Analiza pyłkowa M. Szal (oprac. M. Szal i M. Kupryjanowicz)

Fig. 17. Simplified pollen percentage diagrams from profiles Poganowo 1 (A) and Poganowo 6 (B). The descriptions for abbreviations as in Fig. 16. Pollen analysis by M. Szal (elaborated by M. Szal and M. Kupryjanowicz)

Nie można wykluczyć, że poziom pyłkowy PG2-4 odpowiada wczesnośredniowiecznej fazie zasiedlenia grodziska w Poganowie, ale dokładniejsze korelacje będą możliwe dopiero po datowaniu osadów tego poziomu.

PG2-5 *Pinus-Carpinus-Alnus* L PAZ
W okresie związanym z poziomem PG2-5 kontynuowane były zmiany w zbiorowiskach roślinnych zapoczątkowane w poprzednim okresie. Ponadto rozpoczęła się ingerencja człowieka w lasach olsowych, których areał stopniowo się kurczył (spadek udziału *Alnus*). W niedalekim sąsiedztwie analizowanego zbiornika obecne były zbiorowiska otwarte, w tym też zbiorowiska związane z człowiekiem (obecność pyłku *Artemisia*, *Chenopodiaceae*, *Plantago lanceolata*), ale ich powierzchnia była niewielka.

PG2-6 *Pinus-Picea*-NAP L PAZ
W najmłodszym stadium rozwoju lasów rejonu Poganowa miała miejsce zdecydowana przebudowa ich drzewostanów, wyrażona znacznym, dość gwałtownym wzrostem udziału świerka, który od tej chwili stał się – obok sosny – drzewem dominującym w tej okolicy. Było to najprawdopodobniej wynikiem gospodarki leśnej prowadzonej na terenach Prus – począwszy od XVII-XVIII wieku prowadzono tu systematyczne nasadzania świerka na siedliskach grądowych[26]. Datowanie metodą ołowiową momentu wzrostu krzywej pyłkowej świerka w profilu PG2 (około 150 lat kal. BP) wskazuje, że w rejonie Poganowa tego typu gospodarkę leśną rozpoczęto około 1865 roku.

Rozwój nasadzanego świerka ograniczył areał typowych składników grądów takich jak grab, lipa, wiąz i leszczyna (spadek udziału pyłku *Carpinus betulus*, *Tilia cordata*, *Ulmus* i *Corylus avellana*). Świerk mógł też rozprzestrzeniać się w okolicznych zbiorowiskach w sposób naturalny. Sprzyjały temu warunki klimatyczne północno-wschodniej Polski – wysoki udział świerka w drzewostanach wszystkich typów lasu jest cechą typową dla tej części kraju[27]. W taki sposób świerk mógł rozwinąć się przede wszystkim w zbiorowiskach olsów, częściowo eliminując z nich olszę (spadek pyłku *Alnus*). Niewykluczone, że proces ten został przyspieszony w wyniku obniżenia poziomu wody spowodowanego pracami melioracyjnymi, które w XIX-wiecznych Prusach prowadzono na masową skalę.

Wzrost udziału pyłku roślin zielnych (NAP) dokumentuje przerzedzenie drzewostanów i poszerzenie areału zbiorowisk otwartych. Podwyższone frekwencje wielu wskaźników antropogenicznych sugerują, że były to przede wszystkim zbiorowiska związane z człowiekiem. Stosunkowo wysokie wartości procentowe *Cerealia* typ oraz obecność pyłku *Secale cereale* i chwastów polnych (*Centaurea*, *Carduus crispus*) dowodzą istnienia w niedalekiej odległości od Poganowa upraw zbożowych, a występujący w dość dużych ilościach pyłek *Brassicaceae* może obrazować uprawy rzepaku. Pyłek bylicy i komosowatych dokumentuje rozwój zbiorowisk ruderalnych. Podwyższone frekwencje pyłku traw i babki lancetowatej (*Plantago lanceolata*) wskazują na obecność łąk i pastwisk.

Dokładna analiza i datowanie próbek z osadów z profili PG0 i PG1 zapewne uzupełnią zaprezentowane powyżej wyniki analizy profilu PG2. W połączeniu z wynikami analiz karpologicznych makroszczątków z nawarstwień odkrytych w czasie badań archeologicznych pozwolą na wykonanie rekonstrukcji zmian szaty roślinnej jakie zachodziły w najbliższej okolicy grodziska oraz sposobu gospodarowania środowiskiem w czasie kolejnych etapów zasiedlenia tego terenu.

Już na obecnym etapie prac można stwierdzić, że realizowane od kilku lat badania palinologiczne osadów przyniosły wiele ciekawych ustaleń, które wzbogacają dotychczasową wiedzę na temat osadnictwa w pobliżu grodziska w Poganowie i w otaczającym go regionie. Wstępne wyniki analizy pyłkowej profilu z jeziora Salęt Mały i ich korelacja z datowanymi metodą radiowęglową profilami z jezior Miłkowskiego, Wojnowo i Łazduny pozwalają na powiązanie zmian w środowisku zachodzących w całym regionie z przemianami osadniczymi zaobserwowanymi w czasie badań archeologicznych. Kolejne wydzielone palinologiczne fazy osadnicze znajdują potwierdzenie w materiałach archeologicznych[28].

Dane o charakterze regionalnym znajdują potwierdzenie w diagramach pyłkowych z osadów z kilku małych zagłębień wytopiskowych zlokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie kompleksu osadniczego Poganowo stanowisko IV.

Podsumowanie
Rozpoznana dotychczas struktura kompleksu osadniczego w Poganowie, a szczególnie odkrycie doskonale zachowanego miejsca kultu ze śladami ofiar ze zwierząt i kamienną rzeźbą antropomorficzną pozwalają przypuszczać, że stanowisko to mogło pełnić rolę centralnego ośrodka lokalnej społeczności we wczesnym średniowieczu. Można założyć, że kompleks osadniczy w Poganowie tworzył – wraz z wydzielonym wcześniej, przed odkryciem stanowiska w Poganowie, mikroregionem nad jeziorem Salęt – większą strukturę terytorialną. Grodzisko i osady w Poganowie oddalone są od rynny jeziora Salęt zaledwie o około 9 km, przy czym odległość od niektórych stanowisk wiązanych z nadsalęckim mikroregionem osadniczym wynosi zaledwie 4-5 km. Określenie wzajemnych powiązań, wyjaśnienie roli ośrodka w Poganowie w ramach ewentualnej większej struktury osadniczej stworzy zupełnie nowe możliwości badawcze i interpretacyjne. Byłaby to pierwsza tak rozległa i tak dobrze rozpoznana struktura osadnicza wyższego rzędu o znaczeniu ponadlokalnym z obszaru dawnych Prus.

[26] Żurkowski *et al.* 2004.
[27] Uggla 1965; Środoń 1967.
[28] Szal i Kupryjanowicz 2012.

Prace o podobnym zakresie badań archeologicznych i paleoekologicznych, prowadzone równolegle przez inne zespoły badawcze na terenie północno-wschodniej Polski (dotyczy to przede wszystkim badań na terenie Suwalszczyzny prowadzonych przez pracowników Działu Bałtów z Państwowego Muzeum Archeologicznego i badań dr Macieja Karczewskiego z Uniwersytetu w Białymstoku realizowanych w ramach dużego projektu badawczego Uniwersytetu w Reading *Ecology of Crusades*) stwarzają realną perspektywę badań porównawczych dotyczących całego południowo-wschodniego pobrzeża Bałtyku.

Wykaz cytowanej literatury:

Źródła:

CDWarm I – J. M. Saage i C. P. Woelky (wyd.), *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* 1, Urkunden der Jahre 1231-1340. Mainz 1860.

Literatura:

Beckherrn, C.

1885. *Verzeichniss der die Stadt Rastenburg betreffenden Urkunden.* Königsberg: Ferd. Beyer's Buchhandlung.

Berglund, B.E. i M. Ralska-Jasiewiczowa

1986. Pollen analysis and pollen diagrams, [w:] B. E. Berglund i M. Ralska-Jasiewiczowa (red.), *Handbook of Holocene palaeoecology and palaeohydrology*, 455-484. Chichester-Toronto: J. Wiley & Sons Ltd.

Faegri, K. i J. Iversen

1989. *Textbook of pollen analysis*. Copenhagen: Munksgaard.

Gurevič, F. D.

1954. Kamennye idoly sebežskogo muzea. *Kratkie Soobŝeniâ o Dokladah i Polevyh Issledovaniâh Instituta Istorii Material'noj Kul'tury* 54: 176-179.

Kondracki, J.

1972. *Polska północno-wschodnia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Nalepka, D. i A. Walanus

2003. Data processing in pollen analysis. *Acta Palaeobotanica*. 43 (1): 125-134.

Nowakiewicz, T.

2006. Galindia in the Viking Age – new shape of the culture, [w:] M. Bertašius (red.), *Transformatio Mundi. The Transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic*, 161-172. Kaunas: Kaunas University of Technology Department of Philosophy and Cultural Science.

2008. „Pulko Czarny Las" - wczesnośredniowieczny system osadniczy w północnej Galindii, [w:] A. Buko i W. Duczko (red.), *Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu*, 129-143. Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora.

Porfiridov, N.

1930. Zametki o dvuh arheologičeskih pamâtnikah Novgorodskogo muzeâ, I Kamennoe izvaânie. *Materialy i Issledovaniâ I*, Novgorodskij gosudarstvennyj muzej: 31-33.

Sugita, S.

1993. A model of pollen source area for an entire lake surface. *Quaternary Research* 39 (2): 239-244.

1994. Pollen representation of vegetation in Quaternary sediments: theory and method in patchy vegetation. *Journal of Ecology* 82: 881-897.

Szal, M. i M. Kupryjanowicz

2012. Preliminary results of studies on vegetation changes in relation to local settlement noted in Mrągowo Lake District (NE Poland), [w:] S. Engels, T. Noorlander, M. van der Linden, B. van Geel, D. van Smeerdijk (red.), *5th Workshop on Non-Pollen Palynomorphs, Amsterdam 2nd - 4th July 2012*, 42. Amsterdam: University of Amsterdam.

Szymański, P.

2005. *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Salęt na Pojezierzu Mazurskim*, Światowit, Suplement, Seria P, X.

Środoń, A.

1967. Świerk pospolity w czwartorzędzie Polski. *Acta Palaeobotanica* 8 (2): 3-59.

Uggla, H.

1965. Puszcza Piska, [w:] J. Broda (red.), *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, 565-576. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne.

Voß, G.

1886. Ein Gräberfeld der ersten Jahrhunderte n. Chr. Geburt in Gr.Thurwangen. *Prussia Berichte* 11: 55-59.

Weber, L.

1876. Über die Grenzen von Barten. *Altpreussische Monatschrift* 13: 222-226.

Wróblewski, W., T. Nowakiewicz i M. Bogucki

2003. Terra desolata. Wczesnośredniowieczna Galindia w świetle badań mikroregionu Jeziora Salęt, [w:] W. Wróblewski (red.), *Studia Galindzkie* I: 157-180.

Wyczółkowski, M.

2009. „Baba" kamienna z Poganowa. Wczesnośredniowieczne miejsce kultu Prusów, [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam,* 605-633. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.

2011a. *Archeologia leśna. Nowe metody, nowe perspektywy*. Kętrzyn: Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

2011b. Krajobraz kulturowy pogranicza, [w:] J. Małkiewicz, A. Masłoń, U. Karaś (red.), *Kanał Mazurski. Stan obecny i perspektywy w 100 rocznicę rozpoczęcia budowy. Materiały z sympozjum*, 139-159. Srokowo: Towarzystwo Miłośników Ziemi Kętrzyńskiej im. Zofii Licharewej.

Wyczółkowski, M. i D. Makowiecki

2009. Horse sacrifices in Prussia in the Early Middle Ages. Ritual area in Poganowo site IV, Olsztyn Province (Poland), [w:] A. Bliujienė (red.), *The horse and man in European antiquity (worldview, burial rites and military and everyday life)*, Archaeologia Baltica 11, 295-303. Klaipėda: Klaipėda University Institute of Baltic Sea Region History and Archchaeology.

Żurkowski, M., Z. Godlewski, A. Szlaski, P. Zbrożek, R. Ziemblicki, T. Pampuch i M. Protasiewicz
2004. *Program gospodarczo-ochronny Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie"*. Olsztyn: Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych Białystok i Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych Olsztyn.

Mariusz Wyczółkowski, Mirosława Kupryjanowicz, Ewa Smolska and Marta Szal

A settlement complex at Poganowo, Kętrzyn county, site IV: preliminary results of interdisciplinary examinations

Summary

The Early Medieval settlement complex at Poganowo on site IV (Kętrzyn commune, Warmia-Masurian Province, AZP 19-70/13) was discovered in the autumn of 2004. It consists of a stronghold, a settlement, and a cult site.

During the first stage of archaeological research (2005-2007) on site the area ca 200 sqm. was examined (Fig. 4). The remains of an Early Medieval hut with a stone stove (Fig. 6) and remains of settlement of Early Iron Age were found. Directly near the stronghold the contemporaneous cult site has been discovered. (Fig. 5), where remains of numerous animal sacrifices, and a primitive stone anthropomorphic sculpture were found (Fig. 7). It was the first discovery of this kind in the area of Medieval Prussia, with examined archaeological context. An archaeozoological analysis of animal bones discovered during the excavations was conducted. Up to 90% of the identified bones were the bones of horses of circa 60 specimens. Such a large number of remains of horses is unusual both for the Early Medieval sites in the Prussian lands, and for the territories of the Slavic settlement.

In 2009, in cooperation with the Institute of Biology at Białystok University, the Palaeoecological examinations of the settlement complex at Poganowo were initiated.

Since 2011, the Wojciech Kętrzyński Museum in Kętrzyn, has conducted the research program *The Landscape of Early Medieval Prussian Settlement. The Ecology of Settlement Complex in Poganowo, site IV,* financed by the National Science Center (decision No. DEC- 2011/01/B/HS3/04167) has been conducted.

In 2012 bottom sediments from Lake Salęt Wielki and a few peatbogs near the stronghold at Poganowo, were sampled for geomorphological-sedimental and palynological analysis (Fig. 14). To recognize the anthropogenic stages of the transformations of the hill, three archaeological trenches were excavated in the stronghold.

In trench XII, located near the edge of the stronghold, the settlement features of West-Balt Kurgan Culture of Early Iron Age were discovered. Among others, two furnaces were revealed (features 30 and 31 – Fig. 8), and a small pit interpreted as a votive deposit (feature 34 – Fig. 9). In the western part of trench XIV, located in the interior of the stronghold, the relics of a sand earthwork situated above a settlement pit of Early Iron Age, were revealed. Around this earthwork a dark cultural layer was observed which filled a shallow depression – possibly the remains of a shallow ditch. In the eastern part of this trench the remains of a cobblestone pavement and five shallow pits were revealed (Fig. 10). In this trench two stones (rapakivi granite) of bigger dimensions were also revealed; they bore marks of of intentional dressing (Fig. 11). The discovery of a stone base of the bigger stone allowed to reconstruct *in situ* the original configuration of the two stones. The whole, after arranging, looks like a monolithic anthropomorphic sculpture (Fig. 4; 12). This two-piece anthropomorphic sculpture does not possess any closer analogy in the Medieval Prussian territory. The youngest pottery found on the level of the stone pavement and in the shallow pits makes it possible to date the pavement to the end of the Migration Period. It was initially assumed that the the anthropomorphic sculpture should be dated to the same period. It is necessary to notice that at the present stage of research, the dating on the basis of pottery cannot be too precise, and can only constitute a basis for further comparative researches. Trench XIII was located on the edge of the hill and on the slope. Strata connected with consecutive stages of the development of the rampart construction were revealed there. Preliminary analysis allowed to distinguish a few phases of the rampart construction (Fig. 13).

Observations concerning the stages of construction and destruction of consecutive stone-earth embankments on the hill's slope are confirmed in the preliminary results of geomorphological-sedimental analysis of the POG 9 core, taken from the bottom of the hill on which the stronghold is situated (Fig. 15).

During the palynological examinations of the Poganowo 2 core, local palynological levels were initially distinguished (Table 3; Fig. 16). The beginning of the first identified pollen level (PG2-1) was dated with the radio-carbon method (^{14}C/AMS) on 2140-1996 cal. BP (190 cal. BC – 46 AD). The level PG2-1, or its lower sector at least, can be initially correlated with the first settlement phase of the Poganowo stronghold. On the basis of pottery analysis this phase is dated to the 3rd phase of West Balt Kurgan Culture (the 3rd-the 1st century BC). A distinct anthropogenic impact on the environment is visible in the period represented by PG2-2, PG2-4 and PG2-6 pollen levels.

The dating of the PG2-2 and PG2-4 pollen levels, and their correlation with archaeological periods is difficult due to the lack of radiocarbon dating. The PG2-2 level may be possibly

correlated with some part of the Period of Roman Influences, to which the settlements at Poganowo, site X and XI are dated. A contemporary cemetery was found at Turwągi-Wólka village, site IX, is also possible not far from the Poganowo settlement complex, site IV. It is also possible that the PG2-4 pollen level refers to Early Medieval phase of the use of the stronghold at Poganowo. The age of uppermost sediment layer of the PG2-6 level was determined with the use of the lead method (^{210}Pb) as being approximately 150 years old.

The results of preliminary pollen analysis of some samples from Poganowo 1 (PG1) and Poganowo 6 (PG6) profiles indicate that the pollen record included in these profiles is very similar to the record of the upper part of Poganowo 2 (PG2) profile (Fig. 17).

Kazimierz Grążawski

Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego

Z dotychczasowych badań wiemy, że w okresie wczesnoplemiennym zasiedlone zostały jedynie niewielkie enklawy ziemi lubawskiej, które ograniczały się do osadnictwa otwartego, słabo jeszcze rozpoznanego w tej strefie. Najwcześniejsze założenia warowne tego obszaru możemy odnotować dopiero na przełomie X i XI wieku, co należy wiązać ze wzrostem demograficznym (szczególnie w XI wieku) i znacznym rozprzestrzenieniem się osiedli w sąsiedniej strefie chełmińsko-dobrzyńskiej[1] oraz w rejonie środkowej Drwęcy[2]. Proces ten poprzedzony został rozpadem „naddrwęckiej" wspólnoty plemiennej i upadkiem ośrodka grodowego w Gronowie (koniec VIII wieku) oraz Żmijewku na Pojezierzu Brodnickim. Następstwem tego była migracja okolicznej ludności na zachód od Lutryny (Małej Osy), a także migracja części ludności z północnych połaci Mazowsza na obszar południowej części ziemi lubawskiej[3]. Dynamicznie rozwijające się strefy zasiedlenia na zachód od środkowej Drwęcy dały impuls ekspansji osadniczej w kierunku północnym, na obszary Garbu Lubawskiego. Wymuszało to jednocześnie budowę grodów na tzw. surowym korzeniu i przyłączaniu nowych terenów dotąd nieeksploatowanych w większym zakresie, jak na przykład ziemi lubawskiej. W wyniku analizy rozplanowania XI-XII-wiecznych ośrodków tej strefy stwierdzono, że wiele warowni (Nick, Trzcin, Nowe Grodziczno, Nowy Dwór Bratiański, Świniarc (Zwiniarz), Gutowo, Tarczyny) występowało w układzie liniowym, zbliżonym do ośrodków „typu transportowego", pełniąc jednocześnie rolę centrów osadniczych[4]. Większość tych ośrodków została wzniesiona na obszarach słabo zaludnionych, z reguły na obrzeżach dotychczasowych wspólnot plemiennych. Zaludnienie nowych terenów odbywało się kosztem systematycznej redukcji obszarów zalesionych, których powierzchnia zmniejszona została w tym czasie do około 50-60%[5] (ryc. 1).

Grody ziemi lubawskiej (tabela 1) miały zazwyczaj charakter niedużych warowni (o wymiarach 40 x 50-60 m; całkowita podstawa obwałowań nie przekraczała 0,5 ha), najczęściej wyżynnych, położonych na półwyspach lub cyplach, nad ciekami wodnymi lub jeziorami, o owalnych pierścieniowatych wałach wypiętrzonych na kilka do kilkunastu metrów, o niewielkiej powierzchni majdanu. Niektóre z nich miały wybitnie wojskowy charakter, jak np. gród w Nielbarku czy Trzcinie oraz Tarczynach. Charakteryzowała je wewnętrzna dookolna rozproszona zabudowa pod wałem oraz konstrukcje drewniano-ziemne wałów w układzie przekładkowym, skrzyniowym, niekiedy z wałem zaporowym (Gutowo) z licem kamiennym od wewnątrz (Świniarc). Zastanawiający jest jednak brak silniejszego bezpośredniego zaplecza osadniczego przy grodach, jak to miało miejsce w większości ośrodków (Nowy Dwór Bratiański, Nielbark, Świniarc, Gutowo). Niektóre obiekty miały charakter dwuczłonowy (Trzcin), innym zaś towarzyszy-



Ryc. 1. Ziemia lubawska – lokalizacja na tle mapy hydrograficznej Polski

Fig. 1. The Lubawa land – its location on the background of the hydrographic map of Poland

[1] Chudziak 1999a: 138-139.
[2] Grążawski 1999: 18-19.
[3] Chudziak 1999b: ryc. 3.
[4] Chudziak 1999a: 145.
[5] Badania palinologiczne w Grążawach i Świniarcu (Zwiniarzu) przeprowadziła dr B. Noryśkiewicz, a ich wyniki publikowane są częściowo w pracy Grążawski 2009.

Tabela 1. Zestawienie grodów ziemi lubawskiej

Table 1. List of strongholds of the Lubawa Land

Miejscowość	Wielkość całkowita	Wielkość Majdanu	Typ/wysokość wałów/ konstrukcja/ nasyp ziemny, glina, kamienie	Zabudowa wewnętrzna	Chronologia
Lidzbark st. 1, gm. *loco*	40 x 100 m	4 ary	elipsoidalne/ 10 m/ zniwelowane, nasyp ziemny	punktowa(?)	XIII /XIV w.
Nick/Nowy Dwór, st. 1, gm. Lidzbark	50 x 60 m	2 ary	owalne/ 4 m/ przekładkowa/ nasyp ziemny	zwarta(?) dookolna	pierwsza faza XI/XII w. druga faza XII/XIII w.
Trzcin, st. 1, gm. Grodziczno	40 x 50 m 30 x 40 m	2 ary	podkowiaste z bastionem/ 14 m/?? nasyp ziemny	brak danych	XI/XII w.
Tarczyny, st. 1, gm. Lidzbark	50 x 55 m	1 ar	trójkątne/ 12 m/ ?/nasyp ziemny	brak danych	XI- XIII w.
Wielbark, st. 1, gm. Kurzętnik	50 x 60 m	1 ar	owalne/18 m/?/nasyp ziemny	brak danych	połowa XI w.
Nowe Grodziczno, st. 1, gm. Grodziczno	60 x 60 m	3 ary	czworokątne/ 15 m/?/nasyp ziemny	punktowa(?)	XII/XIII w. XIV w.
Gutowo, st. 1, gm. Lubawa	60 x 80 m	2 ary	elipsoidalne/ 12 m/ skrzyniowa/wał zaporowy/bruki kamienne	dookolna	pierwsza połowa XII w. XII/XIII w.
Grążawy, st. 1 i 2, gm. Bartniczka	70 x 170 m	6 arów	dwuczłonowe I człon 70 x 70 m II człon 70 x 100 m	dookolna, punktowa	XII – pierwsza połowa XIII w.
Nowy Dwór Bratiański (Pikówka), st. 1, gm. Nowe Miasto Lubawskie	45 x 90 m	2 ary	elipsoidalne / 4 m/bez konstrukcji nasyp ziemny	punktowa(?)	X/XI w. XII w.
Świniarc (Zwiniarz), st. 1, gm. Grodziczno	70 x 90 m	2 ary	elipsoidalne/ 4 m/ przekładkowa, nasyp ziemny, bruki	zwarta dookolna	XII do pocz. XIII w.
Radomno, st. 1, gm. Iława	80 x 90 m	2 ary	owalne/1,5 m/ bez konstrukcji, nasyp ziemny (stanowisko typu „rondel" ?)	pojedyncze jamy	Okres lateński, kultura kurhanów zachodniobałtyjskich/leśna

ły rozległe osady przygrodowe (Tarczyny) lub położone opodal duże osady otwarte (Nick)[6] (ryc. 2).

Grody funkcjonujące w XI/XII wieku traktować możemy jako ośrodki wojskowo-administracyjne i gospodarcze aparatu władzy państwowej, jednak w strefie rubieży wczesnosłowiańskiego państwa piastowskiego ich rola militarna była szczególna. Stanowiły one bazy wypadowe wypraw chrystianizacyjnych i handlowych oraz ośrodki oporu w czasie odwrotu także najazdów odwetowych plemion pruskich.

Właśnie z uwagi na liniowe i peryferyczne położenie grodów oraz ich rolę kontrolującą szlaki (ryc. 3), obejmując zasięgiem kilka opoli, stanowiły dominantę w organizacji struktury terytorialnej tej strefy. Ważną rolę kolonizatorów nowych ziem mogły spełniać tu biskupie kasztelanie majątkowe. W bezpośredniej bliskości ziemi lubawskiej funkcjonowała kasztelania w Świeciu nad Drwęcą – będąca najpierw fundacją książęcą, a potem biskupim centrum włości[7]. Wsparciem działań kolonizacyjnych w tych kasztelaniach mogli być tzw. przypisańcy, którym nie wolno było puszczać miejsca osiedlenia na nowych terenach kościoła, co z kolei służyć mogło trwałemu osadnictwu powstającemu na „surowym korzeniu". Za przełom w budownictwie obronnym omawianego obszaru uznać można koniec XII, a w szczególności 1. ćwierć XIII wieku, kiedy to wiele warowni zostało zniszczonych w wyniku najazdów pruskich[8].

Grody ziemi lubawskiej funkcjonujące w okresie XI/XII – 1. połowa XIII wieku możemy traktować jako ośrodki administracyjno-gospodarcze państwa piastowskiego. Spełniały one przede wszystkim ważną rolę militarną (bez tzw. szerokiego zaplecza osadniczego) jako bazy wypadowe wypraw chrystianizacyjnych i handlowych oraz warownie strzegące strefy pogranicza polsko-pruskiego. Większość z nich została zniszczona około połowy XIII wieku w wyniku odwetowych najazdów pruskich i czasowego opanowania przez plemię Sasinów ziemi lubawskiej.

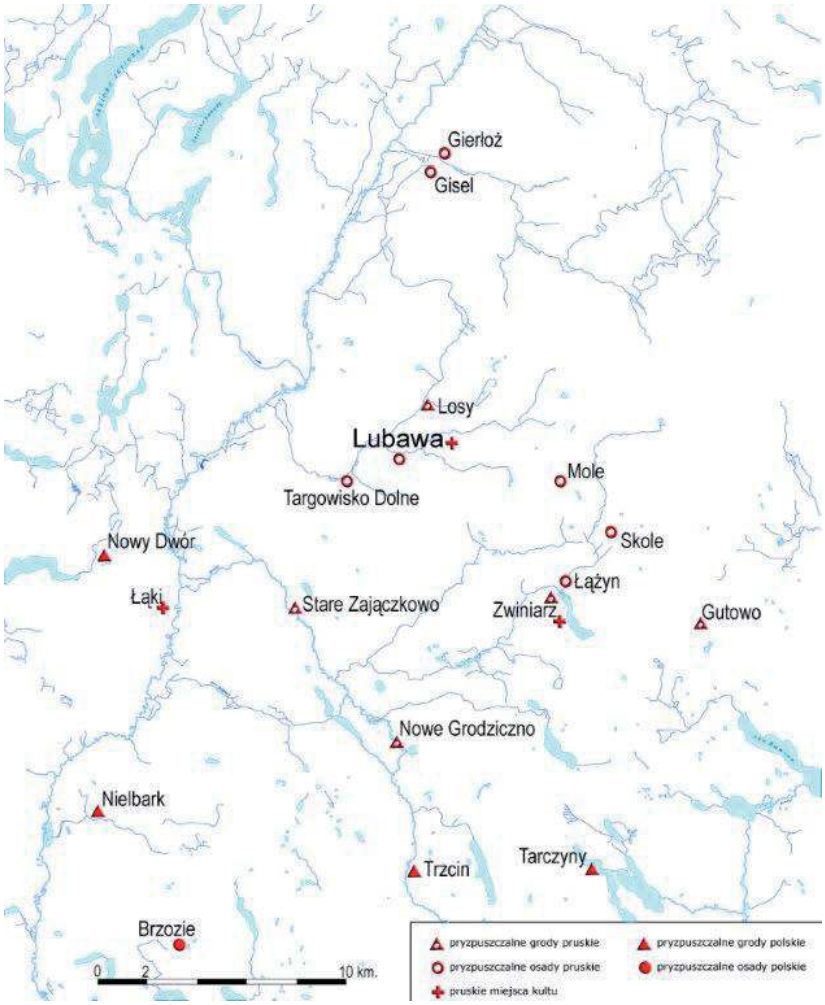
Katalog grodzisk badanych wykopaliskowo:

Grodzisko w Gutowie – położone jest w północnej części ziemi lubawskiej, gdzie dominuje młodoglacjalny krajobraz polodowcowy (ryc. 4). Grodzisko zajmuje kulminację jednego z pagórków morenowych i posiada kształt elipsoidalny o wałach o wymiarach 60 x 80 m, wypiętrzonych na wysokość 10-12 metrów. Od strony północno-wschodniej znajduje się wał zaporowy, oddzielony od zasadniczego masywu grodziska suchą fosą. Nieckowatego kształtu majdan ma wymiary około 15 x

[6] Grążawski 2009: 56.

[7] Grążawski 2005: 19-37, 2006: 119-143.

[8] Powierski 1973: 11.



Ryc. 2. Ziemia lubawska – lokalizacja nazw miejscowych i wczesnośredniowiecznych obiektów warownych

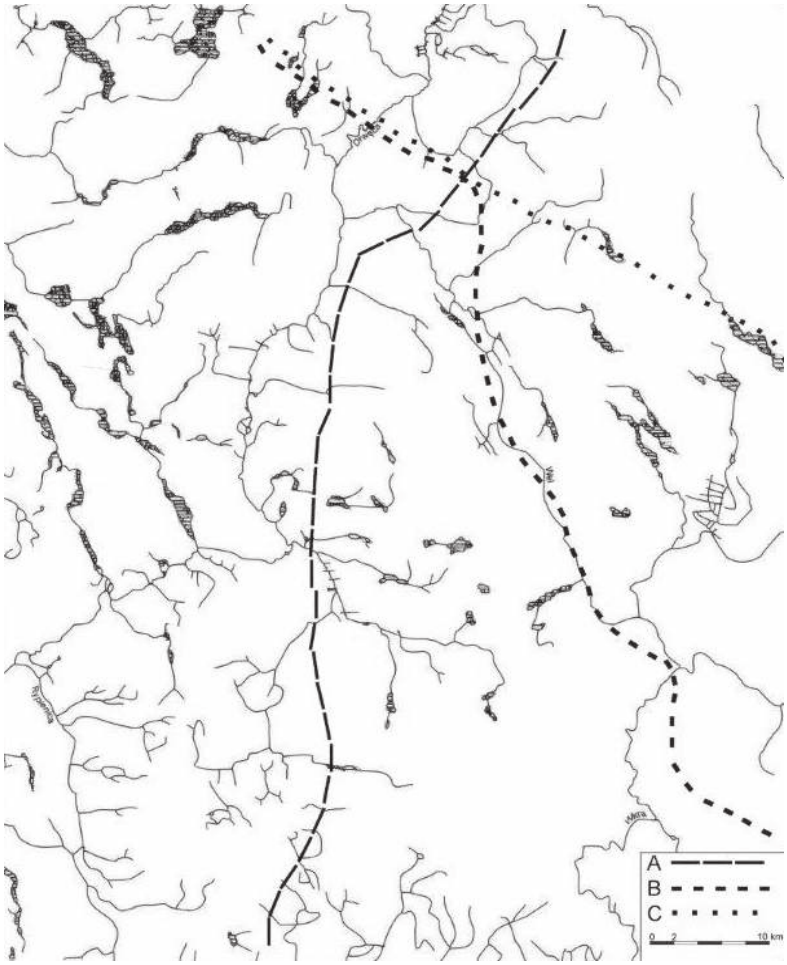
Fig. 2. The Lubawa land – the location of local names and of Early Medieval fortified sites

30 m i posiada wyraźne wypiętrzenie w centralnej partii oraz zagłębienie w partii północno-wschodniej. We wschodniej części korony wału znajduje się siodłowate zagłębienie – prawdopodobnie ślad po dawnym przejściu bramnym. Na południe od grodziska znajduje się kontynuacja wzniesienia – być może obszar dawnej osady podgrodowej (prospekcja powierzchniowa nie ujawniła tam żadnych zabytkowych materiałów ruchomych). Pierwsze prace weryfikacyjno-sondażowe na stanowisku przeprowadziła ekspedycja Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu w 1990 roku, które wykazały wczesnośredniowieczną metrykę stanowiska, datowanego wówczas na XI wiek. W ramach badań prowadzonych w 2006 roku (grant MNiI) przez ekspedycję Muzeum w Brodnicy, wykopaliskami objęto wewnętrzne stoki grodziska (ryc. 5). Otwarto dwa wykopy szeroko płaszczyznowe: 1/06 o wymiarach 4 x 8 m w zachodniej części wewnętrznej wału oraz wykop 2/06 o wymiarach 4 x 6 m po przeciwnej stronie majdanu. W obydwu wykopach uchwycono dość złożony układ stratygraficzny, sięgający miąższością do 160 cm. W wykopie 1/06 odkryto nawarstwienia kulturowe, na które składały się warstwy zniszczeniowo-pożarowe, zawierające liczne węgle drzewne i kamienie obsunięte z wewnętrznego lica wału. Odkryto również dość czytelne w profilach umocnienia wału, które interpretować można jako pozostałości konstrukcji skrzyniowej (ryc. 6-7). W wykopie 2/06 odkryto mniej złożony układ stratygraficzny oraz pozyskano mniej liczny materiał zabytkowy (ceramika naczyniowa), a także skromniejsze ilości szczątków kości zwierzęcych. Wśród materiału ceramicznego wyróżniono spory ilościowo zespół fragmentów naczyń pradziejowych (kultura kurhanów zachodniobałtyjskich) występujący wyłącznie na złożu wtórnym. Zapewne doszło tu do zniszczenia obiektów pradziejowych w trakcie budowy wczesnośredniowiecznego grodu.

Analiza ruchomego materiału zabytkowego wskazuje na występowanie wyłącznie naczyń całkowicie obtaczanych o wysokim standardzie wykonania i bogatym programie ornamentacyjnym. Były to przeważnie naczynia o znacznie wyodrębnionych brzegach z ornamentem strefowym. Sporadycznie pojawiały się tzw. pucharki na pustej nóżce. Wśród zabytków wydzielonych należy wymienić dwa haczyki na ryby (żelazny i z brązu) oraz oprawkę rogową nożyka. Na podstawie układu stratygraficznego i zespołu pozyskanych zabytków uznać można, że gród funkcjonował jednofazowo i został zniszczony przez pożar. Ceramika naczyniowa z grodziska pozwala datować ten obiekt na przełom XII i XIII wieku. Nawiązuje ona swą stylistyką do północnego Mazowsza oraz Pojezierza Brodnickiego[9]. Brak jest jednocześnie znalezisk obcych kulturowo, których można było się spodziewać w strefie pogranicza polsko-pruskiego.

Grodzisko w Lidzbarku Welskim – obiekt zajmuje naturalne wyniesienie morenowe w północnej części Lidzbarka, tuż przy dolinie jeziora Lidzbarskiego (ryc. 8). Zajmuje obszar około 40 x 100 m i ma kształt zbliżonego do owalu wyniesienia o wysokości względnej 10-12 m. Badania wykopaliskowe stanowiska prowadzono w latach 2000-2001 przez Muzeum w Brodnicy i UMK w Toruniu w ramach projektu badawczego *Początki Lidzbarka Welskiego w świetle badań archeologiczno-historycznych*

[9] Zob. Grążawski 2002.



Ryc. 3. Szlaki handlowe przebiegające przez ziemię lubawską A – *via antiqua*, B – *via ruthenicalis*, C – *via hanzeatica*

Fig. 3. Trade routes crossing the Lubawa land: A – *via antiqua*, B – *via ruthenicalis*, C – *via hanzeatica*

finansowanego przez Fundację Współpracy Polsko-Niemieckiej, a kierowanego przez K. Grążawskiego. Odkryto kilka faz użytkowania stanowiska. Pierwszą z nich można określić jako grodową o krótkotrwałym istnieniu na przełomie XIII i XIV wieku.[10] Wiążą się z nią umocnienia drewnianej palisady, której ślady odkryto w zachodnim skraju pagórka. Materiał zabytkowy z tego okresu funkcjonowania obiektu znajduje się przeważnie na złożu wtórnym, gdyż następny etap egzystencji to budowa drewnianego lub szachulcowego kościoła w początkach XIV wieku oraz być może szpitala i przytułku przez zakon franciszkanów[11]. Przy kościelne powstał cmentarz, funkcjonujący od XIV do XX wieku. Jego groby zniszczyły wcześniejsze nawarstwienia stanowiska. W XVIII wieku pobudowano drewniany kościół p.w. Wniebowzięcia N.M.P., posadowiony na kamiennych fundamentach[12]. Identyfikacja tzw. Górki w Lidzbarku Welskim z grodziskiem jest dość kłopotliwa ze względu na późniejsze przeobrażenia obiektu i prace niwelacyjne w czasach nowożytnych. Nie jest też pewna kwestia, kim byli budowniczowie grodu – czy byli to osadnicy z Mazowsza czy Krzyżacy. W świetle dotychczasowych ustaleń wydaje się, że byli nimi ci pierwsi, gdyż Krzyżacy zajęli się lokowaniem miasta w latach 1320-1331, zaś początki domniemanego grodu można datować już na schyłek XIII i początek XIV wieku[13].

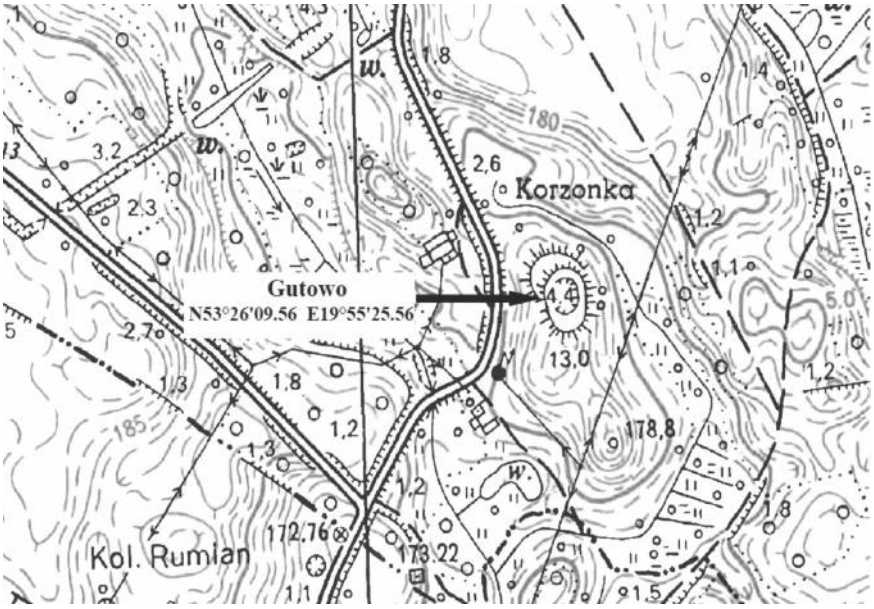
Grodzisko w Nicku (Nowym Dworze) – jego dzieje wiążą się z historią Nicka, miejscowości położonej 1,5 km na południe od naszego obiektu, znanej od 1334 roku[14]. Grodzisko w Nowym Dworze leży dziś na północnym brzegu Nidy (ryc. 9). Jest to obiekt nizinny, pierścieniowaty, o niezbyt regularnym kształcie i średnicy całkowitej 50-60 m oraz średnicy majdanu 30-40 m. Bronił go jeden wał zachowany obecnie do wysokości około 4 m nad poziom łąk (ryc. 10). Jak wskazuje topografia, widoczna jeszcze na XIX-wiecznych mapach pruskich, pierwotnie warownia znajdowała się na południowym brzegu rzeki, na cyplu oblanym nurtami Nidy ze wszystkich – prócz południa – stron. Natomiast w drugiej połowie XIV wieku grodzisko leżało na północnym brzegu rzeki. Owo przesunięcie nurtu rzeki należy wiązać z pracami ziemnymi prowadzonymi przez zakon krzyżacki w 1. połowie XIV wieku, podczas zmieniania biegu Welu i Wkry[15]. W 1997 roku przeprowadzono w Nicku badania sondażowe[16]. Wykopy usytuowano w południowo-zachodniej części grodziska; wykop 1/97 znajdował się na majdanie (3 x 6 m), zaś wykop 2/97 przeciął zewnętrzną część wału po tej samej osi co wykop 1/97, natomiast wykop 3/97 założono w pobliżu krawędzi wykopu 1/97. Na podstawie badań stwierdzono, że wał grodu w Nowym Dworze wzniesiono w konstrukcji drewniano-ziemnej (zapewne przekładkowej), dodając mu od zewnątrz kamienne wzmocnienie. Świadczy o tym wiele sprasowanych warstw rozłożonego drewna. Układ warstw pozwala na wyróżnienie dwóch faz istnienia umocnień. W pierwszej występuje ceramika z XI i XII wieku (w nasypie wału odkryto też ceramikę ręcznie lepioną), a tę fazę funkcjonowania grodu zamyka pożar, który strawił jego umocnienia. W warstwach związanych z odbudową gro-

[10] Grążawski 2001: 29-42.
[11] Czaja 2001: 6-28.
[12] Kołosowski 2001: 43-59.
[13] Poliński 2007: 62.
[14] Kowalczyk 2003: 128.
[15] Kowalczyk 1997: 386.
[16] Dulinicz 2000: 145-158.

du, datowaną na XII-XIII wiek, znalazła się wyłącznie ceramika całkowicie obtaczana.

Kres istnienia grodu – wiązany z pożarem – umieszczać należy na czasy po 1250 roku. Znalezione w wykopach nr 2 i 3 belki wydatowane zostały dendrochronologicznie (daty ścięcia po 1245, po 1251, po 1252 roku) przez T. Ważnego (1998).

W czasie badań uzyskano także dalsze informacje świadczące o istnieniu w pobliżu grodziska konstrukcji związanych albo z umocnieniami, albo z urządzeniami komunikacyjnymi (droga?, most?, pomost?), bowiem na sporządzonym w latach 40. XX wieku planie wysokościowym zaznaczono podłużną „groblę" znajdującą się bezpośrednio obok starorzecza Nidy, rysującego się w terenie na wschód od grodziska. Wskazuje to na ewentualny kierunek przejścia przez podmokłą dolinę rzeki, płynącej jeszcze wówczas na północ od grodu, a zatem także na miejsce, gdzie rozpoczynał się szlak wychodzący z niego na północ. Przekraczał on zapewne rzekę w bród, którego istnienia można się domyślać. Byłaby to owa *via antiqua* znana z dokumentu 1260 roku. Dodatkowym poparciem tej hipotezy jest poświadczenie funkcjonowania grodu jeszcze w 1252 roku, co potwierdzają wspomniane wyniki datowań dendrochronologicznych.



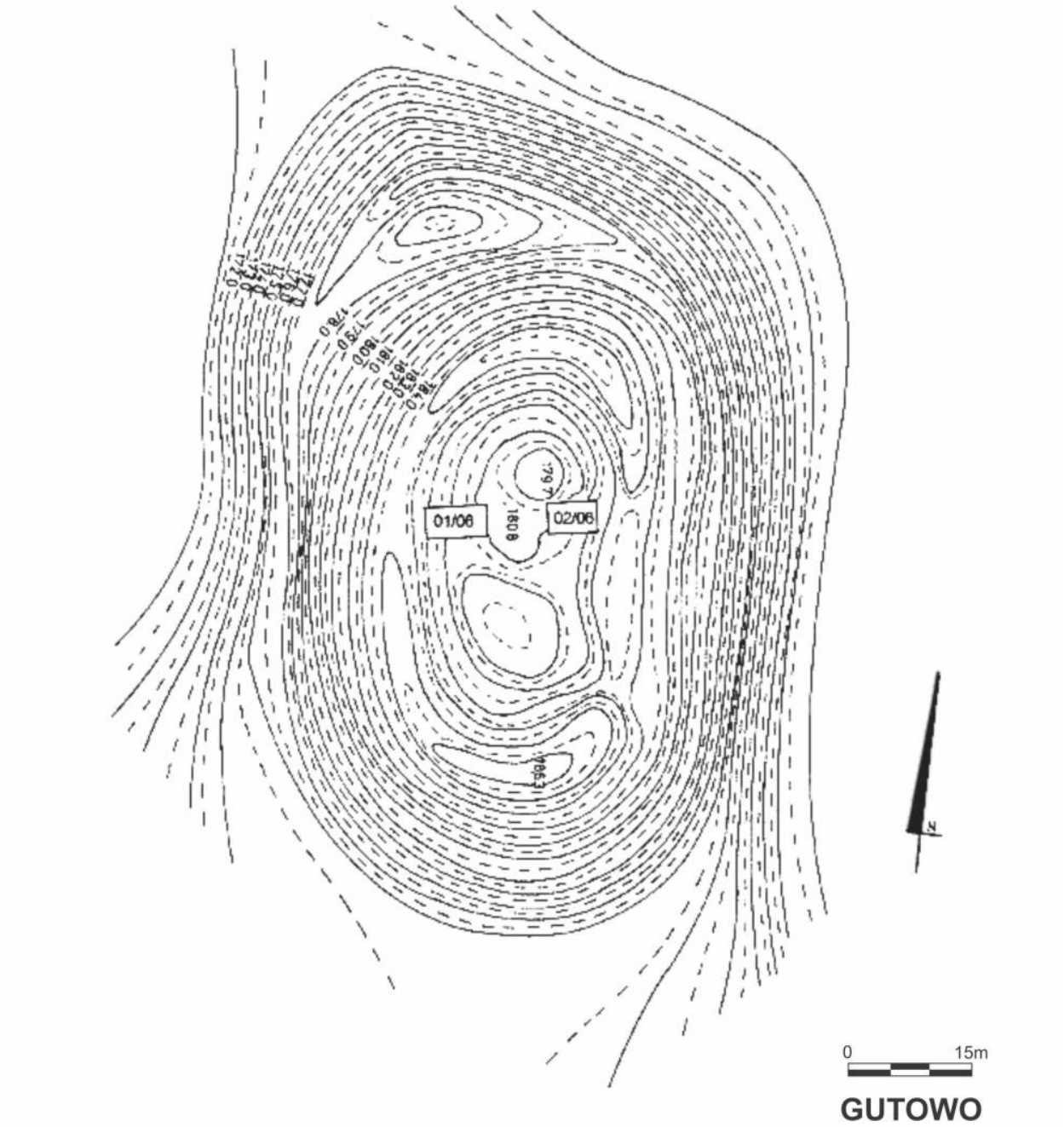
Ryc. 4. Gutowo, st. 1, gm. Lubawa. Lokalizacja grodziska na mapie
Fig. 4. Gutowo, site 1, Lubawa commune. Location of the stronghold

Grodzisko w Nielbarku – badane było po raz pierwszy przez ekspedycję Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu w 1990 roku. Obiekt, zaliczany do grodzisk wyżynnych, zajmuje skraj cyplowatego pagórka otoczonego podmokłymi łąkami (ryc. 11), ma kształt nieregularnego owalu o wymiarach 50 x 60 m. Jego wały są znacznie wyniesione względem łąk na wysokość 16-18 m oraz 5-6 m nad wypiętrzenie na majdanie, a także do 10 m ponad zagłębienie dookolnej wewnętrznej kotlinki przywałowej. Wał posiada trzy siodłowate obniżenia: w części północnej, południowo-wschodniej oraz w południowo-zachodniej. Można określić, że właściwie gród ma kształt „krateru", w którym praktycznie nie ma majdanu. Założonych kilka wykopów sondażowych pozwoliło na wstępne rozpoznanie stratygrafii grodziska. Niewielki wykop (70 x 70 cm) na cokołowatym wyniesieniu nie ujawnił żadnych śladów osadniczych, poza fragmentami ceramiki datowanymi ogólnie na XI wiek. Inny sondaż (1,5 x 2 m), w północno-wschodniej części grodziska, pozwolił odsłonić stratygrafię do głębokości 250 cm. Kolejne badania weryfikacyjne na tym grodzisku przeprowadził K. Grążawski w 1997 roku[17], kiedy założono dwa wykopy sondażowe; pierwszy (1,5 x 5 m), w którym stratygrafia sięgała 180 cm oraz drugi w części południowej majdanu (1,5 x 3 m) z rumowiskiem kamiennym (ryc. 12). Rozpoznaniu stratygrafii grodziska posłużyły ponadto odwierty geologiczne po oznaczonych osiach. Z obydwu wykopów pozyskano zaledwie kilkanaście fragmentów ceramiki całkowicie obtaczanej o stylistyce nawiązującej do wytwórczości garncarskiej ziemi chełmińskiej i dorzecza środkowej Drwęcy, wskazującej na XI wiek[18].

Podsumowując dotychczasowe badania możemy stwierdzić, że obiekt w Nielbarku nie był zbyt intensywnie osadniczo wykorzystywany. Zapewne chaty mieszkalne usytuowane były dalej na wschód, gdzie ma miejsce kontynuacja wyniesienia, na terenie domniemanej osady otwartej. Odsłonięte w nawarstwieniach rumowiska kamienne jak i przepalone węgle drzewne oraz fragmenty sprażonej gliny wskazują, że obiekt ten został zniszczony przez pożar. Czas zniszczenia grodu w Nielbarku można przyjąć wstępnie na połowę XI wieku[19].

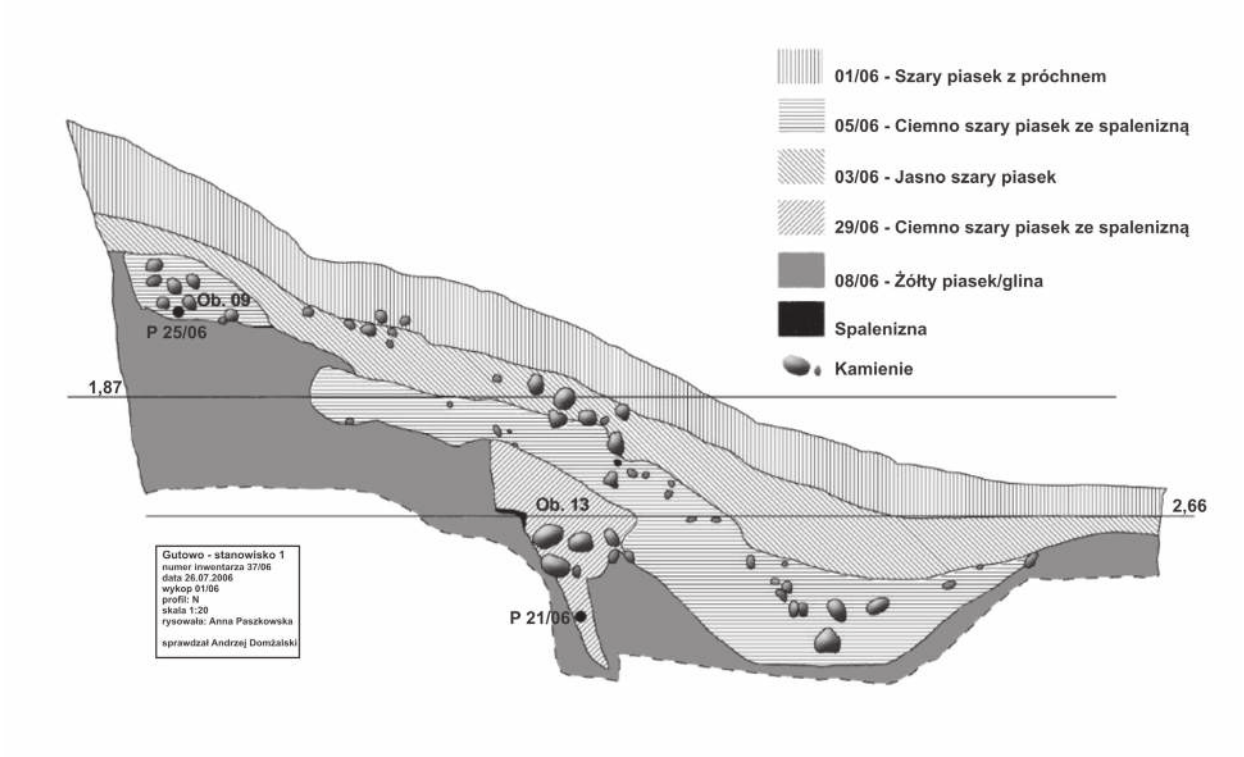
Grodzisko w Nowym Grodzicznie – to obiekt odkryty w 2006 roku podczas archeologicznych badań weryfikacyjnych przeprowadzonych przez ekspedycję Muzeum w Brodnicy[20]. Grodzisko usytuowane jest na obszarze młodoglacjalnym moreny falistej przylegającej do doliny Welu i zajmuje obszar cypla pagórka wcinającego się w nieckę Welu, na północny-zachód od niewielkiego jeziora o znacznie zarastających brzegach (ryc. 13). Obiekt posiada kształt czworoboku o zaokrąglonych

[17] Grążawski 2006: 24-25.
[18] Grążawski 2002.
[19] Chudziak 2001: 85-101.
[20] Grążawski 2006: 119-143.



Ryc. 5. Gutowo, st. 1, gm. Lubawa. Plan warstwicowy grodziska z wykopami badawczymi
Fig. 5. Gutowo, site 1, Lubawa commune. Contour-line plan of the stronghold with excavation trenches

narożnikach, zajmującego obszar u podstawy o wymiarach 60 x 60 m, zaś po koronie 40 x 40 m. Od północy i zachodu masyw grodziska odcięty jest od wysoczyzny suchą fosą sięgającą 3 m głębokości. W tym narożniku występuje największe przewyższenie wału, zaś w części zachodniej *plateau* występuje owalne lejowate zagłębienie średnicy około 15 m, głębokie na około 2,5 m. Zapewne jest to ślad po amatorskich pracach wykopaliskowych prowadzonych w okresie II wojny światowej przez ekipę niemieckich poszukiwaczy starożytności (ryc. 14). Badania weryfikacyjne w 1996 roku ograniczyły się do wykonania planu sytuacyjno-wysokościowego oraz dwóch wykopów sondażowych i prospekcji terenowej stanowiska. Wykop 1/96 o wymiarach 2 x 4 m pozwolił na odsłonięcie nawarstwień kulturowych sięgających miąższością do 120 cm, gdzie natrafiono na obiekt osadniczy w postaci jamy ze szczątkami kości zwierzęcych, jak i dość licznego ruchomego materiału zabytkowego w postaci fragmentów ceramiki naczyniowej całkowicie obtaczanej, datowanej na XII/XIII wiek. Wykop 2/96 odsłonił znacznie bogatszy obiekt, miąższości 140 cm, w postaci jamy zawierającej znaczną ilość ceramiki naczyniowej (400 fragmentów), którą można datować ogólnie na XII/XIII wiek. Mniejszy odsetek stanowiła ceramika późnośredniowieczna (XIV/XV wiek), która występowała zarówno w obiektach wczesnośredniowiecz-



Ryc. 6. Gutowo, st. 1, gm. Lubawa. Profil północny wykopu 1/06
Fig. 6. Gutowo, site 1, Lubawa commune. The northern profile of trench 1/06

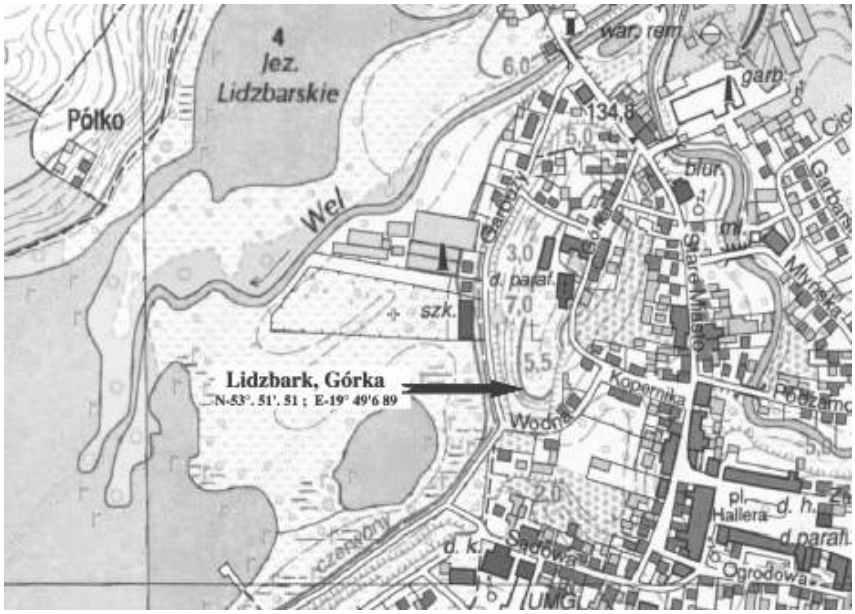


Ryc. 7. Gutowo, st. 1, gm. Lubawa. Fotoskład profilu północnego wykopu 1/06
Fig. 7. Gutowo, site 1, Lubawa commune. Photocomposition of the northern profile of trench 1/06

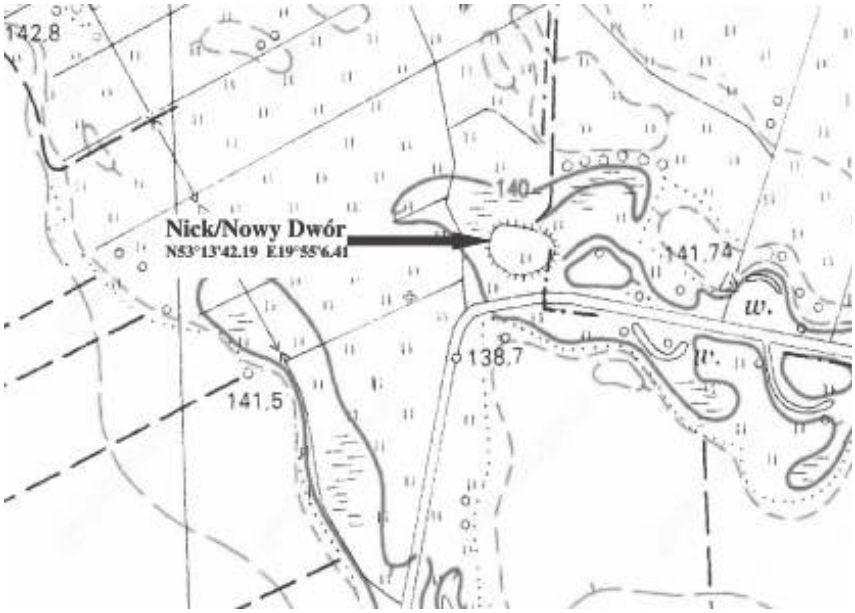
nych, jak i poza nimi. Istnieje uzasadniona hipoteza, że późnośredniowieczną fazę zasiedlenia tego miejsca łączyć można z osobą niejakiego Bertholda z Grodziczna, podwładnego zakonu krzyżackiego, który pojawia się w źródłach pisanych w 1403 roku w związku z otrzymaniem odszkodowania w wysokości 13 grzywien za utratę koni podczas wyprawy na Gotlandię [21], a później w 1423 roku otrzymał nadanie ziemskie wsi Grodziczno za obowiązek służby w zbroi ciężkiej na rzecz Zakonu[22]. Zatem istnieją wstępne przesłanki do uznania grodziska w Nowym Grodzicznie za obiekt o dwufazowym zasiedleniu. Pierwsze z nich miało miejsce na przełomie XII/XIII wieku, zaś drugie to fundacja późnośredniowieczna (gródek rycerski) z przełomu XIV/XV wieku.

Grodzisko w Nowym Dworze Bratiańskim – usytuowany jest na cyplowatym wzniesieniu wysoczyznowym przylegającym do głębokiej doliny o szerokości 100 m, obniżonej w stosunku do wysoczyzny o około 15-17 m. W dnie zabagnionej doliny znajduje się jezioro o powierzchni około 2 ha, przez które przepływa niewielka struga uchodząca do jeziora Skarlińskiego. Od południa obszar wysoczyzny rozcina szeroka dolinka erozyjna, której ujście wy-

[21] *Dienstbuch Kulmerlandes*: 14.
[22] *Triginta*: 218, 346.



Ryc. 8. Lidzbark, st. 1, gm. *loco*. Lokalizacja grodziska na mapie
Fig. 8. Lidzbark, site 1, *loco* commune. Location of the stronghold



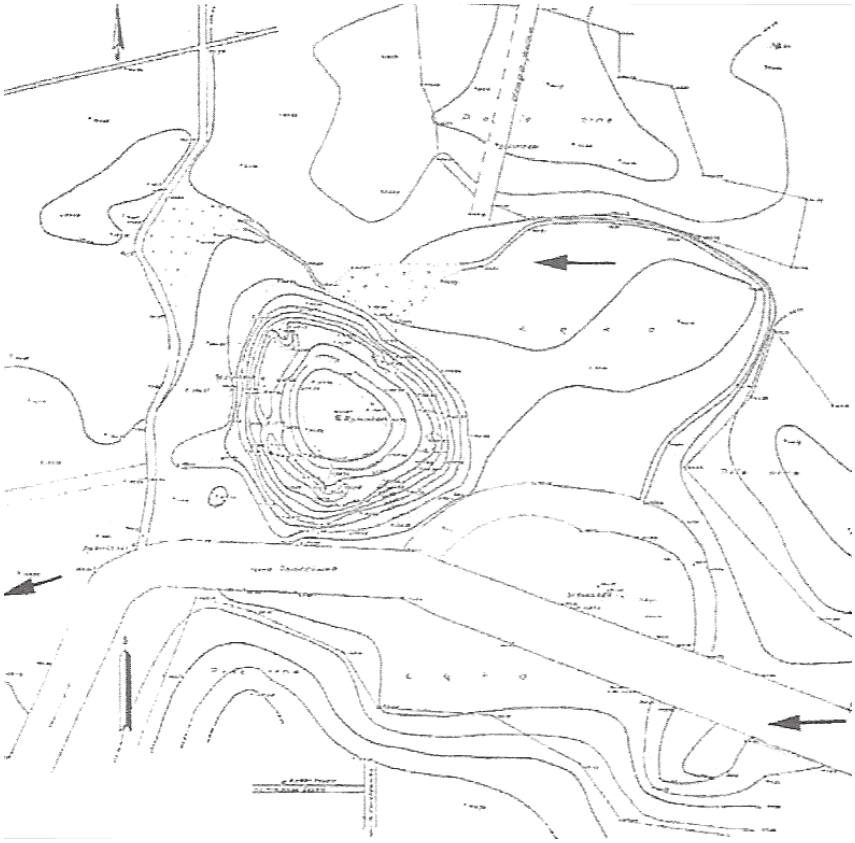
Ryc. 9. Nick, st. 1, gm. Lidzbark. Lokalizacja grodziska na mapie
Fig. 9. Nick, site 1, Lidzbark commune. Location of the stronghold

chodzi w kierunku jeziora. Grodzisko oddzielone jest od wysoczyzny niewielkim zagłębieniem – prawdopodobnie jest to pozostałość po suchej fosie (ryc. 15).

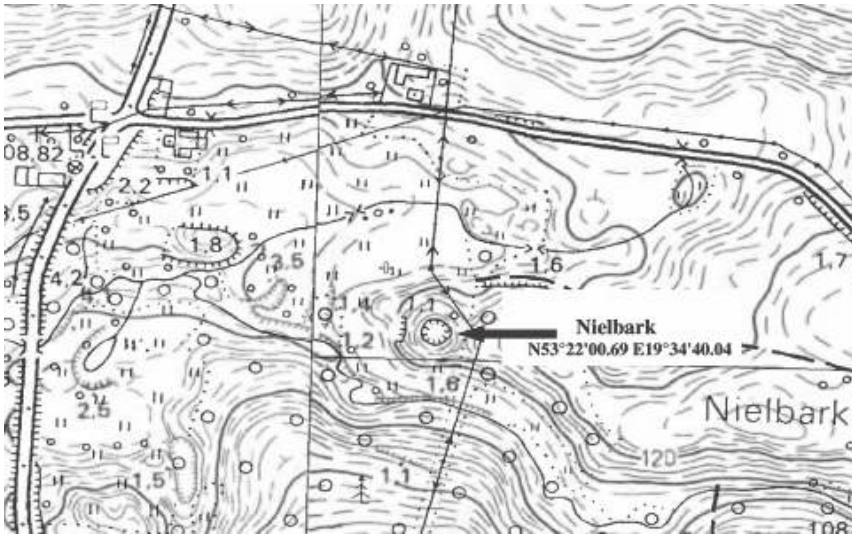
Grodzisko jest jednoczłonowe w kształcie owalu o wymiarach 45 x 90 m i powierzchni około 0,4 ha; otacza je podkowiasty wał, otwarty w kierunku jeziora. Wały zachowane do wysokości około 4 m, od strony południowo-zachodniej, południowej i północno-zachodniej łączą się ze stokiem doliny. Wewnętrzny stok wału łagodnie przechodzi w nachylony w kierunku południowym majdan, którego powierzchnia wynosi zaledwie 1 ar (ryc. 16). Pierwsze badania weryfikacyjno-sondażowe przeprowadziła tam ekipa Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu w 1990 roku, zakładając niewielki sondaż w wybierzysku ziemi w południowej części majdanu. Kolejne szersze prace badawcze miały miejsce w 1998 roku, kiedy to założono wykop sondażowy oraz dokonano serii odwiertów świdrem geologicznym. Wykop 1/98 o wymiarach 2 x 5 m zlokalizowano w miejscu styku wału z majdanem w północno-wschodniej części grodziska. W wyniku eksploracji i odwiertów uzyskano wgląd w stratygrafię grodziska, która swą miąższością sięgała 280 cm w wykopie 1/98, gdzie odsłonięto pozostałości dwu faz osadniczych i obiekt nieckowatego kształtu.

W wyniku przeprowadzonych badań pozyskano istotną próbę materiału zabytkowego (211 fragmentów ceramiki) określającą I fazę datowaną na IX(?) – 2. połowę X wieku, z którą wiąże się zasypisko obiektu mieszkalnego (miąższości około 1 m i długiego na około 4-5 m) odkrytego w sondażu. Nie natrafiono jednak na ślady żadnych trwałych konstrukcji zabudowań. II fazy datowanej na XII wiek, związanej z okresem wzmożonej ekspansji państwa polskiego z Mazowsza w kierunku ziem pruskich, nie udało się powiązać z wałem; być może w tym okresie zaadaptowano do celów mieszkalnych zachowany w dobrym stanie gród z fazy wcześniejszej i zniwelowano nawarstwienia fazy wcześniejszej[23]. Wydaje się jednak, że autorzy tych badań zbyt schematycznie podeszli do datowania I fazy szukając prostych analogii w stylistyczno-technologicznych odniesieniach wytwórczości garncarskiej ziemi chełmińskiej[24], co dla obszaru peryferycznie położonej ziemi lubawskiej nie znajduje uzasadnienia. Skłonny jestem datować I fazę podobnie jak w przypadku I fazy grodu w Świniarcu (Zwiniarzu) na pocz. XII wieku. Opuszczenie grodu mogło nastąpić bez śladów jego zniszczenia przez pożar. Odkryty na stanowisku 1b (osada przygrodowa) materiał zabytkowy wskazuje na łączność tego osiedla z grodem w obu fazach jego funkcjonowania.

[23] Chudziak, Bojarski i Weinkauf 1998.
[24] Zob. Chudziak 1991.



Ryc. 10. Nick, st. 1, gm. Lidzbark. Plan warstwicowy grodziska (wg Dulinicza 2007)
Fig. 10. Nick, site 1, Lidzbark commune. Contour-line plan of the stronghold (according to Dulinicz 2007)



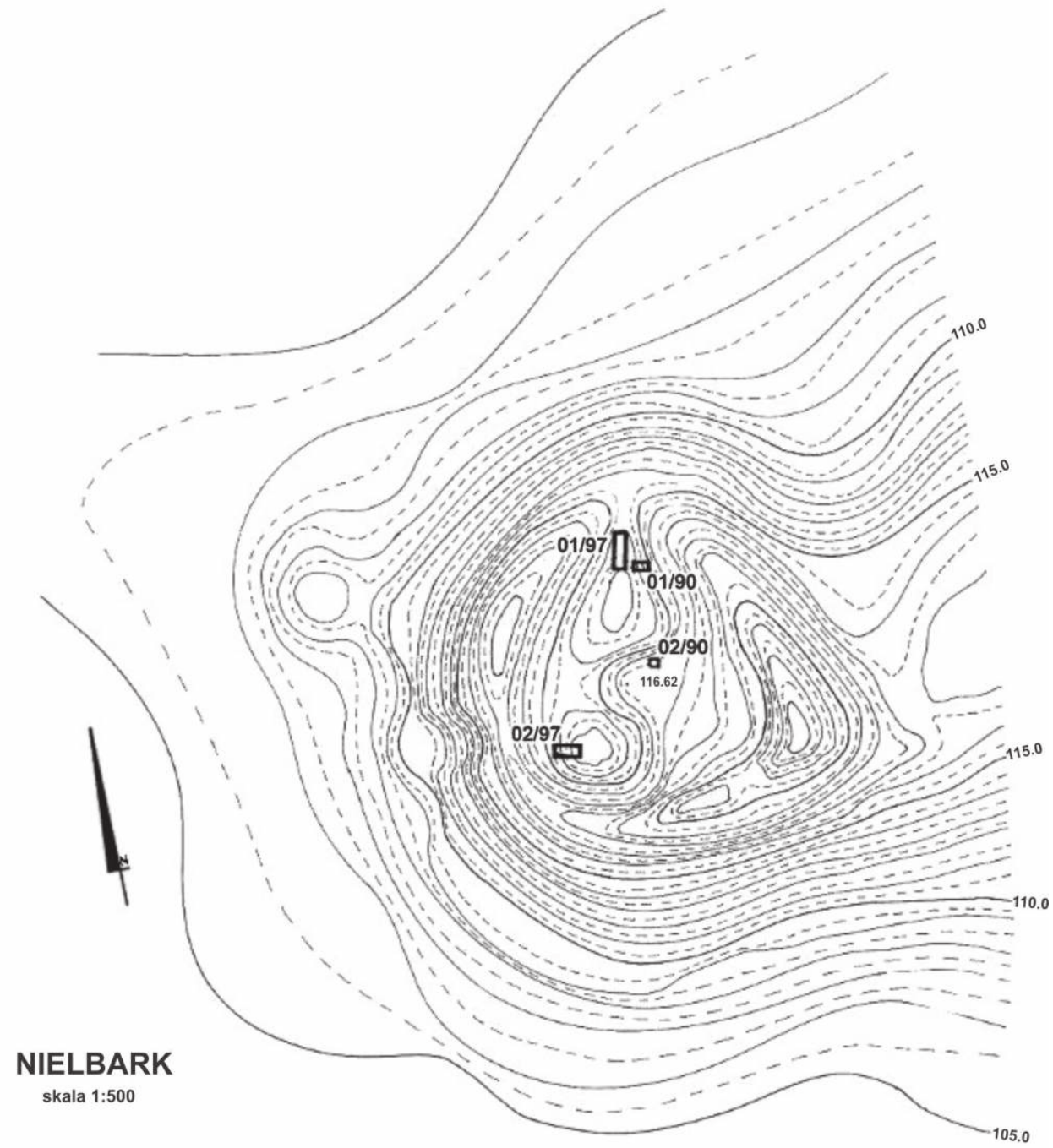
Ryc. 11. Nielbark, st. 1, gm. Kurzętnik. Lokalizacja grodziska na mapie
Fig. 11. Nielbark, site 1, Kurzętnik commune. Location of the stronghold

Gródzisko w Tarczynach – to badany w latach 70. XX w. (badania J. Gąssowskiego 1975-1978) obiekt położony na półwyspie jeziora Tarczyńskiego, średnich rozmiarów, założony na planie owalnym, o średnicy około 50-55 m, o znacznie wypiętrzonych wałach na wysokość 10-12 m od powierzchni lustra jeziora Tarczyńskiego oraz o 6-8 m od dna fosy odcinającej gród od wysoczyzny w kierunku południowo-zachodnim, gdzie położona jest osada otwarta (ryc. 17). Wały są znacznie przewyższone o 6-8 m ponad niewielki majdan o powierzchni do 2 arów, co świadczyć może o jego wybitnie militarnym charakterze (ryc. 18). Niestety wyniki badań grodziska nie zostały opublikowane. Rozległa na 50 arów osada przygrodowa, otoczona rowem, została przebadana całkowicie[25]. Chronologia funkcjonowania grodu nie jest wyjaśniona, bowiem znajdowane na powierzchni materiały dają szeroki przedział czasowy od IX do XIII wieku, co jest odpowiednikiem czasu funkcjonowania osady.

Grodzisko w Trzcinie – badane było wykopaliskowo w 1975 roku przez M. Miśkiewicz (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego), zaś w 1990 i 1998 roku przeprowadzone zostały badania sondażowo-ratownicze (wykop 1 x 2 m) przez ekipę Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu[26]. Wyniki badań z 1975 roku nie doczekały się niestety publikacji, ani sprawozdania w zasobach konserwatorskich.

Grodzisko położone jest na wschodnim krańcu płaskiego pagórka, stanowiącego większy fragment wysoczyzny, ograniczonego od zachodu szeroką podmokłą równiną, natomiast od wschodu głęboką doliną rzeki Wel (ryc. 19). Deniwelacje pomiędzy powierzchnią cypla a dnem doliny wynoszą około 14 m. W podłożu i na stanowisku występuje glina ciężka. Forma grodziska jest dobrze czytelna, jego całkowita powierzchnia, liczona wraz z wałami, wynosi niecałe 0,25 ha. Wał pierścieniowaty, w rzucie nieregularnie owalny (półksiężycowaty), otacza niewielki majdan o powierzchni około 2 arów. Szerokość wału na całym obwodzie wynosi około 15 m, wysokość od podstawy od zachodu wynosi około 5 m, natomiast od strony wschodniej stok wału łączy się ze stokiem doliny. W części północno-

[25] Maciszewski 2003: 113-120.
[26] Chudziak i Bojarski 1998.

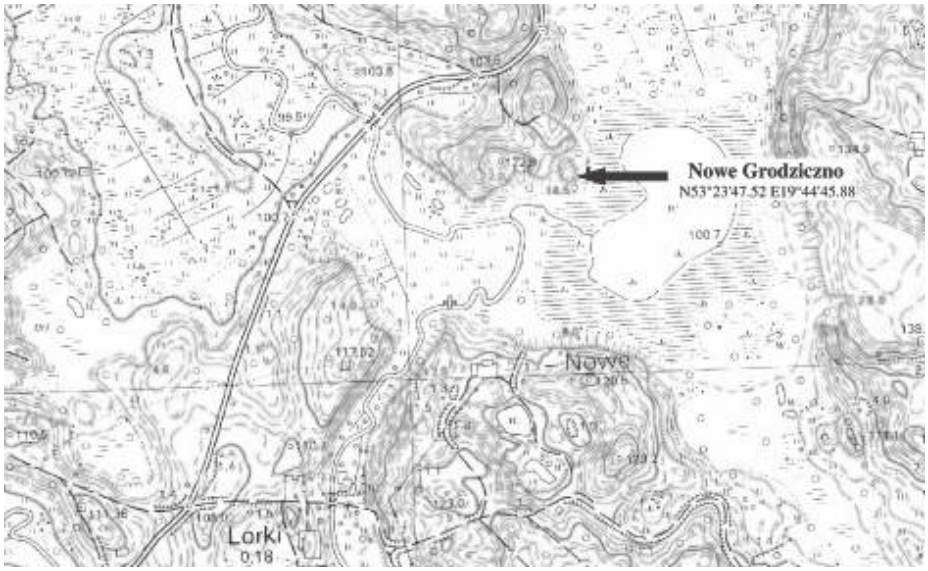


Ryc. 12. Nielbark, st. 1, gm. Kurzętnik. Plan warstwicowy grodziska z wykopami
Fig. 12. Nielbark, site 1, Kurzętnik commune. Contour-line plan of the stronghold with excavation trenches

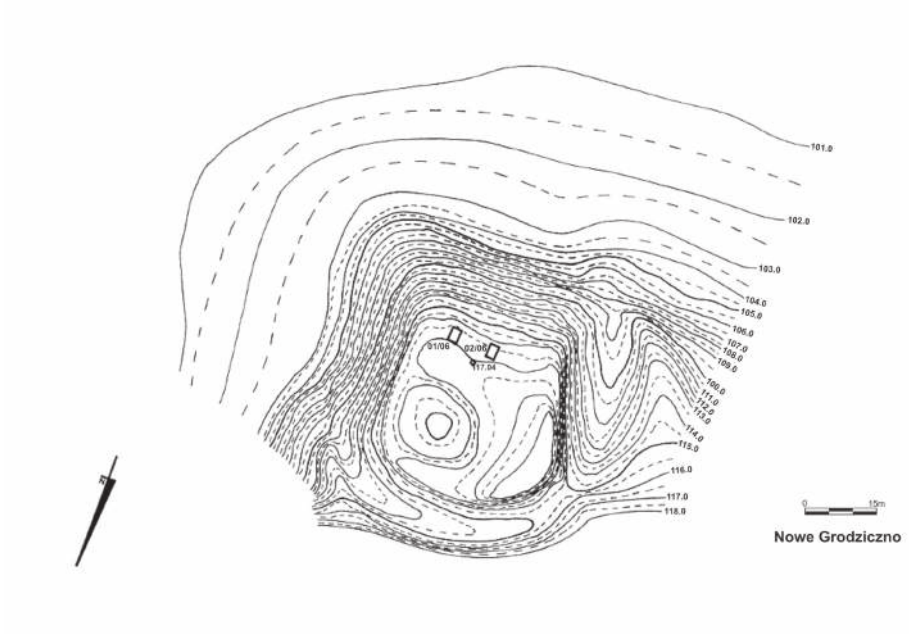
-wschodniej grodziska, za wałem, znajduje się ziemny bastion, oddzielony od właściwej formy grodziska obniżeniem. Wymiary jego wynoszą około 30 x 40 m, a jego powierzchnia położona jest około 3 m poniżej korony wału. Majdan w kształcie półowalu składa się z dwóch części, o podobnej wielkości, ale położonych na różnych poziomach. Część północno-wschodnia oddzielona jest uskokiem od części południowej i znajduje się około 2 m niżej. W obrębie majdanu występują liczne dzikie wykopy utrudniające przeprowadzenie planowych badań. W 1998 roku założono dwa wykopy sondażowe: wykop 1/98 o wymiarach 1 x 5 m w części zachodniej oraz wykop 1 x 4 m w części północno-wschodniej, oba na miejscu styku wału z majdanem (ryc. 20).

W najbliższym otoczeniu grodziska przeprowadzono powierzchniowe badania archeologiczne, pozyskując kilka fragmentów ceramiki o wczesnośredniowiecznej i późnośredniowiecznej metryce oraz kilka fragmentów naczyń pradziejowych.

W obu wykopach stwierdzono występowanie pozostałości obiektów w strefie przywałowej, które łączyć można z pierwotną zabudową grodu. Budynki mieszkalne(?), zagłębione na głębokość do 1 m poniżej pierwotnego poziomu terenu, sprzężone były z konstrukcjami



Ryc. 13. Nowe Grodziczno, st. 1, gm. Grodziczno. Lokalizacja grodziska na mapie
Fig. 13. Nowe Grodziczno, site 1, Grodziczno commune. Location of the stronghold



Ryc. 14. Nowe Grodziczno, st. 1, gm. Grodziczno. Plan warstwicowy grodziska z wykopami sondażowymi
Fig. 14. Nowe Grodziczno, site 1, Grodziczno commune. Contour-line plan of the stronghold with test trenches

wału. Być może również w partii środkowej majdanu występowały jakieś zagłębione w ziemię budowle, po których pozostał ślad w postaci odsłoniętej jamy w części wschodniej wykopu 1/98. Nierozstrzygnięte pozostają kwestie istniejącego podziału wewnętrznego grodziska i wzajemnych relacji między częścią południową, tworzącą rodzaj cytadeli oraz niższą częścią północno-wschodnią. Niestety, może to być trudne do określenia ze względu na znaczny stopień zniszczenia substancji zabytkowej stanowiska poprzez współczesne wykopy rabunkowe w obrębie wnętrza obiektu.

W wyniku przeprowadzonych badań nie jest możliwe, jak stwierdzają autorzy badań z 1998 roku, określenie szczegółowej chronologii grodziska w Trzcinie, datowanego na podstawie badań powierzchniowych AZP na późne średniowiecze[27]. Odkryte w nawarstwieniach, mało charakterystyczne ułamki naczyń, związane z młodszym chronologicznie etapem rozwoju garncarstwa polskiego, wydatowano na podstawie wyników analizy porównawczej z ceramiką z ziemi chełmińskiej na X-XII/XIII wiek. Nie jest jednak pewne czy na cały ten okres przypadało funkcjonowanie grodu. W części południowej obiektu stwierdzono materiał ceramiczny typologicznie odpowiadający materiałom ceramicznym z X-XI wieku (humus), natomiast w części północnej okryto fragmenty naczyń pochodzące zapewne z XII-XIII wieku (warstwa II) oraz z okresu późnego średniowiecza.

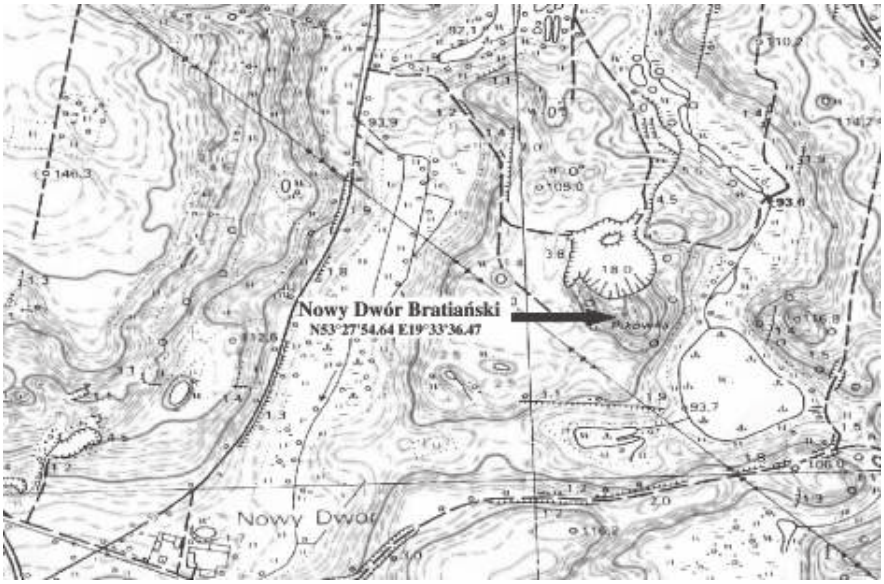
Odsłonięto ponadto, jak wspomniano, pozostałości zabudowy mieszkalnej grodu w postaci związanych z wałem nieckowatych jam zagłębionych w podłoże. Dywagacje autorów co do ich funkcji i konstrukcji jednak zbyt wybiegają poza możliwości poznawcze wąskoprzestrzennych wykopów. Niewielka ilość materiału zabytkowego skłaniała autorów tych badań do sugestii o schronieniowej funkcji grodu. Natomiast stosunkowo duża powierzchnia wałów i niewielki majdan świadczyć mogą o wybitnie obronnym charakterze tej warowni, co dodatkowo potwierdzałoby samo położenie grodziska, oddzielonego od wschodu i północy doliną Welu oraz stanowiący dodatkowy punkt wzmacniający obronność grodu bastion ziemny. Funkcje tego ostatniego wiązać należy być może ze strzeżeniem przeprawy

[27] Chudziak i Bojarski 1998.

przez Wel. W miejscu tym teren wysoczyzny łagodnie obniża się w kierunku dna doliny, gdzie być może istniał bród(?). Prawdopodobnie gród powstał w miejscu, gdzie wcześniej – w okresie plemiennym – istniała osada otwarta. Samo zaś funkcjonowanie grodu wiązać można z nasilającą się u schyłku XI i na początku XII wieku ekspansją osadniczą i militarną z Mazowsza.

Grodzisko w Świniarcu (Zwiniarzu) – usytuowane jest na kulminacji niewielkiego polodowcowego wzniesienia oddalonego o około 100 m od zachodniego brzegu jeziora Zwiniarz (ryc. 21). Do dzisiejszych czasów zachowała się jedynie zachodnia część obiektu, część wschodnia została zniwelowana prawdopodobnie w latach 70. XX wieku podczas usypywania grobli i budowy drogi biegnącej wzdłuż jeziora. Elipsoidalne wały o wymiarach 70 x 90 m u podstawy mają – licząc po koronie – około 40 x 50 m. Majdan grodziska znajduje się na wysokości 182,4 m n.p.m., współczesny poziom wody w jeziorze Zwiniarz to około 170 m n.p.m.; różnica między tymi dwiema wartościami wynosi około 12 m; zachowane wały mają wysokość około 3 m, mierząc od powierzchni majdanu. W najszerszym miejscu majdan ma około 40 m (ryc. 22). Walory obronne obiektu podnosi głęboki wąwóz otaczający go od wschodu i północnego wschodu, który określony został przez W. Łęgę[28] jako fosa, będąca zapewne tworem polodowcowym oraz wypływający z jeziora niewielki ciek wodny.

W zachowanym fragmencie wału brak obniżenia, które można by uznać za pozostałość po bramie, co wskazuje, że wejście mogło znajdować się od strony jeziora. Nie byłaby to sytuacja



Ryc. 15. Nowy Dwór Bratiański (Pikówka), st. 1, gm. Nowe Miasto Lubawskie. Lokalizacja grodziska na mapie

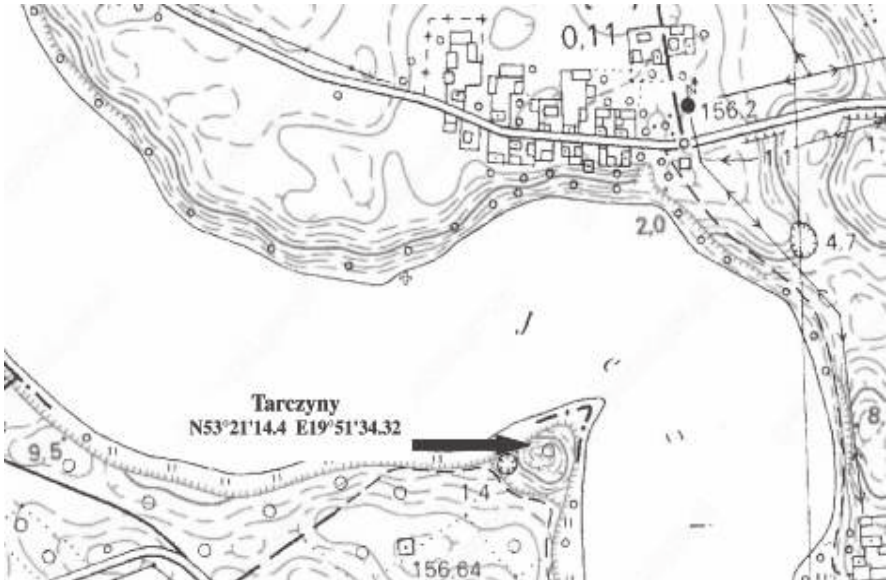
Fig. 15. Nowy Dwór Bratiański (Pikówka), site 1, Nowe Miasto Lubawskie commune. Location of the stronghold



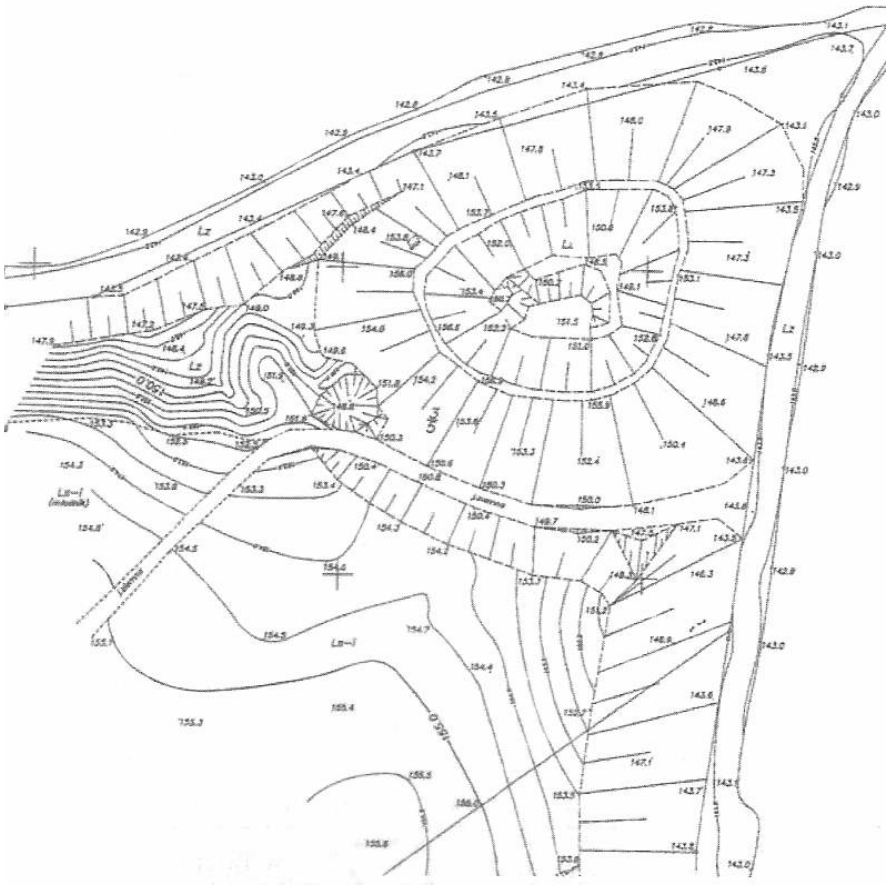
Ryc. 16. Nowy Dwór Bratiański (Pikówka), st. 1, gm. Nowe Miasto Lubawskie – plan warstwicowy z wykopem sondażowym

Fig. 16. Nowy Dwór Bratiański (Pikówka), site 1, Nowe Miasto Lubawskie commune – contour-line plan of the stronghold with the test trench

[28] Łęga 1930: 539.



Ryc. 17. Tarczyny, st. 1, gm. Lidzbark. Lokalizacja grodziska na mapie
Fig. 17. Tarczyny, site 1, Lidzbark commune. Location of the stronghold



Ryc. 18. Tarczyny, st. 1, gm. Lidzbark. Plan warstwicowy grodziska
Fig. 18. Tarczyny, site 1, Lidzbark commune. Contour-line plan of the stronghold

wyjątkowa – właśnie takie rozwiązanie zaobserwowano na grodzisku w Napolu[29]. Dodatkową przesłanką potwierdzającą ten domysł zdaje się być istnienie półki zaczynającej się u podnóża wzniesienia, w jego części południowo-zachodniej, i biegnącej stopniowo, wznosząc się dookoła zewnętrznego stoku umocnienia, przy północno-zachodniej krawędzi wału sięgającej niemal jego korony. Niewykluczone, że jest to pozostałość jedynego możliwego podejścia do bramy grodu.

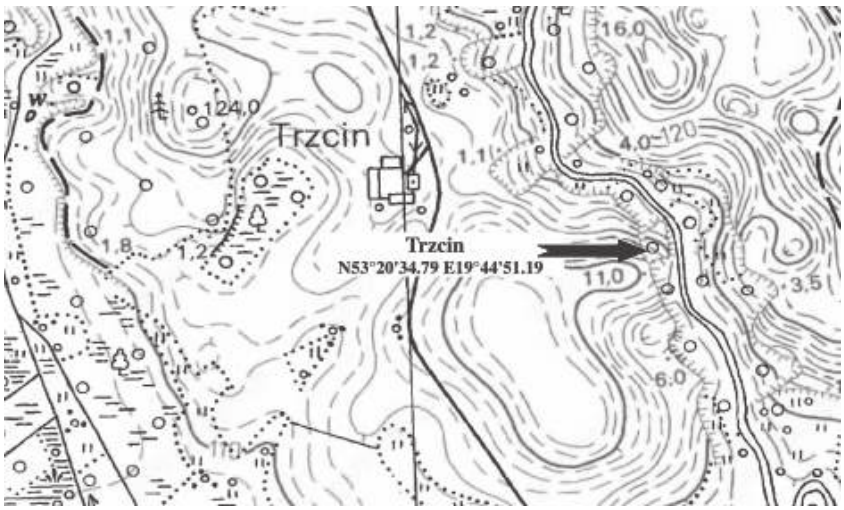
Grodzisko w Świniarcu (Zwiniarzu) w starszej literaturze figuruje pod nazwą Łążyn, wspominał o nim Gotfryd Ossowski[30]. W okresie międzywojennym obiekt ten opisał W. Łęga, zaliczając go do grodzisk o nie zamkniętym pierścieniu wałów. W 1968 roku stanowisko to zostało objęte programem weryfikacji grodzisk prowadzonym przez A. Kolę. W 1990 roku W. Chudziak i P. Gurtowski przeprowadzili tam badania sondażowe. W zachodniej części grodziska, u podnóża wału otwarto i zadokumentowano wykop o wymiarach 1 x 3 m; udało się wtedy potwierdzić wczesnośredniowieczną metrykę grodu i odsłonić nawarstwienia przywala. Niewielka skala prac nie pozwoliła jednak na uściślenie chronologii ani na określenie intensywności użytkowania grodu.

W 2005 roku grodzisko w Świniarcu (Zwiniarzu) przebadano w ramach projektu badań nad wczesnośredniowiecznymi grodziskami na pograniczu słowiańsko-pruskim, prowadzonego przez Muzeum w Brodnicy. Otwarto dwa wykopy, skierowane dłuższymi bokami wzdłuż osi północno-zachodniej – południowo-wschodniej, przecinające nawarstwienia wewnętrznej części wału i przywala, pomiędzy nimi wykonano serię wierceń sondażowych.

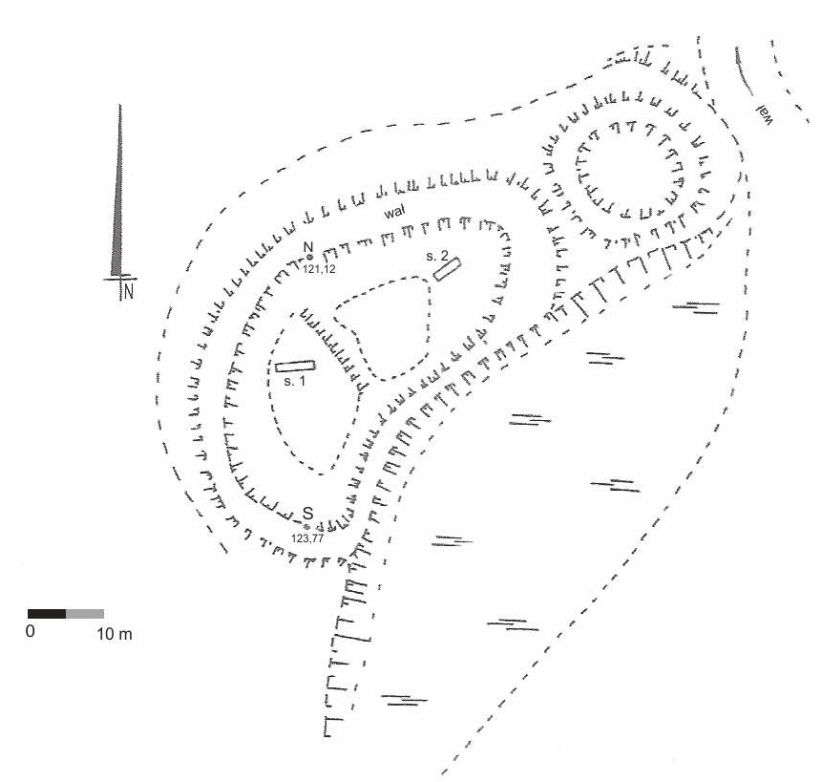
Wykop 1/05 o wymiarach 4 x 10 m założono w północnej części grodziska (ryc. 23-24). Pod humusem zalegała warstwa polepy o miąższości 5-10 cm, stanowiąca pozo-

[29] Poliński 1994: 116.

[30] Ossowski 1881: 7.



Ryc. 19. Trzcin, st. 1. gm. Grodziczno. Lokalizacja grodziska na mapie
Fig. 19. Trzcin, site 1, Grodziczno commune. Location of the stronghold



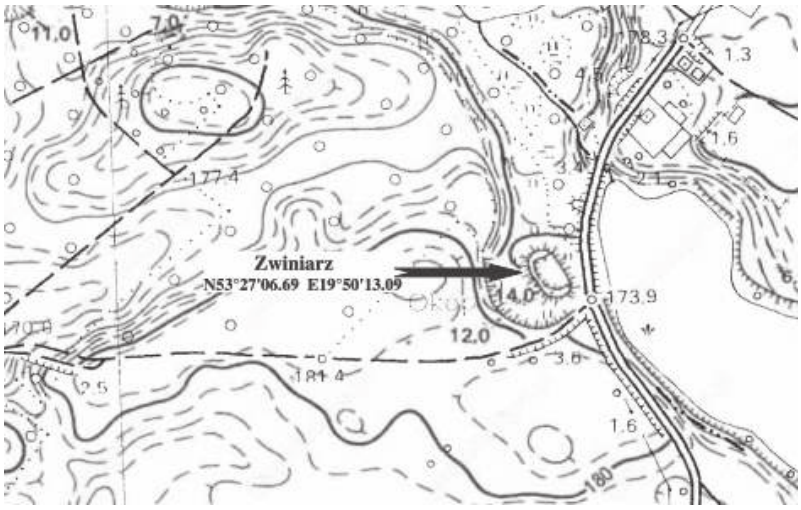
Ryc. 20. Trzcin, st. 1 gm. Grodziczno. Szkicowy plan grodziska z wykopami sondażowymi
Fig. 20. Trzcin, site 1, Grodziczno commune. The schematic plan of the stronghold with test trenches

stałości płaszcza glinianego wzmacniającego lico wału. Poniżej, na skłonie wału odsłonięto średniej wielkości kamienie – pozostałości kamiennego lica wału, a u podnóża odsłonięto ciągnący się wzdłuż umocnień rów wypełniony kamieniami, spalenizną i szczątkami organicznymi (prawdopodobnie sondaż z 1990 roku przeciął te same nawarstwienia). Wkop ten mógł powstać w wyniku wybierania ziemi, która posłużyła do podwyższenia umocnień, później zaś został wypełniony materiałem osypującym się z lica wału (nie zarejestrowano śladów celowego niszczenia wału) i szczątkami pokonsumpcyjnymi pozostawionymi przez użytkowników grodziska (duża liczba kości zwierzęcych i ułamków ceramiki; znaleziono także rybie łuski). Ułamki naczyń znalezione w wykopie 1/05 wykazują dużą jednolitość technologiczną, a co za tym idzie zapewne także zwartość chronologiczną; dominuje ceramika całkowicie obtaczana.

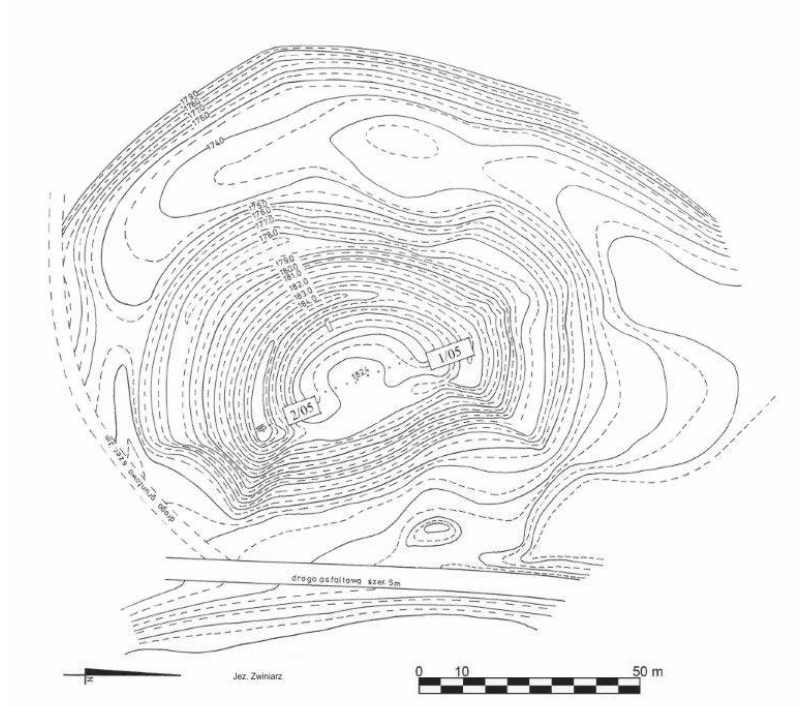
Wykop 2/05 o wymiarach 4 x 8 m umieszczono w południowej części grodziska. Pod humusem nie zaobserwowano zwartej warstwy polepy, bezpośrednio pod nim ukazały się pozostałości kamiennego lica wału (na złożu wtórnym spoczywały tam dwie połówki bieguna żarna rotacyjnego), zachowane nieco lepiej niż te widoczne w wykopie 1/05. Również tutaj u podnóża wału uchwycono biegnący wzdłuż niego rów; dobry stan lica zdaje się tłumaczyć nieco mniejszą ilością kamieni w tej części wypełniska w porównaniu do wykopu 1/05. Materiał masowy nie różnił się od pozyskanego w wykopie 1/05, również tutaj znaleziono rybie łuski. Wśród kamieni znaleziono między innymi żelazny toporek, osełkę z łupku i żelazne okucie. W wykopie 2/05 natrafiono na dość wyraźnie rysujące się w żółtym piasku podłużne, ciemne smugi spalenizny – prawdopodobnie pozostałości po jakichś elementach drewnianych. Pod nimi natrafiono na trzy lub cztery niewielkie obiekty (ich granice były rozmyte, stąd trudności w ich rozgraniczeniu), w których znaleziono ceramikę przykrawędnie obtaczaną i niewielką ilość fragmentów naczyń podobnych do pozyskanych z wyższych warstw kulturowych – być może są to pozostałości wcześniejszej fazy osadniczej, trudno jednak ustalić dzielące je relacje czasowe.

Na majdanie grodziska, pomiędzy oboma wykopami, na osi przechodzącej przez ich północno-zachodnie boki wykonano 9 odwiertów w odstępach co 2,5 m. W każdym z nich sytuacja stratygraficzna przedstawiała się podobnie: pod humusem o miąższości od 25 do 40 cm natrafiano na warstwę ciemnego żwiru słabogliniastego, w pięciu przypadkach na głębokości od 60 do 90 cm świder natrafiał na blokadę z kamieni.

Badania grodziska w Świniarcu (Zwiniarzu) pozwoliły wydatować obiekt na XII–XIII wiek. Chronologia ta opiera się na analizie ceramiki, pozyskane zabytki wydzielone nie mogły być bowiem uznane za dobre wyznaczniki chronologiczne. Nie ustalono różnic czasowych pomiędzy dwiema stwierdzonymi fazami osadniczymi, ślady starszej fazy są raczej nikłe. Udało się stwierdzić, że od wewnątrz wał grodziska licowano kamieniami i (przynajmniej na jakimś odcinku) polepą. Wydaje się, że umocnienie zostało podwyższone ziemią wydobytą z podwala, śladem po tym może być dookolny rów, którego fragmenty były widoczne w obu wykopach jak też w sondażu z 1990 roku. Wydaje się, że grodzisko nie było zamieszkiwane zbyt długo, ale ilość i charakter materiału masowego wskazuje na intensywne jego użytkowanie, którego charakter może przybliżyć analiza pozyskanych z tego stanowiska szczątków zwierzęcych[31].



Ryc. 21. Świniarc (Zwiniarz), st. 1, gm. Grodziczno. Lokalizacja grodziska na mapie
Fig. 21. Świniarc (Zwiniarz), site 1, Grodziczno commune. Location of the stronghold



Ryc. 22. Świniarc (Zwiniarz), st. 1, gm. Grodziczno. Plan warstwicowy grodziska z wykopami badawczymi
Fig. 22. Świniarc (Zwiniarz), site 1, Grodziczno commune. Contour-line plan of the stronghold with the test trenches

Grodzisko w Grążawach – położone w widłach Drwęcy i Brynicy (ryc. 25) to obiekt dwuczłonowy. Pierwszy człon obiektu ma kształt elipsoidalnego wału zajmującego obszar około 60 x 70 m i jest wyniesiony maksymalnie około 5-6 m względem otaczającego terenu. Zagłębiony nieckowaty majdan, o powierzchni około 40 x 40 m, posiada w środkowej części nieznaczne wypiętrzenie. Na zachód od I członu grodziska występują ślady dawnej fosy, za którą występuje „bastion" kształtem zbliżony do równobocznego trójkąta o boku 70-80 m, stanowiący naturalne zakończenie półwyspu wcinającego się w zabagnioną dolinę Brynicy. Między członem I i II znajduje się nieckowate obniżenie terenu, identyfikowane z dawną fosą. Wał II członu posiada kształt podkowiasty, założony na planie dość regularnego prostokąta o wymiarach 70 x 100 m, jest przewyższony na około 5-6 m. Wał u podstawy osiąga szerokość około 25 m. Jego majdan, w środku nieznacznie przewyższony, zajmujący powierzchnię około 60 x 60 m jest nieznacznie zagłębiony na obrzeżach. Po jego zewnętrznej, południowo-wschodniej stronie, występuje nieckowate zagłębienie – ślad po dawnej fosie, odgradzającej gród od osady podgrodowej, zajmującej obszar co najmniej 2 ha. Przylegający do rzeki II człon wału, wznoszący się na około 9-10 m nad poziom wody, ulega ciągłej stopniowej denudacji na skutek silnie erodującej w tym miejscu Drwęcy (ryc. 26-27).

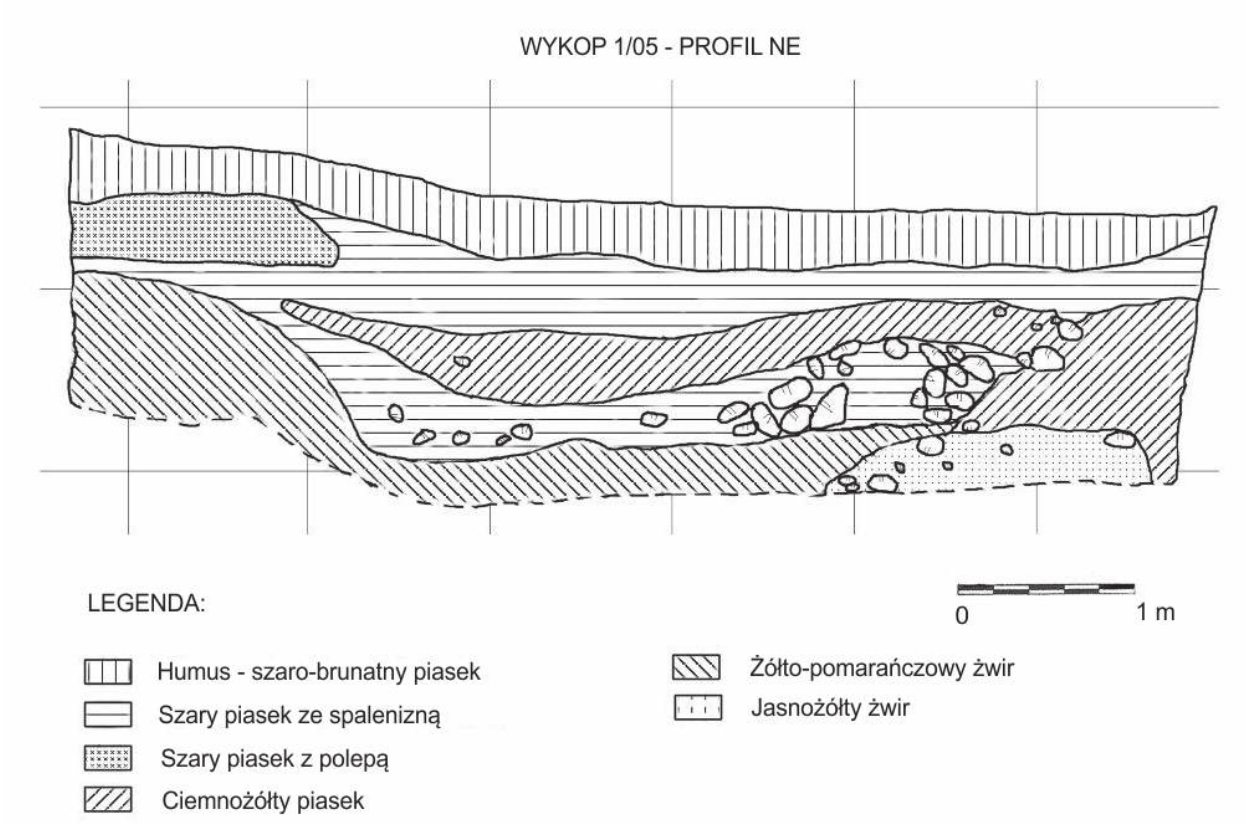
Pierwsze prace badawcze na omawianym zespole osadniczym przeprowadzone zostały w 1969 roku przez ekspedycję Katedry Archeologii UMK w Toruniu i Muzeum Grudziądzu[32]. Skoncentrowały się one głównie na obszarze osady przygrodowej, gdzie założono 12 wyko-

[31] Grążawski, Marcjanek i Wasilewski 2007: 221-230.

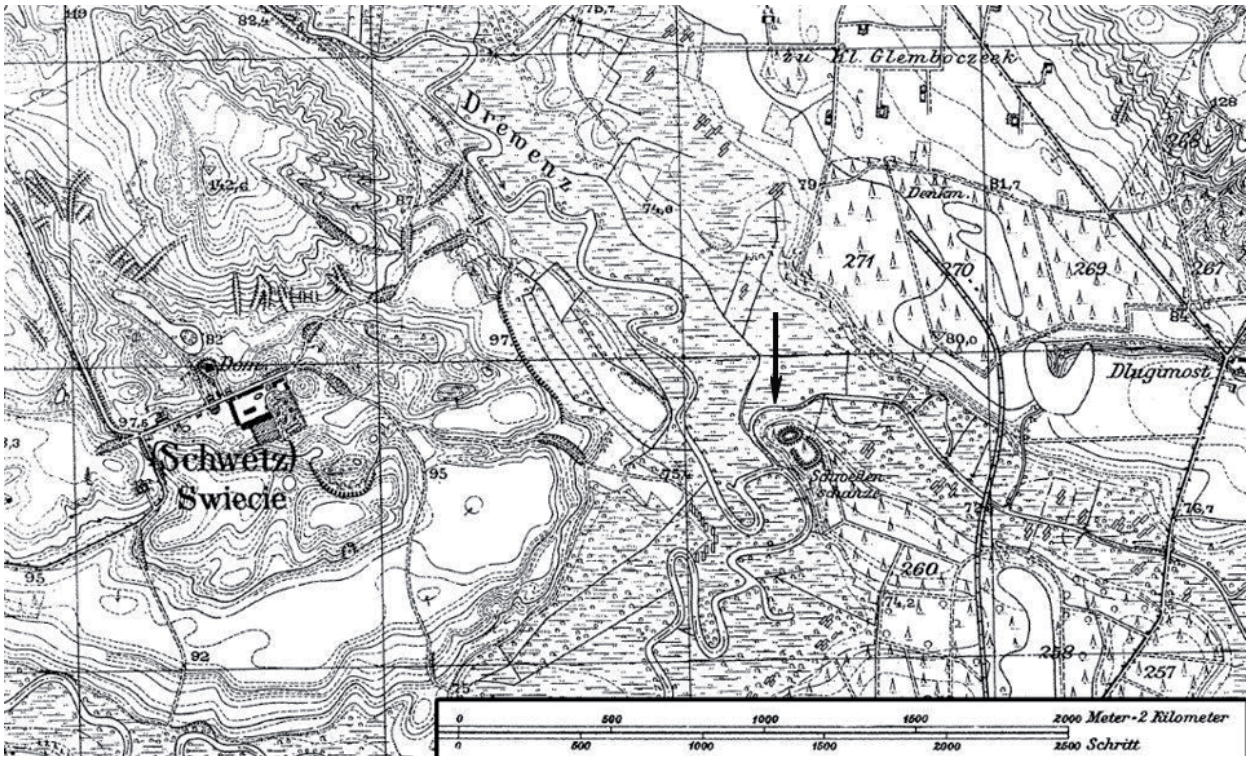
[32] Boguwolski i Kola 1972: 78-81.



Ryc. 23. Świniarc (Zwiniarz), st. 1, gm. Grodziczno. Profil północno-wschodni wykopu 1/05
Fig. 23. Świniarc (Zwiniarz), site 1, Grodziczno commune. The north-east profile of trench 1/05



Ryc. 24. Świniarc (Zwiniarz), st. 1, gm. Grodziczno. Profil północno-wschodni wykopu 1/05
Fig. 22. Świniarc (Zwiniarz), site 1, Grodziczno commune. The north-east profile of trench 1/05



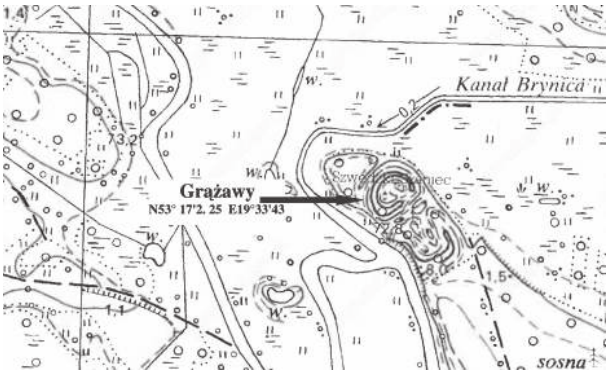
Ryc. 25. Grążawy, st. 1 i 2, gm. Bartniczka. Lokalizacja grodziska na mapie z początku XX wieku, tzw. *Schwedenschanze,* i obecnie (rycina poniżej)

Fig. 25. Grążawy, site 1 & 2, Bartniczka commune. The location of the stronghold on a map from the beginnings of the 20th century, the so-called *Schwedenschanze,* and at present (figure below)

pów badawczych, każdy o wymiarach 4,5 x 4,5 m (co dało 2,5 ara powierzchni badawczej), w których zadokumentowano 10 obiektów osadniczych w postaci jam o charakterze mieszkalno-gospodarczym[33].

W 1969 roku wyeksplorowano po jednym wykopie, o wymiarach 4,5 x 4,5 m, na każdym z majdanów obydwu członów grodziska. Ujawniły one na I członie nawarstwienia o miąższości 0,6-0,7 m, zalegające na piaszczystym calcu, świadczące o jednofazowości tej części zespołu warownego. Na środku majdanu II członu grodziska odkryto ślady owalnej jamy o wymiarach 0,95 x 0,75 cm, o miąższości 30-40 cm.

Bardziej złożony układ stratygraficzny, o miąższości do 1,5 m, odkryto w 1990 roku w niewielkim sondażu (2 x 2 m) w części południowo-zachodniej (przywałowej) majdanu II członu grodziska. Wyróżniono w nim nawarstwienia dwu faz osadniczych, z których pierwszą datowano na okres wczesnośredniowieczny, drugą zaś na czasy późnego średniowiecza i przełom nowożytności[34]. Podjęte przez Muzeum w Brodnicy kolejne kampanie wykopaliskowe latach 1996 i 2002-2004 realizowane były w ramach grantów KBN oraz WSHE we Włocławku i pozwoliły na rozpoznanie układu stratygraficznego na obydwu członach grodziska, a także osady przygrodowej oraz przeprawy mostowej[35] (ryc. 28-30).

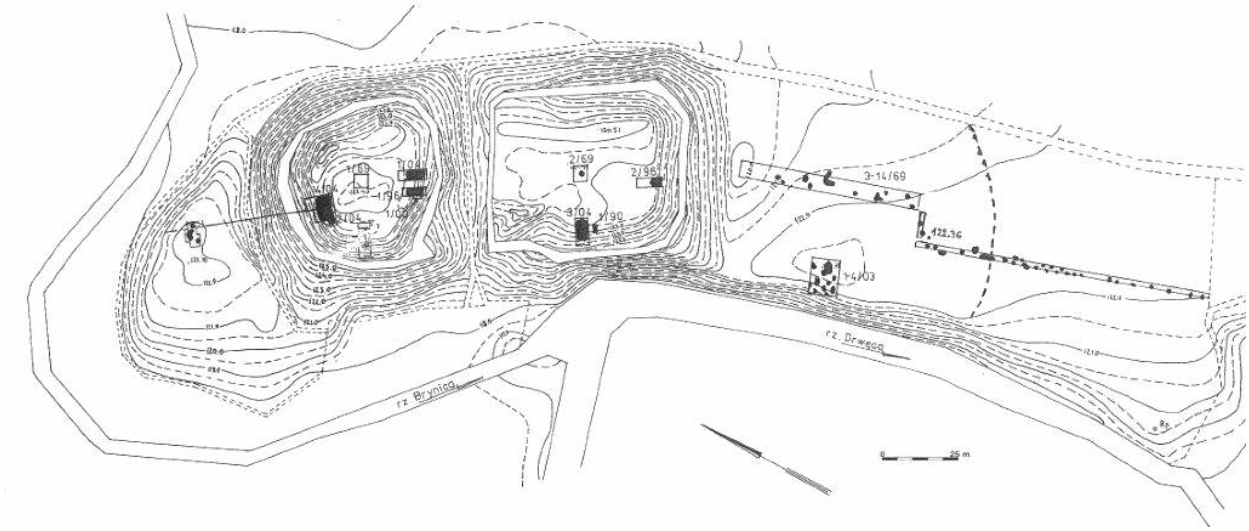


W południowo-wschodniej części I członu grodziska w wykopach 1/96 (3 x 7 m) oraz 1/02 (1,5 x 1,5 m) oraz 1/04 (4 x 8 m) zadokumentowano nawarstwienia

[33] Kola 1974: 9-42.

[34] Kola 1974: 56-59.

[35] Badania w 1996 roku przeprowadzono w ramach grantu KBN (1 H01G 05708) pt. *Przemiany kulturowe pogranicza polsko-pruskiego we wczesnym średniowieczu. Dorzecze środkowej Drwęcy,* kierowanego przez autora niniejszego opracowania. Koncentrowały się one na obydwu członach grodziska. Badania w latach 2002-2003 finansowano z grantu uczelnianego WSHE we Włocławku pt. *Kształtowanie się struktur państwa piastowskiego na polsko-pruskiej rubieży osadniczej. Kasztelania świecka i michałowska*. Odnosiły się one do badań na grodzisku, osadzie przygrodowej oraz skupiały się na poszukiwaniach tzw. przeprawy mostowej. Prace badawcze kontynuowano w 2004 roku w ramach grantu Ministerstwa Nauki i Informatyzacji - Departament Badań Naukowych (1 H01H 064 27) pt. *Pogranicze polsko-pruskie we wczesnym średniowieczu. Ziemia lubawska,* gdzie skoncentrowano się na badaniach obydwu członów grodu.



Ryc. 26. Grążawy, st. 1 i 2, gm. Bartniczka. Plan warstwicowy zespołu osadniczego z wykopami i oznaczeniem przebiegu fosy na osadzie przygrodowej

Fig. 26. Grążawy, site 1 and 2, Bartniczka commune. The contour-line plan of the settlement complex with trenches and indicated course of the moat in the neighbouring settlement

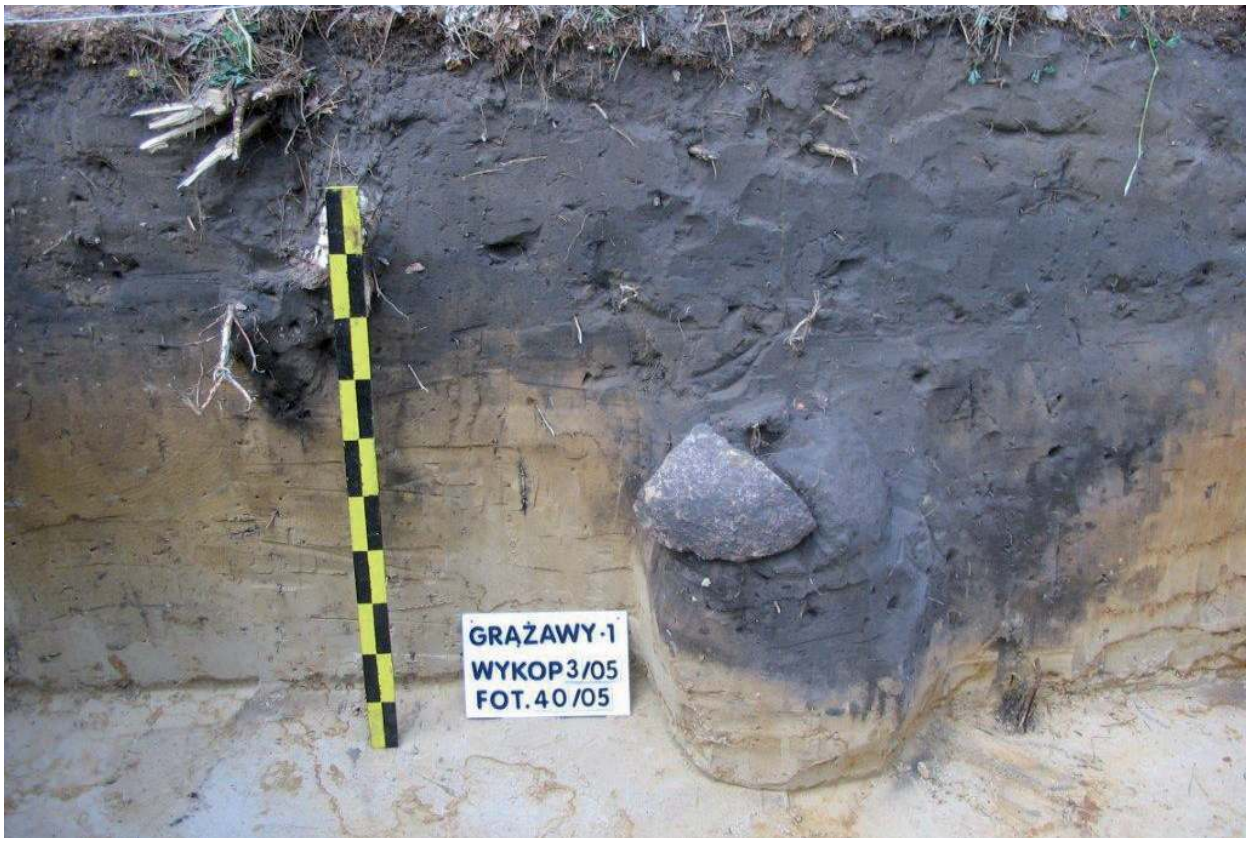


Ryc. 27. Grążawy, st. 1 i 2, gm. Bartniczka. Fotografia lotnicza z lat 60. XX wieku (a – zespół osadniczy, b – przeprawa mostowa)

Fig. 27. Grążawy, site 1 and 2, Bartniczka commune. The aerial photograph of the 1960s (a – settlement complex, b – bridge passage

zniszczeniowo-pożarowe do 1,6 m miąższości, w których zachowało się rozsuwisko przepalonych bierwion drewnianych, stanowiących pozostałość przekładkowej konstrukcji wału (ryc. 31). Po przeciwnej stronie majdanu I członu grodziska w wykopach 2/04 (4 x 8 m) oraz 4/04 (2 x 6 m) odsłonięto ślady spalonych drewnianych umocnień wału, a także sięgające miąższości około 2 m nawarstwienia zabudowy mieszkalnej w postaci śladów drewnianego domostwa odkrytego zapewne w 2/3 swej powierzchni (przypuszczalnie zajmującego około 16-18 m^2) ze śladami zniszczonego pieca kamiennego (paleniska). W wypełnisku obiektu mieszkalnego znajdowało się niezwykle dużo fragmentów naczyń ceramicznych i pokonsumpcyjnych szczątków zwierzęcych (kości). Zagadkowym znaleziskiem okazały się odkryte w spągu tegoż wypełniska niekompletne szczątki szkieletu ludzkiego, zalegającego w układzie poza anatomicznym. Być może to szkielet jednego z mieszkańców grodu, który został przygnieciony zawalającymi się konstrukcjami ścian domostwa i umocnień wału(?).

W części południowej przywałowej partii wału II członu grodziska, nawiązując do wykopu 1/90, otwarto wykop 3/04 (4 x 10 m), w którym odsłonięto nawarstwienia znacznej miąższości, sięgającej około 2 m, przy czym obok wyróżnionej fazy późnośredniowiecznej/nowożytnej zadokumentowano poniżej dwie wczesnośrednio-



Ryc. 28. Grążawy, st. 2, gm. Bartniczka. Przekrój obiektu osadniczego na „przyczółku" osady otwartej (przygrodowej) z widocznym żarnem kamiennym
Fig. 28. Grążawy, site 2, Bartniczka commune. The section of a settlement feature located on the "bridgehead" of the open settlement, with visible quern-stone



Ryc. 29. Grążawy, st. 2, gm. Bartniczka. Przekrój przez fosę oddzielającą dwie fazy osady przygrodowej
Fig. 29. Grążawy, site 2, Bartniczka commune. The intersection of the moat dividing two phases of the settlement

wieczne fazy osadnicze, które wyraźnie oddzielone były niwelacyjnymi warstwami żółtego piasku. Nawarstwienia te jednak nie dają podstaw do upatrywania tam zabudowy wewnętrznej grodu. Przynajmniej pierwsza faza osadnicza odkryta w wykopie 3/04 w tej części grodziska odnosić się może do fazy przedgrodowej, która wystąpiła też w postaci jamy w centralnej partii majdanu.

W południowo-wschodniej części II członu grodziska w wykopie 2/96 (3 x 7 m) odsłonięto dość złożony układ stratygraficzny sięgający miąższości do 2,9 m w lico wału.

W nawarstwieniach obydwu członów grodziska w wykopach z 1996 roku nie znaleziono śladów zabudowy, a pozyskany tam nieliczny materiał zabytkowy (ceramika naczyniowa) oraz osteologiczny wskazywał na wybitnie refugialny charakter warowni. Jednak w kontekście ostatnich odkryć z 2002 roku hipoteza ta musi ulec weryfikacji. Odnosi się to nie tylko do odkrytego domostwa na I członie grodziska, ale i do intensywnie nasyconych materiałem zabytkowym i osteologicznym nawarstwień w południowej części majdanu II członu grodziska.

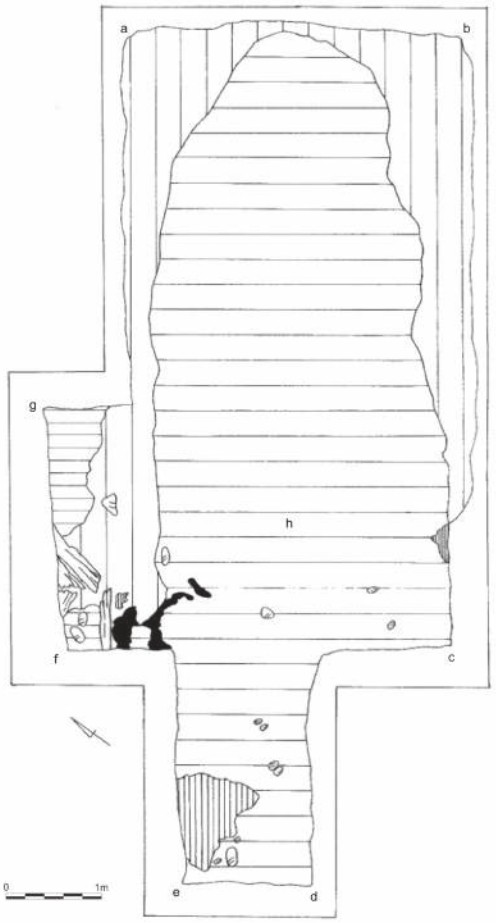
Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa pochodząca zarówno z grodziska, jak i z osady przygrodowej w Grążawach w swej stylistyce i technologii reprezentuje nurt wytwórczości garncarskiej odpowiadającej IV fazie rozwoju ustalonej dla rejonu środkowej Drwęcy[36]. Charakteryzuje ją występowanie zespołu naczyń całkowicie obtaczanych, o kształtach baniastych, esowatych i dwustożkowatych, ze znacznie wychylonym brzegiem oraz dość powszechnie występującym ornamentem dookolnie rytych rowków i nakłuć grzebykiem i ornamentem strefowym. Stylistyka tego zespołu pozwala widzieć analogie wśród zespołów naczyń z grodzisk w Osieku Rypińskim, Szczuce czy Brodnicy-Michałowie, datowanych na XII-XIII wiek.

Wśród zabytków wydzielonych, pozyskanych w ostatnich sezonach badawczych, na uwagę zasługują 4 egzemplarze żelaznych grotów do łuku, 3 egzemplarze żelaznych raków do chodzenia po lodzie oraz kilka fragmentarycznie zachowanych żelaznych nożyków, a także fragmenty gwoździ. Z przedmiotów wykonanych z gliny – 4 okazy przęślików oraz znaleziony na osadzie w obiekcie nr 12 paciorek szklany.

W kontekście innych materiałów zabytkowych i datowań radiowęglowych chronologię funkcjonowania grodu określamy na XII do pierwszej połowy XIII wieku. Nie przeczy to zasadniczo wymowie źródeł pisanych.

Problematyka datowania grodów

Podstawowe znaczenie dla poszukiwania odniesień typologiczno-stylistycznych stanowisk wielofazowych na Niżu Polskim, w szczególności zaś na Pomorzu Gdańskim, ziemi chełmińskiej i Pojezierzu



Ryc. 30. Grążawy, st. 1, gm. Bartniczka. Rzut poziomy tzw. dworu kasztelana na I członie grodziska

Fig. 30. Grążawy, site 1, Bartniczka commune. Plan of the so-called castellan's mansion, in the first segment of the stronghold



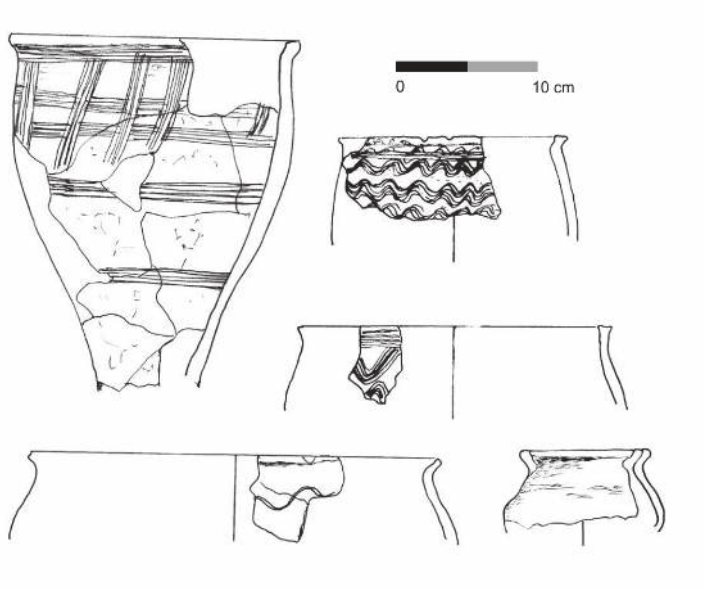
Ryc. 31. Grążawy, st. 1, gm. Bartniczka. Profil zachodniego wykopu 1/04 na II członie grodziska, ilustrujący trzy fazy osadnicze grodziska

Fig. 31. Grążawy, site 1, Bartniczka commune. The profile of the western trench 1/04 in the second segment of the stronghold, illustrating stronghold's three settlement phases

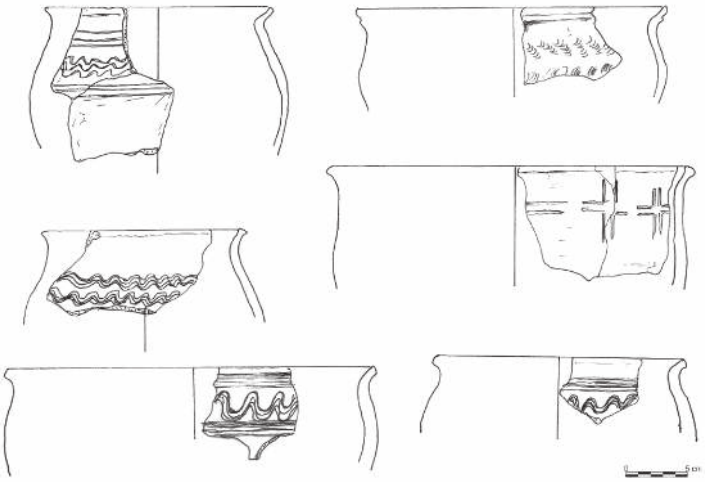
[36] Grążawski 2002, 2003, 2005.

Brodnickim ma znalezienie związków chronologiczno-przestrzennych wytwórczości garncarskiej. Wstępnie udało się wyróżnić 3 fazy rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa na ziemi lubawskiej.

I faza (VIII-X wiek) (ryc. 32)
Najstarsze zespoły garncarskie odkryte na ziemi lubawskiej pochodzą z osady podgrodowej w Tarczynach i datowane są na VIII/IX – początek XI wieku, gdzie obok form baniastych przykrawędnie obtaczanych, niezdobionych lub zdobionych ornamentem wielokrotnej rytej linii falistej, nawiązujących do zachodniopomorskich typów Feldberg, występują także formy dwustożkowate zbliżone do typu Menkendorf[37]. Ta faza jest jeszcze słabo rozpoznana. Liczne analogie tego typu naczyń występują w regionie Pomorza Gdańskiego z Klasztorka[38], Pomorza Środkowego z Gołańczy[39] czy ziemi chełmińskiej z Lubicza oraz Jedwabna[40]. Bliskie analogie do zespołu tarczyńskiego znaleźć można na Mazowszu, a bliżej na grodziskach w Leszczu czy Nicku oraz na osadzie Trzcinie.



Ryc. 32. I faza rozwoju garncarstwa wczesnośredniowiecznego na ziemi lubawskiej
Fig. 32. Phase I of Early Medieval pottery development in the Lubawa Land

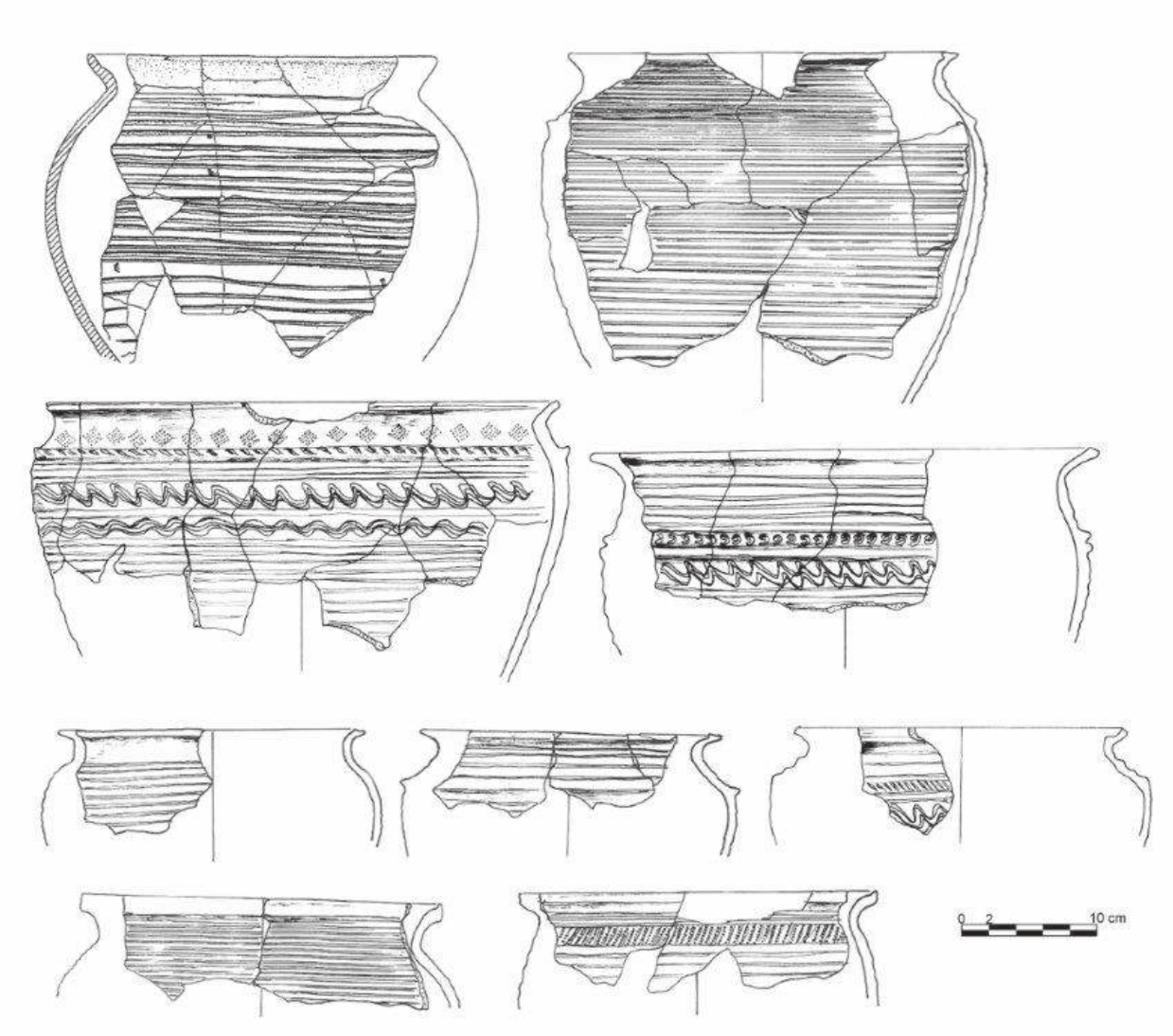


Ryc. 33. II faza rozwoju garncarstwa wczesnośredniowiecznego na ziemi lubawskiej
Fig. 33. Phase II of Early Medieval pottery development in the Lubawa Land

II faza (pierwsza połowa XI – pierwsza połowa XII wieku) (ryc. 33)
Kolejny etap to pojawienie się od razu na większą skalę ceramiki całkowicie obtaczanej, szczególnie na osiedlach obronnych zakładanych na tzw. surowym korzeniu (Nielbark, Świniarc), a jednocześnie przeżywa się ceramika częściowo obtaczana, której udział dochodzi niekiedy do 16-18% zespołu (Świniarc I faza, Nowy Dwór Bratiański I faza). W zespołach tych przeważają egzemplarze esowate z wysoko umieszczonym załomem brzuśca z ornamentem strefowym, z wyodrębnioną szyjką, a także puchary na pustej nóżce[41]. Znaczny odsetek naczyń całkowicie obtaczanych, schudzanych średnioziarnistym tłuczniem świadczył o przejściowym charakterze tej wytwórczości, co zauważyć możemy w ceramice kruszwickiej[42]. Od pierwszej połowy XII wieku zaczyna się przewaga naczyń średniościennych, co udokumentowano także na ziemi chełmińskiej[43]. W tym czasie pojawiają się naczynia z cylindryczną szyjką (Szczuka, Grążawy) z ornamentem plastycznych żeberek i listew. Fazę tę możemy zsynchronizować z zespołami z Wieldządza [44]oraz Szynwałdu[45], a także Klasztorka [46] odpowiadającymi III fazie rozwoju garncarstwa chełmińskiego (raczej końcowi tej fazy) oraz fazie IIIB garncarstwa rejonu środkowej Drwęcy[47].

III faza (druga połowa XII – pierwsza połowa XIII wieku) (ryc. 34)
Do tej fazy zaliczono materiały pochodzące z najmłodszych faz osadniczych grodów w Trzcinie, Gutowie, Świniarcu (Zwiniarzu), Tarczynach i Nicku. Składały się na nie wyłącznie okazy naczyń całkowicie obtaczanych, baniastych, esowatych i dwustożkowatych, ze znacznie wy-

[37] Łosiński i Rogosz 1986: ryc. 4.
[38] Bojarski 1997b: ryc. 8.
[39] Łosiński 1972: 56.
[40] Chudziak 1991: 65-72.
[41] Zob. Grążawski 2002: 49-50; Dąbrowski 1999: 227-256.
[42] Dzieduszycki 1982: 99.
[43] Poliński 1996: 212.
[44] Boguwolski i Poliński 1997: 156.
[45] Bojarski 1997a: 182-183, 1998: 199-210.
[46] Bojarski 1997b: 213, 2002: 9-28.
[47] Grążawski 2002: 48-49.



Ryc. 34. III faza rozwoju garncarstwa wczesnośredniowiecznego na ziemi lubawskiej
Fig. 34. Phase III of Early Medieval pottery development in the Lubawa land

chylonym brzegiem, o wysokim standardzie wykonania, przeważnie z ornamentem dookolnych żłobków, najczęściej schudzane drobnym piaskiem, średniościenne. Analogie do nich znajdujemy w zespołach naczyń z rejonu środkowej Drwęcy w Grążawach, Brodnicy-Michałowie czy Osieku Rypińskim[48]. Dalsze podobieństwa zauważamy w materiałach z ziemi chełmińskiej z Kałdusa[49] oraz z Pomorza Gdańskiego z Ostrowitego[50] i z Klasztorka [51]. Niestety, w analizowanych zespołach z ziemi lubawskiej trudno doszukać się typowych okazów charakterystycznych dla ceramiki „pruskiej", scharakteryzowanej wstępnie przez W. Wróblewskiego i T. Nowakiewicza[52].

Podsumowując dotychczasowe rozważania na temat periodyzacji rozwoju ceramiki obszaru ziemi lubawskiej można zauważyć pewne przesunięcie czasowe w przenikaniu progresywnych trendów, jakie zaobserwować możemy na obszarze ziemi chełmińskiej. Upowszechnianie się ceramiki całkowicie obtaczanej występuje tu dopiero około połowy XI wieku, przy czym w XII wieku występuje spory odsetek naczyń częściowo obtaczanych (współwystępowanie dwóch nurtów technicznych w głąb XII wieku). Około pół wieku później niż na ziemi chełmińskiej, czyli od XIV wieku, pojawia się na ziemi lubawskiej ceramika siwa, związana z kolonizacją krzyżacką tych terenów. Należy zatem uwzględnić te zjawiska w powszechnie stosowanej komparatystyce materiałów ceramicznych jako wyznacznika chronologii. Precyzyjności datowania nie sprzyja niestety brak datowań dendrochronologicznych, a nawet radiowęglowych. Wiele ustaleń pozostać musi na obecnym etapie badań na poziomie wstępnych opracowań. Stąd stworzony powyżej model periodyzacyjny materiałów ceramicznych pozostać musi z przyczyn obiektywnych na poziomie pewnej hipotezy naukowej wymagającej w przyszłości weryfikacji w wyniku poszerzenia bazy źródłowej badanego obszaru, jak i skorygowania jej poprzez datowania absolutne.

[48] Grążawski 2002: 50.
[49] Chudziak 1996a: 30.
[50] Janowski 2002: 215.
[51] Bojarski 1997b: 210-211.
[52] Wróblewski i Nowakiewicz 2003: ryc. 3.

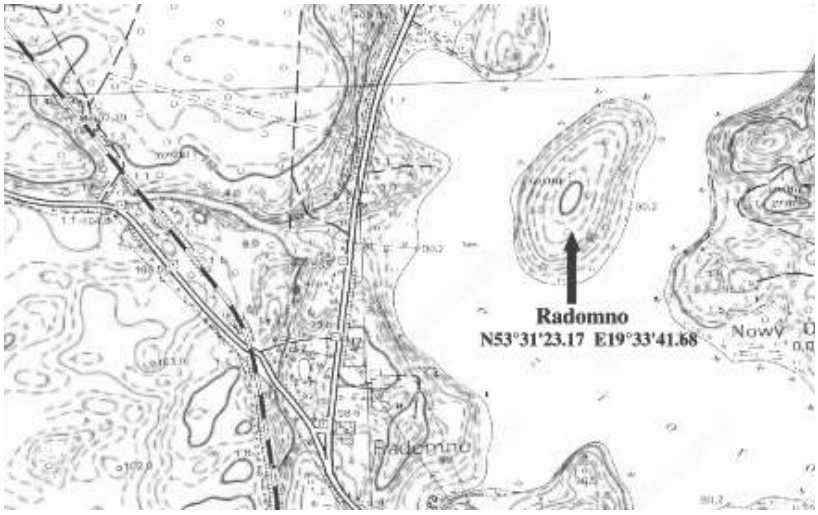
Problem identyfikacji grodów

Kwestia interpretacji tych obiektów w literaturze przedmiotu wymaga szerokiej dyskusji o pogłębionej refleksji źródłoznawczej, począwszy od nazewnictwa w źródłach pisanych (*castrum, oppidum, castellum*) i niewątpliwie odnosić się musi zarówno do kontekstu historycznego, jak i obiektywnej krytyki źródła, w jakim się owa nazwa pojawia. Kiedy mamy do czynienia z byłymi grodami – *quondam castra* znanymi z tzw. dokumentu z Lonyz (1222) – możemy mówić o „grodziskach", czyli niefunkcjonujących już wówczas pozostałościach po grodach[53]. Problem od lat dyskutowany: „gród czy zamek", musi znajdować swe adekwatne interpretacje w konkretnym kontekście przestrzenno-czasowym. Nie ma tu jednego schematu, tak jak nie ma go w przypadku lokowania zamków krzyżackich na byłych grodach pruskich – co obrosło w literaturze upowszechnianym bezrefleksyjnie mitem[54].

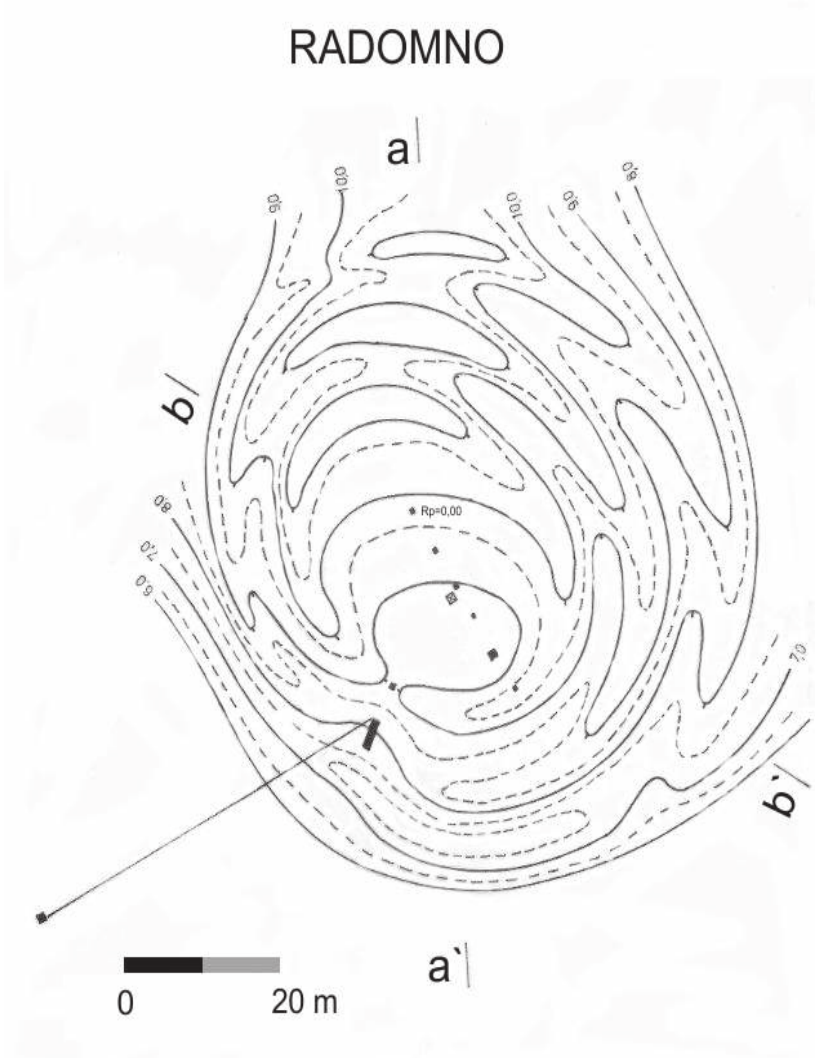
W kontekście tych rozważań mieści się także inny przykład grodów uznawanych za wczesnośredniowieczne/późnośredniowieczne na ziemi chełmińskiej. W miejscowości Płowęż (gdzie są dwa grodziska) jeden z „grodów" okazał się kopcem widokowym z XIX wieku, a drugi grodziskiem ludności kultury łużyckiej. Inny gród w Jaguszewicach – rzekomo późnośredniowieczny – okazał się naturalnym ostańcem morenowym[55].

***Casus* „grodziska w Radomnie" (ryc. 35-36)**

Stanowisko to po raz pierwszy pojawiło się w pracy Gustava Lieka[56], w której opisuje on jego położenie i ogólną fizjografię. Później pojawia się ono w pracy ks. W. Łęgi, który określa je jako grodzisko wczesnośredniowieczne z trzema wałami[57]. Brak materiału zabytkowego z tegoż stanowiska pozostawiał jego datowanie w sferze dość dowolnych hipotez. Pierwsze powierzchniowe prace weryfikacyj-



Ryc. 35. Radomno, st. 1, gm. Iława. Lokalizacja „grodziska" na mapie
Fig. 35. Radomno, site 1, Iława commune. Location of the „stronghold"



Ryc. 36. Radomno, st. 1. gm. Iława. Plan warstwicowy „grodziska" z wykopami sondażowymi
Fig. 36. Radomno, site 1, Iława commune. Contour-line plan of "the stronghold" with test trenches

[53] Grążawski 2005: 68; Chudziak 1996b.
[54] Andrzejewski, Kajzer i Lewandowski 2001.
[55] Kola 1971: 170-170; Grążawski 2005: 68.
[56] Liek 1892: 14.
[57] Łęga 1930: 539.

ne stanowiska po II wojnie światowej przeprowadzili W. i R. Odojowie z Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie w sierpniu 1959 roku, kiedy to – jak odnotowano na karcie muzealnej –na południowo-wschodnim brzegu wyspy znaleziono 2 fragmenty naczyń „schudzanych tłuczniem" uznając je – być może za sugestią W. Łęgi czy Lieka – za wczesnośredniowieczne. W 1992 roku miały miejsce sondażowe prace weryfikacyjne przeprowadzone przez Instytut Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu. Wówczas zapisano, że stanowisko ma kształt owalu o średnicy około 50 m. W wyniku prac sondażowych nie stwierdzono występowania nawarstwień kulturowych, nie udało się również pozyskać ruchomych materiałów zabytkowych z trzech sondaży (jeden na środku „majdanu", drugi kilkanaście metrów od niego, trzeci pomiędzy wałami, gdzie w „jamie" znaleziono kilka fragmentów „naczyń z epoki brązu"). Natomiast w 2007 roku ekipa podwodna z IA UMK znalazła 3 fragmenty ceramiki kultury amfor kulistych, 6 fragmentów naczyń kultury łużyckiej oraz 3 fragmenty kości zwierzęcych w okolicach między górką podwodną położoną na południowy-wschód od wyspy a jej brzegiem[58]. Nadal trudno jednoznacznie stwierdzić czy odkryte obiekty kulturowe z wczesnej epoki żelaza są współczesne trójpierścieniowatym wałom założenia jako element założenia o funkcji kultowej (tu ślad po praktykach religijno-magicznych). Wydaje się, że tego wykluczyć nie można. Natomiast mało prawdopodobnym wydaje się kwestia wiązania tego założenia z wczesnym średniowieczem, wobec braku jakichkolwiek materiałów zabytkowych z tego okresu, a także braku analogii tego typu założeń (obronnych, refugialnych czy kultowych) dla wieków średnich tak w strefie słowiańskiej, jak i bałtyjskiej (pruskiej). Analizując odkrycia stanowisk typu „rondel" mamy prawo domniemywać, że ta neolityczna tradycja – przeżywając się także na innych terenach Niżu Środkowoeuropejskiego po wczesną epokę żelaza – dotarła także w strefę pogranicza bałtyjskiego, choć nadal pozostawia otwartą dyskusję nad jej identyfikacją i proweniencją kulturową.

[58] Chudziak, Kazimierczak i Niegowski 2007; chronologię określił dr A. Bokiniec z IA UMK w Toruniu.

Wykaz cytowanej literatury

Źródła historyczne publikowane:

Dienstbuch Kulmerlandes

1966. Das Dienstbuch des Kulmerlandes 1423-1424, wyd. S. Ekdahl. *Jahrbuch des Albertus Universität*16. Würzburg.

Triginta

1898. *Triginta documenta ecclesiae cathedralis Plocensis 1230-1317*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów.

Opracowania drukowane:

Andrzejewski, A., L. Kajzer i M. Lewandowski

2001. *Zamek w Lubawie: dawniej i dziś.* Lubawa: Urząd Miasta Lubawa, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Boguwolski, R. i A. Kola

1972. Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1969 r. na grodzisku i podgrodziu w Długim Moście, powiat brodnicki, [w:] *Komunikaty Archeologiczne. Badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1968-1969*, 78-81. Bydgoszcz : Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków.

Boguwolski, R. i D. Poliński

1997. Wczesnośredniowieczne osiedle w Wieldządzu, woj. toruńskie (badania 1995 roku), [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, tom 2: W Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 131-162. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Bojarski, J.

1997a. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Szynwałdzie, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, tom 2: W Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 163-186. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

1997b. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Klasztorku, woj. elbląskie, stanowiska 1 i 4 (badania w 1995 roku), [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, tom 2: W Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 187-217. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

1998. Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995-1997. *Acta Archaeologica Pomoranica* 1: 199-210.

2002. Z badań nad pograniczem słowiańsko-pruskim, [w:] W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*, t. 4, 9-28. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Chudziak, W.

1991. *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w). Podstawy chronologii procesów zasiedlenia.* Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

1992. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem na Ziemi Chełmińskiej i Dobrzyńskiej, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji*, 85-96. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

1996a. *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII-XI wiek)*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

1996b. Quondam castra w świetle badań wczesnośredniowiecznych grodzisk ziemi chełmińskiej. *Archaeologia Historica Polona* 3: 24-35.

1999a. Geneza i rozwój wczesnośredniowiecznych grodów w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej, [w:] W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*, t. 3: 137-158: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

1999b. Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-pruskim we wczesnym średniowieczu. Problem przynależności etnokulturowej Pomezanii w IX-XI w., [w:] M.F. Jagodziński (red.), *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji 18-19 września 1997 r.*, 81-98. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne.

2006. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem strefy chełmińsko-dobrzyńskiej i Pomorza Nadwiślańskiego, [w:] W. Chudziak i S. Moździoch, *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, 175-187. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Chudziak, W. i J. Bojarski

1998. *Sprawozdanie z archeologicznych badań weryfikacyjno-sondażowych na grodzisku w Trzcinie.* Maszynopis w archiwum IA UMK w Toruniu.

Chudziak, W., J. Bojarski i M. Weinkauf

1998. *Sprawozdanie z archeologicznych badań weryfikacyjno-sondażowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Nowym Dworze Bratiańskim.* Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii UMK w Toruniu.

Chudziak, W., R. Kazimierczak i J. Niegowski

2007. *Sprawozdanie i opracowanie wyników podwodnych o charakterze penetracyjnym w Jeziorze Radomno*. Maszynopis w archiwum WUOZ w Olsztynie.

Czaja, R.

2001. Z dzejów Lidzbarka Welskiego w średniowieczu, [w:] K. Grążawski (red.), *Archeologia i historia o początkach Lidzbarka Welskiego*, 6-28. Brodnica: Muzeum w Brodnicy.

Dąbrowski, J.

1999. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z terenu Polski, [w:] W. Chudziak (red.), *Studia nad średniowiecznym osadnictwem ziemi chełmińskiej*, t. 3: 227-256. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Dulinicz, M.

2000. Badania grodzisk mazowieckich, [w:] A. Buko i Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, 145-158. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Dzieduszycki, W.

1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2. połowy X w. do połowy XIV w.* Wrocław: Ossolineum.

Grążawski, K.

1999. Dynamika i struktura zasiedlenia rejonu środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu, [w:] W. Chudziak (red.), *Studia nad średniowiecznym osadnictwem ziemi chełmińskiej*, t. 3: 11-26. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

2001. Sytuacja osadniczo-kulturowa pogranicza polsko-pruskiego we wczesnym średniowieczu, [w:] K. Grążawski (red.), *Archeologia i historia o początkach Lidzbarka Welskiego*, 29-42. Brodnica: Muzeum w Brodnicy.

2002. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej w rejonie środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu (2. połowa VII w.-1. połowa XIII w.).* Włocławek: Lega.

2003. Gród i kasztelania w Grążawach (Świecie nad Drwęcą) na pograniczu polsko-pruskim, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, 121-134. Włocławek: Lega.

2005. *Kasztelania świecka i michałowska. Studia nad kształtowaniem się struktur państwa piastowskiego na pograniczu polsko-pruskim*. Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna.

2006. Z najnowszych badań pogranicza słowiańsko-pruskiego w rejonie lubawsko-iławskim. *Pruthenia* 2: 119-143.

2009. *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII-XIII w. Studia nad rozwojem osadnictwa.* Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

Grążawski, K., S. Marcjanek i R. Wasilewski

2007. Badania archeologiczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Zwiniarzu, gm. Grodziczno, stanowisko 1, [w:] G. Nawrolska (red.), *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada 2 grudnia 2005*, 211-220. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.

Janowski. A.

2002. Wczesnośredniowieczna ceramika naczyniowa z Ostrowitego, woj. pomorskie (stanowisko 1), [w:] W. Chudziak (red.), *Studia na średniowiecznym osadnictwem ziemi chełmińskiej*, t. 4: 173-232. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Kola, A.

1974. Wczesnośredniowieczny gród i osada podgrodowa w Długim Moście, pow. brodnicki, w świetle badań archeologicznych. *Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych* C 14: 9-42.

1991. *Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

1994. Grążawy stan. 1, (w;) J. Chudziakowa (red.), *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej*, 56-59. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Kołosowski, P.

2001. Wyniki badań archeologicznych reliktów kościoła pw. Wniebowzięcia NMP w Lidzbarku Welskim, [w:] K. Grążawski (red.), *Archeologia o początkach Lidzbarka Welskiego*, 43-59. Brodnica: Muzeum w Brodnicy.

Kowalczyk, E.

1997. Z badań nad pograniczem mazowiecko-pruskim i krzyżackim. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 45 (3-4): 384-395.

2003. *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą).* Warszawa: DiG.

Liek, G.

1892. Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau. *Marienwerder: Historischer Verein für den Regierungs-Bezirk Marienwerder.*

Łęga, W.

1930. *Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

Łosiński, W.

1972. *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.).* Wrocław: Ossolineum.

Łosiński, W. i R. Rogosz
1986. Próba periodyzacji ceramiki wczesnośredniowiecznej na Pomorzu Zachodnim, [w:] *Problemy chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej na Pomorzu Zachodnim*, 51-61. Warszawa: Pracownie Konserwacji Zabytków.
Maciszewski, R.
2003. Osada przygrodowa w Tarczynach. Wyniki badań na tle metody eksploracyjno-dokumentacyjnej, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, 113-120. Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe.
Ossowski, G.
1881. Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniéj Królewskich) z przyległemi częściami W. Ks. Poznańskiego: tekst objaśniający : na podstawie badań dokonanych w latach 1875-1878. Kraków: Drukarnia Wł. L. Anczyca i Spółki.
Poliński, D.
1994. Napole, gm. Kowalewo Pomorskie, [w:] J. Chudziakowa (red.), *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej*, 115-124. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
1996. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza.* Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
2007. „Chełmińskie" warownie Zakonu, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, tom 2, 155-178. Włocławek: Lega.
Powierski, J.
1973. Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim. *Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego* 9: 3-85.
Wróblewski, W. i T. Nowakiewicz
2003. Ceramika „pruska" i „słowiańska" we wczesnym średniowieczu, [w:] M. Dulinicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu. Księga jubileuszowa prof. Wojciecha Szymańskiego*, 65-181. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Kazimierz Grążawski

Recent researches on strongholds at the Slavic-Prussian borderland

Summary

This article is a short summary of selected aspects of the two research projects: "Cultural changes of Polish-Prussian borderland in Early Medieval times. The basin of the mid Drwęca river" (financed by KBN in 1995-1997), and "Polish-Prussian borderland at Early Medieval times. The Lubawa land" (financed by the Ministry of Science and Computerization in 2005-2007), accomplished by the Brodnica Museum, and managed by the author. During the realization of the projects the changes in pottery manufacture in the Lubawa land were investigated, mainly based on the results of excavation of strongholds (Świniarc/Zwiniarz, Gutowo, Nick, Nielbark, Nowy Dwór Bratiański, Trzcin, Nowe Grodziczno, Lidzbark Welski and a settlement at Tarczyny). Three phases of pottery development were distinguished: phase I (the 8th – 10th century), phase II (1st half of the 11th century – 1st half of the 12th century), and phase III (2nd half of the 12th century – 1st half of the 13th century). The interdisciplinary character of the projects, beside excavations (including underwater), focused on the analyses of paleoecology and natural environment reconstruction (macrorudiments, archaeozoology, palynology, natural and potential flora reconstruction, anthropogenic degradation, photointerpretation). They allowed to define the economic settlement development in chronological-spatial structure, and the scope of anthropopressure changes.

The Lubawa land strongholds functioning in the period of the 11th/12th century till the 1st half of the 13th century may be treated as administrative-economical centers of the Piast state. Above all other functions they served an important military role (without the so-called broad settlement facilities), they were base camps for Christianization crusades as well as trading expeditions. Besides that they were strongholds guarding the Polish-Prussian borderland zone. Most of them were destroyed around the half of the 13th century due to retaliatory Prussian invasions and temporary capture of the Lubawa land by the Sasins tribe.

Sławomir Wadyl

Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęcy (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny)

Relikty grodów pradziejowych, czy też wczesnohistorycznych, są zazwyczaj doskonale czytelne we współczesnym krajobrazie kulturowym. Nic więc dziwnego, że wzbudzają niesłabnące zainteresowane przedstawicieli nauk historycznych. Należą również do najczęściej badanych wykopaliskowo stanowisk archeologicznych. Niestety, obiekty warowne znajdujące się w dorzeczu górnej Drwęcy nie zostały jak dotychczas objęte żadnym szerzej zakrojonym programem badawczym. Problematyka osadnictwa wczesnośredniowiecznego z dorzecza górnej Drwęcy nie wzbudzała zainteresowania archeologów-mediewistów, w związku z czym zagadnienie kształtowania się struktur zasiedlenia na tym obszarze nie doczekało się choćby wstępnego i modelowego opracowania. Właściwie żadne ze stanowisk z tego obszaru nie było przedmiotem systematycznych prac wykopaliskowych. Zdecydowana większość znanych grodzisk i innych stanowisk o charakterze osadniczym datowana jest ramowo na XI-XIII wiek lub ogólnie na wczesne średniowiecze. Od czasów ks. Władysława Łęgi[1], który uważał stanowiska grodowe z omawianego obszaru za pruskie warownie, niewiele nowego napisano na ten temat. Ogólnie rzecz ujmując można stwierdzić, że stan rozpoznania archeologicznego dorzecza górnej Drwęcy jest niedostateczny. W dalszym ciągu w odniesieniu do części obszarów AZP nie zostały zrealizowane badania powierzchniowe, zaś wartość merytoryczna rezultatów znacznej części z już przeprowadzonych jest niewielka[2].

Stan refleksji archeologicznej nad kształtowaniem się i dynamiką zasiedlenia tego obszaru pozostawia wiele do życzenia. W 2011 roku w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu podjęto realizację programu badawczego pt. *Pogranicze słowiańsko-bałtyjskie we wczesnym średniowieczu*[3]. Program ten wpisuje się w nurt archeologicznych studiów osadniczych mających na celu rozpoznanie problematyki zasiedlenia obszaru definiowanego jako pogranicze słowiańsko-bałtyjskie i realizowanych w ostatnich kilkunastu latach w różnych ośrodkach naukowych[4]. Jednym z zadań badawczych uwzględnionych we wspomnianym programie były badania sondażowo-weryfikacyjne wybranych grodzisk o metryce wczesnośredniowiecznej. Wytypowano do nich grodziska w Domkowie, gm. Grunwald, st. 1, Lipowcu, gm. Ostróda, st. 1, Morlinach, gm. Ostróda, st. 1 oraz Ornowie-Lesiaku, gm. Ostróda, st. 3 (ryc. 1). Obszar, na którym usytuowane są omawiane stanowiska wchodzi w obręb Doliny Drwęcy oraz Garbu Lubawskiego[5].

Domkowo, gm. Grunwald, st. 1

Grodzisko, zwane Pogańską Górą, ulokowane na wysokiej krawędzi doliny rzeki Grabiczek, znajduje się niespełna 1,5 km na północny wschód od obecnej wsi (ryc. 1). Obszar grodziska jest obecnie zalesiony, mimo to jego forma pozostaje dobrze czytelna (ryc. 2). Grodzisko, o owalnej formie (65 x 40 m), posiada niewielki majdan (33 x 22 m) otoczony wałem, którego wysokość sięga 5 m. W południowo-zachodniej partii wału zlokalizowano wjazd bramny. Od strony południowej obiekt odcięty jest od nasady cypla suchą fosą o szerokości 6 m. Warownia znana była już w XIX wieku[6]. W 1949 roku przeprowadzono tam badania powierzchniowo-weryfikacyjne (J. Antoniewicz)[7]. W 2002 roku stanowisko ponownie zostało objęte programem badań powierzchniowo-weryfikacyjnych (M. Hoffmann, A. Mackiewicz). W ich wy-

[1] Łęga 1930: 401.

[2] Chodzi przede wszystkim o ramowe datowanie większości stanowisk na wczesne średniowiecze. Innym ważkim problemem jest istnienie (pozornej?) pustki osadniczej na obszarze od łuku Drwęcy na południu do jeziora Szeląg Wielki na wschodzie i Jezioraka na zachodzie. Stan taki wynika prawdopodobnie z silnego zalesienia tych terenów, co wpłynęło negatywnie na wykrywalność stanowisk archeologicznych.

[3] Program realizowano w ramach grantu Wydziału Nauk Historycznych UMK w Toruniu o nr 329–NH (2011 r.) oraz 1008–NH (2012 rok).

[4] Chudziak 1996, 1997, 2000a, 2000b; Bojarski 1998, 2002; Grążawski 1999, 2002, 2006, 2009; Jagodziński 1997, 1998; Moszczyński 2003; Dulinicz i Moszczyński 2007.

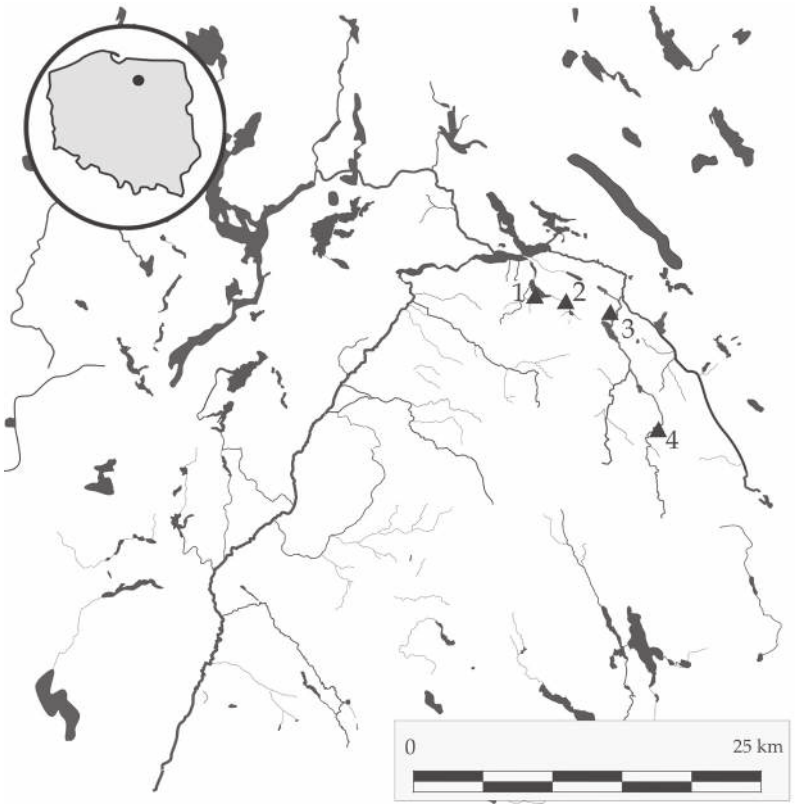
[5] Zob. Kondracki 1994: 50, 53.

[6] Już w 1827 roku prace inwentaryzacyjno-dokumentacyjne na grodzisku przeprowadził Johann Michael Guise; zob. Hoffmann i Mackiewicz 2004: 12, ryc. 7; zob. też Hollack 1908: 28; Crome 1939: 302.

[7] Antoniewicz 1950: 70-71, ryc. 19.

niku pozyskano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej, która dała podstawę do określenia chronologii grodziska na okres od VII do XIII wieku. Bezpośrednio na południowy wschód od grodziska zlokalizowano relikty rozległej osady przygrodowej[8], która była przedmiotem badań wykopaliskowych w latach 1973-1974[9]. Wyniki badań, poza zdawkowym sprawozdaniem zamieszczonym w *„Informatorze Archeologicznym"*[10], nie doczekały się ani opracowania, ani też publikacji. Niestety, zarówno dokumentacja, jak i materiały pozyskane w trakcie tych badań zaginęły.

W związku z faktem, że grodzisko w Domkowie nigdy nie było objęte pracami wykopaliskowymi, głównym celem rozpoczętych w 2011 roku badań była próba ustalenia jego chronologii. W trakcie badań wytyczono i wyeksplorowano dwa wykopy o wymiarach 4 x 2 m (wykop 1) oraz 2 x 1 m (wykop 2) (ryc. 3). Pierwszy wytyczono w południowej części obiektu, w dolnej części wewnętrznego stoku wału. Drugi wykop założono w południowej części grodziska w parowie interpretowanym jako relikt suchej fosy, znajdującym się między wałem obronnym a osadą przygrodową. Równolegle przeprowadzono prospekcję powierzchniową osady przygrodowej.



Ryc. 1. Lokalizacja badanych stanowisk z dorzecza górnej Drwęcy. 1 – Morliny, gm. Ostróda, st. 1; 2 – Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 3; 3 – Lipowiec, gm. Ostróda, st. 1; 4 – Domkowo, gm. Grunwald, st. 1 (oprac. S. Wadyl)

Fig. 1. The location of the analyzed sites in the Upper Drwęca River basin. 1 - Morliny, Ostróda commune, site 1; 2 – Ornowo-Lesiak, Ostróda commune, site 3; 3 – Lipowiec, Ostróda commune, site 1; 4 – Domkowo, Grunwald commune, site 1 (elaborated by S. Wadyl)

W wykopie 1/2011 zarejestrowano nawarstwienia kulturowe sięgające od około 0,7 m w części znajdującej się na majdanie do około 1,3 m (w południowej części wykopu) na stoku wału. Na południowym skraju wykopu zalegały warstwy destrukcyjne – osunięte z wału, zawierające znaczne ilości węgli drzewnych oraz polepy. W pozostałych partiach wykopu, poniżej humusu zalegała warstwa żółto-szarego gliniastego piasku, pod którą zadokumentowano pierwszy poziom bruku kamiennego (ryc. 4), utworzonego z kamieni o średnicy od 3 do ponad 30 cm. W okolicach bruku występował jasnoszary, lekko gliniasty piasek z niewielką ilością drobnych węgli drzewnych. Poniżej odkryto kolejne poziomy bruku kamiennego, który został zinterpretowany jako umocnienie i zarazem stabilizacja podłoża majdanu. Nie można wykluczyć, że bruk jest częścią jakiegoś innego obiektu. Bezpośrednio pod brukiem zalegał calec w postaci pomarańczowej gliny, miejscami zaś stosunkowo luźnego żółtego piasku (ryc. 5).

W wykopie usytuowanym w fosie (2/2011) zadokumentowano nawarstwienia kulturowe o miąższości 1 m. Poniżej humusu wystąpiła warstwa szarego próchniczego piasku. W warstwie tej na kolejnych poziomach eksploracji odkryto liczne, dość duże kamienie będące prawdopodobnie rozwaliskiem kamiennym zewnętrznego licowania wału.

Podczas badań nie pozyskano żadnych dobrych wyznaczników chronologii, w związku z czym podstawą datowania jest ceramika naczyniowa. Z wykopu pierwszego pozyskano 55 ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych. Piętnaście fragmentów należało do kategorii naczyń całkowicie obtaczanych, zdobionych żłobkami wykonanymi rylcem (ryc. 6:a-c). Ten sposób zdobienia, obejmujący często całą powierzchnię naczynia uzupełniany był wątkami: linii falistej wykonanej wielozębnym narzędziem czy też odciskami wielozębnego narzędzia. Dziewięć ułamków reprezentuje kategorię ceramiki częściowo obtaczanej (ryc. 6:d). Pozostałe 21 ułamków to mało charakterystyczne, niewykazujące śladów obtaczania fragmenty. Najbardziej interesujący, a zarazem

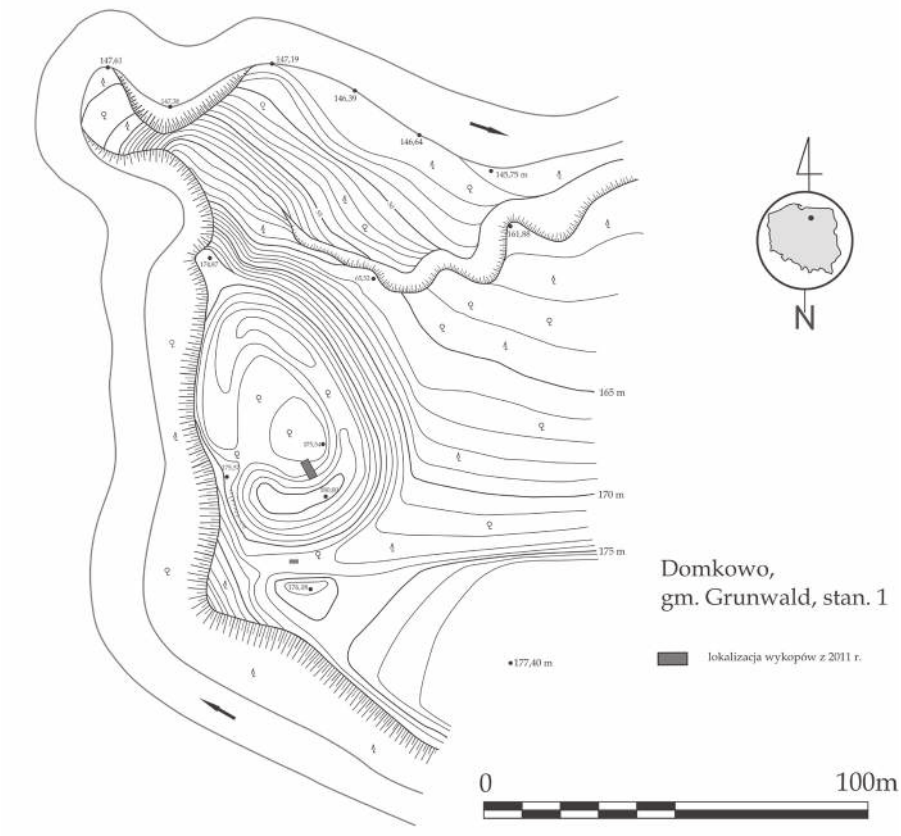
[8] Antoniewicz 1950: 69; Hoffmann i Mackiewicz 2004: 11-12.

[9] Badania J. Gąssowskiego z Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu Warszawskiego.

[10] *Informator* 1975: 162. Z informacji zawartych w sprawozdaniu wynika jedynie, że w trakcie dwóch sezonów badawczych przebadano obszar 20 x 20 m i odkryto około 30 obiektów, w większości o metryce wczesnośredniowiecznej. Wykopy zlokalizowane były w północno-zachodniej krawędzi osady.



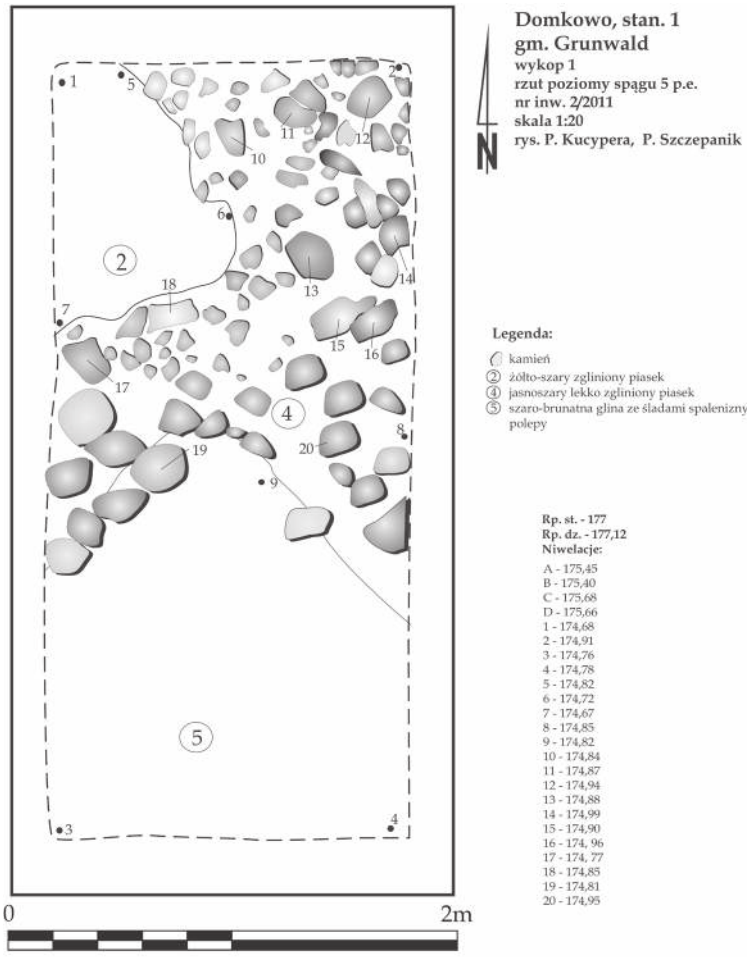
Ryc. 2. Domkowo, gm. Grunwald, st. 1. Widok grodziska od strony wschodniej (fot. T. Kisielewski)
Fig. 2. Domkowo, Grunwald commune, site 1. The view of the stronghold from the east (photo T. Kisielewski)



Ryc. 3. Domkowo, gm. Grunwald, st. 1. Plan warstwicowy grodziska z lokalizacją wykopów z 2011 roku (oprac. S. Wadyl)
Fig. 3. Domkowo, Grunwald commune, site 1. Contour-line plan of the stronghold with location of archaeological trenches from 2011 (elaborated by S. Wadyl)

najliczniejszy (45 fragmentów) zespół ceramiki pochodzi w warstwy 4, z poziomu kamiennego bruku. Pozyskany zbiór jest dość zróżnicowany. W wykopie drugim, usytuowanym w fosie, odkryto 10 fragmentów (9 brzuśców i dno) ceramiki całkowicie obtaczanej. Ceramika pozyskana z powierzchni osady przygrodowej reprezentowana jest głównie przez fragmenty naczyń całkowicie obtaczanych, które stanowią blisko 60% ogólnej liczby. Dwadzieścia dwa ułamki zaklasyfikowano jako częściowo obtaczane (ryc. 6:e, g-h).

Na szczególną uwagę zasługuje odkryty na majdanie grodziska bruk kamienny. Trudno jednak w tym momencie odpowiedzieć na pytanie czy brukowana była powierzchnia całego majdanu, czy tylko jakaś jego część. Wyjaśnić to mogą jedynie dalsze prace badawcze. Grodzisko ma niewątpliwie metrykę wczesnośredniowieczną. Na spągu bruku wystąpiła ceramika całkowicie obtaczana, co sugerowałoby, że wzniesienie bruku nastąpiło około przełomu X i XI wieku. Również na powierzchni grodziska odkryto analogiczny materiał. Ustalenie precyzyjniejszej chronologii funkcjonowania grodu nie będzie możliwe bez dalszych badań uwzględniających uzyskanie przekroju wału. Interesujące jest, że na powierzchni osady oprócz ceramiki całkowicie obtaczanej występują starsze materiały częściowo obtaczane. Pozwala to datować osadę nieco szerzej, nawet cofając jej początki do X, być może nawet IX stulecia. Nasuwa się jednak pytanie czy sam gród był użytkowany już w tym czasie, czy też wzniesiono go w okresie późniejszym.



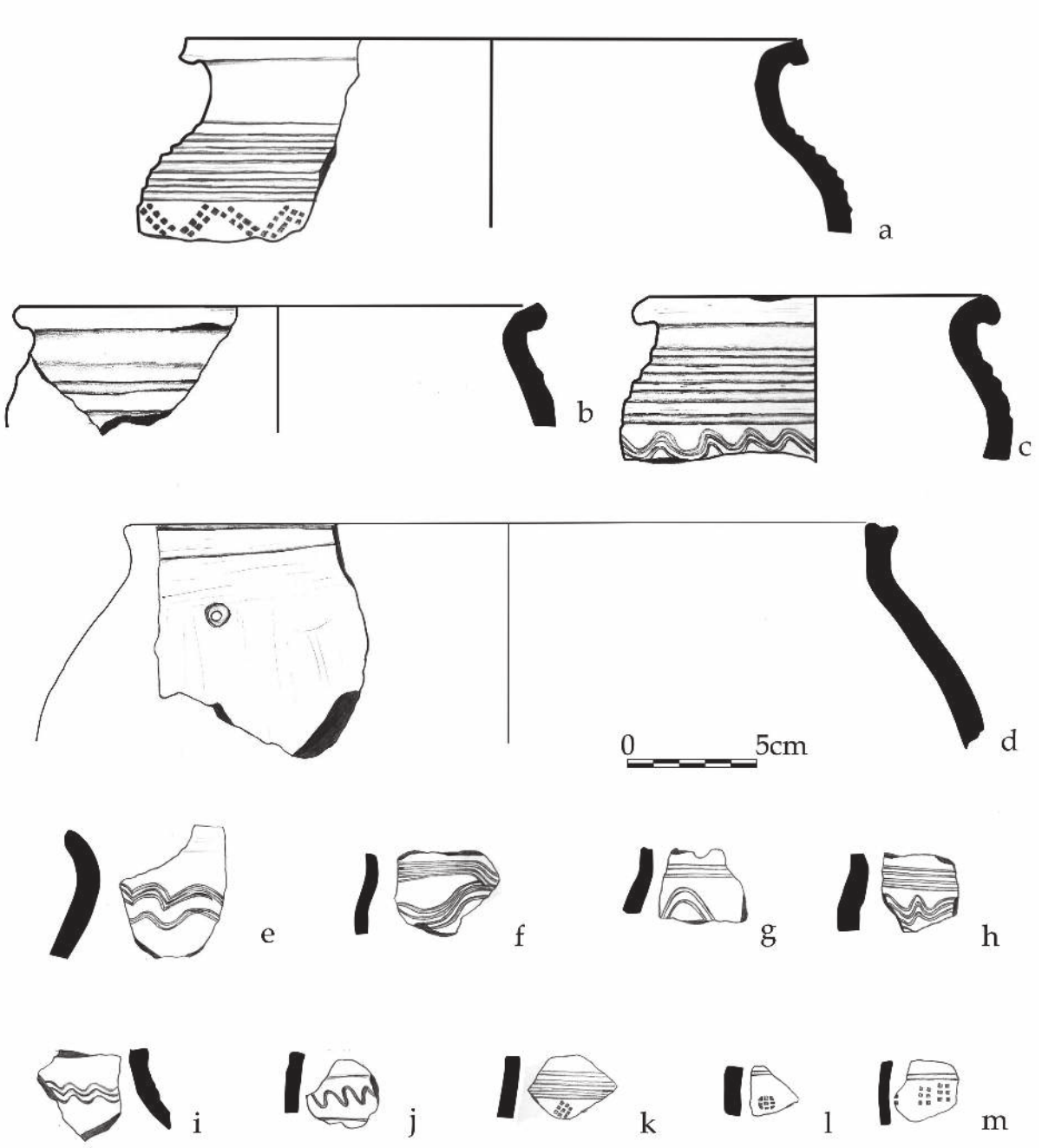
Ryc. 4. Domkowo, gm. Grunwald, st. 1. Bruk kamienny w wykopie 1/2011 (rys. P. Kucypera, P. Szczepanik i S. Wadyl)

Fig. 4. Domkowo, Grunwald commune, site 1. Stone pavement in trench 1/2011 (drawing by P. Kucypera, P. Szczepanik and S. Wadyl)



Ryc. 5. Domkowo, gm. Grunwald, st. 1. Profil wschodni wykopu 1/2011 (fot. S. Wadyl)

Fig. 5. Domkowo, Grunwald commune, site 1. The eastern profile of trench 1/2011 (photo S. Wadyl)



Ryc. 6. Domkowo, gm. Grunwald, st. 1. Fragmenty naczyń ceramicznych. A-d – ceramika z warstwy 4 (poziom bruku) wykopu 1/2011; e-m – ceramika z powierzchni osady (rys. S. Wadyl)

Fig. 6. Domkowo, Grunwald commune, site 1. Fragments of ceramic vessels. A-d – pottery from layer 4 (pavement level) of trench 1/2011; e-m – pottery from the surface of the settlement (drawing by S. Wadyl)

Lipowiec, gm. Ostróda, st. 1

Grodzisko w Lipowcu (w literaturze znane pod nazwą Świetlin[11]) znajduje się 1 km na północny wschód od północnego brzegu jeziora Lichtajny (ryc. 1). Usytuowane jest na cyplu wchodzącym od zachodu w głęboki parów, którego dnem płynie rzeka Grabiczek. Grodzisko ma kształt zbliżony do trójkąta równoramiennego o wymiarach 70 x 36 m. Grodzisko odcięte zostało od nasady cypla potężnym wałem zaporowym o długości 32 m i wysokości około 3 m (ryc. 7). Stanowisko znane było już w XIX wieku[12]. Wielokrotnie prowadzono na nim weryfikacje powierzchniowe (m.in. J. Antoniewicz w 1950 roku, A. Mackiewicz i M. Hoffmann w 2004 roku). Pierwsze prace wykopaliskowe na tym stanowisku prowadzone były w 2012 roku. Głównym ich celem była weryfikacja wczesnośredniowiecznej metryki warowni.

[11] Hoffmann i Mackiewicz 2004: 22–23.

[12] Toeppen 1870: 39-41; Lissauer 1887: 190; Hollack 1908: 70; Schnippel 1928: 15. Również na tym obiekcie w 1827 roku prace inwentaryzacyjno-dokumentacyjne przeprowadził J.M. Guise.

W trakcie prac badawczych w partii zachodniej grodziska, na wysokim wewnętrznym stoku wału wytyczono wykop o wymiarach 2 x 4 m. W wykopie tym odsłonięto nawarstwienia destrukcyjno-rumowiskowe zawierające znaczne ilości węgli drzewnych, spalenizny oraz bryłek polepy (ryc. 8). Nawarstwienia wczesnośredniowieczne zniszczyły jamę osadniczą z wczesnej epoki żelaza. Ze względu na miejsce usytuowania wykopu nie zarejestrowano warstwy akumulacyjnej.

Bezpośrednio na zachód od cypla znajduje się osada (stanowisko nie odnotowane w dokumentacji AZP), prawdopodobnie związana funkcjonalnie z omawianym grodziskiem. Na powierzchni osady znaleziono fragmenty ceramiki z okresu wczesnego średniowiecza oraz z wczesnej epoki żelaza. Zbiór ceramiki z Lipowca składa się zaledwie z 9 fragmentów, wśród których stwierdzono wyłącznie ułamki wyrobów całkowicie obtaczanych, co pozwala warunkowo datować grodzisko na XI-XII wiek.

Morliny, gm. Ostróda, st. 1

Grodzisko w Morlinach zlokalizowane jest około 1,5 km na północ od wsi Ornowo (ryc. 1). Usytuowane jest na cyplu pomiędzy strumieniem Czerwona Woda a brzegiem jeziora Morliny (ryc. 9). Obiekt ma kształt owalny, a jego średnica wynosi około 30 m. Od wschodu, południa i zachodu grodzisko bronione jest wałem, którego maksymalna wysokość sięga 6 m. Od południa grodzisko odcięte jest suchą fosą o szerokości około 5 m (ryc. 10). Grodzisko nie ma klasycznego majdanu – w północnej części znajduje się znacznych rozmiarów nieregularne zagłębienie, powstałe prawdopodobnie wskutek wybierania ziemi do usypania wałów. Historia zainteresowań grodziskiem w Morlinach sięga XIX wieku.[13] W 1949 roku przeprowadzono tu badania powierzchniowo-weryfikacyjne (J. Antoniewicz). W 2002 roku stanowisko ponownie było obiektem badań powierzchniowych (M. Hoffmann, A. Mackiewicz)[14].

Pierwsze badania wykopaliskowe przeprowadzono w Morlinach w 2012 roku. W południowej części grodziska wytyczono wykop sondażowy, o wymiarach 2 x 5 m, usytuowany na wewnętrznym, silnie opadającym stoku wału. Na głębokości około 60 cm od stropu wykopu zarejestrowano układ kamieni przypominający łukowato biegnący murek, składający się z kamieni o średnicach od kilku do około 30 cm (ryc. 11). We wkopie pod murek nie natrafiono na materiał zabytkowy. W trakcie eksploracji nie zarejestrowano nawarstwień o charakterze rumowiskowym ani też akumulacyjnym. Łącznie pozyskano bardzo skromny zbiór 5 fragmentów ceramiki całkowicie obtaczanej, co upoważnia do datowania stanowiska warunkowo na XI-XII wiek. Zastanawiający jest brak nawarstwień kulturowych w tak usytuowanym wykopie. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że gród pełnił funkcje refugialne. W usytuowanym na wewnętrznym skłonie wału wykopie powinny zostać odsłonięte nawarstwienia destrukcyjne, zawierające węgle drzewne, fragmenty polepy czy też kamienie tworzące rozwalisko. Tymczasem nie natrafiono na warstwy o takim charakterze, co pozwala poddać w wątpliwość istnienie drewnianych konstrukcji na koronie gliniano-ziemnego wału. Brak drewnianych elementów – konstrukcji obronnych na koronie, brak nawarstwień akumulacyjnych i destrukcyjno-rumowiskowych, majdan o nieregularnym kształcie oraz bardzo skromna zawartość materiałów zabytkowych pozwalają dopuścić jeszcze jedną możliwość – gród nie został nigdy ukończony. Należy wykluczyć intensywne użytkowane grodu.

Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 3[15]

Grodzisko położone jest 2 km na południe od Ostródy. Usytuowane jest na południowym brzegu cieku łączącego jezioro Cibory z jeziorem Morliny, przy dawnym młynie w przysiółku Lesiak, na krańcu wysoczyznowego cypla (ryc. 12). Takie położenie grodziska stwarzało wybitnie obronne warunki. Grodzisko ma kształt zbliżony do owalu o wymiarach podstawy 50 na 40 m. Majdan ma wymiary 32 na 23 m (ryc. 13). Obiekt jest otoczony wałem obronnym, którego największa zachowana wysokość w stosunku do zewnętrznej podstawy sięga blisko 5 m. U podnóża założenia, od strony południowo-wschodniej, widoczne jest zagłębienie będące reliktem suchej fosy. Za fosą znajduje się częściowo zachowany wał zewnętrzny odcinający grodzisko od nasady cypla. Teren położony bezpośrednio na południowy zachód od grodziska został silnie przekształcony z powodu funkcjonującej tam do niedawna żwirowni[16]. W części północnej obiektu czytelne jest wyraźne obniżenie terenu, będące być może reliktem bramy. Bezpośrednio na zachód od tego miejsca znajduje się najwyższe wyniesienie wału, na którym miała się znajdować drewniana wieża.

Grodzisko było znane już w XIX wieku[17]. Pierwsze prace dokumentacyjno-inwentaryzacyjne przeprowadził tam w 1827 roku J.M. Guise. Powojenne zainteresowania polskich archeologów rozpoczęły się od badań weryfikacyjno-powierzchniowych przeprowadzonych na tym stanowisku w 1949 roku przez Jerzego Antoniewicza[18]. W latach 1965-1966, pod kierunkiem Romualda Odoja i Bogusławy Wawrzykowskiej, na stanowisku prowa-

[13] W 1827 roku prace inwentaryzacyjne przeprowadził na grodzisku J.M. Guise; zob. też Müller 1905: 4; Schnippel 1928: 15.

[14] Antoniewicz 1950: 70-71; Hoffmann i Mackiewicz 2004: 18.

[15] W dotychczasowej literaturze grodzisko figurowało pod nazwą *Kajkowo*. W przedwojennych opracowaniach niemieckich nosiło nazwę *Leschaken*. Z kolei w dokumentacji AZP określono je jako *Ornowo-Lesiak Ostródzki*, st. 3.

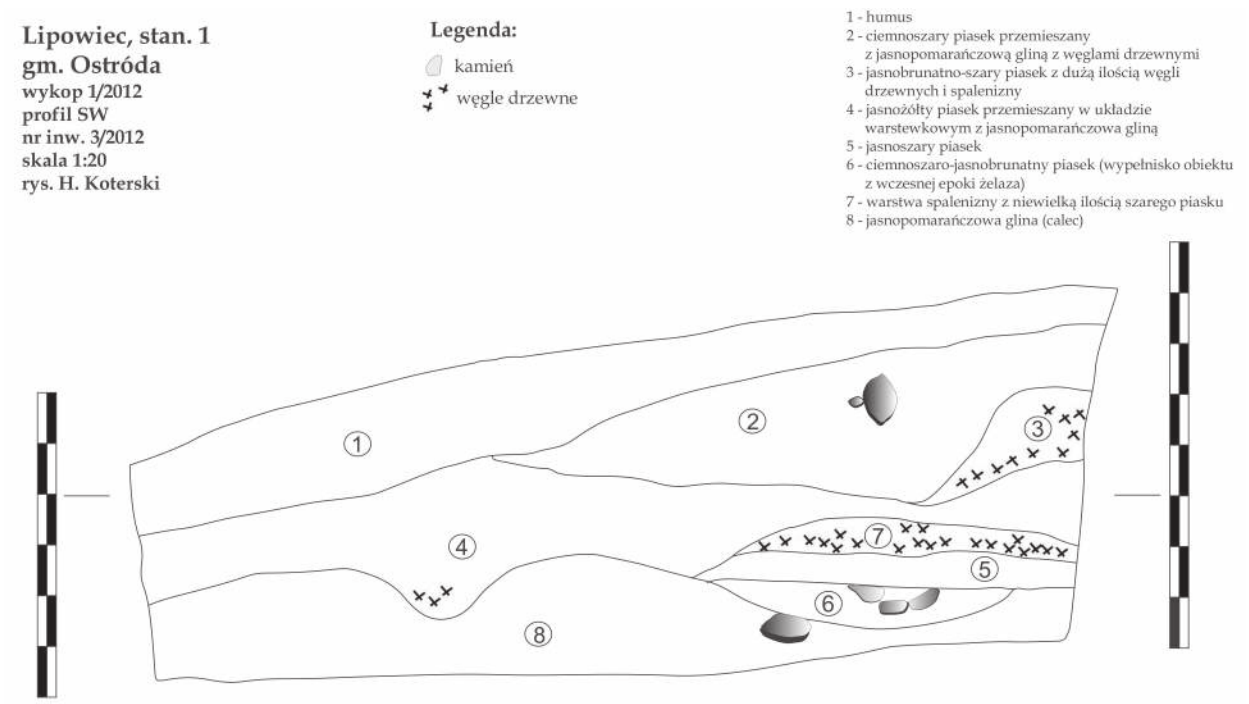
[16] Na południowo-zachodnim stoku cypla zlokalizowana została nieistniejąca obecnie osada (Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 4; stanowisko zostało całkowicie zniszczone wskutek wybierania ziemi), prawdopodobnie związana z omawianym grodziskiem. Zniszczenie stanowiska zostało zarejestrowane podczas badań powierzchniowych AZP przeprowadzonych w 1988 roku (KESA w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu).

[17] Lissauer 1887: 190; Hollack 1908: 89; Crome 1937: 121.

[18] Antoniewicz 1950: 70.



Ryc. 7. Lipowiec, gm. Ostróda, st. 1. Widok grodziska od strony zachodniej (fot. T. Kisielewski)
Fig. 7. Lipowiec, Ostróda commune, site 1. The view of the stronghold from the West (photo T. Kisielewski)



Ryc. 8. Lipowiec, gm. Ostróda, st. 1. Północno-zachodni profil wykopu (rys. S. Wadyl)
Fig. 8. Lipowiec, Ostróda commune, site 1. The north-western profile of the trench (drawing by S. Wadyl)



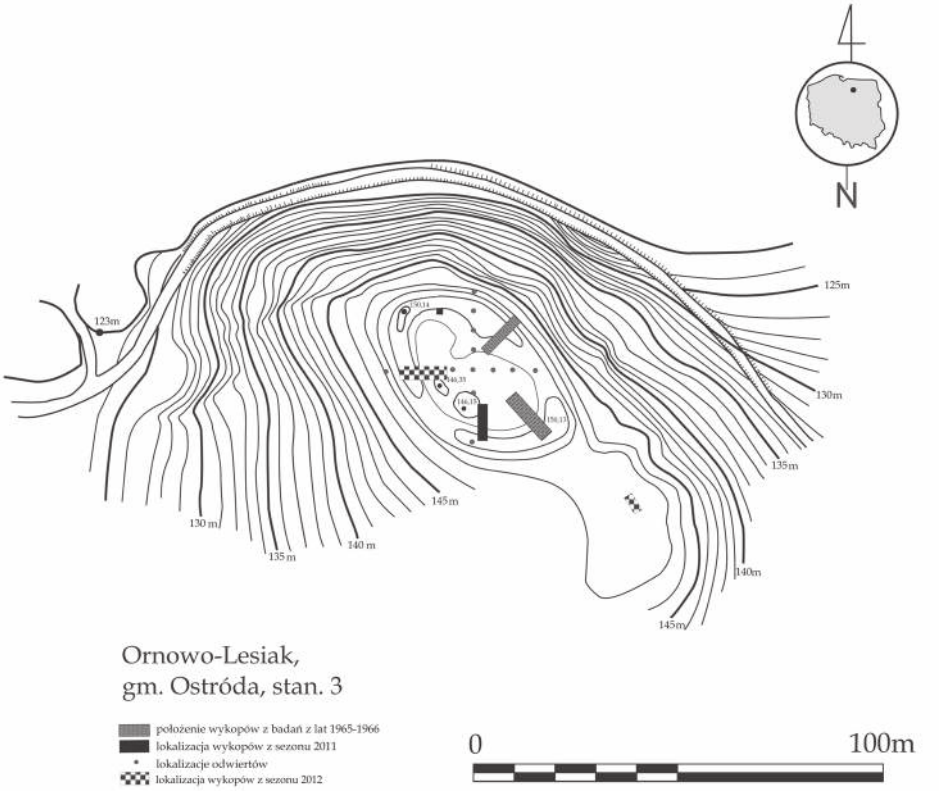
Ryc. 9. Morliny, gm. Ostróda, st. 1. Widok grodziska od strony południowo-zachodniej (fot. T. Kisielewski)
Fig. 9. Morliny, Ostróda commune, site 1. The view of the stronghold from the north-western side (photo T. Kisielewski)



Ryc. 10. Morliny, gm. Ostróda, st. 1. Plan warstwicowy grodziska z lokalizacją wykopu z 2012 roku (oprac. S. Wadyl)
Fig. 10. Morliny, Ostróda commune, site 1. Contour-line plan of the stronghold with location of archaeological trench from 2012 (elaborated by S. Wadyl)



Ryc. 11. Morliny, gm. Ostróda, st. 1. Kamienny „murek" odkryty w wykopie 1/2012 (fot. S. Wadyl)
Fig. 11. Morliny, Ostróda commune, site 1. Stone „wall" discovered in ~~digging~~ trench 1/2012 (photo S. Wadyl)



Ryc. 12. Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 3. Plan warstwicowy grodziska z lokalizacją wykopów z lat 60. XX wieku oraz wykopów i odwiertów z lat 2011-2012 (oprac. S. Wadyl)
Fig. 12. Ornowo-Lesiak, Ostróda commune, site 3. Contour-line plan of the stronghold with location of trenches from the 1960s and of trenches and drillings from 2011-2012 (elaborated by S. Wadyl)



Ryc. 13. Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 3. Widok na grodzisko od strony północno-zachodniej (fot. T. Kisielewski)
Fig. 13. Ornowo-Lesiak, Ostróda commune, site 3. The view on the stronghold from the north-western side (photo T. Kisielewski)

dzono pierwsze systematyczne prace wykopaliskowe. W trakcie dwóch sezonów badań wytyczono i wyeksplorowano dwa wykopy: pierwszy w części północno-wschodniej założenia (12 x 2 m) oraz drugi w partii południowo-zachodniej (13 x 3 m) (zob. ryc. 12)[19]. Wyniki tych prac nie doczekały się opracowania i publikacji. Nie zachowała się również dokumentacja. Ocalały jedynie dzienniki badań znajdujące się obecnie w Dziale Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (teczka *Kajkowo*).

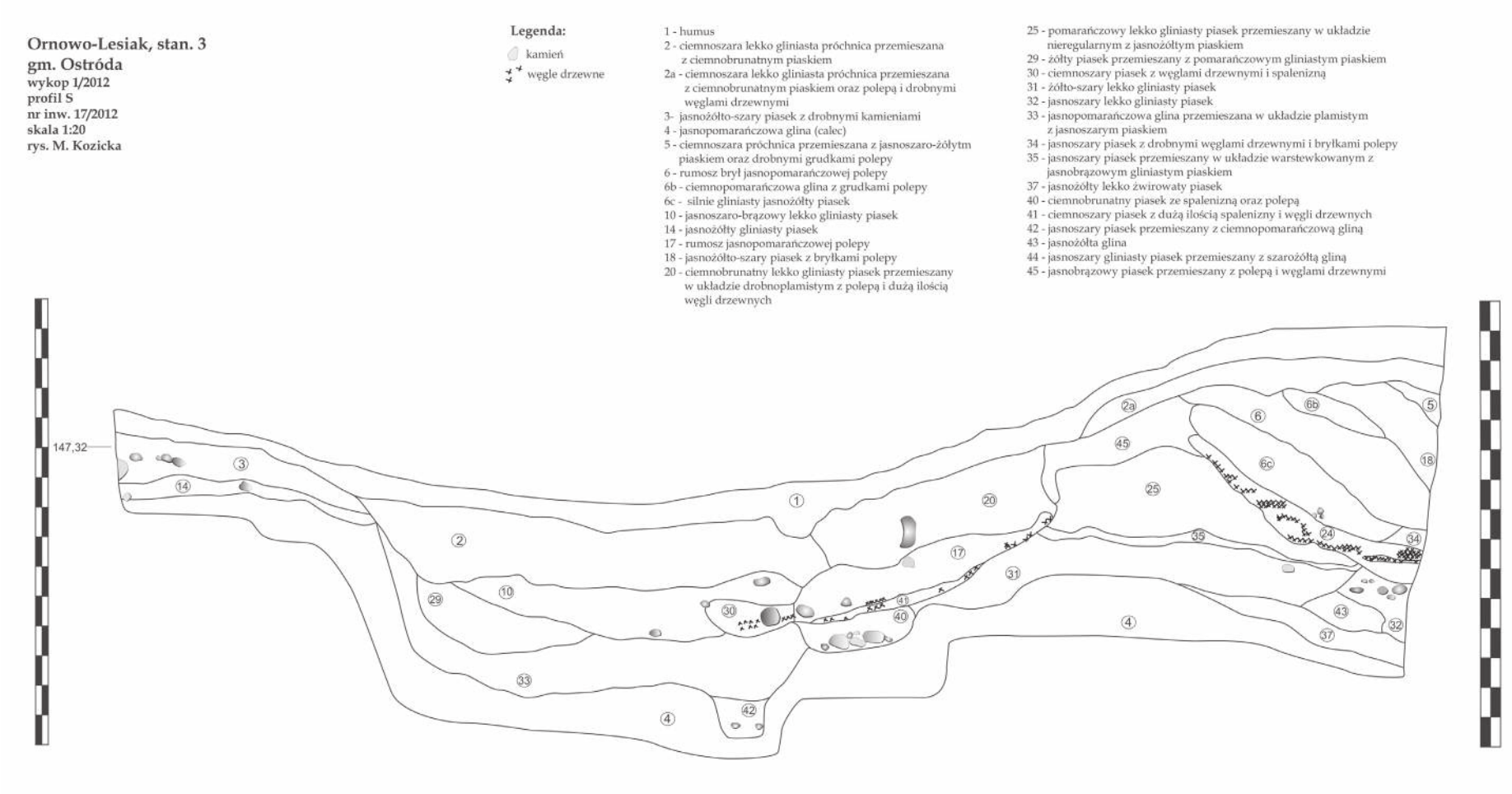
Przed kilkoma laty Izabela Mirkowska opublikowała opracowanie materiału źródłowego z tych badań[20]. Mniej więcej w tym samym czasie Waldemar Andrzej Moszczyński, powołując się na informację ustną I. Mirkowskiej, wyraził pogląd, że „osada w Kajkowie, gm. Ostróda […] zasługuje na szczególną uwagę, albowiem pozyskana z niej ceramika pozwala wydzielić trzy fazy osadnicze. Każda z faz reprezentuje zarazem inny obraz kulturowy. Najstarsza nosi wyłącznie cechy kulturowe pozwalające identyfikować ją z kręgiem pruskim, następna zawiera wyłącznie ceramikę słowiańską, a najmłodsza charakteryzuje się obecnością hybryd stylistycznych mających nawiązania do kręgu pruskiego i słowiańskiego”[21]. Powyższą opinię przytoczył ostatnio również Kazimierz Grążawski[22]. W ten sposób teza o zmieniającym się udziale etnokulturowym mieszkańców grodu kajkowskiego na stale zaistniała w literaturze naukowej.

Informacje z dziennika badań o odkrytej konstrukcji kamiennej (bruk) zalegającej pod wałem dopuszczały ewentualność wydzielenia przedgrodowej fazy osadniczej, datowanej na starsze fazy wczesnego średniowiecza. Jednakże brak informacji odnośnie rodzaju pozyskanej z tego miejsca ceramiki nie umożliwiał rozwikłania tej kwestii, zaś istnienie fazy przedgrodowej mogłoby być zweryfikowane jedynie przez dalsze prace wykopaliskowe.

Głównym celem wznowienia badań była weryfikacja dotychczasowych poglądów odnoszących się do chronologii funkcjonowania grodu. Kwestią szczególnie wymagającą wyjaśnienia było zagadnienie „trzyfazowości” tego założenia grodowego, co zdaniem części badaczy miało się manifestować w materiale źródłowym.

W pierwszym sezonie badań (2011 rok) założono i wyeksplorowano dwa wykopy o wymiarach 7 x 2 m (wykop 1) oraz 1 x 1 m (wykop 2), a także wykonano serię odwiertów wzdłuż osi północ-południe i prostopadłej do niej osi wschód-zachód (ryc. 12). Wykop nr 1 wytyczono w południowej części obiektu, na styku wału i majdanu grodziska. Wykop nr 2 założono w północnej części grodziska, w miejscu gdzie zaobserwowano znaczne obniżenie korony wału, interpretowane jako relikt bramy.

[19] Mirkowska 2004: 281; Hoffmann i Mackiewicz 2004: 16.
[20] Mirkowska 2004.
[21] Moszczyński 2003: 101.
[22] Grążawski 2008: 252, 2009: 50.



Ryc. 14. Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 3. Południowy profil wykopu 1/2012 (rys. M. Kozicka i S. Wadyl)

Fig. 14. Ornowo-Lesiak, Ostróda commune, site 3. The southern profile of trench 1/2012 (drawing by M. Kozicka and S. Wadyl)



Ryc. 15. Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 3, wykop 1/2012. Plan przekładkowej konstrukcji wału (fot. S. Wadyl)
Fig. 15. Ornowo-Lesiak, Ostróda commune, site 3, trench 1/2012. Plan of the interleaved wooden construction of the rampart (photo S. Wadyl)

W wykopie 1 odkryto nawarstwienia sięgające miąższości do 2,4 m na stoku wału oraz do 1,6 m na majdanie. Poniżej humusu stwierdzono rozwalisko kamienne i warstwy destrukcyjne wału. W części południowej wykopu zarejestrowano nawarstwienia jądra wału oraz relikty konstrukcji przekładkowej. W północnej części wykopu, na styku stoku wału i majdanu, wystąpiły nawarstwienia związane z użytkowaniem grodu. Z tego miejsca pochodzi gros pozyskanego materiału zabytkowego. W wykopie 2, poniżej humusu, zarejestrowano rozwalisko kamienne, pod którym odkryto blisko 40-centymetrowej miąższości nawarstwienia, składające się z węgli drzewnych, spalenizny, popiołu oraz fragmentów polepy. Prace prowadzone w pierwszym sezonie badań pozwoliły poddać w wątpliwość tezę o trzech fazach zasiedlenia omawianego grodu.

W 2012 roku kontynuowano prace. Podobnie jak w pierwszym sezonie badań, założono dwa wykopy. Pierwszym wykopem (1/2012) o wymiarach 10 x 3 m i usytuowanym w zachodniej partii grodziska przecięto wał obronny. Zadokumentowano nawarstwienia kulturowe sięgające od 0,55 m (na majdanie) do 2,6 m w części zachodniej (ryc. 14). W zachodniej partii wykopu, poniżej humusu zarejestrowano rumowiskowo-destrukcyjne nawarstwienia zawierające duże ilości węgli drzewnych oraz polepy. Poniżej zalegały warstwy składające się z silnie przepalonej gliny oraz rumoszu pomarańczowej polepy. Nawarstwienia o podobnym charakterze zaobserwowano na wewnętrznym stoku wału. Poniżej nawarstwień o charakterze rumowiskowym zadokumentowano przekrój wału. Jądro wału usypano z kilku warstw gliniastego piasku, na którym ułożono przekładkową konstrukcję z krzyżujących się pod kątem prostym bierwion drewna. Konstrukcja przekładkowa najbardziej czytelna była na zewnętrznym stoku wału (ryc. 15)[23].

W tzw. kotlince przywałowej odsłonięto obiekt mieszkalny w postaci ziemianki (ryc. 14). Obiekt rozciągał się pomiędzy 5 a 9 m, licząc od zachodniej krawędzi wykopu. Ziemiankę zarejestrowano fragmentarycznie, w związku z czym dokładne jej wymiary oraz kształt w partii stropowej nie są możliwe do określenia. Zachowana miąższość obiektu wynosiła 1,3 m. Miała on dość wyrównane dno z jednym czytelnym zagłębieniem o średnicy około 30 cm i głębokości 40 cm znajdującym się w zachodniej części. W zachodniej części obiektu zadokumentowano owalne palenisko o średnicy 60 cm składające się z niewielkich kamieni. W obrębie paleniska stwierdzono liczne węgle drzewne oraz ślady spalenizny.

[23] W zachodniej części wykopu, pod nawarstwieniami związanymi z wałem, zarejestrowano układ dość dużych kamieni, pod którymi w dwóch miejscach zarejestrowano skupiska ceramiki. Poniżej zadokumentowano bruk kamienny składający się niewielkich kamieni o długości boku około 7 cm. Konstrukcję (obiekt) zarejestrowano jedynie fragmentarycznie, niemniej jednak liczny materiał źródłowy, w postaci fragmentów ceramiki oraz kamienna siekierka, wskazują na związek z neolityczną kulturą amfor kulistych. Odkrycie to rzuca pewne światło na znaleziska z badań z lat 60. XX wieku.

W środkowej części wykopu, bezpośrednio na północ od ziemianki, odsłonięto trudny do zinterpretowania obiekt z kamieniami (ryc. 16-17). Miał on kształt zbliżony do prostokąta o wymiarach 2 x 1,5 m. Jego miąższość wynosiła około 1 m. W treści wypełniska przeważały liczne, różnej wielkości kamienie oraz ślady spalenizny, popiołu i węgli drzewnych. Wielce prawdopodobny wydaje się związek owego obiektu z ziemianką. Być może było to dużych rozmiarów palenisko. Wśród kamieni wystąpiły liczne fragmenty ceramiki.

Drugi wykop badawczy usytuowano na zewnętrznym stoku zewnętrznego wału oporowego, w odległości 25 m na południowy wschód od korony wału, w południowej partii założenia. Poniżej humusu odnotowano warstwę luźnego piasku o barwie ciemnoszaro-żółtej. Stratygrafia zadokumentowana na profilach pozwoliła na stwierdzenie faktu prowadzenia prac ziemnych, które doprowadziły do uzyskania formy wału wraz z suchą fosą. Brak nawarstwień rumowiskowych pozwala poddać w wątpliwość istnienie drewnianych konstrukcji na tym wale, które w wyniku zniszczenia musiałyby pozostawić ślady w postaci spalenizny i węgli drzewnych. Z wypełniska fosy pozyskano zaledwie 2 fragmenty ceramiki.

W trakcie dwóch sezonów badań na grodzisku w Ornowie-Lesiaku pozyskano 481 fragmentów ceramiki naczyniowej z okresu wczesnego średniowiecza (ryc. 18: a-s). Przeprowadzono szczegółową analizę technologiczno-stylistyczną. W związku ze stwierdzeniem jednej fazy osadniczej, wszystkie źródła można traktować jako jeden zbiór. W zbiorze tym dominowała ceramika całkowicie obtaczana (86,5%). W strukturze tej kolekcji znaczny odsetek stanowiły garnki przykrawędnie obtaczane (7,2%) oraz obtaczane do największej wydętości brzuśca (9%). Ceramika częściowo obtaczana może być synchronizowana z fazą IIIa rozwoju garncarstwa na ziemi chełmińskiej. Z kolei garnki całkowicie obtaczane można synchronizować z podfazą $IIIb_1$[24] wyróżnioną dla ziemi chełmińskiej, czy też fazą II rozwoju garncarstwa na ziemi lubawskiej[25]. Nie ma jednak reperowych zbiorów z dorzecza górnej Drwęcy, do których można by odnosić materiały z Ornowa-Lesiaka. Najbliższe związki widoczne są w materiale z grodziska w Domkowie, gm. Grunwald, st. 1.



Ryc. 16. Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 3, wykop 1/2012. Plan spągu 8 poziomu eksploracji (fot. S. Wadyl)

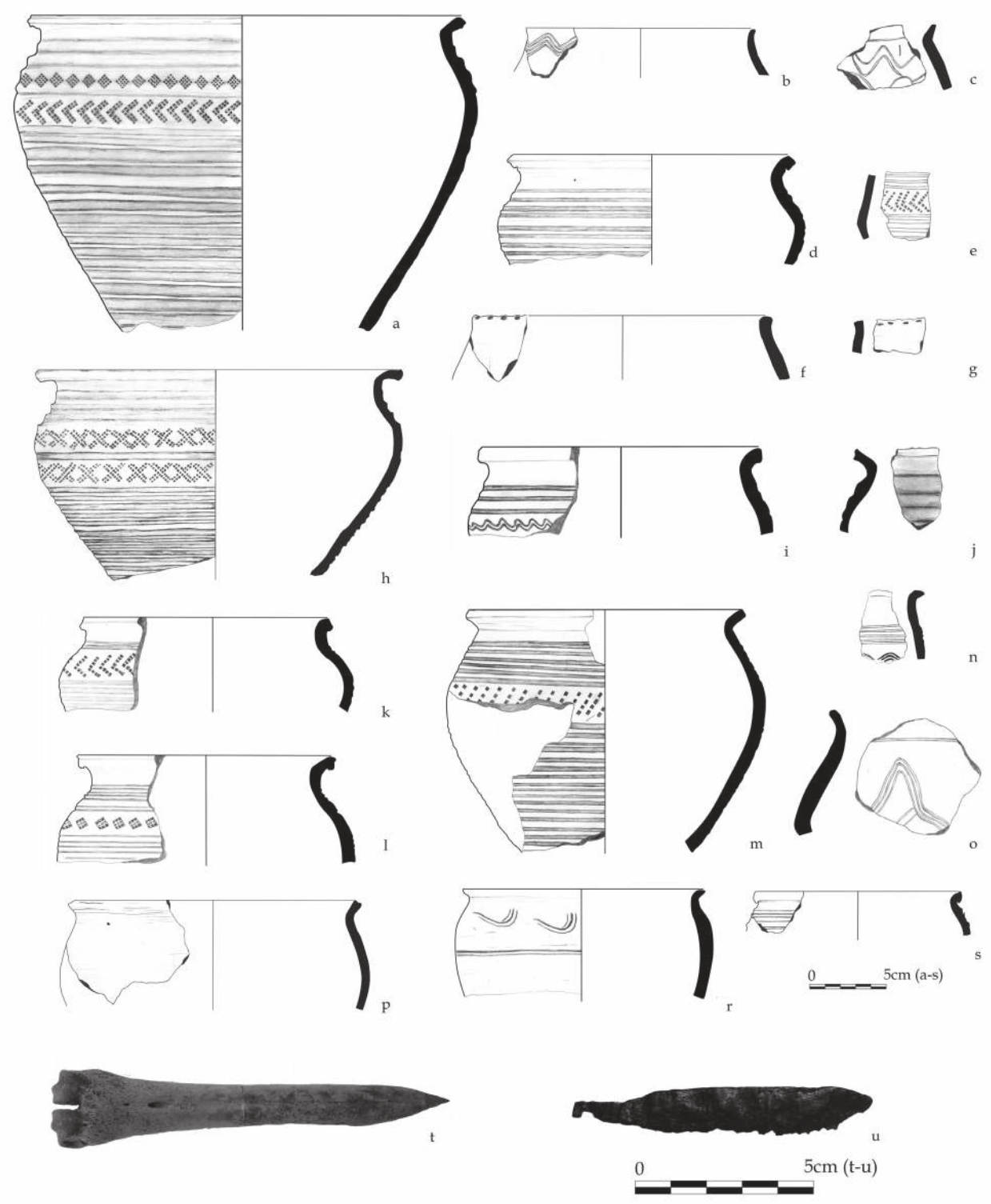
Fig. 16. Ornowo-Lesiak, Ostróda commune, site 3, trench 1/2012. The plan of the thill of the 8th level of exploration (photo S. Wadyl)



Ryc. 17. Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 3, wykop 1/2012. Plan obiektu z konstrukcją kamienną (fot. S. Wadyl)

Fig. 17. Ornowo-Lesiak, Ostróda commune, site 3, trench 1/2012/. The plan of a feature with stone construction (photo S. Wadyl)

[24] Chudziak 1991: 121-124, ryc. 51, 2002: 140.
[25] Grążawski 2009: 45-46.



Ryc. 18. Ornowo-Lesiak, gm. Ostróda, st. 3. Fragmenty naczyń ceramicznych z wykopu 1/2011 i 1/2012 (wybór) oraz nożyk żelazny (u) i szydło kościane (t) (rys. i fot. S. Wadyl)

Fig. 18. Ornowo-Lesiak, Ostróda commune, site 3. Fragments of ceramic vessels from trenches 1/2011 and 1/2012 (a selection), and an iron knife (u) and bone awl (t) (drawing and photo S. Wadyl)

Poza ceramiką znaleziono dwa zabytki, tzw. wydzielone: żelazny nożyk oraz szydło kościane (ryc. 18: t, u). Są to przedmioty codziennego użytku o ponadregionalnym zasięgu występowania oraz o szerokim zakresie czasowym, nie mogą być zatem uznane za dobre datowniki. W związku z czym analiza ceramiki naczyniowej stanowi podstawę datowania. Struktura zbioru ceramiki z Ornowa-Lesiaka pozwala określić chronologię grodziska do czasu od ostatnich dekad X po połowę(?) XI wieku.

Rezultaty badań przeprowadzonych w latach 2011-2012 zmuszają do zakwestionowania sugerowanej w literaturze przedmiotu szerokiej chronologii grodziska[26]. Jak wynika z analizy stratygrafii zadokumentowanej w przekopie przez wał i stratygrafii horyzontalnej nawarstwień kulturowych oraz analizy technologiczno-stylistycznej materiału źródłowego, nie do utrzymania jest również pogląd o trzech fazach zasiedlenia. Nie ulega wątpliwości, że gród był założeniem jednofazowym. Po zniszczeniu i spaleniu konstrukcji znajdujących się na wale gród nie został odbudowany[27]. Analiza ceramiki naczyniowej pozwoliła zawęzić chronologię funkcjonowania grodu do okresu od ostatnich dekad X, po połowę(?) XI wieku.

[26] Zob. Mirkowska 204: 282; Hoffmann i Mackiewicz 2004: 16.

[27] O gwałtownym zniszczeniu grodu świadczą nawarstwienia pożarowo-rumowiskowe zawierające bardzo duże ilości węgli drzewnych, spalenizny i polepy zarejestrowane w wykopach usytuowanych w sąsiedztwie wałów grodziska.

***

Realizowane w ostatnich latach badania omówionych wyżej stanowisk obronnych z dorzecza górnej Drwęcy wnoszą nowe wiadomości do studiów nad historią zasiedlenia tego obszaru we wczesnym średniowieczu. Poza tymi grodziskami żadne inne stanowiska nie doczekały się jednak badań wykopaliskowych, co powoduje znaczne trudności przy podejmowaniu szerzej zakrojonych studiów osadniczych. Wiele pytań pozostaje w dalszym ciągu bez odpowiedzi i tylko dalsze prace badawcze oraz opracowania gabinetowe mogą przynieść ich rozwiązanie. Chodzi przede wszystkim o kwestie takie jak: początki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na tym obszarze, kształtowanie się słowiańsko-bałtyjskiej rubieży granicznej, a także kształtowanie się struktury terytorialno-osadniczej znanej z kart historii ziemi plemiennej Sasinów.

Wykaz cytowanej literatury:

Antoniewicz, J.

1950. Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego Warmii i Mazur. *Sprawozdania P.M.A*. 3: 51-77.

Bojarski, J.

1998. Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995-1997. *Acta Archaeologica Pomoranica* 1: 199-210.

2002. Z badań nad pograniczem słowiańsko-pruskim we wczesnym średniowieczu, [w:] W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 4: 9-28. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Chudziak, W.

1996. *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII-XI wiek).* Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

2000a. Wyniki badań weryfikacyjnych i rozpoznawczych na ziemi chełmińskiej, [w:] A. Buko, Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego,* 85-100. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

2000b. Kształtowanie się podziałów plemiennych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona* 8: 51-69.

2002. Strefa chełmińsko-dobrzyńska we wczesnym średniowieczu – próba bilansu dorobku badawczego, [w:] B. Wawrzykowska (red.), *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, 137-150. Toruń: Muzeum Okręgowe w Toruniu.

Chudziak, W. (red.)

1997. *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały.* Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Crome, H.

1937. Karte und Verzeichnis der vor- und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreußen. *Altpreußen* 2.3: 97-125.

1939. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussen. *Prussia* 32.

Dulinicz, M. i W.A. Moszczyński

2007. Grody pogranicza nad górną Wkrą – system czy chaos?, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, 61-88.Włocławek-Brodnica: Lega. Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego.

Grążawski, K.

1999. Dynamika i struktura zasiedlenia rejonu środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu, [w:] W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 3: 11-25. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

2002. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej w Rejonie środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu.* Włocławek: Lega. Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego.

2006. *Z najnowszych badań pogranicza słowiańsko-pruskiego w rejonie lubawsko-iławskim. Pruthenia* 2: 119-143.

2008. O tak zwanej częściowej okupacji ziemi chełmińskiej przez Prusów – głos w dyskusji, *Pruthenia* 3: 251-258.

2009. *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII-XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa.* Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Hoffmann, M.J. i A. Mackiewicz

2004. *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego.* Ostróda: Muzeum w Ostródzie.

Hollack, E.

1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen.* Glogau-Berlin: Kommissions-Verlag von Carl Flemming.

Informator
1975. *Informator Archeologiczny. Badania rok 1974.* Warszawa.
Jagodziński, M.F.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk.* Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
1998. Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Komentarz do katalogu stanowisk, [w:] P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych*, 1, 159-196. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
Kondracki, J.
1994. *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne.* Warszawa: PWN.
Lissauer, A.
1887. *Die prähistorischen Denkmäler der Angrenzenden Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete.* Leipzig: Naturforschenden Gesellschaft zu Danzig.
Łęga, W.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu.* Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu.
Moszczyński, W.A.
2003. Rubież słowiańsko-bałtyjska nad Wkrą w VIII-XI wieku na podstawie ceramiki ze stanowisk w Nowym Dworze, Tarczynach i Trzcinie, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, 83-112. Włocławek-Brodnica: Lega. Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego.
Müller, J.
1905. *Osterode in Ostpreussen. Darstellung zur Geschichte der Stadt und des Amtes.* Osterode: Riedel.
Schnippel, E.
1928. Siedlungsgeographie des Osterodischen Gebiets. *Altpreussische Forschungen* 5: 5-44.
Töeppen, M.
1870. Altertürmer bei Hohenstein in Ostpreussen. *Altpreussische Monatschrift, der Neuen Provinzial-Blätter, vierte Folge* 7: 13-42.

Sławomir Wadyl

The verification and test excavation of Early Medieval strongholds in the basin of the upper Drwęca River (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny)

Summary

In the years 2011-2012 at the Institute of Archaeology at UMK Toruń University a research program entitled: *Slavic-Balt borderland in Early Medieval times* was realized. This program fit in the trend of archaeological settlement studies, aiming at recognizing the problems of settlement of the area defined as the Slavic-Balt borderland. Four defense sites were subject to verification and test excavation, of certain or alleged Early Medieval chronology (strongholds at Domkowo, Grunwald commune, site 1; Lipowiec, Ostróda commune, site 1; Morliny, Ostróda commune, site1; and Ornowo-Lesiak, Ostróda commune, site 3). The main goal of the examinations was the verification of the strongholds' chronology, as well as an attempt to determine their place in the settlement structure of the upper Drwęca River basin.

The examinations conducted in the stronghold at Domkowo allowed to define the chronology of the stronghold to the 1st half of the 11th century. Special attention should be paid to the cobblestone pavement revealed in the stronghold's platform. It is hard to state, however, if the whole platform was covered with cobblestone, or was it only a part of it. The research works held in the strongholds at Lipowiec and Morliny allowed to positively verify their Early Medieval chronology. The results of the examinations allow to preliminary define their chronology as the 11th-12th century.

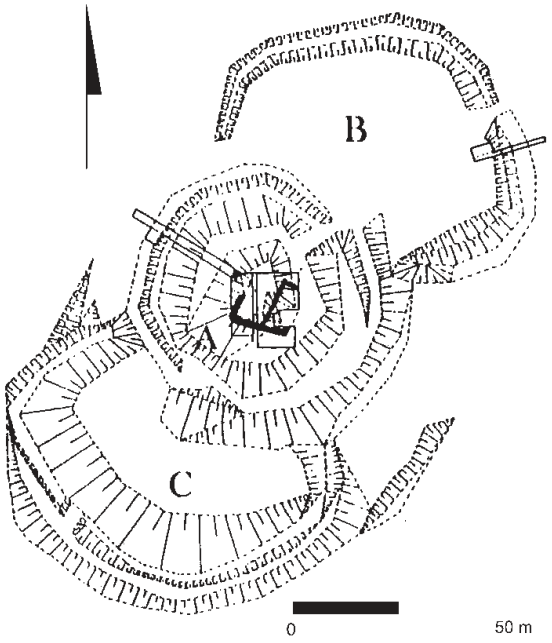
The most spectacular results were obtained by the examinations held at Ornowo-Lesiak. They allowed to question the view on the chronology of this settlement existing so far. According to the latest researches, this stronghold is a relic of one-phase settlement dated to the period of last decades of the 10th century and the 1st half of the 11th century.

The examinations of the mentioned defense sites of the upper Drwęca River basin, realized in recent years, deliver new information to the studies on the history of settlement of this area in Early Medieval times. Beside these strongholds, no other sites were subject to archaeological excavations, which makes it difficult to undertake broader comprehensive settlement studies. A lot of questions remain unanswered, and only further fieldwork and analytical studies can bring an answer to them.

Daniel Gazda

Między grodem a zamkiem – wieloczłonowe obiekty warowne prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego

W XIII-wiecznej przestrzeni budowlanej w Europie Środkowo-Wschodniej pojawiły się tzw. zamki typu przejściowego. Termin ten wprowadził czeski badacz Tomas Durdik. Określa on nim obiekty warowne z tradycyjnymi ziemno-drewnianymi obwodami wałów obronnych z wieżami, poprzedzonymi fosami oraz z wewnętrzną zabudową wykonaną techniką szachulcową. Ich zaletą były względnie niskie koszty związane z przeprowadzeniem inwestycji budowlanych. Przykładami zamków tego typu w Czechach są np. Hlavačov czy Angerbach[1]. Formy tych budowli rozwinęły się między innymi w XIII wieku na Śląsku. Należały do nich obiekty warowne np. w Pieszycach, gm. *loco*, Marczowie, gm. Wleń, Płoszczynie, gm. Jeżów Sudecki, Gradówku, gm. Lwówek Śląski i Kamiennej Górze, gm. *loco*. Ich głównymi cechami są duże rozmiary powierzchni: np. Pieszyce – około 9000 m^2 (ryc. 1), Płoszczyna – około 3500 m^2 (ryc. 2), Marczów – 9000 m^2 (ryc. 3), a także wieloczłonowość: występowanie wyniesionej części centralnej, mniejszej od najczęściej występujących dwóch przedzamczy, rozbudowany system wałów poprzedzony fosą i wałem zewnętrznym. Brak stosowania w budowie tych obiektów zaprawy wapiennej, a głównym użytym materiałem budowlanym był kamień, drewno, glina i ziemia[2]. Są to jednak obiekty jeszcze nie do końca rozpoznane. Warto w tym miejscu nieco przybliżyć najlepiej poznany obiekt tego typu na Śląsku, czyli zamek w Pieszycach. Zamek ten składa się z trzech członów zbliżonych do zachodzących na siebie okręgów. Każdy z nich miał oddzielony od siebie obwód obronny. Część centralna była wyniesiona w stosunku do przedzamczy. W obrębie tej części zamku znajdował się dziedziniec oraz podpiwniczony budynek mieszkalny wykonany z kamienia, drewna i gliny. Na dziedziniec prawdopodobnie prowadziła wysunięta przed lico wału ufortyfikowana wieża bramna. Na podstawie materiału archeologicznego zamek w Pieszycach, jak i inne tego typu obiekty na Śląsku, można datować na drugą połowę XIII i XIV wiek[3]. Inne obiekty tego typu z terenów Polski znane są np. z Błonia koło Warszawy

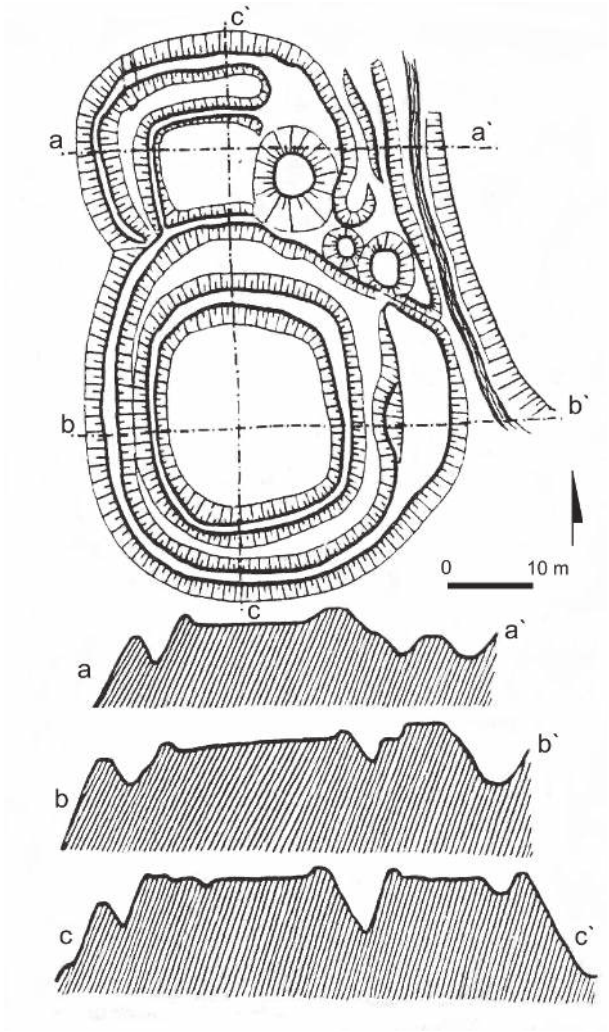


Ryc. 1. Plan zamku w Pieszycach, gm. *loco* (według Boguszewicza 1998). A – zamek górny; B, C – podzamcze

Fig. 1. The plan of the Pieszyce castle, Pieszyce commune (according to Boguszewicz, 1998). A – upper castle; B, C – baileys

oraz z Piekar pod Krakowem[4]. Głównymi przyczynami wznoszenia zamków typu przejściowego był powolny rozpad systemu prawa książęcego, feudalizacja stosunków społecznych oraz pojawienie się kolonizacji na prawie niemieckim. Na terenach podległych władzy księcia pojawiły się nowe obszary intensywnie zagospodarowywane. W Polsce dzielnicowej dotychczasowe ośrodki władzy, czyli grody kasztelańskie, nie były wystarczające czy wręcz pozostawały na uboczu tego zjawiska. Dlatego też tego typu obiekty powstały wskutek potrzeby szybkiego stworzenia nowej sieci administracyjno-fiskalno-militarnej na nowo zagospodarowywanych terenach w poszczególnych książęcych domenach. Dlatego wyżej wymienione zamki były wykonane szybko, małymi kosz-

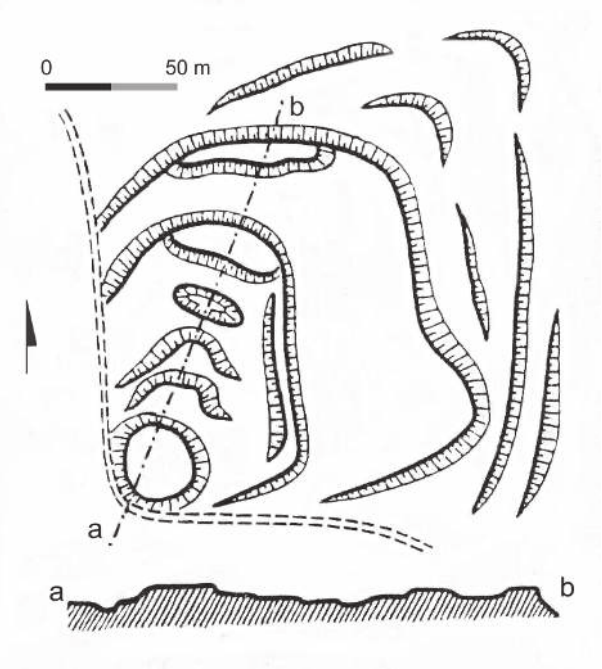
[1] Durdik 1978: 41-52.
[2] Boguszewicz 1998: 103-105.
[3] Boguszewicz 1998: 104.
[4] Leńczyk 1939; Kiersnowska 1971.



Ryc. 2. Plan zamku w Płoszczynie, gm. Jeżów Sudecki (według Boguszewicza 1998: 105)

Fig. 2. The plan of the Płoszczyna castle, Jeżów Sudecki commune (according to Boguszewicz, 1998: 105)

tami, zaś do ich wznoszenia nie były potrzebne specjalistyczne warsztaty budowlane, a tylko ludność zobowiązana do budowy grodów w ramach powinności prawa książęcego. Tego typu obiekty wznoszono np. w centrach poszczególnych kluczy majątkowych, w miejscach pobierania wszelkiego typu opłat fiskalnych czy w miejscach strategicznych[5]. Podsumowując, tego typu zamki nawiązywały do specyficznych XIII-wiecznych stosunków społecznych występujących w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie wewnętrzna przestrzeń zamku była zorganizowana zgodnie z założeniami obronnej siedziby feudała, a jego forma budowlana wywodziła się z ustroju prawa książęcego. Były one formą przemiany starszej tradycji wznoszenia warowni z drewniano-ziemnych grodów w murowane zamki. Część budowli tego typu została w późniejszych czasach przebudowana na warownie murowane, a część uległa zniszczeniu lub została opusz-



Ryc. 3. Plan zamku w Marczowie, gm. Wleń (według Boguszewicza 1998: 104)

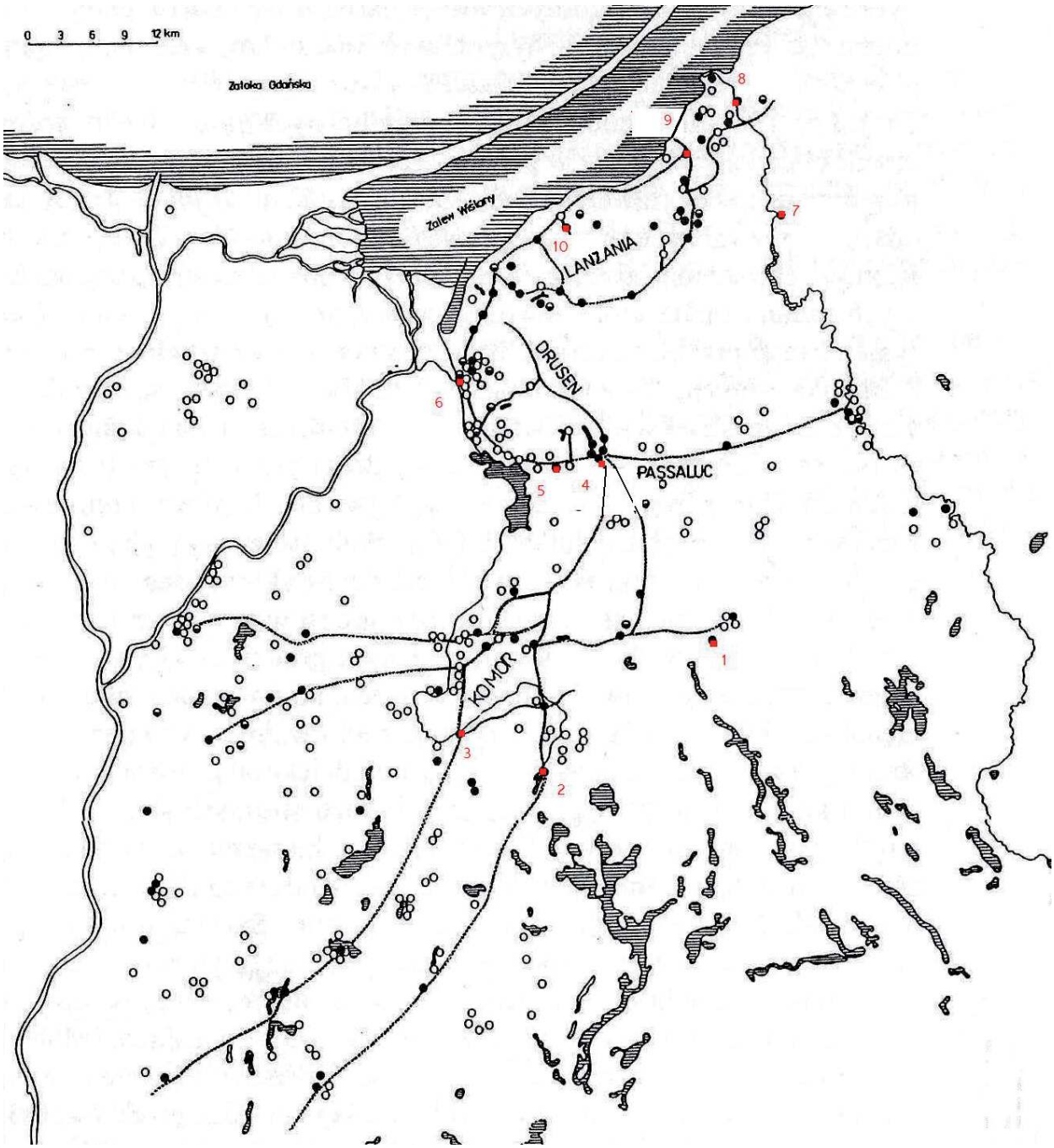
Fig. 3. The plan of the Marczów castle, Wleń commune (according to Boguszewicz, 1998: 104)

czona[6]. Zamki typu przejściowego pojawiły się także na terenie Warmii i Mazur wraz z pojawieniem się państwowości krzyżackiej, jednak ich charakter, funkcje, materiał budowlany jak i przyczyny wznoszenia były nieco inne niż na pozostałych terenach Europy Środkowo-Wschodniej. Złożyło się na to kilka czynników niewystępujących na innych obszarach: działalność krzyżowców, a co za tym idzie stan permanentnej wojny przerywany krótkimi okresami pokoju, działalność misyjna, stan budowy państwowości od podstaw, czynnik geograficzno-przyrodniczy. Także żywotność niektórych z tych obiektów była nieco dłuższa, a okres ich powstawania nieco późniejszy niż na innych obszarach. W tym miejscu skupię się na krótkim omówieniu obiektów tego typu występujących na terytorium współczesnej Polski na południe od Zalewu Wiślanego, czyli na północnych obszarach pruskich terytoriów Pomezanii, Pogezanii i Warmii. Na tym obszarze znamy prawdopodobnie 10 zamków typu przejściowego (ryc. 4), usytuowanych w miejscowościach: Stary Dzierzgoń (niem. *Alt Christburg*), Bogdany (niem. *Sunnemberg*), Gronkowo (niem. *Grunenberg*, *Schlossberg*), Elbląg (niem. *Elbing*), Braniewo (niem. *Braunsberg*), Morąg (niem. *Mohrungen*), Pasłęk (niem. *Preussisch Holland*), Przezmark (niem. *Preussisch Mark*), Weklice, st. 1 (niem. *Wekliz*), Tolkmicko (niem. *Tolkemita*). Trzy pierwsze z wymienionych są obiektami pewnymi[7], z czytelnymi do dnia dzisiejszego ogólnymi założeniami. Zostały w XIII lub XIV wieku opuszczone, częściowo w wyniku

[5] Boguszewicz 1998: 105.

[6] Zob. Boguszewicz 1998.

[7] Wcześniej były to pruskie założenia grodowe, zaadaptowane przez Krzyżaków lub administrację biskupią.



Ryc. 4. Rozmieszczenie zamków typu przejściowego na tle innych obiektów na południe od Zalewu Wiślanego (podkład mapy według Jagodzińskiego 1997): 1 – Morąg; 2 – Przezmark; 3 – Stary Dzierzgoń; 4 – Pasłęk; 5 – Weklice; 6 – Elbląg; 7 – Gronkowo; 8 – Braniewo; 9 – Bogdany; 10 – Tolkmicko

Fig. 4. Location of the transition type castles on the background of other sites south of the Vistula Lagoon (map background according to Jagodziński 1997): 1 – Morąg; 2 – Przezmark; 3 – Stary Dzierzgoń; 4 – Pasłęk; 5 – Weklice; 6 – Elbląg; 7 – Gronkowo; 8 – Braniewo; 9 – Bogdany; 10 – Tolkmicko

zniszczenia lub w wyniku zaniku ich funkcji. Natomiast kolejnych pięć zamków[8] jest przykładem tego typu obiektów przebudowanych pod koniec XIII lub w XIV wieku na zamki murowane lub zakończyły żywot w momencie zniszczeń i zbudowania zamku murowanego w ich pobliżu. Zamki w Tolkmicku i Weklicach posiadają typowy plan zamku typu przejściowego, jednak ich rozpoznanie – mimo dość zaawansowanych prac archeologicznych prowadzonych przed II wojną światową – nie daje pełnej odpowiedzi czy były to zamki typu przejściowego, czy tylko klasyczne grodziska. Tych 10 obiektów było rozrzuconych na obszarze około 350 km^2, tworząc w miarę gęstą sieć.

[8] Elbląg, Braniewo, Pasłęk, Morąg i Przemark.

A. Zamki typu przejściowego przebudowane na zamki murowane (biskupie, konwentualne, inne, np. prokuratorskie)

Braniewo – zamek był położony nad rzeką Pasłęką, nad jej wysokim brzegiem, około 10 km od jej ujścia do Zalewu Wiślanego. Prawdopodobnie Krzyżacy około 1240 roku zaadaptowali na swoje potrzeby świeżo opanowany pruski gród *Brausebergue*, budując strażnicę. Obiekt ten został zniszczony przez Warmów podczas walk pierwszego powstania pruskiego. W 1243 roku pierwszy biskup warmiński Anzelm obrał Braniewo jako swoją główną siedzibę. Braniewo stało się wówczas stolicą autonomicznego w stosunku do Zakonu Krzyżackiego biskupstwa warmińskiego. Można przyjąć, że w tym roku musiały powstać przynajmniej podwaliny zamku przejściowego jako punkt administracyjno-militarny dla nowo powstałej jednostki terytorialnej oraz miasta (Braniewo uzyskało prawa miejskie w 1254 roku po ponownym przejęciu swojego dominium przez biskupa z rąk krzyżackich po pierwszym powstaniu pruskim). W 1261 roku zamek w wyniku drugiego powstania pruskiego został zajęty przez Prusów, po uprzednim opuszczeniu go i spaleniu przez załogę biskupią[9]. W 1279 roku biskup Anzelm ponownie wydał polecenie lokowania miasta oraz rozpoczęto budowę zamku, jednak już w innym, dogodniejszym, ale pobliskim miejscu i już jako zamek murowany[10]. Zamek ten osłaniał budowę podwalin administracyjnych nowego biskupstwa.

Elbląg – w 1237 roku Krzyżacy założyli pierwszy obiekt warowny na terenie współczesnego Elbląga; znajdował się on prawdopodobnie na wyspie na rzece Elbląg lub na jej brzegu. Jednak najpóźniej do 1239 roku warownia została przeniesiona w dogodniejsze miejsce do prowadzenia dalszej ekspansji na wschodni brzeg rzeki Elbląg. Z tego roku pochodzi informacja, że Elbląg posiadał wały. Elbląg musiał posiadać doskonały system obronny, jak również i zasoby magazynowe, skoro jako jeden z nielicznych zamków odparł ataki Świętopełka Gdańskiego w 1244 roku oraz Prusów w trakcie drugiego powstania pruskiego. Od 1251 roku staje się najważniejszym zamkiem w Prusach, ponieważ tu rezydował mistrz krajowy. W drugiej połowie XIII wieku zaczyna się przebudowa tego obiektu na zamek murowany[11].

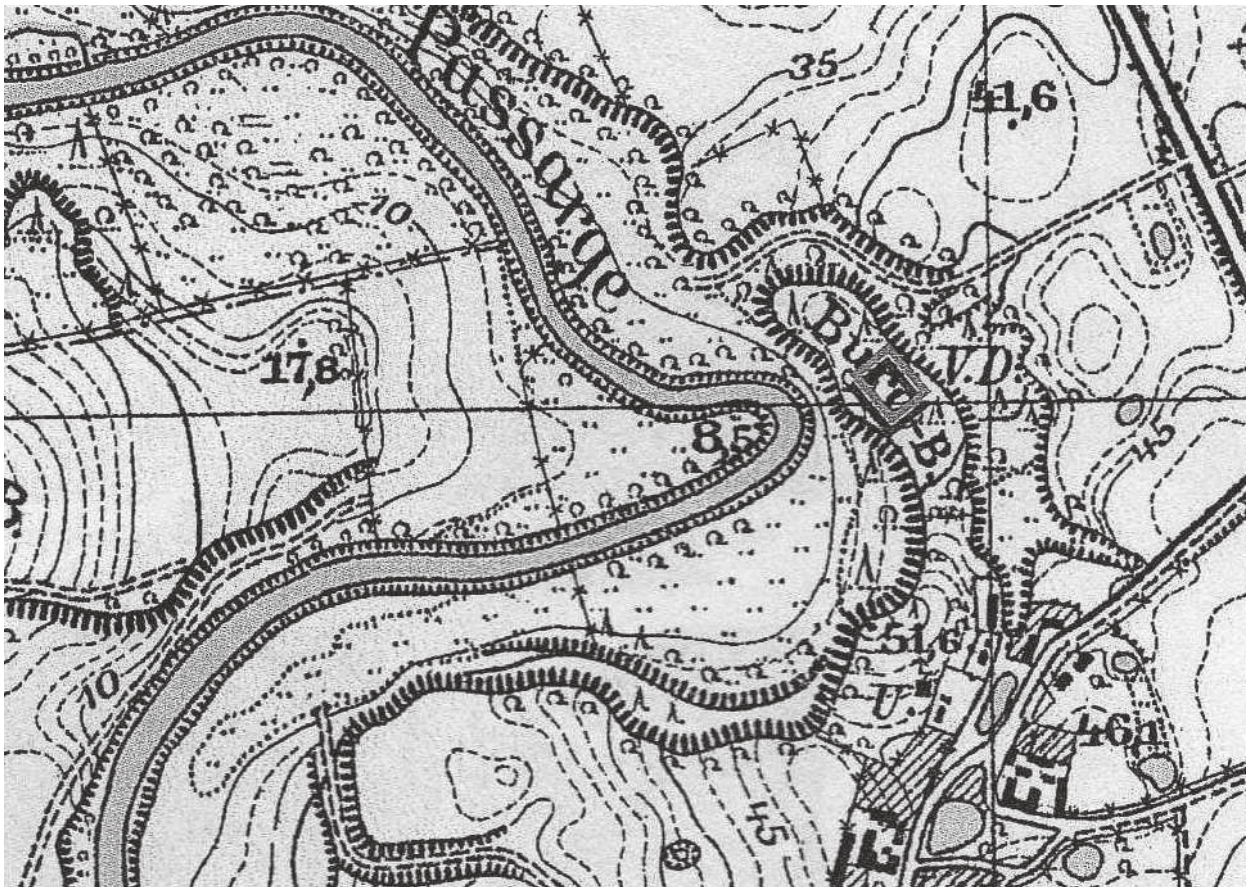
Morąg – zamek był ulokowany prawdopodobnie na wysokim wzgórzu cyplowym nad jeziorem. W części opracowań można przeczytać, że od 1280 roku znajdowała się tu strażnica, w której rezydował prokurator podległy komturowi Elbląga. Jednak tak wysoki urzędnik zakonny nie mógł obrać za swoją siedzibę skromnej strażnicy, lecz obiekt o odpowiednim zapleczu militarno-administracyjnym. W jego bliskim sąsiedztwie znajdowała się osada, stanowiąca zaplecze dla funkcjonującego zamku. Dlatego uważam, że jest to dowód natury historycznej, aby Morąg uznać za zamek typu przejściowego. Zamek murowany na tym miejscu zaczęto wznosić w latach 1327-1331 i był budowany przez około 50 lat; nie wiadomo jednak czy dokładnie w tym samym miejscu, co zamek typu przejściowego[12].

Pasłęk – zamek był usytuowany na wybitnym północnym cyplu wysoczyzny, opadającej stromo, uskokiem o wysokości ponad 20 m, w kierunku zabagnionej rzeki Wąskiej i Strugi Młyńskiej. Tylko jedna strona cypla – południowa wymagała poważnych instalacji obronnych. W tym miejscu wcześniej był ulokowany gród pruski Pazulak. Krzyżacy, po opanowaniu okolicy, zdobyty gród zaadaptowali do swoich potrzeb. Przypuszcza się, że od około 1249 roku zamek w Pasłęku był siedzibą samodzielnego okręgu zakonnego. Z innych wzmianek źródłowych wiemy, że w 1297 roku osada zwana *Hollant*, znajdująca się koło drewniano-ziemnej fortecy, uzyskała prawa miejskie. W niej zamieszkiwali osadnicy holenderscy sprowadzeni na te tereny przez mistrza krajowego Meinharda z Kwerfurtu. Tak jak w przypadku Morąga w opracowaniach pojawia się informacja, że była to strażnica. Jednak strażnica nie mogła stanowić zaplecza administracyjno-militarnego dla tak ważnego pod względem gospodarczym regionu czy być siedzibą samodzielnej jednostki terytorialnej. Wiemy, że w XIV wieku w Pasłęku urzędował prokurator podległy władzy komtura Elbląga. Dlatego musiał funkcjonować w tym miejscu zamek typu przejściowego, zniszczony w wyniku drugiego powstania pruskiego, następnie odbudowany w momencie odzyskania tego terytorium przez Krzyżaków, a w latach 1320-1329 zapoczątkowany został proces przebudowy tego zamku na obiekt murowany[13].

Przezmark – obiekt wzniesiony około 1274 roku na miejscu pruskiego grodu, na wybitnym półwyspie jeziora Motława Wielka o stromych zboczach dochodzących do wysokości około 10 m. Zarządzał nim ekonom krzyżacki. Wcześniej prawdopodobnie na przedzamczu, jak wskazuje pierwotna nazwa – *Prutenicale Forum* – funkcjonował targ jako miejsce lokalnej wymiany handlowej. Zamkiem zarządzał urzędnik niższej rangi – ekonom (*Pfleger*, 1312 rok), od 1320 roku – prokurator, a następnie od 1359 roku – wójt komturii dzierzgońskiej. Zamek został przebudowywany na zamek murowany w latach 1316-1331 przez komtura Dzierzgonia Lutera księcia Brunszwiku[14].

Ze względu na aktualny stań badań nad tymi konkretnymi pięcioma obiektami, praktycznie nic – lub bardzo niewiele – możemy powiedzieć o ich układzie przestrzennym czy użytym materiale do ich budowy. Jednak na początku spełniały one rolę militarną, stanowiąc ochronę dla osiedlającej się w tamtym rejonie ludności oraz zarazem administracyjną i zapewne fiskalną, a także z tych miejsc można było efektywnie prowadzić dalsze działania ofensywne na wolne jeszcze terytoria pruskie.

[9] Dusburg 140, s. 125.
[10] Haftka 1999: 48-49; Dusburg 140, s. 126.
[11] Haftka 1999: 80-81.
[12] Haftka 1999: 185.
[13] Haftka 1999: 225.
[14] Haftka 1999: 248, 2010: 106.



Ryc. 5. Plan zamku w Gronkowie, gm. Braniewo (według Jackiewicz-Garniec i Garnca 2006): góra zamkowa („Burg-B.") i wieś, przed 1945 rokiem

Fig. 5. The plan of Gronkowo castle, Braniewo commune (according to Jackiewicz-Garniec & Garniec 2006): castle mound ("Burg-B."), and the village, before 1945

B. Grody pruskie zaadaptowane na zamki typu przejściowego w początkowym okresie podboju Prus przez Zakon Krzyżacki lub administrację biskupią

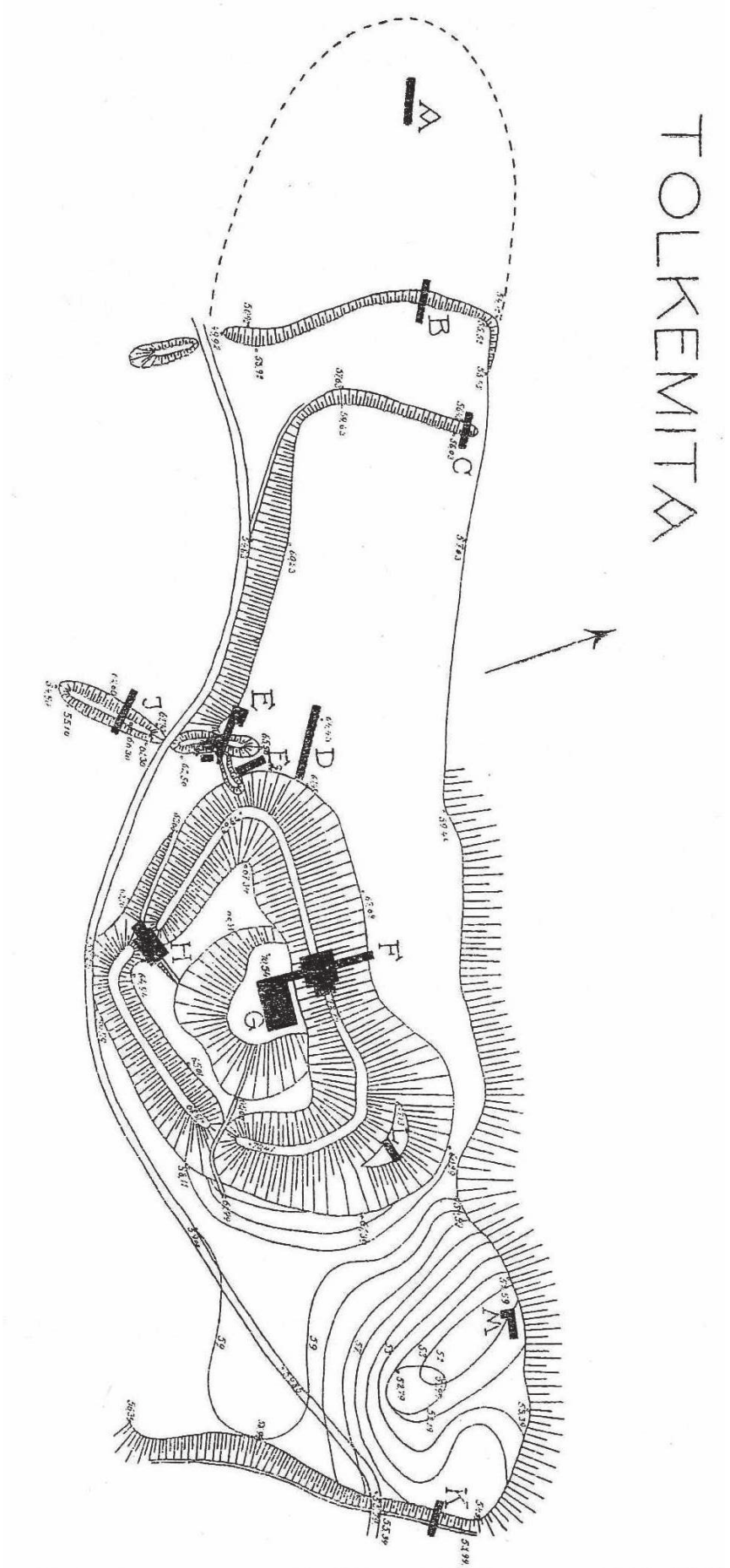
Do grupy tych obiektów należą zamki w Bogdanach, gm. Frombork i Starym Dzierzgoniu, gm. *Ioco*[15], a także w Gronkowie, gm. Braniewo, Tolkmicku, gm. *loco* i Weklicach, st. 1, gm. Elbląg.

Gronkowo (ryc. 5) – zamek jest położony na wschodnim brzegu rzeki Pasłęki, 6 km na południe od Braniewa, na wybitnym wąskim cyplu opadającym stromo w kierunku rzeki oraz zachodnim i północnym. Cypel był dostępny od południa. Według badaczy niemieckich, prowadzących tu wykopaliska archeologiczne w latach 1927-1929, był to obiekt wzniesiony przez Biskupa Fleminga na miejscu zaadaptowanego na własne potrzeby pruskiego grodu. Jest on wspominany w dokumentach pisanych z 1289 oraz 1305 roku. Założenie składało się z zamku właściwego oraz przedzamcza okolonego wałem ziemno-drewnianym. Na zamku głównym znajdował się podpiwniczony budynek o wymiarach 7 x 13 m, wzniesiony w konstrukcji szachulcowej. Naprzeciwko znajdował się drugi budynek o wymiarach 5 x 6 m, z przybudówką od strony wschodniej o wymiarach 2 x 3 m. Możliwe że była to kaplica. Od strony południowej założenie ochraniała sucha fosa. W trakcie badań archeologicznych wydobyto liczne ułamki ceramiki lepionej ręcznie oraz toczonej na kole. Obok zamku powstała osada lokowana jako wieś w 1330 roku[16]. Prawdopodobnie obiekt miał za zadanie osłaniać od strony południowej inwestycje związane z budową podwalin administracyjno-obronnego biskupstwa warmińskiego oraz związane z kolonizacją tych obszarów. Po wybudowaniu nowych siedzib biskupich warownia straciła rację bytu i została stopniowo opuszczona, najpóźniej na początku XIV wieku.

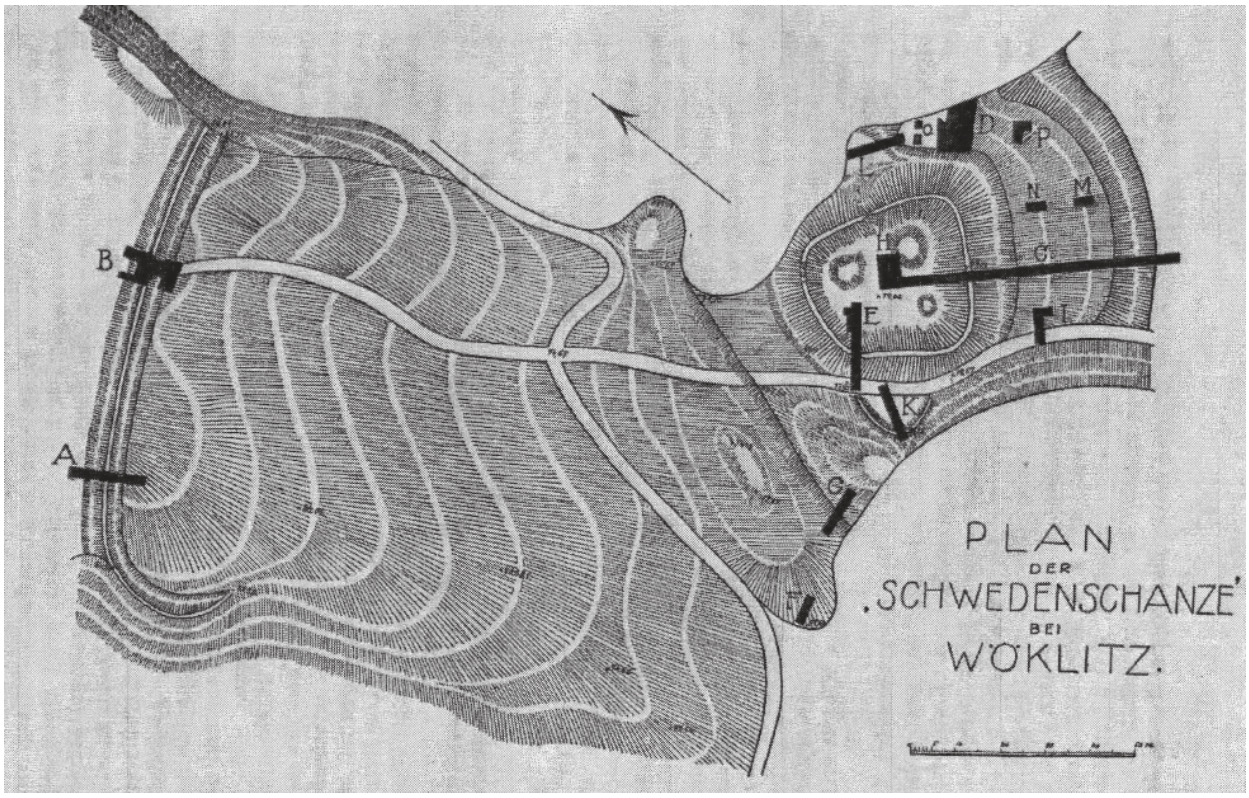
Tolkmicko (ryc. 6) – obiekt jest położony około 2 km na południowy-wschód od miasta Tolkmicka, na zalesionym wzgórzu wciętym między dwa małe strumienie. Miejsce to jest zwane „Zamkową Górą". Grodzisko posiada cztery majdany oddzielone od siebie wałami oraz wyodrębnioną część centralną o wymiarach około 50 x 60 m, obwiedzioną wysokim dookolnym wałem (w dniu dzisiejszym wznosi się on jeszcze do 7 m wysokości). Całość założenia posiada około 340 m długości i 110 m szerokości. Główny człon tego obiektu od strony zachodniej był chroniony dwoma wałami, a od strony

[15] Szczegółowe opisy tych obiektów i wyniki wykopalisk przeprowadzonych na ich terenie zob. Gazda *et al.* 2013, w niniejszym tomie.

[16] Jackiewicz-Garniec i Garniec 2006: 160-162; Jagodziński 1997: 30 – tam dalsza literatura.



Ryc. 6. Plan zamku w Tolkmicku, gm. *loco* (według Eberta 1927)
Fig. 6. The plan of the Tolkmicko castle, Tolkmicko commune (according to Ebert 1927)



Ryc. 7. Plan zamku w Weklicach, gm. Elbląg, st. 1 (według Eberta 1927)
Fig. 7. The plan of the Weklice castle, Elbląg commune, site 1 (according to Ebert 1927)

wschodniej jednym, zaś od strony północnej wysokim uskokiem. Ponadto, od strony południowej obiektu warownego biegła do niego droga przechodząca jak gdyby przekopem przez dwa wały. W ten sposób ten przejazd był chroniony. W trakcie badań archeologicznych prowadzonych w latach 20. i 30. XX wieku oraz w 1959 roku w 24 wykopach[17] odkryto ślady konstrukcji wału wykonanego w konstrukcji przekładkowej oraz relikty zabudowy wewnętrznej obiektu, jednak nie dającej jasnego obrazu zasiedlenia tego miejsca ani chronologii budowy poszczególnych elementów warowni (wałów, budynków zabudowy wewnętrznej). Część centralna obiektu funkcjonowała już we wczesnej epoce żelaza jako osada obronna, a następnie ponownie nadbudowana została we wczesnej fazie wczesnego średniowiecza, zaś ostateczny plan założenia, widoczny do dnia dzisiejszego, prawdopodobnie pochodzi z 2. połowy XIII wieku. Jednak na taką interpretację nie ma jeszcze wystarczających dowodów. Na podstawie dotychczasowej wiedzy możemy wnioskować o kilku głównych fazach zasiedlenia obiektu: wczesna epoka żelaza (V-II w. p.n.e.), wczesne średniowiecze – VI-IX wiek oraz XI i XIII wiek[18]. Jednak są to tylko sugestie i nie znamy wyraźnej granicy końca osadnictwa.

Weklice, st. 1 (ryc. 7) – domniemany zamek stanowi główne założenie w grupie trzech obiektów warownych położonych blisko siebie na południowej krawędzi Wysoczyzny Elbląskiej, 1,2 km na zachód od wsi Weklice i odpowiednio 0,55 i 0,7 km od grodzisk oznaczonych numerami 2 i 4. Wznosi się on na cyplu wyniesionym między dwoma jarami, w których płynęły strumienie. Jest to obiekt o dwóch głównych członach obwiedzionych wałem zewnętrznym wzniesionym. Człon I, czyli południowy, składa się z części centralnej, lekko wyniesionej i obwiedzionej dookolnym wałem. Ma on średnicę około 45-50 m. Część ta znajdowała się na obszarze przypominającym w rzucie prostokąt (o wymiarach około 50 x 70 m) z zaokrąglonymi narożnikami, flankowany od strony południowej i północnej wałem i fosą. Człon II składał się przedzamcza, o rzucie zbliżonym do prostokąta o wymiarach około 100 x 150 m, które było otoczone wałem i fosą. Relikty wałów nie są tak imponujące jak w Starym Dzierzgoniu i mają około 4 m wysokości i do 12 m szerokości. Fosy mają szerokość 5-10 m oraz głębokość do 3 m. Pierwsze wykopaliska prowadził tu M. Ebert w 1926 roku i według niego *Castrum Weklize* wymienione przez Piotra z Dusburga w jego kronice można utożsamić z tym obiektem. Archeolodzy niemieccy założyli 15 wykopów archeologicznych, w których odkryli resztki konstrukcji drewnianej wału, bram i wież bramnych oraz zabudowy wewnętrznej obiektu, zwłaszcza na majdanie I, czyli wewnętrznym. W 1985 roku, w celu weryfikacji wyników badań niemieckich

[17] Z tego 22 wykopy przebadano przed II wojną światową, a 2 w 1959 roku.
[18] Jagodziński 1997: 34-35; Dmochowski 1963: 271-286; Ebert 1927: 109-117.

archeologów, Antoni Pawłowski przeprowadził kolejne badania wyznaczając dwa wykopy w obrębie członu I. Na uwagę zasługuje odkrycie w trakcie prac Eberta i Erlicha w wykopie A i B resztek konstrukcji przekładkowej wału z oblicówką kamienną. Natrafiono na wieżę bramną o wymiarach 2 x 4 m, w wykopie C na potrójną linię fortyfikacji, a w wykopie D na relikty drewnianej wieży o wymiarach 3 x 4 m wykonanej w konstrukcji zrębowej; ponadto na majdanie członu I odkryto bruk. Pawłowski natomiast w trakcie swoich prac odkrył relikty półziemianki z zaokrąglonymi narożami, o wymiarach 3 x 4 m; w niej znajdowało się palenisko w obstawie kamiennej. W świetle dotychczasowej wiedzy obiekt ten funkcjonował w XIII wieku i stanowił jedno z głównych ogniw obronnych Prusów przeciwko agresji krzyżackiej. Pod koniec lat 30. XIII wieku obiekt przeszedł w ręce krzyżackie i według autorów niemieckich pozostawał w ich ręku do momentu krwawego zdobycia go przez Prusów w trakcie drugiego powstania Prusów i w tym czasie został przez nich rozbudowany[19]. Jego głównym zadaniem była osłona osadnictwa krzyżackiego w tym rejonie, rozwijającego się dynamicznie od połowy XIII wieku.

***

Przedstawiwszy pokrótce interesujące nas tutaj obiekty, należy zastanowić się obecnie nad ich specyfiką w stosunku do podobnych zamków z terytorium Europy Środkowo-Wschodniej.

Po pierwsze, na ich układ przestrzenny i możliwości budowlane miało wpływ środowisko naturalne, w jakim powstawały. Terytorium XIII-wiecznych Prus, a co za tym idzie obszary Pomezanii, Pogezanii i Warmii, pokrywały gęste puszcze, często zabagnione, z licznymi jeziorami. Cieki wodne, nawet te wąskie, były trudne do szybkiego przebycia ze względu na stromiznę, zalesienie i grząskość ich brzegów. Z drugiej strony był to teren bogaty w drewno, pokłady gliny, torf, głazy narzutowe, piasek oraz istniały tu – głównie nad brzegami rzek – wyniesione cyple morenowe lub wzgórza, które w sposób naturalny były oddzielone od pozostałego terenu i tym samym nadawały się na punkty obronne. Te zasoby naturalne były wykorzystywane w celu wznoszenia obiektów militarnych. Zamki te były wznoszone w miejscach z natury obronnych, w większości wypadków docenionych już przez Prusów. Do wznoszenia ich wałów wykorzystywano drewno, piasek i glinę, a główne budynki wewnętrzne były budowane – jak pozwala to stwierdzić nasza dotychczasowa wiedza – w technice szachulcowej z wykorzystaniem cegły, dachówek oraz kamienia. Wyżej wymienione zamki posiadały plan zbliżony do pozostałych obiektów tego typu budowanych na innych obszarach, miały z reguły dwa majdany, przedzamcza oraz centralną wydzieloną część obwiedzioną wałem (Tolkmicko, Stary Dzierzgoń, Weklice) lub wyniesioną i zwieńczoną wieżą (Bogdany, Stary Dzierzgoń).

Po drugie, przyczyny ich budowy są – jak już wspominałem nieco wcześniej – odmienne niż na innych terenach Europy Środkowej-Wschodniej. Krzyżacy, rozpoczynając podbój terytoriów pruskich w latach 30. XIII wieku, potrzebowali obiektów militarnych, które mogły zapewnić im trwały sukces wojskowy. Były one budowane jako bazy do dalszej ekspansji, jednocześnie stanowiły zabezpieczenie podbitych terenów przed próbą rekonkwisty ze strony Prusów, stanowiły punkty refugialne dla okolicznej ludności uznającej zwierzchnictwo Zakonu Krzyżackiego. Jednocześnie musiały spełniać wymogi akcji misyjnej, a co za tym idzie także stanowić punkt oparcia dla wypraw krzyżowych. Następnie z czasem stawały się punktami życia klasztornego[20], administracji państwowej czy zapleczem handlowo-gospodarczym. Przyczyny powstania tego typu zamków są wymieniane dość licznie w źródłach pisanych.

Po trzecie, obiekty te musiały być wznoszone bardzo szybko ze względu na to, że ich budowa odbywała się z reguły na obszarze toczącej się wojny, nieraz jeszcze na terytoriach pod panowaniem wroga. W jednym ze źródeł możemy przeczytać, że przy wykorzystaniu prymitywnych narzędzi Krzyżacy wznieśli gród w osiem dni[21]. Jednak był to obiekt prawdopodobnie o charakterze warownego obozu wojskowego. Oczywiście zamki typu przejściowego z rozbudowanym systemem obronnym były wznoszone dłużej, ale wydaje się, że budowa podstawowych elementów obronnych przy zaangażowaniu ludności miejscowej – czy to zmuszonej do budowy zamków (ludność podbita), czy to wykonującej powinności w stosunku do władzy (na przykład część ludności osiadła na prawie niemieckim na terytorium Państwa Zakonnego) – mogła trwać około miesiąca. Aby przyspieszyć budowę Krzyżacy często dowozili na miejsce inwestycji uprzednio zgromadzony materiał pochodzący często z budowli rozebranych lub zupełnie nowo wytworzony, spławiając go najczęściej rzeką lub transportując go drogą lądową, co znacznie przyśpieszało inwestycję[22].

Po czwarte zamki te były nadrzędne w stosunku do innych obiektów militarnych lub pół-militarnych wznoszonych na tych terenach: siedzib rycerskich, warownych kościołów, strażnic czy zwykłych warownych obozów wojskowych. Te obiekty można więc śmiało nazwać zamkami kolonizacyjnymi, stworzonymi dla konkretnego działania osadzonego w konkretnym czasie i konkretnym terytorium, czyli podboju i kolonizacji nowego obszaru w XIII i XIV wieku.

---

[19] Pawłowski 1988: 1-8; Ebert 1926: 40-69, 1927: 106-117.

[20] Około 1250 roku w wielu obiektach (zamkach, grodziskach) na terytorium Państwa Zakonnego kwitło życie monastyczne – zob. Arszyński 1995: 124.

[21] Radzymiński (red.) 2005: 136; Arszyński 1995.

[22] Radzymiński 2005 (red.): 127-128; Arszyński 1995.

Wykaz cytowanej literatury:

Arszyński, M.
1995. *Budownictwo warowne Zakonu Krzyżackiego w Prusach (1230-1454)*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
Boguszewicz, A.
1998. Przemiany w XIII-wiecznym śląskim budownictwie obronnym, [w:] S. Wachowski (red.), *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech, T. 3. Rewolucja XIII wieku*, 97-111. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
Dmochowski, A.
1963. Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku w Tolkmicku (pow. elbląski) w roku 1959. *Rocznik Elbląski* 2: 271-286.
Durdik, T.
1978. Nástin vývoje českých hradů 12. - 13. Století. *Archaeologia Historica* 3: 41-52.
Dusburg
2004. *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
Ebert, M.
1926. *Truso*. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte m.b.H.
1927. Castrum Weklitze, Tolkemita, Truso. *Elbinger Jahrbuch* 5/6: 109-122.
Haftka, M.
1999. *Zamki krzyżackie w Polsce – szkice z dziejów*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
2010. *Zamki krzyżackie Dzierzgoń – Przezmark – Sztum*. Gdańsk: Marpress.
Gazda, D., J. Jezierska, J. Konik i P. Szlązak
2013. Badania Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009-2012, w niniejszym tomie.
Jackiewicz-Garniec, M. i M. Garniec
2006. *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach. Powiśle, Warmia, Mazury*, Olsztyn: Studio Wydawnicze Arta Mirosław Garniec.
Jagodziński, M.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*. Adalbertus – Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, tom 3. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
Kiersnowska, T.
1971. Trzynastowieczna siedziba książęca w Błoniu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 19 (3): 447-462.
Leńczyk, G.
1939. Grodzisko w Piekarach, [w:] R. Jamka, G. Leńczyk i K. Dobrowolski, *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim*, 19-75. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
Pawłowski, A.
1988. *Wczesnośredniowieczny zespół obronny Pogezanów w Weklicach, gm. Elbląg*. Maszynopis w archiwum WUOZ w Elblągu.
Radzymiński, A. (red)
2005. *Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach, Wybór tekstów źródłowych.* Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Daniel Gazda

Between stronghold and castle – multisegment Prussian-Teutonic fortified sites south of the Vistula Lagoon

Summary

In the 13th century architecture in Mid-Eastern Europe the so-called transition type castles appeared. These were fortified sites with traditional timber-earthen perimeters of ramparts with towers, preceded with moats and internal built-up constructed with wattle-and-daub or timber framing technology. Their advantage at the same time was relatively low cost of construction investment.

The transition type castles were being erected also in the Warmian-Masurian area at the time the Teutonic statehood emerged. However, both their character, functions, construction material, and the reasons for their erecting, were slightly different from those in the other areas of Mid-Eastern Europe. This was caused by a few unique factors, non-present in the other areas: these were the objectives of Teutonic activity, which implied the state of permanent war with intermittent peace periods, missionary activity, statehood building from scratch, as well as geographical-environmental factor. In the area discussed in this article we can distinguish 10 transition type castles: Stary Dzierzgoń (*Alt Christburg*), Bogdany (*Sunnemberg*), Gronkowo (*Grunenberg*, *Schlossberg*), Elbląg (*Elbing*), Braniewo (*Braunsberg*), Morąg (*Mohrungen*), Pasłęk (*Preussisch Holland*), Przezmark (*Preussisch Mark*), Weklice St. 1 (*Wekliz*), and Tolkmicko (*Tolkemita*). First three of them are certain, with general layout legible till today. They were abandoned in the 13th or the 14th century, partially due to their destruction or their functions vanishing. The five following castles, however, are the examples of sites rebuilt by the end of the 13th century or in the 14th century into bricked castles, or they disappeared due to destruction and erecting a bricked castle in their surrounding. Tolkmicko and Weklice present a

typical plan of transition type castle though, however their exploration – despite quite advanced archaeological works conducted before World War II – does not give full answer to the inquiry whether they were transition type castles, or just typical strongholds.

These objects possessed some common traits, at the same time distinguishing them from similar ones in Mid-Eastern Europe region. Their spatial arrangement and construction possibilities were influenced by the natural environment in which they were built. These castles were erected in naturally defensive locations, in most cases already appreciated by the Prussian tribes. Wood, sand and clay were used for erecting their ramparts. Main buildings were constructed – as our knowledge so far allows us to state – in timber framing technology with the use of brick, tiles and stone. The above mentioned castles had plans similar to the other objects of this type in other areas, they usually had two platforms, baileys, and a central separated part enclosed with a rampart (Tolkmicko, Stary Dzierzgoń, Weklice), or raised and crowned-with a tower (Bogdany, Stary Dzierzgoń). The castles were constructed as bases for further expansion, at the same time they were protecting the conquered areas from the Prussian tribes attempting to recapture their land, and they were also serving as refugee points for local societies accepting the Teutonic Order supremacy. They had to meet the requirements of missionary activity, and consequently they established supporting points for crusades. In the flow of time they were becoming the centers of monastery life, state administration, or trade and economy facilities. They had to be erected very fast as they were constructed on the area of wars going in, and sometimes even in the territories under enemy's supervision. These castles were superior to other military or half-military objects erected in those areas, that is namely to knights seats, fortified churches, watchtowers, or ordinary military fortified camps. These objects thus may be called colonization castles, created for certain activity in certain time and certain place, so they were an element of conquest and colonization of new territory in the 13th and the 14th century.

Daniel Gazda, Joanna Jezierska, Jacek Konik i Piotr Szlązak

Badania Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009-2012

Część I. Obiekt warowny w Starym Dzierzgoniu (Daniel Gazda i Joanna Jezierska)

1. Położenie

Obiekt warowny w Starym Dzierzgoniu (st. 1, obszar AZP 22-51) – dawny *Alt Christburg* – położony jest na Pojezierzu Iławskim, w południowo-wschodniej części województwa pomorskiego, 1,5 km na północny-wschód od miejscowości Stary Dzierzgoń, na terenie wysoczyzny morenowej z najwyższym punktem okolicy – „Górą Zamkową". U stóp wzgórza, od jego zachodniej, północno-zachodniej i południowo-zachodniej strony, w głębokim jarze płynie rzeczka Dzierzgonka, lewy dopływ rzeki Dzierzgoń. Teren obiektu aktualnie porasta las mieszany.

2. Historia

Według dotychczasowej wiedzy miejsce *castrum* zostało zasiedlone prawdopodobnie już w okresie halsztackim D i trwało do okresu wczesnolateńskiego, co potwierdzają znaleziska archeologiczne pochodzące z badań niemieckich z lat 1935-1937 i z lat 2009-2011. Wtedy na wzgórzu powstały pierwsze instalacje obronne. Nie jest do końca wyjaśnione, co się tu działo do mniej więcej XII wieku, kiedy to pojawili się Prusowie, którzy dopiero tuż przed przybyciem Krzyżaków mieli rozpocząć budowę wałów obronnych. Niewykluczone, że miejsce późniejszej warowni było użytkowane zarówno w okresie rzymskim, jak i we wczesnym średniowieczu. Prusowie wznieśli w tym miejscu ufortyfikowany wałami obiekt warowny. Nie można wykluczyć, że w jego wnętrzu lub w bezpośrednim sąsiedztwie znajdowała się osada. Zimą 1234/1235 roku ruszyła wielka wyprawa krzyżowa, m.in. z inicjatywy arcybiskupa gnieźnieńskiego Pełki, której celem było opanowanie m.in. Pomezanii. W jej skład wchodziło liczne rycerstwo polskie, pomorskie i niemieckie, z udziałem pięciu książąt polskich: Henryka Pobożnego, Konrada Mazowieckiego, Świętopełka, Sambora i Władysława Odonica oraz Hermana Balka na czele pocztu krzyżackiego; on też prawdopodobnie sprawował naczelne dowództwo nad siłami krzyżowców. W bitwie nad rzeką Dzierzgonią została rozbita armia Pomezanów, a ich grody i osady zostały opanowane[1]. Zajęty został również gród określany przez kronikarzy niemieckich *Castrum Pomesarum,* czyli aktualny Stary Dzierzgoń, z którego Krzyżacy stworzyli silny punkt warowny służący do dalszej ekspansji oraz kontroli podbitego terytorium, rozbudowując w latach 1235-1242 jego system obronny. Jednak jego rozwój został przerwany w wyniku I powstania pruskiego. Prusowie w sojuszu z księciem pomorskim Świętopełkiem zadali Krzyżakom wiele klęsk, odzyskując większość grodów, między innymi Stary Dzierzgoń. Po kilku latach, w wyniku kontrofensywy w 1247 roku Krzyżakom udało się w noc Bożego Narodzenia odzyskać obiekt. Tak to wydarzenie opisuje Piotr z Dusburga: „Tenże brat i mistrz Henryk, kiedy został poinformowany przez braci, ile zła wyrządził Świętopełek i jego nowo nawróceni wspólnicy, którzy odstąpili w ziemi pruskiej od wiary chrześcijańskiej i od wiernych, z całego serca działał na rzecz ich zniszczenia oraz wyniesienia wiary. Zebrał więc braci i krzyżowców i wyruszył na wojnę. W wigilię Bożego Narodzenia o północy, kiedy ludzie już spali, podszedł do zamku Pomezanów, który położony był wówczas w miejscu, które nazywa się obecnie Starym Christburgiem. Następnie bracia przystawili do murów drabiny, po kryjomu weszli do środka, zdobyli zamek, a wszystkich mieszkańców pojmali i wymordowali. Dla pilnowania rzeczonego zamku umieścili w nim braci i wielu zbrojnych. Zamkowi, ponieważ został zdobyty w samą noc Narodzenia Chrystusa, nadano nazwę Christburg, co znaczy: Zamek Chrystusa…"[2]. Opis jest jasny: Krzyżacy wdarli się do grodu przez zaskoczenie i wymordowali załogę wraz z ludnością cywilną. Niestety, taka interpretacja zdarzenia wystawia złe świadectwo załodze pruskiej i jej zdolności przewidywania posunięć strony krzyżackiej, która podjęła działania zbrojne w zimie czyli w okresie, w którym w dobie średniowiecza ograniczano działania militarne. Jednak Krzyżacy często stosowali taktykę ataków zimowych ze względu na łatwość poruszania się przez zamarznięte jeziora, bagna i lasy liściaste pozbawione poszycia.

Natomiast podana w *Kronice ziemi pruskiej* etymologia wydaje się być raczej legendarna, a przynajmniej nie

[1] Dusburg: 3.10-11; Gładysz 2004: 232-239.
[2] Dusburg: 3.58.

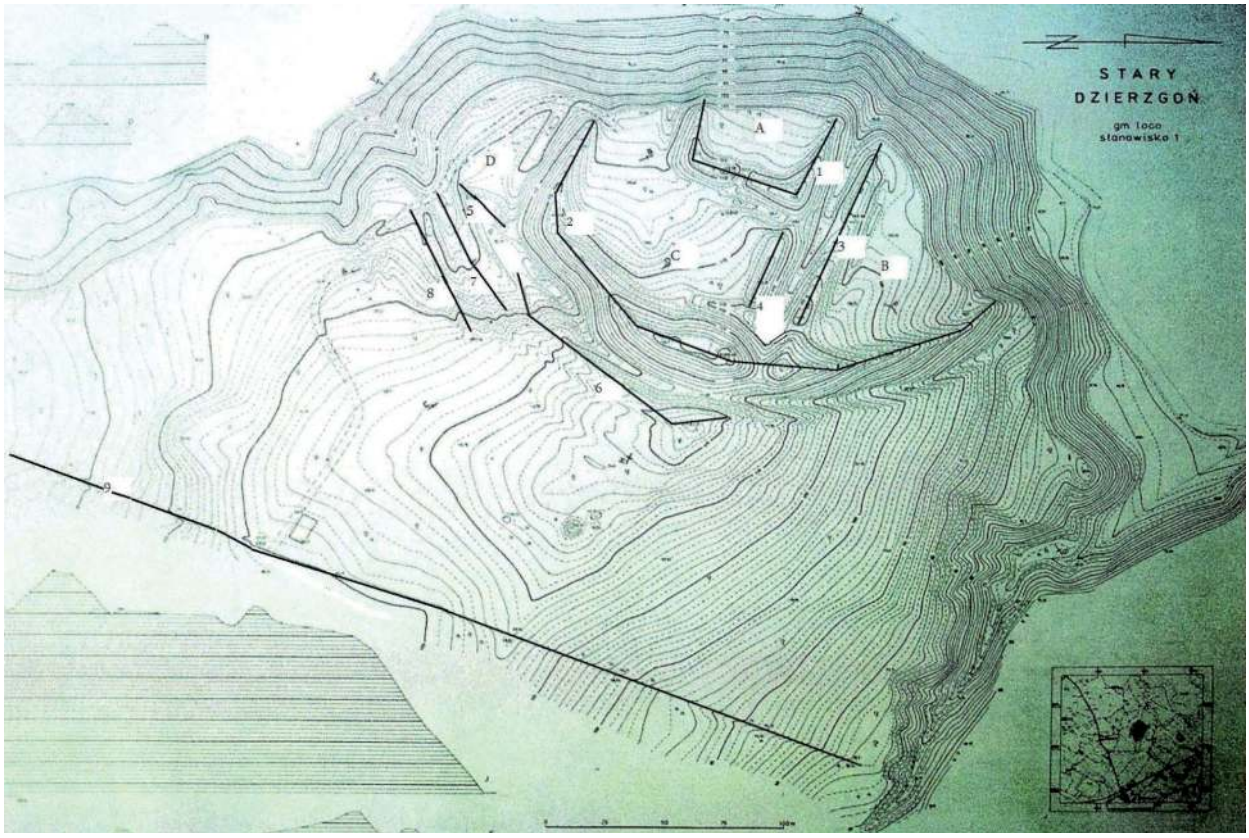
powinno się jej łączyć z okresem I powstania pruskiego, gdyż już w dokumencie z 1239 roku znajdujemy informację o miejscu zwanym *Kirsburg*. Pierwsza źródłowa wzmianka o Starym Dzierzgoniu pojawia się w traktacie dzierzgońskim z 1249 roku, gdzie występuje on jako *antiquum Christiborc*, w odróżnieniu od założonego w 1248 roku Dzierzgonia, który określony został tu jako *novum Christiborc*[3]. W 1248 roku, jak podaje Dusburg, Świętopełek odzyskał gród w dość pomysłowy sposób: „Tenże Świętopełek wciąż niesyty krwi chrześcijańskiej nadal nie zaprzestawał grzeszyć, by na nowo wzbudzić gniew w Bogu Najwyższym. Pozazdrościł, bowiem szczęściu braci w tym, że niedawno zdobyli zamek Pomezanów, i przemyśliwał, jak mógłby go odzyskać. Zebrał zatem całą potęgę swojego wojska i tych, którzy wyrzekli się wiary chrześcijańskiej w Prusach, a ponieważ był, jak to wcześniej powiedziano, pełen wszelkiego podstępu, zawsze działał podstępnie, i dlatego też podzielił swoje wojsko na dwa oddziały po to, by pierwszy mógł przystąpić do szturmu zamku od przodu, a drugi od tyłu. Przeto sam z pierwszym oddziałem swojego wojska przystąpił do ataku na przednią i słabszą część zamku i tak bardzo był nieustępliwy w walce, że bracia z trudem byli w stanie obronić tę właśnie część zamku. Z tego powodu drugi oddział wojska wtargnął do zamku od tylniej strony, nie napotykając żadnego oporu. I jedni z przodu, inni od tyłu nacierali na nich, tak iż, mówiąc krótko, wszyscy bracia razem ze swoją służbą od miecza zginęli”[4]. Ten opis jest czytelny i można prześledzić miejsca walki o warownię. Wojsko koalicji pomorsko-pruskiej uderzyło na obiekt z dwóch stron. Najpierw na bramę i wały od strony wschodniej i po związaniu tam obrońców walką, zaatakowano – ku zaskoczeniu obrońców – od strony rzeki Dzierzgonki, po sforsowaniu stromego stoku. Strona ta praktycznie była ogołocona z załogi walczącej na wale głównym. Ze względu rozległość warowni, nawet po stwierdzeniu, że od strony rzeki wdzierają się atakujący, było za późno, aby obsadzić krawędź urwiska, chronionego jedynie – jak wykazały niemieckie badania archeologiczne – parkanem. Ponowne opanowanie twierdzy przez Świętopełka świadczy o jej strategicznym znaczeniu i ważności dla walczących stron. Krzyżacy do końca wojny już nie odzyskali tego miejsca[5] i był to prawdopodobnie jeden z powodów budowy, 10 km na północ od warowni, zamku Dzierzgoń na terenie kolejnego grodu Pomezanów. Na mocy podpisanego w 1249 roku pokoju, zwanego Ugodą Dzierzgońską, ponownie cała Pomezania dostała się pod panowanie Zakonu Krzyżackiego wraz ze Starym Dzierzgoniem. Według badaczy niemieckich Krzyżacy nie rozbudowywali obiektu; jedynie na głównym wale, w jego najwyższym i najszerszym miejscu, wznieśli ceglano-drewnianą wieżę[6], która pełniła rolę strażnicy oraz punktu kontrolno-administracyjnego nad miejscową ludnością. W wyniku II powstania pruskiego, na początku lat 60. XIII wieku, strażnica została spalona[7], a obiekt prawdopodobnie ostatecznie wyludniony. Jednak tę interpretację trzeba częściowo zmodyfikować. Wydaje się, że do II powstania pruskiego obiekt dalej pełnił swoje funkcje jako zamek typu przejściowego, a nie tylko strażnica osłaniająca budowę zamku w Dzierzgoniu oraz rozwijające się w tamtym rejonie osadnictwo.

W pobliżu zamku, w 1312 roku, została lokowana na prawie chełmińskim wieś Stary Dzierzgoń. Natomiast sama warownia wtedy nie pełniła już żadnej roli militarnej, gdyż w opisie granic występuje jedynie jako punkt orientacyjny, nazywany po prostu „grodzisko”. W 1413 roku rejon grodu już porastał las. Przez kolejne wieki warownia rozbudzała wyobraźnię ludową i – jako zachowany w przestrzeni nośnik pamięci dziejowej – otaczana była typowym dla tego rodzaju obiektów szacunkiem. W XVI-wiecznych kronikach Lukasa Davida i Simona Grunaua, w odniesieniu do grodziska używano nazwy *Crevose*, która to nazwa w mniej lub bardziej zmienionej formie funkcjonowała także i w XIX oraz na początku XX wieku. Zainteresowanie miejscem pobudzał dodatkowo fakt, że niejednokrotnie – podczas różnego rodzaju prac – wydobywano tu różnego rodzaju zabytki[8].

3. Opis założenia

Mimo upływu lat założenie jeszcze w tej chwili sprawia na odwiedzających imponujące wrażenie. Okalający główny majdan wał wznosi się na wysokość prawie 10 m, a porastająca obiekt roślinność i odgłosy żerowania zwierząt potęgują dodatkowo jego tajemniczy charakter. Obiekt jest zbliżony do cyplowego, o formie trójczłonowej, o powierzchni około 4,6 ha. Aktualnie warownia posiada dwa główne pierścienie wałów okalające cztery majdany oddzielone od siebie tymi wałami lub wałami wewnętrznymi lub zewnętrznymi (ryc. 1). Od strony zachodniej znajduje się głęboki jar, w którym na głębokości wynoszącej średnio około 37 m w dole płynie rzeczka Dzierzgonka. Jar ten elipsoidalnie otacza warownię i posiada mocno nachylone zbocza, co w naturalny sposób zabezpieczało obiekt od tej strony. Wały grodziska tworzyły doskonały system obronny. Wał wewnętrzny (nr 1) okalał majdan centralny (A) i tworzył nieregularny prostokąt. Jego całkowita długość wynosiła około 115 m. Na wschodnim odcinku wału znajduje się przejście na majdan środkowy. Wał ten ma aktualnie około 4,5 m wysokości i 10 m szerokości u podstawy. Wał główny, o długości prawie 300 m (nr 2), elipsoidalnie obiega majdan zarówno północny (B), jak i główny (C), prawie dochodząc do jaru swoimi przeciwległymi końcami. Jego południowe ramię, na około 240 metrze od strony północnej, załamuje się pod kątem 90° w kierunku rzeki. Wał ten ma aktualnie do 10 m wysokości i od 15 do 30 m szerokości u podstawy. Majdany – głów-

[3] Szczepański 2008: 11-14.
[4] Dusburg: 3.62.
[5] Von Seefeld 1937: 5.
[6] Von Seefeld 1937: 5.
[7] Von Seefeld 1937: 6.
[8] Szczepański 2008: 11-20.



Ryc. 1. Stary Dzierzgoń, st. 1. Plan obiektu warownego w Starym Dzierzgoniu z zaznaczeniem numerów wałów oraz majdanów. Plan warstwicowy z archiwum WUOZ Delegatura w Elblągu; numeracja wałów i majdanów autorów

Fig. 1. Stary Dzierzgoń, site 1. The plan of fortified site at Stary Dzierzgoń with ramparts' and baileys' numbers marked. The contour-line plan from the WUOZ Elbląg Delegacy archive; the numbering of the ramparts and baileys by the authors

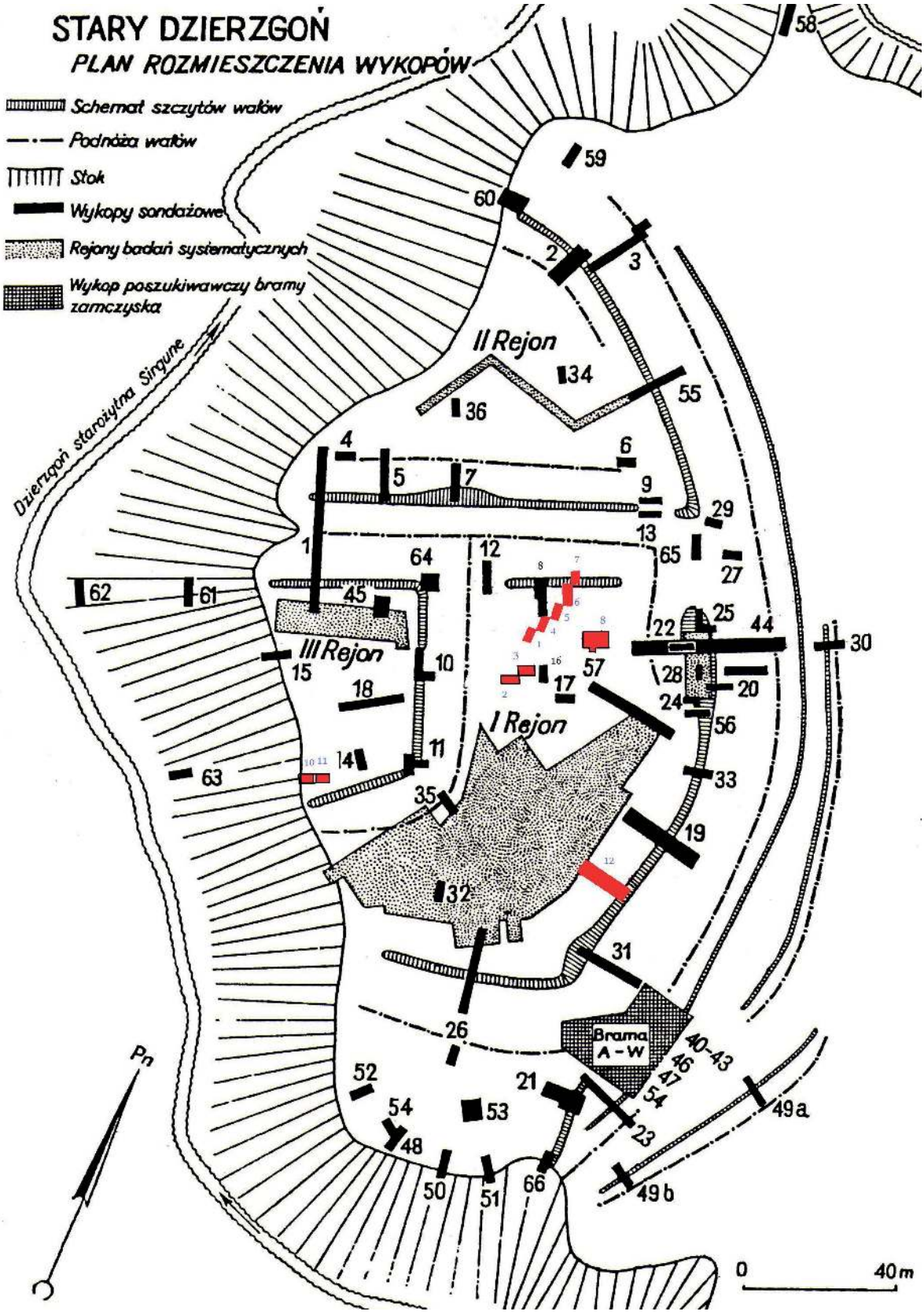
ny i północny – są oddzielone od siebie podwójnym pasem wałów przedzielonych głęboką fosą, biegnących na osi wschód -zachód. Wał północny, długości około 95 m (nr 3), ma aktualnie około 4-5 m wysokości i 8-10 m szerokości, a wał południowy (nr 4), o długości około 40 m, ma aktualnie około 3 m wysokości i 10 m szerokości. Wał północny ciągnie się bezpośrednio od jaru do wału nr 2, ale do niego nie dochodzi. Natomiast wał południowy oddzielony jest od wałów 1 i 2 i ciągnie się na przedłużeniu północnego ramienia wału 1. W wale głównym, na osi fosy między wałem 3 i 4, znajduje się przejście na majdan. Wał główny pierwotnie nie załamywał się pod kątem prostym w kierunku rzeki, lecz biegł dalej elipsoidalnie w jej kierunku. Aktualnie pozostały jego relikty (wał nr 5), odcięte od wału głównego sztucznym przekopem. Obszar między tym wałem a wałem głównym można potraktować jako kolejny majdan (południowy – D), aczkolwiek nie ma on tak równej powierzchni jak poprzednie. W literaturze niemieckiej to miejsce określane jest jako podgrodzie i zapewne taką rolę pełniło. Pierwotnie te cztery majdany tworzyły jedno *plateau*, które zostało podzielone w różnych przedziałach czasowych wałami i fosami. Możliwe, że jar oddzielający majdan D od wału głównego jest pochodzenia naturalnego. Przed wałem głównym znajduje się prawie na całej jego długości, przede wszystkim w partii środkowej, niski elipsoidalny wał (nr 6), o zróżnicowanej szerokości i wysokości, a na południowy-wschód od niego kolejny krótki wał (nr 7); z kolei przed wałem 7 od strony południowej znajdował się kolejny wał (nr 8). W odległości około 120-150 m od strony wschodniej okalał całe założenie kolejny, aktualnie wysoki na około 0,5 m, elipsoidalny wał (nr 9), dochodzący prawie do jaru rzeki zarówno od strony północnej, jak i południowej.

4. Historia badań

Pierwsze badania obiektu w Starym Dzierzgoniu przeprowadził w trakcie inwentaryzacji założeń obronnych w Prusach w latach 1826-1828 J.M. Guise. Sporządził on dokładną rycinę planu założenia pod nazwą *Krywosa.* W 1874 roku grodzisko wizytował i dokonywał oględzin Johan Wilhelm Heydeck, a w 1876 roku podczas inspekcji Max Toeppen stwierdził na nim liczne fragmenty ceramiki oraz cegieł pochodzących z jakiejś budowli z czasów krzyżackich. Informacje Heydecka oraz Toeppena potwierdziły badania dr Christiana Krollmanna, wizytującego grodzisko w 1909 roku. Krollmann, jak i jego poprzednicy, nie prowadzili tu jednak systematycznych badań wykopaliskowych[9].

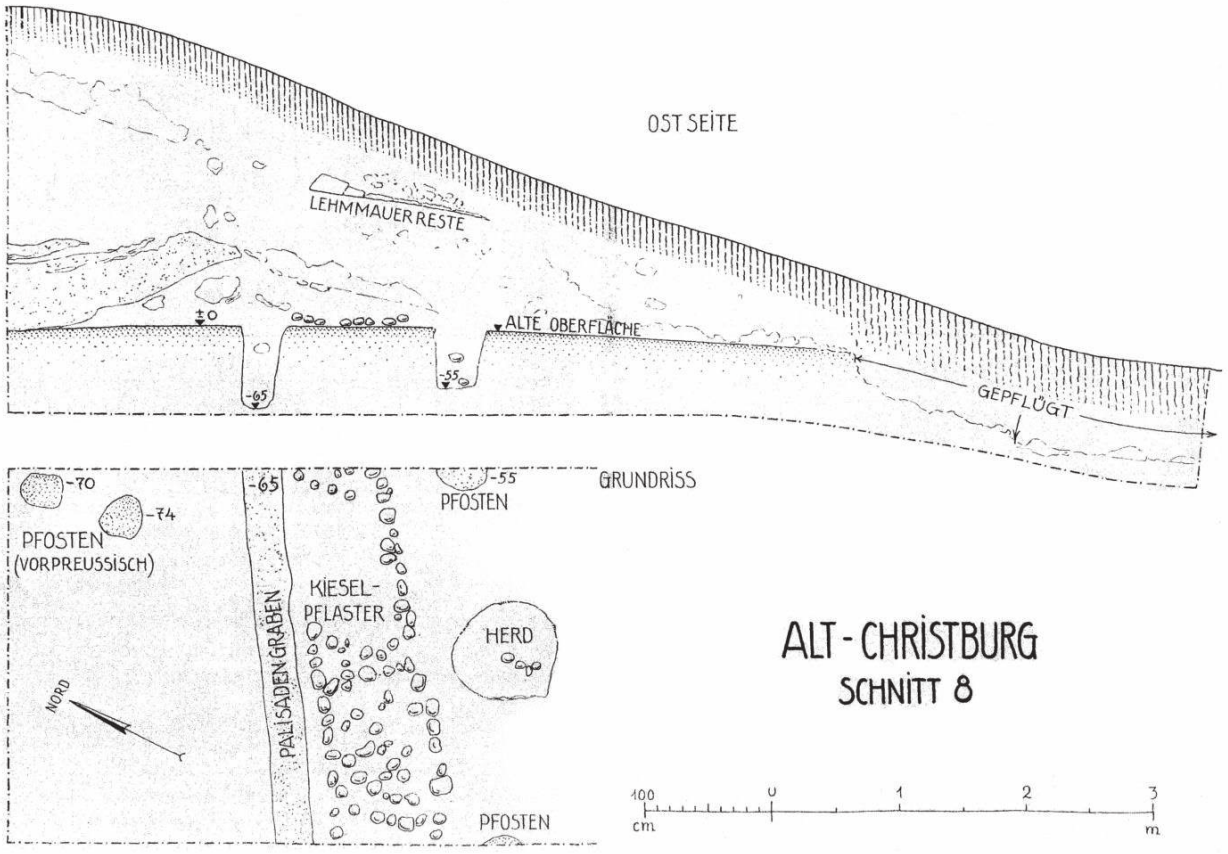
Latem 1933 roku do Kamieńca (niem. *Finckenstein*) przybył z wizytą do lokalnych arystokratów nowo wybrany kanclerz Niemiec Adolf Hitler. Towarzyszył mu

[9] Szczepański 2009b: 5.



Ryc. 2. Stary Dzierzgoń, st. 1. Plan niemieckich wykopów z lat 1935-1937 (Von Seefeld 1937; Kartoteka Schleifa; Antoniewicz 1964, tabl. IV) z zaznaczonymi na kolor czerwony wykopami z lat 2009-2011

Fig. 2. Stary Dzierzgoń, site 1. The plan of German trenches of 1935-1937 (Von Seefeld 1937; Schleif's File ; Antoniewicz 1964, plate IV) with trenches from 2009-2011 marked red



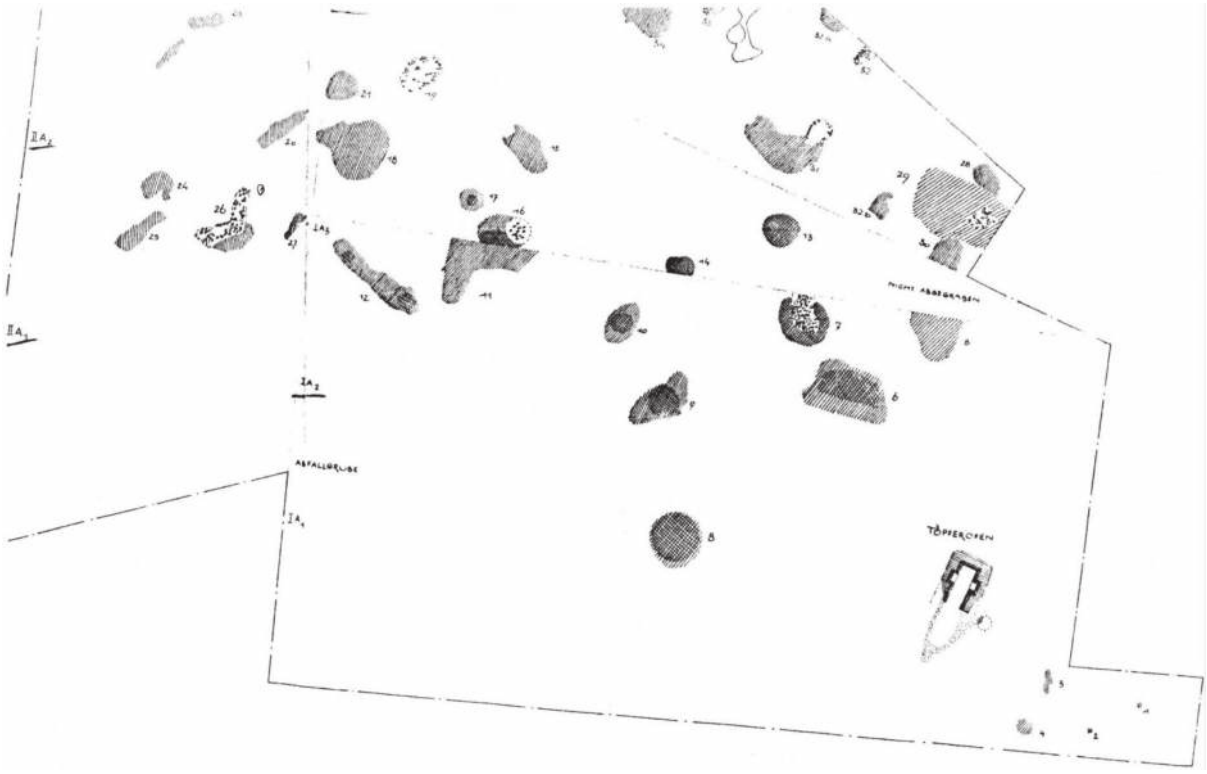
Ryc. 3. Stary Dzierzgoń, st. 1. Niemiecki plan wykopu nr 8 na wale nr 4 (Kartoteka Schleifa)
Fig. 3. Stary Dzierzgoń, site 1. German plan of trench No. 8 in rampart No. 4 (Schleif's File)

m.in. Heinrich Himmler, zapalony miłośnik starożytności germańskich. Ówczesny właściciel dóbr w Słobitach, baron Alexander zu Dohna-Schlobitten, pokazał Himmlerowi grodzisko, ten zaś obiecał, że zostaną na nim przeprowadzone prace archeologiczne. Pierwsze badania sondażowe, jak informuje w swoich pamiętnikach baron zu Dohna, miały miejsce wiosną 1935 roku i nie przyniosły według niego rewelacji. Dopiero jesienią tegoż roku rozpoczęły się zakrojone na szeroką skalę prace prowadzone przez specjalną jednostkę SS – „Ahnenerbe". Postęp prac oceniał sam Himmler podczas wizytacji stanowiska[10]. Do prac polowych wykorzystano jednostkę *Reichsarbeitsdienst* [Służby Pracy Rzeszy], w liczbie kilkudziesięciu ludzi[11].

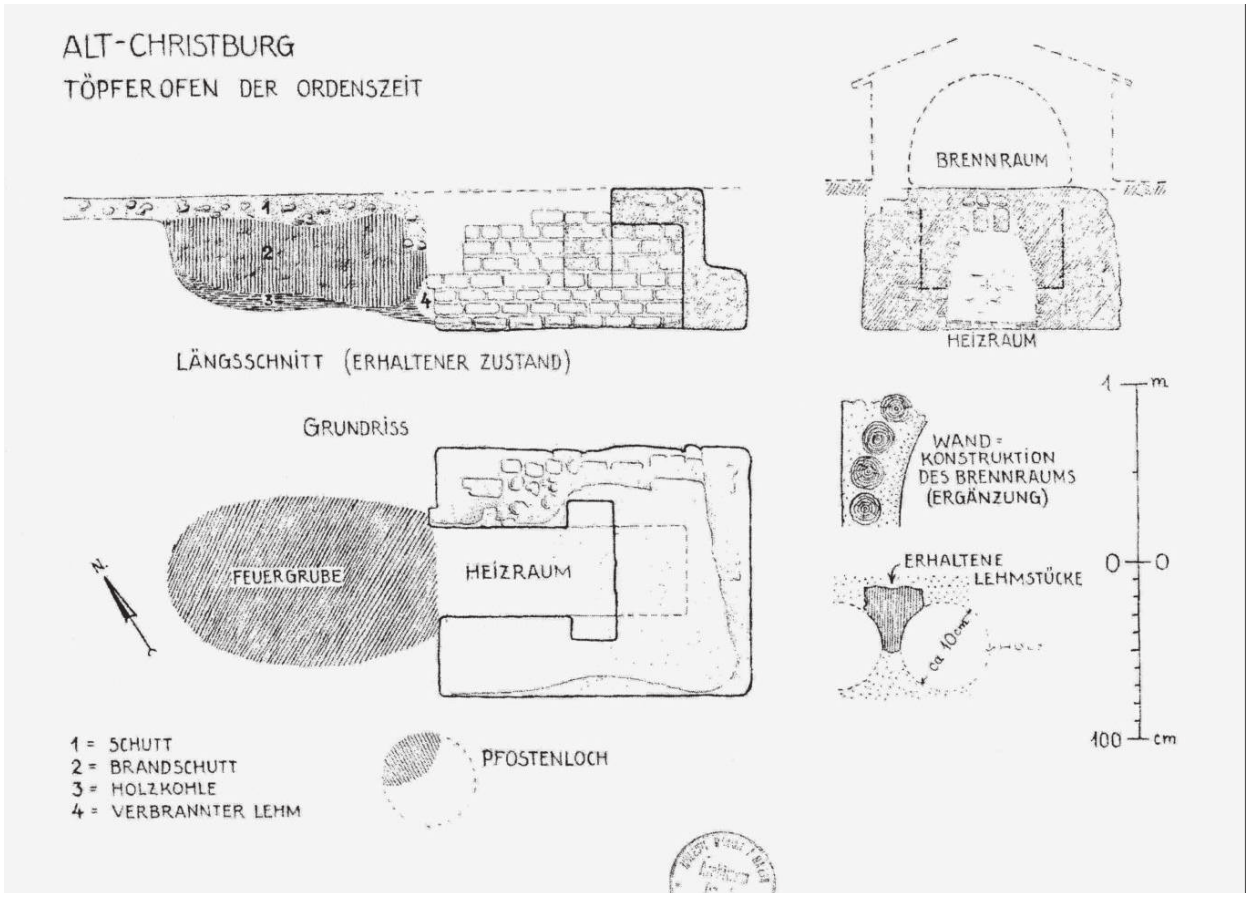
Badania prowadzone z ramienia „Ahnenerbe" trwały do 1937 roku. Rozpropagowano je na szeroką skalę, dostosowując ich wyniki do potrzeb nazistowskiej propagandy, która wykorzystywała archeologię do celów politycznych na niespotykaną do tej pory skalę. Badaniami kierował SS-Untersturmführer Hans Schleif[12], a asystowali mu baron Wolf von Seefeld i prof. dr Alexander Langsdorf oraz SS-Unterscharführer Johann Lohausen[13]. Przy wyborze całego zespołu badawczego kierowano się kluczem partyjnym – umiejętności naukowe schodziły na dalszy plan, ponieważ ich głównym celem było udowodnienie pierwotnej germańskości tych ziem.

W przeciągu trzech sezonów wykopaliskowych założono 66 wykopów oraz przeprowadzono w trzech tzw. rejonach badania szeroko płaszczyznowe, pokrywając nimi około 1/3 powierzchni grodziska (ryc. 2). Rejony te były z kolei podzielone na działki. Ponadto można wydzielić jeszcze dwa dodatkowe obszary, gdzie przeprowadzono po uprzedniej analizie wcześniejszych wykopów, szeroko płaszczyznowe wykopaliska: jeden znajduje się na szczycie wału, gdzie zlokalizowano krzyżacką wieżę, a drugi w rejonie na południowy-wschód od wału głównego, gdzie zlokalizowano bramę wjazdową na zamek. Podstawowym wynikiem tych prac było wykazanie sześciu faz budowy wału głównego, rozbudowy założenia obronnego w okresie krzyżackim oraz trzech lub czterech głównych faz zasiedlenia obiektu[14] wyodrębnionych w oparciu o przodującą w kręgach nazistowskich „metodę etniczną" Gustafa Kossinny: „wczesnogermańskiej"[15], „gockiej"[16], pruskiej i krzyżackiej. Dokonano znalezisk elementów architektonicznych: drewnianych konstrukcji wałów, pieca garncarskiego, reliktów drewnianych chat.

[10] Szczepański 2009b: 5-6.
[11] Von Seefeld 1937: 1.
[12] Od 1937 roku SS-Obersturmführer; Szczepański 2009a: 54.
[13] Szczepański 2009a: 56.
[14] Von Seefeld 1937; Schleif 1936,1937.
[15] W świetle współczesnej nauki: okres wczesnożelazny – kultura pomorska.
[16] Okres wpływów rzymskich – kultura wielbarska.



Ryc. 4. Stary Dzierzgoń, st. 1. Południowa część majdanu głównego, z zaznaczeniem miejsca odkrycia pieca (Kartoteka Schleifa)
Fig. 4. Stary Dzierzgoń, site 1. The southern part of the main bailey, with the position discovery of the kiln marked (Schleif's File)



Ryc.5. Stary Dzierzgoń, st. 1. Plan pieca garncarskiego (Kartoteka Schleifa)
Fig. 5. Stary Dzierzgoń, site 1. The plan of pottery kiln (Schleif's File)



Ryc. 6. Stary Dzierzgoń, st. 1. Zachodnia część majdanu głównego z widoczną konstrukcją drewnianą w jego północno-zachodniej części (Kartoteka Schleifa)

Fig. 6. Stary Dzierzgoń, site 1. The western part of the main bailey with a visible wooden construction in its north-western part (Schleif's File)

Ponadto znaleziono grób kloszowy oraz wiele zabytków ruchomych, takich jak np. ceramika, elementy uzbrojenia, odzieży i rzędu końskiego[17].

Poniżej przedstawiamy pokrótce wyniki wykopalisk Hansa Schleifa w najważniejszych miejscach badań prowadzonych w latach 1935-37:

Wał nr 4: Wykop o numerze 8 (ryc. 3), o wymiarach około 4 x 10 m, został założony w rejonie zachodnim tego wału. Według Schleifa wał został usypany w okresie krzyżackim. Zarejestrował on rów popalisadowy, o głębokości około 0,65 m oraz 0,30 m szerokości, na południowym przedpolu wału (po południowej stronie tego rowu znajdowały się regularnie ułożone kamienie, tworząc bruk o szerokości około 1 m) oraz palenisko i jamę posłupową. Natomiast po północnej stronie rowu znajdowały się dwie jamy posłupowe o średnicy około 0,40 m i 0,70 m głębokości. Według analizy planu, słupy i rów wystąpiły na głębokości prawdopodobnie około 2,50 m od korony wału. Schleif nie precyzuje z jakiego okresu pochodzą te konstrukcje, dodaje tylko, że słupy pochodzą z okresu wcześniejszego niż wczesne średniowiecze, a rów był bezpośrednim poprzednikiem wału[18].

Majdan główny: Niemcy w przeciągu trzech lat przekopali całą południową połowę majdanu (tzw. Rejon I, m.in. wykop 26) oraz częściowo południową część północnej połowy majdanu (wykopy 16, 17, 57). Odkryli tu liczne ślady osadnictwa, znajdując m.in. jamy, paleniska, relikty zabudowy drewnianej oraz średniowieczny piec garncarski, a ponadto dużą liczbę zabytków ruchomych, głównie naczyń ceramicznych. Schleif wyodrębnił jedną charakterystyczną i najważniejszą warstwę szarej ziemi, znajdującej się pod humusem, mniej więcej 60-90 cm pod powierzchnią gruntu, jako wczesnogermańską. Eksploracja była prowadzona do calca[19]. Na większą uwagę zasługują dwa obiekty odkopane w Rejonie I, mianowicie piec garncarski oraz relikty zabudowy drewnianej.

Piec garncarski został odkryty w południowo-wschodniej części majdanu (ryc. 4), pod warstwą humusu i rozrzuconego gruzu ceglanego. Składał się z dwóch części: z komory wypalania oraz paleniska (ryc. 5). Łączny wymiar pieca wynosił około 1,2 x 1,8 m oraz 1,65 m wysokości. Prawie cały piec był przykryty ziemią, a jego dolna połowa (komora wypalania) była całkowicie osadzona w ziemi. Komora wypalania została zbudowana z cegieł i ich odłamków oraz drobnych kamieni polnych, łączonych zaprawą glinianą. Pionowe ściany wnętrza komory

[17] Szczepański 2009a: 57; Von Seefeld 1937; Schleif 1936-1937 i 1937 a, b.

[18] Antoniewicz 1964: 31; Schleif 1937 a, b.

[19] Schleif 1937: b-d i 1936/37; Antoniewicz 1964: 44-47.

wypalania zostały połączone sklepieniem łukowym. Od góry całość tej komory była płasko przykryta i pokryta glinianym jastrychem. Po każdej ze stron wzdłużnej ściany komory znajdował się szyb, nie przechodząc przez pionowe zwieńczenie komory. Nie znaleziono śladów komina. Sklepienie komory wypalania było zniszczone przez korzenie i częściowo się zapadło. Wewnątrz tej komory znaleziono fragmenty gliny w kształcie klinów, które mogły tworzyć ruszt, na którym stawiano naczynia przeznaczone do wypalania. Według rekonstrukcji Schleifa średnica otworów rusztu wynosiła około 10 cm. Komora paleniska była prostokątna i otwarta na zewnątrz łukowatym wejściem. Jej wysokość wynosiła około 0,60 m. Piec był przykryty prawdopodobnie spadzistym dachem. Znaleziono w nim fragmenty nie do końca wypalonych naczyń, o cechach późnopruskich i krzyżackich. Materiał użyty do budowy pieca oraz znaleziony w nim materiał ceramiczny pozwala go datować na XIII wiek[20].

Relikty zabudowy drewnianej zostały znalezione we wschodniej części Rejonu I (ryc. 6), tuż przy wale głównym, przede wszystkim w wykopie 26. Był to dostawiony do drewnianej, wewnętrznej ściany wału budynek z frontem ze słupów, które prawdopodobnie tworzyły częściowo otwartą ścianę na majdan. Obok niego znajdowały się relikty prawdopodobnie schodów prowadzących na wał[21].



Ryc. 7. Stary Dzierzgoń, st. 1. Grób kloszowy z epoki wczesnożelaznej (Von Seefeld 1937: ryc. 6)

Fig. 7. Stary Dzierzgoń, site 1. Cloche grave of Early Iron Age (Von Seefeld 1937: fig. 6)

Majdan centralny: Schleif przekopał praktycznie całą powierzchnię północnej części majdanu (tzw. Rejon III i wykop 45) oraz założył dwa wykopy w rejonie centralnym (wykopy 15 i 18) i jeden na wprost środka wału, w jego południowej części. Zachował się zupełnie niejasny opis wyników tych badań dokonany przez Schleifa. Z jego wniosków wynika, że środkowa część terenu majdanu została w czasach krzyżackich splantowana, a w tzw. Rejonie III zalegały złoża wtórne. Niewątpliwym sukcesem tych badań było odkrycie w tym rejonie grobu kloszowego (ryc. 7) i wielu ułamków ceramiki. Można przyjąć, że Niemcy dotarli do warstw wczesnożelaznych[22].

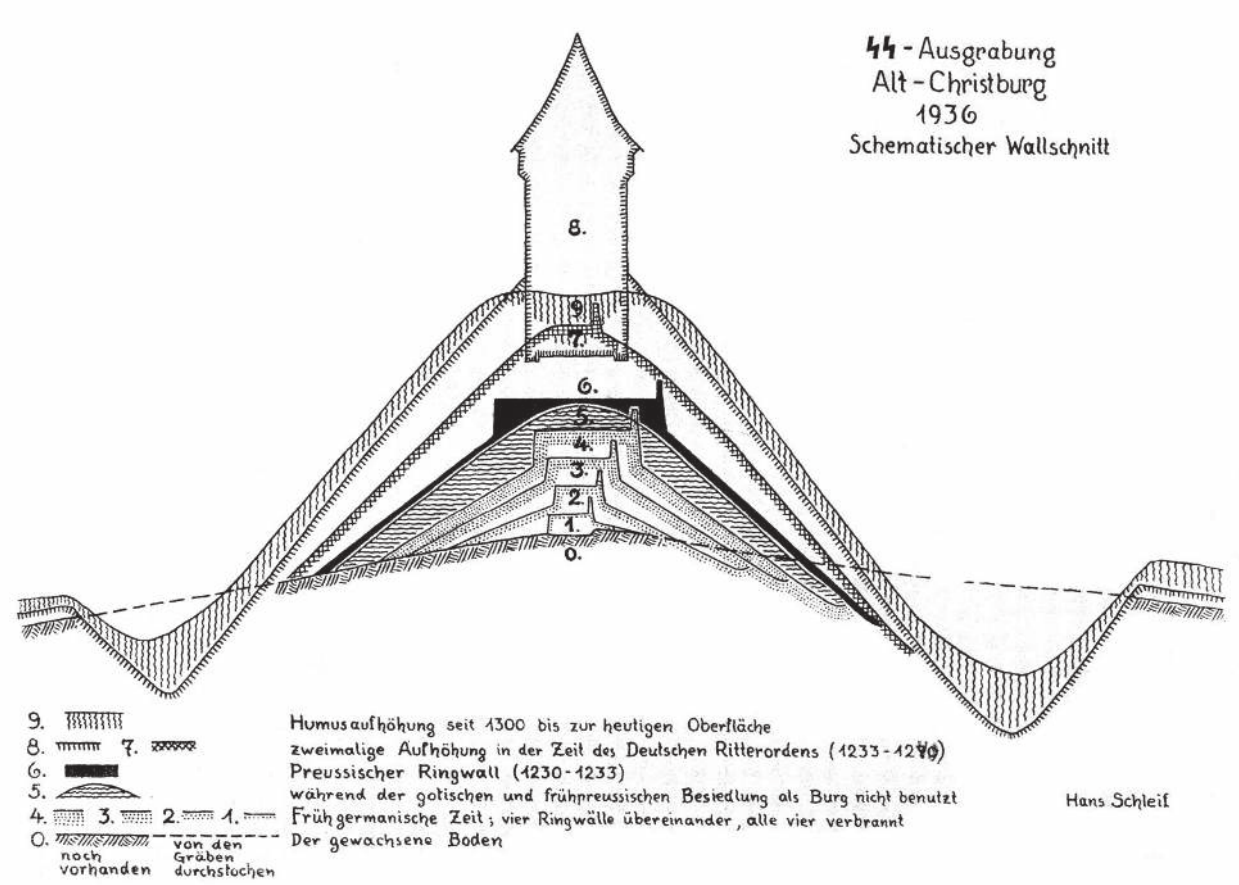
Wał główny (nr 2): na odcinku biegnącym na linii północ-południe, jak wykazały niemieckie wykopy nr 2, 44, 19 (ryc. 8-10), miał według Schleifa sześć głównych faz budowlanych oraz zniszczeń. Analiza przekrojów wykazuje obecność czterech warstw z okresu wczesnożelaznego, przy czym bez wątpienia z dwiema, a może także z trzecią z nich, można wiązać budowę drewnianych konstrukcji obronnych. Nad zniszczonymi reliktami ostatniej konstrukcji drewnianej z okresu wczesnożelaznego znajduje się warstwa z okresu wpływów rzymskich, w której nie znaleziono reliktów konstrukcji obronnych, a nad nią z kolei znajduje się uformowana w ciągu kilkuset lat warstwa humusu. Dopiero w okresie wczesnośredniowiecznym pojawili się Prusowie, którzy zaczęli na nowo wznosić wały na miejscu starych konstrukcji obronnych. Nowe wały zostały umocnione drewnianymi elementami, które uległy spaleniu. Po nich pozostały tylko resztki rozsypiska, głównie po stronie wewnętrznej wału. Zniszczony częściowo wał odbudowali Krzyżacy. U jego północnej, wewnętrznej podstawy, zbudowali oni brukowaną drogę[23], usprawniając w ten sposób komunikację wewnątrz grodu. W środkowej części wału, w jego najwyższym miejscu, po I powstaniu pruskim, Krzyżacy wznieśli ceglano-drewnianą, częściowo podpiwniczoną, czworoboczną wieżę o boku o długości około 7,70 m (ryc. 10). Jej fundament był solidnie osadzony w gruncie (około 1 m pod poziomem gruntu), a dach – według Schleifa – był czterospadowy i kryty gontem. Podstawa wieży została wykonana z bali ułożonych poziomo;

[20] Schleif 1936/37: a-c.

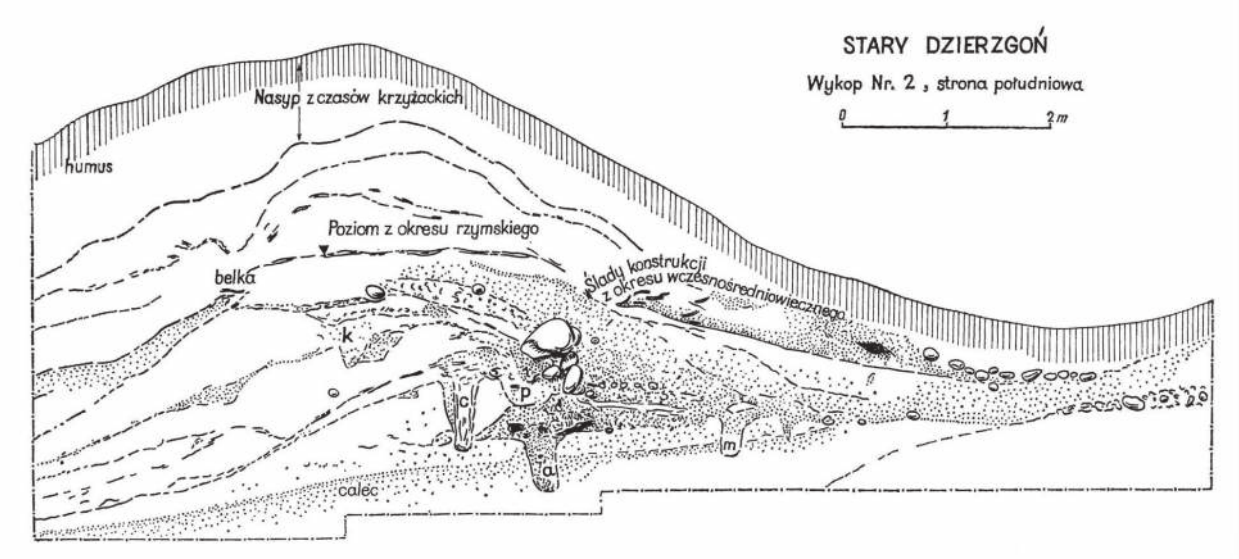
[21] Schleif 1937: d.

[22] Schleif 1936/7: a-b,f; Antoniewicz 1964: 47-48.

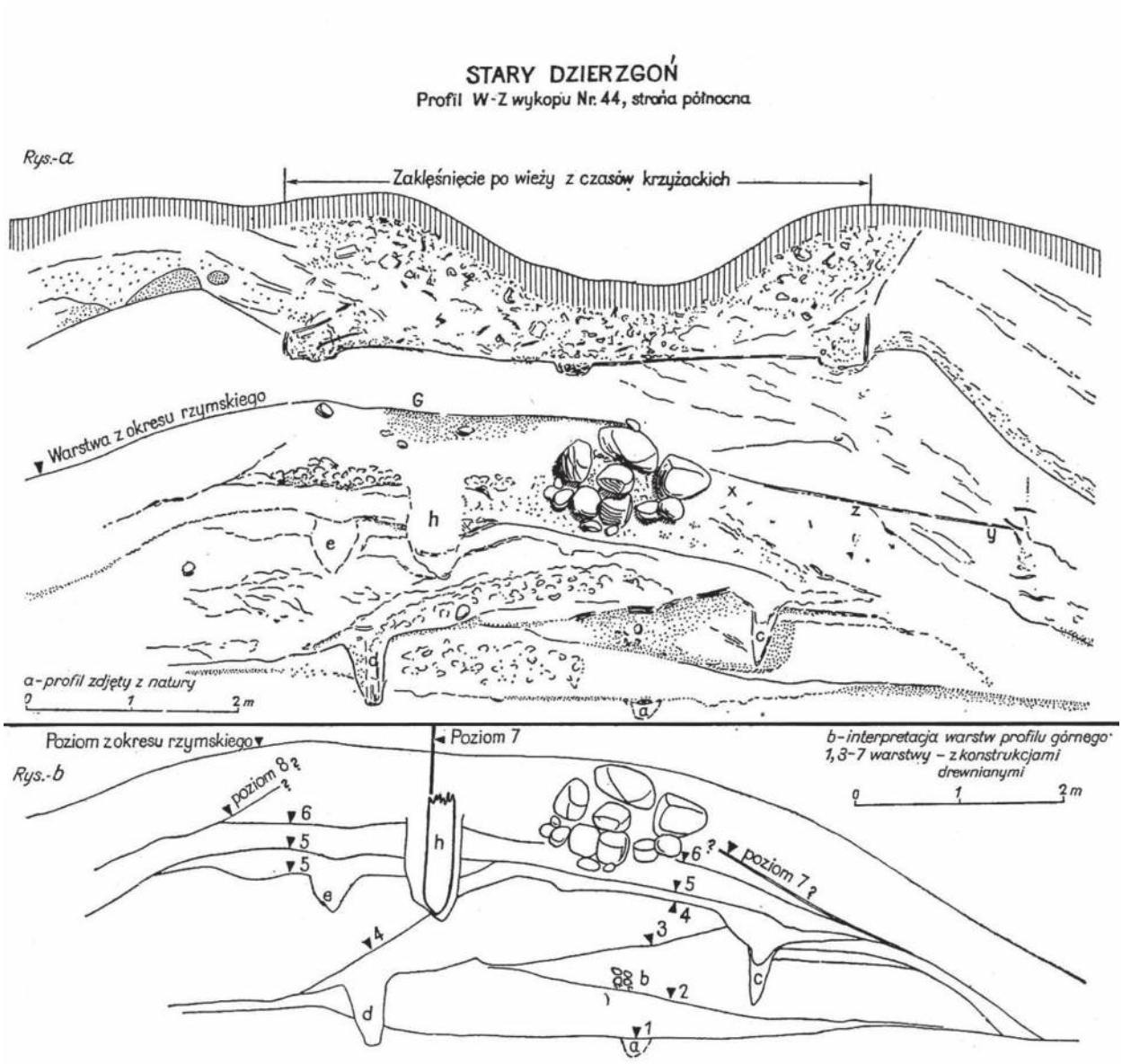
[23] Droga została stwierdzona w północnej części założenia.



Ryc. 8. Stary Dzierzgoń, st. 1. Fazy budowy wału głównego (Von Seefeld 1937: ryc. 9)
Fig. 8. Stary Dzierzgoń, site 1. The phases of construction of the main rampart (Von Seefeld 1937: fig. 6)



Ryc. 9. Stary Dzierzgoń, st. 1. Niemiecki wykop nr 2, profil boczny (Kartoteka Schleifa; Antoniewicz 1964, tabl. V)
Fig. 9. Stary Dzierzgoń, site 1. German trench No. 2, section (Schleif's File; Antoniewicz 1964, plate V)



Ryc. 10. Stary Dzierzgoń, st. 1. Niemiecki wykop nr 44, profil boczny (Kartoteka Schleifa; Antoniewicz 1964, tabl. VII)
Fig. 10. Stary Dzierzgoń, site 1. German trench No. 44, section (Schleif's File; Antoniewicz 1964, plate VII)

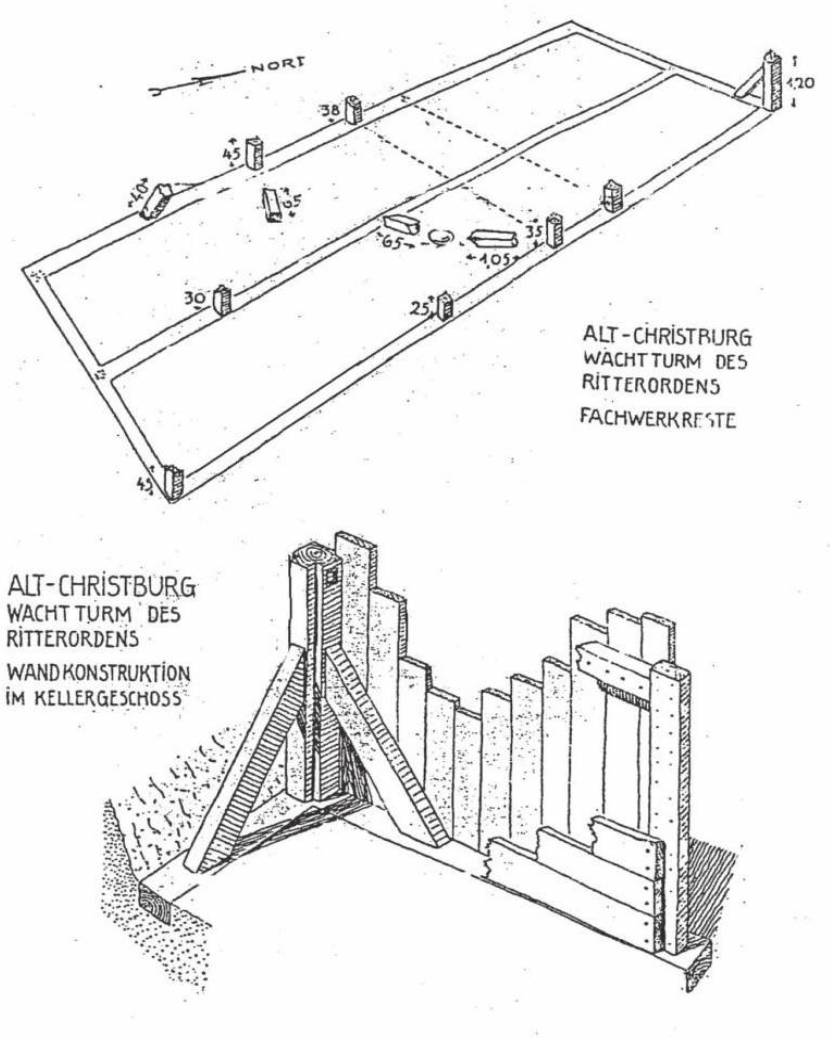
w narożnikach umieszczono pionowe słupy, wzmocnione dwoma wspornikami, ułożonymi między poziomymi balami a słupem pod kątem 45°. Ściany wewnętrzne i zewnętrzne licowano dranicami (ryc. 11). Opis wieży dokonany przez Schleifa jest niejasny i nie daje możliwości pełnej jej rekonstrukcji. Według Schleifa prawdopodobnie część nadziemia wieży i część jej podziemia była wybudowana w znacznym stopniu z cegieł[24].

Rejon bramy grodu: Niemcy w trakcie swoich badań zwrócili uwagę na teren znajdujący się na południowy-wschód od łuku wału głównego. Znajdowała się tam niecka o długości około 70 i szerokości około 40 m, ograniczona wałami nr 2, 5 i 7. Przez nią przechodził wał nr 6 i 8. Ten teren (rejon A-W, także wykopy 23, 31, 40-43, 46, 47, 49, 54) (zob. ryc. 2) został przecięty kilkunastoma wykopami, w których stwierdzono obecność słupów oraz konstrukcji drewnianej. Te znaleziska dały podstawę do wnioskowania, że w tym miejscu znajdowała się brama zarówno do grodu pruskiego, jak i zamku krzyżackiego. Konstrukcje, które Schleif określił jako bramę właściwą, wieżę obronną i bastion, zostały zbudowane z 13 słupów (ryc. 12) o średnicy dochodzącej do około 1 m, oddalonych od siebie od 2 do 3 m. Słupy te były połączone ze sobą drewnianymi ścianami, tworząc wyżej wymienione konstrukcje. Według rekonstrukcji Schleifa (ryc. 13) brama właściwa tworzyła zapewne wieżę o szerokości przejścia nie przekraczającej 2 m (między słupami 3, 6 i 5) zwłaszcza, że wnętrze między tymi słupami było wybrukowane. Wieża obronna (ściana a, b, c?; słupy 1, 2, 3, 4) znajdowała się na północ od bramy i tworzyła rzut złamanego w połowie prostokąta, przyle-

[24] Von Seefeld 1937; Schleif 1937: a i e-f i 1936; Antoniewicz 1964: 27-31 i 37-40; Szczepański 2008: 17-18.

gając prawdopodobnie swoją ścianą zachodnią do wału głównego. Między tym wałem a wieżą był przerzucony pomost. Natomiast bastion znajdował się na południowy-zachód od bramy (słupy 6-12); jego rzut tworzył sześciokąt o wymiarach około 6 x 13 m. Według Schleifa krzyżacka droga na zamek biegła od południowej strony tych konstrukcji, przechodząc przez wał nr 6, na którym mogła się znajdować palisada, przez bramę, a następnie prowadziła między bastionem a ścianą wału głównego dalej na majdan D, tuż przy wale głównym[25].

W trakcie prac Niemcy znaleźli wiele zabytków ruchomych; głównie były to fragmenty ceramiki naczyniowej, z małą liczbą całych naczyń (ryc. 14). Prezentowane przykłady dwóch naczyń pochodzą z dwóch epok. Naczynie 1 jest późnopruskie, natomiast naczynie 2 pochodzi z I tys. p.n.e. Metalowe przedmioty, głównie groty strzał i bełty do kusz, elementy rzędu końskiego i odzieży stanowią bardzo ciekawy zespół znalezisk (ryc. 15). Przeważająca część ceramiki pochodzi z okresu wczesnożelaznego, natomiast przedmioty metalowe z okresu krzyżackiego i ewentualnie pruskiego. Niestety, do przedmiotów metalowych nie możemy przyporządkować odpowiadających im warstw oraz miejsc dokładnego znalezienia. Większość z nich została znaleziona na majdanie głównym.



Ryc. 11. Stary Dzierzgoń, st. 1. Konstrukcja narożnika dolnej części wieży (na podstawie wykopu 44) (Kartoteka Schleifa)

Fig. 11. Stary Dzierzgoń, site 1. The construction of the corner of the tower's lower part (on the basis of trench 44) (Schleif's File)

Niemcy określili także czas powstania większości wałów (ryc. 16), a co za tym idzie faz budowy grodu-zamku. I tak najstarszymi wałami, według nich, były wały nr 2 (bez jego południowej odnogi w kierunku rzeki Dzierzgonki) i 5, które zostały wybudowane w okresie wczesnożelaznym. Osadnictwo w tym okresie rozwijało się między tymi wałami a rzeką Dzierzgonką. Następnie w okresie wczesnego średniowiecza wybudowano wał nr 2 na odcinku południowym, prawdopodobnie nr 6 i 7. W okresie krzyżackim powstały wały nr 1, 3, 4[26].

Po II wojnie światowej zainteresowanie grodem zmalało. Jerzy Antoniewicz przy okazji prac nad osadami obronnymi z epoki wczesnego żelaza przeprowadził w latach 60. XX wieku szczegółową analizę wyników badań Schleifa w zakresie materiału wczesnożelaznego, przedstawiając ich poprawną interpretację. Oparł się tylko na dokumentacji rysunkowej, zdjęciowej oraz opisach wykopalisk Schleifa, ponieważ zabytki pochodzące z niemieckich wykopalisk zaginęły w czasie wojny. W 1968 roku Mieczysław Hafka przeprowadził na grodzisku badania powierzchniowe, a następnie podobne badania w ramach AZP prowadziła Maria Wielgus w 1990 roku[27]. Badania te nie wniosły jednak nic nowego, jeśli chodzi o poszerzenie wiedzy o tym obiekcie.

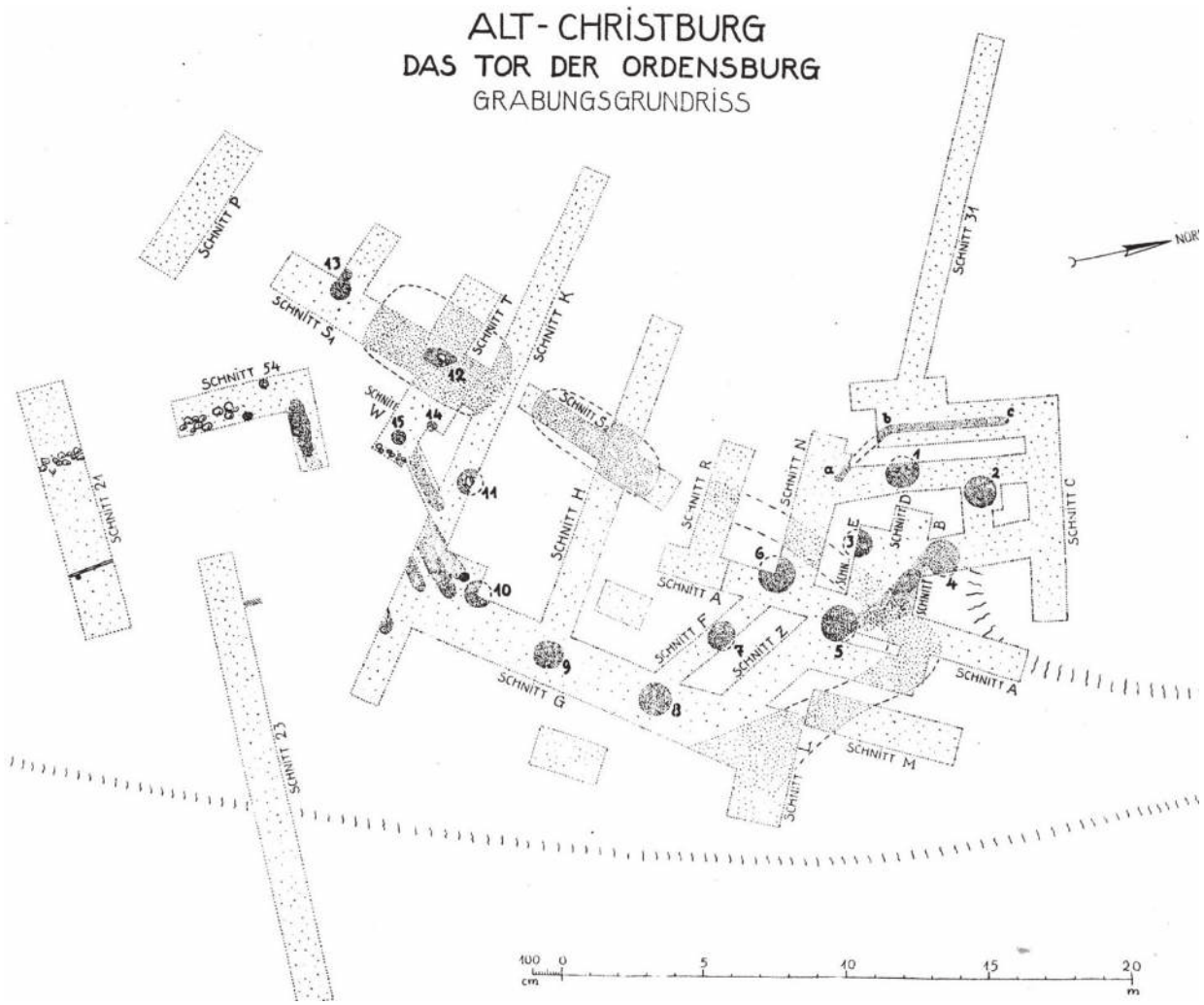
5. Badania archeologiczne w sezonach 2009-2011

W 2009 roku na „Górze Zamkowej" rozpoczęły się prace archeologiczne mające na celu zweryfikowanie lub potwierdzenie wcześniejszych ustaleń. W latach 2009-2010 badania prowadził Instytut Antropologii i Archeologii Akademii Humanistycznej w Pułtusku przy współ-

[25] Schleif 1936 i 1937.

[26] Von Seefeld 1937; Schleif 1936 i1937.

[27] Jagodziński 1997: 186-187.



Ryc. 12. Stary Dzierzgoń, st. 1. Rzut poziomy wykopów w rejonie A-W (bramy wjazdowej na gród-zamek) (Kartoteka Schleifa)
Fig. 12. Stary Dzierzgoń, site 1. Plan of trenches in A-W zone (the entrance gate to the stronghold-castle) (Schleif's File)

pracy z Muzeum Zamkowym w Malborku, a w 2011 roku, po rozwiązaniu Instytutu, Archeologiczna Misja Pomezańsko-Bałtycka. Tworzyły ją: Muzeum Zamkowe w Malborku, Fundacja Ureusz, Katedra Archeologii i Antropologii Akademii Humanistycznej w Pułtusku, przy współpracy Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Dużym utrudnieniem dla przeprowadzenia wykopalisk był fakt istnienia na obszarze warowni strefy ścisłej ochrony przyrody w jego północnej części, co praktycznie przekreśla możliwość przebadania tej części obiektu. Pozostały obszar znajduje się w obszarze ochrony częściowej, do której także stosują się rygorystyczne przepisy ochrony przyrody. Po dokładnej analizie wcześniejszych niemieckich badań, z dużą dozą prawdopodobieństwa wytypowano tereny nieprzekopane przez poprzedników, rokujące uzyskanie ciekawych wyników badawczych. Skupiono się na północnej części majdanu głównego, wale ograniczającym ten majdan od północy oraz południowo-zachodniej części majdanu centralnego. W trakcie trzyletnich prac wykonano 10 wykopów o łącznej powierzchni około 125 m^2, z czego trzy na majdanie głównym (nr 2, 3 i 8), dwa na majdanie centralnym (nr 10 i 11), pięć na wale nr 4 (nr 1, 4-7) i jeden na wale głównym nr 12 (eksploracja tego wykopu nie została dokończona) (ryc. 2).

Wykopy na majdanie głównym i wale nr 4:

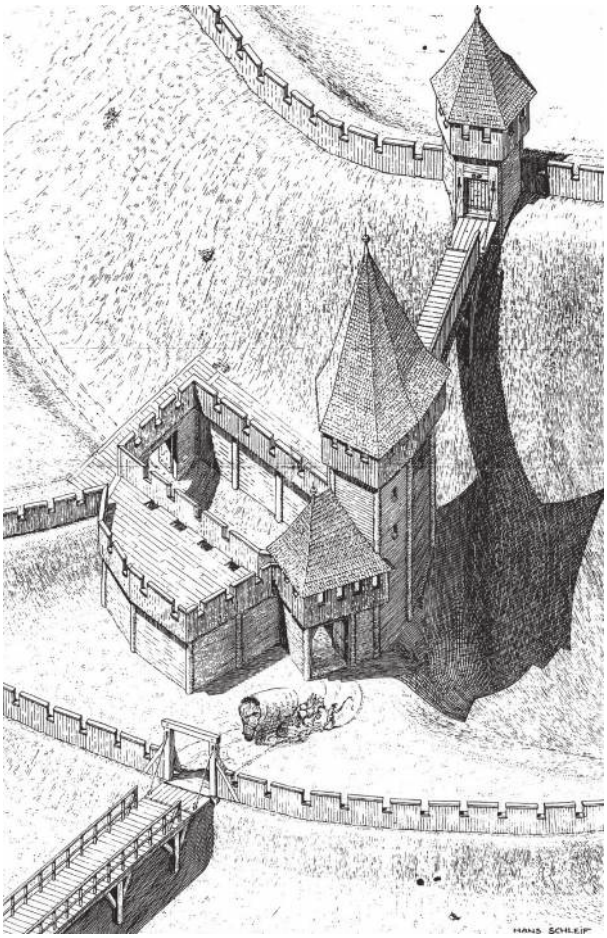
Wykopy 2 i 3 (ryc. 17). Wykopy zostały wykonane w północno-wschodniej części majdanu głównego, na osi wschód-zachód, stykając się jednym z narożników; posiadały wymiary 2 x 4 m. Celem tych wykopów było rozpoznanie nawarstwień kulturowych w tej części majdanu. Zarejestrowano tylko trzy warstwy, łącznie z calcem:

humus o miąższości około 70-90 cm;

warstwa 2 – szaro-brunatna ziemia przemieszana z piaskiem;

warstwa 3 – jasnożółty piasek z elementami pomarańczowo-brunatnej gliny – calec.

W warstwie 2, w jej górnej części, zalegały nieregularnie rozłożone drobne kamienie oraz nieliczne ułamki ceramiki, głównie z okresu wczesnożelaznego. Jej miąższość wynosiła około 10-20 cm. Takie rozłożenie warstw może świadczyć o tym, że z tej części majdanu usunięto ziemię, wykorzystując ją do budowy wałów w okresie krzyżackim, co spowodowało, że ta warstwa kulturowa w tym miejscu jest tak cienka i pozbawiona



Ryc. 13. Stary Dzierzgoń, st. 1. Rekonstrukcja wg Schleifa krzyżackiej bramy wjazdowej na zamek w Starym Dzierzgoniu (Kartoteka Schleifa)

Fig. 13. Stary Dzierzgoń, site 1. Schleif's reconstruction of Teutonic entrance gate to the castle in Stary Dzierzgoń (Schleif's File)

w praktyce zabytków z okresu pruskiego i krzyżackiego. W tym miejscu poziom majdanu wahał się od 108,43 do 108,98 m n.p.m.

Wykop 8 (ryc. 18-21). Wykop został założony w północnej części majdanu głównego, około 10 m na południe od wału nr 4; jego kształt (wielobok) został wpisany w prostokąt o wymiarach około 7,5 x 5,5 m. W wykopie wydzielono następujące warstwy oraz 10 obiektów:

humus – o miąższości 10-40 cm; czarno-szara ziemia nasycona szczątkami organicznymi; nieliczne przedmioty żelazne i fragmenty krzemieni; materiał ceramiczny przemieszany;

warstwa 2 – o miąższości 20-50 cm; szaro-brunatna ziemia z niewielką ilością węgli drzewnych i występującymi sporadycznie drobnymi kamykami oraz roślinnymi szczątkami organicznymi;

warstwa 3 – o miąższości 10-50 cm; ciemno-szara ziemia; w poziomie widoczne liczne jasne plamki o średnicy około 8 cm (ślady po zwierzętach drążących tunele); zawartość węgli drzewnych nieco większa niż w warstwie 2;

warstwa 4 – calec w postaci jasnożółtego lub ciemnożółtego piasku oraz pomarańczowej gliny.

Warstwy 2 i 3 miały cechy przemieszania, o czym świadczy znaleziony w nich materiał ceramiczny z okresu wczesnożelaznego i średniowiecza (XII-XIII wiek), przy czym większość materiału wczesnożelaznego pochodzi z warstwy 3. Calec w swej stropowej części miał także plamisty charakter, co w tym przypadku było spowodowane w dużej mierze odbarwieniami wokół korzeni roślin.

Obiekt 1. Była to średniej wielkości owalna w rzucie poziomym forma, o średnicy w górnej partii około 80 cm i miąższości około 30 cm. Obiekt zwężał się ku dołowi i na głębokości około 1,15 m od poziomu gruntu jego średnica wynosiła około 40 cm, a następnie po kilku centymetrach całkowicie zanikła. Inwentarz był bardzo bogaty w materiał ceramiczny, który wstępnie można określić jako wczesnożelazny.

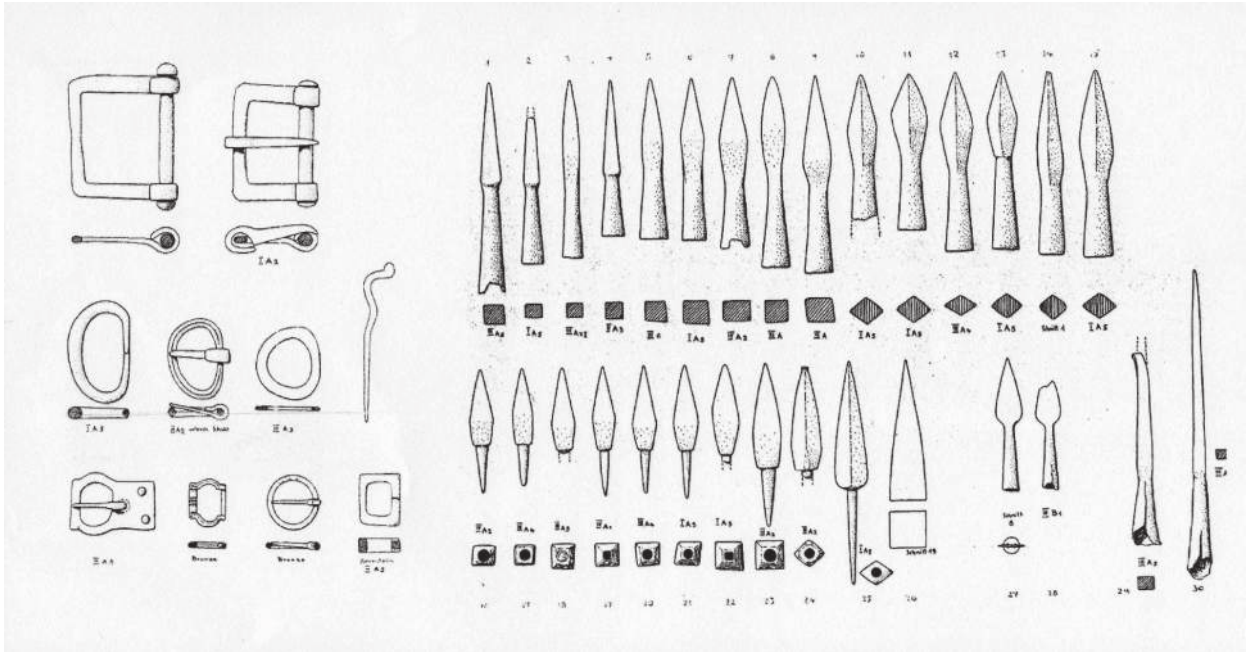
Obiekt 2. Była to niewielka, lekko owalna w rzucie poziomym forma, o wymiarach 18 x 20 cm, mająca miąższość około 10 cm; zidentyfikowana na głębokości 40 cm od powierzchni gruntu. Wypełnisko stanowiła szaro-brunatna gliniasta ziemia z wtrętami węgli drzewnych i popiołu. Poza tym znaleziono tam 2 fragmenty ceramiki, z których jeden można określić z dużym prawdopodobieństwem jako wczesnożelazny. Wydaje się, że było to zagłębienie terenu wypełnione materiałem z paleniska.

Obiekt 3. Stanowił owalną w rzucie poziomym formę o wymiarach 0,85 x 1,30 m. W rzucie pionowym obiekt miał kształt lekko nieckowaty. Wypełnisko stanowiła szara, luźna ziemia z wtrętami węgli drzewnych. W obiekcie znaleziono 22 fragmenty naczyń. Wstępna analiza materiału pozwala wnioskować, że obiekt pocho-



Ryc.14. Stary Dzierzgoń, st. 1. Naczynia znalezione w trakcie prac wykopaliskowych Schleifa (Von Seefeld 1937: ryc. 8)

Fig. 14. Stary Dzierzgoń, site 1. Vessels found during Schleif's excavation (Von Seefeld 1937: fig. 8)



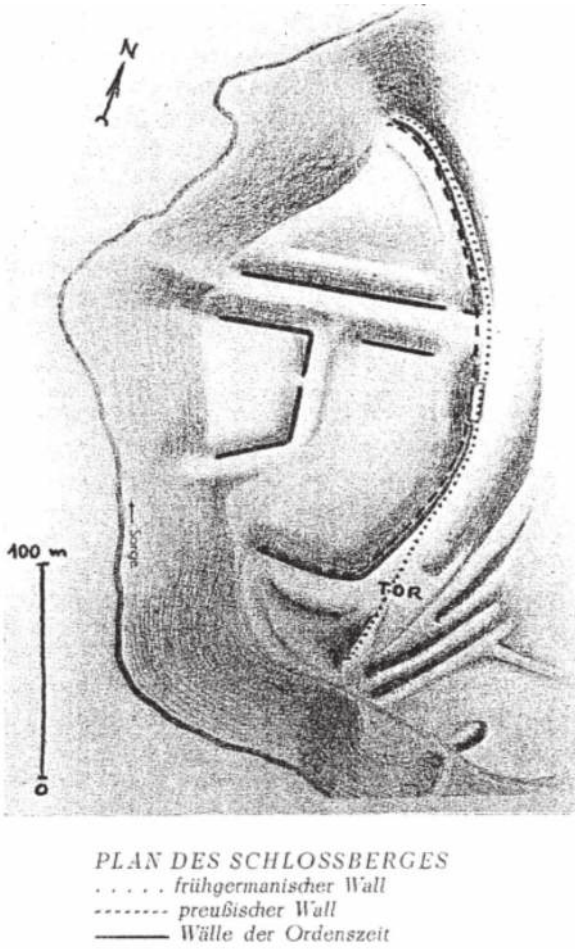
Ryc.15. Stary Dzierzgoń, st. 1. Przedmioty metalowe znalezione w trakcie prac wykopaliskowych w latach 1935-37 (Kartoteka Schleifa)
Fig. 15. Stary Dzierzgoń, site 1. Metal objects found during excavations in 1935-37 (Schleif's File)

dził z okresu wczesnożelaznego. Była to prawdopodobnie jama gospodarcza lub fragment chaty.

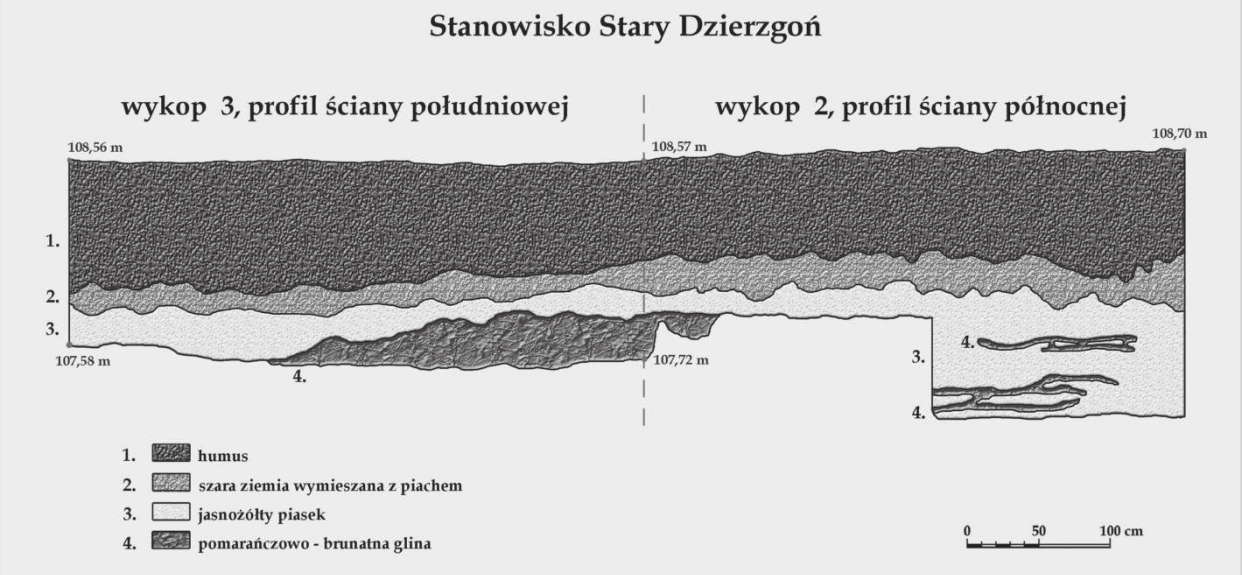
Obiekt 4. Usytuowany przy zachodniej ścianie wykopu, wykraczał poza obszar eksplorowany. W rzucie pionowym miał kształt nieckowatej regularnej formy o długości 1 m i miąższości 20 cm. Wypełnisko obiektu stanowiła warstwa nieco ciemniejsza od warstwy 3. Przy spągu obiektu znaleziono jeden mało charakterystyczny fragment ceramiki naczyniowej. Wydaje się, że była to jama gospodarcza. Usytuowanie go w spągowej części warstwy 3 świadczy o stosunkowo wczesnej chronologii tego obiektu.

Obiekt 5. Była to konstrukcja kamienna o wymiarach około 1,5 x 2 m, zidentyfikowana podczas doczyszczania pierwotnego profilu południowego wykopu, znajdująca się na głębokości około 70 cm. W profilu rysowała się jako ciąg kamieni o długości 1 m. Rzut poziomy obiektu unaocznił jego kontynuację w kierunku wschodnim przez kolejne 60 cm. Większość kamieni była drobna, o średnicy nieprzekraczającej 6 cm, ale część z nich była większa i miała wymiary od 10 do 20 cm. Wiele z nich był formami płaskimi. Kamienie nie nosiły śladów przepalenia, choć warstwa rozciągająca się na południe od nich zawierała znaczne ilości węgli drzewnych. Poza tym elementem nie różniła się w charakterze od warstwy 3. Na wysokości kamieni odkryto duże skupisko ceramiki naczyniowej (147 fragmentów). Pod kamieniami znajdowały się jeszcze 64 fragmenty naczyń o chronologii wczesnożelaznej. Wydaje się, że jest to część większego obiektu, jednakże jego pełna interpretacja wymaga kontynuacji badań i dalszej eksploracji. W górnej części wypełniska obiektu zalegało żarno kamienne z nieopodal leżącym rozcieraczem.

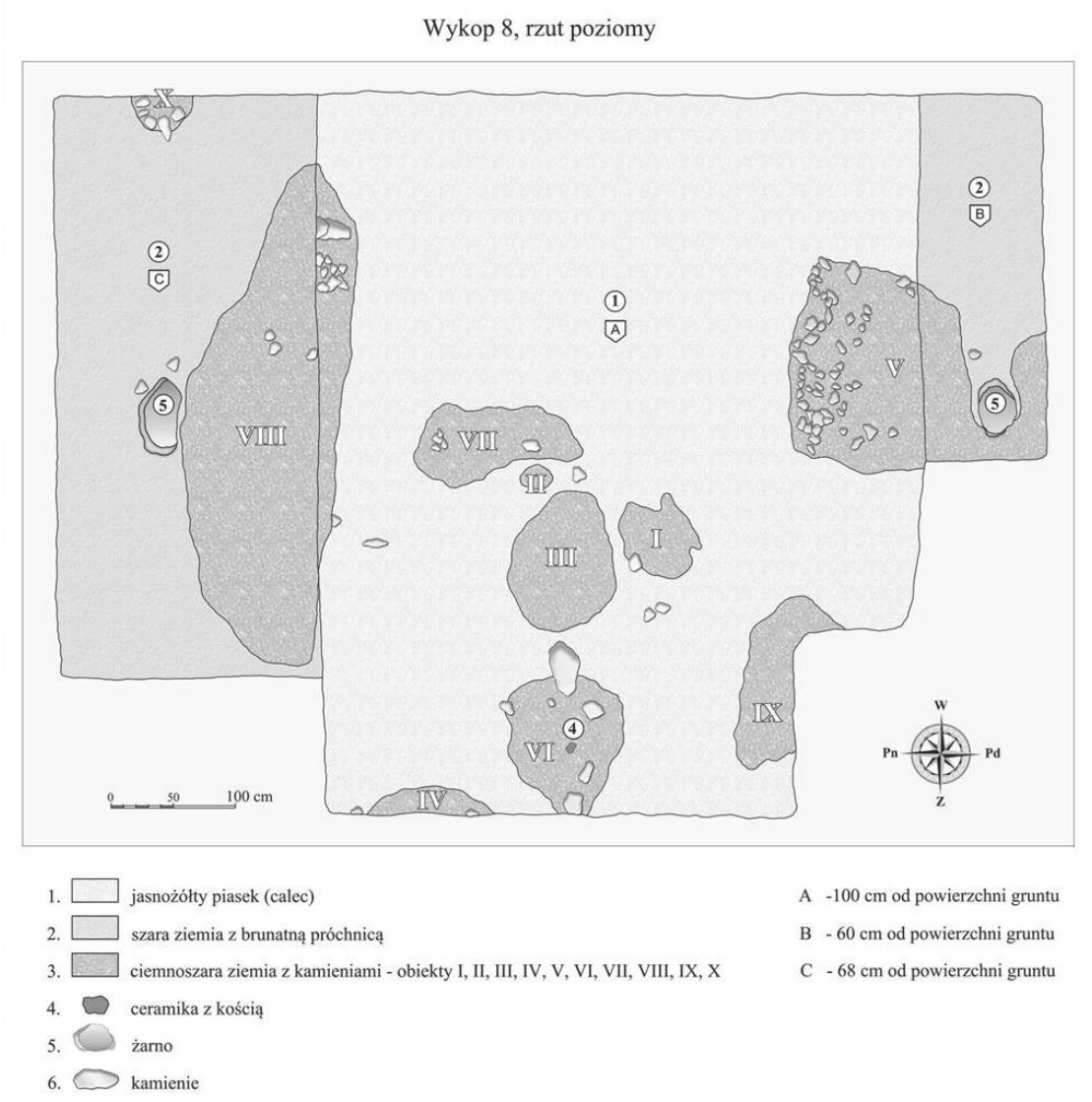
Obiekt 6. Była to w zarysie okrągła forma, lekko rozciągnięta w różnych kierunkach, co nadawało kra-



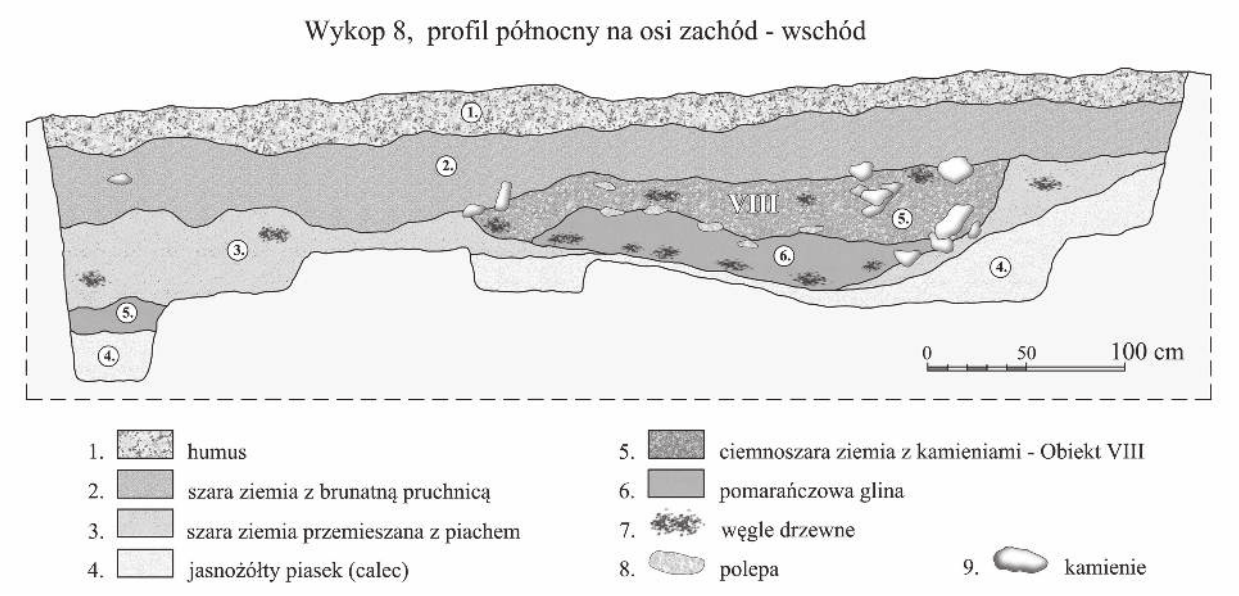
Ryc. 16. Stary Dzierzgoń, st. 1. Fazy budowy wałów obiektu warownego (Von Seefeld 1937: ryc. 1)
Fig. 16. Stary Dzierzgoń, site 1. The phases of the construction of fortified site's ramparts (Von Seefeld 1937: fig. 1)



Ryc. 17. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykopy 2 i 3, profil ścian bocznych (rys. D. Gazda, A. Pelic i B. Szumski)
Fig. 17. Stary Dzierzgoń, site 1. Trenches 2 and 3, the profile of side walls (drawing by D. Gazda, A. Pelic and B. Szumski)

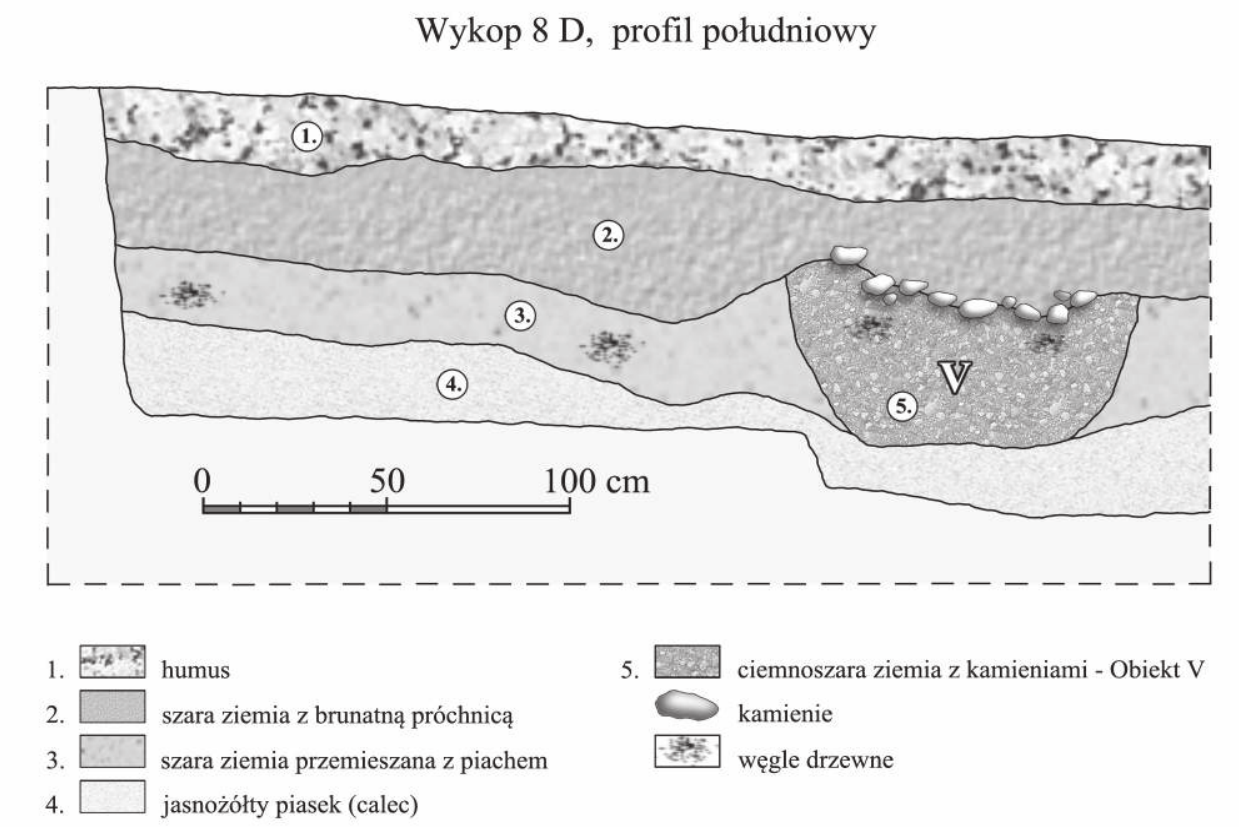


Ryc. 18. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykop 8, rzut poziomy wykopu (rys. D. Gazda, J. Jezierska i W. Chmiel)
Fig. 18. Stary Dzierzgoń, site 1. Trench 8, plan (drawing by D. Gazda, J. Jezierska and W. Chmiel)



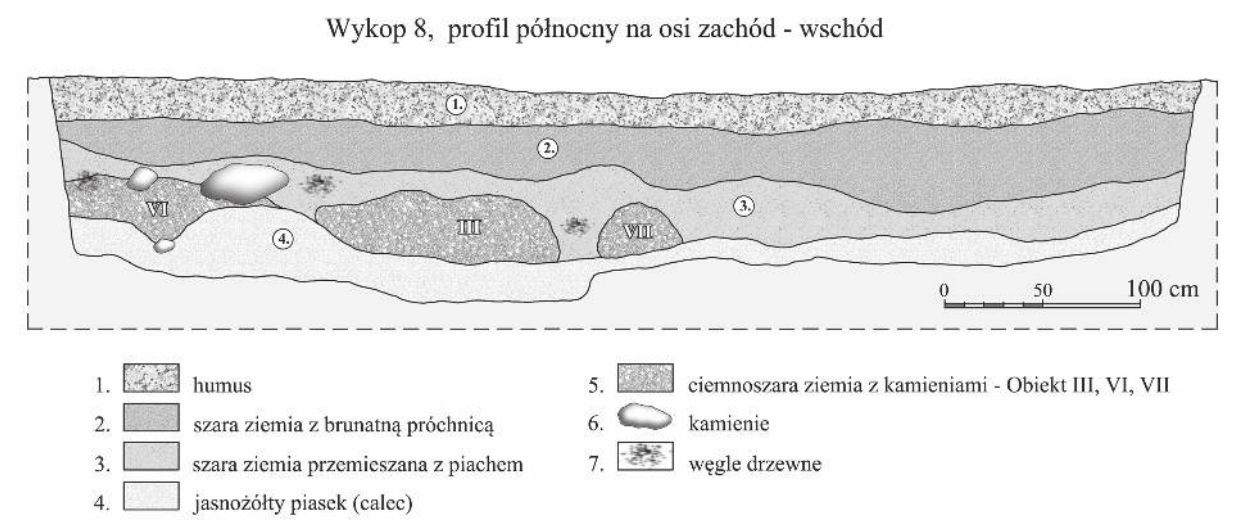
Ryc. 19. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykop 8, przekrój przez obiekt 8/8 na osi wschód-zachód (pierwotny profil wykopu przed poszerzeniem) (rys. J. Jezierska i W. Chmiel)

Fig. 19. Stary Dzierzgoń, site 1. Trench 8, intersection through feature 8/8 along the east-west axis (primary profile of the trench before its widening) (drawing by J. Jezierska and W. Chmiel)



Ryc. 20. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykop 8, profil południowy, przekrój przez obiekt 5/8 (rys. J. Jezierska i W. Chmiel)

Fig. 20. Stary Dzierzgoń, site 1. Trench 8, southern profile, intersection through feature 5/8 (drawing by J. Jezierska and W. Chmiel)



Ryc. 21. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykop 8, przekrój przez partie środkowe wykopu na osi wschód-zachód (rys. J. Jezierska, W. Chmiel i D. Gazda)
Fig. 21. Stary Dzierzgoń, site 1. Trench 8, intersection through mid sectors of the trench along the east-west axis (drawing by J. Jezierska, W. Chmiel and D. Gazda)

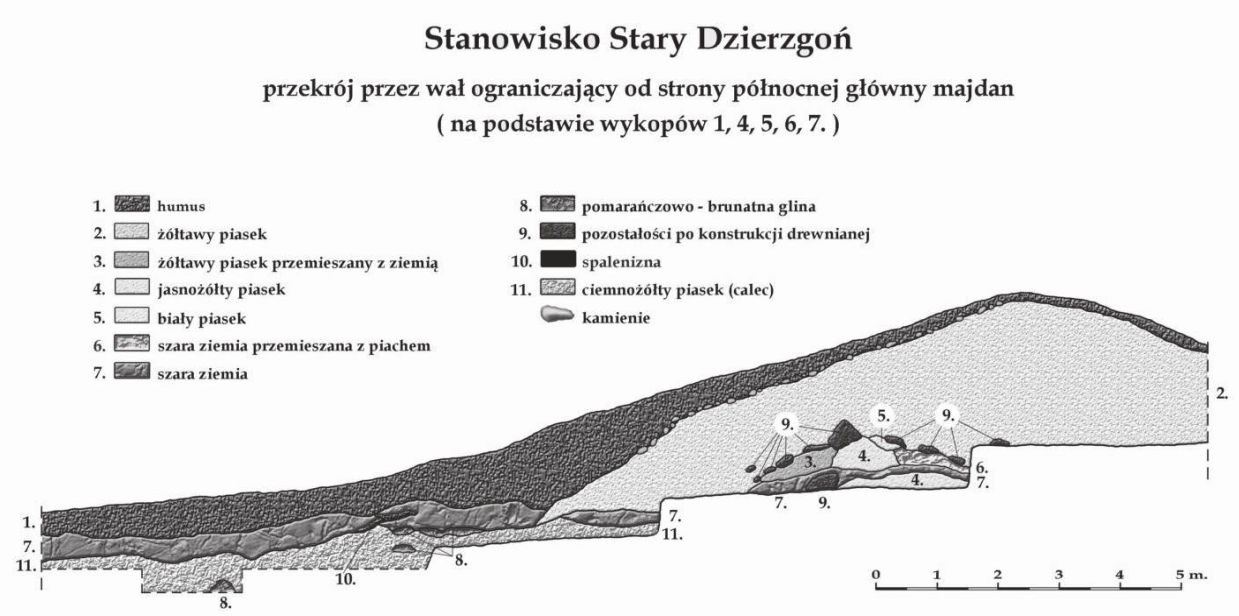
wędzi obiektu falistą linię. Obiekt miał średnicę około 1 m i miąższość 20 cm. Wypełnisko stanowiła szara, luźna ziemia z węglami drzewnymi, kilkoma kamieniami o średnicy 15-20 cm oraz jednym bardzo dużym kamieniem o średnicy 40 cm. Dwa z kamieni nosiły ślady przepalenia. Obiekt zawierał bogaty materiał ceramiki naczyniowej (91 fragmentów) i – co warto podkreślić – wewnątrz jednego z naczyń znajdował się fragment kości. Bogaty materiał ceramiczny, a także szczególnie interesujące naczynie z materiałem osteologicznym oraz brak innych kości wskazują, że ów obiekt miał ścisły związek z funkcjonowaniem kuchni. Nie była to jednak jama śmietniskowa, gdyż materiał był zbyt wyselekcjonowany (w zasadzie tylko naczynia). Nikłe ślady działalności ognia na kamieniach zdają się również przeczyć temu, by mogło by to być palenisko.

Obiekt 7. Nieregularna w rzucie poziomym forma pojawiła się na głębokości około 55 cm. Wypełnisko różniło się od warstwy 3 większym odsetkiem węgli drzewnych i małym skupiskiem drobnych kamieni ze śladami przepalenia. Miąższość obiektu wynosiła 5-15 cm. Znaleziono 16 fragmentów ceramiki. Zawartość obiektu pochodziła prawdopodobnie z paleniska. Wydaje się jednak, że nazwanie samego obiektu 7 paleniskiem byłoby nadużyciem tego terminu, gdyż jego niewielka miąższość, a także brak śladów przepalenia w glebie upoważniałyby jedynie do twierdzenia, że co najwyżej byłaby to część zniszczonego paleniska.

Obiekt 8. Posiadał kształt owalny o wymiarach około 1,5 x 3,5 m. Zarejestrowano w nim trzy warstwy: a) brunatny piasek gliniasty (do 60 cm miąższości); b) ciemnoszaro-brunatny piasek gliniasty z popiołem (do 20 cm miąższości); c) plamisty szaro-brunatno-żółty luźny piasek (do 30 cm miąższości). Dolną warstwę obiektu stanowił plamisty szaro-brunatno-żółty luźny piasek, charakterem i budową jednorodny z warstwą 3, rozciągającą się na całej powierzchni wykopu. W obrębie tej warstwy znaleziono 3 fragmenty ceramiki wczesnożelaznej. Powyżej tej warstwy zalegał brunatny piasek gliniasty, który również rozciągał się na całej powierzchni wykopu. Wcinając się w obie wzmiankowane warstwy ciemnoszaro-brunatny gliniasty piasek tworzył rdzeń obiektu. Warstwa ta zawierała popiół, węgle drzewne, polepę i rozrzucone kamienie bez śladów przepalenia. Obiekt w rzucie poziomym miał kształt owalny, a w pionowym był nieckowaty. Układ warstw pozwala domniemywać, że być może naturalne zagłębienie w terenie zostało wypełnione warstwą plamistą (c) i później – na skutek zapotrzebowania – wykonano w średniowieczu lekki wkop i wypełniono go materiałem odpadkowym (warstwa b), a na tym – w sposób naturalny – zaczęła odkładać się warstwa a. Przy jego północnej krawędzi znaleziono żarno. Obiekt prawdopodobnie pełnił funkcję jamy śmietniskowej w okresie średniowiecza (XIII wiek), jak na to wskazuje materiał ceramiczny wydobyty z jego obrębu.

Obiekt 9. Znajdował się przy południowej ścianie wykopu i rozciągał się na długości 120 cm. Wyeksplorowana został jedynie jego część, ponieważ sięgał poza granice wyznaczonego wykopu. Pojawił się na głębokości 90 cm. W rzucie pionowym posiadał lekko nieckowaty kształt. Wypełnisko różniło się od warstwy 3 dużo większym odsetkiem węgli drzewnych, co nadawało mu kolor niemalże czarny. W obrębie obiektu znaleziono 21 fragmentów ceramiki naczyniowej. Wstępnie materiał określono jako wczesnożelazny.

Obiekt 10. Stanowił go zespół czterech kamieni ułożonych koncentrycznie, tworzących jakby krąg o wymiarach około 30 x 50 cm. Wypełnisko stanowił ciemnoszary, luźny piasek. Wydaje się, że mógł on swym zasięgiem wykraczać poza obszar eksploracji, ale nie był widoczny w ścianie wykopu. W obrębie obiektu znaleziono 2 fragmenty ceramiki z okresu średniowiecza (XIII wiek). Funkcja jego nie jest znana. Układ kamieni wygląda jednak na intencjonalny.



Ryc. 22. Stary Dzierzgoń, st. 1. Przekrój przez wał nr 4 na podstawie wykopów 1, 4-7 (rys. D. Gazda)
Fig. 22. Stary Dzierzgoń, site 1. Intersection through rampart No. 4 on the basis of trenches 1, 4-7 (drawing by D. Gazda)

Podsumowując: w wykopie 8 odkryto 10 obiektów, z których cztery zostały wyeksplorowane tylko częściowo, ponieważ swym obszarem wykraczały poza teren badany. Prawie we wszystkich obiektach znaleziono materiał wczesnożelazny, przy czym obiekty 8 i 10 były użytkowane w XIII wieku, zaś obiekt 5 jest reliktem chaty z okresu wczesnożelaznego.

Ze względu na stosunkowo duże nagromadzenie materiału zabytkowego słuszne wydaje się poszerzenie wykopu 8 i jego dalsza eksploracja w kolejnym sezonie badawczym. Miałoby to na celu uchwycenie szerszego kontekstu obiektów i bardziej dogłębną ich analizę. W tym miejscu poziom majdanu wynosił od 109,82 do 110,05 m n.p.m.

Wykop 1. Był to jeden z pięciu wykopów wykonanych w celu przekroju wału nr 4 (ryc. 22). Wykop o wymiarach 2 x 4 m został założony na osi północ-południe jeszcze na obszarze majdanu, dochodząc północną krawędzią do podstawy wału. Układ warstw był identyczny jak w wykopie 2 i 3 czyli:

warstwa 1 – humus (40-60 cm miąższości);

warstwa 2 – szaro-brunatna ziemia przemieszana z piaskiem (20-30 cm miąższości);

warstwa 3 – pomarańczowo-brunatna glina – calec;

warstwa 4 – jasnożółty piasek – calec.

Warstwy były ułożone horyzontalne, z wyjątkiem występującej punktowo warstwy 3. Teren w rejonie wykopu zaczyna się lekko wznosić w kierunku północnym. W wykopie zarejestrowano początkową wysokość wału, która wynosiła około 110 m n.p.m.

Wykop 4. Założony szachownicowo na osi północ-południe, o wymiarach 2 x 4 m, stykał się narożnikowo z wykopem 1 i 5. Został założony u podstawy wału. Układ warstw jest podobny do wykopu 1, przy czym pojawiły się trzy nowe warstwy w północno-wschodnim narożniku wykopu, tworząc obiekt 1/4:

warstwa 1 – humus (60-80 cm miąższości);

warstwa 2 – szaro-brunatna ziemia przemieszana z piaskiem (20-40 cm miąższości);

warstwa 3 – jasnożółty piasek – calec.

Obiekt 1/4 znajdował się do około 50 cm od ściany wschodniej wykopu, w jego północnej połowie. W rzucie poziomym – przynajmniej w wykopie – był mniej więcej owalny, o prawdopodobnej średnicy około 1,5 m i miąższości około 0,80 m. Warstwy w obiekcie 1/4, to:

warstwa 4 – ciemnoszara ziemia;

warstwa 5 – spalenizna – miała kilka centymetrów grubości i występowała punktowo na granicy warstwy 4 i 6; w niej znajdowały się drobne węgle drzewne;

warstwa 6 – ciemnożółty piasek.

Wykop 5. Założony szachownicowo na osi północ-południe o wymiarach 2 x 4 m, styka się narożnikowo z wykopem 4 i 6. Wyodrębniono pięć warstw:

warstwa 1 – humus;

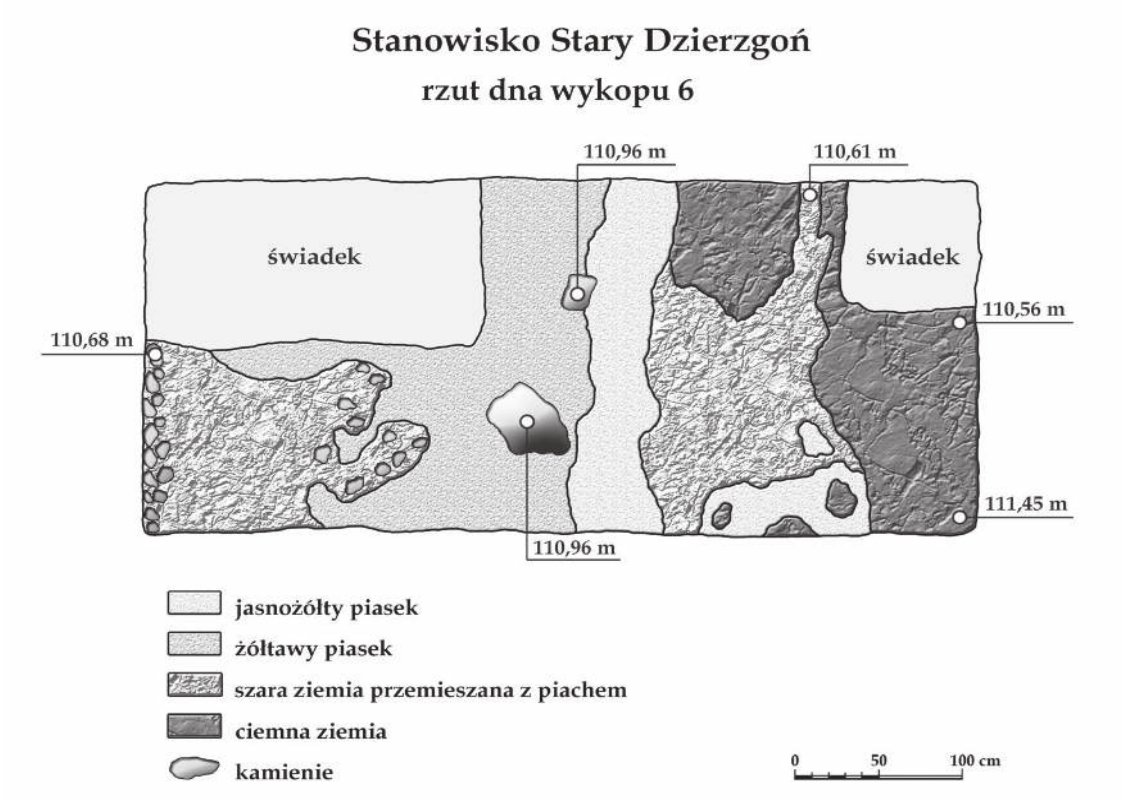
warstwa 2 – żółty piasek;

warstwa 3 – szara ziemia wymieszana z piaskiem;

warstwa 4 – ciemnoszara ziemia;

warstwa 5 – jasnożółty piasek – calec.

Wszystkie warstwy ułożone są horyzontalnie, przy czym warstwa 3, o miąższości około 20-30 cm, zalega tylko w południowej części wykopu, bezpośrednio między humusem a calcem. Pojawiająca się w tym wykopie warstwa żółtego piasku (warstwa 2) jest sztucznym nasypem wału wzniesionego przez Krzyżaków i znajduje się w północnej części wykopu. Jej miąższość w wykopie wynosi do około 55 cm, przy północnym jego licu. Pod nią, a nad calcem, zalega warstwa szarej ziemi o miąższości około 20-30 cm. Humus posiadał miąższość około 60-80 cm. Na granicy warstwy 1 z 2 i 3 oraz w jego dolnych partiach znajdowały się nieregularnie rozmieszczone drobne kamienie o średnicy do kilkunastu centymetrów, nieco płycej w północnej części wykopu (około



Ryc. 23. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykop 6, rzut poziomy (rys. D. Gazda i W. Chmiel)
Fig. 23. Stary Dzierzgoń, site 1. Trench 6, plan (drawing by D. Gazda and W. Chmiel)

60 cm od powierzchni gruntu), nieco głębiej w części południowej. Grunt na przestrzeni wykopu wznosił się w kierunku północnym o około 1,35 m.

Wykop 6 (ryc. 23). Założony szachownicowo na osi północ-południe o wymiarach 2,2 x 5 m, stykał się narożnikami z wykopami 5 i 7. Sięgał praktycznie korony wału. Wykop ten okazał się najbardziej interesujący z wykonanych na wale, ze względu na natrafienie na ciekawe nawarstwienia kulturowe. Zarejestrowano następujące nawarstwienia:

humus – zalegał na całej powierzchni wykopu i jego miąższość wahała się od 10 cm w jego części północnej do około 40 cm w części południowej;

warstwa 2 – warstwa kamieni zalegająca nieregularnie, tworzyła zagęszczenia w północno-zachodnim narożniku oraz południowo-zachodnim. Wielkość kamieni była podobna do tych z wykopu 5;

warstwa 3 – warstwa żółtego lub bladożółtego piasku zalegała bezpośrednio pod warstwą 1 i 2. Jest to warstwa identyczna z warstwą 2 z wykopu 5, czyli warstwa narzuconego piasku z okresu krzyżackiego; jej miąższość wynosi około 150 cm w części północnej wykopu;

warstwa 4 – warstwa żółtego i bladożółtego piasku z wykwitami pomarańczowo-brunatnej gliny – sztucznie narzucona przez Krzyżaków.

Pod tymi warstwami znajdował się obiekt 1/6, czyli prawdopodobne relikty wału (ryc. 24), niewykluczone, że pochodzące z okresu zasiedlenia grodu przez Prusów. W nim można wyodrębnić kilka warstw oraz ciemne ślady, prawdopodobnie po belkach drewnianych. W południowej części wykopu, przy jego krawędzi, na poziomie około 110,70 m n.p.m., natrafiono na skupisko kamieni tworzących regularną płaszczyznę i inne nieregularne skupisko kamieni na tym samym poziomie, po jej północnej stronie (obiekt 2/6).

Wykop 7. Stykał się narożnikiem z wykopem 6. Jego wymiary wynosiły 2 x 4 m. Wykop sięgał od szczytu wału do jego północnego zbocza. Osiągnięto głębokość eksploracji około 140 cm w części południowej wykopu, nie docierając do calca. Zarejestrowano następujące jednostki stratygraficzne:

humus – o miąższości od około 10 do 25 cm;

warstwa 2 – zalegające w południowej części wykopu kamienie, ułożone horyzontalnie, podobne do tych z wykopu 6 i 5;

warstwa 3 – żółty piasek;

warstwa 4 – czarna ziemia występująca punktowo w południowej części wykopu na głębokości około 130 cm, tworząca owalne lub nieregularne powierzchnie.

Wykopy na majdanie centralnym: wykopy 10-11 (ryc. 25-26). Na majdanie centralnym, w jego południowo-zachodnim narożniku, założono w 2009 roku 2 wykopy na osi wschód-zachód. Pierwotnie oddzielone były od siebie dołem, prawdopodobnie po usuniętym wykrocie. W toku eksploracji poszerzono wykopy w kierunku wykrotu, a także w kierunku krawędzi skarpy. Wykop 10 założono nad samą krawędzią urwiska jaru. Jego wymiary wynosiły około 2,5 x 4 m. Wykop 11 miał wymiary 2,0 x 2,5 m. Eksplorowano je do głębokości około 1,70 m. W wykopie 10 natrafiono na dwie wars-

twy kamieni na różnych poziomach i w różnych rejonach wykopu (obiekt 1/10 oraz obiekt 2/10).

Obiekt 1/10 – w południowo-wschodnim narożniku wykopu, na poziomie około 106,10-105,95 m n.p.m. (głębokość od poziomu gruntu 55-70 cm), odkryto pozostałości bruku kamiennego, składającego się z dwóch lub trzech warstw kamieni niezwiązanych ze sobą. Bruk zajmował obszar o wymiarach około 0,70 x 1,50-2,10 m (przy południowej ścianie wykopu). Bruk był położony na warstwie jasnej ziemi przemieszanej z piaskiem i był wykonany z owalnych kamieni o średniej średnicy około 10-15 cm. Jego grubość wynosiła około 0,30 m.

Obiekt 2/10 – bruk kamienny, znajdował się głównie w północno-wschodniej części wykopu, na głębokości około 105,34-104,94 m n.p.m. (głębokość od poziomu gruntu około 130-170 cm). Jego grubość wynosiła około 30-40 cm; w kierunku wschodnim jego poziom się obniżał. Jego główne skupisko zajmowało obszar mniej więcej prostokąta o wymiarach około 0,60 x 1,50 m i znajdowało się w samym północno-wschodnim narożniku wykopu; jednak bruk ciągnął się dalej poza wykop w kierunku północnym i wschodnim, tworząc dwa inne skupiska – jedno pośrodku wykopu oraz drugie w jego północno-zachodnim narożniku, przy czym to ostatnie posiadało znacznie mniejszą miąższość. Dwa pierwsze skupiska kamieni tworzyły wyraźną granicę występowania w zachodniej części wykopu warstwy brązowej gliny z kamieniami. Ta warstwa mogła być związana z obiektem 2/10.

Wyżej wymienione obiekty mogą być pozostałością bliżej nieokreślonych budowli.

Wykop 11 został eksplorowany do głębokości około 1,60 m. W tych dwóch wykopach zarejestrowano następujące warstwy:

warstwa 1 – humus;

warstwa 2 – szara ziemia z elementami brunatnej próchnicy;

warstwa 3 – jasna ziemia przemieszana z piaskiem;

warstwa 4 – ciemna ziemia przemieszana z piaskiem i gliną;

warstwa 5 – szaro-żółty piasek;

warstwa 6 – brązowa glina z kamieniami (tylko wykop 10);

warstwa 7 – brązowo-żółtawa glina;

warstwa 8 – jasnożółty piasek – calec.

Dalsza eksploracja tych wykopów, po zabezpieczeniu obiektów, została odłożona do następnych sezonów badawczych.

Wykop 12 (na wale głównym) (ryc. 27). Został wyznaczony na obszarze znajdującym się mniej więcej pośrodku niemieckich wykopów 19 i 31. Biegł na osi wschód-zachód, od środka korony wału, na jego wewnętrznym stoku. Jego wymiary wynosiły około 2,50 x 15 m. Eksplorowano jego wschodnią część metodą schodkową, do głębokości około 2,10 m na szczycie korony, 1,20 m w partii środkowej (stopień 2) oraz 1,10 m u podstawy (stopień 3).

Udało się wyodrębnić następujące warstwy:

warstwa 1 – humus o miąższości około 10-20 cm;

warstwa 2 – jasnożółty piasek, poprzecinany poprzecznymi cienkimi warstwami pomarańczo-brązowej, zbitej gliny. Intensywność zalegania tych pasów zwiększa się wraz z głębokością wału. Między tą warstwą a humusem zalegał miejscami bruk, tworząc na szczycie korony zwartą powierzchnię w północnej części, o powierzchni 0,60 x 0,70 m. Składał się z owalnych kamieni o średniej średnicy 10-15 cm. Miąższość tej warstwy wynosiła około 1,30 m na koronie wału. W tej warstwie występowały punktowo smugi oraz pojedyncze węgle drzewne;

warstwa 3 – szary, zbity piasek, poprzecinanymi poprzecznymi warstwami jaśniejszego piasku z gliną;

warstwa 4 – żółto-brunatny piasek, przechodzący stopniowo u dołu w szarawy, z zalegającymi punktowo węglami drzewnymi;

warstwa 5 – warstwa spalenizny, zalegająca w rejonie 3 stopnia na granicy warstwy 2 i 4. Ponadto w tej warstwie widoczne były pozostałości spalonych belek pochodzących niewątpliwie z konstrukcji wału. W profilu północnym wykopu widoczne były ślady po belkach biegnących równolegle do wału.

Eksploracja wału została odłożona do następnych sezonów badawczych.

Zabytki ruchome

Ceramika (ryc. 28-29). W badaniach archeologicznych, przeprowadzonych na grodzisku w Starym Dzierzgoniu w latach 2009-2011, pozyskano łącznie 2054 fragmenty ceramiki naczyniowej. Przeważająca większość materiału to ceramika pradziejowa (okres halsztacki, okres przedrzymski, okres wpływów rzymskich). Jedynie 177 fragmentów ma chronologię średniowieczną. Stanowi to zaledwie około 9% całego materiału ceramicznego. Parametry procentowe ulegają jednak zmianie, jeśli przeanalizujemy każdy z wykopów osobno. W tym przypadku okazuje się, że w wykopie 11 znaleziono 35% ceramiki średniowiecznej, natomiast w wykopie 10 wskaźnik ten wzrasta do 50%.

Ceramika pradziejowa. Fragmenty pradziejowej ceramiki naczyniowej stanowią blisko 90% pozyskanego materiału ceramicznego. Wśród tej grupy przeważa materiał wczesnożelazny[28]. Większość fragmentów to ceramika średniościenna i grubościenna, natomiast przykłady ceramiki cienkościennej są nieliczne. Jest to ceramika ręcznie lepiona. Powierzchnia ceramiki naczyniowej odznacza się różnorodnym stopniem chropowacenia. Można wśród nich znaleźć przykłady obmazywania palcami skośnie do krawędzi wylewu lub równolegle względem niej (ryc. 28: a), chropowacenia różnych partii naczynia, zagładzenia powierzchni po pierwotnym jej chropowaceniu, a także wygładzenie zarówno części zewnętrznej, jak i wewnętrznej naczynia. Poza tym, na licznych fragmentach można znaleźć zdobienia w postaci zaszczypywań czy też odcisków paznokcia lub palców, występujących na całej powierzchni naczynia albo tylko

[28] Odwołujemy się tu do chronologii stosowanej dla południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej przez M.J. Hoffmanna 1999.

na określonych jego partiach, m.in. w miejscu załomu brzuśca (ryc. 28: e).

Charakteryzując formy naczyń należy zauważyć, że znaczny ich odsetek to naczynia szeroko otworowe o wylewach prostych, zwężających się lub lekko rozszerzających się ku górze. Ponadto w analizowanym materiale można znaleźć misy (ryc. 28: c, e), naczynia z taśmowatymi uchami, niewystającymi ponad krawędź wylewu (ryc. 28:f) lub niewielkimi uszkami umieszczonymi w górnej partii brzuśca, a także naczynia mające kształt placka, a pełniące funkcję talerzy lub pokrywek. Krawędzi wylewów są różnorodnie formowane. Na ogół są zaokrąglone, pogrubione albo ścięte prosto od góry. W przeważającej mierze dna są słabo wyodrębnione.

Na szczególną uwagę zasługuje misa znaleziona w obiekcie 6 wykopu nr 8 (ryc. 28: e). Jest to naczynie o esowatym profilu z płaskim, lekko wyodrębnionym dnem i śladem po niezachowanym uchu. Średnica wylewu naczynia wynosi 19 cm, zaś jego wysokość to 11 cm. Zewnętrzna ścianka naczynia jest gładzona. Trudno stwierdzić, czy naczynie było również wygładzone od wewnątrz, gdyż od tej strony powierzchnia jest silnie skorodowana. Domieszka schudzająca to drobnoziarnisty piasek i w znacznie mniejszej ilości średnioziarnisty tłuczeń o zaokrąglonych krawędziach. Niemniej jednak zachowane fragmenty umożliwiają pełną rekonstrukcję naczynia, którego charakterystyczną cechą jest zdobienie w miejscu załomu brzuśca odciskami paznokcia w postaci dookolnego linearnego wzoru. Nie forma jednak jest tutaj najistotniejsza, bowiem wewnątrz znaleziono fragment kości, świadczącej o posiłku pozostawionym w tym naczyniu.

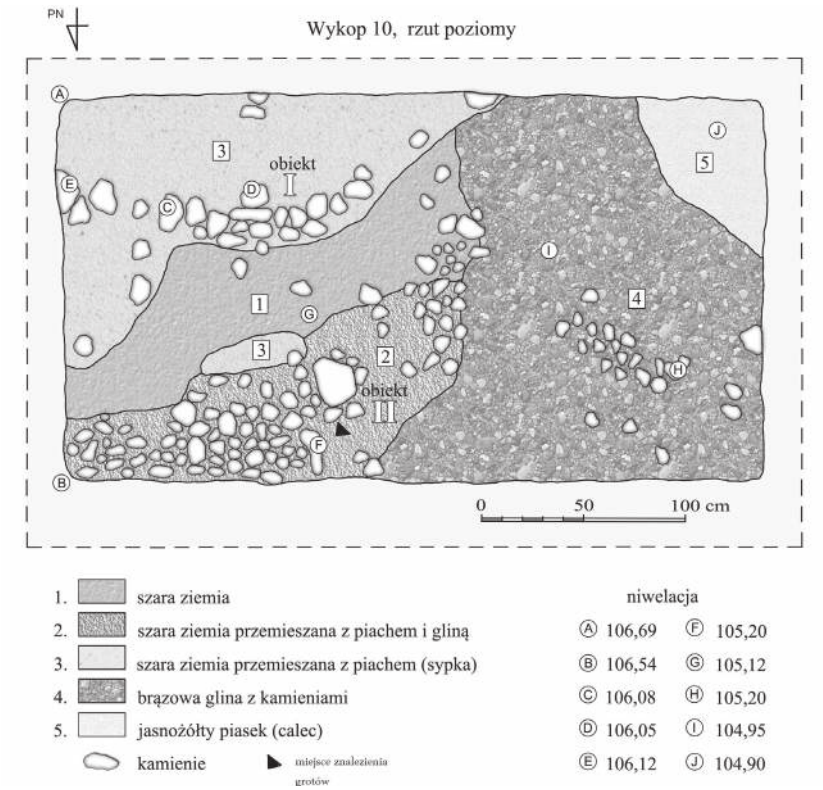
Ceramika średniowieczna. Wstępna analiza średniowiecznego materiału ceramicznego pozwala zaobserwować, że są to naczynia całkowicie obtaczane i ceramika toczona na kole. Przeważająca część materiału to ceramika średniościenna o grubości ścianek 0,5-0,8 cm. Większość jest wypalana w atmosferze utleniającej, choć znaleziono również przykłady wypału redukcyjnego. Blisko 80% fragmentów to części brzuśców, zaś niespełna 20% stanowią fragmenty wylewów.

Ze względu na formę można wyodrębnić naczynia trójelementowe i czteroelementowe. Charakteryzując wylewy można wyróżnić proste, wklęsłe z okapem lub bez niego oraz dwuwklęsłe z okapem. Krawędzie były zaokrąglone, wklęsłe oraz proste. Brak jest natomiast form spiczastych. Mimo że dna naczyń w analizowanym materiale



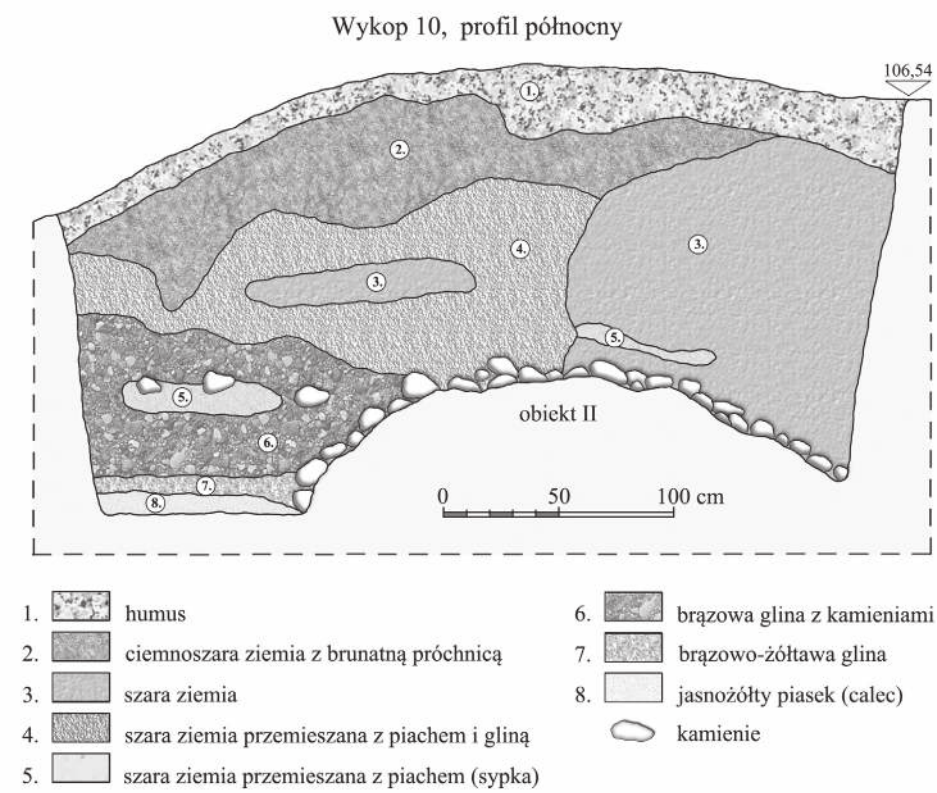
Ryc. 24. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykop 6, przekrój przez obiekt 1/6 (fot. D. Gazda)

Fig. 24. Stary Dzierzgoń, site 1. Trench 6, intersection through feature 1/6 (photo D. Gazda)



Ryc. 25. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykop 10, rzut poziomy (rys. D. Gazda i W. Chmiel)

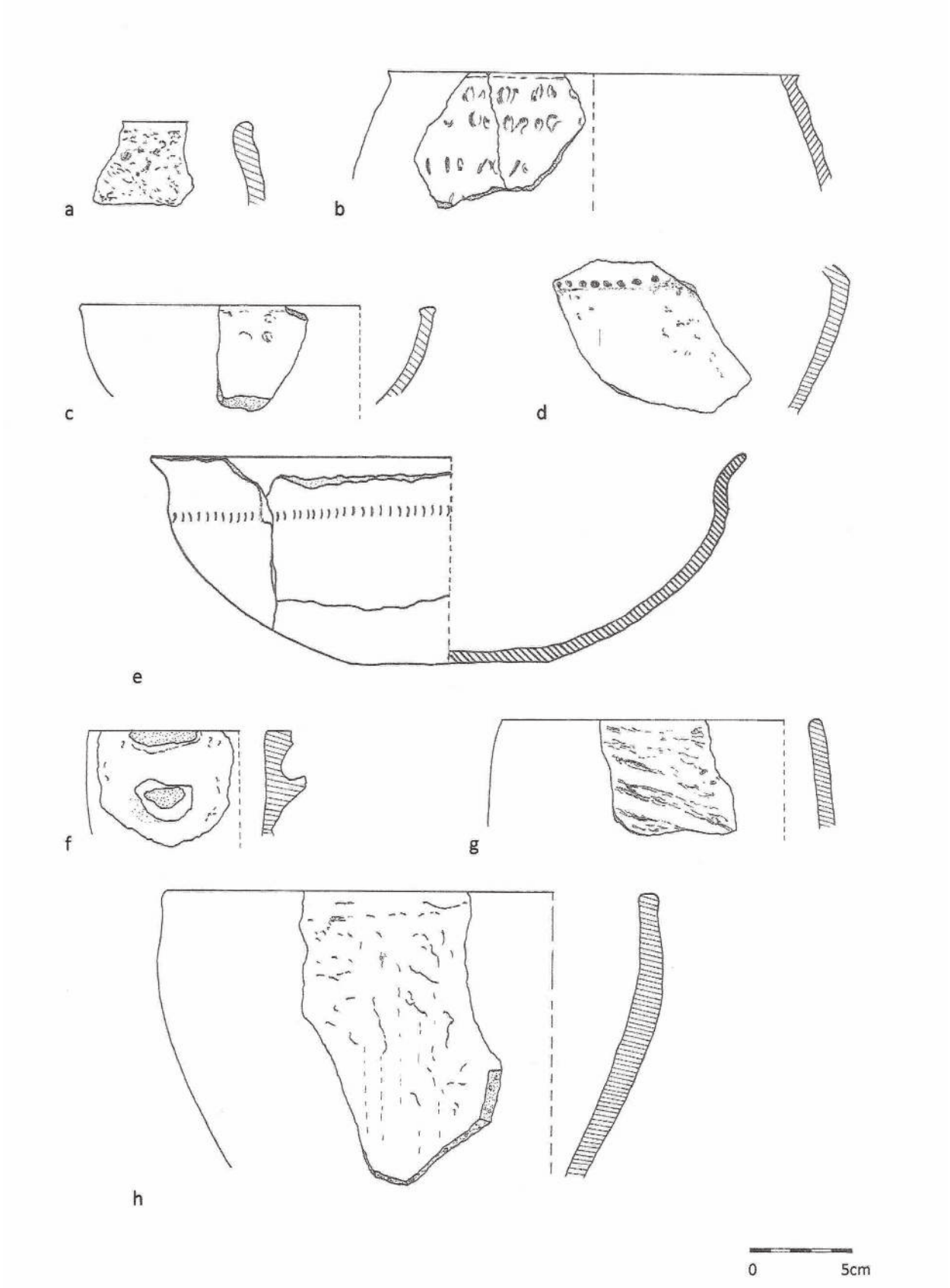
Fig. 25. Stary Dzierzgoń, site 1. Trench 10, plan (drawing by D. Gazda and W. Chmiel)



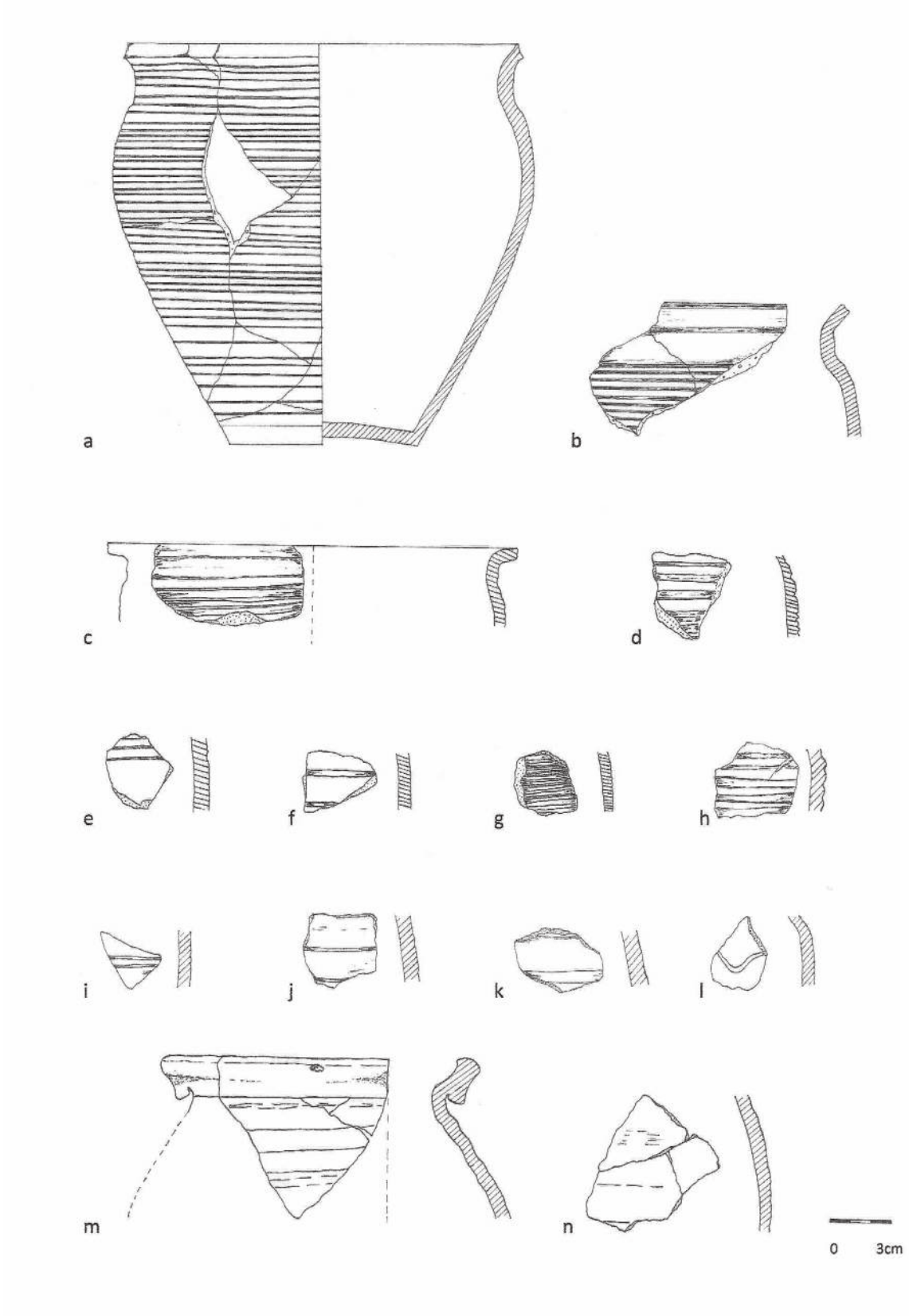
Ryc. 26. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykop 10, profil północny (rys. D. Gazda i W. Chmiel)
Fig. 26. Stary Dzierzgoń, site 1. Trench 10, northern profile (drawing by D. Gazda and W. Chmiel)



Ryc. 27. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wykop 12, profil północny, partia środkowa, widoczne ślady po poprzecznych belkach (fot. D. Gazda)
Fig. 27. Stary Dzierzgoń, site 1. Trench 12, northern profile, mid sector, visible remains of transversal joists (photo D. Gazda)



Ryc. 28. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wybór naczyń ceramicznych (rys. J. Jezierska)
Fig. 28. Stary Dzierzgoń, site 1. A selection of ceramic vessels (drawing by J. Jezierska)



Ryc. 29. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wybór naczyń ceramicznych (rys. J. Jezierska)
Fig. 29. Stary Dzierzgoń, site 1. A selection of ceramic vessels (drawing by J. Jezierska)

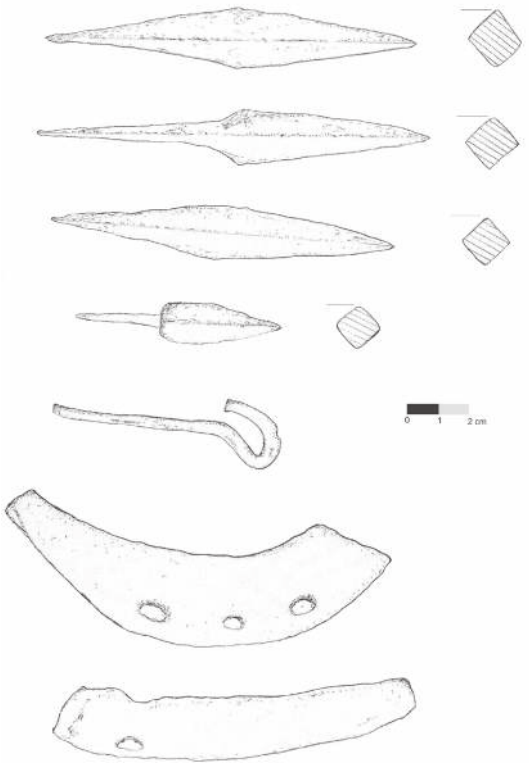
występują sporadyczne, udało się zidentyfikować dwa ich typy, mianowicie dna wyodrębnione wklęsłe oraz dna płaskie z pierścieniem przydennym.

Występują trzy rodzaje ornamentacji brzuśca: linie wykonane grzebykowatym narzędziem wielozębnym, pojedyncze linie wykonane narzędziem jednozębnym i żeberka. Analizowana ceramika naczyniowa była zdobiona jednowątkowo i dwuwątkowo. Brak jest przykładów o bardziej rozbudowanym systemie ornamentacji.

Na szczególną uwagę zasługuje naczynie znalezione w obiekcie 8 w wykopie 8 (ryc. 29: a), zachowane w 75%. Jest to naczynie trójelementowe, składające się z wylewu i dolnej oraz górnej części brzuśca. Jego wysokość wynosi 18,5 cm, a średnica wylewu 19 cm. Zarówno wylew, jak i krawędzie naczynia są wklęsłe. Największa wydętość brzuśca przypada w jego górnej części. Dno jest wyodrębnione i wklęsłe. Naczynie nosi ślady okopcenia. Do jego produkcji użyto znacznej ilości domieszki drobnoziarnistego piasku i średnioziarnistego tłucznia o zaokrąglonych krawędziach. Sporadycznie widać także skalenie. Jest to naczynie całkowicie obtaczane. Naczynia tego typu na terenie Polski występują w materiałach XII- i XIII-wiecznych, choć w przypadku Starego Dzierzgonia bardziej prawdopodobna wydaje się XIII-wieczna chronologia. Warto podkreślić, że naczynie to zostało znalezione wraz z inną ceramiką średniowieczną w obrębie wypełniska obiektu.

Ceramikę redukcyjną reprezentuje naczynie pochodzące z wykopu 10 z warstwy VI (ryc. 29: m, n). Jest to fragmentarycznie zachowany garnek o średnicy wylewu 23 cm. Charakteryzuje się znaczną ilością domieszki drobnoziarnistego piasku oraz średnioziarnistego tłucznia o zaokrąglonych krawędziach. Od wcześniej opisanego naczynia wyróżnia go brak dodatku skaleni. W górnej partii brzusiec jest zdobiony żeberkami. Są one bardziej uwypuklone od strony wewnętrznej naczynia. Wylew naczynia charakteryzuje się wrębem od wewnątrz. Takie ukształtowanie umożliwia szczelne nałożenie pokrywki. Naczynie pochodzi z warstwy, w której znaleziono wyłącznie materiał średniowieczny oraz żelazne groty. Naczynia tego typu są znajdowane w zespołach XIV-wiecznych.

Reasumując – wstępna analiza pozyskanego materiału ceramicznego potwierdza dotychczasowe poglądy na temat tego stanowiska, dotyczące zasiedlenia Starego Dzierzgonia w I tysiącleciu p.n.e. Materiały potwierdzają użytkowanie tego grodu już w schyłkowym okresie halsztackim i działalność osadniczą w okresie przedrzymskim, a także przynajmniej w początkowej fazie okresu wpływów rzymskich. Na tym etapie badań nie należy jednak definitywnie przesądzać o tym czy gród funkcjonował nieprzerwanie przez 600-700 lat (od VII wieku p.n.e. do I wieku n.e.). Zasiedlenie jego mogło być bowiem okresowe. Wydaje się, że prawdopodobnie obiekt ten nie odgrywał znaczniejszej roli w okresie wędrówek ludów i we wczesnych fazach wczesnego średniowiecza. Być może nawet w ogóle nie był wtedy użytkowany i dopiero w drugiej połowie XII lub dopiero



Ryc. 30. Stary Dzierzgoń, st. 1. Wybór zabytków metalowych (rys. J. Jezierska)

Fig. 30. Stary Dzierzgoń, site 1. A selection of metal finds (drawing by J. Jezierska)

w XIII wieku wykorzystywali go Prusowie, a później Krzyżacy aż do początków XIV wieku.

Zabytki metalowe. Do zabytków tej grupy zaliczają się trzy sztabkowate formy zbliżone kształtem do grotów. Mają długość 110-125 mm (ryc. 30: a, b, c). Długość ich liścia[29] wynosi 70-75 mm, zaś maksymalna szerokość usytuowana jest w połowie całkowitej długości zabytku. Zostały znalezione w warstwie 6 w wykopie 10. Wraz z nimi znaleziono materiał ceramiczny datowany na koniec XIII – pierwszą połowę XIV wieku. Każdy z okazów został wykonany z jednej sztabki surowca żelaznego. Trzpienie mają w przekroju kształt prostokąta, zaś liście – prostokąta lub kwadratu. Zabytki te posiadają dwa przekroje różniące się znacznie od siebie. Jeden z nich ma regularny wrzecionowaty kształt, natomiast drugi silniej uwidacznia przewężenie w miejscu przejścia liścia w trzpień. Długość okazów sugeruje, że mogły to być niewykończone groty oszczepów. Zasadniczo oszczepy odznaczają się jednak dużo bardziej rozpłaszczonym liściem. Pochodzą one z warstwy humusowej, więc i tu próba określenia chronologii tych zabytków sprowadza się do znalezienia analogii. Grot strzały ma całkowitą

[29] Niewykluczone, że mamy tu do czynienia z półfabrykatami grotów bełtów i w tym wypadku określenie kolec byłoby bardziej adekwatne niż liść.

długość 93 mm i waży 11 g. Przekrój liścia jest romboidalny. Brak jest wyraźnego wyodrębnienia trzpienia od liścia. Groty podobne do niniejszego zostały określone jako typ II A 2 w Plemiętach i typ 77 wg A.F. Medvedeva[30]. Ich chronologia jest określana na XII-XIV wiek.

Grot bełtu do kuszy waży 19 g. Przekrój kolca ma kształt romboidalny, natomiast trzpień ma przekrój kolisty. Maksymalna szerokość kolca znajduje się w połowie wysokości kolca. Swą formą jest zbliżony do typu F ze Słoszew i typu 15 wg A.F. Medvedeva. Według tego badacza groty tego typu znane są od XII wieku. Ciekawostką może być fakt, że nie występują one na Rusi, poza Nowogrodem. Być może forma ta była bardziej charakterystyczna dla Europy Zachodniej.

Poniżej zestawiono parametry grotów ze Starego Dzierzgonia (tabela 1).

Poza tymi zabytkami na uwagę zasługują znaleziska klamry (ryc. 31), nóżki lub rączki[31] (ryc. 32), haka (ryc. 30: e) oraz podkowy (ryc. 30: f).

Podsumowując informacje dotyczące zabytków metalowych ze Starego Dzierzgonia, należy zauważyć, że trzy półfabrykaty grotów mogą stanowić ciekawy przyczynek do poznania techniki wyrobu takich wytworów przez średniowiecznych kowali. Chronologia militariów została określona na XII-XIV wiek. Wspierając się dodatkowo na materiale ceramicznym z tego stanowiska należy podkreślić, że to właśnie ten okres średniowiecza wydaje się czasem świetności warowni w Starym Dzierzgoniu.

Inne zabytki ruchome lub elementy budowlane. Na wyróżnienie w tej kategorii zabytków zasługują liczne znaleziska ułamków cegieł w górnych warstwach stratygraficznych, które są rozrzucone praktycznie po całym obiekcie, nawet na majdanie centralnym. Są to jednak małe odłamki, które nie umożliwiają rekonstrukcji wymiarów. Praktycznie innych zabytków w tej kategorii nie znaleziono, poza nóżką ceramiczną, odciskiem w glinie czy żarnami. Na uwagę zasługuje kamienne żarno znaleziono wykopie 8 koło obiektu 5. Jego wymiar to około 33 x 43 x 18 cm; posiada ono formę wklęsłego nieregularnego prostopadłościanu i nosi ślady użytkowania. Stożkowaty rozcieracz posiada wymiary około 17 x 21 x 12-14 cm.

6. Wnioski

Omówione badania miały zweryfikować wnioski badawcze Hansa Schleifa z lat 30. XX wieku, dotyczące jego badań majdanu głównego, centralnego oraz wału nr 4 i faktycznie ich większość została potwierdzona. Jednak w niektórych szczegółach można dojść do nieco innych spostrzeżeń. Wał nr 4 został usypany bez wątpienia w okresie krzyżackim, jednak na wcześniejszych konstrukcjach, których relikty zachowały się w wykopie 6 (obiekty 1/6 i 2/6), chyba że mamy tu do czynienia z dwoma fazami wznoszenia tego wału – przed i po I powstaniu pruskim. Schleif nie odnotował pozostałości podobnych do obiektu 1/6. Natomiast opisaną przez niego platformą kamienną wraz z rowem popalisadowym może być obiekt 2/6 i znajdująca się po jego północnej stronie jasna smuga piasku/ziemi szerokości około 30 cm. Poziom, na którym te elementy wystąpiły jest mniej więcej porównywalny z poziomem zarejestrowanym przez Schleifa[32]. Materiał ceramiczny wydobyty z wykopu 6 świadczy o raczej pruskiej chronologii budowy konstrukcji zarejestrowanych w obiektach 1/6 i 2/6. Jednak ten wniosek jest teorią ze względu na wydobycie z tego miejsca przemieszanego materiału ceramicznego, co może świadczyć o dość intensywnej działalności budowlanej w tym miejscu w XIII wieku i nie dokończeniu ostatniej inwestycji. Ponadto, wał w okresie krzyżackim był wzmacniany jakąś bliżej nieokreśloną konstrukcją. Reliktem jej są znalezione kamienie, które osunęły się po południowym zboczu wału, tworząc aktualnie nieregularnie zalegający płaszcz kamienny pod humusem.

Tabela 1. Zestawienie grotów z grodziska w Starym Dzierzgoniu

Table 1. List of spearheads from the stronghold in Stary Dzierzgoń

L.p.	Długość całkowita (mm)	Długość trzpienia (mm)	Długość liścia/kolca (mm)	Szerokość liścia/kolca (mm)	Grubość liścia/kolca (mm)	Max. szerokość liścia/kolca (mm)	Waga (g)	Uwagi
1.	110	40	70	12	11	½ długości całkowitej grotu	44	Ryc. 30:c
2.	128	55	70	13	13	½ długości całkowitej grotu	55	Ryc. 30:b
3.	120	45	75	15	12	½ długości całkowitej grotu	63	Ryc. 30:a
4.	63	23	40	13	13	½ długości kolca	19	Ryc. 30:d
5.	93	50	43	10	7	⅔ długości liścia	11	-

[30] Medvedev 1966.

[31] Została wykonana z dwóch stopów metalu (mosiądz i żeliwo?).

[32] Poziom ten można określić na podstawie jego rysunków.

Natomiast w wykopie 2, 3 i 8 potwierdziły się spostrzeżenia Schleifa o wystąpieniu jednej warstwy kulturowej na majdanie głównym, na głębokości około 60-90 cm, którą można datować na okres wczesnożelazny. Grunt rejonu majdanu centralnego był częściowo splantowany i użyty prawdopodobnie do budowy wałów w okresie krzyżackim. Przy wale nr 4 zostały znalezione ślady osadnictwa z okresu wczesnożelaznego oraz z XII i XIII wieku.

Nie stwierdzono na krawędzi wykopu 10 żadnych konstrukcji ochraniających ten majdan od strony skarpy opadającej w kierunku rzeki. Ponadto warstwy kulturowe zalegające w wykopie 10 i 11 nie świadczą o znacznym plantowaniu tej części majdanu w celu wznoszenia wałów w okresie krzyżackim, co jest sprzeczne z ustaleniami Schleifa, który stwierdził, że majdan ten był splantowany, a materiał pozyskany z tych prac wykorzystany do wznoszenia wałów. Dwa obiekty zalegające w wykopie 10 można wiązać z działalnością Prusów lub Krzyżaków (obiekt 2/10) i Krzyżaków (obiekt 1/10). Znalezienie ułamków cegieł oraz dachówek może świadczyć o tym, że wewnątrz obiektu część budynków została wzniesiona przy ich użyciu. Zastosowanie tego materiału, jak też plan obiektu i pełniona funkcja, skłania nas to zaliczenia tego obiektu do okresu między latami około 1236-1261 i do tzw. zamków typu przejściowego.

Ponadto zlokalizowano nowy, do tej pory nieznany wał na przedpolu grodu (wał nr 9), stanowiący zewnętrzną ochronę założenia. Nie wiadomo z jakiego okresu on pochodził. Można tylko przypuszczać, że wybudowali go Prusowie.



Ryc. 31. Stary Dzierzgoń, st. 1. Klamra (fot. D. Gazda)
Fig. 31. Stary Dzierzgoń, site 1. Belt buckle (photo D. Gazda)



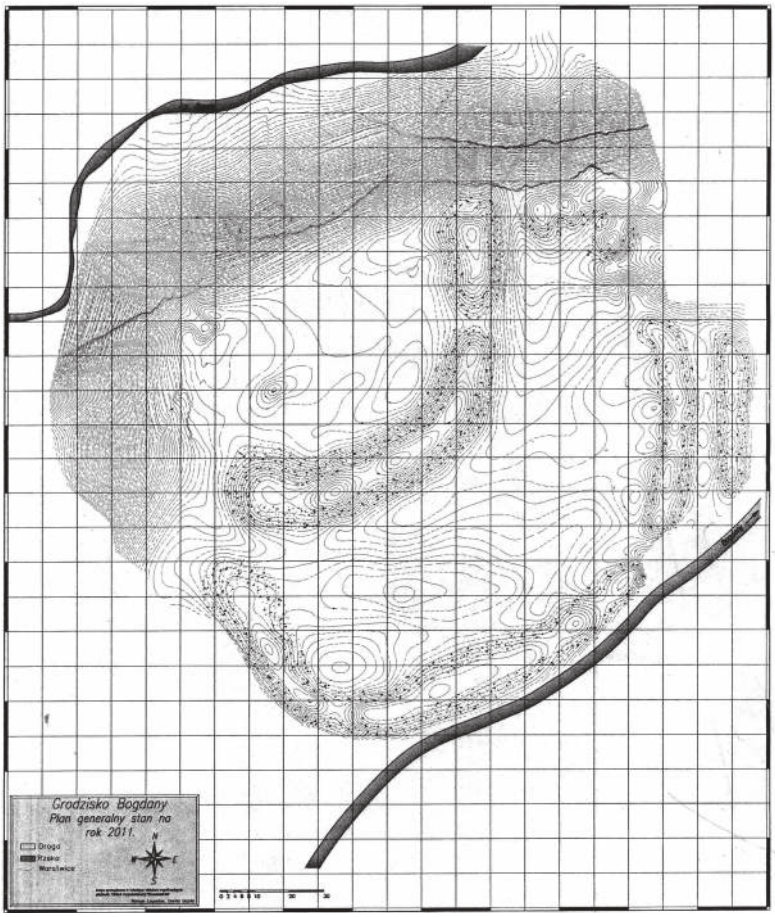
Ryc. 32. Stary Dzierzgoń, st. 1. Rączka lub nóżka (fot. D. Gazda)
Fig. 32. Stary Dzierzgoń, site 1. A handle or a pedicle (photo D. Gazda)

Część II. Obiekt warowny w Bogdanach (Daniel Gazda, Joanna Jezierska, Jacek Konik i Piotr Szlązak)

Badania obiektu warownego w Bogdanach w latach 2011-2012 przeprowadzone zostały przez Fundację Ureusz w ramach prac działającej od 2010 roku Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej.

1. Opis obiektu (ryc. 33)

Obiekt jest usytuowany na zachodnim, wysokim brzegu rzeki Baudy, w odległości około 2,8 km na południowy-wschód od Fromborka. Skarpa opadająca w kierunku rzeki ma wysokość do około 26 m. Od strony północno-wschodniej obiekt ograniczał głęboki jar biegnący od rzeki do współczesnej leśnej drogi. Od strony wschodniej, północnej i południowo-wschodniej, czyli od strony wysoczyzny i jaru, obiekt otaczały półpierścieniowate wały, a przed nimi znajdowały się fosy lub naturalne jary. Wał wewnętrzny (nr 1) o długości około 145 m obiegał wewnętrzny majdan o szerokości około 55-65 m (A). Przed tym wałem znajdowała się fosa, zasypana już we wczesnym średniowieczu. Na południowo-zachodnim krańcu tego wału znajduje się tzw. rozsypisko (nr 5) w formie owalnego wzgórza o średnicy około 22-25 m.



Ryc. 33. Bogdany, gm. Frombork. Plan sytuacyjno-warstwicowy grodziska z zaznaczonymi wałami (oprac. R. Łopaciuk)

Fig. 33. Bogdany, Frombork commune. The contour-line plan of the stronghold with ramparts marked (elaborated by R. Łopaciuk)

Na nim – według R. Odoja – stała wieża. Aktualnie wał ten jest przedzielony leśną ścieżką w odległości około 30 m od skarpy rzeki Baudy. Między wałem centralnym (nr 2) o długości około 250 m a wałem wewnętrznym znajdował się półpierścieniowaty majdan zewnętrzny (nr B) o szerokości około 50-55 m. Wał ten w odległości około 105 m od skarpy rzeki, w narożniku południowo-wschodnim, jest przedzielony aktualnie polną drogą biegnącą dalej wzdłuż wału na majdan wewnętrzny. Wał zewnętrzny (nr 3) o długości około 60 m znajdował się od strony wschodniej i był oddzielony od wału centralnego fosą. Wał centralny, podobnie jak i zewnętrzny w północno-wschodnim rogu obiektu mógł pierwotnie dochodzić do skarpy rzeki Baudy. Prawdopodobnie rejon ten w okresie II wojny światowej uległ przebudowie i aktualnie znajduje się tam wzgórek (nr 4, o wymiarach około 30 x 50 m) z trzema dołami – niewykluczone, że ze stanowiskami artyleryjskimi. W pobliżu warowni, po jej stronie południowo-wschodniej (w odległości około 100-150 m od niej) zlokalizowano osadę wczesnośredniowieczną. Natomiast po jej północno-zachodniej stronie (około 400 m na północny-wschód od drogi Frombork-Biedkowo (przed mostem na Kanale Kopernika) znajduje się prawdopodobnie pogańskie miejsce kultu, zwane Diablą Górą. Znajdują się na nim jednak ślady ułamków cegieł raczej po budowlach nowożytnych lub późnośredniowiecznych[33].

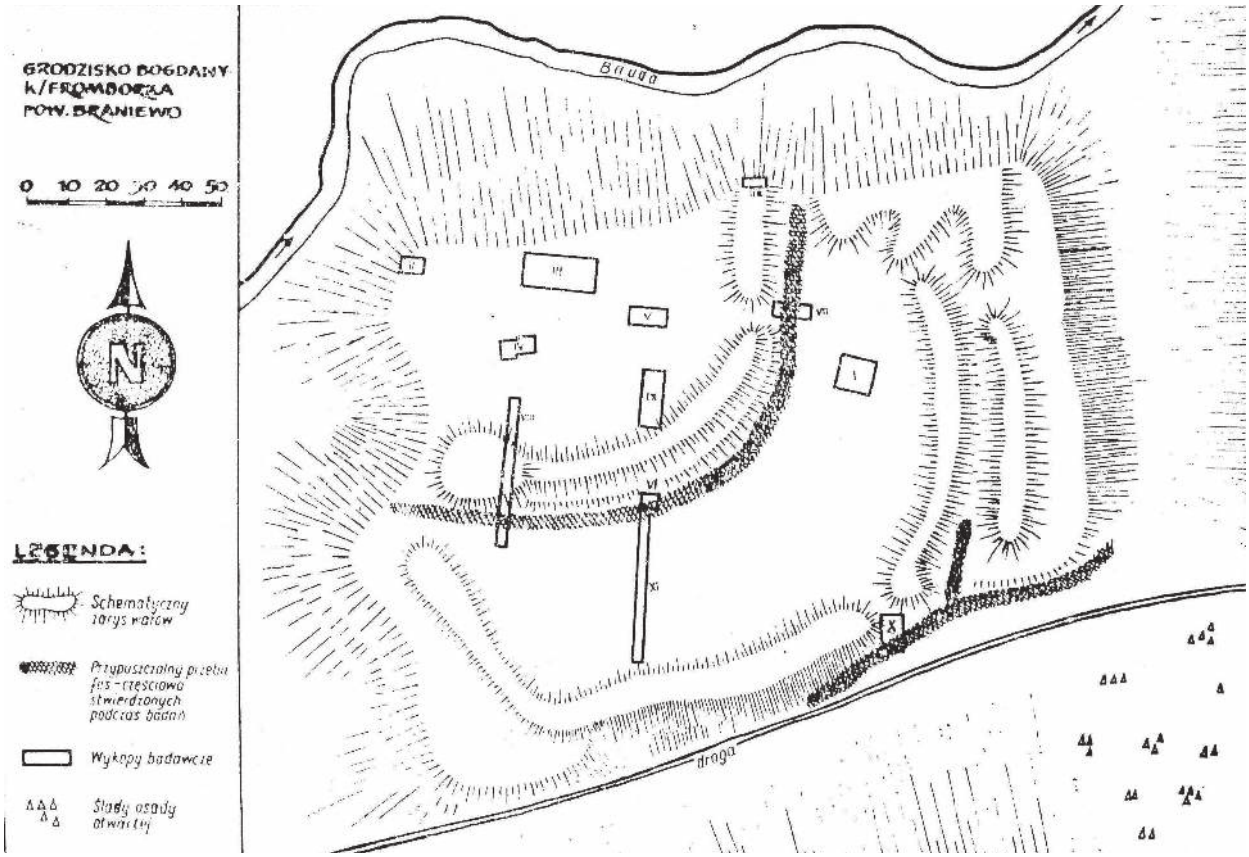
2. Historia obiektu

Według legend, między innymi powstałych w XV wieku, miejsce to we wczesnym średniowieczu było kojarzone z siedzibą naczelnika pruskiego plemienia Narcenów. Wdowa (po chrzcie nosiła imię Gertruda) po ostatnim wodzu pruskim została nawrócona na chrześcijaństwo przez biskupa Warmii Anzelma i po bezpotomnej śmierci przekazała swe włości kapitule i biskupowi, między innymi opisywany obiekt oraz Wzgórze Katedralne we Fromborku[34]. Warownia pojawia się w dokumencie z 1278 roku pod nazwą *castrum de Sunnemberg.* Analizując ten dokument (który dotyczył zapisu ziemi przez biskupa Warmii Henryka Fleminga swojemu bratu Gerhardowi) można wysnuć wniosek, że obiekt już wtedy funkcjonował od jakiegoś czasu. Następna wzmianka pochodzi z 1280 roku z przywileju dla miasta Braniewa. Z kolejnego dokumentu pochodzącego z 1304 roku dowiadujemy się, że warownia należała do proboszcza kapituły we Fromborku, Henryka z Sunnembergu. Z tego dokumentu dowiadujemy się też, że w pobliżu obiektu funkcjonowała wieś – v*illa Sunnemberg ante castrum Sunnemberg,* a sam obiekt pełnił funkcje rezydencjonalno-militarne. Henryk zmarł w 1317 lub w 1318 roku. Wcześniej, w 1314 roku, zapisał w testamencie warownię i okoliczne ziemie kapitule i biskupowi. Ostatnia wzmianka o obiekcie pochodzi z 1320 roku, kiedy to biskup Eberhard potwierdził testament Henryka. Jednak na początku XIV wieku obiekt stracił swoje znaczenie i zaczął popadać w ruinę[35]. Ślady pożaru wałów mogą świadczyć o jego gwałtownym upadku; niewykluczone, że warownia stała się łupem najazdów litewskich w latach 20. XIV wieku, ale na tę tezę nie ma jeszcze wystarczających dowodów. Bezspornie obiekt przestał funkcjonować w XIV wieku ze względu na utracenie swoich walorów, czyli ochrony okolicznego osadnictwa, ochrony budowy miasta i siedziby biskupiej w Braniewie oraz funkcji rezydencjonalnej.

3. Historia wcześniejszych badań archeologicznych

Pierwsze profesjonalne badania archeologiczne grodziska w Bogdanach przeprowadził w 1886 roku Heydeck, jednak o nich nie posiadamy praktycznie żadnych infor-

[33] Odoj 1968: 89-91; Gazda 2012.
[34] Odoj 1968: 89-91.
[35] Odoj 1968: 88-89.



Ryc. 34. Bogdany, gm. Frombork. Szkic obiektu z zaznaczonymi wykopami z lat 1959 i 1967-1970 (Odoj 1970: ryc.1)
Fig. 34. Bogdany, Frombork commune. The sketch plan of the stronghold with marked trenches of 1959 and 1967-1970 (Odoj 1970: fig. 1)

macji[36]. Po II wojnie światowej obiektem zainteresował się – na zlecenie Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Olsztynie – Jerzy Antoniewicz, który wykonał na terenie grodziska, przy jego skarpie opadającej do rzeki, trzy wykopy sondażowe (nr I, II, IIa)[37] (ryc. 34), jednak nie zachowały się żadne materiały źródłowe z tych badań. Następne prace archeologiczne podjął Romuald Odoj na zlecenie Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Olsztynie w ramach harcerskiej akcji „Operacja 1001-Frombork". Celem badań R. Odoja było wstępne rozpoznanie zabudowy wewnętrznej grodu, chronologii budowlanej, jak i jego powiązań z Fromborkiem. W tym celu wykonano 10 wykopów (nr III-XI). Wykopy III-V i IX zostały zlokalizowane na majdanie wewnętrznym, przy czym wykop IX częściowo obejmował wał wewnętrzny. Wykopy VI i VII usytuowano w fosie. Wykop VIII przecinał podstawę tzw. rozsypiska kończącego wał wewnętrzny. Wykop XI przecinał majdan zewnętrzny, natomiast wykop X został wytyczony przed przerwą w wale centralnym[38] (ryc. 35).

Pokrótce wyniki wykopalisk R. Odoja można scharakteryzować w następujący sposób:

Wał wewnętrzny został wykonany w konstrukcji rusztowej, przed nim znajdowała się fosa, aktualnie całkowicie zasypana.

Przed wałem centralnym istniała fosa, która pogłębiała naturalny jar.

Na majdanie wewnętrznym zarejestrowano przemieszaną warstwę kulturową, która pogrubiała się w kierunku wału. W niej znajdowały się resztki konstrukcji drewnianej datowane na okres średniowieczny oraz ceramika wczesnośredniowieczna z XII i XIII wieku.

W wykopie III odkryto cienką, przemieszaną warstwę kulturową z paleniskiem z ceramiką wczesnośredniowieczną z VII-IX wieku[39].

Tzw. rozsypisko zostało uformowane w 2. połowie XIII wieku, kiedy zbudowano wieżę drewniano-ceglaną krytą dachówkami; ponadto w tym czasie zasypano fosę przed wałem wewnętrznym.

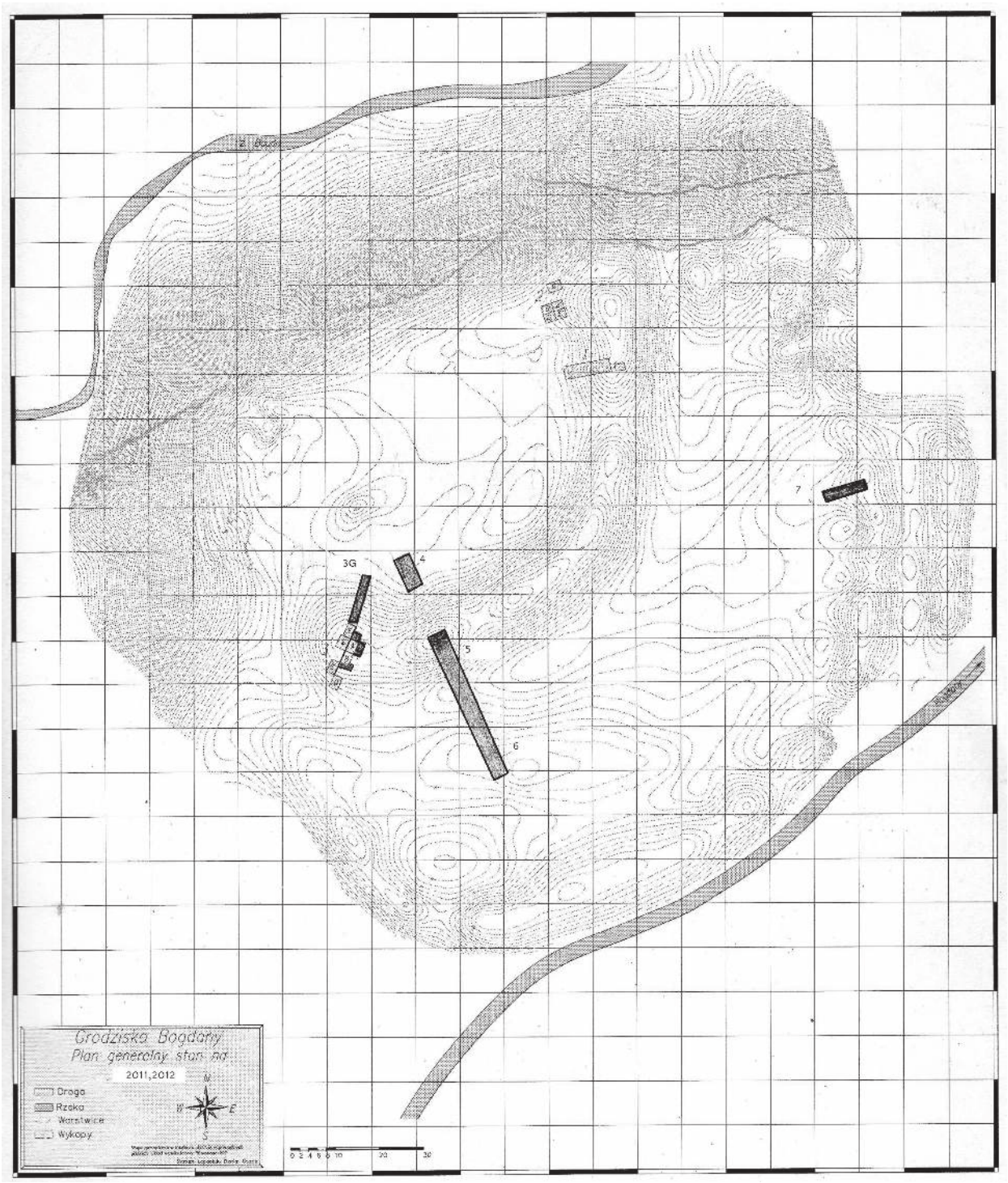
Wały i fosy zostały wykonane w drugiej fazie użytkowania grodu, czyli w XII i XIII wieku[40].

W następnych latach były prowadzone badania powierzchniowe: w 1982 roku przez Łucję Okulicz w ramach AZP oraz w 1994 roku przez Marka Jagodzińskiego w trakcie inspekcji terenowej[41].

4. Badania w latach 2011-2012

Celem badań było rozpoznanie wewnętrznej zabudowy obiektu, chronologii budowlanej, konstrukcji wałów oraz weryfikacja tez badawczych stawianych przez R. Odoja. Przede wszystkim zamierzano uzyskać odpowiedź na

[36] Odoj 1970: 660-661, przypis 1.
[37] Odoj 1968: 92, 1970: 661-662.
[38] Odoj 1970.
[39] Odoj 1970: 662.
[40] Odoj 1970: 662-666.
[41] Jagodziński 1997: 24.



Ryc. 35. Bogdany, gm. Frombork. Schematyczny szkic rozmieszczenia wykopów z lat 2011-2012 na tle planu sytuacyjno-wysokościowego (oprac. D. Gazda)

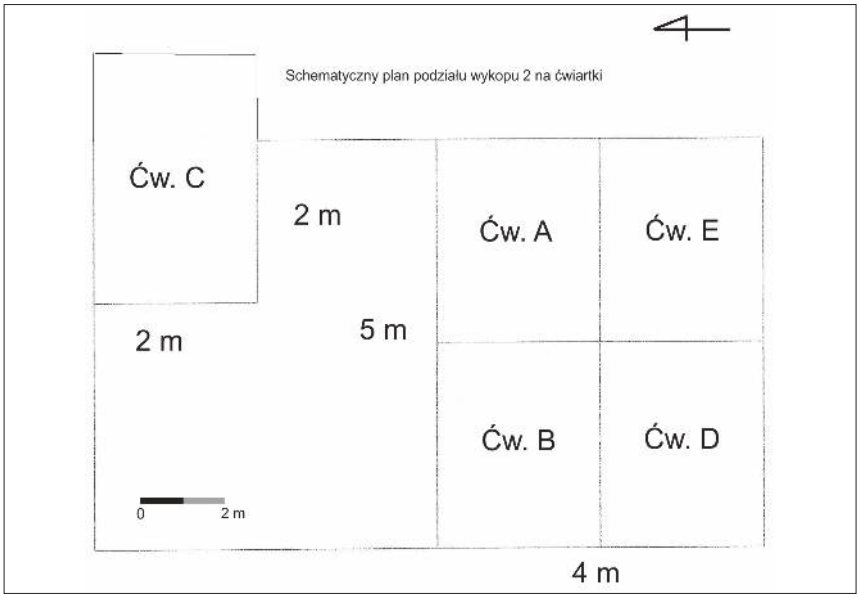
Fig. 35. Bogdany, Frombork commune. Schematic sketch of the positions of trenches of 2011-2012 against the contour-line plan (elaborated by D. Gazda)

pytanie, kto wzniósł tak rozbudowany zespół warowny: Prusowie czy dopiero Krzyżacy. W trakcie dwuletnich prac wykopaliskowych wykonano siedem głównych wykopów, które z kolei zostały podzielone na kilka części. Wykonano również plan sytuacyjno-wysokościowy obiektu. Dwa wykopy założono na majdanie centralnym (2 i 4), dwa na wale wewnętrznym (1 i 5), jeden na wale centralnym (7), jeden na tzw. rozsypisku (3) i jeden na majdanie zewnętrznym (6) (ryc. 35).

Majdan Centralny

Wykop 2 – o wymiarach około 8 x 5 m był eksplorowany w dwóch częściach: ćwiartki A, B, D i E (w sumie tworzące prostokąt o wymiarach 4 x 5 m) oraz część

C o wymiarach około 2 x 3 m (ryc. 36). Wykop został wyznaczony w północno-zachodnim narożniku majdanu centralnego (majdan A). Część C wykopu znajdowała się nad samą skarpą opadającą w kierunku rzeki Baudy. Celem badań w tym wykopie było określenie chronologii zabudowy przywałowej i ustalenie czy takowa znajdowała się w tym rejonie obiektu. Części A, B, C i D były eksplorowane z pozostawieniem między nimi 20 cm szerokości świadków w celu uchwycenia warstw i możliwości rekonstrukcji układu warstw stratygraficznych na stanowisku. Taki zabieg dał pożądany efekt, ponieważ dzięki tej metodzie udało się uchwycić ślady po konstrukcji drewnianej. W profilu wschodnim wykopu udało się zaobserwować sytuację analogiczną jak na wale. W obu miejscach występuje warstwa z fragmentami sprasowanej konstrukcji drewnianej[42].



Ryc. 36. Bogdany, gm. Frombork. Schematyczny plan podziału wykopu 2 na ćwiartki (rys. D. Gazda)
Fig. 36. Bogdany, Frombork commune. Schematic plan of the division of trench 2 into quarters (drawing by D. Gazda)

W wykopie 2C (ryc. 37-38**)** zarejestrowano obecność dwóch obiektów oraz kilku warstw:

Obiekt 1/2 – palenisko dwupoziomowe, które znajdowało się na samej krawędzi skarpy opadającej do rzeki Baudy, w północno-zachodniej części wykopu. W obrębie wykopu miało wymiary około 90 x 170 cm i miąższość około 40 cm. Składało się z dwóch części: górna część o wymiarach około 60 x 90 cm znajdowała się około 35 cm pod powierzchnią gruntu, zaś dolna była przesunięta w kierunku wschodnim. Jego wypełnisko od góry stanowiły kamienie, ciemna ziemia z węglami oraz żółta glina o grubości około 10 cm. Kamienie były gęsto ułożone obok siebie i ich średnica nie przekraczała około 20 cm;

obiekt 2/2 – bruk kamienny, który znajdował się we wschodniej części wykopu, bezpośrednio na calcu; wznosił się lekko do góry w kierunku skarpy. Jego wymiary wynosiły około 45-60 x 200 cm. Składał się z małych kamieni o średnicy do około 15 cm.

Warstwy zidentyfikowane w wykopie 2C:

warstwa 1 – humus sięgający do głębokości około 15 cm;

warstwa 2 – brunatna, piaszczysta ziemia o miąższości około 25-40 cm;

warstwa 3 – ciemnoszary piasek z elementami spalenizny, o miąższości około 30-40 cm, w niej znajdował się bruk kamienny;

warstwa 4 – brązowa, zbita glina o miąższości do około 15 cm;

warstwa 5 – ciemnobrązowy piasek z czarnymi przebarwieniami oraz czarna ziemia, spalenizna;

warstwa 6 – bladoszary, drobnoziarnisty piasek o miąższości do około 50 cm;

warstwa 7 – brązowo-szary drobnoziarnisty piasek z elementami sprasowanych belek;

warstwa 8 – calec – żółtawy drobnoziarnisty piasek , wystąpił na głębokości około 130-140 cm.

Warstwy 3-5 można wiązać z obiektem 1/2, natomiast w warstwie 7 (wschodnia część wykopu) znaleziono nikłe ślady sprasowanych belek; jest to warstwa podobna do warstwy 3 z ćwiartek A, B, D i E wykopu 2. Ponadto na uwagę zasługuje wystąpienie w warstwie 2, w narożniku północno-wschodnim cienkiej warstwy (około 3 cm grubości) na głębokości około 25 cm pod powierzchnią gruntu, składającej się z węgli drzewnych i drobnych kamieni[43].

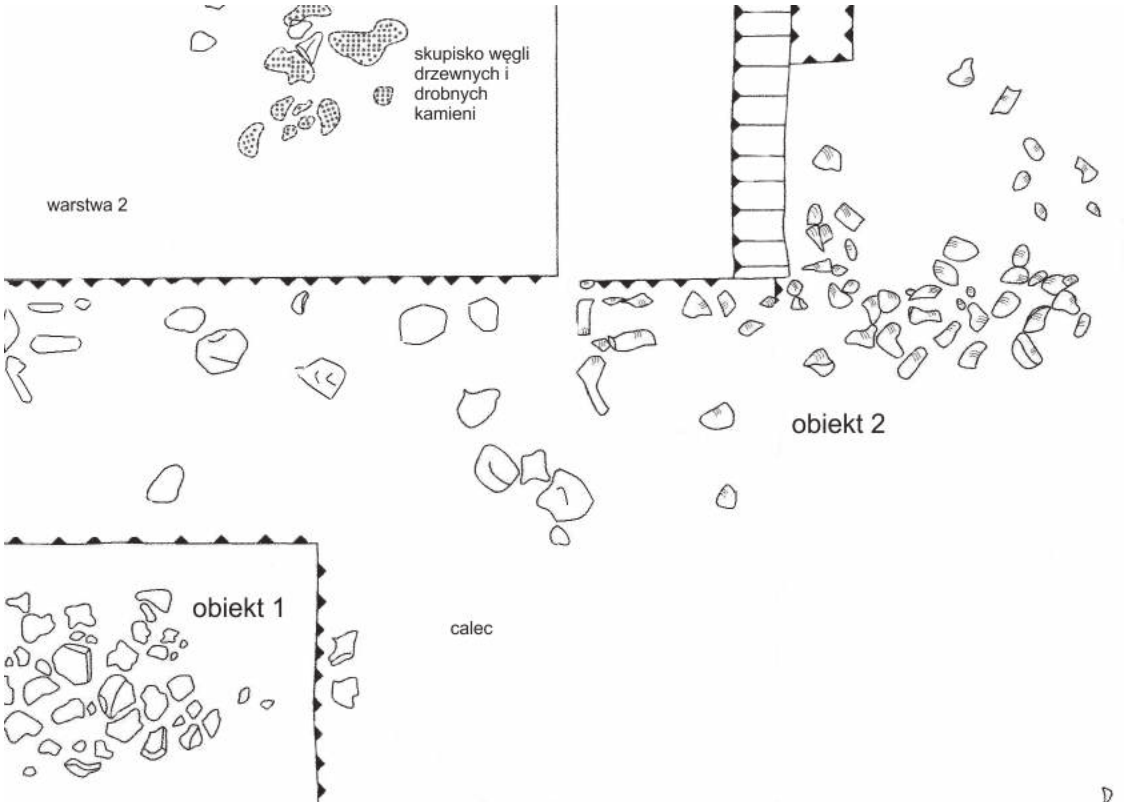
Wykop 2 (ćwiartki A, B, D, E) (ryc. 39-41) – w tym wykopie zarejestrowano trzy kluczowe warstwy oraz cztery obiekty związane ze śladami budownictwa przywałowego oraz prawdopodobnie samego wału.

obiekt 3/2 – bruk kamienny; znajdował się w południowo-wschodnim narożniku ćwiartki A, częściowo w warstwie 6 i na calcu; jego wymiary to około 40-45 x 90 cm; jeden duży kamień (około 30 x 35 cm w wykopie) znajdował się w północno-wschodnim narożniku ćwiartki E; obiekt w swojej strukturze podobny był do obiektu 2/2, prawdopodobnie stanowił kontynuacjętego obiektu;

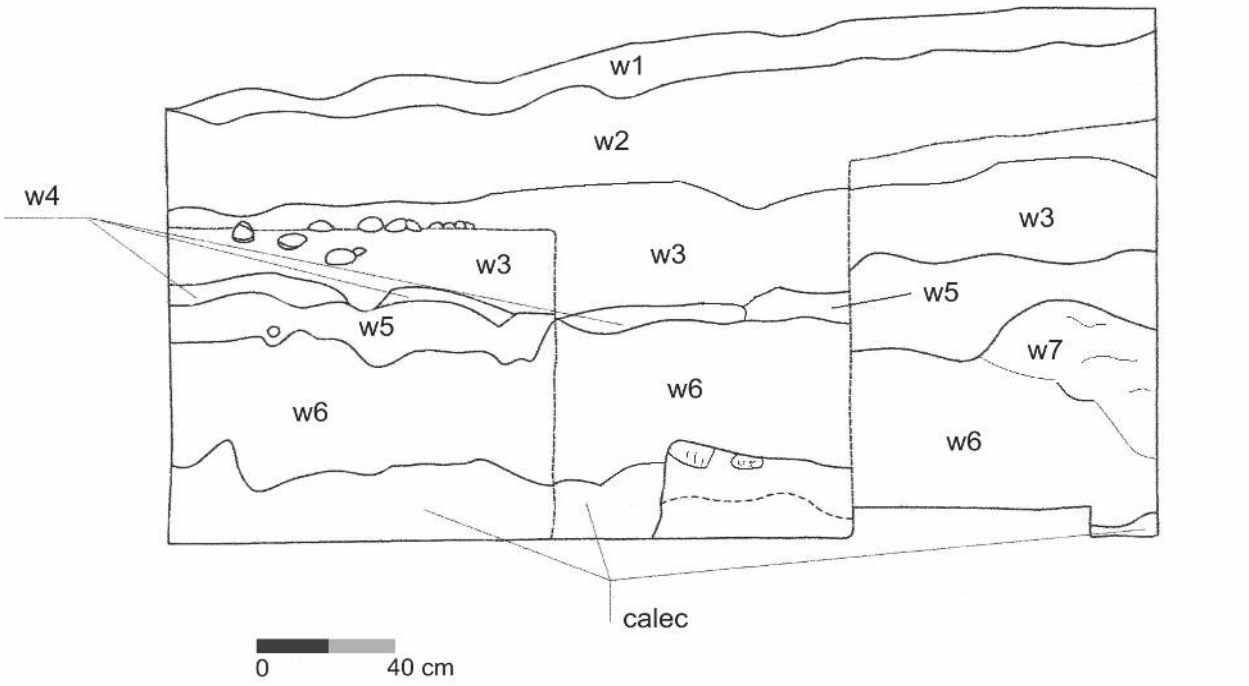
obiekt 4/2 – znajdował się w ćwiartce D, w jej centralnej części oraz w narożniku południowo-zachodnim. Były to dwa nieregularne prostokąty żółtawej, zbitej gliny przemieszanej z ciemną ziemią, o wymiarach około 70-90 cm oraz 80-120 cm, złączone narożnikiem. Obiekt zidentyfikowany został na głębokości około 35-40 cm pod powierzchnią gruntu;

[42] Gazda 2012.

[43] Gazda 2012.

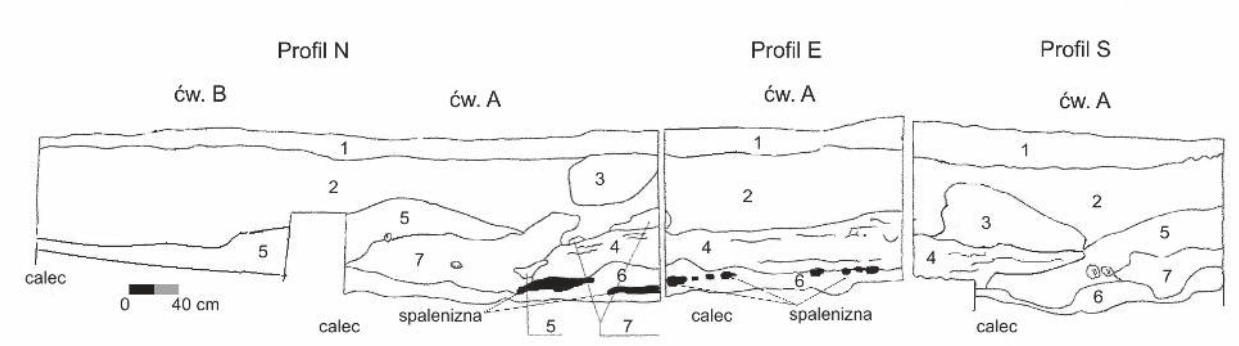


Ryc. 37. Bogdany, gm. Frombork. Rzut poziomy wykopu 2c (rys. K. Kędra, P. Szlązak i D. Gazda)
Fig. 37. Bogdany, Frombork commune. Plan of trench 2c (drawing by K. Kędra, P. Szlązak and D. Gazda)



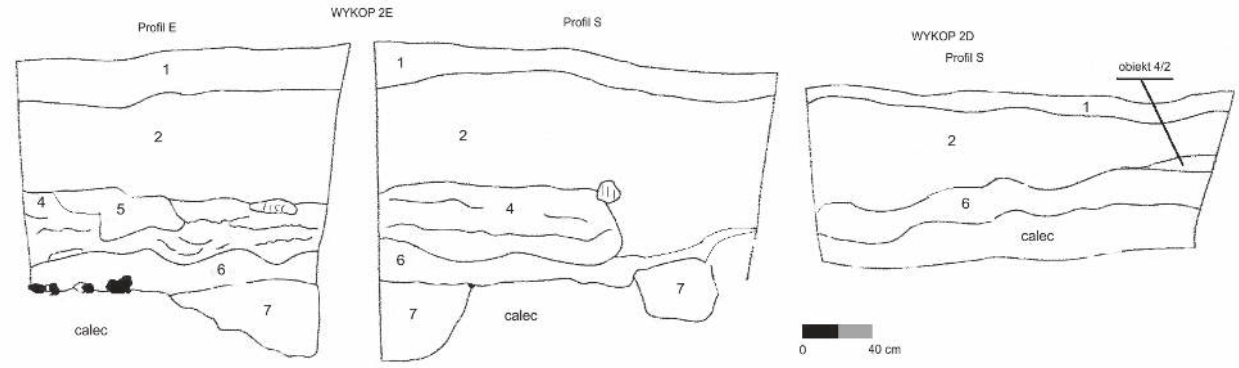
Ryc. 38. Bogdany, gm. Frombork. Profil północny wykopu 2c (rys. K. Kędra, P. Szlązak i D. Gazda)
Legenda:
1 – humus; 2 – brunatna, piaszczysta próchnica; 3- ciemnoszary piasek z elementami spalenizny; 4 – brązowa, zbita glina; 5 – ciemnobrązowy piasek z czarnymi przebarwieniami, czarna ziemia, spalenizna; 6 – bladoszary, drobnoziarnisty piasek; 7 – brązowo-szary, drobnoziarnisty piasek z elementami sprasowanych belek; 8 – calec

Fig. 38. Bogdany, Frombork commune. The northern profile of trench 2c (drawing by K. Kędra, P. Szlązak and D. Gazda)
Legend:
1 – humus; 2 – brown, sandy humus; 3- dark grey sand with burnt elements; 4 – brown, dense clay; 5 – dark brown sand with black discolorations, black soil, burnt substance; 6 – white-grey fine-grained sand; 7 – brown-grey fine-grained sand with elements of pressed joists; 8 – the natural



Ryc. 39. Bogdany, gm. Frombork. Profil północny wykopu 2a, b oraz profil południowy i wschodni wykopu 3a (rys. P. Szlązak, D. Gazda i M. Narloch)
Legenda:
1 – humus; 2 – brunatna, piaszczysta ziemia; 3 – jasnobrązowy piasek; 4 – brązowo-szary, drobnoziarnisty piasek elementami sprasowanych belek; 5 – szaro-brunatny, drobnoziarnisty piasek z pojedynczymi węglami drzewnymi; 6 – bladoszary, drobnoziarnisty piasek; 7 – czarna ziemia; 8 – spalenizna; 9 - piasek

Fig. 39. Bogdany, Frombork commune. The northern profile of trench 2a, b, and the southern and eastern profile of trench 3a (drawing by P. Szlązak, D. Gazda and M. Narloch)
Legend:
1 – humus; 2 – brown, sandy soil; 3 – light-brown sand; 4 – brown-grey fine-grained sand with elements of pressed joists; 5 – grey-brown fine-grained sand with single pieces of charcoal; 6 – white-grey fine-grained sand; 7 – black soil; 8 – burnt substance; 9 - sand



Ryc. 40. Bogdany, gm. Frombork. Profil wschodni i południowy wykopu 2e oraz południowy wykopu 2d (rys. P. Szlązak, D. Gazda i M. Narloch)
Legenda:
1 – humus; 2 – brunatna, piaszczysta ziemia; 4 – brązowo-szary, drobnoziarnisty piasek z elementami sprasowanych belek; 5 – szaro-brunatny piasek; 6 – bladoszary, drobnoziarnisty piasek; 7 – calec

Fig. 40. Bogdany, Frombork commune. The eastern and southern profile of trench 2e, and the southern profile of trench 2d (drawing by P. Szlązak, D. Gazda and M. Narloch)
Legend:
1 – humus; 2 – brown, sandy soil; 4 – brown-grey fine-grained sand with elements of pressed joists; 5 – grey-brown sand; 6 – white-grey fine-grained sand; 7 – natural

obiekt 5/2 – były to dwa owalne zagłębienia (o średnicy około 40 i 60 cm) w calcu w ćwiartce E, przy profilu wschodnim wykopu oraz ślad po plecionce – pięć soczewkowatych odcisków o wymiarach około 6 x 15 ccm w części zachodniej tej ćwiartki, łącznie na długości około 100 cm;

obiekt 6/2 – nieregularna warstwa ciemnej ziemi (warstwa 7), która znajdowała się w ćwiartce A i B oraz D; w niektórych jej miejscach występowały skupiska luźno rozrzuconych kamieni oraz płytkie owalne zagłębienia w calcu (poziom 3).

Obiekty te należy wiązać z budownictwem przywałowym i mogą stanowić pozostałości jednej lub dwóch chat.

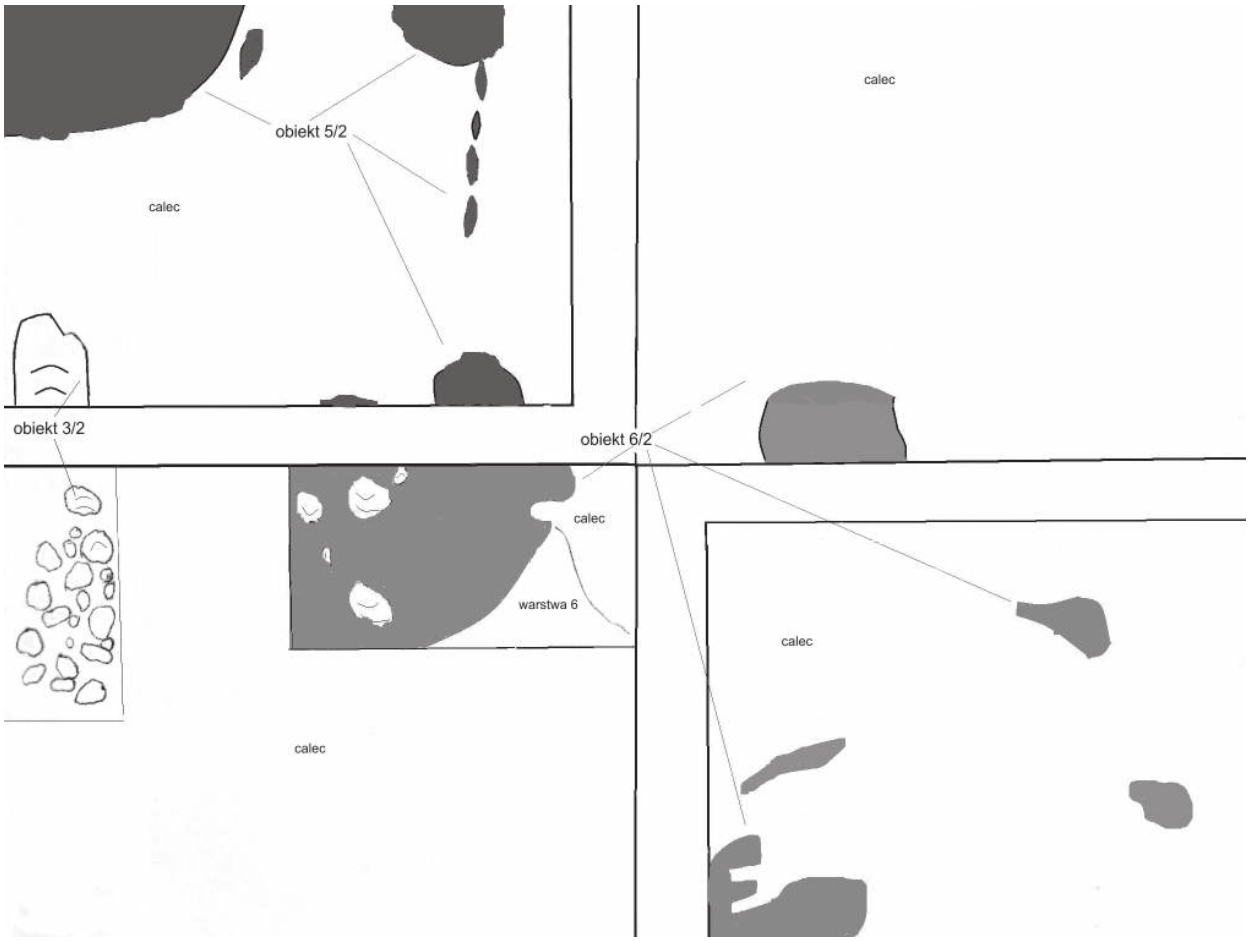
Warstwy:

warstwa 1 – humus, miąższość około 20-30 cm;

warstwa 2 – brunatna piaszczysta ziemia, miąższość około 40 cm w części zachodniej i 60 cm w części wschodniej;

warstwa 3 – jasnobrązowy piasek; zalegał punktowo w ćwiartce A między warstwą 2 a 5 i samej warstwie 2 we wschodniej części wykopu; miąższość warstwy wynosiła około 20-30 cm;

warstwa 4 – brązowo-szary, drobnoziarnisty piasek z elementami sprasowanych belek, miąższość około 30 cm; warstwa zalegała w ćwiartce A i E w jej wschodniej części do 1 m od krawędzi wykopu;



Ryc. 41. Bogdany, gm. Frombork. Obiekty 5/2 i 6/2 w wykopie 2 (rys. D. Gazda)
Fig. 41. Bogdany, Frombork commune. Features 5/2 and 6/2 in trench 2 (drawing by D. Gazda)

warstwa 5 – szaro-brunatny, drobnoziarnisty piasek z elementami węgli drzewnych; występowała między warstwą 2 a 3 oraz między 3 a 6 i 7. Jej miąższość wynosiła około 15-30 cm;

warstwa 6 – drobnoziarnisty, bladoszary piasek z odcieniem brązu; warstwa miąższości około 10-20 cm; znajdowała się pod warstwą 4 oraz 5 we wschodniej części wykopu bezpośrednio nad calcem;

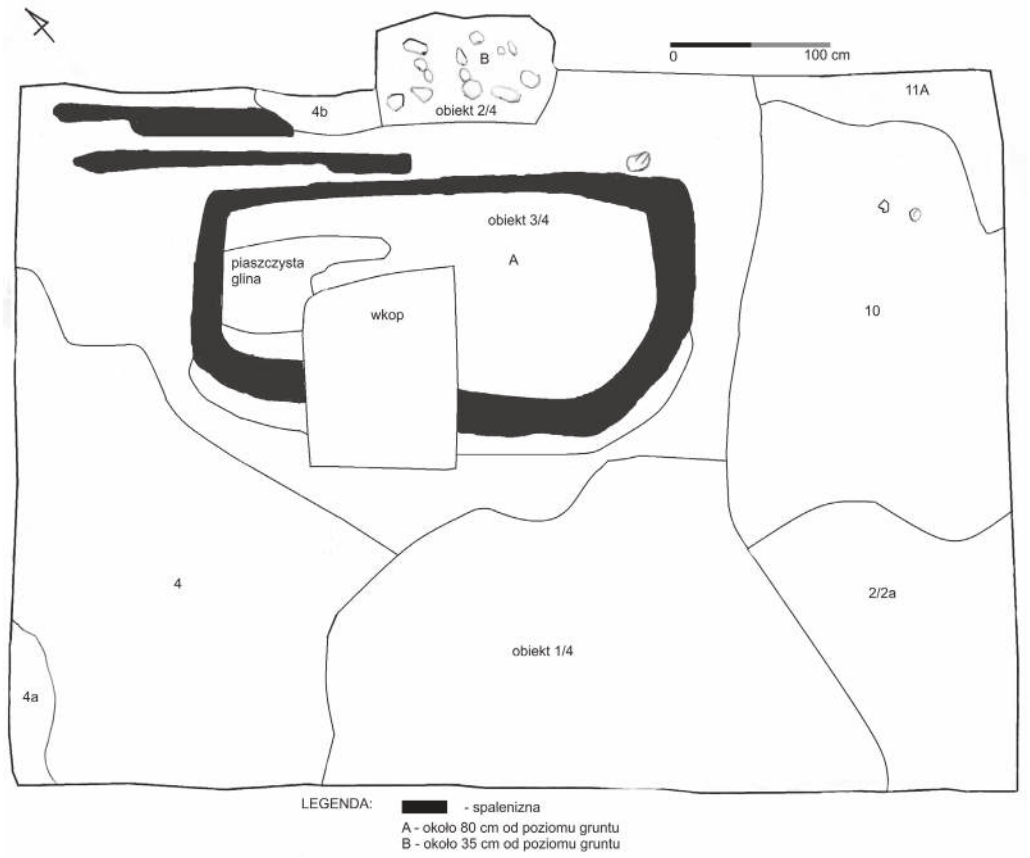
warstwa 7 – czarna ziemia; był to głównie obiekt 5/2 i 6/2 oraz warstwa zalegająca w ćwiartce A, E w jej zachodniej części oraz we wschodniej części B i D;

warstwa 8 – spalenizna; występowała punktowo, między warstwą 3 a 6; prawdopodobnie są to spalone belki drewniane;

warstwa 9 – żółtawy piasek z wykwitami pomarańczowej gliny – calec; zalegał na głębokości około 100-140 cm, jego poziom obniżał się w kierunku wschodnim[44].

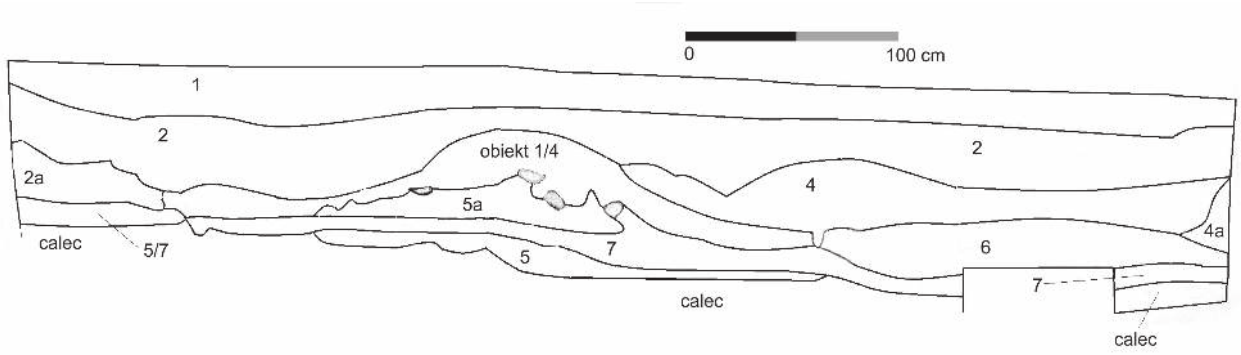
Wykop 4 (ryc. 42-43). Posiadał wymiary 4,5 x 6,0 m i znajdował się w południowym narożniku majdanu, na osi wykopów 6 i 5, przylegając prostopadle do wewnętrznego stoku wału wewnętrznego. W tym wykopie odkryto duże palenisko z reliktami obstawy kamiennej, bezpośrednio posadowione w lekkim zagłębieniu w calcowej glinie (obiekt 1/4). Jego wymiar w wykopie wynosi około 1,5 x 3,5 m, a jego zarys w poziomie był owalny. Część paleniska pozostaje poza wykopem, po jego zachodniej stronie. Palenisko znajdowało się około 40-50 cm pod powierzchnią gruntu i miało miąższość spalenizny dochodzącej do 25 cm. W palenisku znajdowały się ułamki ceramiki, drobne kamienie, natomiast nie było w nim praktycznie żadnych kości. Nad paleniskiem zaobserwowano dwie warstwy stratygraficzne: humus oraz jednolitą ziemię koloru brązowego (warstwa 2), które zalegały praktycznie równomiernie w całym wykopie do głębokości około 50 cm. W tej warstwie, przy północnej krawędzi wykopu na głębokości około 30 cm od powierzchni gruntu, zarejestrowano obiekt 2/4 składający z ułożonych luźno obok siebie, mniej więcej w prostokąt kamieni o średnicy około 10-18 cm. W pozostałej części wykopu pod warstwą 2 zaobserwowano wkop obniżający się kierunku północnym z wyraźnymi, niezakłóconymi nawarstwieniami stratygraficznymi. W nim wydzielono obiekt 3/4 tworzący w rzucie prostokąt, a w przekroju ściętą elipsę miąższości około 1 m. Jego wymiary wynosiły 2,5 x 4 m w wykopie. W obiekcie 3/4 warstwy żółtawej gliny leżały na przemian z warstwą szarego, gliniastego piasku z węglami drzewnymi i spalenizną. Patrząc od góry na obiekt, w jego centralnej części widzimy elipsoidalny krąg spalenizny o szerokości około 10-15 cm. Warstwa ta biegnie w głąb obiektu w kieru-

[44] Gazda 2012.



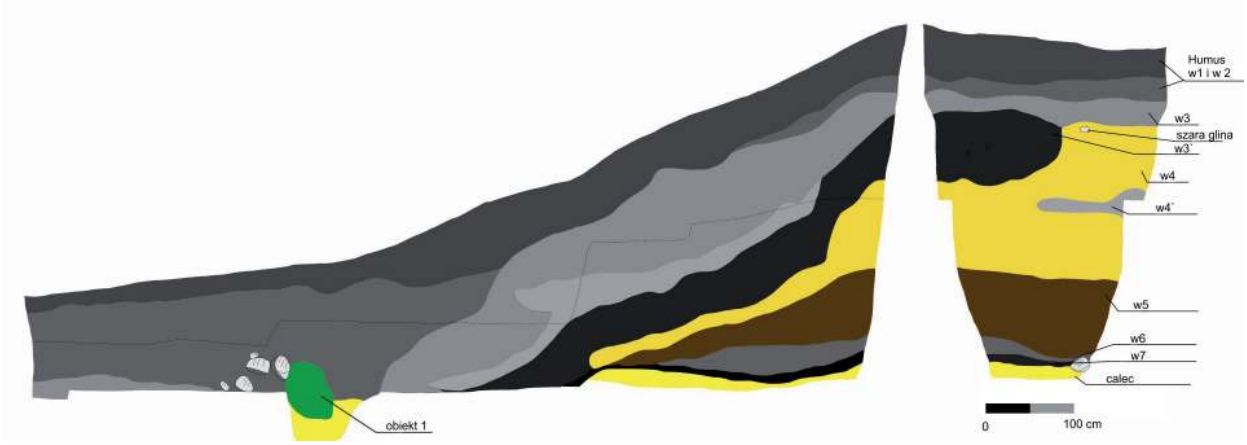
Ryc. 42. Bogdany, gm. Frombork. Rzut poziomy wykopu 4 (rys. E. Skolarski i D. Gazda) 2/2a – brunatna, piaszczysta ziemia/szara ziemia; 4 – jasnobrązowa, piaszczysta ziemia z żółtymi przebarwieniami; 4b – brunatna ziemia przemieszana z jasnym piachem; 10 – piaszczysta, beżowa ziemia

Fig. 42. Bogdany, Frombork commune. Plan of trench 4 (drawing by E. Skolarski and D. Gazda) 2/2a – brown, sandy soil/grey soil; 4 – light--brown sandy soil with yellow discolorations; 4b – Brown soil mixed with light sand; 10 – sandy, beige soil



Ryc. 43. Bogdany, gm. Frombork. Profil zachodni wykopu 4 (rys. E. Skolarski i D. Gazda)
Legenda:
Warstwy: 1- humus; 2 – brunatna piaszczysta ziemia; 2a – czarno-szara ziemia
Obiekt 1/4 palenisko: 4 – jasnobrązowa ziemia z piaszczystymi przebarwieniami koloru żółtego; 4a – piach przemieszany z gliną o barwie łososiowej i spalenizną; 5 – jasnożółty piach o bladym odcieniu; 5a – jasnożółty piach przemieszany z gliną; 6 – tłusta, czarna ziemia; 7 – jasnoszary piach

Fig. 43. Bogdany, Frombork commune. The western profile of trench 4 (drawing by E. Skolarski and D. Gazda)
Legend:
Layers: 1- humus; 2 – brown sandy soil; 2a – black-grey soil
Feature 1/4 fireplace: 4 – light-brown soil with sandy discolorations of yellow color; 4a – sand mixed with clay of salmon color, and burnt substance; 5 – light-yellow sand of pale shade; 5a – light-yellow sand mixed with clay; 6 – rich, black soil; 7 – light-grey sand



Ryc. 44. Bogdany, gm. Frombork. Profil północny wykopu 1 (rys. P. Szlązak)
Fig. 44. Bogdany, Frombork commune. The northern profile of trench 1 (drawing by P. Szlązak)

ku jego środka, tworząc jak gdyby obudowę znajdującej się w tym wnętrzu gliny. W obiekcie 3/4 znaleziono dwa małe żarna z rozcieraczami oraz nieliczne ułamki ceramiki. W górnych partiach obiektu, w jego narożniku północno-wschodnim, poza elipsą ze spalenizną, stwierdzono obecność dwóch równoległych, prostokątnych smug o wymiarach około 0,12 x 2 m oraz 0,10-0,20 x 1,45 m – niewykluczone, że są to pozostałości po belkach drewnianych. W środku obiektu znajdował się prostokątny wkop wtórny o wymiarach około 80 x 120 cm i głębokości 70 cm. Pod obiektem 3/4 w wykopie wydzielono jeszcze cztery warstwy składające się z szarego iłu lub szarych glin o różnych odcieniach. Głębokość wkopu w połowie długości wykopu wynosiła około 3,20 m. W tych warstwach nie znaleziono żadnych zabytków ani kości zwierzęcych. Zarówno palenisko, jak i wkop są pozostałościami prawdopodobnie dwóch chat przylegających do wału, przy czym ich funkcjonowanie należy odnieść do różnych czasów.

Wał wewnętrzny:

Wykop 1 (ryc. 44) o wymiarach 3 x 11 m został wytyczony na wale wewnętrznym (wał nr 1), w jego północno-zachodniej części, około 25 m od krawędzi skarpy opadającej w kierunku rzeki. Celem wykopu było uchwycenie chronologii budowlanej wału, jego etapów oraz ewentualnej konstrukcji. Podczas eksploracji został wydzielony obiekt 1/1 oraz osiem warstw:

warstwy 1-2 – humus o miąższości do około 60 cm;

warstwa 3 – o miąższości około 30 cm – szary piasek z widocznymi elementami po sprasowanej konstrukcji drewnianej; w niej znaleziono fragmenty kości zwierzęcych oraz nieliczne fragmenty ceramiki;

warstwa 3' – o miąższości około 80 cm – to prawdopodobnie wkop z II wojny światowej; zalegała w północno-zachodnim narożniku wykopu;

warstwa 4 – żółtawy piasek o miąższości do około 170 cm;

warstwa 4' – ciemny piasek z węgielkami i dużą liczbą fragmentów kości, o miąższości około 20-40 cm; zalegała we wschodniej połowie wykopu na głębokości około 160-170 cm od korony wału, mniej więcej w połowie warstwy 4;

warstwa 5 – szary piasek z widocznymi odciskami po konstrukcji drewnianej, licznymi kośćmi zwierzęcymi; sporadycznie występowała ceramika. Warstwa zalegała na głębokości około 260-270 cm od korony wału i miała miąższość około 90 cm; jej granica znajdowała się około 320 cm od północnej ściany wykopu;

warstwa 6 – żółtawy piasek o miąższości około 10-20 cm; jej granica znajdowała się około 250 cm od północnej ściany wykopu;

warstwa 7 – spalona konstrukcja drewniana z elementami ceramiki i kości, o miąższości około 15-25 cm; jej granica znajdowała się 340 cm od północnej ściany wykopu;

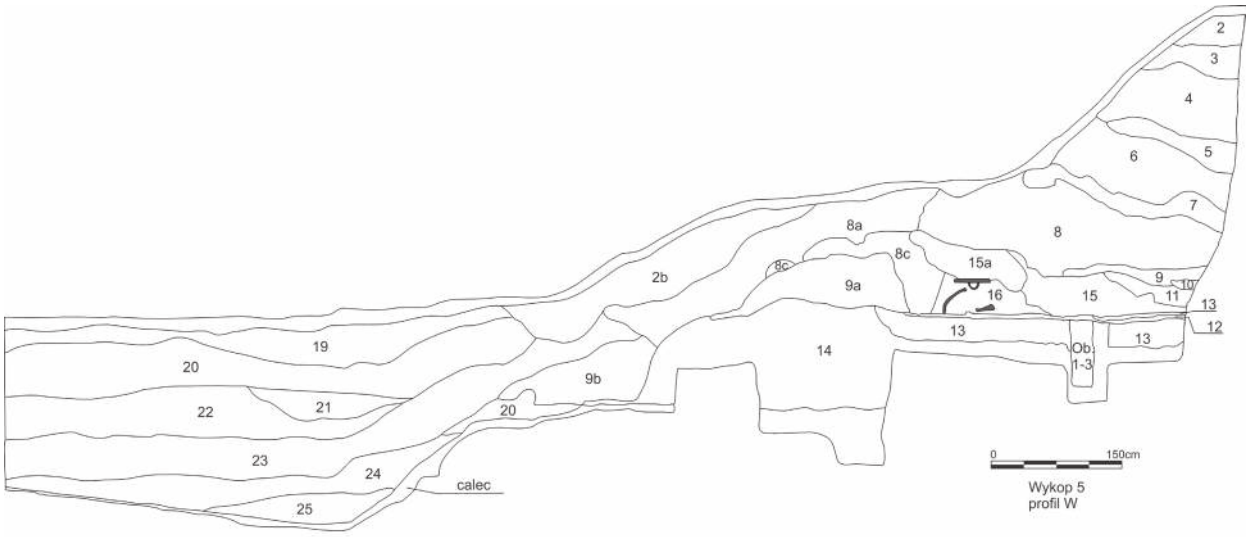
warstwa 8 – calec, który znajdował się na głębokości około 390 cm od korony wału; była to pomarańczowa glina lub jasnożółty (blady) piasek.

Obiekt 1/1 znajdował się około 2 m od południowej ściany wykopu, praktycznie w jego profilu północnym. W wykopie miał formę prostokąta o wypełnisku złożonym z ciemnoszarego piasku, o wymiarach około 100 x 120 cm, z wypustką w swoim narożniku południowo-zachodnim. Jego połowa była zagłębiona w gliniasty calec na głębokość około 50 cm. Przy jego południowej krawędzi znajdowały się cztery stosunkowo duże kamienie. Trzy z nich mogły być ułożone jeden na drugim. Nie jest jasna funkcja wyżej wymienionego obiektu – może jest to relikt zabudowy przywałowej czy ograniczenie konstrukcyjne wału od strony wewnętrznej[45].

Zachowanie znikomych reliktów konstrukcyjnych wału nie daje nam możliwości dokładnego stwierdzenia w jakiej technice mógł zostać wykonany, choć jest możliwe, że w technice przekładkowej. W wale zachowały się trzy warstwy po spaleniu konstrukcji drewnianych wału (7, 5, 3) oraz po jego nadbudowach (6, 4) oraz jedna niejasna – 4'.

Wykop 5 (ryc. 45) – ostał wyznaczony prostopadle do wału, około 25 m od tzw. rozsypiska, po jego zewnętrznej stronie; swoim zasięgiem objął tak zwany taras. Jego wymiary wynosiły około 3,5 x 11 m. Wykop sięgał od korony wału do jego wypłaszczenia przy podstawie,

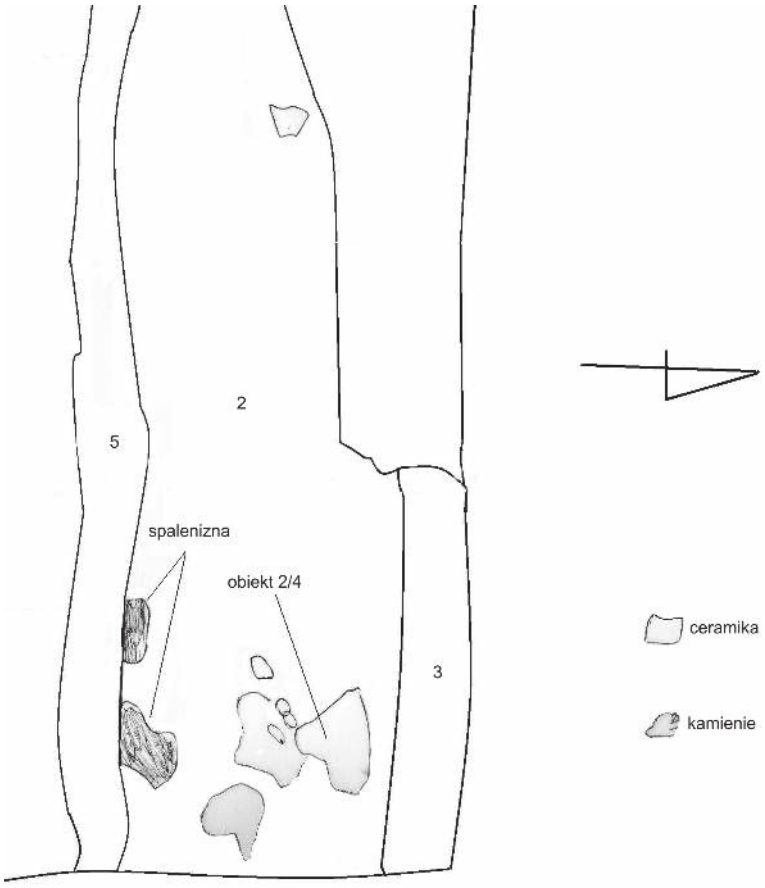
[45] Gazda 2012.



Ryc. 45. Bogdany, gm. Frombork. Profil zachodni wykopu 5 i wschodni wykopu 6c (oprac. P. Szlązak)
Legenda:
Warstwy: 1 – humus; 2 – jasnoszary sypki piasek; 3 – ciemnoszary zbity piasek; 4 – bladożółty piasek; 5 – zbity ciemnoszary piasek z dużą ilością węgli drzewnych i małych kamieni; 6 – żółty zbity piasek ze śladami sprasowanych belek; 7 – ciemnoruda zbita glina zmieszana z piaskiem z dużą ilością pozostałości po spalonej konstrukcji drewnianej; 8 – żółty zbity piasek ze śladami sprasowanych belek; 9 – ciemnobrunatny zbity piasek z zachowanymi fragmentami sprasowanych belek; 10 – elementy spalonej konstrukcji drewnianej koloru brązowo-czarnego; 11 – ciemnoszary piasek; 12 – ślady spalonej konstrukcji drewnianej; 13 – bladoszary piasek; 13a – jasnożółty piasek; 14 – żółto-biały sypki piasek
Obiekt 1/3 – ciemnoszary piasek z elementami organicznymi; 8b – żółto-szary blady, zbity piasek; 8c – żółto-szary zbity piasek; 15 – pomarańczowa glina przemieszana z jasnym piaskiem i węglami drzewnymi; 15a – jasnoszary piasek z małą ilością węgli drzewnych; 16 – zbity piasek przemieszany z gliną i ze spaloną konstrukcją drewnianą; 9b – brązowo-żółty piasek z odciskami sprasowanych belek; 19 – brunatna ziemia przemieszana z piaskiem; 20 – jasnobrązowy piasek; 21 – szary, sypki piasek przemieszany z małą ilością gliny; 22 – brunatny piasek przemieszany ze spalenizną; 23 – jasnobrązowy piasek przemieszany z gliną; 24 – ciemnoszary piasek przemieszany z małą ilością spalenizny; 25 – glina przemieszana z jasnożółtym piaskiem.

Fig. 45. Bogdany, Frombork commune. The western profile of trench 5, and the eastern profile of trench 6c (elaborated by P. Szlązak)
Legend:
Layers: 1 – humus; 2 – light-grey loose sand; 3 – dark-grey compact sand; 4 – white-yellow sand; 5 – compact dark-grey sand with numerous pieces of charcoal and small stones; 6 – yellow compact sand with traces of pressed joists; 7 – dark-red compact clay mixed with sand and large number of remains of a burnt wooden construction; 8 – yellow compact sand with traces of pressed joists; 9 – darh-brown compact sand with preserved fragments of pressed joists; 10 – elements of burnt wooden construction of brown-black color; 11 – dark-grey sand; 12 – remains of burnt wooden construction; 13 – white-grey sand; 13a – light-yellow sand; 14 – yellow-white loose sand
Feature 1/3 – dark-grey sand with organic elements; 8b – yellow-grey pale compact sand; 8c – yellow-grey compact sand; 15 – orange clay mixed with light sand and pieces of charcoal; 15a – light-grey sand with single pieces of charcoal; 16 – compact sand mixed with clay and burnt wooden construction; 9b – brown-yellow sand with imprints of pressed joists; 19 – brown soil mixed with sand; 20 – light-brown sand; 21 – grey loose sand with some clay; 22 – brown sand mixed with burnt substance; 23 – light-brown sand mixed with clay; 24 – dark-grey sand mixed with small amount of burnt substance; 25 – clay mixed with light-yellow sand.

wchodząc około 2 m na majdan centralny i obejmując częściowo fosę. Wykop ten zostanie omówiony wraz z przylegającym do niego wykopem nr 6c (o wymiarach 2 x 4 m), obejmującym następny fragment fosy. Na tym obszarze wydzielono 26 warstw stratygraficznych, z czego warstwy: 1, 19-25 należą do fosy (wykop 5 i 6c), warstwa 26 to calec, zaś warstwy 17-18 to warstwy związane z wałem (wykop 5). Układ warstw wału jest nieco inny niż w wykopie 1, co sugerowałoby nieco inny proces budowy tej części wału. Stwierdzono warstwy związane z destrukcją wału (3, 5, 7, 9-10, 12-13) oraz warstwy złożone z piasku o różnych odcieniach: od bladożółtego do szarego i różnej konsystencji, użyte do ponownej odbudowy wału (4, 6, 8). W warstwie 16 i 15 natrafiono na pozostałości po dużych fragmentach spalonych oraz sprasowanych belek. Warstwy te są pozostałością zniszczonej konstrukcji drewnianej, niewykluczone że powiązane czasowo z warstwami 9-10. Na uwagę zasługuje odnalezienie między warstwami 15 a 16 spalonej płaskiej belki o długości 1,2 m i szerokości 40 cm. Ponadto w warstwie 12 oraz 13 stwierdzono ślady po wbitych w podłoże palach, czego świadectwem był obiekt 1/5 – dół posłupowy o średnicy około 30 cm i głębokości 80 cm. Te dwie warstwy stanowią najstarsze ślady budowlane w tym miejscu. Z warstwy 12 oraz 16 pobrano próbki do datowania radiowęglowego, aby określić chronologię spalenia tych warstw. Pod tymi wszystkimi warstwami znajdowała się warstwa 14, czyli

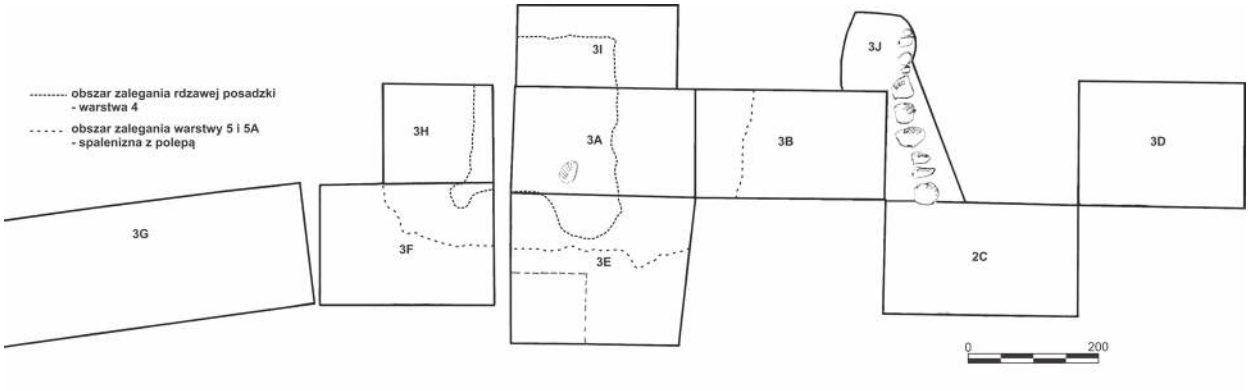


Ryc. 46. Bogdany, gm. Frombork. Rzut poziomy wykopu 6A (rys. D. Gazda)
Legenda:
2 – ciemnobrunatny piasek z fragmentami ceramiki; 3 – jasnożółty, sypki piasek (calec); 5 – brunatny, ubity piasek przemieszany na obrzeżach z warstwą 2 i 3

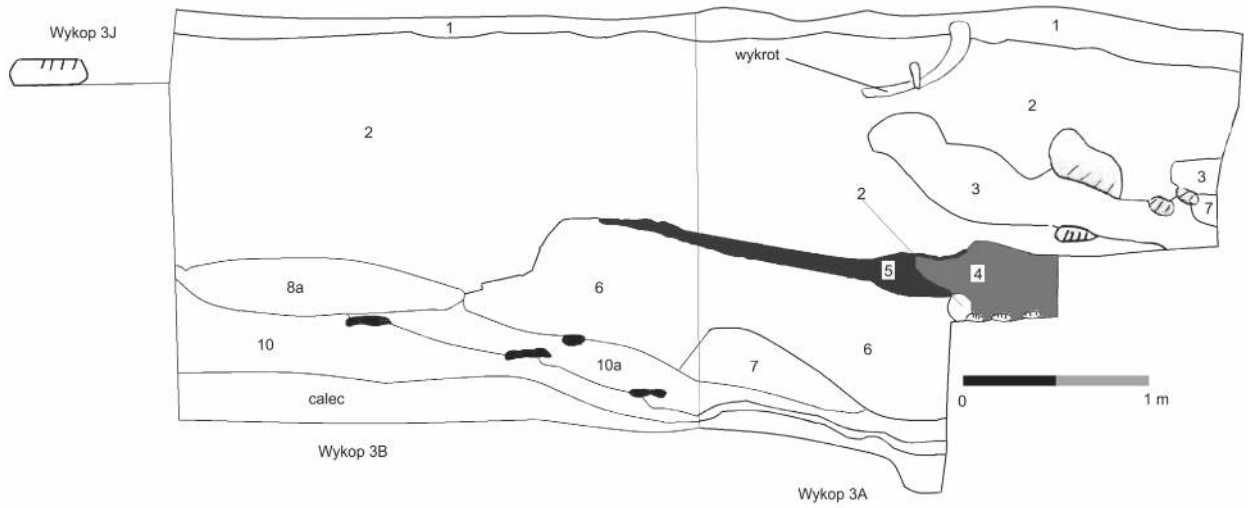
Fig. 46. Bogdany, Frombork commune. Plan of trench 6A (drawing by D. Gazda)
Legend:
2 – dark-brown sand with pottery fragments; 3 – light-yellow loose sand (natural); 5 – brown compact sand mixed with layer 2 and 3 on the edges

żółtawy, zbity piasek przemieszany ze zbitym białym piaskiem. Od czoła wału znajdowała się warstwa czerwonej zbitej gliny (warstwa 26). Niewykluczone, że warstwa 14 jest także calcem, zwłaszcza że została pod wałem wyrównana i lekko wcięta. Praktycznie we wszystkich warstwach natrafiono zarówno na materiał ceramiczny, jak i na kości zwierzęce. Rozwiązano także kwestię tarasu znajdującego w 1/3 wysokości wału i wystającego na około 2 m przed jego zewnętrzne, górne lico. Jak się okazało wał został w tym miejscu ścięty wraz z jego koroną, o czym świadczy układ nawarstwień. Nie wiadomo, do czego została wykorzystana ziemia z wału. Wydaje się, że w okresie II wojny światowej Niemcy wykorzystując wał do osłony na tarasie stworzyli stanowiska artyleryjskie, zwłaszcza że Armia Czerwona nacierała od strony Baudy. Natomiast część wykopu 6c została eksplorowana w jego północnej części na odcinku 4 m. Znaleziono w nim prawdopodobnie relikty fosy. Na uwagę w tym wykopie zasługuje znalezienie w jego południowo-wschodnim narożniku warstwy ułożonych poziomo kamieni tworzących w wykopie prostokąt o wymiarach 1,0 x 1,3 m na głębokości około 1,8 m poniżej gruntu. Niewykluczone, że było to pierwotne wzmocnienie dna fosy lub poziom użytkowy majdanu we wczesnym średniowieczu. W wykopie zaobserwowano siedem warstw stanowiących wypełnisko obniżające się w kierunku wału. Były to warstwy zasypiskowe pierwotnie suchej fosy; jej dno znajdowało się około 2,70 m poniżej współczesnego gruntu.

Wał centralny – wykop 7, o wymiarach 2,2 x 7,5 m, został założony na wale zewnętrznym (nr 2), mniej więcej na osi wschód-zachód, w jego wschodniej części, po jego wewnętrznej stronie. W wykopie stwierdzono dwie fazy budowy wału oraz dwukrotne spalenie. Świadczą o tym dwie warstwy spalenizny: warstwa 2, która stanowiła cienką warstwę popiołu pod humusem (o miąższości do około 8 cm), pokrywającą zarówno koronę, jak i stok wału oraz warstwa 5 – szary piasek ze spalenizną, o miąższości około 30 cm, znajdująca się 2 m poniżej korony wału. W tej warstwie znajdowała się warstwa ułożonych luźno kamieni, mniej więcej na jednym poziomie, o średnicy rzadko przekraczającej 10 cm. Na koronie wału między warstwą 2 i 3 znajdowało się kilka dużych, owalnych kamieni o średnicy około 20-40 cm. Niewykluczone, że była to pozostałość po górnej konstrukcji wału. Ponadto stwierdzono obecność warstw żółtego piasku o różnych odcieniach (warstwy 3-4) nad spalenizną (warstwa 5) oraz pod spalenizną (warstwa 7), przy czym warstwy 3 i 4 były związane bezpośrednio z budową wału, natomiast warstwa 7 mogła być już calcowa, ale odpowiednio uformowana ręką człowieka. Od wewnętrznego czoła wału zaobserwowano obecność zbitej czerwonej gliny stwarzającej wrażenie, że była ułożona w celu wzmocnienia od dołu konstrukcji wału. W zachodniej części wykopu, praktycznie w jego profilu, znajdował się duży kamień położony na płask na glinie; nad nim znajdowała się warstwa gliny oraz szaro-brunatnego gliniastego piasku ze śladami spalenizny oraz sprasowanych belek – ślady po konstrukcji drewnianej (obiekt 1/7). Ten obiekt znajdował się około 1 m od powierzchni gruntu i zalegał do głębokości około 1,8 m. Poziom gruntu w tym



Ryc. 47. Bogdany, gm. Frombork. Wykop 3, podział wykopu na części z zaznaczeniem występowania warstw 4 ,5 i 5A (rys. D. Gazda)
Fig. 47. Bogdany, Frombork commune. Trench 3, the division of the trench into parts with marked positions of layers 4, 5, and 5A (drawing by D. Gazda)

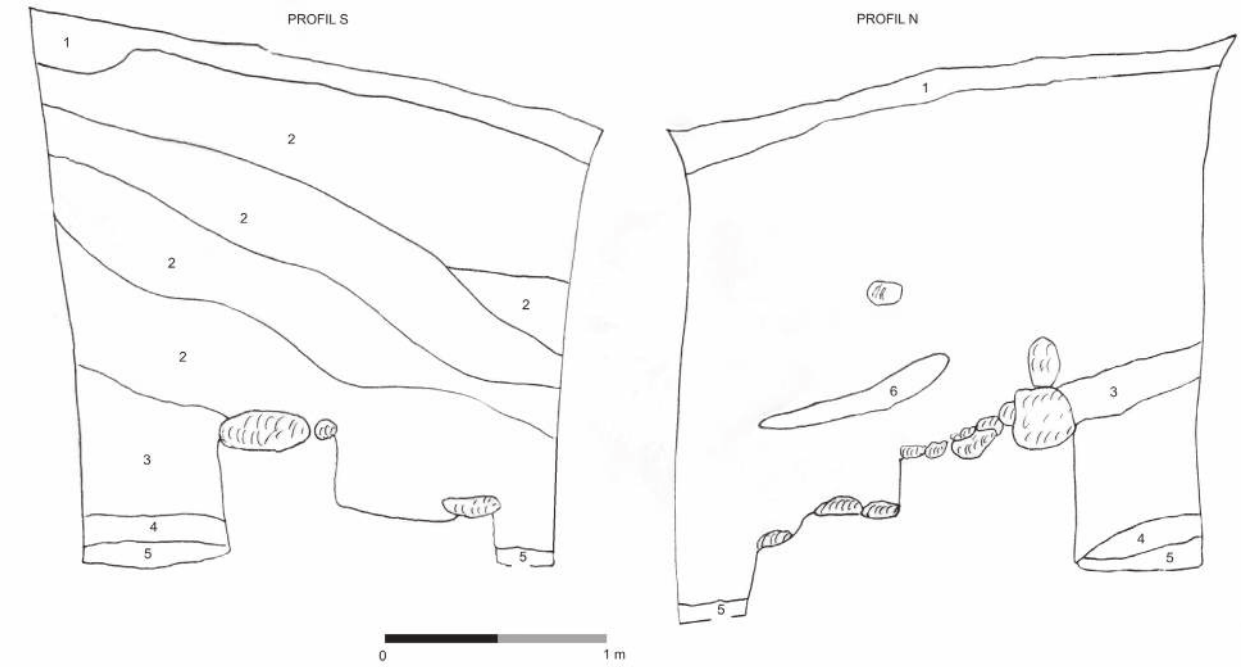


Ryc. 48. Bogdany, gm. Frombork. Wykop 3, profil południowy wykopu 3J, A i B (rys. D. Gazda)
Legenda:
1 – humus; 2 – zbita żółtawa glina o różnych odcieniach; 3 – szaro-czarny piach z elementami spalenizny i popiołu; 4 – rdzawa glina; 5 – spalenizna; 6 – żółto-szara glina; 7 – żółta glina; 8a – żółto-szara glina; 10 – szary, gliniasty piach; 10a – szaro-czarny, gliniasty piach z elementami spalonej konstrukcji drewnianej
Fig. 48. Bogdany, Frombork commune. Trench 3, the southern profile of trench 3J, A, and B (drawing by D. Gazda)
Legend:
1 – humus; 2 – compact yellowish clay of various shades; 3 – grey-black sand with elements of ash and burnt substance; 4 – rusty clay; 5 – burnt substance; 6 – yellow-grey clay; 7 – yellow clay; 8a – yellow-grey clay; 10 – grey, loamy sand; 10a – grey-black loamy sand with elements of burnt wooden construction

miejscu został sztucznie podniesiony, niewykluczone, że w okresie II wojny światowej. Pierwotna podstawa wału znajduje się aktualnie około 1,6 m poniżej gruntu (przy założeniu, że warstwa 7 nie jest calcową).

Majdan centralny – wykop 6 – został wyznaczony na majdanie zewnętrznym jako przedłużenie wykopu 5. Posiadał wymiary 3,5 x 20 m. Ze względu na napotkane w nim wykroty, nie był eksplorowany na całej swojej długości. Zasadniczo pod warstwą humusu i ciemnobrunatnej ziemi znajdował się już gliniasto-piaszczysty calec, średnio na głębokości około 40-50 cm, poza dwoma rejonami wykopu. W części A wykopu (ryc. 46), znajdującej się między 2,5 a 5 m wykopu licząc od strony wschodniej, odkryto wkop przecinający wykop w szerz o szerokości około 80 cm i zagłębiony w calec do 40 cm (obiekt 2/6). Była to ciemnobrunatno-czarna ziemia. W nim znaleziono ułamki ceramiki oraz – w jego wschodniej części – słabo wypalone szczątki dużego naczynia; obok niego znajdowały się pozostałości spalenizny. W narożniku południowo-zachodnim części A znaleziono ułożone na gliniastym calcu wśród piasku cztery kamienie (obiekt 1/6). Trzy dolne kamienie tworzyły podstawę górnego dużego (40 x 25 cm); na nim znajdowały się prawdopodobnie ślady tłuszczu po paleniu lampki. Część wykopu 6c została omówiona powyżej.

Rozsypisko – wykop 3 (ryc. 47-50) – został założony w partiach centralnych tzw. rozsypiska oraz poprowadzony tak, aby uzyskać przekrój przez praktycznie całe wzgórze. Wykop został podzielony na 10 części (A-J), między którymi zachowano czasowo przedziały, aby móc przeanalizować układ warstw stratygraficznych na wzgórzu. Następnie część przedziałów została zlikwido-



Ryc. 49. Bogdany, gm. Frombork. Wykop 3C, profil południowy i wschodni (rys. D. Gazda)
Legenda:
1 – humus; 2 – żółtawa, zbita glina, różne odcienie; 3 – szaro-żółta, spiaszczona glina; 4 – brunatna glina; 5 – calec; 6 – jasnożółta, spiaszczona glina

Fig. 49. Bogdany, Frombork commune. Trench 3C, the southern and eastern profile (drawing by D. Gazda)
Legend:
1 – humus; 2 – yellowish compact clay, various shades; 3 – grey-yellow sandy clay; 4 – brown clay; 5 – natural; 6 – light-yellow sandy clay

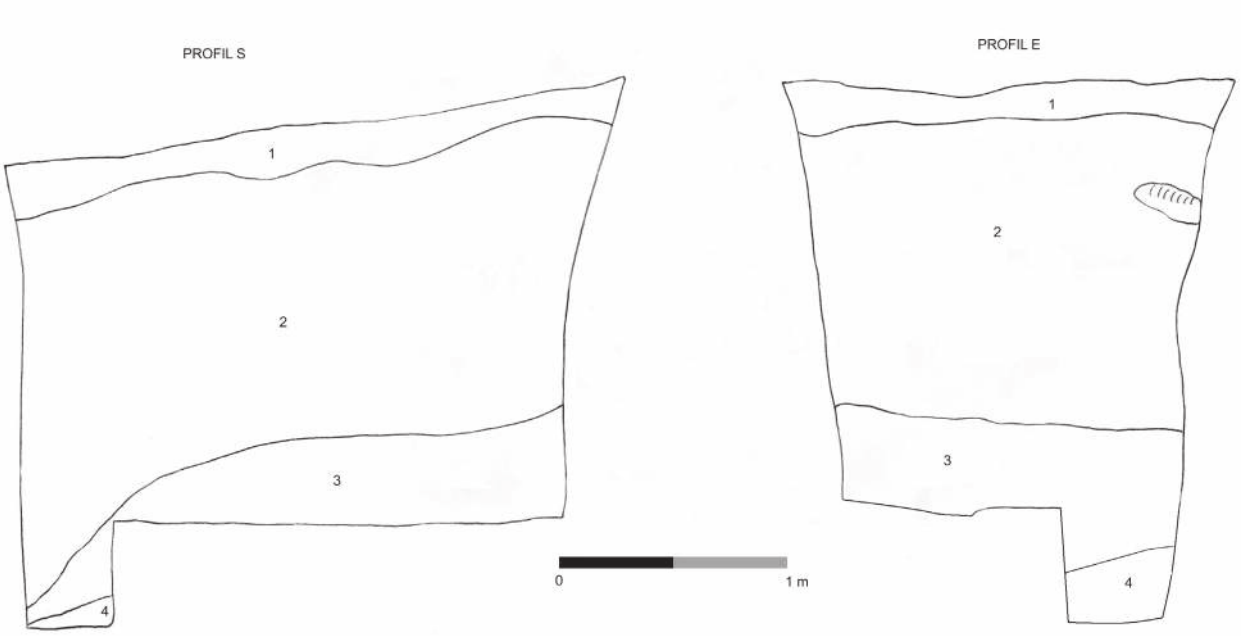
wana, dzięki czemu obszar wykopu, w jego centralnej części, osiągnął wymiary około 4,5-5 x 6,0 m oraz uzyskano pełny przekrój przez wzgórze od jego podstawy do przeciwległego stoku na odcinku około 22 m. W ten sposób uzyskana powierzchnia wykopu szeroko płaszczyznowego została odsłonięta do poziomu posadzki z polepy, a następnie była dalej eksplorowana metodą szachownicową, w celu uzyskania pełnych przekrojów warstw kulturowych zalegających pod posadzką z polepy. Uzyskano przejrzysty obraz warstw stratygraficznych zalegających na wzgórzu. Sama posadzka (warstwa numer 4 – obiekt 1/3) była w swoim rzucie zbliżona do kwadratu o powierzchni około 3 x 3 m i można było wyznaczyć dwie główne fazy jej budowy. Pierwszą z nich była cienka warstwa polepy, wybrukowana małym brukiem (kamienie do 10 cm średnicy), zaś drugą – warstwa polepy o miąższości około 20 cm. We wszystkich kierunkach od posadzki rozchodziła się – na jej poziomie, z tendencją do wzrostu w kierunku wschodnim – warstwa grubej na około 10-20 cm spalenizny (warstwa 5), w kierunku południowym na przemian z cienkimi warstwami polepy. Nad posadzką zasadniczo znajdowały się trzy warstwy określone już w pierwszym roku badań:

warstwa 1 – humus;

warstwa 2 – żółta glina o różnych odcieniach, w górnej partii ułamki cegieł i zaprawy; miąższość warstwy około 60 cm w części północnej wykopu A i 120 cm w części wschodniej ćwiartki A i B;

warstwa 3 – szaro-czarny piasek z elementami organicznymi, popiołem i węglami drzewnymi; warstwa ta znajdowała się częściowo między warstwą 2, przy czym glina pod tą warstwą miała nieco jaśniejszą barwę. Miąższość warstwy wynosiła około 15-30 cm.

Między tymi warstwami a nad warstwą 4 w części północno-zachodniej wykopu 3A znajdowała się warstwa dużych kamieni (powiązana z obiektem 1/3 lub zwalisko ściany lub innej konstrukcji). Natomiast pod posadzką, dzięki uzyskaniu szerszej przestrzeni badawczej – niż tylko wąsko przestrzenny sondaż z pierwszego sezonu badań – należy wprowadzić pewną korektę w stratygrafii stwierdzonej pod posadzką i częściowo pod warstwą 5. W warstwie 6 (żółto-szara, luźna glina) z jej dolnej części wydzielono dwie nowe warstwy: około 2 cm grubości warstwę spalenizny przemieszanej z polepą (warstwa 7) oraz warstwę szarego, gliniastego piasku, znajdującą się bezpośrednio pod warstwą 7 i posadzką (warstwa 9). Poprzedniej warstwie 7 (żółta glina) nadano numer 8, a warstwie 9 (szary, gliniasty piasek z elementami spalonego drewna) nadano numer 10 i 10A – spalona konstrukcja drewniana. Warstwa 5 w kierunku zachodnim sięga około 2,5 m od polepy. Natomiast na południowo-wschodnim stoku wzgórka dały się zauważyć w profilu niewyraźne ślady po konstrukcji drewnianej (3H i 3G), tworzące regularne linie. Była to warstwa ciemnego brązowo-szarego, zbitego piasku (warstwa 4 w 3G, a 13 na całym wzgórzu). W środku tej warstwy



Ryc. 50. Bogdany, gm. Frombork. Wykop 3D, profil północny i południowy (rys. D. Gazda)
Legenda:
1 – humus; 2 – żółtawa glina; 3 – szaro-żółta, spiaszczona glina; 4 – calec

Fig. 50. Bogdany, Frombork commune. Trench 3D, the northern and southern profile (drawing by D. Gazda)
Legend:
1 - humus; 2 yellowish clay; 3 - greyish-yellow sandy clay; 4 - natural

znajdowała się gruba na około 10 cm smuga spalenizny. Warstwa miała 3,5 m szerokości i około 90 cm miąższości, a znajduje się około 60 cm poniżej gruntu.

Ćwiartki C-D (ryc. 50-51) były ze sobą zetknięte narożnikami i położone mniej więcej na południowo-zachodnim stoku rozsypiska. Eksploracja osiągnęła poziom calca i głębokość około 2,60 m. Na uwagę zasługuje odnalezienie w ćwiartce D warstwy kamieni. Zarejestrowano w tych wykopach następujące warstwy:

warstwa 1 – humus – miąższość około 10-15 cm;

warstwa 2 – warstwa żółtawej gliny o zróżnicowanych zabarwieniach, w górnej warstwie punktowo występowały ułamki cegieł (zwłaszcza w C);

warstwa 3 – szaro-żółta, blada glina piaskowa – warstwa dochodziła od strony północnej do warstwy kamieni w ćwiartce D; jej miąższość wynosiła około 35 cm w wykopie 3C i 60 cm w wykopie 3D; w niej znaleziono ułamki ceramiki;

warstwa 4 – brunatna glina;

warstwa 5 – żółty piasek i pomarańczowa glina – calec.

Warstwa kamieni zaczynała się około 60 cm od ściany północnej wykopu 3 D; składała się z luźno rozrzuconych otoczaków o zróżnicowanej średnicy wynoszącej około 10-40 cm. Szerokość warstwy wynosiła około 1,50 m i na tej przestrzeni obniżała się w kierunku spadku stoku o około 0,6 m; jej miąższość wynosiła około 40 cm. Warstwa znajdowała się około 1,60 m pod poziomem gruntu.

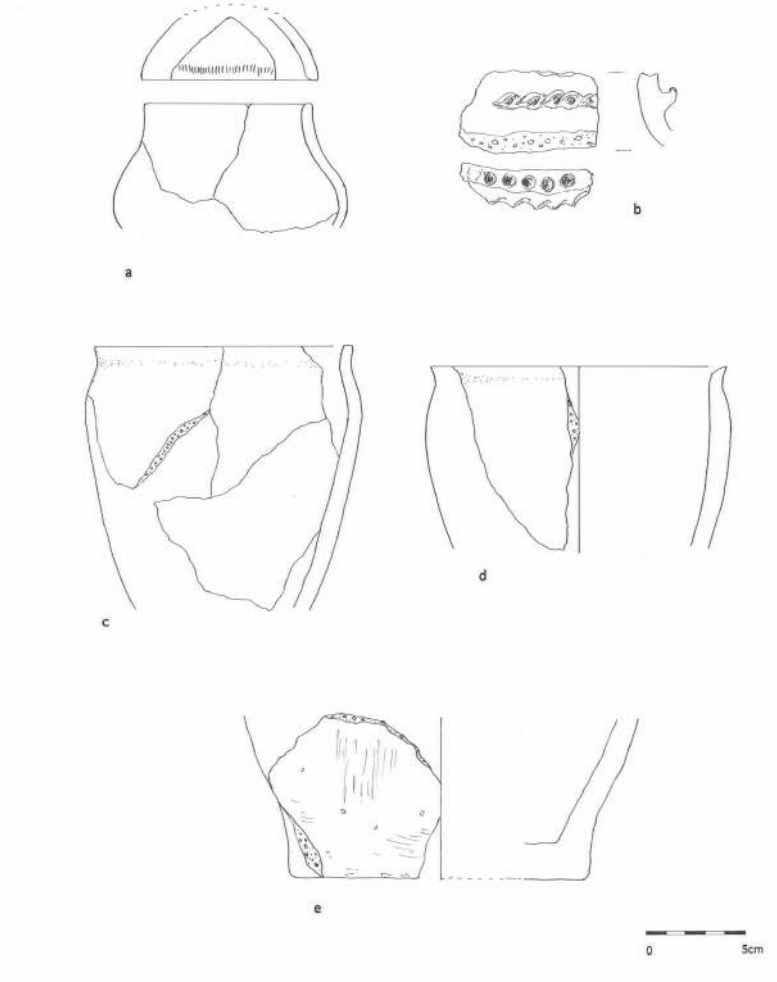
Ćwiartka G – wykop został wyznaczony na stoku opadającym w kierunku majdanu wewnętrznego; posiadał wymiary około 1,5 x 7,0 m. W jego południowej części odkryto pod zwałami gliny (warstwa 2) ślady po konstrukcjach drewnianych; tworzyły one w profilu wschodnim wykopu regularne schodkowe linie (warstwa 4). Warstwa ta była przedzielona warstwą gliny oraz spalenizną.

Ćwiartka J – wykop został wyznaczony między 3B a 3D; w nim odkryto osiem płaskich kamieni (ryc. 14) oraz cegłę i dachówkę ułożone wzdłużnie w jednej linii; średnica kamieni wynosiła około 30 cm; znajdowały się w warstwie 2, czyli glinie, na głębokości około 20 cm. Nie jest znane przeznaczenie wyżej wymienionej konstrukcji.

Zabytki ruchome (ryc. 51-52)

Ceramika. W trakcie badań wydobyto około 2000 fragmentów ceramiki naczyniowej. Przeważająca jej część wykazała cechy wczesnośredniowieczne.

Materiały wcześniejsze i późniejsze stanowiły zbiory nie przekraczające kilkunastu procent ogólnej liczebności. Wśród naczyń najstarszych na szczególną uwagę zasługiwało naczynie znalezione w najniższej warstwie wykopu nr 5 (ryc. 52: a). Było to niewielkie naczynie o średnicy wylewu 9 cm z wysoką cylindryczną szyjką i łagodnym załomem brzuśca. Grubość ścianek wynosiła 4-6 mm. Miało ono stalowoczarną barwę i było obustronnie gładzone.



Ryc. 51. Bogdany, gm. Frombork. Wybór ceramiki (rys. J. Jezierska)
Fig. 51. Bogdany, Frombork commune. Pottery selection (drawing by J. Jezierska)

Posiadało przykrywkę z miseczki o dnie prawdopodobnie okrągłym. Była ona zdobiona linearnym ornamentem paznokciowym. Naczynia tego typu są charakterystyczne dla kultury pomorskiej, zaś technologia produkcji dla wczesnej epoki żelaza. Wśród materiału pozyskanego w Bogdanach znaleziono jeszcze kilka ułamków o podobnym charakterze pod względem technologicznym. Wszystkie pochodziły z tej samej warstwy.

Ponad 88% pozyskanego materiału stanowiła ceramika o cechach wczesnośredniowiecznych. Wśród nich znaleziono zarówno naczynia ręcznie lepione, jak i obtaczane częściowo lub całkowicie. Wśród najstarszych form z tego okresu dominowała ceramika grubościenna z bardzo dużą ilością średnioziarnistego i gruboziarnistego tłucznia. Były to ułamki naczyń ręcznie lepionych lub przykrawędziowo obtaczanych (ryc. 52: c, d). Ceramika ta charakteryzowała się brakiem zdobienia lub co najwyżej ubogą ornamentyką, ograniczającą się do zdobienia krawędzi wylewu odciskami palca lub nacięciami. Największa wydętość brzuśca znajdowała się w górnej partii naczyń. Wyjątkowym przykładem jest fragment wylewu z krawędzią zdobioną odciskami palca oraz plastyczną listwą umieszczoną poniżej (ryc. 52: b).

Młodsze formy naczyń odznaczały się zwiększeniem partii obtaczanej (ryc. 53: a-g). Często były to formy zdobione różnego rodzaju żłobkowaniem, a także ornamentem wykonywanym grzebieniem wielozębnym w postaci linii falistej lub dookolnymi skośnymi nacięciami wykonywanymi rylcem. Brak było przykładów ornamentu stempelkowego. Wydzielono naczynia jedno- oraz wieloelementowe. W przeważającej liczbie wylewy były proste lub wklęsłe bez okapu. Krawędzie były formowane w sposób różnorodny (proste, wklęsłe, zaokrąglone). Średnica wylewów mieściła się w przedziale 10-20 cm (najczęściej były to formy o średnicy 16 cm).

Jednym z najmłodszych przykładów ceramiki tradycyjnej jest naczynie z wysoką cylindryczną szyjką o wylewie lekko wychylonym na zewnątrz, a krawędzi ściętej do wewnątrz (ryc. 53: g). Górna partia brzuśca była zdobiona trzema rzędami skośnych nacięć, poniżej których znajdowała się linia falista wykonana jednozębnym narzędziem. Poniżej największej wydętości brzuśca naczynie to było zdobione płytkimi dookolnymi żłobkami.

Ceramika redukcyjna była reprezentowana na stanowisku w Bogdanach w niewielkim stopniu. Została ona znaleziona jedynie w dwóch najwyższych warstwach wykopu nr 3 oraz w wykopie nr 4. Znaleziono tam m.in. fragmenty późnośredniowiecznych mis. Na uwagę zasługuje jeszcze znalezienie w obiekcie 1/4 fragmentu naczynia emaliowanego od strony wewnętrznej.

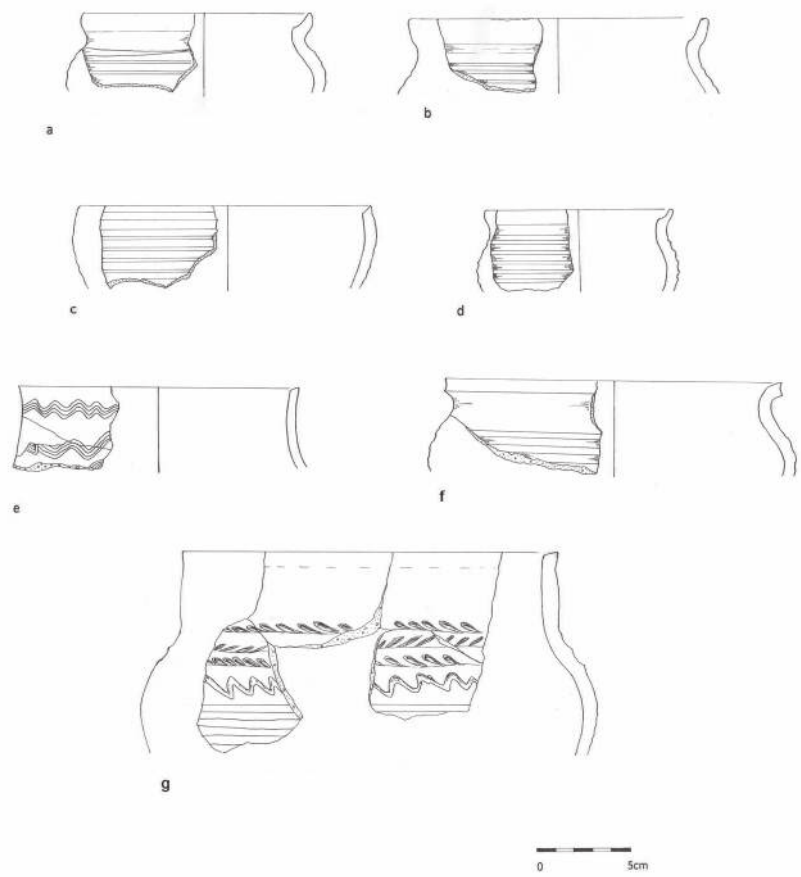
Wstępna analiza materiału wykazała wykorzystywanie obszaru warowni już we wczesnej epoce żelaza. Dominujący element wczesnośredniowieczny pozwala domniemywać, że dopiero w tym czasie powstał gród. Wśród materiałów zaobserwowano ułamki naczyń, których chronologię można określić na VIII-IX, X-XI oraz XII-XIII wiek i ewentualnie kilka na XIV wiek (np. ułamek emaliowany)[46]. Dopiero jednak dogłębna analiza materiału pozwoli określić czy gród funkcjonował przez cały okres wczesnego średniowiecza.

Inne zabytki:

1. Ostroga – kabłąk w kształcie litery V, z krótkim bodźcem o czworobocznym przekroju zakończonym pionowo osadzonym gwiaździstym zwieńczeniem. Stan zacho-

[46] Hilczer-Kurnatowska 1956.

wania – widoczne ślady powierzchownej korozji i niewielkie ubytki (na gwiaździstym zwieńczeniu). Wymiary – najszerszy rozstaw ramion kabłąka – 90 mm, rozstaw ramion na krańcu kabłąka przy zaczepach – 80 mm, odległość od zaczepów przy krańcu kabłąka do krańca bodźca – 140 mm, długość całkowita bodźca – 45 mm, przekrój bodźca – wymiary 10 x 10 mm, średnica gwiaździstego zwieńczenia – 30 mm. Odnaleziona ostroga może być datowana na 2. połowę XIII lub XIV wiek, kiedy to na ziemiach polskich i w ich najbliższym sąsiedztwie w powszechnym użyciu pojawiły się różnego typu ostrogi, których bodziec zwieńczony był osadzonym w widełkach gwiaździstym zakończeniem. Biorąc pod uwagę kontekst znaleziska można przypuszczać, że mamy do czynienia z ostrogą, która mogła być fragmentem oporządzenia rycerza krzyżackiego (ryc. 53).



Ryc. 52. Bogdany, gm. Frombork. Wybór ceramiki (rys. J. Jezierska)
Fig. 52. Bogdany, Frombork commune. Pottery selection (drawing by J. Jezierska)

2. Nóż – ostrze noża (wykop nr 2, warstwa 2 ćw. C). Stan zachowania – widoczne ślady powierzchniowej korozji i niewielkie ubytki. Wymiary – całkowita długość noża (z bolcem do osadzenia w rękojeści) – 114 mm, długość bolca –25 mm, długość ostrza – 89 mm, szerokość pióra ostrza u nasady – 11 mm, w połowie długości ostrza – 10 mm, przy końcu ostrza – 8 mm, szerokość ostrza u szczytu – 3 mm.

3. Nóż – ostrze noża (wykop nr 2, warstwa 3 ćw. A (1). Stan zachowania – widoczne ślady korozji, niewielkie ubytki. Wymiary – całkowita długość noża (z bolcem do osadzenia w rękojeści) – 90 mm, długość bolca – 22 mm, długość ostrza – 68 mm, szerokość pióra ostrza u nasady – 15 mm, w połowie długości ostrza – 11 mm, przy końcu ostrza – 6 mm, szerokość ostrza u szczytu – 1mm.

4. Nóż – ostrze noża (wykop nr 2, warstwa 3 ćw. A (2). Stan zachowania – widoczne większe ubytki i ślady głębokiej korozji. Wymiary – całkowita długość noża (z bolcem do osadzenia w rękojeści) – 78 mm, długość bolca – 37 mm, długość ostrza – 41 mm, szerokość pióra ostrza u nasady – 12 mm, w połowie długości ostrza – 11 mm, przy końcu ostrza – 6 mm, szerokość ostrza u szczytu – 1 mm.

Znalezione noże nie są typem noży bojowych. Są to typowe przykłady średniowiecznych noży codziennego użytku.

5. Zawias – zawias podłużny prostokątny z dwoma otworami (wykop nr 3, warstwa 3, ćw. F). Stan zachowania – drobne ubytki, brak wyraźnych śladów korozji. Wymiary – długość zawiasu z gwintem – 60 mm, szerokość zawiasy w sąsiedztwie gwintu – 12 mm, w połowie długości zawiasu – 12 mm, na końcu zawiasu – 12 mm, szerokość gwintu zawiasu – 13 mm, średnica gwintu zawiasu – 4 mm, średnica większego otworu (przy gwincie) – 6 mm, średnica mniejszego otworu – 4 mm, szerokość zawiasu u szczytu obok gwintu – 3 mm, w połowie długości gwintu – 1 mm, przy końcu zawiasu (obok mniejszego otworu – 1 mm. Pierwotne przeznaczenie odnalezionego fragmentu zawiasu w chwili obecnej jest trudne do ustalenia, gdyż jego rozmiary sugerują, ze mógł to być zarówno fragment konstrukcji zawiasu niewielkiego kufra, jak i okładki na księgę.

6. Gwóźdź – wygięty kuty gwóźdź o przekroju czworobocznym (wykop nr 3, warstwa 2). Stan zachowania – brak widocznych śladów korozji, przy węższym końcu widoczne drobne ubytki. Wymiary – długość całkowita gwoździa razem z główką – 95 mm, wymiary przekroju gwoździa przy główce – 3 x 6 mm, w środku gwoździa – 2 x 6 mm, na końcu gwoździa – 1 x 3 mm. Odkryty gwóźdź jest przykładem średniowiecznego gwoździa kutego, o przekroju czworobocznym. Kontekst znalezienia



Ryc. 53. Bogdany, gm. Frombork. Ostroga (fot. W. Chmiel)
Fig. 53. Bogdany, Frombork commune. Spur (photo W. Chmiel)

gwoździa oraz jego wygląd (gwóźdź jest wygięty w połowie pod kątem około 70°, zaostrzony koniec jest lekko uszkodzony) może świadczyć o tym, że pierwotnie był on wbity w drewno.

Ponadto odnaleziono osełkę, ciężarki tkackie (średnica – 11 cm, grubość – 3 cm, średnica otworu – 3,3 cm), ułamki dwóch rodzajów dachówek oraz całą cegłę pochodząca z XIII wieku (o wymiarach 13,5-14,5 x 29,5 x 7,5 cm).

Podsumowanie

Ze względu na to, że badania zakończyły się niedawno, nie można jeszcze podać ostatecznych wniosków. Na podstawie wykopu 1 i 5 można wysnuć wniosek, że wał wewnętrzny był budowany co najmniej trzykrotnie, za każdym razem nadbudowany na poprzednią konstrukcję. Po wcześniejszym uszkodzeniach, powstałych prawdopodobnie przy próbie zdobycia grodziska, częściowo był rozbierany, a następnie nadbudowano na nim nową koronę. Wał był wykonany w technice przekładkowej, przy czym pierwszy wał był niewysoki. Na wale nie uchwycono śladów palisady. Konstrukcja drewniana, służąca jako wzmocnienie struktury wału pod wpływem procesów erozji (butwienie i sprasowanie), zachowała się tylko śladowo. Wał został zbudowany na warstwie spalonej ziemi z węgielkami, w której znaleziono bardzo dużo fragmentów ceramiki oraz kości. Prawdopodobnie jest to spalona konstrukcja pierwszego ogrodzenia pochodzącego z początków wczesnego średniowiecza. Po wewnętrznej stronie wału stwierdzono obecność zabudowy przywałowej o zróżnicowanej chronologii jej użytkowania (paleniska, ślady chat). W wykopie 2 natrafiono na szereg pozostałości po użytkowaniu tego terenu we wczesnym średniowieczu – były to pozostałości palenisk i nikłe ślady konstrukcji budynków przywałowych (obiekty1-6/2). Można wywnioskować, że na pewno osadnictwo funkcjonowało w tym miejscu między XI/XII a XIV wiekiem, ale należy również wspomnieć, że znaleziono w tym wykopie także nieliczną ceramikę pochodzącą z okresów wcześniejszych. Podobnych informacji dostarczył wykop 4. W wykopie 6 nie natrafiono na ślady osadnictwa, tylko prawdopodobnie na obiekty o charakterze kultowym: obiekt 1/6 i niewykluczone, że obiekt 2/6. W wykopie 3 natrafiono na pozostałości prawdopodobnie podwalin wieży i jej posadzki w najniżej położonym pomieszczeniu. Wieża prawdopodobnie pochodzi z okresu wcześniejszego niż przypuszczał R. Odoj. Została ona postawiona na warstwach pochodzących nawet z VIII wieku. Jednak tę tezę potwierdzi dopiero dokładna analiza ceramiki pochodzącej z warstw zawaliska wieży. Ostatnia faza budowlana wieży była wykonana z drewna oraz cegieł i była kryta dachówką, co sugeruje, że powstała w drugiej połowie XIII wieku.

Wykaz cytowanej literatury

Antoniewicz, J.
1964. Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach. *Światowit* 25: 5-211.

Dusburg
2005. Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłumaczenie S. Wyszomirski. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Gazda, D.
2012. Badania archeologiczne Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektu warownego w Bogdanach w roku 2011, [w:] XVIII Sesja Pomorzoznawcza, w druku.

Hilczer-Kurnatowska, Z.
1956. *Ostrogi polskie X-XIII w.* Poznań: PWN.

Hoffmann, M.J.
1999. *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

Jagodziński, M.F.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*. Adalbertus – Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, tom 3. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

Medvedev, A.F.
1966. *Ručnoe metatel'noe oružie. Luk i strely, samostrel VIII-XIV vv.* Arheologia SSSR, Svod Arheologičeskih Istočnikov E1-36. Moskva.
Odoj, R.
1968. Problemy badawcze grodziska Bogdany koło Fromborka. *Komentarze Fromborskie* 2: 87-101.
1970. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4 (110): 659-666.
Schleif, H.
1936. Der Abschinittswall auf dem Schlossberg bei Alt-Christburg, [w:] Kartoteka Schleifa – Stary Dzierzgoń, maszynopis nr 4, Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
1936/1937(?). Frühordenszeitlicher Topferofen auf dem Schlossberg bei Alt-Christburg, [w:] Kartoteka Schleifa – Stary Dzierzgoń, maszynopis nr 5, Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
1937. Ausgrabung 1935-1937, Alt-Chrisburg Vorlaufiger Schlusebericht, [w:] Kartoteka Schleifa – Stary Dzierzgoń, maszynopis nr 6, Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
Von Seefeld, W.
1937. SS Grabung auf dem Schlossberg Alte-Christburg. *Germanen-Erbe* 2 (9/10): 277-282.
Szczepański, S.
2008. Pomezański gród w Starym Dzierzgoniu. *Pruthenia* 3: 11-34.
2009a. Hans Schleif (1902-1945) i jego badania nad germańską przeszłością Prus Wschodnich. *Szkice Humanistyczne* 9 (1): 51-62.
2009b. „Góra zamkowa" w Starym Dzierzgoniu w świetle średniowiecznych dokumentów, tradycji i badań archeologicznych. Maszynopis niepublikowany.

Daniel Gazda , Joanna Jezierska , Jacek Konik and Piotr Szlązak

The researches of Archaeological Pomesania-Baltic Mission at fortified sites at Stary Dzierzgoń and Bogdany in 2009-2012

Summary

The fortified site in Stary Dzierzgoń is located on the right bank of the Dzierzgonka river, 1,5 km north-east from Stary Dzierzgoń village. Until today there have been preserved nine ramparts and four baileys of this settlement. The stronghold was conquered in 1234 by the Teutonic Order which started to develop existing settlement at once. During the 1st Prussian Uprising it was subject to fierce fights. It was conquered twice by the Prussians and Pomeranian Prince Świętopełk (for the last time in 1248). It was regained by the Teutonic Order once (on Christmas 1247). After that uprising the stronghold was partially abandoned, later the Teutonic Knights erected a defense tower on the highest point of the ramparts. This tower was then burnt after less than 20 years, at the beginning of the 2nd Prussian Uprising. The site was subject to examinations in 1935-37 by German crew of "Ahnenerbe" organization, led by H. Schleif. The Germans excavated totally 66 trenches, and they examined the so-called three research areas and two separated zones. In 2009 the archaeological examinations were resumed. First of all, they were aiming at the verification of results of H. Schleif's researches, stating the chronology of stronghold's settlement beginnings, and defining the time of developing of the site by the Teutonic Knights. Ten trenches were excavated in the area outside the German examinations. The intersection through the southern rampart (No. 4) was made. This rampart separated the main bailey from the northern one (trenches No. 1, 4, 5, 6 and 7). There were also trenches in the northern part of the main bailey (diggings No. 2, 3 and 8), and in the south-western part of the central quarry (trenches No. 10 and 11). It turned out that rampart No. 4 was raised by the Teutonic Knights on the relics of previous construction originating probably from Prussian period. In 2010-2011 the excavations were continued. In trench No. 8 nine features were discovered (No. 1-9/8), mostly settlement pits, with rich pottery assemblages mainly coming from early Iron Age, as well as remains of a hut (feature 5/8). In trenches No. 10 and 11 there were no traces of any palisade from the river's steep ravine side, however, in trench No. 10 two features were registered (1/10 and 2/10). These were layers of stone pavements on two levels, separated from each other with almost 50 cm thick stratum of soil and sand. Feature 2/10 may be a grave's covering. The exploration of the trenches has not been finished yet due to the discovery of these features. Excavation of the main rampart has also been initiated. So far the depth of *ca* 210 cm has been reached on the ramparts' climax peak. The examinations of the years 2009-2011 confirmed the majority of H. Schleif's observations.

The fortified site at Bogdany is located on the eastern bank of the Bauda River, 3 km south-east from Frombork, on the edge of height steeply falling towards the river. This fortified site consists of two perimeter ramparts and the third rampart in the eastern part of the stronghold. From the northern and north-western side the site was secured by a high slope. The

archaeological examinations were conducted in 2011-2012 by the Ureusz Foundation within the activity of Pomesania-Baltic Archaeological Mission. During the works seven main trenches were excavated, which were divided into several parts (trenches No. 2, 3 and 6). Trenches No. 1 and 5 were opened on the interior rampart. Within them – below the rampart climax – seven (trench No. 1) and fourteen (trench No. 5) cultural layers were registered. The remains of several times burnt, and then rebuilt, wooden construction were found. The rampart was raised on a layer of burnt soil, in which numerous pottery fragments and bones were found. This was probably the burnt construction of the first fence, originating from the beginnings of Early Medieval times. Pottery material of chronology varying from Early Iron Age to the 13th century has been found in subsequent layers. On the interior side of the rampart, in trenches No. 2 and 4, the presence of at-the-rampart settlement activities of different usage chronology (fireplaces, huts has been discovered). In trench No. 2 we found a variety of traces of the usage of this terrain in Early Medieval times; these were fireplaces remains and hardly perceptible traces of at-the-rampart buildings (features No. 1 to 6/2). For today, it can be determined that the settlement in this place was functioning between the 11th/12th and the 14th century. It is worth mentioning, however, that few pottery elements coming from the previous periods were found. Similar information was gained from trench No. 4. In trench No. 6 no traces of settlement were found, instead we discovered features of probable cult character: feature No. 1/6, and potentially feature No. 2/6 as well.

Trench No. 3 was opened on the so-called tower heap, which was an oval hill closing the interior rampart from the west. The trench was delineated in such a way as to receive the whole section through the hill. It was divided into ten parts A-J. To be able to analyze the arrangement of stratigraphic layers on the hill, the parts were separated in time. Within this trench we found the remains of probably tower foundations and its flooring in the lowest located room. The tower originates from probably even earlier period than it was supposed by R. Odoj. It was established on layers originating even from the 8th century. However, this thesis can be confirmed by precise analysis of pottery coming from stratigraphic layers of the tower collapse. The last construction phase of the tower was made of wood and bricks, and it was covered with tiles, which would suggest that it was constructed in the 2nd half of the 13th century.

Marek Jagodziński

Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślęcinie, Kwietniewie i Weklicach

Wprowadzenie

Od początków badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem terenów położonych na wschód od dolnej Wisły uwidoczniła się zasadnicza kwestia związana z etnokulturowym zaszeregowaniem poszczególnych stanowisk archeologicznych. Powstające na przełomie XIX i XX wieku publikacje zajmujące się tą problematyką ujawniły duże trudności, z jakimi zetknęli się archeolodzy w pracach nad tak ukierunkowaną interpretacją źródeł archeologicznych. Dość szeroko poruszano ten problem już w pierwszych wydawnictwach o charakterze syntez[1]. Zwracano w nich uwagę na znaczenie okresu wędrówek ludów w procesie formowania się nowych układów kulturowych i etnicznych między Wisłą a Pasłęką, związanych m.in. z przenikaniem tu osadnictwa zachodniobałtyjskiego. Stanowiska położone we wschodniej części tego obszaru (na Wysoczyźnie Elbląskiej, Równinie Warmińskiej i Wybrzeżu Staropruskim) powszechnie łączone były z osadnictwem estyjskim/pruskim. Kwestia przynależności etnicznej stanowisk archeologicznych odkrywanych na terenie Żuław Wiślanych i Pojezierza Iławskiego sprawiała badaczom więcej problemów, chociaż część archeologów niemieckich, prowadzących tu badania w latach 20. i 30. XX wieku, odkrywane zabytki (głównie ceramikę) określała jako słowiańskie[2]. W zachodniej części omawianego terenu odkrywane i częściowo badane były przeważnie osady i grodziska, brak natomiast wiarygodnych informacji o odkryciach innych (poza znaleziskami luźnymi) stanowisk archeologicznych, np. cmentarzysk. Stąd też przedmiotem zainteresowania były tu głównie grodziska, które szczegółowo opisywano, a w niektórych przypadkach badano wykopaliskowo. Interpretowano je m.in. jako strategiczną linię obronną, mającą zabezpieczyć tereny zagrożone najazdami Prusów. Do terenów takich zaliczono także Żuławy i prawy brzeg Nogatu[3]. Tak więc już wówczas dostrzegano wyraźną różnicę między wschodnią a zachodnią częścią tego terenu. Zwracano też uwagę na trudności z wyróżnieniem w strefie zachodniej materiałów charakterystycznych dla osadnictwa pruskiego, dobrze znanych z terenu sąsiedniej Warmii i Pogezanii[4].

Zagadnienia te znalazły się także w orbicie zainteresowań współczesnej archeologii. Podobnie jak w okresie wcześniejszym, analizowane i badane pod tym względem były zwłaszcza licznie notowane na obszarze międzyrzecza Wisły i Pasłęki grodziska oraz intrygujące bogactwem wyposażeń i formą obrządku pogrzebowego cmentarzyska[5]. Przedmiotem szczegółowej analizy były też poszczególne kategorie zabytków, zarówno w aspekcie chronologicznym, jak też etnicznym.

Dla problematyki osadnictwa pogranicza pomorsko-pruskiego we wczesnym średniowieczu ważne miejsce zajmują prace Mieczysława Haftki[6]. Bazując na szerokich badaniach własnych oraz krytycznej analizie badań i publikacji archeologów niemieckich[7], znacznie uwiarygodnił on wcześniejszą tezę Władysława Łęgi o słowiańskim charakterze osadnictwa na terenie Pomezanii, wytyczając jednocześnie dwa kierunki, z których osadnictwo to przenikało – ziemię chełmińską i Pomorze Gdańskie. Kwestię tę poruszyli też Jerzy Okulicz-Kozaryn i Łucja Okulicz-Kozaryn w publikacji dotyczącej wyprawy św. Wojciecha do Prus, gdzie również przedstawione zostały bardzo ważne dla tej problematyki rezultaty ich własnych badań terenowych prowadzonych w rejonie rzeki Dzierzgoń i jeziora Drużno[8]. Wydzielone tam zostały cztery odcinki czasowe (1 – VI-VIII wiek; 2 – VIII do połowy X wieku; 3 – X-XI wiek i 4 – XI-XIII wiek), w obrębie których zdefiniowano główne etapy przestrzennego kształtowania się osadnictwa na obszarze położonym

[1] Hollack 1908; La Baume 1924; Gaerte 1929; Łęga 1929/1930; Kostrzewski 1931; Engel i La Baume 1936, 1937.

[2] Rodzaj odkrywanej ceramiki określano mianem *„slawische Tongefäss"* i konsekwentnie mianem *„slawische Zeit (Wendenzeit)"* lub *„slawisch-preußische Zeit"* nazywano okres w podziale chronologicznym wczesnego średniowiecza do którego zaliczono te zabytki (zob. m.in. La Baume 1920, 1924; Engel, La Baume 1937: 179-181).

[3] M.in. La Baume 1924; Łęga 1929/1930.

[4] Zob. m.in. Łęga 1930: 402-404 [212-214].

[5] Zob. np. Odoj 1968, 1970; Ziemlińska-Odojowa 1975, 1991; Haftka 1968, 1971a, 1974a, 1974b, 1976, 1980; Pawłowski 1987b.

[6] Haftka 1971b, 1975a, 1987, 1991.

[7] Heym 1930.

[8] J. Okulicz-Kozaryn i Ł. Okulicz-Kozaryn 1994.

między Wisłą a Pasłęką. Zasadnicza wartość tej pracy zawiera się zwłaszcza w jej syntetycznym ujęciu przemian osadniczych zachodzących w strefie pogranicza pomorsko-pruskiego, dzięki czemu możliwe było wychwycenie różnic między systemem osadnictwa słowiańskiego i pruskiego[9] oraz wskazanie potrzeb badawczych w tym zakresie.

Czynnikiem utrudniającym w pełni udokumentowane wydzielenie konkretnych obszarów dominacji etnokulturowej był – obserwowany do niedawna – brak precyzyjnych wyznaczników w tej kwestii dla materiału archeologicznego, szczególnie dla młodszych faz wczesnego średniowiecza, dla których podstawowym materiałem zabytkowym jest ceramika naczyniowa. Większe możliwości poznawcze stworzył tu wyraźny postęp badań w zakresie analiz stylistyczno-technologicznych i ustaleń chronologicznych dla ceramiki naczyniowej, która ze względu na masowość występowania stanowi podstawową bazę źródłową wszelkich rozważań, w tym również w kwestii przynależności etnokulturowej[10]. Ważnym etapem w badaniach nad tym zagadnieniem było wychwycenie w ceramice naczyniowej silnej standaryzacji i ujednolicenia (ceramika całkowicie obtaczana GT V), jakie miało miejsce w X/XI wieku[11]. W tym czasie nastąpiły też wzmożone kontakty między Prusami a słowiańskim/polskim Pomorzem i ziemią chełmińską. Co najmniej od XII wieku ceramika całkowicie obtaczana rozpowszechniła się w środowisku pruskim. Stanowi to przyczynę zasadniczych trudności, jakie napotykano w pracach nad wyróżnieniem w strefie zachodniej materiałów pruskich[12]. Z drugiej jednak strony zwrócono uwagę na fakt, że tradycyjne technologie i stylistyki garncarskie, do których zaliczono naczynia częściowo obtaczane (GT III), charakterystyczne dla pomorskich społeczeństw plemiennych IX-X wieku, nie występują w tym okresie w środowisku pruskim[13].

Studia osadnicze prowadzone w latach 90. XX wieku na terenie prawobrzeżnej części dorzecza dolnej Wisły, z wykorzystaniem analiz technologiczno-stylistycznych ceramiki naczyniowej, pozwoliły na uzyskanie nowych danych, umożliwiających pełniejsze rozpoznanie sytuacji etnokulturowej na tym obszarze we wcześniejszym średniowieczu, do końca XI wieku[14]. Dzięki badaniom wykopaliskowym, przeprowadzonym na kilku wybranych stanowiskach[15], możliwe stało się pokazanie nie tylko kierunków napływu osadnictwa słowiańskiego na teren Pomezanii, ale też dokładniejsze określenie chronologii tego zjawiska. Badania prowadzone na terenie ziemi chełmińskiej oraz ich porównanie z sytuacją osadniczą na terenie Pomezanii, pozwoliły na bardziej wymowne ukazanie w tym procesie znaczenia podporządkowanego Piastom Pomorza Wschodniego, mające swoje odbicie zwłaszcza w powstaniu dalekosiężnych połączeń komunikacyjnych wiodących z północnego Mazowsza na Pomorze Gdańskie, a także z Kujaw i Wielkopolski w kierunku Prus[16]. Ten etap badań został podsumowany przez autora tego artykułu – w ramach programu *Adalbertus*[17] (kierowanego przez Przemysława Urbańczyka z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, a finansowanego przez Fundację na Rzecz Nauki Polskiej) został opublikowany katalog stanowisk archeologicznych położonych między Wisłą a Pasłęką[18] oraz obszerny komentarz do katalogu stanowisk wraz z mapami osadniczymi dla poszczególnych okresów wczesnego średniowiecza[19].

W kwestiach związanych z pograniczem pomorsko-pruskim szerokie badania prowadzili także historycy, analizując pod tym względem źródła pisane. Stało się to z kolei podstawą dyskusji dotyczącej możliwości identyfikacyjnych uzyskanego przez archeologię obrazu kulturowego tych terenów z obrazem, jaki przekazały nam zapiski kronikarskie[20]. W zaprezentowanych ujęciach tego problemu uwidoczniły się dwie koncepcje. Pierwsza głosi, że granicę między słowiańskim Pomorzem a zachodnią ziemią pruską, za którą jej zwolennicy uznają Pomezanię (ryc. 1), stanowiła przed przybyciem Zakonu Krzyżackiego Wisła[21].

Druga koncepcja, w której uwzględniono częściowo wyniki badań archeologicznych mówi, że do XIII wieku włącznie zachodnia część Mierzei Wiślanej i Wielkie Żuławy, a w okresie wcześniejszym również tereny położone na wschód od dolnej Wisły i Nogatu po rzekę Dzierzgoń, były pod względem etnicznym i politycznym pomorskie (ryc. 2)[22]. Według tej koncepcji pierwotna, zachodnia granica osadnictwa bałtyjskiego przebiegająca w rejonie rzeki Pasłęki, pod koniec VI wieku n.e. zaczyna się przesuwać ku zachodowi. Do VIII wieku zajęte zostały tereny po linię łączącą rzekę Elbląg i jezioro Drużno z górną Drwęcą, a na przełomie X i XI wieku Prusowie sięgać mieli po Nogat, Wisłę i Osę, wchodząc na zasie-

[9] Podkreślono tu zwłaszcza bardzo odmienną od słowiańskiego, „grodziskowego" systemu osadnictwa, specyfikę układów zamkniętych dla obcych stworzoną przez Prusów. Wskazano też na kluczowe znaczenie okresu obejmującego X i XI wiek w procesie formowania się struktur osadnictwa pruskiego, rozwijającego się tu w następnych stuleciach.

[10] Zob. zwłaszcza: Chudziak 1996, 1997: 9-31, 1999: 81-98; Chudziak i Poliński 1997: 83-95; Bojarski 1997b: 187-217.

[11] Chudziak, Poliński i Moszczyński 1997: 231-243.

[12] Haftka 1975a: 233; Chudziak 1999: 81.

[13] Chudziak 1999: 83.

[14] Zob. o tym: Chudziak (red.) 1997.

[15] Badania te przeprowadzone zostały przez Instytut Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu w ramach programów „Adalbertus" i „Zjazd Gnieźnieński 2000", w latach 1995-1997. Prace badawcze o większym lub mniejszym zakresie przeprowadzono na 9 stanowiskach: Szynwałd, st. 1, Klasztorek, st. 1 i 4, Kołodzieje, st. 1, Łanioch, st. 9, Wieldządz, st. 1 i 21 i Chełmża, st. 20 i 28 (Poliński 1997: 97-130; Boguwolski i Poliński 1997: 131-161; Bojarski 1997a: 163-186, 1997b: 187-217, 1998: 199-203, ryc. 1-6).

[16] Chudziak 1996, 1999.

[17] Urbańczyk (red.) 1998.

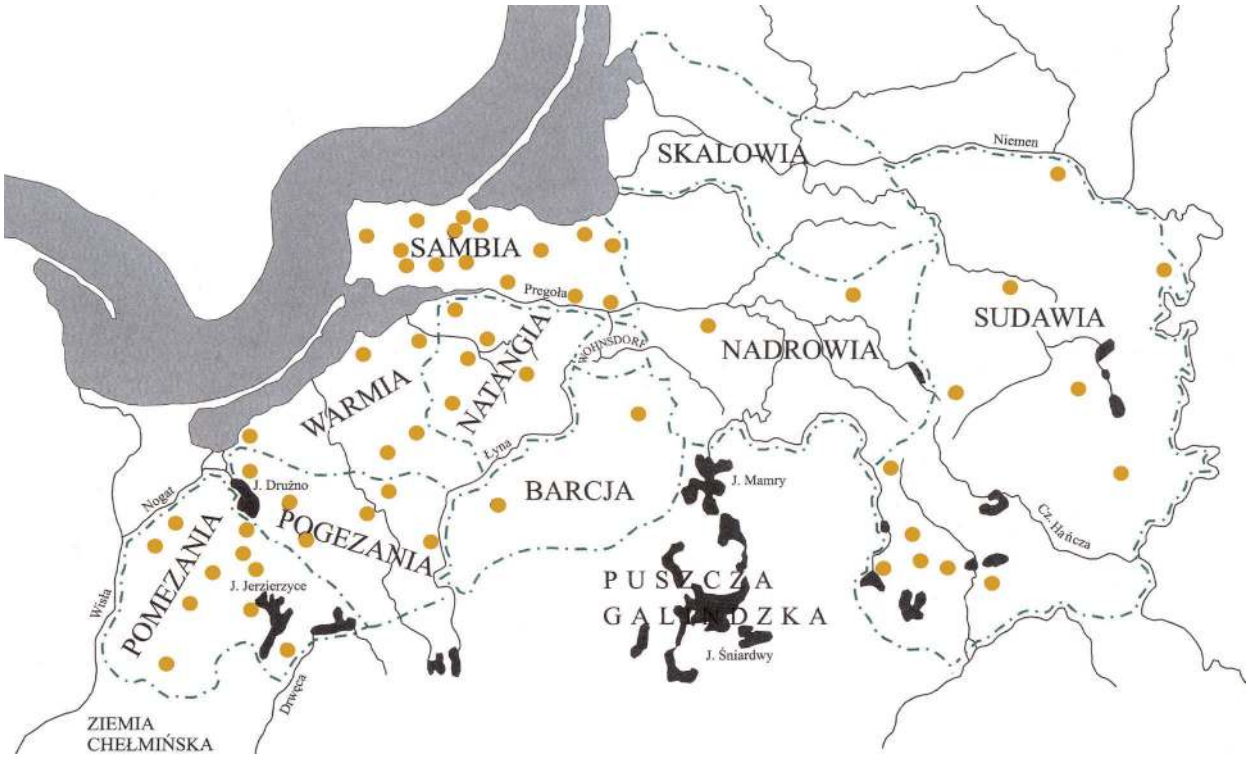
[18] Jagodziński 1997.

[19] Jagodziński 1998: 159-197.

[20] Powierski 1965a: 7-33, 1965b: 7-27; Kolendo 1981, 1987; Godłowski i Okulicz 1981; Jagodziński 1996: 11-20.

[21] Por. np. Łowmiański 1983: 47; Labuda 1986: 46.

[22] Powierski 1965a: 7-33 (gdzie omówiono starszą literaturę), 1996: 157.



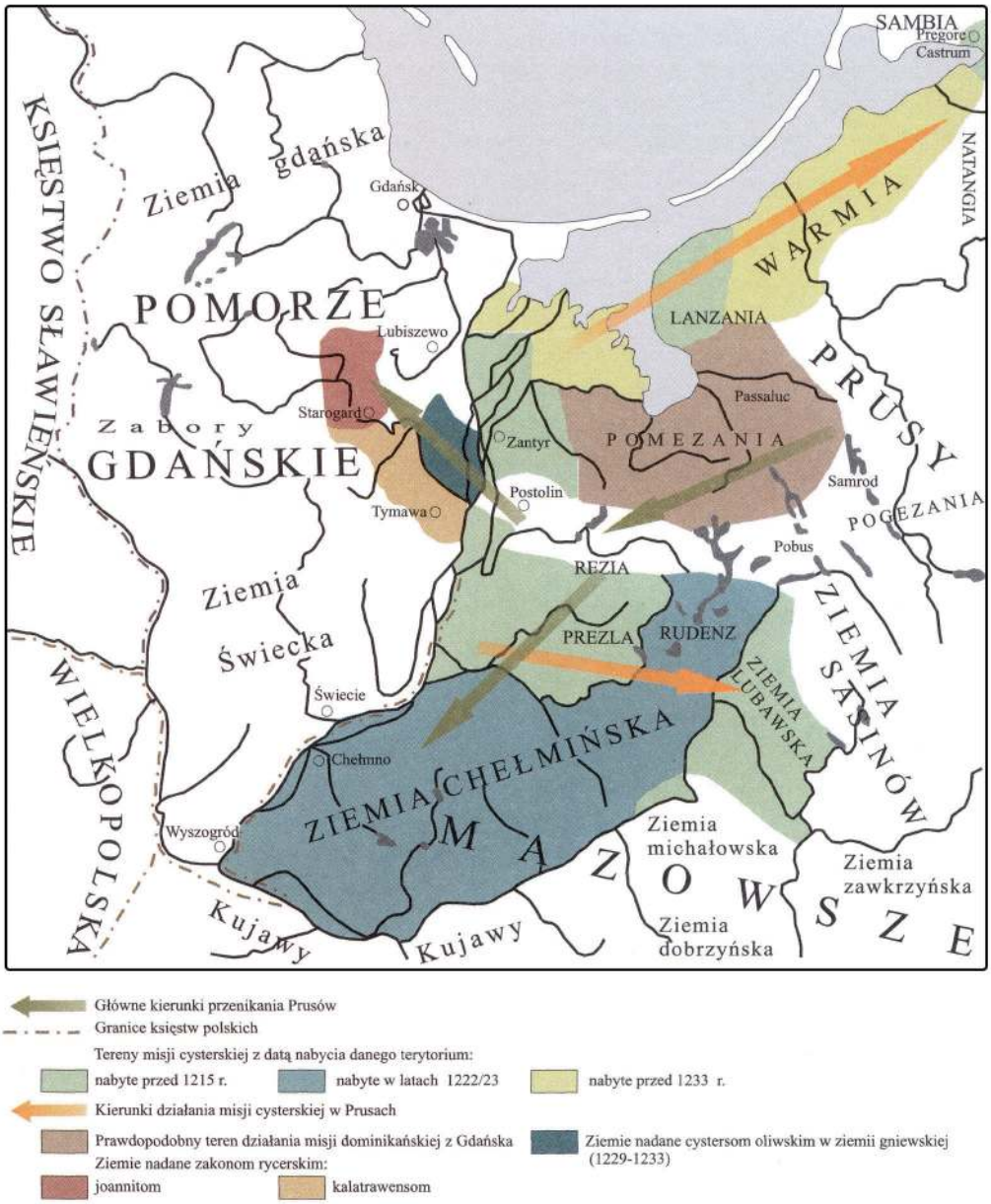
Ryc. 1. Plemiona pruskie. Na podstawie: Łowmiański 1985 – Mapa podziału politycznego krajów bałtyckich w epoce plemiennej (XIII w.) — · — - granice terytoriów plemiennych; ● - ośrodki włości

Fig. 1. Prussian tribes. On the basis of Łowmiański 1985 – the map of political division of Baltic countries in the tribal period (the 13th century) — · — - tribe territories' borders; ● - estate centers

dlone już przez Słowian tereny. W XIII-XIV wieku, na zachodnich peryferiach osadnictwa pruskiego, do których zaliczano obszar Pomezanii oraz lewy brzeg Wisły i Nogatu, powstać miała strefa przejściowa, gdzie trudno wydzielić obszar pruski od pomorskiego/polskiego. Ważnym ustaleniem tych badań było ponadto udokumentowanie procesu prutenizacji wschodnich i południowych obszarów słowiańskich od XIII wieku – już pod rządami krzyżackimi[23].

Bazując głównie na źródłach pisanych oraz językowych podjęto też próby zrekonstruowania w ogólnym zarysie zasięgów poszczególnych plemion i ziem pruskich oraz ich podziału organizacyjno-terytorialnego[24]. Według Henryka Łowmiańskiego największe obszarowo *terytoria szczepowe* dzieliły się na jednostki drugiego rzędu, czyli *terytoria plemienne*. Te z kolei dzieliły się na jednostki trzeciego rzędu – *ziemie*, w skład których wchodziły jednostki czwartego rzędu – *włości*. W pewnych przypadkach terytoria plemienne dzieliły się wprost na włości z pominięciem ziem. Jako piąty i najmniejszy typ formacji terytorialnej wymienia Łowmiański *okręgi grodowe*, które mogły wchodzić w skład *włości*[25]. Według Jana Powierskiego podstawową jednostką polityczną i terytorialną Prus było *plemię* (państwo plemienne), w skład którego wchodziło kilka lub kilkanaście *ziem*, identyfikowanych z *okręgami grodowymi*. Najniższa jednostka organizacyjna zwana *włością* składała się z kilku *lauksów* (pól)[26]. Natomiast Gerard Labuda wymienia jako najmniejszą jednostkę terytorialną *pulka*, w jej skład wchodziła wieś, osada (*kaymis*) oraz pola uprawne (*lauks*). Większa ilość takich *pulk* tworzyła jednostkę terytorialną wyższego rzędu – *małą ziemię* (łac. *territorium, terrula*). Całe plemię zamieszkiwało natomiast ziemię (łac. *terra*)[27]. Ostatnio w tej kwestii wypowiadał się Gricha Vercamer[28]. Podjął on próbę wyjaśnienia podziału geograficzno-politycznego ziem pruskich na podstawie zachowanego nazewnictwa w krzyżackich źródłach pisanych (dokumentach) dotyczących komturstwa królewieckiego. Przeanalizował on takie nazwy jak: *terra*, *pulka*, *moter*, *campus feld/veld lauks* (staropruskie *Feld* – pole), *villa* – *dorf* – *caymis* (staropruska *Dorf* – wieś) i *familiae*. *Pulka*, zgodnie z poglądami Reinharda Wenskusa[29], uznał za abstrakcyjną jednostkę polityczną (związek polityczno-administracyjny), a nie teren osiedleńczy. Podobnie niemożliwym do precyzyjnego zdefiniowania jest według niego termin *terra* oraz *pole*, które „nie pasuje *per se* jako określenie najmniejszej jednostki administracyjnej" i było raczej specyficzną instytucją nobilów pruskich. Autor ten zwrócił też uwagę, że dla

[23] Pollakówna 1958: 164-165; Powierski 1996: 157.
[24] Porównaj poglądy zgłoszone przez następujących badaczy: Toeppen 1858; Łowmiański 1932, 1935, 1985; Powierski 1965a, 1970, 1981; Biskup i Labuda 1986.
[25] Łowmiański 1985: 10.
[26] Powierski 1981: 80; 1990: 96.
[27] Labuda 1986: 70-71.
[28] Vercamer 2011.
[29] Wenskus 1986.



Ryc. 2. Pogranicze pomorsko-pruskie w okresie misji (1207-1233) (wg Powierskiego 1965a)
Fig. 2. Pomeranian-Prussian borderland in the mission period (1207-1233) (according to Powierski 1965a)

określenia podstawowej jednostki administracyjnej dla Sambii najlepiej pasuje termin *moter*.

Przedstawione powyżej rekonstrukcje struktur osadnictwa pruskiego, a także zaproponowane schematy wewnętrznego podziału poszczególnych plemion i ziem pruskich oraz wskazane domeny osadnictwa słowiańskiego i jego charakterystyka, nie zawsze pokrywały się z obrazem uzyskanym na podstawie analizy źródeł archeologicznych. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że główną bazą źródłową tych analiz były stosunkowo późne relacje kronikarskie, w których trudno doszukać się informacji dotyczących młodszych faz wczesnego średniowiecza. Okoliczności te sprawiły, że w badaniach nad wymienionymi powyżej zagadnieniami podstawowego znaczenia nabrały źródła archeologiczne.

Ważne miejsce w dyskusji dotyczącej problematyki osadnictwa omawianego terenu we wczesnym średniowieczu, tak na gruncie historii jak i archeologii, zajmowała kwestia lokalizacji i charakteru Truso oraz miejsca misji pruskiej św. Wojciecha. Dotyczące tych zagadnień źródła pisane stanowiły podstawę wyjściową wszelkich prowadzonych w tym zakresie studiów[30].

Pierwsza z tych kwestii została już w dużym stopniu rozwiązana dzięki odkryciom archeologicznym[31]. Problematyka powstania Truso, szczególnie w pracach

[30] Np. Haftka 1975; Mielczarski 1963: 3-36, 1967, 1992: 143-158; J. Okulicz-Kozaryn i Ł. Okulicz-Kozaryn 1994: 243-255; Labuda 1987-1988; Powierski 1966: 559-584, 1993: 375-389; Urbańczyk 1998b: 11-18.
[31] Jagodziński 2010 – tam starsza literatura.

archeologów niemieckich, powszechnie łączona była ze Skandynawami i kolonizatorskim charakterem ich osadnictwa w rejonie ujścia Wisły. Chronologia, znaczenie i zakres terytorialny tego zjawiska był szeroko dyskutowany również wśród archeologów i historyków polskich. Dopiero jednak odkrycie i przebadanie części osady Truso, a także znaczny postęp badań dotyczących okresu wikińskiego w całym basenie Morza Bałtyckiego, stworzył podstawy do bardziej szczegółowych ustaleń w tym względzie[32].

Grodzisko w Myślęcinie

Z emporium Truso łączono wcześniej grodzisko w Myślęcinie (*Meislatein*), st. 2[33]. Obiekt ten, posiadający lokalną nazwę *Burgberg*, położony jest około 400 m na północny zachód od wsi, na porośniętym lasem, południowym krańcu wysokiego i długiego, z natury obronnego cypla o lokalnej nazwie *Schlangenberg/Wężowa Góra* (ryc. 3).

Z trzech stron dostępu do niego broniły wysokie i strome, częściowo uformowane sztucznie zbocza cypla, a od północnego-zachodu obszar grodu odcięty został od pozostałej części cypla głębokim przekopem-fosą (o szerokości około 13 m i głębokości około 4 m) i broniony był przez poprzeczny wał (ryc. 4). Majdan grodu posiadał kształt zbliżony do prostokąta o zaokrąglonych narożnikach – wymiary majdanu około 45 x około 23-25 m. Warto też podkreślić, że u podnóża grodu przebiegał stary szlak komunikacyjny prowadzący wzdłuż zachodniej i północnej krawędzi Wysoczyzny Elbląskiej w kierunku Sambii. Badania przeprowadzone na tym obiekcie w 1925 i 1926 roku przez Maxa Eberta i Bruno Ehrlicha pozwoliły wydatować go na okres „wikińsko-staropruski", tzn. na dość szeroki przedział czasowy zawierający się od IX do XII/XIII wieku, przy czym – jak stwierdził Ebert: starsze warstwy okresu wikińsko-staropruskiego odpowiadają „epoce Truso" (IX i X wiek), tj. czasowi, kiedy przebywał tutaj Wulfstan[34]. Niestety, nie opublikowano żadnego materiału zabytkowego z grodziska, w tym zwłaszcza ceramiki. Być może materiał ceramiczny z grodziska był analogiczny do ceramiki naczyniowej znalezionej w obrębie budynków odkrytych w wykopach (nr VII, VIII i XI) założonych na osadzie wczesnośredniowiecznej położonej u podnóża grodu (ryc. 3 – wykopy oznaczono kolorem czerwonym; ryc. 5),

Koncepcja lokalizacji Truso w Myślęcinie bazowała na odnalezionych w okolicy tej miejscowości licznych stanowiskach archeologicznych pochodzących z kilku epok, od okresu lateńskiego do wczesnego średniowiecza. Wyraźna tradycja ciągłości osadnictwa związanego z jednej strony z handlem bursztynem, z drugiej zaś z rozwiniętym osadnictwem grodowym, a także z nadmorskim położeniem tego regionu, już same w sobie według Maxa Eberta wskazywały na wyjątkowość tego terenu, zaś datowanie grodziska w Myślęcinie oraz podnoszone przez niego podobieństwo całego kompleksu osadniczego do planu urbanistycznego Birki i Hedeby były wystarczającymi argumentami dla wskazania go jako poszukiwanego Truso. Dalsze rozważania tego uczonego były konsekwencją tak sformułowanego założenia – wskazał on na gród strażniczy (Myślęcin – *Burgberg*), dla którego wprowadził śladem zapisów źródłowych dotyczących Birki[35] nazwę *Praefectus Trusonis*, wskazał też na ślady umocnień obronnych na naturalnych kolistych wzgórzach położonych w bezpośredniej bliskości grodu strażniczego o lokalnych nazwach *Ochsenberg, Goldberg i Sandberg* (ryc. 3), których zadaniem było, podobnie jak miało to miejsce w Birce, „zabezpieczenie pokoju w miejscu targowym". Wczesne datowanie grodziska w Myślęcinie (na VIII/IX-X wiek) potwierdziły weryfikacyjne badania wykopaliskowe prowadzone w 1983 roku przez Antoniego Pawłowskiego, chociaż również w tym przypadku nie opublikowano materiału ceramicznego. Gdyby potwierdziło się takie datowanie, byłby to jeden z najstarszych grodów na zachodniej rubieży osadnictwa pruskiego. W trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych przez Pawłowskiego ujawniono ponadto interesujące konstrukcje kamienne wału obronnego oraz relikty kamiennych konstrukcji na majdanie[36]. Wprawdzie koncepcja lokalizacji Truso w Myślęcinie została odrzucona przez krytykę, jednak z uwagi na datowanie grodziska zbieżne z datowaniem odkrytego już emporium należałoby je być może rozpatrywać jako prawdopodobną siedzibę „Pana z Truso". Jest to zagadnienie niezmiernie ważne dla określenia zależności między osadą handlową a elitą społeczną, co w konsekwencji może dać odpowiedź na ogólniejsze pytanie: czy emporia były niezależne od regionalnych władców, czy też kontrolowali oni rzemiosło i handel[37]. Jeśli przyjmiemy, że „siedziba Pana" z Truso znajdowała się w Myślęcinie lub na jednym z licznych grodów obronnych znanych nam z Wysoczyzny Elbląskiej, położonych bezpośrednio na północ od emporium, wówczas samo Truso należałoby włączyć do bałtyjskiej strefy osadniczej – słowiańskie grody obronne położone były zbyt daleko. Te zagadnienia wiążą się z kolei ze strukturą terytorialną ziem pruskich. W kontekście rozpatrywanej w tym artykule problematyki najbardziej interesujące są zanotowane przez Wulfstana informacje dotyczące tej właśnie kwestii:

Þæt Estland is swyðe mycel, ond þær bið swyðe **manig burh**, ond on ælcere byrig bið **cyning**. Ond þær bið swyðe mycel hunig ond fiscnað, ond se cyning ond þa ricostan men drincað myran meolc ond þa unspedigan ond þa þeowan drincað medo. Þær bið swyðe mycel gewinn betweonan him. Ond ne bið ðær nænig ealo gebrowen mid Estum, ac þær bið medo genoh.

[32] Zob. m. in. Łosiński 1994, 1997; Callmer 1994; Duczko 2000: 23-44; Jagodziński 2008; Englert i Trakadas (red.) 2009.

[33] Ebert 1926.

[34] Ebert 1927: 109-117; zob. też Ehrlich 1932.

[35] W *Vita Anskarii* Rimberta znajdujemy określenie „*Praefectus vici et consiliarius regis*" dla Birki *i Comes* o nazwie *Hovi* dla Hedeby – Rimbert, *Vita Anskarii*, cap. 11; 19; 31.

[36] Pawłowski 1987a: 75, 1991: 170-172.

[37] W tej kwestii zob.: Lübke 2001: 177-251.

[Kraj Estów jest bardzo duży i jest tam **dużo miast**, a w każdym mieście jest **król**. A jest tam dużo miodu i rybitwy. A król i najmożniejsi piją kobyle mleko, ubodzy zaś i niewolni piją miód. Jest tam między nimi dużo wojen. A u Estów nie warzy się żadnego piwa, lecz miodu jest tam dużo][38].

Już w pierwszym zdaniu zacytowanego powyżej opisu kraju Estów/Prusów otrzymaliśmy ważną informację o strukturze bezpośredniego zaplecza osady Truso, które stanowiły w dużej części domeny estyjskie/pruskie. Najbardziej zagadkowym i wielokrotnie dyskutowanym w literaturze przedmiotu jest tu staroangielski wyraz „**burh**" – powszechnie tłumaczony jako miasto lub gród/forteca. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych od wielu dziesiątków lat na obszarze bliższego i dalszego zaplecza osady Truso[39] nie doprowadziły do odkrycia chociażby jednego miejsca (poza samym Truso), które można byłoby identyfikować z miastem w sensie dużej aglomeracji, ograniczonej przestrzennie i będącej wielofunkcyjnym ośrodkiem o znaczeniu ponadlokalnym. W tej sytuacji zwrócono uwagę na co prawda niewielką ilościowo (szczególnie dla interesującego nas w kontekście relacji Wulfstana, końca wieku IX), ale zupełnie nową jakościowo kategorię obiektów osadniczych, które pojawiły się na obszarach osadnictwa pruskiego. Chodzi tu o grody obronne, w których również próbowano upatrywać odpowiedników Wulfstanowych „**manig burh**" – licznych miast/grodów. Również i w tym przypadku trudno znaleźć realne przesłanki pozwalające przyjąć taką hipotezę. Przede wszystkim dla końca IX wieku możemy wskazać co najwyżej kilka takich obiektów, których datowanie nie budzi większych zastrzeżeń – chodzi tu o omówione powyżej grodzisko w Myślęcinie, a także grodziska w Bielanach Wielkich (*Gr. Bieland*), gm. Elbląg, Bogdanach (*Sonnenberg*), gm. Frombork, Jordankach (*Jordansdorf, Jordanken*), gm. Stary Targ, Kwietniewie (*Blumenau, Königs Blumenau*), gm. Rychliki, st. 1, Kwietniewie (*Blumenau, Königs Blumenau*), gm. Rychliki, st. 2 i Tolkmicku (*Tolkemita*), gm. *loco* (ryc. 6).

Czy niewielkie rozmiary tych grodów (stacjonować w nich mogło od kilkunastu do kilkudziesięciu zbrojnych – dotyczy to zapewne także grodów w Bogdanach i Tolkmicku, jeśli uwzględnimy odkryte tam fazy osadnicze) i ich wybitnie strażniczy charakter wykluczają możliwość traktowania ich jako siedzib wodzów – u Wulfstana „**cyning**"?

Relikty tego typu założeń posiadają w większości czytelne do dziś formy terenowe i już dość wcześnie zwróciły uwagę archeologów. W porównaniu z osadami prowadzono w obrębie tych stanowisk znacznie więcej badań wykopaliskowych (głównie sondażowych). Na niektórych grodziskach wykonano też szersze prace badawcze, dzięki czemu można obecnie ustosunkować się do wielu kwestii związanych z chronologią oraz typologią tych obiektów. Na obszarze zajętym przez osadnictwo pruskie dominują niewielkie grody strażnicze typu cyplowego. Wznoszono je stosunkowo małym nakładem pracy, wykorzystując w sposób doskonały naturalne warunki terenowe. W większości pod lokalizację grodów wybierano naturalne cyple morenowe o stromych zboczach, które odcinano od nasady wysoczyzn głębokimi przekopami. Na prawym brzegu rzeki Dzierzgoń, w rejonie Pasłęka oraz na Wysoczyźnie Elbląskiej, występuje duża ilość takich grodów strażniczych, datowanych jednak w większości na XII-XIII wiek. Tworzyły one podstawową strukturę obronną Prusów, charakterystyczną dla „zamkniętego" typu osadnictwa. Przypuszczać można, że grody te lokowane były na granicy poszczególnych włości, ziem czy – patrząc szerzej – terytoriów plemiennych. Prawdopodobnie dysponowały one stałymi załogami, kontrolując drogi oraz przejścia graniczne. Jak wykazały ostanie badania, przy licznych grodziskach zachowały się do chwili obecnej stare drogi w postaci przekopów, grobli bądź dłuższych fragmentów wytyczonych i zniwelowanych szlaków komunikacyjnych. Jest to bardzo ważne odkrycie pozwalające na szczegółową rekonstrukcję układów drożnych, będących istotnym elementem struktury osadniczej Prusów[40].

Grodzisko w Kwietniewie

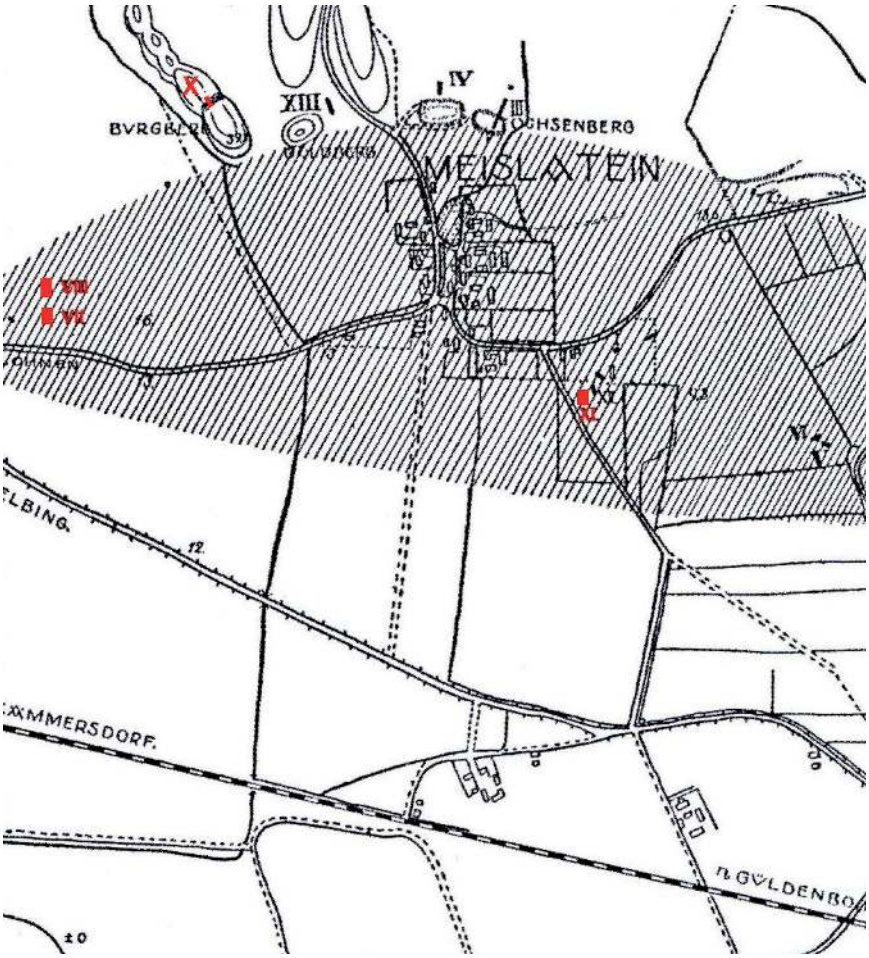
Jako przykład czytelnego do dziś wczesnośredniowiecznego szlaku komunikacyjnego można wskazać drogę przebiegającą u podnóża grodu w Kwietniewie (*Blumenau, Königs Blumenau*), gm. Rychliki, st. 1 (ryc. 7). Zachowało się tu najwięcej elementów konstrukcyjnych pokazujących ogrom prac, jakie musiały być zrealizowane przy jej budowie. Ze względu na specyficzne warunki terenowe konieczne było wykonanie wielu przekopów przez wysokie cyple oraz usypanie kilku grobli w miejscach największych obniżeń i kotlin. Trakt ten kontrolowany był przez gród strażniczy, usytuowany w bardzo dogodnym ze względów obronnych miejscu – na wysokim cyplu, między dwoma głębokimi dolinami-jarami. Ma on kształt owalny, o wymiarach 70 x 40 m. Od strony południowej teren grodziska został odcięty od pozostałej części cypla głębokim na około 10 metrów przekopem o bardzo stromych zboczach.

W przekopie tym biegnie opisany powyżej trakt, który w kierunku wschodnim rozwidla się, zmierzając jednym ramieniem do emporium handlowego Truso i dalej starym szlakiem wzdłuż krawędzi Wysoczyzny Elbląskiej

[38] Tłumaczenie na język polski: Labuda 1961.

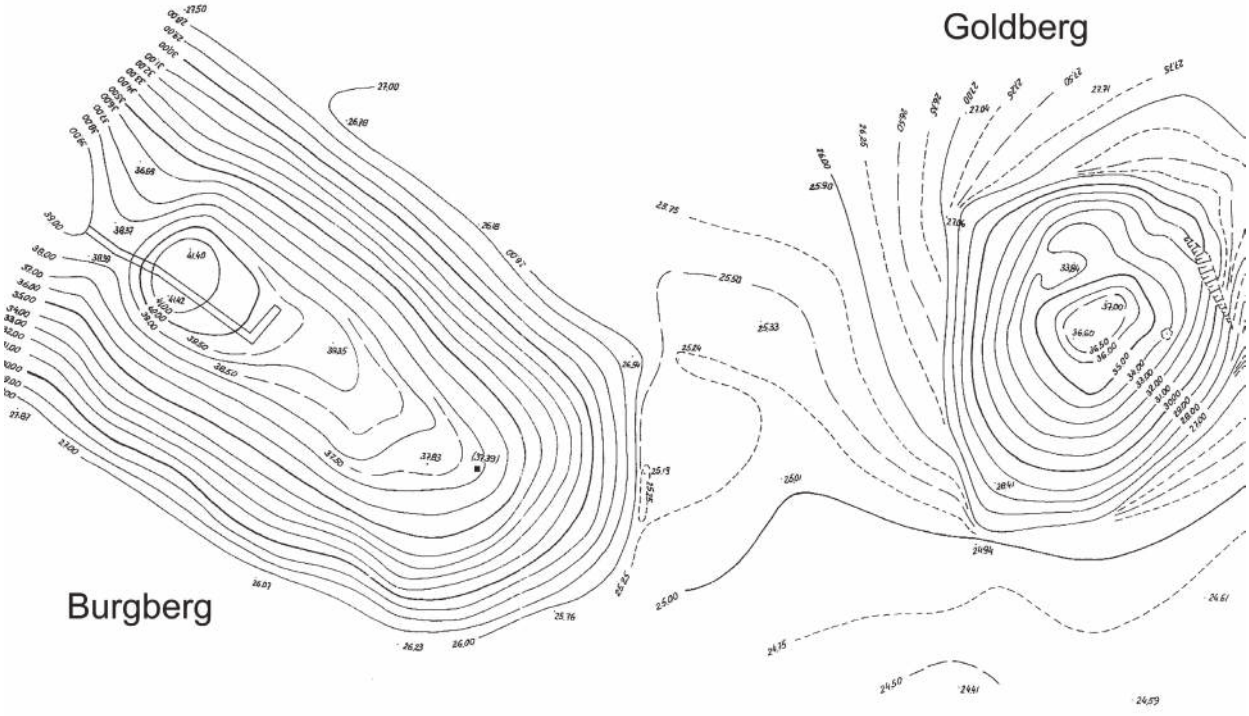
[39] Zob. w tej kwestii: Jagodziński 1997.

[40] W tym miejscu chciałbym zwrócić uwagę na wiele innych grodzisk znanych z terenu ziem pruskich, gdzie znajdujemy często informacje o częściowym ich zniszczeniu przez współczesną drogę/szosę. Moim zdaniem należałoby wziąć pod uwagę strażniczy charakter pruskich grodów i właśnie w przypadku nowożytnych dróg, które niewątpliwie naruszyły pierwotną substancję grodzisk, należałoby upatrywać starych szlaków komunikacyjnych, które zostały rozbudowane w okresie późniejszym/nowożytnym – stąd zniszczenia grodzisk. Mielibyśmy w tym przypadku dodatkowe dane dla rekonstrukcji układów drogowych/szlaków komunikacyjnych kontrolowanych przez grody strażnicze, co w jakimś stopniu przybliżyłoby nas do odtworzenia struktury osadniczej Prusów.



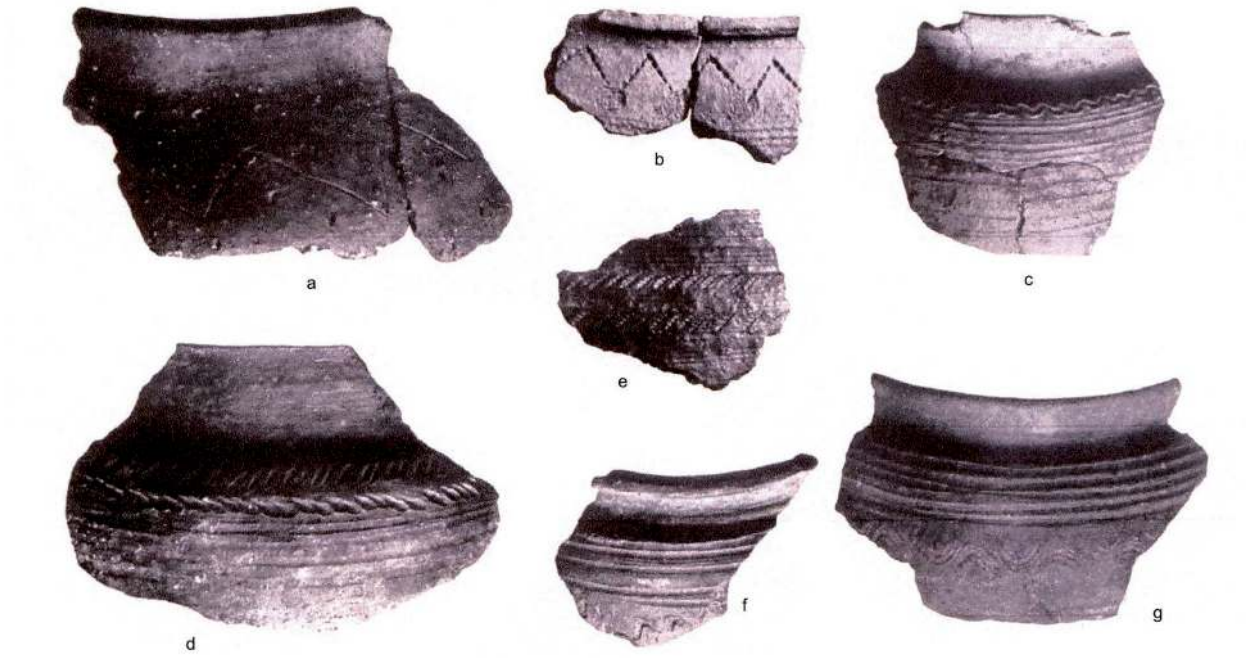
Ryc. 3. Okolice wsi Myślęcin. Szrafurą zaznaczono zasięg wielokulturowej osady (okres przedrzymski, okres wpływów rzymskich, okres wikińsko-późnopruski), opisano grodzisko st. 1 (*Burgberg*) oraz wzniesienia obronne (*Goldberg, Ochsenberg*) (wg M. Eberta, 1926). Na czerwono zaznaczono omawiane w pracy wykopy badawcze

Fig. 3. The surroundings of Myślęcin village. The hachure marks the range of multicultural settlement (pre-Roman period, Roman influence period, Viking - late Prussian period), depicted are: the stronghold on site 1 (*Burgberg*) and defense mounds (*Goldberg*, *Ochsenberg*) (according to M. Ebert, 1926). The research trenches described in the article are marked with red colour.



Ryc. 4. Plan warstwicowy grodziska w Myślęcinie, st. 1 (*Burgberg*) z zaznaczonym wykopem badawczym A. Pawłowskiego. Od strony wschodniej grodziska – obronne(?) wzniesienie o ekspozycji okrężnej (*Goldberg*) (źródło: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu)

Fig. 4. Contour-line plan of the stronghold at Myślęcin, site 1 (*Burgberg*), with A. Pawłowski`s trench marked. From the eastern side of the stronghold – the defense (?) mound with circular exposition (*Goldberg*) (source: The Provincial Conservator's Office in Olsztyn, Elbląg Division)



Ryc. 5. Przykłady ceramiki wczesnośredniowiecznej odkrytej w trakcie badań osady podgrodowej w Myślęcinie (źródło: Ebert 1926, tabl. 18)
Fig. 5. The examples of Early Medieval pottery discovered during the examinations of settlement neighbouring the stronghold at Myślęcin (source: Ebert 1926, plate 18)

na Sambię, drugim zaś odgałęzieniem kieruje się bezpośrednio na wschód, w głąb terytoriów plemiennych Prus. W kierunku zachodnim trakt ten zmierza ku wczesnośredniowiecznej przeprawie przez rzekę Dzierzgoń, którą stanowił zapewne drewniany pomost – nie był to pomost z okresu wpływów rzymskich[41], a hipotetycznie wskazany przez autora pomost wczesnośredniowieczny. Przesłanką do takiego stwierdzenia jest ustalony przebieg drogi lądowej wiodącej od grodziska w Kwietniewie, st. 1 w kierunku doliny rzeki Dzierzgoń. Wylot tej drogi, biegnącej prostopadle do rzeki, znajduje się prawdopodobnie przy północnym krańcu obecnej wsi Święty Gaj, gdzie wcina się głębokim przekopem, na odcinku kilkuset metrów, w stromą krawędź wzniesień górujących nad doliną tej rzeki. W przekopie tym biegnie obecnie używana droga polna. Być może jej przedłużenie wyznacza nam miejsce, gdzie należałoby szukać owej hipotetycznej przeprawy.

Na grodzisku tym, w 1994 roku, przeprowadzono badania sondażowe w ramach programu *Adalbertus*. Przy południowym skraju grodu, wznoszącym się nad przekopem, w którym biegnie droga, odsłonięto fragment konstrukcji głównej wieży strażniczej, która zbudowana została na sztucznie usypanym wzniesieniu. Odsłonięto też fragment drewnianej konstrukcji przekładkowej dookolnego wału obronnego. Ogółem odkryto 37 fragmentów ceramiki, z czego 2 fragmenty to wylewy, a dwa inne to fragmenty den. Pozostałe fragmenty ceramiki to głównie skorupy części środkowej naczyń. Większość fragmentów ceramiki określono jako pozostałości po ręcznie lepionych naczyniach z widocznymi na powierzchni różnokierunkowymi zagładzeniami. Część ceramiki to pozostałości po naczyniach wykonanych na kole garncarskim techniką ślizgowo-taśmową. Wszystkie fragmenty ceramiki posiadały dwu- lub trójbarwny wypał i gruboziarnistą domieszkę tłucznia skalnego. Technologicznie są one zbliżone do ceramiki odkrytej w Truso.

Na podstawie znalezionej ceramiki, wśród której wystąpiły fragmenty naczyń lepionych ręcznie (GT I) oraz wykonanych na kole (GT III/GT V), a także na podstawie datowania radiowęglowego ^{14}C, wiek odsłoniętych nawarstwień oszacowano na VIII/IX – X/XII stulecie[42].

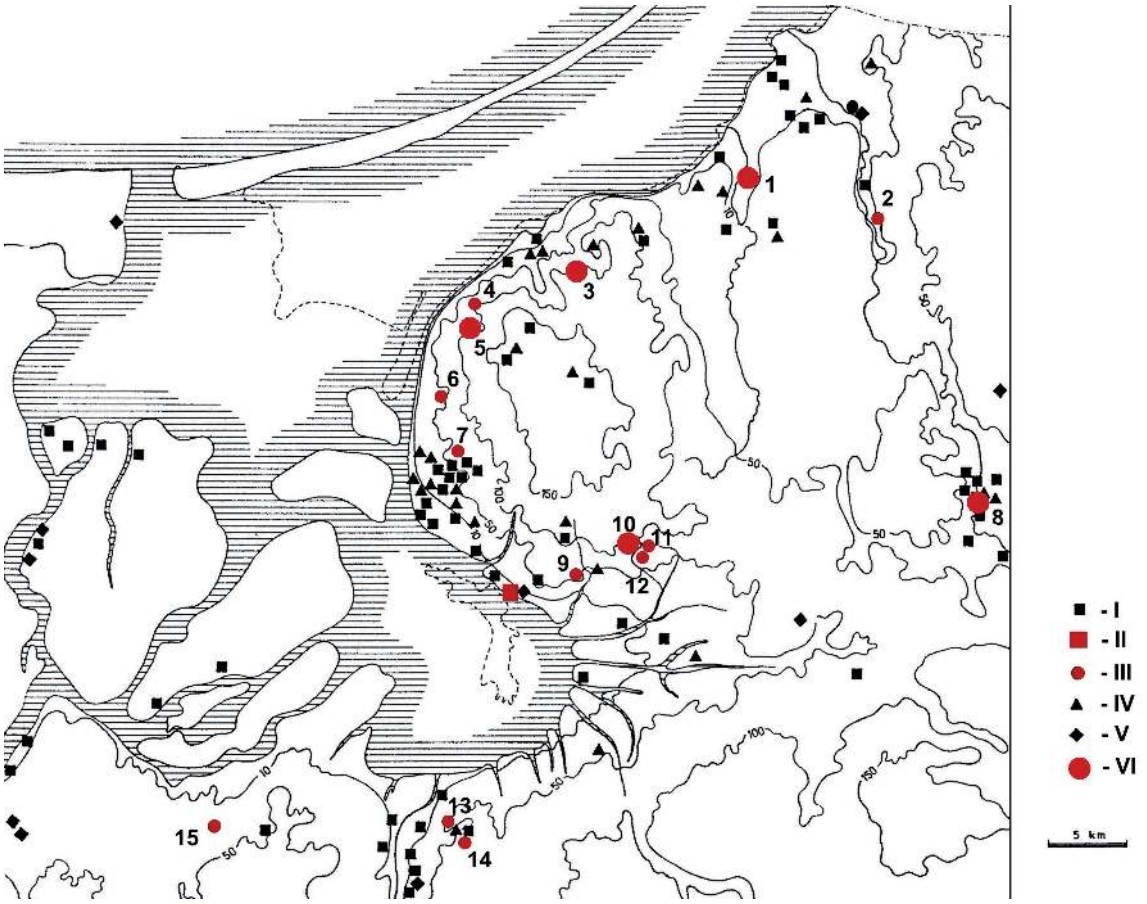
Gród w Kwietniewie, st. 1 łączony jest ze znanym ze źródeł pisanych *„urbs Cholinum"*, w pobliżu którego męczeńską śmiercią zginął św. Wojciech [43]. Ta kwestia, wobec wyczerpania się możliwości studiów historycznych, czekała na wsparcie archeologii. Rezultaty prac badawczych wykonanych w ramach programu *Adalbertus* stworzyły podstawy do nowego spojrzenia na tę kwestię oraz umożliwiły podjęcie prób bardziej szczegółowego umiejscowienia wydarzeń i obiektów zanotowanych w źródłach pisanych[44]. Stan badań nad tymi zagadnieniami został podsumowany na sympozjum naukowym, które odbyło się w elbląskim Muzeum we wrześniu 1997 roku,

[41] Zob. Sadowska-Topór 1999a.

[42] Jagodziński 1994, 1997: 160-161; Michczyńska 1995; Stasiełowicz 1998: 199-207.

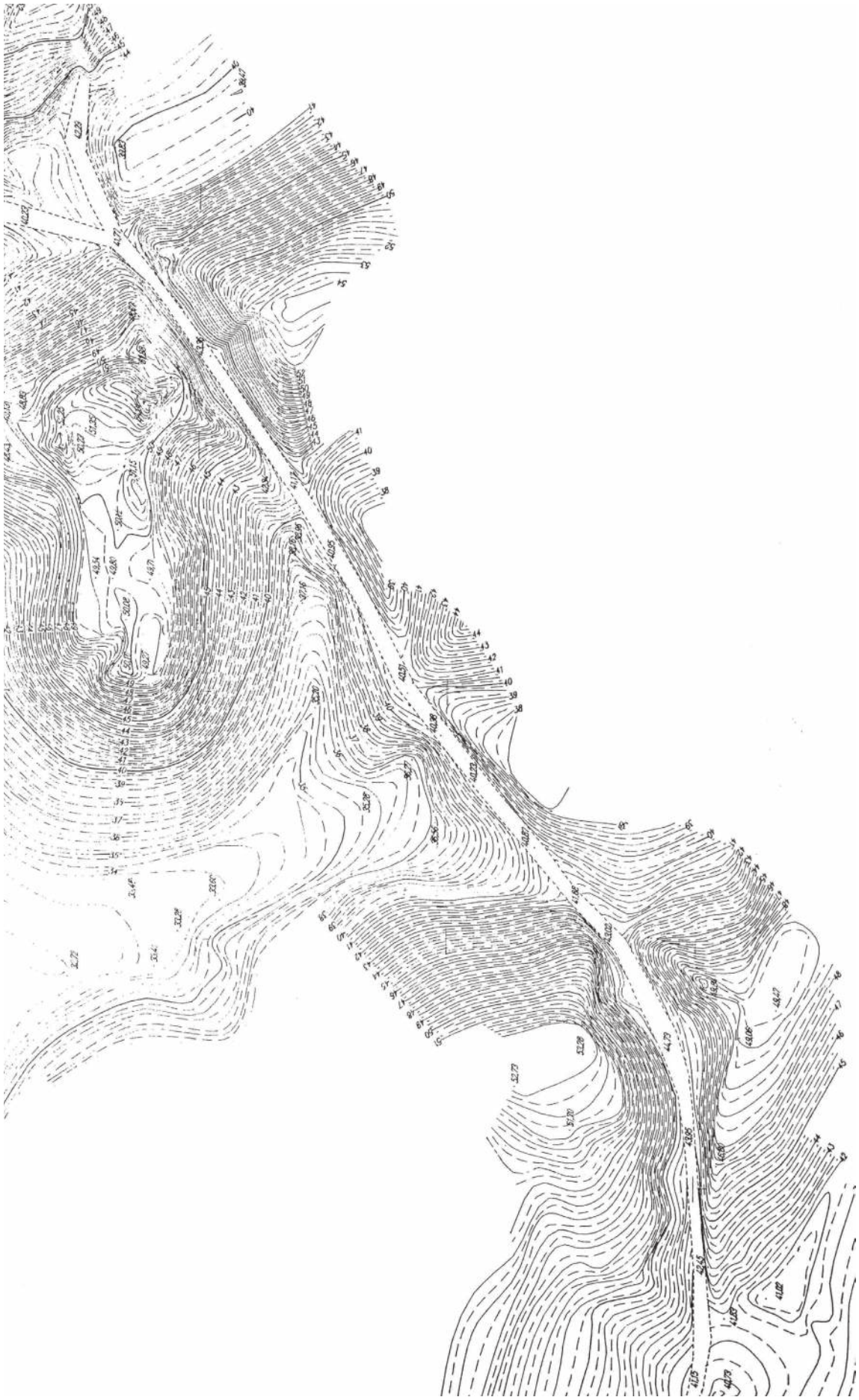
[43] Mielczarski 1967.

[44] Urbańczyk 1998a: 7-9, 1998b: 11-18.



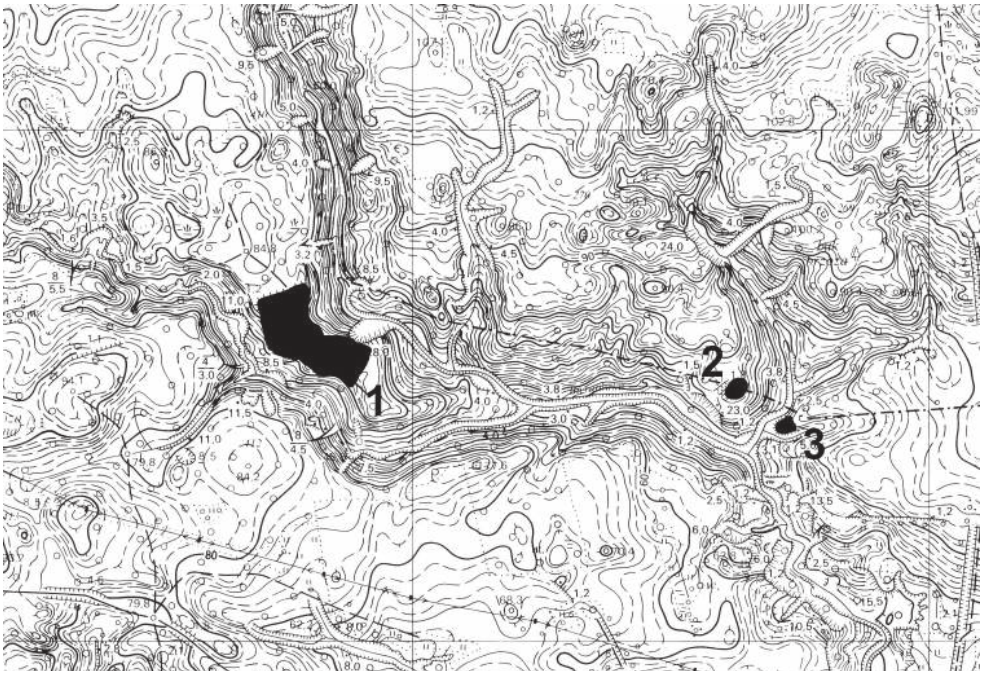
Ryc. 6. Osadnictwo wczesnośredniowieczne na wschód od dolnej Wisły na tle zrekonstruowanej hydrografii (wg Jagodzińskiego 1993)
Legenda:
I – osada; II – Truso; III – gród strażniczy/*propugnaculum*; IV – cmentarzysko; V – skarb monet; VI – gród siedziba władcy/*castrum*;
1 – Bogdany, gm. Frombork, st. 1 (VII – VIII-X wiek; XIII-XIV wiek – *castrum*/siedziba pana-władcy); 2 – Gronowo, gm. Braniewo, st. 1 (XI-XIII wiek – *propugnaculum*/gród strażniczy); 3 – Tolkmicko, gm. *loco*, st. 1 (400-125 p.n.e.; VI-IX/X wiek; XI-XIII wiek – *castrum*/siedziba władcy); 4 – Łęcze, gm. Tolkmicko, st. 1 (400-250 p.n.e.; IX-X? wiek; XI-XIII wiek – *propugnaculum*/gród strażniczy?); 5 – Łęcze, gm. Tolkmicko, st. 4 (wczesne średniowiecze – *castrum*/siedziba władcy?); 6 – Zawiszyn, gm. Elbląg, st. 1 (wczesne średniowiecze – *propugnaculum*/gród strażniczy?); 7 – Bielany Wielkie, gm. Elbląg, st. 1 (VI-IX wiek; XII-XIII wiek – *propugnaculum*/gród strażniczy?); 8 – Gładysze, gm. Wilczęta, st. 1 (wczesne średniowiecze – *castrum*/siedziba władcy?); 9 – Myślęcin, gm. Elbląg, st. 2 (IX-XIII wiek – *propugnaculum*/gród strażniczy – kontrola szlaku komunikacyjnego); 10 – Weklice, gm. Elbląg, st. 1 (IX-XI? wiek; XII-XIII wiek – *castrum*/siedziba władcy); 11 – Weklice, gm. Elbląg, st. 2 (XII-XIII wiek – gród strażniczy, „Strażnik" – kontrola szlaku komunikacyjnego); 12 – Weklice, gm. Elbląg, st. 4 (XII-XIII wiek – gród strażniczy?; gród służebny?); 13 – Kwietniewo, gm. Rychliki, st. 1 (IX-XII wiek – *propugnaculum*/gród strażniczy – blokada drogi); 14 – Kwietniewo, gm. Rychliki, st. 2 (wczesna epoka żelaza; okres wpływów rzymskich; X-XIII wiek – *propugnaculum*/gród strażniczy – blokada drogi); 15 – Jordanki, gm. Stary Targ, st. 1 (VII/VIII-XII wiek – *propugnaculum*/gród strażniczy – blokada drogi)

Fig. 6. Early Medieval settlement east of the lower Vistula river, on the background of reconstructed hydrography (according to Jagodziński 1993)
Legend:
I – settlement; II – Truso; III – guarding stronghold/*propugnaculum*; IV – cemetery; V – hoard of coins; VI – stronghold ruler's seat/*castrum*;
1 – Bogdany, Frombork commune, site 1 (7th – 8th-10th century; 13th-14th century – *castrum*/ruler's seat); 2 – Gronowo, Braniewo commune, site 1 (11th-13th century – *propugnaculum*/guarding stronghold); 3 – Tolkmicko, Tolkmicko commune, site 1 (400-125 BC; 6th-9th/10th century; 11th-13th century – *castrum*/ruler's seat); 4 – Łęcze, Tolkmicko commune, site 1 (400-250 BC; 9th-10th? century; 11th-13th century – *propugnaculum*/guarding stronghold?); 5 – Łęcze, Tolkmicko commune, site 4 (Early Medieval – *castrum*/ruler's seat?); 6 – Zawiszyn, Elbląg commune, site 1 (Early Medieval – propugnaculum/guarding gord?); 7 – Bielany Wielkie, Elbląg commune, site 1 (6th-9th century; 12th-13th century – *propugnaculum*/guarding stronghold?); 8 – Gładysze, Wilczęta commune, site 1 (Early Medieval – *castrum*/ruler's seat?); 9 – Myślęcin, Elbląg commune, site 2 (9th-13th century – *propugnaculum*/guarding stronghold – communication route control); 10 – Weklice, Elbląg commune, site 1 (9th-11th? century; 12th-13th century – *castrum*/ruler's seat); 11 – Weklice, Elbląg commune, site 2 (12th-13th century – guarding stronghold, „Watchman" – communication route control); 12 – Weklice, Elbląg commune, site 4 (12th-13th century – guarding stronghold?; servicing stronghold?); 13 – Kwietniewo, Rychliki commune, site 1 (9th-12th century – *propugnaculum*/guarding stronghold – blockage of the route); 14 – Kwietniewo, Rychliki commune, site 2 (Early Iron Age; Roman Influence Period; 10th-13th century – *propugnaculum*/guarding stronghold – blockage of the route); 15 – Jordanki, Stary Targ commune, site 1 (7th/8th-12th century – *propugnaculum*/guarding stronghold – blockage of the route)



Ryc. 7. Plan warstwicowy grodziska i drogi – Kwietniewo, st. 1 (źródło: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu)
Fig. 7. Contour-line plan of the stronghold and the route – Kwietniewo, site 1 (source: The Provincial Conservator's Office in Olsztyn, Elbląg Division)

a poświęcone było problematyce pogranicza polsko-pruskiego w czasach św. Wojciecha[45]. Sympozjum obejmowało szeroki zakres tematów, które zaprezentowano w dwóch blokach programowych. Pierwszy z nich dotyczył wyników badań archeologicznych i geologicznych na pograniczu słowiańsko-pruskim[46], drugi zaś związany był z wynikami studiów historycznych związanych z osobą św. Wojciecha i trasą jego podróży misyjnej[47]. Była to zatem próba skonfrontowania najnowszych dokonań archeologów i przyrodników z ustaleniami historyków.



Ryc. 8. Grodziska w Weklicach (st. 1, st. 2 i st. 3) zaznaczone na mapie w skali 1: 10000
Fig. 8. Strongholds at Weklice (site 1, site 2 and site 3), marked on a map scaled 1: 10000

Wracając do grodu *Cholinum*, tereny na które najczęściej wskazywano jako cel podróży św. Wojciecha to pogranicze polsko-pruskie w rejonie rzeki Dzierzgoń i omówionego powyżej grodziska w Kwietniewie, st. 1. Zarówno datowanie grodziska, jak również jego kształt, usytuowanie w terenie i zachowane konstrukcje obronne są zadziwiająco zbieżne z opisanym w „*Passio Sancti Adalberti*" grodem, gdzie zatrzymano misjonarzy. Przyjmując zatem pogląd, że misja św. Wojciecha miała miejsce na pograniczu polsko-pruskim[48], w świetle dość dobrze rozpoznanych w chwili obecnej struktur osadniczych, jakie istniały we wczesnym średniowieczu między Wisłą a Pasłęką, rejon grodu w Kwietniewie uznać należy za najbardziej obecnie udokumentowane miejsce wyprawy misyjnej i śmierci św. Wojciecha. Dodać należy, że odkryty w tym rejonie, w pobliżu miejscowości Mokajmy (*Storchnest*), gm. Rychliki skarb monet arabskich[49] oraz wraki wczesnośredniowiecznych łodzi odkryte w dolinie rzeki Dzierzgoń pod Bągartem (*Baumgarth*)[50] poświadczają duże znaczenie tego rejonu również w okresie istnienia i największego rozkwitu Truso. Analogiczną sytuację mamy w przypadku drogi przebiegającej u podnóża drugiego grodu w Kwietniewie, st. 2. Także i ten szlak drożny kieruje się w stronę kolejnego pomostu na rzece Dzierzgoń w pobliżu miejscowości Mokajmy, położonego około 2,5 km na południe od pomostu pierwszego. Podobne drogi zachowały się też w pobliżu grodów w Bogdanach (*Sonnenberg*), gm. Frombork, Łęczu (*Lenzen*), Tolkmicku (*Tolkemit*) i Weklicach (*Wöeklitz*), gm. Elbląg[51].

Kompleks grodzisk w Weklicach

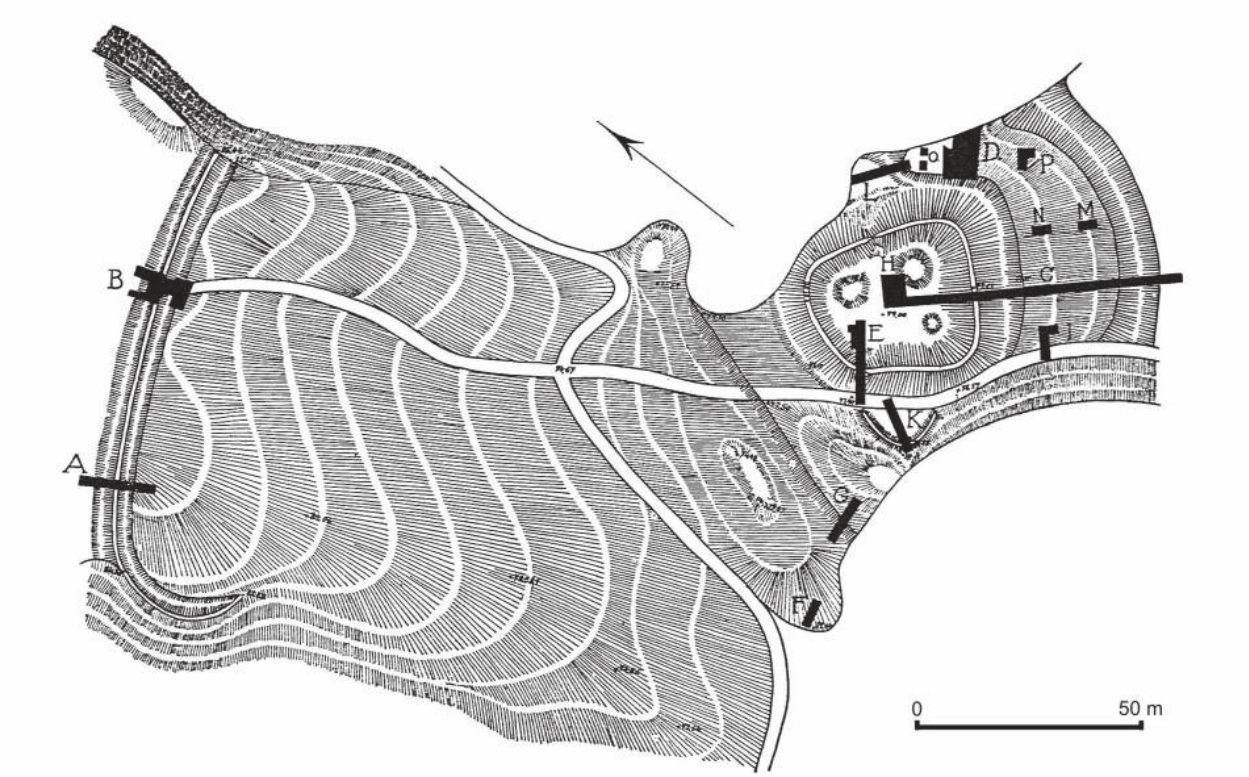
Zespól grodzisk w Weklicach wzbudził duże zainteresowanie już w latach 20. XX wieku. W skład kompleksu wchodzą trzy grodziska – Weklice, st. 1 posiadające lokalną nazwę *Schwedenschanze*, Weklice, st. 2 o lokalnych nazwach *Großer Schlossberg* lub *Strażnik* i Weklice, st. 3 o lokalnej nazwie *Kleiner Schlossberg* (ryc. 8).

Weklice, st. 1

W 1925 roku dość gruntowne badania na stanowisku 1 przeprowadzili Max Ebert i Bruno Ehrlich[52]. Jak napisał Max Ebert, grodzisko to „daje się doskonale, z rzadko spotykaną łatwością zidentyfikować z *Castrum Weklitze* wspomnianym przez Piotra z Dusburga"[53].

Dusburg III 169. *O zburzeniu zamku Weklice oraz innego Gródka:*

[45] Jagodziński (red.) 1999.
[46] Chudziak 1999: 81-98; Jagodziński 1999: 35-79; Kasprzycka 1999: 23-33; J. Okulicz-Kozaryn 1999: 135-142; Ł. Okulicz-Kozaryn 1999: 129-134; Sadowska-Topór 1999b: 99-110; Stasiełowicz 1999: 111-117; Urbańczyk 1999: 119-127.
[47] Labuda 1999: 143-147; Powierski 1999: 149-164; Samsonowicz 1999: 165-168.
[48] W tej kwestii zob. również: Powierski 1966, 1999.
[49] Jagodziński 1997: 158-159.
[50] Conwentz 1895; Łęga 1930: 284-288; Prosnak 1963: 241-272; Smolarek 1969: 11, 272, 342-343; Ossowski 1999: 339-357; Jagodziński 2010: 115-126.
[51] Jagodziński 1997: 23-24, 31-32, 34-35, 79-81, 102.
[52] Ebert 1926.
[53] Ebert 1927: 109.



Ryc. 9. Plan grodziska w Weklicach, st. 1 z zaznaczonymi wykopami badawczymi (wg M. Eberta 1926, tabl. 23)
Fig. 9. The plan of the stronghold at Weklice, site 1, with archaeological trenches marked (according to M. Ebert 1926, plate 22)

„Pogezanie razem z Sudowami i innymi plemionami z Prus zebrali silne wojsko i na początku pierwszego odstępstwa od wiary" (I powstania Prusów, którego początek datuje się na **1242**, zaś koniec na **1249** rok, kiedy to 7 lutego podpisano tzw. Pokój Dzierzgoński – uwaga autora) „zaczęli objeżdżać Pogezanię i Pomeranię, i ilekroć natknęli się tam na chrześcijan, porywali kobiety i dzieci, a resztę zabijali. Następnie podeszli pod zamek elbląski i przystąpili do ataku na niego; i byli tak bardzo skorzy do walki, że o mało nie zdobyliby przedzamcza, gdyby pewien człowiek zwany Wirtel nie przeszył włócznią ich dowódcy. Po jego śmierci w gniewie odjechali ku pewnemu gródkowi" (w oryginale **propugnaculum** – uwaga autora) „położonemu między Rogową (Pasiecka Struga) a Wąską w tym miejscu, gdzie Wąska wpada do jeziora Drużno. Po krótkim szturmie zniszczyli go ogniem, i wyłapali wszystkich ludzi i wymordowali oprócz tych, którzy na łodziach uciekli przez jezioro Drużno. Potem, gdy zauważyli, że wszystko układa się po ich myśli, podeszli pod zamek" (w oryginale **castrum** – uwaga autora) „Weklice (w oryginale **Weklitze** – uwaga autora) położony nad samą rzeką Rogowa i po długim i zażartym szturmie oraz po zaciekłej obronie oblężonych w końcu obrócili go w popiół, a wszystkich ludzi schwytali i wymordowali"[54].

Grodzisko to położone jest w odległości około 1,5 km na północny-zachód od wsi Weklice, na obszernym cyplu, pomiędzy dwoma bezimiennymi strumykami płynącymi głębokimi, o stromych krawędziach wąwozami, stanowiącymi dopływy Wilkowskiej Strugi. Jest to grodzisko wyżynno-cyplowe, trójczłonowe, o bardzo rozbudowanym systemie obronnym. Człon I – pierwotne, najstarsze złożenie grodowe, posiada 2 fosy i 2 wały. Wał wewnętrzny otacza bardzo regularny, kwadratowy majdan. Człon II – rozciąga się na północny-zachód od właściwego grodu. Od północy dostępu do niego bronił długi wał poprzeczny i dwie niewielkie fosy, odcinające cypel od lekko pofalowanego masywu Wysoczyzny Elbląskiej. Człon III – rozciąga się na południowy-wschód od właściwego grodu i zajmuje południowy kraniec cypla (ryc. 9).

W trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku w 1925 roku przez M. Eberta i B. Ehrlicha, na członie I grodziska, w wykopie „C" przecinającym wał obronny, odkryto resztki konstrukcyjne wału w postaci muru kamiennego i drewnianej, spalonej konstrukcji przekładkowej[55]. Resztki muru kamiennego oraz pozostałości spalonej wieży obronnej odkryto natomiast w założonym na zewnątrz wału obronnego wykopie „D"[56]. Ogółem złożono wówczas 13 wykopów badawczych z czego na członie I – 10. Max Ebert wydzielił trzy fazy użytkowania grodu. Faza pierwsza, określona jako przedkrzyżacko-pruska, trwać miała do około 1235 roku; fazę drugą – krzyżacką – zamknięto w ramach od około 1235 roku do czasu między 1260 a 1275 rokiem; krótką fazę trzecią określono ogólnie na czasy po II powstaniu

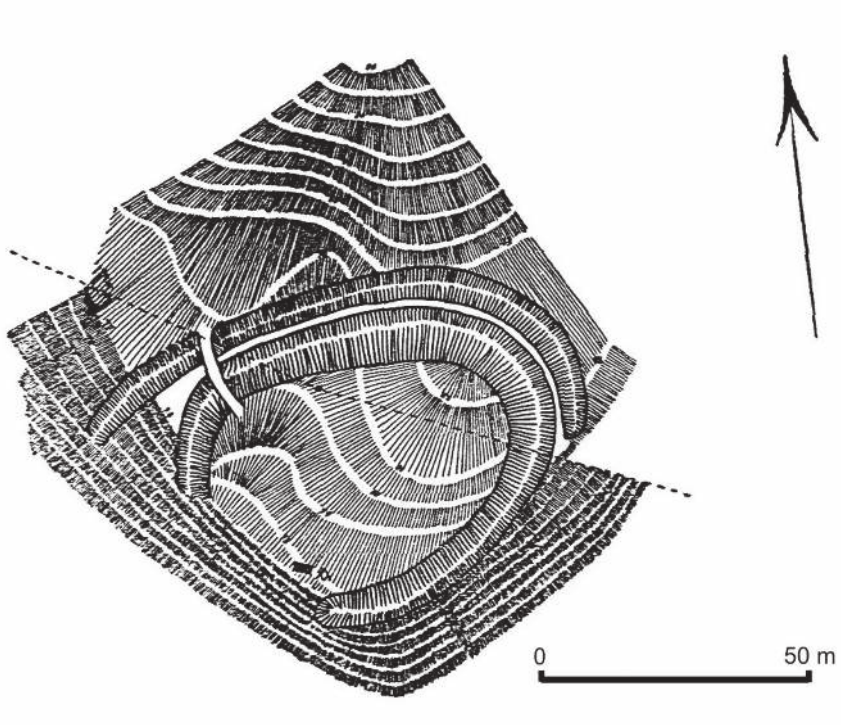
[54] Źródło: *Piotra z Dusburga Kronika Ziemi Pruskiej*. Przetłumaczył Sławomir Wyszomirski. Wstępem i komentarzem opatrzył Jarosław Wenta. Toruń 2004: 138-139.

[55] Ebert 1926: 54, tabl. 28.

[56] Ebert 1926: 60, tabl. 32.

pruskim – w tym czasie forteca miała znaleźć się ponownie w rękach Prusów, ale nie została odbudowana[57].

Badania wykopaliskowe prowadzone na tym obiekcie w 1982 roku przez Antoniego Pawłowskiego objęły człon I i fragment członu III, przylegającego bezpośrednio do najstarszego założenia od południowego-wschodu. W wykopie założonym na majdanie członu I, „pod warstwą współczesnego humusu odkryto bruk kamienny, ściśle ułożony bezpośrednio na stropie glinianego calca". Brak materiału zabytkowego pochodzącego z majdanu oraz jakichkolwiek reliktów zabudowy, a nawet warstwy użytkowej (co stwierdził też Max Ebert podczas swoich wykopalisk) sugeruje, że cała jego powierzchnia, po opanowaniu grodu przez Krzyżaków została wyczyszczona i wybrukowana[58]. Drugi wykop, nawiązujący do wykopu „D" Eberta (zob. ryc. 9), dostarczył znacznie więcej obiektów i materiału zabytkowego. Odkryto w nim m.in. pozostałości dwóch ziemianek – fragment pierwszej, w której wystąpiło też owalne palenisko z obstawą kamienną, pierwotnie przylegał do drewnianej wieży odkrytej wcześniej przez Eberta, druga ziemianka o wymiarach 4 x 2,8 m posiadała płaskie i wyłożone częściowo kamieniami dno, zaś na jej obrzeżach znajdowały się ślady po słupach. Materiał ceramiczny, który znaleziono w wypełnisku ziemianek, pozwala wydatować te obiekty na czasy od drugiej połowy XII do pierwszej połowy XIII wieku. Wyraźna warstwa spalenizny odkryta w tym wykopie wskazuje, że gród ten został spalony w trakcie II powstania Prusów – niewątpliwie wówczas przebywała tam załoga krzyżacka lub krzyżacko-pruska. Konfrontując wyniki badań przeprowadzonych na tym grodzisku przez Maxa Eberta i – w znacznie mniejszym zakresie – przez Antoniego Pawłowskiego należy się w pełni zgodzić z identyfikacją grodziska w Weklicach, st. 1 jako *castrum Weklitze*, wbrew późniejszym sugestiom polskiego badacza tego obiektu[59], chociaż zgodzić się też należy ze zgłaszanymi przez niego wątpliwościami dotyczącymi datowania obiektu przez badacza niemieckiego.



Ryc. 10. Plan grodziska w Weklicach, st. 2 z zaznaczonym wykopem sondażowym (wg M. Eberta 1926, tabl. 22)

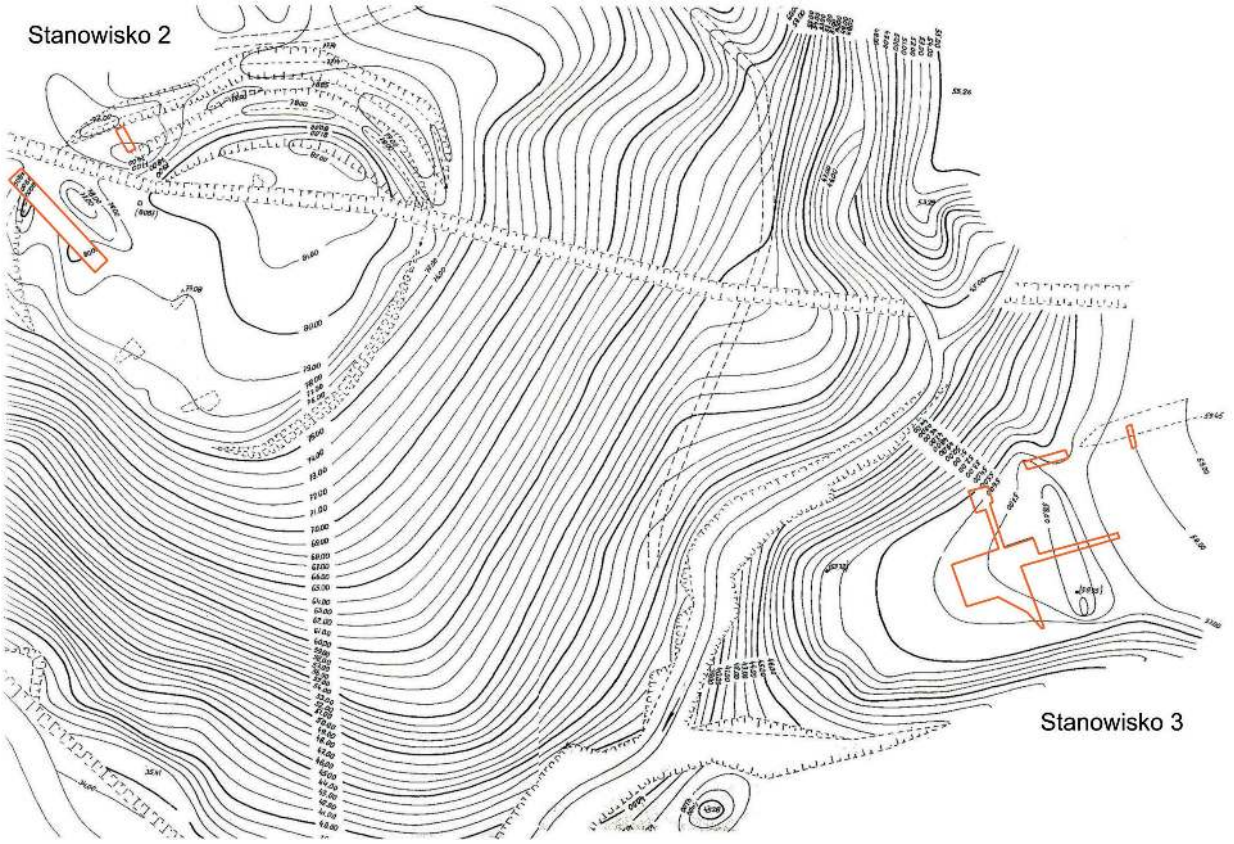
Fig. 10. The plan of the stronghold at Weklice, site 1, with test trench marked (according to M. Ebert 1926, plate 22)

Weklice, st. 2 (Strażnik)

Grodzisko położone jest w lesie, około 950 m na północ od wsi Weklice. Gród ten założony został na najwyższym w okolicy, naturalnym wzniesieniu otoczonym z trzech stron głębokimi wąwozami, którymi płyną małe strumienie. Od południowego-zachodu znajduje się strome, kilkudziesięciometrowej głębokości urwisko. Z pozostałych stron dostępu do grodziska broniły fortyfikacje w postaci dwóch wałów i dwóch fos. W rzucie poziomym majdan grodu zbliżony jest do trójkąta o zaokrąglonych narożnikach. Wymiary majdanu wynoszą: 50,5 m na linii wschód-zachód, 47,5 m na linii północ-południe. Powierzchnia całego grodu wraz z fortyfikacjami wynosi około 2200 m^2 (ryc. 10).

Max Ebert założył na tym grodzisku jeden niewielki wykop na dziedzińcu, gdzie nie znalazł żadnego materiału zabytkowego ani warstwy użytkowej[60]. W trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych na tym grodzisku w 1983 roku przez Antoniego Pawłowskiego (ryc. 11) odsłonięto fragment spalonej konstrukcji wieży bramnej, fragment spalonej drewnianej zabudowy majdanu oraz fragment kamienno-drewnianej konstrukcji wału[61].

[57] Ebert 1926: 69.
[58] Pawłowski 1991: 165.
[59] Pawłowski 1987b: 387, przypis 4, 1991: 165-166.
[60] Ebert 1926: 44, tabl. 22.
[61] Pawłowski 1987b: 388-396, 1991: 166-168.



Ryc. 11. Plan warstwicowy grodzisk w Weklicach (st. 2 i st. 3) z zaznaczonymi wykopami badawczymi A. Pawłowskiego (źródło: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu)

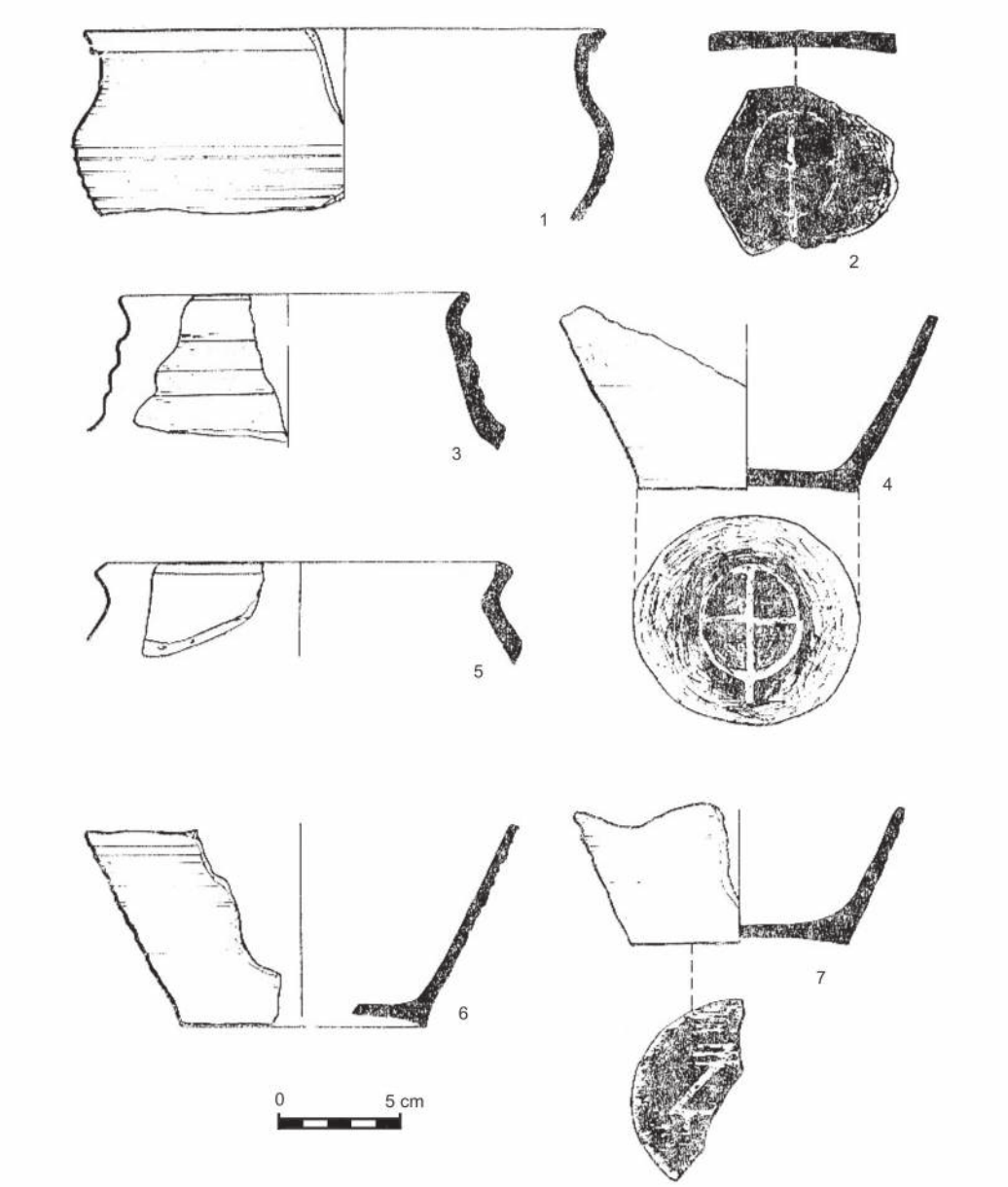
Fig. 11. Contour-line plan of strongholds at Weklice (site 2 and site 3), with A. Pawlowski's trenches marked (source: The Provincial Conservator's Office in Olsztyn, Elbląg Division)

W wykopach znaleziono niewielką ilość ceramiki wykonanej na kole, którą wydatowano na okres od drugiej połowy XII do pierwszej połowy XIII wieku, przęślik gliniany, nóż żelazny i gwóźdź. Na tej podstawie czas wzniesienia grodu określono na drugą połowę XII wieku. Mała ilość ruchomego materiału zabytkowego oraz niewielka grubość warstwy kulturowej wskazują, że był to gród o refugialno-fortecznym charakterze. Intensywna warstwa pożarowa, stwierdzona zwłaszcza w rejonie wjazdu do grodu, świadczyć może o upadku tego założenia w trakcie walk krzyżacko-pruskich, prawdopodobnie w ciągu pierwszej połowy XIII wieku.

Weklice, st. 3 (*Kleiner Schlossberg*)

Grodzisko położone jest około 850 m od wsi Weklice, na cyplu wysuniętym ku zachodowi nad głęboki parów, którym płynie Wilkowska Struga. Różnica poziomów między dnem parowu a majdanem grodziska wynosi około 30 m. Na północny-zachód od grodziska nr 3, bezpośrednio za głęboką, o stromych zboczach doliną, znajduje się opisane powyżej grodzisko nr 2 (Strażnik). Od południa i północnego-wschodu cypel, na którym znajduje się grodzisko nr 3, sąsiaduje z głębokimi dolinami (ryc. 11). Od strony wschodniej majdan zamknięty jest dobrze zachowanym wałem zaporowym o wysokości około 1,5 m i długości około 26 m. Szerokość wału u podstawy wynosi około 8,5 m, natomiast szerokość fosy przylegającej do niego od wschodu wynosi około 13 m. Majdan grodu w przybliżeniu ma kształt prostokąta i zorientowany jest dłuższą osią po linii wschód-zachód. Wymiary majdanu: 36,5 x 29 m. Powierzchnię całego założenia można szacować na około 1700 m^2. Wjazd do grodu usytuowany był w północnej części wału. Być może droga prowadząca obecnie od wschodu do grodziska jest pozostałością funkcjonującej pierwotnie drogi dojazdowej. W trakcie badań wykopaliskowych Antoniego Pawłowskiego i Marka F. Jagodzińskiego w 1982 roku i Antoniego Pawłowskiego w latach 1983-1985[62] przebadano wykopy o łącznej powierzchni około 2 arów, dzięki czemu udało się rozpoznać najważniejsze elementy funkcjonalne założenia. Dostępu do grodu od strony wschodniej bronił drewniano-ziemny wał o konstrukcji przekładkowej, zbudowany na wcześniej przygotowanej podstawie w postaci zwartego bruku kamiennego. Wjazd do grodu, który znajdował się przy północno-wschodnim narożniku obiektu, prowadził przez drewnianą bramę wzniesioną na planie kwadratu o boku 3 m w konstrukcji palisadowej. Na dziedzińcu grodu, w części przywałowej odkryto

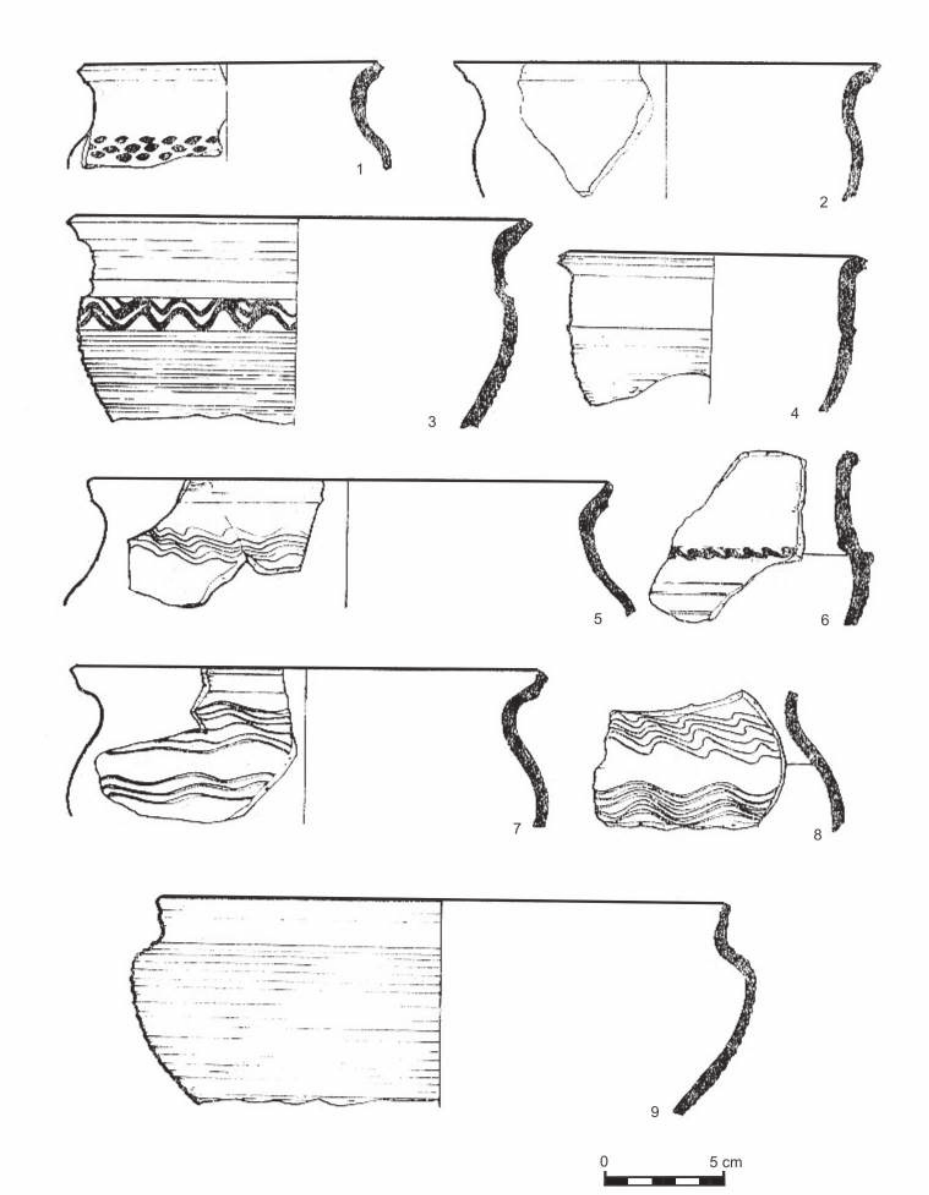
[62] Pawłowski 1987b: 398-408, 1991: 168-170 – w obu publikacjach grodzisko w Weklicach, st. 3 (*Kleiner Schlossberg*) błędnie określono jako nieznane w okresie przedwojennym stanowisko 4, zaś jako grodzisko w Weklicach, st. 3 błędnie wskazano przypuszczalny kurhan – zob. Pawłowski 1987b: 395-398 .



Ryc. 12. Przykłady ceramiki naczyniowej odkrytej w trakcie badań wykopaliskowych na grodzisku w Weklicach, st. 3 (rys. M.F. Jagodziński)
Fig. 12. Examples of ceramic vessels discovered during excavations in the stronghold at Weklice, site 3 (drawing by M. F. Jagodziński)

m.in. duży budynek wzniesiony w konstrukcji słupowo-plecionkowej o parametrach 9 x 6,5 m, którego wnętrze podzielone było prawdopodobnie na dwie części użytkowe. Część zachodnia, w której nie odkryto żadnych obiektów oraz warstwy kulturowej, a tylko śladowo zachowaną mierzwę, użytkowana była prawdopodobnie jako pomieszczenie inwentarskie. Część środkowa i wschodnia, gdzie odkryto prostokątny bruk kamienny i paleniska (zawierające m.in. fragmenty ceramiki naczyniowej) pełniła zapewne funkcję mieszkalną. Ponadto na majdanie grodu odkryto zespół trzech palenisk z obstawą kamienną. Ich wypełnisko tworzyła gliniasta próchnica intensywnie nasycona węglem drzewnym i popiołem. W paleniskach tych oprócz fragmentów ceramiki naczyniowej odkryto liczne bryłki żużli żelaznych o strukturze „lito-gąbczastej". Wskazuje to na produkcyjny charakter palenisk, które służyły prawdopodobnie do obróbki żelaza, a prawdopodobnie też do jego wytopu w glinianych naczyniach, o czym świadczą znalezione fragmenty żużla posiadające kształt przydennych partii naczyń.

Na podstawie znalezionych w wykopach zabytków, m.in. dwóch osełek kamiennych, noża żelaznego, żelaznej sprzączki, a przede wszystkim ceramiki naczyniowej, którą w większości stanowiły fragmenty naczyń wykonanych na kole, wypalonych w atmosferze utleniającej (barwa szaro-ceglasta), posiadających zdobienia w postaci linii falistych lub rzędów stempelków w górnych partiach brzuśców, dookolnych żłobków oraz znaki garncarskie na dnach (ryc. 12-13), odkryte na grodzisku obiekty należałoby datować na okres między drugą połową XII a pierwszą połową XIII wieku.



Ryc. 13. Przykłady ceramiki naczyniowej odkrytej w trakcie badań wykopaliskowych na grodzisku w Weklicach, st. 3 (rys. M. F. Jagodziński)
Fig. 13. Examples of ceramic vessels discovered during excavations in the stronghold at Weklice, site 3 (drawing by M. F. Jagodziński)

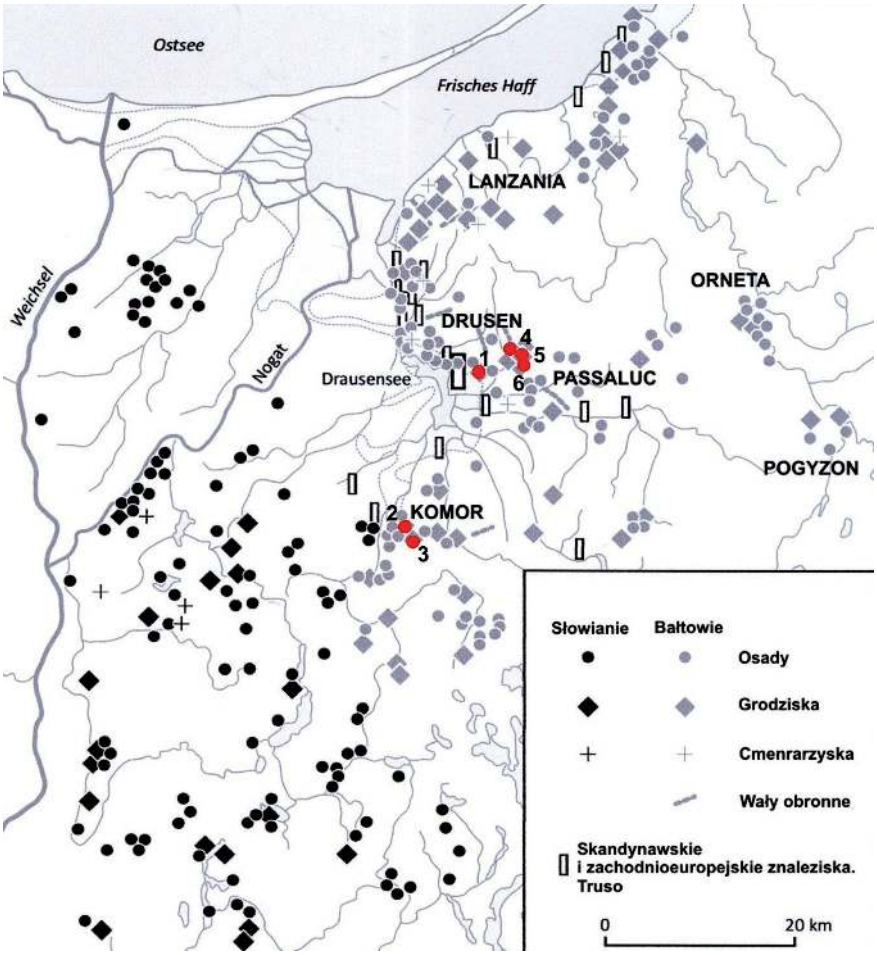
Podsumowując wyniki badań kompleksu grodzisk w Weklicach należy zwrócić uwagę na dwa aspekty. Pierwotnie był to zespół trzech niewielkich grodów położonych blisko siebie i wzniesionych w tym samym czasie, posiadający jednak różne funkcje. Być może można go interpretować jako pruskie *castrum* wieloczłonowe – gród siedziba władcy (st. 1 – pierwsza faza), gród strażniczy (st. 2) i gród służebny (st. 3). W czasach krzyżackich gród strażniczy (st. 2) i gród służebny (st. 1) zostały zniszczone lub opuszczone, zaś gród określony jako siedziba władcy (st. 1) został zajęty przez krzyżaków i rozbudowany, tworząc jeden z pierwszych elementów ich struktury obronnej – *castrum*.

Uwagi końcowe

Podsumowując należy stwierdzić, że grodziska tworzą niezwykle ważną dla przestrzennego obrazu osadnictwa grupę stanowisk archeologicznych. Mimo dużego zainteresowania tą kategorią obiektów oraz licznych badań wykopaliskowych, jakie przeprowadzono na przestrzeni ostatniego stulecia w ich obrębie stwierdzić należy niedostateczny stopień rozpoznania funkcji oraz chronologii budownictwa grodowego na omawianym terenie. Wpływ na to miał zarówno ograniczony zakres prowadzonych badań wykopaliskowych na grodziskach[63], jak też równoczesny brak kompleksowego programu badań innych obiektów związanych z grodami – osad. Wśród grodzisk zarejestrowanych na obszarze między Wisłą a Pasłęką, łączonych z osadnictwem pruskim, na ogólną liczbę 56 stanowisk, 21 to grody domniemane,

[63] Były to, z wyjątkiem kilkunastu grodzisk, głównie badania sondażowe, przynoszące niejednokrotnie tylko bardzo pobieżne i niejednoznaczne wyniki, nie pozwalające nawet na ich wstępne wydatowanie.

19 o nieustalonej chronologii, a tylko dla 16 można było podać w miarę precyzyjne datowanie. Nieco inaczej wygląda sytuacja w przypadku grodów łączonych z osadnictwem słowiańskim. Wśród 27 takich obiektów dla 11 ustalono ramy chronologiczne ich powstania i upadku, 6 nie posiada datowania, natomiast 10 to grody domniemane. Pomijając stopień rozpoznania tych obiektów, wyraźnie zarysowała się różnica w ilości zarejestrowanych w obu strefach grodów. Uwidocznił się także chronologiczny rozziew między pojawieniem się grodów na terenie Pomezanii (w praktyce są to tereny położone między rzeką Wisłą a rzekami Elbląg i Dzierzgoń) a Pogezanii i Warmii (tereny położone na zachód od linii wyznaczonej rzekami Elbląg i Dzierzgoń).



Ryc. 14. Osadnictwo między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu (źródło: S. Brather i M.F. Jagodziński 2012: 19, ryc. 1.8). Na czerwono zaznaczono grodziska, które omówiono w pracy. Dodatkowo uzupełniono mapę o hipotetyczne lokalizacje (wraz z podaniem nazw) pruskich ziem pogranicza pomorsko-pruskiego.
Legenda:
1 – Myślęcin, st. 1; 2 – Kwietniewo, st. 1; 3 – Kwietniewo, st. 2; 4 – Weklice, st. 1; 5 – Weklice, st. 2; 6 – Weklice, st. 3

Fig. 14. The settlement between the Vistula River and the Pasłęka River in Early Medieval times (source: S. Brather and M.F. Jagodziński 2012: 19, fig. 1.8). The strongholds discussed in the article are marked red. The map is additionally supplemented with hypothetical locations (with names given) of Prussian lands on the Pomeranian-Prussian borderland.
Legend:
1 – Myślęcin, site 1; 2 – Kwietniewo, site 1; 3 – Kwietniewo, site 2; 4 – Weklice, site 1; 5 – Weklice, site 2; 6 – Weklice, site 3

Na terenie pierwszej z wymienionych powyżej stref budownictwo tego typu pojawiło się dość wcześnie – w VIII-IX wieku. Stwierdzono ponadto dwufazowość powstawania grodów. Pierwszą fazę, datowaną na VIII-X/XI wiek, wiązać można z funkcjonującym tu peryferyjnym osadnictwem w ramach plemiennej organizacji grodowej, druga zaznaczyła się po zniszczeniu osadnictwa grodowego i wiązać ją można z ekspansją państwa wczesnopiastowskiego, której początek miał miejsce w X/XI wieku. W przypadku grodów słowiańskich wyróżniające było zwłaszcza ich centralne usytuowanie w stosunku do „satelitarnie" rozlokowanych osad – zapewne powiązanych z grodami działalnością typu produkcyjno-usługowego. Uwagę zwracała także wielkość niektórych założeń grodowych, nie posiadająca w zasadzie odpowiedników w strefie osadnictwa pruskiego (m.in. Węgry, st. 1; Podzamcze, st. 12; Baldram, st. 1; Kołodzieje, st. 1)[64].

Na terenie drugiej strefy tego typu obiekty upowszechniły się stosunkowo późno – tylko pojedyncze grody kryją warstwy z VIII-IX wieku (głównie w strefie granicznej), a większość z nich wzniesiona została w okresie od XI do XIII wieku. Należy też zwrócić uwagę na istotne różnice występujące między grodami pruskimi a słowiańskimi pod względem ich usytuowania, funkcji oraz formy zewnętrznej i konstrukcji umocnień. W charakterystycznym dla Prusów zamkniętym systemie osadnictwa, pod budowę grodów wybierano zazwyczaj niezbyt duże, ale silnie wyodrębniające się cyple wzgórz morenowych, posiadające naturalne walory obronne, przydatne zwłaszcza przy lokowaniu tam małych grodów strażniczych. Strome zbocza naturalnych wzgórz lub cypli były w takich przypadkach dodatkowo profilowane poprzez wy-

[64] Jagodziński 1997: nr katalogowe 334, 533, 535, 575, 1998: 181.

cinanie w nich dookolnych tarasów-półek, gdzie umieszczano płoty palisadowe – tzw. „ganki" (np. Kwietniewo, st. 1 i Kwietniewo, st. 2). Od stron bardziej przystępnych budowano potężne wały zaporowe z suchymi fosami. W taki sposób powstawały niewielkie, ale bardzo silnie ufortyfikowane grody strażnicze, pełniące funkcję fortów w systemach obronnych, na granicach poszczególnych lauksów i ziem pruskich. Wały takich grodów co najmniej od XI wieku budowane były w konstrukcji przekładkowej, a niemalże regułą było wznoszenie kamiennych murów jako rdzeni wałów obronnych.

Graniczną i strażniczą funkcję tych obiektów potwierdziła też analiza ich usytuowania w stosunku do szlaków komunikacyjnych. W większości przypadków grody strażnicze lokowano bezpośrednio przy drogach. W niektórych przypadkach drogi te blokowane były dodatkowo wzniesionymi wałami odchodzącymi od grodów (np. Tolkmicko, st. 1, Łęcze, st. 4). Dłuższe, kilkusetmetrowe lub kilkukilometrowe odcinki wałów obronnych, usytuowanych między grodami strażniczymi, zarejestrowano podczas badań powierzchniowych prowadzonych na terenie Wysoczyzny Elbląskiej[65]. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że są one powiązane funkcjonalnie z grodami, na co dodatkowo wskazuje topografia ich położenia i może świadczyć o ich funkcji granicznej/obronnej. Byłby to zatem dodatkowy, uchwytny archeologicznie element zamkniętego systemu obrony terytorialnej Prusów, aczkolwiek odkrycia te wymagają jeszcze szczegółowej weryfikacji.

Największą ilościowo grupę stanowisk archeologicznych zakwalifikowano do młodszego okresu wczesnośredniowiecznego (IX-XIII wiek). Kartograficzne zestawienie tych stanowisk pozwoliło na wskazanie wyraźnych skupisk osadniczych, które uformowały się w tym okresie lub rozwinęły swoje struktury przestrzenne, zarysowane już w starszym okresie wczesnośredniowiecznym. W strefie osadnictwa estyjskiego wyróżniono sześć takich skupisk. Pierwsze z nich obejmuje północne części Wysoczyzny Elbląskiej i Równiny Warmińskiej oraz Wybrzeże Staropruskie nad Zalewem Wiślanym. Jest ono identyfikowane ze znaną z przekazów pisanych ziemią *Lanzania*. Następne bogate skupisko stanowisk rozlokowane było przy północno-wschodnich obrzeżach jeziora Drużno i na terenie dzisiejszego Elbląga (hipotetyczna ziemia *Drusen*). Inny zwarty zespół osadniczy funkcjonował w tym czasie w dorzeczach Elszki i Wąskiej. Można go identyfikować z wymienioną w źródłach pisanych, pochodzących z początku XIII wieku, ziemią *Passaluc*. Znacznie bardziej zwarte i wyodrębniające się skupisko osadnicze powstało też w tym czasie po wschodniej stronie rzeki Dzierzgoń, gdzie w starszym okresie wczesnośredniowiecznym funkcjonowały tylko 4 osady i cmentarzysko. Zespół ten można łączyć z kolei ze znaną z przekazów pisanych ziemią *Komor*. Być może następne zwarte skupiska osadnicze jakie rysują się po obu stronach rzeki Pasłęki, niedaleko dzisiejszej Ornety, należy wiązać z ziemią *Orneta* (*Wurmedyten*) i ziemią *Pogyzon* (ryc. 14)[66].

We wszystkich, wydzielonych skupiskach osadniczych zaobserwowano przeważnie peryferyjne położenie grodów, które można tłumaczyć ich strażniczym charakterem. Grody te lokowane były zatem na granicy poszczególnych włości, ziem czy patrząc szerzej – terytoriów plemiennych. Pierwsze grody strażnicze, jak można wnioskować na podstawie dotychczasowych badań, pojawiły się na zachodniej granicy osadnictwa estyjskiego. Prawdopodobnie była to reakcja Estów na zagrożenie ekspansją Słowian, którą możemy datować na okres od końca VIII do IX/X wieku. Utrzymywanie się w późniejszym okresie tej rubieży obronnej może być związane z powstaniem państwa polskiego i prawdopodobnie zbrojnym opanowaniem terenów położonych bezpośrednio na wschód od dolnej Wisły przez pierwszych Piastów.

Na obszarze pogranicza pomorsko-pruskiego występują też znacznie większe obiekty, często z rozbudowanym systemem wałów obronnych i fos, m.in. we wspomnianych już Bogdanach, omówionych powyżej Weklicach, st. 1 i Tolkmicku, a także w Starym Dzierzgoniu (*Alt-Christburg*), gm. *loco* i Rejsytach (*Rossiten*), gm. Rychliki. Analiza konstrukcji obronnych i odkrytej tam ceramiki wskazuje, że w większości przypadków (może z wyjątkiem grodziska w Rejsytach, które należałoby raczej uznać za gród polski) były to niewielkie początkowo pruskie grody strażnicze, które zostały rozbudowane już w okresie ekspansji krzyżackiej, tworząc pierwsze zręby obronne państwa zakonnego.

[65] Zob. Jagodziński 1997: nr katalogowe 73, 74, 83-86, 154, 176-178, 250, 436.

[66] Zob.: Łowmiański 1985: Mapa podziału politycznego krajów bałtyckich w epoce plemiennej [XIII w.].

Wykaz cytowanej literatury:

Biskup, M. i G. Labuda

1986. *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.

Boguwolski, R. i D. Poliński

1997. Wczesnośredniowieczne osiedle w Wieldządz, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyj-*

nej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, tom 2: W Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 131-161. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Bojarski, J.

1997a. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Szynwałdzie, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, tom 2: W Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 163-186. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

1997b. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Klasztorku, woj. Elbląskie, stanowiska 1 i 4 (badania w 1995 roku), [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, tom 2: W Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 187-217. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

1998. Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995-1997, [w:] 12 Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 23-24 październik 1997 r., *Acta Archaeologica Pomoranica* 1: 199-203.

Brather, S. i M. F. Jagodziński

2012. *Der wikingerzeitliche Seehandelsplatz von Janów (Truso). Geomagnetische, archäopedologische und archäologische Untersuchungen 2004-2008.* Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 24. Bonn: Habelt.

Callmer, J.

1994. Early urbanism in Southern Scandinavia *ca.* 700-1100 AD. Trading places, central settlements and new model centres in continuity change. *Archeologia Polona* 32: 73-93.

Chudziak, W.

1996. *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII – XI wiek)*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

1997. Wczesnośredniowieczny szlak komunikacyjny z Kujaw do Prus - studium archeologiczne, [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, tom 2: W Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 9-31. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

1999. Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-bałtyjskim we wczesnym średniowieczu. Problem przynależności etnokulturowej Pomezanii w IX-XI wieku, [w:] M. F. Jagodziński (red.) *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku*, 81-98. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.

Chudziak, W. i D. Poliński

1997. Podstawy datowania wczesnośredniowiecznego szlaku lądowego z Kujaw do Prus, [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, tom 2: W Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 83-95. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Chudziak, W., D. Poliński i A. Moszczyński

1997. Schemat analizy opisowej wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej, [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, tom 2: W Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 231-243. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Conwentz, H.

1895. Sonderbericht über die in Baumgarth bei Christburg Ausgegrabenen Überreste eines vorgeschichtlichen Segelbootes. *Anlage zum Verwaltugsbericht des Westpreussischen Provinzial-Museums für das Jahr 1985*: 49-63.

Duczko, W.

2000. Obecność skandynawska na Pomorzu i słowiańska w Skandynawii we wczesnym średniowieczu, [w:] L. Leciejewicz i M. Rębkowski (red.), *Salsa Cholbergiensis. Kołobrzeg w średniowieczu*, 23-44. Kołobrzeg : Le Petit Café.

Ebert, M.

1926. *Truso.* Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft 3. Berlin.

1927. Castrum Weklize, Tolkemita, Truso. *Elbinger Jahrbuch* 5/6: 109-117.

Ehrlich, B.

1932. Elbing, Benkenstein und Meislatein. Ein neuer Beitrag zur Trusoforschung. *Mannus* 24 (1-3): 399-420.

Engel, C. i W. La Baume.

1936/1937. Kulturen und Völker der Frühzeit in Preussenlande. Atlas der Ost- und Westpreussischen Landesgeschichte. Königsberg.

Englert, A. i A. Trakadas (red.)

2009. *Wulfstan's voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Age as seen from shipboard.* Maritime Culture of the North 2. Roskilde: Viking Ship Museum.

Gaerte, W.

1929. *Urgeschichte Ostpreussens.* Königsberg: Gräfe und Unzer.

Godłowski, K., i J. Okulicz

1981. Prowincje kulturowe strefy środkowoeuropejskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich, [w:] T. Malinowski (red.) Problemy kultury wielbarskiej, 27-64. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.

Haftka, M.

1968. Podzamcze pow. Kwidzyn. *Informator Archeologiczny, Badania 1967*: 252.

1971a. Baldram, pow. Kwidzyn. *Informator Archeologiczny, Badania 1970*: 141-142.

1971b. Uwagi w sprawie wczesnośredniowiecznego osadnictwa północnej Pomezanii i kwestia lokalizacji Santyra. *Pomorania Antiqua* 4: 455-477.

1974a. Stare Miasto, pow. Morąg, stanowisko 1. *Informator Archeologiczny*, *Badania 1973*: 219.
1974b. Kalwa, pow. Sztum, stanowisko 1. *Informator Archeologiczny*, *Badania 1973*: 180-181.
1975. Elbląg we wczesnym średniowieczu i problem lokalizacji Truso. *Pomorania Antiqua* 6: 195-280.
1976. Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodzisku w Bielanach Wielkich koło Elbląga. *Rocznik Elbląski* 7: 113-150.
1980. Węgry gm. Sztum, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich* 6 (2): 394-395.
1987. Mikroregion osadniczy Węgry-Gościszewo-Malbork w świetle kilkunastoletnich obserwacji terenowych, [w:] A. Pawłowski (red.) *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*: 27-42. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
1991. Środowisko naturalne wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego Węgry-Gościszewo-Malbork, [w:] *Archeologia bałtyjska, Materiały z konferencji Olsztyn, 24-25 kwietnia 1988 roku*, 120-135. Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie 120.

Heym, W.
1930. Castrum Parvum Quidin. *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichts-Vereins* 70: 5-68.

Hollack, E.
1908. *Erläuterungen zur Vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*. Glogau – Berlin: Carl Flemming.

Jagodziński, M. F.
1993. Osadnictwo w okresie wczesnodziejowym, [w:] S. Gierszewski i A. Groth (red.), *Historia Elbląga*, t. 1, 17-59. Gdańsk: Marpress.
1994. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na st. nr 1(23) w Kwietniewie w 1994 roku.* Maszynopis w archiwum Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Elblągu.
1996. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne okolic Elbląga. Pograniczny charakter stosunków etnicznych, [w:] A Groth (red.), *750 lat praw miejskich Elbląga*, 11-20. Gdańsk: Marpress.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*. Adalbertus – Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, tom 3. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
1998. Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Komentarz do katalogu stanowisk, [w:]: P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, t. 1. P. Urbańczyk (red.), *Wyniki programu badań interdyscyplinarnych,* 159-197. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
1999. Rejon ujścia Wisły we wczesnym średniowieczu. Struktura zasiedlenia i stosunki etniczne, [w:] M. F. Jagodziński (red.) *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku*, 35-79. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.
2008. Zagadnienie obecności Skandynawów w rejonie ujścia Wisły we wczesnym średniowieczu. *Pruthenia* 4: 117-192.
2010. *Truso. Między Weonodlandem a Witlandem*. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.

Kasprzycka, M.
1999. Wykorzystanie metod geologicznych przy rozwiązywaniu niektórych problemów historycznych, [w:] M. F. Jagodziński (red.), *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku*, 23-33. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.

Kolendo, J.
1982. Źródła pisane w badaniach nad strefami kulturowymi i etnicznymi Europy środkowej w okresie rzymskim, [w:] T. Malinowski (red.) *Problemy kultury wielbarskiej*, 65-78. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.
1987. Rejon ujścia Wisły w oczach starożytnych, [w:] A Pawłowski (red.) *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*, 193-206. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Kostrzewski, J.
1931. *Zabytki przedhistoryczne Prus Wschodnich*. Poznań: Drukarnia Uniwersytecka.

Kronika ziemi pruskiej
2004. *Kronika ziemi pruskiej Piotra z Dusburga*. Przetłumaczył Sławomir Wyszomirski, wstępem i komentarzem opatrzył Jarosław Wenta. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

La Baume, W.
1920. *Vorgeschichte von Westpreussen in ihren Grundzügen allgemeinverständlich dargestellt.* Danzig: R. Friedlander und Sohn.
1924. Die Besiedlung des Weichsel-Nogat-Deltas in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, [w:] H. Bertram, W. La Baume i O. Kloeppel, *Das Weichsel-Nogat-Deltas. Beiträge zur Geschichte seiner landschaftlichen Entwickelung, vorgeschichtlichen Besiedlung und bäuerlichen Haus- und Hofanlage*, 1-216. Danzig. Westpreussischen Geschichtsverein 11.

Labuda, G.
1961. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Źródła objaśniające początki państwa polskiego. Źródła nordyckie, t. I.
1987-1988. Studia nad początkami państwa polskiego, t. I-II. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
1999. Miejsce pamięci św. Wojciecha w Tenkittach, [w:] M. F. Jagodziński (red.), *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku*, 143-147. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.

Lübke, C.
2001. *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9.-11. Jahrhundert).* Köln. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 23.

Łęga, W.
1929. Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk, cz. I. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 35, 153-446, tabl. I-LXX.
1930. Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk, cz. II. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 36, 103-462, tabl. LXX-LXXVIII, mapy I-IV.
Łosiński, W.
1994. W sprawie genezy osiedli wczesnomiejskich u Słowian nadbałtyckich. *Slavia Antiqua* 35: 102-128.
1997. Rola kontaktów ze Skandynawią w dziejach gospodarczych Słowian nadbałtyckich. *Przegląd Archeologiczny* 45: 73-86.
Łowmiański, H.
1932. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1-2. Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
1935. *Prusy pogańskie*. Toruń: Instytut Bałtycki.
1983. *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
1985. Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej. *Lituano–Slavica Pasnaniensia. Studia Historica* 1: 7-105.
Michczyńska, D. J.
1995. *Sprawozdanie nr 43/95 z wykonania oznaczeń wieku metodą C_{14} w Laboratorium C_{14} Instytutu Fizyki Politechniki Śląskiej w Gliwicach*. Maszynopis w archiwum programu *Adalbertus* w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.
Mielczarski, S.
1963. Truso. *Rocznik Elbląski* 2: 3-36.
1967. *Misja pruska świętego Wojciecha*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
Odoj, R.
1968. Problemy badawcze grodziska Bogdany koło Fromborka. *Komentarze Fromborskie* 2: 87-101.
1970. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4 (110): 659-666.
Okulicz-Kozaryn, J.
1999. Różne aspekty koncepcji pomezańskiej misji pruskiej św. Wojciecha, [w:] M. F. Jagodziński (red.), *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku*, 135-142. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.
Okulicz-Kozaryn, J., Ł. Okulicz-Kozaryn
1994. Wyprawa św. Wojciecha do Prus. Realia archeologiczne i perspektywy badawcze. *Barbaricum* 3: 243-255.
Okulicz-Kozaryn, Ł.
1999. Misja św. Wojciecha w świetle źródeł archeologicznych, [w:] M. F. Jagodziński (red.), *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku*, 129-134. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.
Ossowski, W.
1999. Dawne znaleziska zabytków szkutniczych z terenów północno-wschodniej Polski, [w:] M. J. Hoffmann i J. Sobieraj (red.), *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne,* 339-357. Olsztyn: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział w Olsztynie.
Pawłowski A. J.
1987a. Badania archeologiczne Muzeum Zamkowego w Malborku w latach 1981-1983, [w:] A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*, 71-78. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
1987b. Zespół grodzisk pruskich w Weklicach, gm. Elbląg w świetle badań w latach 1982-1983, [w:] A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*, 387-408. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
1991. Z badań wczesnośredniowiecznych grodzisk Pomezanii i Pogezanii, [w:] *Archeologia bałtyjska, Materiały z konferencji Olsztyn, 24-25 kwietnia 1988 roku*, 156-173. *Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie* 120.
Pollakówna, M.
1958. Zanik ludności pruskiej, [w:] G. Labuda (red.) *Szkice z dziejów Pomorza*, 1. *Pomorze średniowieczne*, 160-207. Warszawa: Książka i Wiedza.
Powierski, J.
1965a. Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej w okresie od XII do pocz. XIV w., cz. 1-2. *Zapiski Historyczne* 30 (2), cz. 1: 7-33, cz. 2: 7-27.
1965b. Najstarsze nazwy etniczne z terenu Prus i niektórych obszarów sąsiednich. *Komunikaty Mazursko Warmińskie* 2: 161-183.
1966. Św. Wojciech w Polsce i w Prusach. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4: 559-584.
1970. Prusowie, Prusy, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich* 4: 368-371.
1981. Polska a Prusowie do połowy XIII wieku, [w:] J. Sikorski i S. Szostakowski (red.), *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie. Tom I. Od pradziejów do 1870 roku*, 79-90. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
1990. Czynniki warunkujące rozwój polityczny ludów zachodniobałtyjskich. *Acta Baltico Slavica* 19: 93-143.
1993. Śmierć św. Wojciecha i jej miejsce w świetle starszych źródeł. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3(201): 75-89.
1996. *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. 1. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.
1999. Źródłoznawcze i merytoryczne aspekty sporu o miejsce śmierci św. Wojciecha, [w:] M. F. Jagodziński (red.), *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku*, 149-164. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.
Prosnak, M.
1963. Zachodniosłowiańska sztuka korabnicza wczesnego średniowiecza. *Materiały Zachodniopomorskie* 9: 241-272.
Rimbert
1961. *Vita Anskarii: Leben Ansgars,* [w:] W. Trillmich i R. Buchner (red.), *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches*, 16–132. Darmstadt. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 11.
Sadowska-Topór, J.
1999a. *Starożytne drogi w dolinie rzeki Dzierzgoń w świetle badań archeologicznych.* Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pograni-

cze polsko-pruskie, (red.) P. Urbańczyk, t. 4. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

1999b. „Pomosty" w dolinie Dzierzgoni, [w:] M. F. Jagodziński (red.), Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku, 99-110. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.

Samsonowicz, H.

1999. Zjazd Gnieźnieński a wizja zjednoczonej Europy, [w:] M. F. Jagodziński (red.), *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku*, 165-168. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.

Smolarek, P.

1969. *Studia nad szkutnictwem Pomorza Gdańskiego X-XIII wieku*. Prace Muzeum Morskiego w Gdańsku, t. 3.

Stasiełowicz, G.

1998. Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych na grodzisku w Kwietniewie, st. 1 (23), w 1994 roku, [w:] P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, t. 1. P. Urbańczyk (red.), *Wyniki programu badań interdyscyplinarnych*, 199-207. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

1999. Wyniki badań wykopaliskowych przeprowadzonych na grodziskach w Kwietniewie, st. 1 (23) i 2 (24), w latach 1994 – 1996, [w:] M. F. Jagodziński (red.), *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku*, 111-117. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.

Töppen, M.

1858. *Historisch-comparative Geographie von Preussen*. Gotha: Justus Perthes.

Urbańczyk, P.

1998a. Wprowadzenie, [w:] P. Urbańczyk (red.) *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, t. 1. P. Urbańczyk (red.) *Wyniki programu badań interdyscyplinarnych*, 7-9. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

1998b. Misja pruska św. Wojciecha w świetle wyników programu „Adalbertus", [w:] P. Urbańczyk (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, t. 1, P. Urbańczyk (red.), *Wyniki programu badań interdyscyplinarnych*, 11-18. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

1999. Archeologia o misji św. Wojciecha do Prusów, [w:] M. F. Jagodziński (red.), *Pogranicze polsko-pruskie w czasach św. Wojciecha. Materiały z konferencji, Elbląg, 18-19 września 1997 roku,* 119-127. Elbląg: Elbląskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Elblągu.

Urbańczyk, P. (red.)

1998. *Wyniki programu badań interdyscyplinarnych*. P. Urbańczyk (red.), Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, t. 1. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

Vercamer, G.

2011. Terra – Lauks – Motern – Polca/Polka – caymis: Prußische (vorordenszeitliche) Verwaltungseinheiten auf dem Prüfstand. *Preußenland. Jahrbuch für preußische Geschichte*, w druku (wykład wygłoszony 13 października 2011 r. na forum Towarzystwo Naukowe Pruthenia, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski).

Wenskus, R.

1986. Kleinverbände und Kleinräumebei den Prussendes Samlandes, [w:] R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter,* H. Patze (red.), 281-294. Sigmaringen: Thorbecke Verlag.

Ziemlińska-Odojowa, W.

1975. Młoteczno, pow. Braniewo, stanowisko 3. *Informator Archeologiczny*, *Badania 1974*: 181-182.

1991. Wstępne wyniki badań na wielokulturowym stanowisku w Młotecznie (gmina Braniewo), [w:] *Archeologia bałtyjska, Materiały z konferencji Olsztyn, 24-25 kwietnia 1988 roku*, 100-119. Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie 120.

Marek Jagodziński

The presentation of the results of archaeological researches of the strongholds at Myślęcin and Kwietniewo, and the stronghold complex at Weklice

Summary

The strongholds discussed in this article: (Myślęcin/*Meislatein*, site 2 (*Burgberg*); Kwietniewo/*Blumenau*, site 1 (*Schanzenberg*); Weklice/*Wöklitz*, site 1 (*Schwedenschanze*); Weklice/*Wöklitz*, site 2 (*Grosse Schlossberg*/Strażnik); and Weklice/*Wöklitz*, site 3 (*Kleine Schlossberg*) are located on the west edge of Prussian settlement. These sites were already known before World War II, and on some of them excavations excavations were conducted at that time. In the post-war period all of the discussed strongholds were excavated.

Stronghold at Myślęcin, site 2, which chronology was firstly stated for quite broad range of the so-called "Viking-Old Prussian" period (which included also the 9th and the 10th century),

was associated with Truso (Max Ebert concept of 1926). Latest examinations of this site (conducted by Antoni Pawłowski in 1983) precisely specified its dating as the 8th/9th – 10th century. The association of this stronghold with Truso remains an open question – according to Ebert this place was the seat of "Lord of Truso" (*Praefectus Trusonis*).

On the stronghold at Kwietniewo, site 1, broader examinations were conducted in 1994 only, within the *Adalbertus Programme* (Marek F. Jagodziński and Przemysław Urbańczyk). On the basis of pottery found, as well as ^{14}C radiocarbon dating, the age of revealed strata was estimated as the 8th/9th – 10th/12th century. It was a guarding stronghold, which function is emphasized by its location in the borderland zone and directly at the historical road. The site is associated with *„urbs Cholinum"*, known from the written sources, in which neighborhood St. Adalbert died a martyr's death. The researches conducted within *Adalbertus Programme* significantly authenticated this concept, defining the scope of Prussian settlement in this region in particular.

The stronghold complex at Weklice was raising much interest already in the 1920s. In 1925 Max Ebert and Bruno Ehrlich conducted quite thorough examinations on the multisegment stronghold (site 1). The excavations conducted in this object by Ebert, and the later examinations by Antoni Pawlowski (1982), allowed to date it to the times from the 2nd half of the 12th century to the 1st half of the 13th century. This stronghold was burnt during the Second Prussian Uprising – undoubtedly a Teutonic or Teutonic-Prussian crew stayed there at that time. One should completely agree with the identification of the stronghold at Weklice, site 1, as *castrum Weklitze*, mentioned by Piotr Dusburg in the *Chronicle of Prussian Land*. The second stronghold (site 2) was recognized to a bigger extent only during the excavations conducted there in 1982-1983 by Antoni Pawłowski. It was the highest located (of the whole complex) and the strongest fortified stronghold of refugee-fortress character. The time of erecting of this stronghold was stated for the 2nd half of the 12th century. Intensive fire layer, recognized particularly in the entrance zone, may prove the decline of this settlement during the Teutonic-Prussian fights, probably in the 1st half of the 13th century. The third stronghold at Weklice (site 3) was excavated by Antoni Pawłowski and Marek F. Jagodziński in 1982, and by Antoni Pawłowski in 1983-1985. The fireplaces discovered in the bailey area, containing among others numerous iron slag clods of "solid-spongy" structure, indicate that they and probably served for iron processing and iron melting in clay pots. This can be proved by slag fragments in the shape of bottom parts of the pots found there. The features discovered in the stronghold should be dated to the period between the 2nd half of the 12th century and the 1st half of the 13th century. The stronghold complex at Weklice may be interpreted as a group of three, originally small strongholds, located close to each other, and erected in the same time but with different functions. They may be interpreted as Prussian multisegment *castrum* – stronghold of the ruler's seat (site 1 – first phase), sentry fortress (site 2), and servicing stronghold (site 3). In the Teutonic times sentry fortress (site 2) and servicing stronghold (site 3) were destroyed or abandoned, whereas the stronghold stated as the ruler's seat (site 1) was captured by Teutonic Knights and developed, thus creating one of the first elements of Teutonic state defense structure – *castrum*.

In the introduction to this article and in the recapitulation the author mentions two distinct settlement zones developing in Early Medieval times in the area between the Vistula and the Pasłęka rivers. The sites located in the eastern part of this area (on the Elbląg Height, the Warmia Plain, and the Old Prussian Coast) are commonly associated with Aesti/Prussian settlement. The construction of strongholds became more common relatively late – only single strongholds consist layers of the 8th-9th century, and most of them were erected between the 11th and the 13th century. Peripheral location of the strongholds may be explained by their guarding character. These strongholds were established at the borders of particular plots, lands, or looking broader – tribe territories. First guarding strongholds, as we can assume on the basis of the researches so far, appeared on the western border of the Aesti settlement. It was probably the reaction of the Aesti to the Slavs expansion, which can be dated to the period from the end of the 8th century to the 9th/10th century. The persistence of this defense boundary in the later period may be connected with the emerging of Polish state, and probably with military capture of the areas located directly east from the lower Vistula by first Piasts.

Archaeological sites known from the Vistula Marshland and Iława Lake District areas should be associated with Slavic settlement. Some of the strongholds existing there are interpreted as a strategic defense line to protect the areas subject to Prussian invasions. The two phases of erecting of such objects were identified. The first phase, dated to the 8th-10th/11th century, may be associated with peripheral settlement within the tribal stronghold network functioning there; the second one appeared after the stronghold settlement system was destroyed, and may be associated with early Piast state expansion which took place in the 10th/11th century. In case of Slavic strongholds the distinctive feature was their central positioning against "satellite" open settlements – probably connected with strongholds with their production-service type activity.

Robert Klimek

Zaginione zamki i strażnice poświadczone w źródłach z pierwszej połowy XIV wieku z obszaru Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji

Na początku podboju ziemi pruskiej przez Krzyżaków rozpoczęto organizację struktur administracyjnych i kościelnych. W dniu 28 lipca 1243 roku nastąpiło podpisanie aktu utworzenia biskupstw na obszarze Prus i Ziemi Chełmińskiej. Wówczas na polecenie papieża Innocentego IV legat Wilhelm z Modeny dokonał podziału tych ziem na cztery diecezje: chełmińską, pomezańską, warmińską i sambijską. Obszar biskupstwa warmińskiego od strony zachodniej dochodził do Zalewu Wiślanego, od północy do rzeki Pregoły, na południu granicę stanowiły jezioro Drużno i rzeka Wąska, natomiast od strony wschodniej sięgać miał aż do Litwy[1]. W wyniku późniejszych porozumień zawartych z Krzyżakami trzy biskupstwa pruskie (pomezańskie, warmińskie i sambijskie) miały zostać uposażone w trzecią część majątków ziemskich, które istniały w poszczególnych diecezjach. Pozostałe 2/3 miały przejść w posiadanie Zakonu Krzyżackiego. Biskupom w Prusach przekazano tylko trzecią część wszystkich dóbr – z uwagi na znaczny wysiłek militarny, jaki ciążył na Krzyżakach w związku z ich zaangażowaniem w walkę przeciwko pogańskim Prusom. Podział diecezji warmińskiej na część biskupią i zakonną był realizowany w kilku etapach. Po raz pierwszy doszło do porozumienia 27 kwietnia 1251 roku[2], następnie 27 grudnia 1254 roku[3]. Ówczesny biskup Anzelm wybrał dla siebie środkową część diecezji, zwaną od tej pory dominium warmińskim lub Warmią biskupią. W drugiej połowie XIV wieku doszło do poważnych sporów o granicę między biskupstwem warmińskim i Zakonem Krzyżackim. Sprawa dotyczyła północno-wschodniej części obszaru diecezji, w okolicy Reszla oraz obszaru tzw. Puszczy Galindzkiej. Układ zawarty 28 lipca 1374 roku[4], zatwierdzony przez papieża Grzegorza XI 16 lutego 1375 roku był korzystny dla Zakonu. Wówczas nastąpiło ukształtowanie się południowo-wschodniej granicy przebiegającej od lasu zwanego *Kracotin*, położonego milę na wschód od Reszla do miejsca zwanego *Curhsadel* – obecnie Kurki, znajdujące się na południe od Jeziora Łańskiego[5]. Obszar tak ukształtowanego biskupiego dominium wynosił 4249 km².

Do pierwszych wymienionych w źródłach zamków z obszaru Warmii biskupiej należały Braniewo (*Braunsberg*), Lidzbark (*Heilberg*) i Reszel (*Resel*). Według kronikarza krzyżackiego Piotra z Dusburga Zakon wzniósł je w 1241 roku[6]. Jak już wykazali Jan Powierski oraz Tomasz Jasiński kronikarz popełnił w tym opisie błąd polegający na tym, że niewłaściwie zostały złączone dwa różne fragmenty kroniki z *Relacji Hermana von Salza* oraz *Translacji św. Barbary*[7]. Powyższe zamki wybudowano przed wybuchem II powstania pruskiego. Podbój obszarów plemiennej części centralnej Warmii oraz Barcji nastąpił w latach 1251-1252[8]. Zapewne wyżej wymienione obiekty powstały po tym okresie. Pierwsza wiarygodna informacja o zamku w Reszlu – *castrum Resl* – pochodzi z 1254 roku[9].

Na obszarze Warmii biskupiej już od końca XIII i przez cały XIV wiek możemy zaobserwować wzmożoną akcję osadniczą. W tym okresie istniało ciągłe zagrożenie najazdów ze strony Litwinów, stąd też wynikała konieczność budowania licznych drewnianych założeń obronnych. Część z nich prawdopodobnie jeszcze w XIV wieku została opuszczona bądź zniszczona. Miejsca po dawnych zamkach z obszaru dominium warmińskiego z XIV wieku zazwyczaj można ustalić w terenie, jednak w kilku przypadkach ich lokalizacja nie jest to do końca pewna. W niniejszej pracy skupię się wyłącznie na zamkach i umocnieniach wymienionych w źródłach średniowiecznych. Na wstępie omówione zostaną obiekty, których lokalizacja nie wzbudza żadnych wątpliwości.

W 1278 roku pojawia się wzmianka o zamku w Bogdanach (niem. *Sonnenberg*) nad rzeką Bauda (ryc. 1), niedaleko Fromborka – *Castrum Sunnemberg*[10]. Kolejne dwie informacje pochodzą z 1304 roku[11]. W kolejnych

1 CDW I: nr 6.
2 CDW I: nr 26.
3 CDW I: nr 31.
4 CDW II: nr 497.
5 Achremczyk 2011: 398-400.
6 Dusburg: nr 27; nie wykluczam, że zamek w Braniewie mógł istnieć w 1241 roku, gdyż wcześniej wybudowano zamki w Elblągu (1237) i Bałdze (1239).
7 Powierski 2001: 93; Jasiński 1996: 14-17.
8 Dusburg: nr 67,
9 CDW I: nr 31.
10 CDW I: nr 54.
11 CDW I: nr 126 i 130.

latach warownia prawdopodobnie straciła na znaczeniu, ponieważ nie jest określana w źródłach jako *castrum,* lecz jako *mons*[12]. Wówczas zamieszkiwał ją Henryk – prepozyt kapituły. Obiekt ten został zaznaczony jako grodzisko na mapie *Prussiae* Caspara Hennenbergera[13]. W sprawozdaniach dziewiętnastowiecznych górę określano jako pogańskie miejsce ofiarne[14]. Badania archeologiczne wykazały, że powyższe założenie obronne było użytkowane w VII-VIII oraz XIII-XIV wieku[15]. Kolejnym odnotowanym w źródłach umocnieniem jest grodzisko w Gronkowie (*Grunenberg*) nad Pasłęką. Po raz pierwszy obiekt wzmiankowany jest w 1289 roku jako *montis Grunemberg*[16]*.* W 1305 roku pojawiła się nazwa *castrum grunenberg*[17]. Zdaniem historyka Jana Ptaka zapis z 1289 roku pozwala przypuszczać, że jest tu mowa o grodzisku pruskim – *mons*, które zostało następnie rozbudowane i zaadoptowane na zamek[18]. Stanowisko w Gronkowie jest znane w literaturze archeologicznej, jednak dotąd nie identyfikowano go z *castrum grunenberg*[19]*.* W świetle przeprowadzonych badań chronologię grodziska określono na podstawie materiału ceramicznego na XI-XIII wiek[20]. W 1325 roku w dwóch źródłach pojawiła się informacja o zamku w Plutach – *castrum dictum Plut circa civitatem Melsack*[21]. Jego nazwa pochodzi od pruskiej włości zwanej *Plut*, która wchodziła w skład plemiennej Warmii[22]. Niestety, brak jest wzmianek o losach warowni w kolejnych latach. O istniejącym w przeszłości w Plutach zamku wspominał także Caspar Hennenberger[23]. Relikty założenia obronnego znajdują się na wzgórzu (ryc. 2) o wysokości 117,8 m, zwanym dawniej *Pluta-Berg*[24]. Wśród niewielkich czternastowiecznych zamków biskupich wymienić należy *castrum Hirsberg* w Jedzbarku (ryc. 3, 4), który pojawia się w zapiskach z lat 1364-1381[25]. Nie jest wykluczone, że jego metryka sięga jeszcze czasów pruskich[26]. W relacji zapisanej w 1877 roku znajduje się informacja, że dolina w której znajduje się grodzisko jest wypełniona wodą, w której okoliczna ludność łowi ryby[27]. Dawny zamek zwany był potocznie *Palistka*[28], *Kirchowek* lub *Palacek*[29].

W dokumentach średniowiecznych można znaleźć także informacje o dwóch budowlach mających pełnić rolę wiejskich refugiów. Powyższy przypadek dotyczy wsi Kiwity i Medyny. Kiwity po raz pierwszy pojawiają się w 1308 roku, kiedy to na pruskim polu *Kibiten* zezwolono na założenie młyna i karczmy[30]. W 1319 roku w akcie nadania dla wsi *Schumpiten* (późniejsze Kiwity), leżącej na obszarze pruskiego pola *Kibiten* znajduje się informacja o umocnieniu warownym – *vnum castellum, uel propugnaculum, aut firmitas aliqua*, które zezwolono wybudować dla schronienia ludności podczas najazdów litewskich (ryc. 5). Chłopi w Kiwitach mogli wznieść ten obiekt w miejscu przez siebie wybranym – *vbicumque eis visum fuerit utilius*[31]. Na podstawie tej informacji można odnieść wrażenie, że budowla została wzniesiona od podstaw i nie mieliśmy do czynienia z adaptacją obiektu po Prusach[32]. Relikty założenia obronnego znajdują się w południowej części wsi. Gródek ten był w 1877 roku inwentaryzowany przez Boenigka (ryc. 6)[33]. W XIX wieku wzgórze było zwane przez miejscowych mieszkańców *Flöhberg*[34], co można tłumaczyć jako „Pchla Góra". Prawdopodobnie mamy tutaj do czynienia z pewnym przekłamaniem językowym, ponieważ tego typu warownie zazwyczaj nazywano *Fliehberg* czyli „Góra Schronienia" („Góra Ucieczki").

Drugi z obiektów pojawia się w akcie lokacyjnym Medyn, w którym znajduje się zapis, że mieszkańcy mają prawo do wzniesienia obwarowania na górze – *monte Geckenstein*[35]. Po raz kolejny obiekt ten pojawia się w dokumentach w 1340 roku, w nadaniu dla *Coglinden* (miejscowość nieustalona, prawdopodobnie leżała bezpośrednio na południowy zachód od Medyn). Jako jeden z punktów granicznych wymieniony został zamek przy Medynach – *castrum situm circa medyn*[36]. W tym przypadku wiele przemawia za tym, że już w czasach plemiennych na górze *Geckenstein* wznosiły się jakieś umocnienia, które zostały zaadoptowane przez mieszkańców. Może wskazywać na to nazwa z członem *-stein*, który mógł w języku niemieckim oznaczać zamek, jak w przypadku nazwy *Bartenstein* lub *Allenstein*[37]. Na podstawie źródłowych zapisków o zamku można wywnioskować, że mieszkańcy Medyn zrealizowali postawione im zadanie i obwarowali wzgórze *Geckenstein*. Wydaje się, że określenie *castrum* może taki stan potwierdzać. Relikty założenia obronnego w Medynach zarejestrował w latach 1826-1828 Johann Guise, ale niestety te szkice zaginęły prawdopodobnie podczas II wojny światowej. Kolejnej inwentaryzacji grodziska (ryc. 7) dokonał Engel w 1929 roku. Ustalił on, że

[12] CDW I: nr 150 – *in monte Sonnenberg* (1309) oraz nr 195 – *monte Sunnenberch* (1314).
[13] Hennenberger 1629.
[14] MVF PM-A 787/1 (Sonnenberg, Kr. Braunsberg).
[15] Odoj 1979: 659-666; Jagodziński 1997: 23-24.
[16] CDW I: nr 82.
[17] CDW I: nr 135.
[18] Ptak 1997: 145.
[19] Hollack 1908:53; Crome 1939A: 323.
[20] Jagodziński 1997: 30.
[21] Dusburg: nr 360, s. 266; CDW I: nr 221.
[22] CDW I: nr 26 i nr 31; Łowmiański 1932: 26-27.
[23] Hennenberger 1595: 349.
[24] Hollack 1908: 116; Meßtischblatt rr 1787
[25] CDW II: nr 357, 358 i 361; CDW III: nr 111.
[26] Na terenie grodziska I. Mirkowska znalazła ceramikę określoną na wczesne średniowiecze, ADA MWiM: teczka Jedzbark, gm. Barczewo.
[27] MVF PM-A 1590/1 (Hirschberg, Kr. Allenstein).
[28] Crome 1939B: 265; Meßtischblatt nr 2290.
[29] Hollack 1908: 59.
[30] CDW I: nr 144.
[31] CDW I: nr 194.
[32] Ptak 1997: 148.
[33] MVF: Boenigk, *Schlossberg bei Laggarben, Flehberg bei Kiewitten*, 1877.
[34] MVF PM-A 1734/1 (Kiwitten, Kr. Heilsberg); Hollack 1908: 69; Crome1939B: 273.
[35] CDW I: nr 194.
[36] CDW I: nr 310.
[37] Ptak 1997: 148.



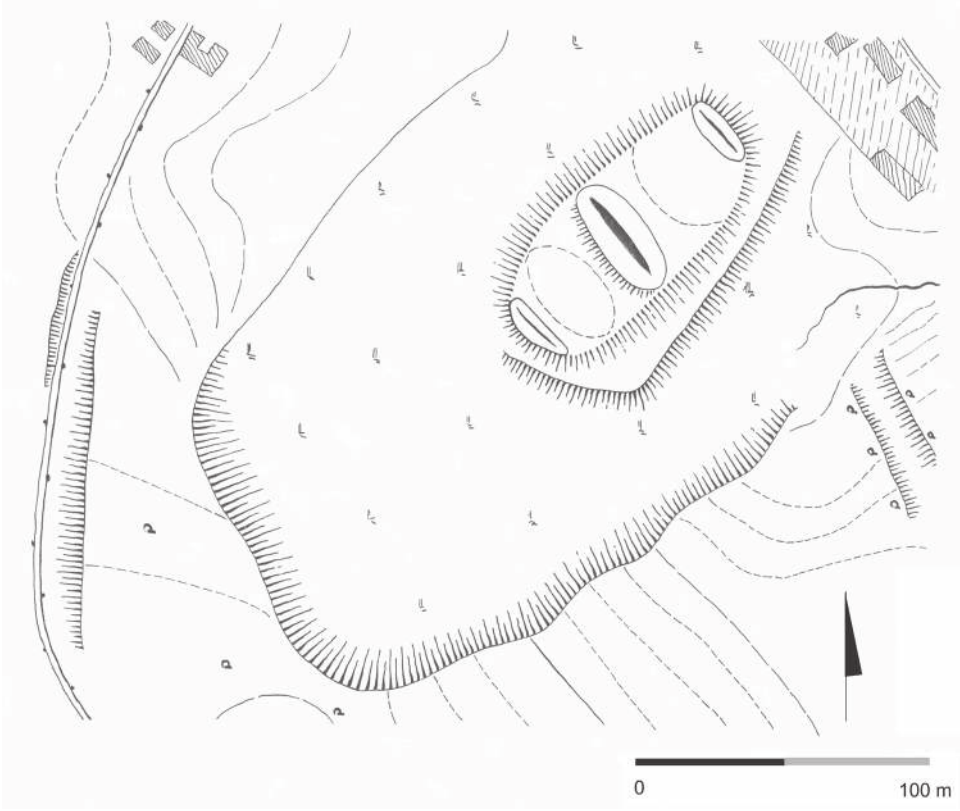
Ryc. 1. Bogdany, gm. Frombork (niem. *Sonnenberg, Kr. Braunberg*) – szkic J. Guise z lat 1826-1828. W górnej części widać panoramę grodziska od strony zachodniej, w centralnej części plan grodziska na tle okolicy, MVF: PM-IXh 00178a (Guise Zettel)

Fig. 1. Bogdany, Frombork commune (German *Sonnenberg, Kr. Braunberg*) – sketch by J. Guise of 1826-1828. In the upper part the panorama of the stronghold from the western side, in the central part the stronghold plan against the surrounding background, MVF: PM-IXh 00178a (Guise Zettel)



Ryc. 2. Pluty, gm. Pieniężno (*Plauten, Kr. Braunsberg*) – widok na fosę otaczającą dawny zameczek (fot. R. Klimek, kwiecień 2011)

Fig. 2. Pluty, Pieniężno commune (*Plauten, Kr. Braunsberg*) – the view on the moat surrounding the old castle (photo R. Klimek, April 2011)



Ryc. 3. Plan grodziska zwanego „Palistka" w Jedzbarku, gm. Barczewo (niem. *Hirschberg, Kr. Allenstein*) – zamku *Hirsberg*, MVF, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

Fig. 3. The plan of the stronghold called „ Palistka" at Jedzbark, Barczewo commune (*German Hirschberg, Kr. Allenstein*) – of the *Hirsberg* castle, MVF, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

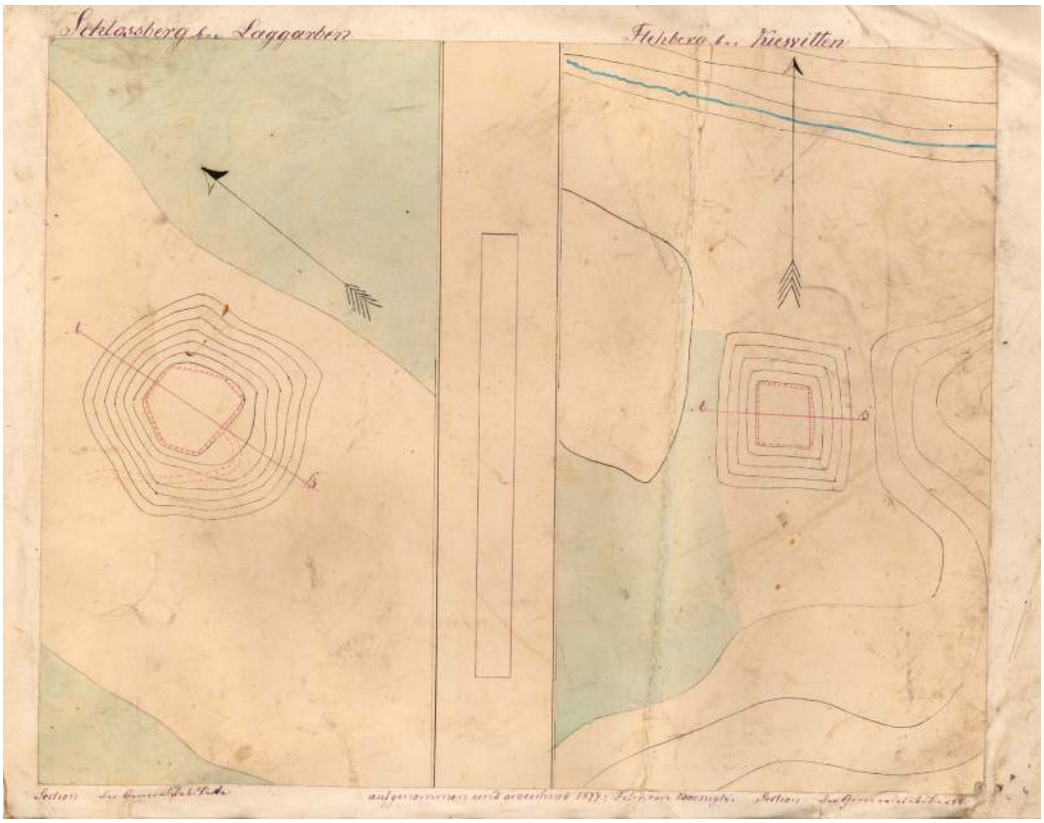


Ryc. 4. Grodzisko „Palistka", widok od zachodu (fot. R. Klimek, kwiecień 2006)

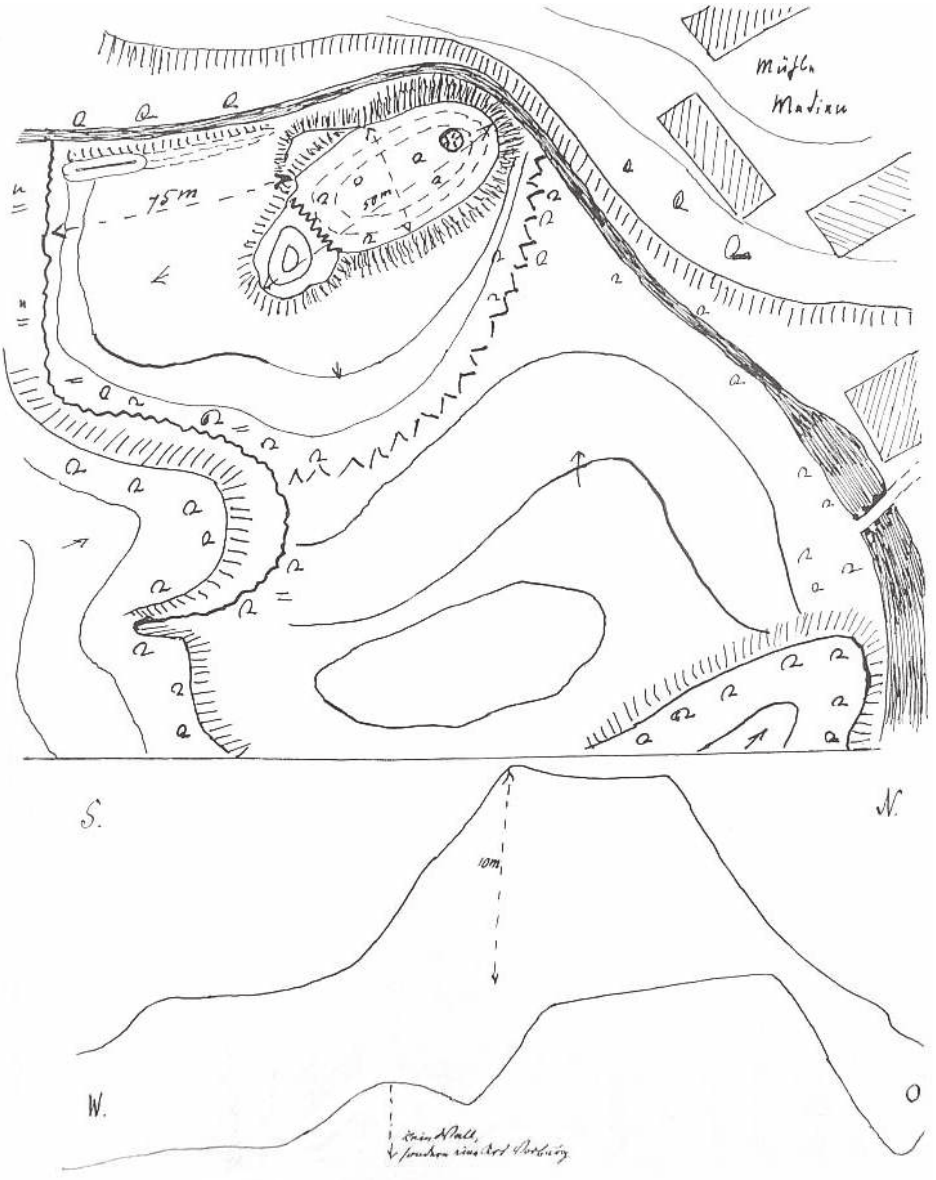
Fig. 4. The stronghold „Palistka", view form the west (photo R. Klimek, April 2006)



Ryc. 5. *Fliehberg* w Kiwitach – widok od strony południowej (fot. R. Klimek, marzec 2012)
Fig. 5. *Fliehberg* at Kiwity – view form the south (photo R. Klimek, March 2012)



Ryc. 6. Plan grodziska *Fliehberg* (po prawej) w Kiwitach, gm. *loco* (niem. *Kiwitten, Kr. Heilsberg*) wykonany w 1877 roku przez Boenigka (ze zbiorów MVF)
Fig. 6. Plan of the stronghold *Fliehberg* (on the right) at Kiwity, Kiwity commune (German *Kiwitten, Kr. Heilsberg*) drawn in 1877 by Boenigk (from MVF collection)



Ryc. 7. Szkic grodziska w Medynach, gm. Lidzbark Warmiński (niem. *Medien, Kr. Heilsberg*) wykonany w 1929 roku przez Carla Engla, MVF: PM-A (Medien, Kr. Heilsberg)

Fig. 7. Sketch of the stronghold at Medyny, Lidzbark Warmiński commune (German *Medien, Kr. Heilsberg*) made in 1929 by Carl Engel, MVF: PM-A (Medien, Kr. Heilsberg)

obiekt znajduje się na lewym brzegu Symsarny, niedaleko młyna[38]. Niestety, z relacją Engla nie zapoznał się Crome, który napisał, że lokalizacja grodziska w Medynach jest nieustalona. Poza tym do poszukiwań wyznaczył – oprócz okolic młyna – także obszar między Medynami a Kłębowem[39], gdzie niestety nie ma żadnych charakterystycznych antropogenicznych form terenowych. Powyższy zapis doprowadził do tego, że grodzisko w Medynach nie było w poszukiwaniach archeologicznych brane pod uwagę i tym samym pozostawało nieznane. 11 listopada 2012 roku, podczas pracy nad niniejszym artykułem, udało mi się zlokalizować miejsce po zamku *Geckenstein*[40]. Podobnie – jak ustalili to wcześniej Guise i Engel – obiekt znajduje się bezpośrednio na południowy zachód od Medyn, w pobliżu młyna. Jest to grodzisko stożkowe o wysokości około 10 m i stokach o kącie nachylenia 45°-50° (ryc. 8). Grodzisko posiada niewielki płaski majdan o wymiarach około 15 x 15 m. Od strony południowej i zachodniej znajduje się podmokły teren, który w przeszłości prawdopodobnie był fosą lub starym korytem rzeki.

[38] MVF PM-A 1390/1 (Medien, Kr. Heilsberg).
[39] Crome 1940: 84.
[40] Podczas weryfikacji terenowej towarzyszyła mi dr Alina Kuzborska.



Ryc. 8. Dawny zamek *Geckenstein* w Medynach, widok od wschodu (fot. R. Klimek, listopad 2012)
Fig. 8. The old castle *Geckenstein* at Medyny, view from the east (photo R. Klimek, November 2012)

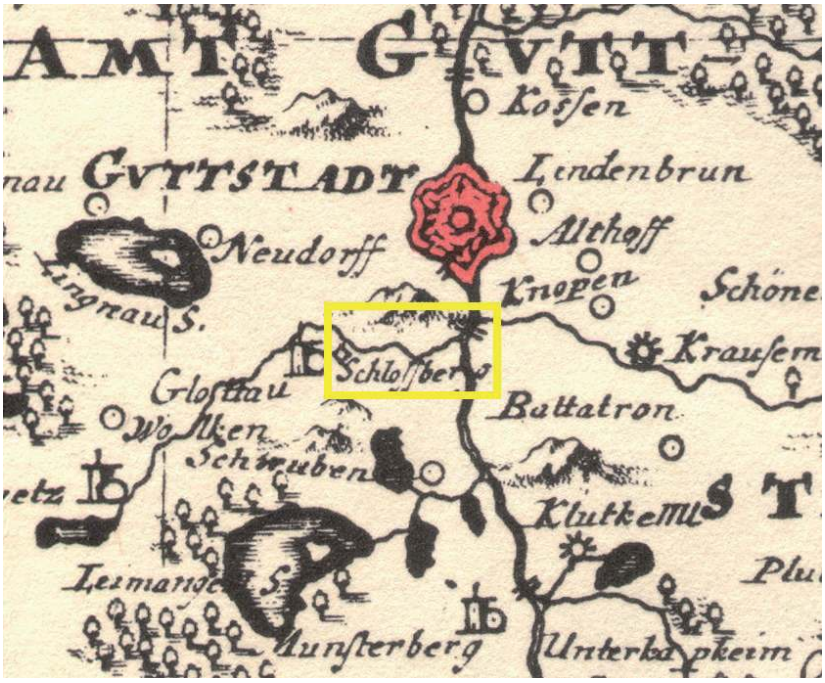
W drugiej części mojej pracy głównym tematem dociekań będą zamki, których lokalizacja nie jest do końca pewna. Zapewne nie będę w stanie rozwiązać wszystkich wątpliwości, gdyż do tego niezbędne jest przeprowadzenie kompleksowych prac badawczych w terenie. Po dokładnym przeanalizowaniu dokumentów źródłowych, kartograficznych i przeprowadzonej weryfikacji terenowej domniemanych stanowisk postaram się wskazać wytypowane przeze mnie miejsca.

W akcie lokacyjnym Głotowa (*campus Wene*), pochodzącym z 1313 roku, spotykamy się z informacją, że znajdował się tam zamek – *castrum Glottouiense,* a także kościół. Nadano wówczas również prawo do założenia dwóch karczem oraz do organizowania targów[41]. Należy zauważyć, że wówczas Głotowo było bardzo ważnym ośrodkiem władzy lokalnej. Znajdowała się tam siedziba tzw. kamery, w której przebywał komornik. Urzędował on z pewnością w miejscowym zamku, którego reliktów nie można dzisiaj jednoznacznie ustalić w terenie. Na pochodzącej z 1755 roku mapie Warmii poszukiwany zamek – *Schlossberg* położony jest na wschód od wsi, nad lewym brzegiem rzeczki Kwieli (ryc. 9)[42]. Hans Crome stwierdza, że we wschodniej części wsi leżało grodzisko zwane *Oelberg* – „Góra Oliwna". Wymienia on także inne wzgórze (108,8 m) – *Kalvarienberg* – „Góra Kalwaria" – położone na północny wschód od Głotowa, na którym w przeszłości znajdowało się jakieś umocnienie obronne[43]. Całkiem inną lokalizację dawnego zamku zakładał Carl Engel (ryc. 10). W sprawozdaniu z 1929 roku odnotował on, że relikty warowni mogły się znajdować na wzgórku, gdzie obecnie znajduje się czternasta stacja „męki pańskiej" Kalwarii Głotowskiej[44]. Jego zdaniem pozostałości zamku mogły zostać całkowicie zniwelowane podczas budowy drogi krzyżowej, co miało miejsce w latach 1878-1894. W tej sytuacji istnieją trzy domniemane stanowiska, z których każde teoretycznie mogłoby być miejscem po wzmiankowanym w źródłach zamku w Głotowie. Na podstawie własnych weryfikacji terenowych przypuszczam, że *castrum Glottouiense* znajdował się na niewielkim wzgórzu nad Kwielą, we wschodniej części wsi. Miejsce to można kojarzyć z zamkiem zaznaczonym na mapie Endersa oraz z tzw. „Górą Oliwną" (ryc. 11).

Na przełomie XIII i XIV wieku dzisiejsze Głotowo było głównym ośrodkiem administracyjnym dawnej pomezańskiej włości zwanej *terra Glotowia*[45]*.* Na podstawie dokumentów lokacyjnych możemy ustalić jakie ziemie stanowiły w średniowieczu ów obszar. Pierwsza informacja pochodzi z 1290 roku i dotyczy obecnych Smolajn, które leżały *in districtu Glottouiensi*. Na obszarze tej ziemi znajdował się także młyn Kłódka, wieś Swobodna oraz pewna karczma lokowana w 1318 roku wraz

[41] CDW I: nr 167.
[42] Enders 1755.
[43] Hollack 1908: 42; Crome 1939A: 314;
[44] MVF PM-A 377/1 (Glottau, Kr. Heilsberg).
[45] Łowmiański 1932: 25.

z młynem nad rzeką Sunią – *Suna in territorio glotouensi*[46]. Także zapis z kroniki Piotra z Dusburga wzmiankuje, że Dobre Miasto zostało założone w okręgu glotowskim[47]. Na podstawie osadnictwa pruskiego można wysnuć tezę, że obszar *terra Glotowia* na zachodzie, w okolicy Konradowa, sięgał rzeki Pasłęki. Na wschodzie wyraźnie przekraczał Łynę, obejmując okolice Barcikowa, zaś na południowym wschodzie Kabikiejm i Sętala. W kierunku południowym *Glotowia* najdalej sięgała poza południowy brzeg Jeziora Limajno i Cerkiewnik. Na północy osadnictwo było rozmieszczone wzdłuż rzeki Suni, dochodząc do linii obecnych wsi Gronowo-Smolajny i ujścia Kirsny do Łyny. Ziemia głotowska była często celem najazdów litewskich. Jesienią 1300 roku wdarło się do niej niespodziewanie siedemdziesięciu pięciu Litwinów. Spalono wówczas pewną wieś, zabijając i uprowadzając wszystkich ludzi wraz z żywym inwentarzem. Wówczas brat krzyżacki Walter Goldin z garstką rycerzy przeciął najeźdźcom drogę powrotną. Z powodu przyboru wód Litwini mogli przedostać się tylko w jednym miejscu, gdzie czekali na nich Krzyżacy. W wyniku walki polegli prawie wszyscy najeźdźcy[48]. Z uwagi na ciągłe niebezpieczeństwo najazdów litewskich założone zostało w 1329 roku Dobre Miasto, które ulokowano w miejscu bardziej korzystnym do obrony niż Głotowo. Od tego momentu rozpoczyna się powolny upadek znaczenia tej miejscowości, chociaż jeszcze przez jakiś czas była tam siedziba komornika. Po raz ostatni w źródłach komornik z Głotowa wymieniony jest w 1340 roku jako *Willun Camerarius nunc noster in glotouia*[49].

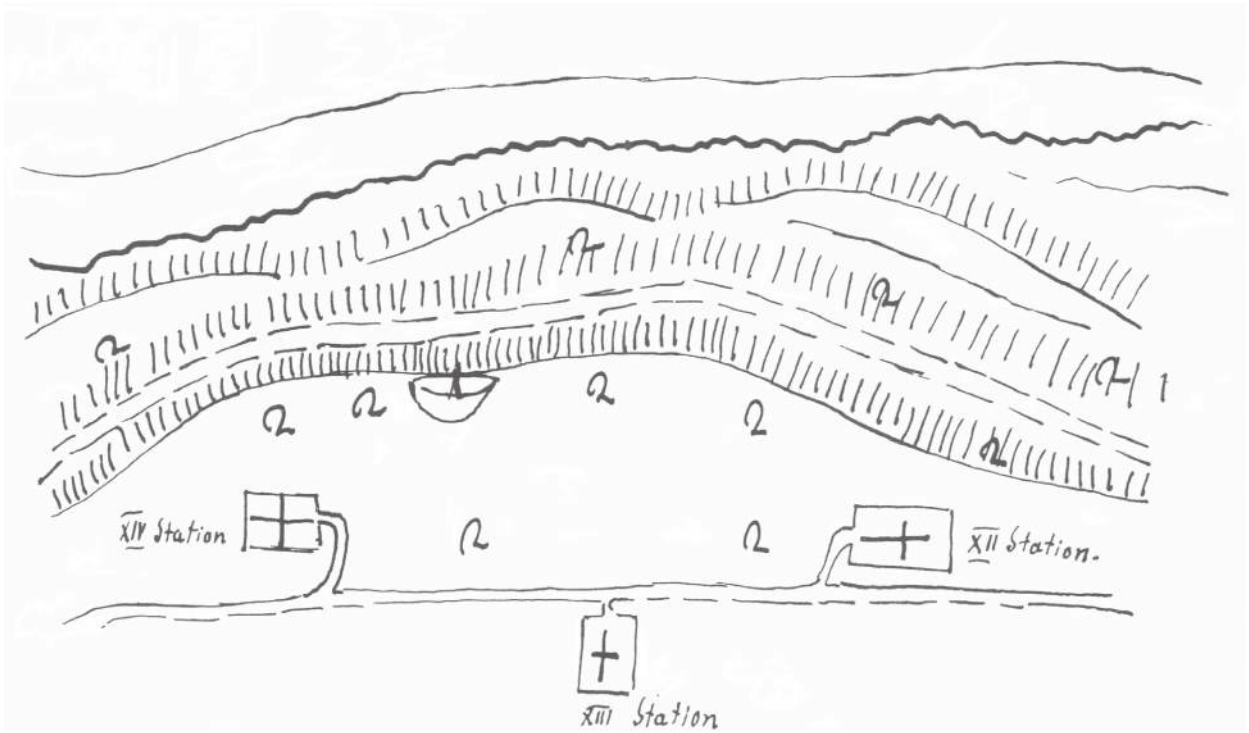


Ryc. 9. *Schlossberg* w Głotowie zaznaczony na mapie J. Endersa, *Tabula geographica episcopatum warmiensem in Prussia* z 1755

Fig. 9. *Schlossberg* at Głotowo marked on the map by J. Enders, *Tabula geographica episcopatum warmiensem in Prussia* of 1755

W Tłokowie na początku XIV wieku znajdowało się centrum okręgu, w którym urzędował komornik. Po raz pierwszy jest on wymieniony w 1315 roku w dokumencie lokacyjnym wsi *Makohlen* (obecny Maków), na obszarze pola pruskiego – *campus Cluteyn* (ob. Klutajny)[50]. W dokumencie zawarta jest informacja o komorniku z Tłokowa – *Camerarius de Tlokow*. W akcie lokacyjnym Tłokowa z 1318 roku jest między innymi mowa o obowiązku dbania o zasieki (*indagines*), znajdujące się na obszarze *districtus Tlokowe*[51]. Kolejna wzmianka o okręgu pojawia się w 1321 roku – *campus Schardeniten in districtu Tlocowe*[52]. Po raz ostatni komornik z Tłokowa – *kamerariusz Mycol in Tlokow* – przejawia się na kartach dokumentów w 1331 roku[53]. Wraz z lokacją w 1338 roku Jezioran (*Seburg*)[54] na znaczeniu straciło Tłokowo, które przestało być siedzibą komornictwa. Rola, jaką w początkowej fazie kolonizacji na tym obszarze pełniło Tłokowo nie wyklucza, że obszar ten w czasach plemiennych były włością pruską, tzw. *terra Tlokowe*, wchodzącą w skład Małej Barcji. Na podstawie rangi ośrodka w początkach XIV wieku można wnioskować, że w tej miejscowości powinna znajdować się strażnica będąca miejscem urzędowania komornika. Co prawda w średniowiecznych zapiskach źródłowych nie spotkałem się z określeniem, aby w Tłokowie był zamek, jednak na podstawie analogii do innych komornictw można domniemywać, że taki obiekt powinien się właśnie tam znajdować. We wszystkich centrach komorniczych na terenie Warmii biskupiej w XIV wieku, poza Tłokowem, odnotowane są zamki. Tym założeniem obronnym prawdopodobnie było grodzisko zwane *Fliehberg,* które zostało inwentaryzowane przez Johanna Guise podczas jego podróży po Prusach. Relikty warowni stwierdził on na wzgórzu, położonym na dawnym półwyspie, wrzynającym się od południa w Jezioro Pierścień (ryc. 12). *Fliehberg* otoczony był z trzech stron

[46] CDW I: nr 86B, 165, 185.
[47] Dusburg: nr 360, s. 266.
[48] Dusburg: nr 275, s. 221.
[49] CDW I: nr 310.
[50] CDW I: nr 174.
[51] CDW I: nr 186.
[52] CDW I: nr 208
[53] CDW I: nr 174.
[54] CDW I: nr 291.



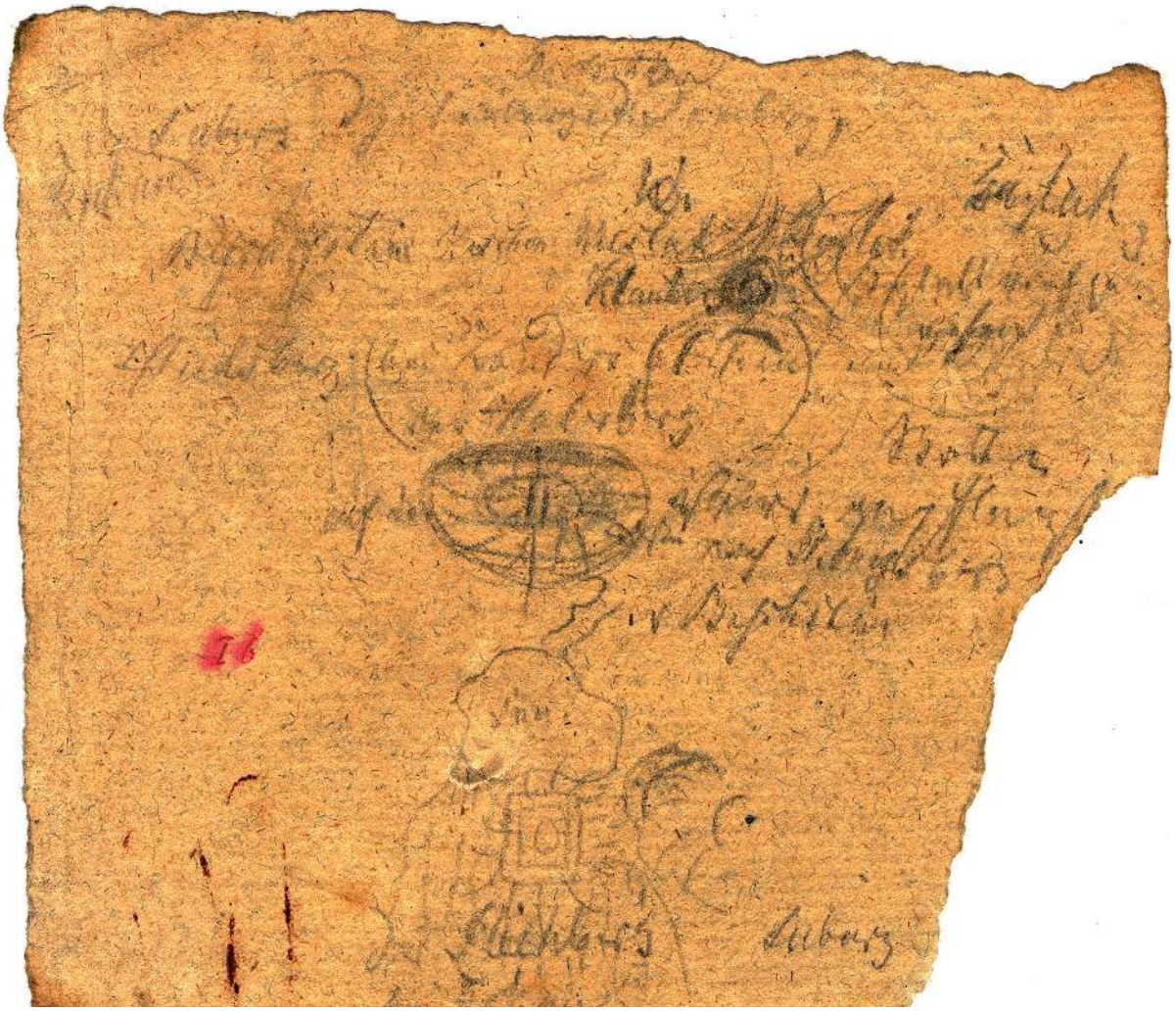
Ryc. 10. Głotowo – mapka wykonana przez Carla Engla w 1929 roku; na krawędzi wąwozu rzeczki Kwieli, w pobliżu stacji nr 14 Kalwarii Głotowskiej, zaznaczone są przypuszczalne relikty zniwelowanego zamku, MVF: PM-A 377/1 (Glottau, Kr. Heilsberg)

Fig. 10. Głotowo – map made by Carl Engel in 1929; on the edge of the Kwiela River's canyon, near station 14 of the Kalwaria Głotowska, the probable relics of a castle razed to the ground are marked, MVF: PM-A 377/1 (Glottau, Kr. Heilsberg)



Ryc. 11. Głotowo, gm. Dobre Miasto (niem. *Glottau, Kr. Heilsberg*) – *Oelberg* (Oliwna Góra) – domniemane położenie zamku w Głotowie (fot. R. Klimek, październik 2010)

Fig. 11. Głotowo, Dobre Miasto commune (German *Glottau, Kr. Heilsberg*) – *Oelberg* (Oliwna Góra) – the alleged location of the Głotowo castle (photo R. Klimek, October 2010)



Ryc. 12. Tłokowo, gm. Jeziorany (niem. *Lokau, Kr. Rößel*) – szkic J. Guise z lat 1826-1828 położenia umocnienia zwanego *Fliehberg* w Tłokowie (w dolnej części ryciny) – MVF: PM-IXh 00101b (Guise Zettel)

Fig. 12. Tłokowo, Jeziorany commune (German *Lokau, Kr. Rößel*) – sketch by J. Guise of 1826-1828 of the position of the fortification called *Fliehberg* in Tłokowo (at the lower part of the figure) – MVF: PM-IXh 00101b (Guise Zettel)

wodami jeziora, jedynie od południowego-wschodu można było się do niego dostać lądem. W szkicach Guise zarejestrował widoczny kształt umocnienia, które zbudowane było na planie kwadratu[55]. Do dzisiejszych czasów nie pozostały po nim żadne ślady. Miejsce po dawnej warowni zajmują obecnie pola uprawne (ryc. 13). Prawdopodobnie zostało ono zniwelowane w drugiej połowie XIX wieku[56].

W kronice Piotra z Dusburga znajduje się opis jak w 1325 roku biskup warmiński Eberhard, przy poparciu wójta krzyżackiego Fryderyka z Liebenzell, wybudował zamek Wartenberg. Po zakończeniu jego budowy, kiedy odprawiano uroczystą mszę Ducha Świętego, w czasie ewangelii ukazała się biała gołębica: *Eodem anno et tempore Eberardus episcopus Warmiensis per fratrem Fridericum de Libencele advocatum suum in terra Galindiae in litore fluminis Pissae aedificavit castrum Wartenbergk, quod castrum dum esset perfectum et de santo spiritu missa sollemniter cantaretur, apparuit intra evangelium una columba albissima domestica*[57]. Prawdopodobnie na zamku tym w latach 40. XIV wieku urzędował niejaki Merun, który był komornikiem[58]. Wcześniej urząd ten piastował Jan (*Johanni et Petro*), wymieniony w 1337 roku przy lokacji młyna w Wadągu[59].

[55] MVF: PM-IXh 00101b (Guise Zettel); Crome 1939B: 289.

[56] MVF: PM-A 1446/1 (Lokau, Kr. Rössel). W Tłokowie było odnotowane jeszcze jedno stanowisko. Według relacji z 1937 roku znajdował się tam pagórek o kształcie owalnym (25 x 20 m), znajdujący się na kulminacji wzgórza (152,7 m). Jego wysokość dawniej miała sięgać 7-8 m, lecz wskutek wybierania żwiru zmniejszyła się do 2-3 m. Położony był na równinie, między wzniesieniami. Nie stwierdzono w jego pobliżu żadnych zabytków archeologicznych. Zauważono, że oprócz piasku i żwiru pagórek zawierał także duże ilości gliny. Według nauczyciela, p. Palma z Tłokowa, który sporządził odręczną mapkę z lokalizacją obiektu, było to domniemane cmentarzysko. W mojej ocenie raczej powinniśmy opisywane stanowisko uważać za gródek strażniczy. Świadczą o tym jego pokaźne rozmiary w porównaniu do kurhanu oraz spore ilości gliny.

[57] Dusburg: nr 360, s. 266.

[58] Białuński 2004: 13; Klimek 2009: 84.

[59] CDW I: nr 286.



Ryc. 13. Widok na wzgórze w Tłokowie, gdzie w przeszłości znajdował się *Fliehberg*, domniemana siedziba komornictwa tłokowskiego (fot. R. Klimek, styczeń 2010)

Fig. 13. The view of the hill at Tłokowo, were in the past the *Fliehberg*, the alleged seat of Tłokowo Bailiff's Office was located (photo R. Klimek, January 2010)



Ryc. 14. Plan grodziska „Stare Miasto" – *Alt Stadt* w Barczewku nad rzeczką Orzechówką, MVF: Alt Wartenburg, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,I-X,f3 (Kr. Allenstein)

Fig. 14. Plan of the stronghold „Old Town" – *Alt Stadt* at Barczewko on the Orzechówka River, MVF: Alt Wartenburg, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

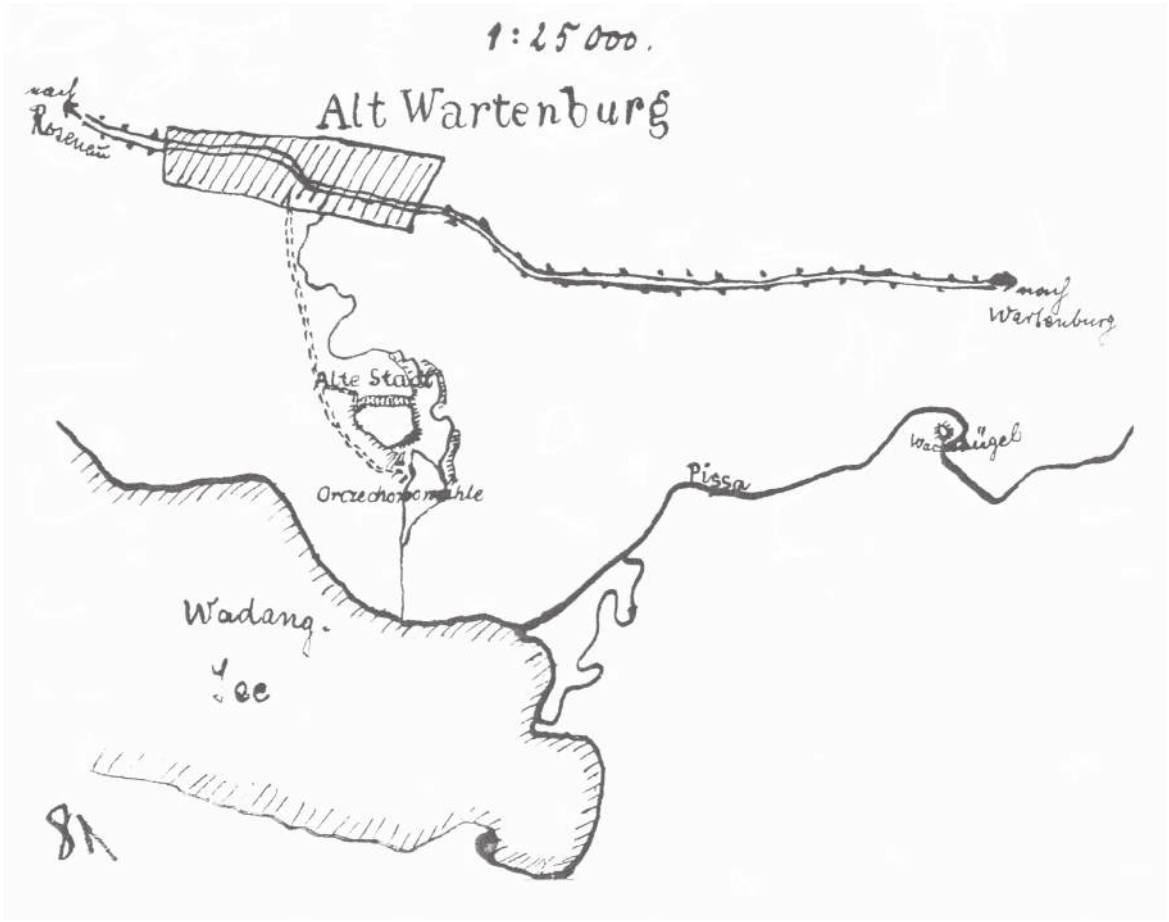


Ryc. 15. Widok na *Alt Stadt* w Barczewku od zachodu – w tym miejscu w latach 1325-1354 istniało miasto *Wartberg* (fot. R. Klimek, lipiec 2007)
Fig. 15. The view of *Alt Stadt* at Barczewko from the west – in 1325-1354 the town of *Wartberg* existed in this place (photo R. Klimek, July 2007)

Wraz z założeniem Wartenberga na obszarze okręgu rozpoczęła się akcja osadnicza. Niewątpliwie okolice Barczewka były w przeszłości centrum galindzkiej ziemi zwanej *Gunelauke*. W źródłach historycznych mamy potwierdzenie istnienia dwóch ziem galindzkich: *Berting* i *Gunelauke*. Prusowie w XIV wieku utrzymywali w zeznaniach: *quod terra Galindiae fuit a Bertingen usque ad Poloniam, et a Barten usque ad fluvium Nare et usque ad Sudoviam, ita quod tota terra inter Nadroviam et Sudoviam et Poloniam usque Bertingen, Gunelauken, et Barten fuit terra Galindiae*[60]. W dokumentach źródłowych nazwa *Gunelauke* pojawia się kilkakrotnie na przestrzeni lat 1331-1379, po raz pierwszy w nadaniu dla Prusa Naglande – *in campis Gunelauken*[61]. Następnie w dokumencie z 1349 roku, podczas nadania dla wsi Maruny, zamieszczono również ową nazwę – *in Terra Gunelauke*[62]. W 1354 roku Wartenberg wraz z okolicą został zniszczony przez książąt litewskich: Kiejstuta i Olgierda – *Kynstute, Algard cum bayoribus etc. festinant in Wartenberg in terram Gunelauken, quam hostile more, igne etc. devastant, et nemo evasit manus eorum*[63]. Miasto po upływie dziesięciu lat odbudowano, ale już w nowym miejscu[64]. W pobliżu zniszczonego przez Litwinów grodu w 1376 roku założono wieś, którą dla uczczenia nazwano *Aldewartberg*[65].

Dawne miasto położone jest w odległości około 700 m na południe od Barczewka[66]. Jego relikty są doskonale widoczne w terenie (ryc. 14-15). Od wschodu dostęp do grodu zabezpieczała rzeczka Orzechówka, która płynie w głębokim jarze. Od strony północnej znajdują się relikty przekopanej suchej fosy o szerokości około 8 m, która jest czytelna do dnia dzisiejszego. Brama wjazdowa ulokowana była w zachodniej części założenia, gdzie do obecnych czasów widoczne jest obniżenie wałów. Cały obszar grodu wynosił około 2 ha. Grodziska w przedwojennej literaturze niemieckiej nazywano *Altstadt* i *Stare Miasto*[67]. Na jego powierzchni można znaleźć fragmenty cegieł i ceramikę siwego koloru toczoną na kole garncarskim. Widoczna jest ponadto ceramika ręcznie lepiona, co może sugerować, że gród istniał już w czasach plemiennych[68]. Inny interesujący nas obiekt położony jest w zakolu rzeki Pisy, w odległości

[60] SRW I: 73-74.
[61] CDW I: nr 254 – nadanie dotyczyło wsi Dąbrówka Mała, zob. Białuński 2004: 7.
[62] CDW I: nr 141.
[63] Wigand: 520.
[64] CDW II: nr 368.
[65] CDW III: nr 14 – nazwa *Aldenwartberg* pojawia się wcześniej – w 1369 roku – przy określaniu granic Tuławek (CDW II: nr 430).
[66] Crome 1938: 196; Fromm i Steffel 1941.
[67] Meßtischblatt Nr 2189.
[68] Klimek 2009: 81-82. Wniosek został wysunięty na podstawie własnej weryfikacji terenowej stanowiska. Na powyższym obiekcie nie prowadzono dotąd badań archeologicznych.



Ryc. 16. Mapka sztabowa Barczewka, gm. Barczewo (niem. *Alt Wartenburg, Kr. Allenstein*) – zaznaczono na niej dwa grodziska: *Alte Stadt* i *Wachthügel*, MVF: PM-A 060/1 (Alt Wartenburg, Kr. Allenstein)

Fig. 16. Military map of Barczewko, Barczewo commune (German *Alt Wartenburg, Kr. Allenstein*) – with two strongholds marked: *Alte Stadt* and *Wachthügel*, MVF: PM-A 060/1 (Alt Wartenburg, Kr. Allenstein)

około 1,5 km na wschód od Barczewka (ryc. 16, 17). W niemieckiej literaturze często określano go *Wachthügel*[69]. Użytkowany był we wczesnym średniowieczu i w okresie krzyżackim. W 1926 roku na grodzisku wybudowano dom mieszkalny (ryc. 18)[70]. Podczas badań ratowniczych prowadzonych w 1929 roku Carl Engel znalazł między innymi wczesnośredniowieczną formę odlewniczą do srebrnych wyrobów (ryc. 19)[71]. Zastanawiające jest również to, czy *castrum Wartenbergk* wybudowano w tym samym miejscu co miasto? W opisie Dusburga mamy informację o rzece Pisa – *fluminis Pissae*, natomiast miasto znajdowało się nad strugą Orzechówka, przy Jeziorze Wadąg. Skłaniam się do przypuszczenia, że były zamek znajdował się na stanowisku zwanym *Wachthügel* nad Pisą. Badania archeologiczne potwierdziły tam również obecność ceramiki z XIV wieku. Crome także odnotował, że gródek nazywano „Zamkiem zwanym Gunelauken".

Kolejnym zamkiem biskupim, który popadł w zapomnienie jest *Berting*. Jak wspominałem powyżej mamy potwierdzone istnienie dwóch ziem galindzkich: *Berting* i *Gunelauke*. Terytorium obejmujące obszar *Berting* jest okolicą dzisiejszego Bartąga i Olsztyna[72]. Po raz pierwszy ziemia ta (*terra Berting*) jest wymieniona w 1335 roku, kiedy zrealizowano nadania po 4 łany 16 wolnym Prusom[73]. Kolejna wzmianka pochodzi z 1341 roku[74], a w 1348 roku w *Berting* odbyło się sześć nadań (najprawdopodobniej na zamku). Wśród świadków występuje między innymi pleban oraz miejscowy komornik – *domino Dithmaro plebano in Bertingen, Nycolao interpreter, Sanglade Camerario*[75]. Zamek został odnotowany w dokumentach 14 lipca 1350 roku – *sitos in bertingen ante castrum nostrum ibidem in villa nostra thewthonica Jure Culmensi*[76]. W późniejszym okresie brak jest wzmianek o jego istnieniu. Przyczyną tego może być założenie Olsztyna w 1353 roku. Nie wykluczam także, że *Berting* mógł zostać zniszczony podczas

[69] Fromm i Steffel 1941.

[70] Postawienie budynku mieszkalnego na grodzisku spotkało się z natychmiastową reakcją władz konserwatorskich, jednak okazało się, że w chwili jego budowy obiekt nie był wpisany do rejestru zabytków. Powyższa dokumentacja znajduje się w MVF, Acta IA6, PM-A 060/1 (Alt Wartenburg).

[71] Kopia formy odlewniczej z Barczewka znajduje się w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

[72] Łowmiański 1932: 15; Białuński 2004: 9-10.

[73] CDW I: nr 270.

[74] CDW II: nr 6.

[75] CDW II: nr 108-113.

[76] CDW II: nr 162.



Ryc. 17. Plan grodziska *Wachthügel* w Barczewku nad rzeką Pisą, przypuszczalnie zamku *Wartberg*, MVF: Alt Wartenburg, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

Fig. 17. Plan of the stronghold *Wachthügel* at Barczewko on the Pisa River, possibly of the *Wartberg* castle, MVF: Alt Wartenburg, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

najazdu litewskiego w styczniu 1356 roku, kiedy spalono w samym okręgu olsztyńskim 17 wsi[77]. Pozostaje jednak do rozwiązania kwestia, na jakim obszarze znajdują są relikty zamku? Według Emila Hollacka było to uroczysko przy wschodnim brzegu Jeziora Kielarskiego. W swoim sprawozdaniu Hollack nazwał to miejsce *Castrum*[78]. Chociaż wzniesienie, na którym znajdował się domniemany zamek jest zniszczone wskutek założenia na nim cmentarza rodowego, to mimo wszystko nadal są widoczne pozostałości wałów i systemu fos. Całość została udokumentowana przez społecznego opiekuna zabytków archeologicznych Leonarda Fromma (ryc. 20)[79]. Od strony północnej na wzgórzu rozpościera się wał, którego relikty są jeszcze czytelne na długości około 80 m (ryc. 21). Bezpośrednio na północ od niego znajdowała się sucha fosa, której pozostałości są doskonale widoczne na długości około 140 m. Przypuszczalnie założenie obronne zajmowało większy obszar niż przedstawiony w dokumentacji archiwalnej. Od strony południowej było odgrodzone niewielkim parowem, przy którym wybudowano w 2002 roku leśny parking. Właśnie w tym miejscu została zlokalizowana osada z okresu wczesnego średniowiecza[80]. Około 200 m dalej na południowy wschód, w pobliżu leśniczówki Zazdrość, znajdują się wały podłużne o długości około 150 m, złożone z dwóch równoległych odcinków, z dwoma fosami po obu stronach każdego z nich (ryc. 22). Wysokość wału dochodzi do 1,5 m wysokości, szerokość podstawy wynosi 6-7 m. Oba pasma nasypów oddalone są od siebie o 8 metrów i przebiegają od południowego-zachodu w kierunku północno-wschodnim[81]. Według Hollacka wały zostały wzniesione dla ochrony od strony południowej zamku w *Berting*[82].

Ostatni z omawianych zamków znajdował się w Rynie Reszelskim. Wieś została założona pod nazwą *Schellen* w 1339 roku na obszarze Barcji – *in terra Bartha*[83]. Informacja o zamku pojawiła się w źródłach tylko raz w dokumencie sporządzonym na zamku w Lidzbarku Warmińskim 27 lipca 1351 roku. Wówczas nadano mły-

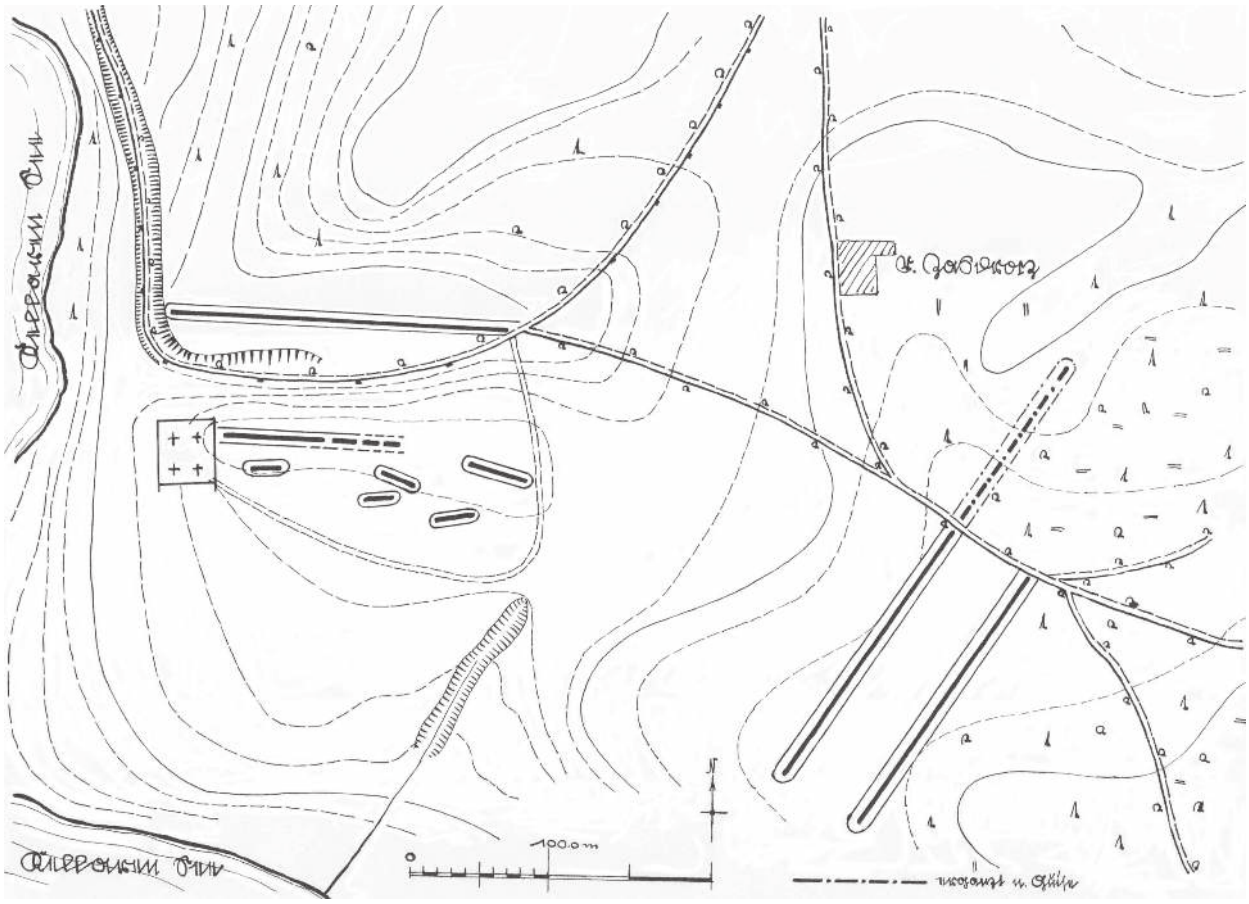
[77] Wigand: 522.
[78] MVF PM-A 1712/1 (Kellaren, Kr. Allenstein).
[79] MVF Burgwallkartei: SMB-PK/MVF, IX f3 (Kellaren, Kr. Allenstein).
[80] Fromm i Steffel 1941. Na miejscu osady w 2006 roku widziałem liczny materiał ceramiczny pochodzący z wczesnego średniowiecza, co zgłosiłem do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie.
[81] Klimek 2008: 167-169.
[82] Hollack 1908: 66; Crome 1937: 87.
[83] CDW I: nr 297.



Ryc. 18. Grodzisko nad Pisą w Barczewku, widok od strony południowej (fot. R. Klimek, wrzesień 2012)
Fig. 18. The stronghold on the Pisa River at Barczewko, view from the south (photo R. Klimek, September 2012)



Ryc. 19. Kopia formy odlewniczej i naczynie gliniane znalezione podczas badań ratowniczych przeprowadzonych w 1929 roku na grodzisku *Wachthügel* w Barczewku przez C. Engla; zabytki ze zbiorów Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (fot. R. Klimek)
Fig. 19. The copy of a moulding form and a clay vessel found during rescue researches conducted in 1929 in the stronghold *Wachthügel* at Barczewko by C. Engel; finds from the collection of the Warmia and Masuria Museum in Olsztyn (photo R. Klimek)



Ryc. 20. Domniemane miejsce zamku *Berting* nad Jeziorem Kielarskim, b. Kielary, gm. Stawiguda, niem. *Kielaren, Kr. Allenstein*, MVF: Ramuck, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)

Fig. 20. The alleged position of *Berting* castle on Lake Kielarskie, former Kielary, Stawiguda commune, German *Kielaren, Kr. Allenstein*, MVF: Ramuck, Burgwallkarte: SMB-PK/MVF,IX,f3 (Kr. Allenstein)



Ryc. 21. Widok na relikty wału na domniemanym zamku *Berting* (fot. R. Klimek, marzec 2009)

Fig. 21. The view of the relics of the rampart on the alleged *Berting* castle (photo R. Klimek, March 2009)



Ryc. 22. Jeden z wałów podłużnych nad Jeziorem Kielarskim, przypuszczalnie osłaniający od południowego-wschodu zamek *Berting* (fot. R. Klimek, marzec 2009)

Fig. 22. One of the longitudinal dykes on Lake Kielarskie, probably protecting the *Berting* castle from the south-east side (photo R. Klimek, March 2009)

narzowi Piotrowi karczmę przy zamku – *Taberna et quinque Jugeribus agrorum circa Castrum Ryn*[84]. Zagadką pozostają losy tego zamku, gdyż w późniejszym okresie nie pojawia się on więcej na kartach historii. Nieznana też jest jego lokalizacja. Przypuszczalnie zamek został zniszczony podczas wypraw Kiejstuta na Warmię biskupią, jakie miały miejsce w 1354 roku, kiedy spalono *Wartenberg* lub w 1356 roku. Nie jest wykluczone, że wówczas padł zamek w Rynie Reszelskim, który nie został odbudowany. We wsi i w najbliższej okolicy nie ma typowych form terenowych charakterystycznych dla średniowiecznych ziemnych założeń obronnych, dlatego bardzo trudno jest wytypować miejsce, w którym mogła w przeszłości funkcjonować warownia. Moim zdaniem nie jest wykluczone, że zamek znajdował się na południowy wschód od kościoła, w pobliżu rzeki Ryn. Podczas weryfikacji terenowej stwierdziłem tam nasyp w kształcie litery „L" o wysokości dochodzącej miejscami do 2 m, o długości około 80 m i szerokości około 40 m. Czy to właśnie tam był ów zaginiony zamek? Trudno to ustalić na podstawie badań powierzchniowych. Być może odpowiedź przyjdzie z czasem, gdyż rozwiązanie tej zagadki mogą przynieść jedynie badania archeologiczne.

Zakończenie

Końcowe daty rejestrujące w źródłach pisanych istnienie opisywanych budowli prawdopodobnie nie przesądzają o ich upadku. Nie ulega jednak wątpliwości, że opisywane zamki warmińskie nie przetrwały całego okresu krzyżackiego na Warmii i prawdopodobnie przestały istnieć przed końcem XIV wieku. Jako ostatni został wymieniony w 1422 roku Jedzbark – *Schlosse Hirschberg*[85]. Różne były dzieje upadku opisywanych zamków. *Wartemberg* został zniszczony w 1354 roku przez Kiejstuta. Miasto i zamek powstały na nowo w 1364 roku – *Wartberg*[86], ale w miejscu oddalonym o 6 km na wschód, na obszarze dzisiejszego Barczewa. Nie jest wykluczone, że podobny los mógł spotkać także warownię w Rynie Reszelskim. Upadek pozostałych ośrodków był zapewne związany z faktem, że przestały spełniać swoje funkcje. Zamki w Bogdanach, Gronowie, Medynach i Plutach straciły na znaczeniu, ponieważ nie rozwinęły się przy nich ośrodki gospodarcze. Zapewne jakiś czas trwały jako umocnione warownie, ale z czasem podupadły. Wraz z ustaniem najazdów litewskich na znaczeniu straciło także *castellum* w Kiwitach, które stało się bezużyteczne. Głoto-

[84] CDW II: nr 170.

[85] CDW III: 592. Zdaniem J. Ptaka sama informacja o funkcjonowaniu zamku w Jedzbarku nie jest do końca pewna, gdyż w CDW opublikowany został jedynie regest; Ptak 1997: 146.

[86] CDW II: nr 368.

wo w pierwszej połowie XIV wieku wielokrotnie było nękane przez wojska litewskie. Na skutek tego w 1329 roku wybudowano w miejscu dogodniejszym do obrony Dobre Miasto – *Guthinstadt*[87]. W ciągu kilkunastu lat przeniesiono tam z Głotowa siedzibę komornika oraz kapitułę kolegiacką (1347)[88]. Losy zamku w Jedzbarku były ściśle uwarunkowane z rozpoczętą w okolicy akcją osadniczą. Zanim w 1364 roku rozpoczęto odbudowę Barczewa, to właśnie tam zrealizowano pierwsze nadania. Jedzbark zapewne miał także w planach zabezpieczać od południowego wschodu miasto przed najazdami litewskimi. Pod koniec XIV wieku zamek w Jedzbarku nie odgrywał już większej roli. Upadek Tłokowa był ściśle związany z powstaniem w 1338 roku Jezioran – *civitas Seburg*[89]. Od chwili, gdy powstało miasto nie spotykamy już w źródłach pisanych informacji o komorniku i okręgu w Tłokowie. Wybudowanie w 1353 roku Olsztyna – *civitas Allenstein*[90] – doprowadziło do upadku zamku *Berting* i tym samym do przeniesienia siedziby komornika. Olsztyn i Dobre Miasto ulokowano nad Łyną, co dawało im znaczną przewagę gospodarczą z uwagi na lepszy dostęp do szlaków komunikacyjnych. Wszystkie wyżej wymienione miasta znajdowały się również w miejscach o lepszych warunkach obronny niż pierwotne siedziby komornictw. Po ustaniu najazdów litewskich rozpoczęto z rozmachem prowadzić akcję osadniczą. Nowo powstałe miasta dynamicznie się rozwijały i urastały do rangi głównych ośrodków gospodarczo-administracyjnych w swoim okręgu. Tymczasem Barczewko (*Wartenberg*), Bartąg (*Berting*), Tłokowo i Głotowo straciły na znaczeniu pozostając jedynie wsiami kościelnymi[91]. Czasem, przemierzając warmińskie pola i lasy, warto zatrzymać się na chwilę w tych miejscach, gdzie dawniej stały biskupie drewniane warownie. Zastaniemy tam teraz ciszę i spokój. Należy jednak pamiętać, że gdyby nie zakręty historii, to dzisiaj zapewne tętniłoby tu miejskie życie.

Podziękowania
Pragnę podziękować Horstowi Wiederowi i Stanisławowi Baranowi za okazaną serdeczną pomoc podczas kwerendy materiałów archiwalnych pochodzących z Museum für Vor- und Frühgeschichte Archiv w Berlinie.

[87] CDW I: nr 245.
[88] CDW II: nr 98.
[89] CDW I: nr 291.
[90] CDW II: nr 202.
[91] Olczyk 1961: 65-87.

Tabela 1. Zamki na obszarze dominium warmińskiego wzmiankowane wyłącznie w średniowiecznych źródłach
Table 1. Castles in the Warmia dominium area mentioned in Medieval sources only

Miejscowość, gmina	Nazwa niemiecka, powiat w 1938	Okres występowania w źródłach	Nazwa obiektu występująca w źródłach	Nazwa własna obiektu
Barczewko gm. Barczewo	*Alt Wartenburg* *Kr. Allenstein*	1325-1354	*castrum Wartenberg,* *Wartberg*	*Wachthügel,* *Zamek Gunlauken* *Romowa Góra*
Bartąg gm. Stawiguda	*Bertung* *Kr. Allenstein*	1350	*Castrum* *Berting*	*brak*
Bogdany gm. Frombork	*Sonnenberg* *Kr. Braunsberg*	1278-1314	*castrum Sunnemberg*	*Heiden-Burg*
Głotowo gm. Dobre Miasto	*Glottau* *Kr. Heilsberg*	1313	*Castrum* *Glottouia*	*Kalvarienberg albo Oelberg*
Gronowo gm. Braniewo	*Grunenberg* *Kr. Braunsberg*	1289-1305	*castrum Grunenberg*	*Burg-Berg*
Jedzbark gm. Barczewo	*Hirschberg* *Kr. Wartenburg*	1364-1422	*Castrum* *Hirsberg*	*Palistka, Kirchowek, Palacek*
Kiwity gm. *loco*	*Kiwitten* *Kr. Heilsberg*	1319	*castellum,* *propugnaculum*	*Flöhberg*
Medyny gm. Lidzbark Warmiński	*Medien* *Kr. Heilsberg*	1320-1340	*monte Geckenstein,* *castrum Medyn*	brak
Pluty gm. Pieniężno	*Plauten* *Kr. Braunsberg*	1325	*castrum Plut*	*Pluta-Berg*
Ryn Reszelski gm. Kolno	*Schellen* *Kr. Rößel*	1351	*castrum Ryn*	brak

Wykaz cytowanej literatury:

Źródła archiwalne:

SMPK MVF Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz. Museum für Vor- und Frühgeschichte: PMA 060/1 (Alt Wartenburg, Kr. Allenstein); 1446/1 (Lokau, Kr. Rößel); 1734/1 (Kiwitten, Kr. Heilsberg); 1138/1 (Plauten, Kr. Braunsberg); 377/1 (Glottau, Kr. Heilsberg); 1590/1 (Hirschberg, Kr. Allenstein); 139/1 (Medien, Kr. Heilsberg); 787/1 (Sonnenberg, Kr. Braunberg).

Katalog Burgwallkartei SMB-PK/MVF, IX f3 (Kr. Allenstein): Alt Wartenburg; Kellaren; Hirschberg.

Guise Zettel PM-IXh: 00101b; 00178a.

Boenigk, *Schlossberg bei Laggarben, Flehberg bei Kiewitten*, 1877.

ADA MWiM w Olsztynie. Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur: teczka Jedzbark, powiat olsztyński.

Źródła pisane:

CDW I. *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 1, Mainz 1860.

CDW II. *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 2, Mainz 1864.

CDW III. *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrsg. C.P. Woelky, Bd. 3, Leipzig 1874.

Dusburg 2007. Peterus de Dusburgk, *Chronica Terre Prussiae*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Wigand 1863. *Die Chronik Wigands von Marburg,* [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd. 2, Leipzig 1863.

SRW I. *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, Bd 1, hrsg. v. J. M. Saage, C. P. Woelky, Braunsberg 1866.

Źródła kartograficzne:

Enders, J., 1755. Tabula geographica episcopatum warmiensem in Prussia, Elbing.

Fromm, L. i W. Steffel W. 1941. Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein 1:100 000, Allenstein.

Hennenberger, C. 1629. Prussiae, Königsberg.

Meßtischblatt, Nr 1684, Braunsberg (West.)1:25 000, 1937.

Meßtischblatt, Nr 1685, Braunsberg (Ost.)1:25 000, 1937.

Meßtischblatt Nr 1787, Lichtenau, 1:25 000, 1932.

Meßtischblatt Nr 2088, Guttstadt, 1:25 000, 1914.

Meßtischblatt Nr 2189, Alt Wartenburg, 1:25 000, 1915.

Meßtischblatt Nr 2290, Gr. Purden, 1:25 000, 1929.

Literatura:

Achremczyk, S.

2011. *Historia Warmii i Mazur*, t. 1. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im Wojciecha Kętrzyńskiego.

Białuński, G.

2004. Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (243): 3-17.

Crome, H.

1937. Längswalle in Ostpreußen. *Mannus* Bd. 29: 69-90.

1938. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 32 (1): 173-209.

1939a. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 32 (2): 297-324.

1939b. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 33 (1-2): 263-289.

1940. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 34: 83-155.

Hennenberger, C.

1595. *Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*. Königsberg.

Hollack, E.

1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*. Glogau-Berlin: Kommissions-Verlag von Carl Flemming.

Jagodziński, M.

1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk.* Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.

Jasiński, T.

1996. *Najstarsze kroniki krzyżackie i roczniki krzyżackie dotyczące Prus.* Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Klimek, R.

2008. Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych w południowej części dominium warmińskiego. *Pruthenia* 3: 163-206.

2009. Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke" w świetle źródeł archeologicznych. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (263): 79-87.

Łowmiański, H.

1932. *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2. Wilno: Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Odoj, R.

1970. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 4 (110): 659-666.

Olczyk, A.

1961. *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525.* Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Powierski, J.

2001. *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. II, 1. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Ptak, J.

1997. *Wojskowość średniowiecznej Warmii.* Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im Wojciecha Kętrzyńskiego.

Robert Klimek

Forgotten castles and watchtowers mentioned in historical sources in Bishop's Warmia from the 1st half of the 14th century - proposals for their location

Summary

The region of Bishop's Warmia was the area of intensive colonization beginning at the end of the 13th century and throughout the whole 14th century. During this period the constant threat of Lithuanian raids led to the construction of numerous fortifications. Some of them were already abandoned or destroyed in the 14th century. While it is easy to locate most of the 14th century castles belonging to the Warmia dominium, in a few cases their positions are not very certain. Moreover, some of the Medieval defended sites discovered by archaeology have not been successfully connected with fortifications mentioned in Medieval records (for instance Barczewko, Bogdany, Gronowo, Jedzbark, Kiwity and Pluty).

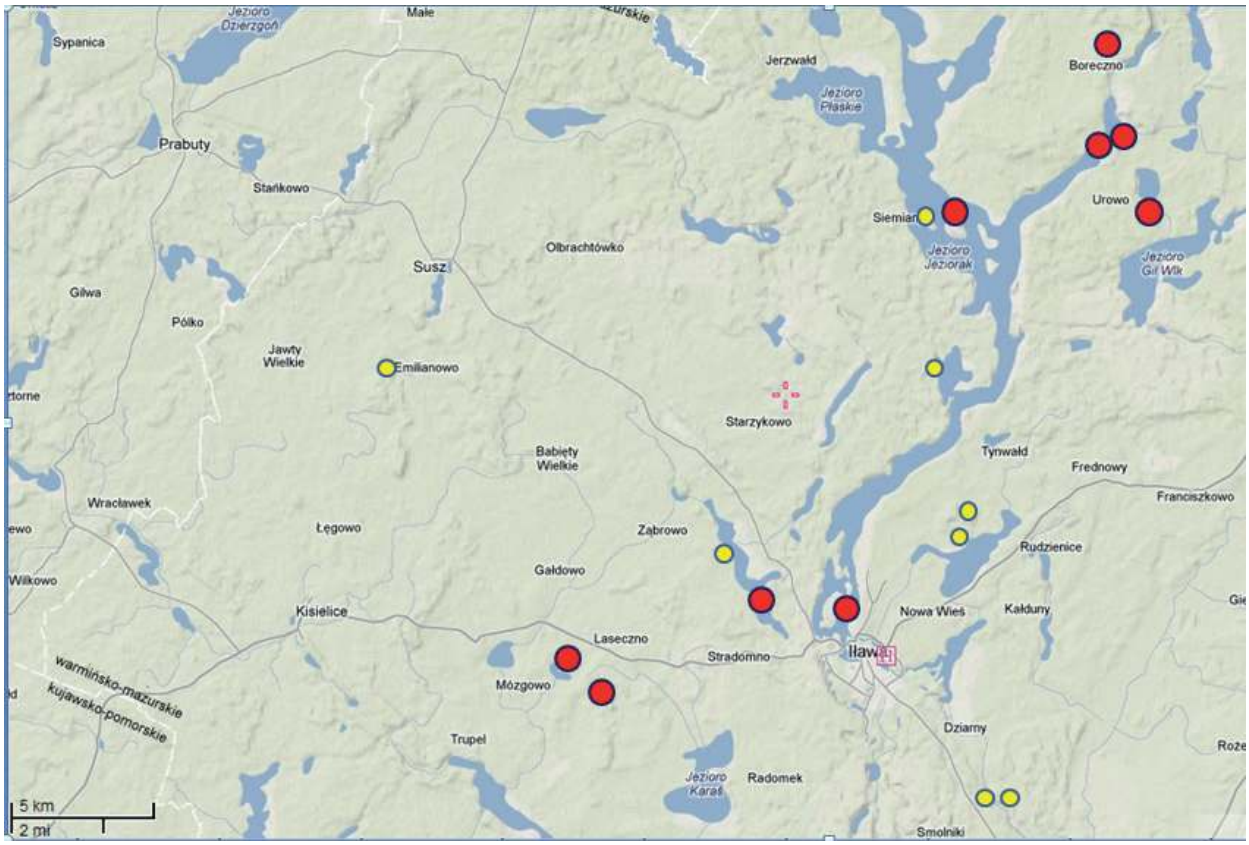
In this paper the author deals with sites that are referred to as castles (*castrum*) or watchtowers (*propugnaculum*) in Medieval records. The following sites are mentioned as being castles in Medieval documents: Barczewko (1325-1354), Bartąg (1350), Bogdany (1278-1314), Głotowo (1313), Gronowo (1289-1305), Jedzbark (1364-1422), Medyny (1320-1340), Pluty (1325) and Ryn Reszelski (1351). There is also information about less important strongholds such as Kiwity where the erection of a fortification is mentioned in 1319 but is not referred to as a castle probably due to its small scale. The author's main focus is on castles from the 1st half of the 14th century, which were the administrative centers, or bailiwicks, that played a decisive role in organising the colonisation process. These strongholds also served as refuges during Lithuanian raids in the Bishop's Warmia area, a role written sources mention for the castles of Barczewko, Bartąg and Głotowo. The author also notes that there is no evidence in the sources for the existence of a castle at Tłokowo, although a bailiwick and its occupant are mentioned there in the years 1315-1331. However the author thinks that this omission does not exclude the existence of Medieval defensive structure at the site of the Tłokowo bailiwick. In this article, which is based on documents from the former Prussia-Archive in Königsberg, as well as verification through fieldwork, the author proposes a location for the Medyny castle, as well as potential locations of castles at Bartąg, Głotowo, Ryn Reszelski and Tłokowo. The aforementioned castles did not survive during the whole Teutonic period in Warmia, and were probably abandoned before the end of the 14th century. The castles at Bogdany, Gronowo, Medyny and Pluty lost their significance due to the fact that no economic centers developed near them. Undoubtedly they persisted for some time as fortified centres, however, their importance declined with time. As the Lithuanian raids stopped, the *propugnaculum* at Kiwity lost its significance and was abandoned. Głotowo was constantly besieged during the 1st half of the 14th century by Lithuanian troops and, as a result, in 1329 the town of Dobre Miasto was built on a more easily defensible location. After a few years the site of the bailiff´s seat and the collegiate chapter were transferred there from Głotowo in 1347. The fate of Jedzbark castle was determined by the course of colonisation in its environs. The land on which Jedzbark was built had been granted before Barczewo was refounded in 1364. It was probably intended that the Jedzbark castle would protect the town from Lithuanian raids coming from the south-east. The decline of Tłokowo is clearly connected to the emergence of Jeziorany in 1338. Written records no longer mention a bailiff at Tłokowo after the emergence of this town. The foundation of Olsztyn in 1353 led to the decline of *Berting* castle, and at the same time the transfer of the bailiwick. Olsztyn and Dobre Miasto were located on the Łyna River, which gave them a significant advantage due to better access to communication routes. These newly founded towns developed dynamically and soon became major economic administration centers in their region. At the same time former bailiwicks at Barczewko, Bartąg, Tłokowo and Głotowo lost their former importance and were reduced to being simple church villages.

Zbigniew Kobyliński

Projekt *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia* w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki: cele, założenia i pierwszy etap realizacji w 2012 roku

Celem projektu *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia*, realizowanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki w latach 2012-2016, jest zainicjowanie systematycznego sporządzania pełnej, rzetelnej i dokładnej dokumentacji szczególnej kategorii miejsc historycznych, jakimi są pozostałości dawnych grodów, znajdujących się na terytorium Warmii i Mazur. Te stanowiska archeologiczne ulegają ciągłej degradacji w wyniku działania rozmaitych czynników naturalnych, takich jak erozja czy niszcząca działalność zwierząt ryjących i korzeni roślin, ale w większym jeszcze stopniu wskutek niszczącej działalności człowieka, zarówno celowej, jak i przypadkowej. W rezultacie naukowa wartość tych obiektów zmniejsza się nieodwracalnie w coraz większym tempie, co powoduje, że zawarta w nich potencjalna informacja o przeszłości nie będzie mogła być w przyszłości wykorzystana. Utracony zostanie również ich potencjał kulturowy, społeczny, estetyczny i ekonomiczny jako elementów dziedzictwa kulturowego. W tej sytuacji niezbędne jest dokumentowanie – z zastosowaniem najnowocześniejszych dostępnych współcześnie metod dokumentacji cyfrowej – tych ginących i nieznanych dotąd obiektów przeszłości. Podczas gdy na niektórych obszarach dzisiejszej Polski, np. na Mazowszu, Opolszczyźnie czy na Pomorzu Zachodnim, całościowe przedsięwzięcia systematycznej dokumentacji grodzisk zostały zrealizowane w latach 60. i 70. XX wieku (np. *Katalog grodzisk Mazowsza i Podlasia*[1] opublikowany w 1976 roku, *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*[2] opublikowane w 1977 roku czy *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*[3] opublikowane w latach 1966-1969 i późniejsze *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa słupskiego*[4] opublikowane w latach 1985-1989), bądź też – jak w przypadku Ziemi Chełmińskiej w latach 90. XX wieku (*Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej: katalog źródeł*[5] opublikowany w 1994 roku), to ponad 350 (jak się wstępnie ocenia) zachowanych grodzisk pradziejowych i średniowiecznych na terenie Warmii i Mazur[6] nie było dotąd przedmiotem kompleksowej inwentaryzacji i dokumentacji, chociaż zarówno w okresie przedwojennym[7], jak i po wojnie[8] publikowano mapy znanych grodzisk z tego regionu, a ostatnio podejmowane są w tym zakresie pewne regionalne inicjatywy instytucjonalne, np. przez Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie w odniesieniu do Jaćwieży[9], Akademię Humanistyczną w Pułtusku w odniesieniu do Pomezanii[10] czy Muzeum w Brodnicy w odniesieniu do Ziemi Lubawskiej[11], bądź indywidualne, np. dokumentowanie grodzisk przez mgr. Roberta Klimka z Olsztyna[12], a nawet wydawane były sporadycznie niewielkie objętościowo publikacje o charakterze katalogowym na temat grodzisk zachowanych na niektórych obszarach tej rozległej krainy[13]. Badania sondażowe i wykopaliskowe niektórych grodzisk zachodniej części Pomezanii oraz inwentaryzację grodzisk tego regionu prowadzono również w późnych latach 90. XX wieku w ramach programu *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, kierowanego przez Przemysła-

[1] Gajewski *et al.* 1976.
[2] Kaźmierczyk, Macewicz i Wuszkan 1977.
[3] Olczak, Siuchniński i Łosiński 1966; Olczak i Siuchniński 1968-1969.
[4] Olczak i Siuchniński 1985-1989.
[5] Chudziakowa (red.) 1994.
[6] W rejestrze zabytków woj. warmińsko-mazurskiego znajduje się 166 grodzisk objętych tą formą ochrony prawnej; zob. Wysocki (red.) 2009: 77-78 tabela 3.
[7] Np. Hollack 1908; Crome 1937; więcej o inicjatywach inwentaryzowania i badań grodzisk Warmii i Mazur w okresie przedwojennym zob. Klęczar i Rutyna 2013, w niniejszym tomie.
[8] Antoniewicz i Wartołowska 1964.
[9] Atlas grodzisk Jaćwieży tworzony przez pracowników Działu Archeologii Bałtów tego muzeum; zob. też Engel *et al.* 2013, w niniejszym tomie.
[10] Prace tzw. Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej; zob. Gazda *et al.* 2013, w niniejszym tomie.
[11] Grążawski 2013, w niniejszym tomie.
[12] Opis grodzisk dokonany przez Roberta Klimka dostępny jest w Internecie: http://www.grodziska.eu/; zob. też Klimek 2013, w niniejszym tomie.
[13] Np. Hoffmann i Mackiewicz 2004.



Ryc. 1. Rozmieszczenie obiektów badanych w 2012 roku w ramach projektu NPRH *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*. Kolor czerwony – badania wykopaliskowe, kolor żółty – badania weryfikacyjne i sondażowe (na podkładzie mapy z Google Maps oprac. Z. Kobyliński)

Fig. 1. Location of sites examined in 2012 within the frames of *The catalogue of strongholds in Warmia and Masuria* sponsored by the National Program for Development of Humanities. Red colour – excavations, yellow colour – verifying and survey examinations (on the background of Google Maps, elaborated by Z. Kobyliński)

wa Urbańczyka[14]. Na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego realizowano także ostatnio prace dyplomowe na temat grodzisk wybranych regionów Warmii i Mazur[15].

Jednakże brak – w odniesieniu do grodzisk Warmii i Mazur – szerzej zakrojonego przedsięwzięcia katalogowego o kompleksowym charakterze jest jednym z najważniejszych powodów, dla których wiedza o najdawniejszej historii tego regionu pozostaje ciągle wyrywkowa i daleka od satysfakcjonującej. Pomimo upływu lat aktualny pozostaje zatem, wyrażony w 1990 roku przez Antoniego Pawłowskiego, postulat przeprowadzenia pełnej weryfikacji grodzisk Pomezanii, Pogezanii i Warmii[16]. Badania grodów i ich najbliższego otoczenia powinny pozwolić zrozumieć systemy osadnictwa i eksploatacji środowiska naturalnego w czasach od epoki brązu aż po średniowiecze, jak również zidentyfikować i wyjaśnić zmienność kultury ludzkiej w tym okresie w czasie i przestrzeni. Ze względu na powiązanie z obronnością, grodziska pozwalają też niejednokrotnie zrekonstruować dramatyczne wydarzenia i zaproponować wiarygodną i opartą na źródłach narrację historyczną, opowiadającą np. o burzliwych czasach podboju ziem pruskich przez zakon krzyżacki.

Inicjując ten projekt uznano zatem, że konieczne jest sporządzenie dokumentacji tych niezwykle ważnych obiektów i uzyskanie podstawowych danych na temat ich funkcji i chronologii. Brak takiej inwentaryzacji i dokumentacji uniemożliwia rozwój badań historycznych dotyczących północno-wschodnich regionów naszego kraju. Co więcej, postępująca degradacja tych obiektów nakazuje wysunąć wniosek, że proces dokumentowania grodzisk Warmii i Mazur powinien rozpocząć się najszybciej jak to możliwe.

Założenia projektu

Część I przedsięwzięcia polegającego na przygotowaniu pełnego katalogu grodzisk pradziejowych i średniowiecznych z terenu ziem pruskich, w granicach obecnego województwa warmińsko-mazurskiego, przewidziana do realizacji w okresie 5 lat, obejmuje grodziska z dziewięciu gmin tego województwa, a mianowicie: Iława, Zalewo, Susz i Kisielice w powiecie iławskim oraz gmin: Miłomłyn, Małdyty, Morąg, Miłakowo i Ostróda w powiecie ostródzkim. Łącznie zbadane, zadokumentowane i opracowane zostanie w ramach tego projektu co najmniej 50 grodzisk.

Przyjęto założenie, że dla każdego grodziska wykonane zostaną następujące prace:

[14] Jagodziński 1997; Urbańczyk (red.) 1998.
[15] Łasiński 2010.
[16] Pawłowski 1990: 60-61.

A. Kwerenda archiwalna i biblioteczna
W ramach tej kwerendy zebrane zostaną wszelkie informacje historyczne, zawarte zarówno w dawnych publikacjach, jak i – przede wszystkim – w źródłach niepublikowanych. Źródła te, z których najstarsze pochodzą z czasów początku kolonizacji ziem pruskich przez zakon krzyżacki, nie były dotąd przedmiotem kompleksowej analizy pod względem informacji o plemiennym osadnictwie grodowym z czasów przedkrzyżackich. Zgromadzone zostaną także wszelkie zachowane informacje zarówno pochodzące z publikacji, jak i z polskich i niemieckich archiwów muzealnych i konserwatorskich, o dawnych badaniach archeologicznych prowadzonych przez badaczy niemieckich w XIX i w pierwszej połowie XX wieku oraz badaczy polskich w okresie powojennym.

B. Badania geologiczne i geomorfologiczne
Dla każdego z obiektów przeprowadzone zostaną badania ich budowy geologicznej oraz kontekstu geomorfologicznego, zmierzające do rekonstrukcji środowiska w czasach użytkowania danego grodu.

C. Dokumentacja geodezyjna
Zakładano, że najlepszą metodą prowadzącą do uzyskania precyzyjnej dokumentacji geodezyjnej będzie przede wszystkim modelowanie powierzchni gruntu za pomocą fotogrametrii opartej na serii zdjęć wertykalnych wykonanych z latawca lub balonu wypełnionego helem. To założenie okazało się jednak możliwe do realizacji jedynie w przypadku grodzisk, które nie są pokryte lasem. Natomiast w przypadku pozostałych grodzisk wykonane będą pomiary geodezyjne tachimetrem elektronicznym, a ich wyniki przedstawiane będą w postaci planów sytuacyjno-wysokościowych i trójwymiarowych modeli powierzchni.

D. Badania geofizyczne
Zakładano, że dla każdego z obiektów wykonywane zostaną badania geofizyczne na terenie samego grodziska oraz w jego najbliższym otoczeniu. Jak się okazało założenie to jest możliwe do realizacji jedynie w odniesieniu do niektórych grodzisk, tych, które nie są porośnięte lasem, lub które są otoczone polami ornymi, ponieważ niestety pokrycie terenu lasem uniemożliwia skuteczne zastosowanie badań geofizycznych metodą magnetyczną lub elektrooporową.

E. Archeologiczne badania powierzchniowe i wykopaliskowe
Dla każdego obiektu przeprowadzone zostaną szczegółowe badania powierzchniowe terenu samego grodziska oraz jego otoczenia w promieniu jednej godziny marszu (zgodnie z założeniami metody analizy obszaru wykorzystywanego przez osadę; tzw. *site catchment analysis*[17]) z namierzaniem trójwymiarowym każdego znaleziska archeologicznego za pomocą ręcznych urządzeń GPS. Następnie przeprowadzone zostaną sondażowe badania wykopaliskowe, o łącznej powierzchni około 0,5-1,0 ara, w zależności od potrzeb, przede wszystkim w strefie przywałowej grodziska oraz w strefie jego wału obronnego i/lub fosy. Badaniami objęte zostaną w pierwszej kolejności zniszczone partie grodzisk, aby połączyć cel naukowo-badawczy z konserwatorskim. Celem tych badań będzie przede wszystkim uzyskanie materiału źródłowego do datowania grodziska, ze szczególnym uwzględnieniem możliwości uzyskania fragmentów konstrukcji drewnianych nadających się do datowania dendrochronologicznego. Drugim celem będzie ustalenie charakteru zabudowy grodziska i uzyskanie materiału zabytkowego, zwłaszcza ceramicznego, który mógłby posłużyć do ustalenia związków kulturowych pomiędzy użytkownikami poszczególnych grodzisk oraz ewentualnie ich przynależności plemiennej.

F. Skanowanie powierzchni ziemi za pomocą urządzenia LIDAR oraz ukośne zdjęcia lotnicze
Dla każdego z grodzisk uzyskany zostanie szczegółowy, trójwymiarowy cyfrowy model terenu na obszarze o powierzchni co najmniej 1 km^2. Dzięki temu wykryte zostaną ewentualne ślady urządzeń i konstrukcji w okolicy danego grodziska, nawet jeśli znajduje się ono na terenie pokrytym gęstym lasem. Ponadto dla wszystkich grodzisk znajdujących się na terenie otwartym sporządzone zostaną lotnicze fotografie ukośne z samolotu lub motolotni, które – poza walorem dokumentacyjnym – pozwolą wykryć ewentualne wyróżniki znajdujących się wokół grodziska stanowisk archeologicznych, ukrytych pod powierzchnią ziemi.

Założono zatem, że wynikiem realizacji projektu będzie uzyskanie kompletnego zestawienia wszelkich, możliwych do uzyskania na obecnym etapie rozwoju nauki, informacji na temat każdego z historycznych grodzisk zachodniej części Warmii i Mazur. Powstanie pełny katalog tych obiektów historycznych o szczególnym znaczeniu, który zostanie opublikowany w dwóch formach: w postaci drukowanej publikacji książkowej oraz w formie internetowej. Dzięki takiej nowoczesnej cyfrowej dokumentacji możliwe będzie zachowanie dla przyszłych pokoleń naukowej wartości tej unikatowej kategorii dziedzictwa kulturowego, które ulega systematycznemu niszczeniu w wyniku czynników przyrodniczych i antropogenicznych. Katalog będzie mógł być wykorzystywany zarówno w pracach badawczych z dziedziny historii i archeologii, jak również w działaniach planistycznych, związanych z kształtowaniem i ochroną krajobrazu historycznego, w działalności edukacyjnej i popularyzatorskiej.

Realizacja projektu w 2012 roku
Pierwszy rok realizacji projektu w założeniu obejmować miał grodziska znajdujące się na terenie gminy Iława. Udało się jednak rozszerzyć zakres zamierzonych prac, obejmując nimi również częściowo tereny przewidziane do badań w następnych latach realizacji projektu. Program realizowany był przez Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie we współpracy z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN oraz naukowcami z innych instytucji.
Przeprowadzono następujące prace (ryc. 1):

– wykonano kwerendę biblioteczną i archiwalną w archiwach polskich i niemieckich dla wszystkich objętych

[17] Kobyliński 1986.

programem grodzisk znanych przed rozpoczęciem realizacji projektu (wykonawcami byli dr Mirosław Marcinkowski z Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu i mgr Seweryn Szczepański z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie[18]);

– uzyskano zestawienie danych dotyczących wszystkich grodzisk z terenu województwa warmińsko-mazurskiego badanych archeologicznie w okresie przed rozpoczęciem realizacji projektu (wykonawcami byli mgr Bartłomiej Klęczar i mgr Magdalena Rutyna[19]);

– uzyskano numeryczny model terenu dla wszystkich znanych przed rozpoczęciem realizacji projektu grodzisk. Zadanie to wykonane zostało przez firmę MGGP-Aero, która dokonała skanowania powierzchni ziemi za pomocą urządzenia LiDAR;

– uzyskano plany sytuacyjno-wysokościowe dla grodzisk z terenu gminy Iława oraz częściowo także z terenu gmin Zalewo i Susz. W przypadku grodzisk w Lasecznie Małym, gm. Iława i Boreczno, gm. Zalewo zastosowano metodę fotogrametryczną (wykonawcą był mgr Wiesław Małkowski z Uniwersytetu Warszawskiego), zaś w pozostałych przypadkach klasyczną metodę geodezyjną z wykorzystaniem tachimetru laserowego (wykonawcą był mgr Jacek Błaszczyk z Uniwersytetu Łódzkiego). We wszystkich przypadkach uzyskano także trójwymiarowe modele powierzchni grodzisk;

– wykonano badania geologiczne dla dziewięciu grodzisk z terenu gmin Iława i Zalewo (wykonawcą był prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk z Uniwersytetu Warszawskiego[20]);

– przeprowadzono badania wykopaliskowe na terenie grodzisk w Kamionce, st. 9, Lasecznie Małym, st. 1, Gulbiu, st. 1, Iławie, st. 33 (wyspa Wielka Żuława) w gminie Iława oraz w Wieprzu, st. 1 (wyspa Bukowiec), Urowie, st. 1, Mozgowie, st. 1, Dubie, st. 1 i Borecznie, st. 4 w gminie Zalewo (pod ogólnym kierownictwem prof. dr hab. Zbigniewa Kobylińskiego badania prowadzili dr Jacek Wysocki, dr Magdalena Żurek, mgr Bartłomiej Klęczar, mgr Magdalena Rutyna i Dariusz Wach, z udziałem prof. dr hab. Przemysława Urbańczyka i dr. Michała Bieniady[21]);

– przeprowadzono badania powierzchniowe, wiercenia i wykopaliska sondażowe na znanych z literatury, archiwaliów lub informacji ustnych domniemanych grodziskach w Szymbarku, Smolnikach, Windykach, Woli Kamieńskiej, na wyspie Lipowej na jeziorze Jeziorak, nad zatoką Widłąg tegoż jeziora oraz w Bałoszycach Małych w powiecie iławskim. Niestety, we wszystkich przypadkach prace te wykazały brak jednoznacznych śladów grodzisk. W przypadku grodziska w Windykach (znanego z XIX-wiecznego opisu A. Lissauera[22]) jedyną prawdopodobną lokalizacją grodziska jest chyba stanowisko odkryte z powietrza przez Ottona Braascha i Dariusza Wacha w 2000 roku, poddane następnie badaniom geofizycznym magnetometrem cezowym przez Romana Křivanka i Krzysztofa Misiewicza oraz wykopaliskowym badaniom sondażowym przez Dariusza Wacha[23];

– przeprowadzono badania geofizyczne na obszarze grodziska w Borecznie (wykonawcami byli mgr Wiesław Małkowski i dr hab. Krzysztof Misiewicz z Uniwersytetu Warszawskiego) oraz na obszarach przyległych do grodzisk w Mozgowie, Urowie, na wyspie Bukowiec (wykonawcą był mgr Tomasz Herbich z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN) i w Lasecznie Małym (wykonawcami byli mgr Wiesław Małkowski i dr hab. Krzysztof Misiewicz z Uniwersytetu Warszawskiego), dokonując m.in. odkrycia osady przygrodowej w Urowie[24];

– przeprowadzono badania podwodne akwenów wodnych sąsiadujących z grodziskami w Kamionce, Lasecznie Małym, Mozgowie, Dubie oraz na wyspach Wielka Żuława i Bukowiec na jeziorze Jeziorak (wykonawcą był zespół kierowany przez dr hab. Andrzeja Pydyna z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu), dokonując m.in. spektakularnego odkrycia średniowiecznego mostu prowadzącego na wyspę Wielka Żuława[25];

– wykonano analizy kości ludzkich i zwierzęcych z grodziska w Kamionce (wykonawcami były dr Anna Gręzak i mgr Elżbieta Jaskulska z Uniwersytetu Warszawskiego)[26], analizy makroszczątków botanicznych z grodziska w Kamionce (wykonawcą była dr Katarzyna Pińska z firmy Cerealia[27]), analizy mineralogiczne fragmentów naczyń z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie (wykonawcą był dr Maciej Bojanowski z Uniwersytetu Warszawskiego[28]) oraz analizy zawartości lipidów w naczyniach z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie (wykonawcą była dr hab. inż. Joanna Kałużna-Czaplińska, prof. Politechniki Łódzkiej[29]);

– uzyskano niezbędne tło porównawcze dla interpretacji grodzisk objętych programem, w postaci opracowań wyników wcześniejszych badań grodzisk z terenu Warmii i Mazur[30];

– opracowano internetowy geoportal stanowiący formę elektronicznej publikacji wyników realizacji projektu.

Prace nad realizacją projektu będą kontynuowane w następnych latach, z wykorzystaniem doświadczeń uzyskanych w 2012 roku.

[18] Zob. Szczepański 2013, w niniejszym tomie.
[19] Zob. Klęczar i Rutyna 2013, w niniejszym tomie.
[20] Zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie.
[21] Zob. Kobyliński, Wach i Rutyna 2013; Kobyliński *et al.* 2013; Wysocki i Klęczar 2013; Żurek 2013; wszystkie w niniejszym tomie.
[22] Lissauer 1876: 1-2; zob. też Szczepański 2013, w niniejszym tomie.
[23] Kobyliński, Misiewicz i Wach 2000: 81-86.
[24] Zob. Herbich 2013, w niniejszym tomie; Misiewicz i Małkowski 2013, w niniejszym tomie.
[25] Pydyn 2013, w niniejszym tomie; Popek *et al.* 2013, w niniejszym tomie.
[26] Zob. Aneksy A. Gręzak i E. Jaskulskiej w Kobyliński, Wach i Rutyna 2013, w niniejszym tomie.
[27] Opracowanie w przygotowaniu do druku.
[28] Bojanowski, Kobylińska i Kobyliński 2013, w niniejszym tomie.
[29] Kałużna-Czaplińska, Kobylińska i Kobyliński 2013, w niniejszym tomie.
[30] Engel *et al.* 2013; Gazda 2013; Gazda *et al.* 2013; Grążawski 2013; Jagodziński 2013; Klimek 2013; Marciniak-Kajzer 2013; Wadyl 2013, Wyczółkowski *et al.* 2013; wszystkie w niniejszym tomie.

Wykaz cytowanej literatury

Antoniewicz, W. i Z. Wartołowska

1964. *Mapa grodzisk w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.

Bojanowski, M., U. Kobylińska i Z. Kobyliński

2013. Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, w niniejszym tomie.

Chudziakowa, J. (red.)

1994. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej: katalog źródeł.* Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Crome, H.

1937. Karte und Verzeichnis der vor-und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen. *Altpreussen* 2: 97-125.

Engel, M., C. Sobczak, G. Iwanowska i P. Iwanicki

2013. Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów PMA, w niniejszym tomie.

Gajewski, L., I. Górska, Ł. Okulicz, L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański

1976. *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego, województwa warszawskiego).* Wrocław: Ossolineum.

Gazda, D.

2013. Między grodem a zamkiem – wieloczłonowe obiekty warowne prusko-krzyżackie na południe od Zalewu Wiślanego, w niniejszym tomie.

Gazda, D., J. Jezierska, J. Konik i P. Szlązak

2013. Badania Archeologicznej Misji Pomezańsko-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009-2012, w niniejszym tomie.

Grążawski, K.

2013. Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego, w niniejszym tomie.

Herbich, T.

2013. Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w roku 2012, w niniejszym tomie.

Hoffmann, M. J. i A. Mackiewicz

2004. *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego, Ostróda: Muzeum w Ostródzie.*

Hollack, E.

1908. *Erlauterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*. Glogau: Carl Flemming.

Jagodziński, M.F.

1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu.* Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, t. 3.

2013. Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślęcinie, Kwietniewie i Weklicach, w niniejszym tomie.

Kałużna-Czaplińska, J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński

2013. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, w niniejszym tomie.

Kaźmierczyk, J., K. Macewicz i S. Wuszkan

1977. *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej.* Katowice: Instytut Śląski.

Klęczar, B. i M. Rutyna

2013. Stan badań nad grodziskami województwa warmińsko-mazurskiego, w niniejszym tomie.

Klimek, R.

2013. Zaginione zamki i strażnice poświadczone w źródłach z I połowy XIV wieku z obszaru Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji, w niniejszym tomie.

Kobyliński, Z.

1986. Koncepcja „terytorium eksploatowanego przez osadę" w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze. *Archeologia Polski* 31 (1): 7-30.

Kobyliński, Z., K. Misiewicz i D. Wach

2000. Archeologia niedestrukcyjna w województwie warmińsko-mazurskim w roku 2000. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 2: 77-92.

Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna

2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z roku 2012, w niniejszym tomie.

Kobyliński, Z., D. Wach, M. Rutyna, J. Wysocki i B. Klęczar

2013. Grodziska z czasów plemiennych (?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań w roku 2012, w niniejszym tomie.

Lissauer, A.

1876. Drei Burgwälle bei Dt. Eylau. *Schriften der Naturforschenden Gesselschaft in Danzig* 4 (1), 1-6. Danzig.

Łasiński, Ł.

2010. *Grodziska wschodniej części Pojezierza Iławskiego. Analiza historyczno-przestrzenna, problemy ochrony i prezentacji.* Maszynopis pracy magisterskiej, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Marciniak-Kajzer, A.

2013. Czego relikty skrywają średniowieczne „grodziska". Refleksje po badaniach nie tylko w woj. warmińsko-mazurskim, w niniejszym tomie.

Misiewicz, K. i W. Małkowski

2013. Sprawozdanie z badań nieinwazyjnych na stanowisku 4 w Borecznie, woj. warmińsko-mazurskie, w niniejszym tomie

Nitychoruk, J. i F. Welc

2013. Sytuacja geomorfologiczno-geologiczna wybranych grodzisk w okolicach jeziora Jeziorak, w niniejszym tomie.

Olczak, J. i K. Siuchniński

1968-1969. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 2-3. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.

1985-1989. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa słupskiego,* t. 1-2. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.

Olczak, J., K. Siuchniński i W. Łosiński

1966. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.

Pawłowski, A.J.
1990. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Pomezanii, Pogezanii i Warmii, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, 55-69. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
Pydyn, A.
2013. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego, w niniejszym tomie.
Popek, M., A. Pydyn, R. Solecki i P. Stencel
2013. Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, w niniejszym tomie.
Szczepański, S.
2013. „Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, w niniejszym tomie.
Urbańczyk, P. (red.)
1998. *Wyniki programu badań interdyscyplinarnych*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, t. 1.
Wadyl, S.
2013. Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęcy (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny), w niniejszym tomie.
Wyczółkowski, M., M. Szal, M. Kupryjanowicz i E. Smolska
2013. Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych, w niniejszym tomie.
Wysocki, J. (red.)
2009. *Dziedzictwo kulturowe Warmii – Mazur – Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy.* Olsztyn: Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego.
Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie, w pow. iławskim: wstępne wyniki badań w roku 2012, w niniejszym tomie
Żurek, M.
2013. Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24-54) gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, w niniejszym tomie.

Zbigniew Kobyliński

The project *The catalogue of strongholds in Warmia and Masuria. Part I: Pomesania, Pogesania and Warmia* within the frames of National Program for Development of Humanities: aims, assumptions, and the first stage of implementation in 2012

Summary

The aim of the project *The catalogue of strongholds in Warmia and Masuria. Part I: Pomesania, Pogesania and Warmia* realized within the frames of National Program for Development of Humanities in 2012-2016 is to initiate the systematic collecting of full, thorough and accurate documentation of the remains of historical strongholds, situated on the area of Warmia and Masuria. Part I of the undertaking to prepare the full catalogue of prehistoric and Medieval strongholds on the Prussian lands within the limits of present Warmian-Masurian Province, expected to be finalized within 5-years-time, includes strongholds located in nine communes of this province. These are namely: Iława, Zalewo, Susz and Kisielice in Iława county, and Miłomłyn, Małdyty, Morąg, Miłakowo and Ostróda in Ostróda county. Totally at least 50 strongholds are going to be examined, documented and analyzed within this project.

It was assumed that for each of the strongholds the following works will be done: archive and library query, geological and geomorphological examinations, geodetic documentation, geophysical examinations, surface and excavation archaeological examinations, ground surface scanning with LiDAR, and slant aerial photographs. It was assumed then, that the result of the implementation of this project would be the complete set of information on each of the historical strongholds in the western part of Warmia and Masuria, possible to be gained on the present stage of science development. The full catalogue of these historical objects of special significance will be created, and it will be published in two forms: a printed book, and a digital form in the Internet. The catalogue will be used both for research works on history and archaeology, as well as in planning activities concerning the shaping and preserving of the historical landscape, and for educational and popularizing tasks.

During the first year of the project implementation by the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw in cooperation with the Institute of Archaeology and Ethnology of Polish Science Academy (PAN) and scientists from other institutions, the following works have been done (fig. 1):

– The archive and library query in Polish and German archives for all of the strongholds covered by the program, and known before the beginning of the project implementation, was conducted (dr Mirosław Marcinkowski of Archaeological-Historical Museum in Elbląg, and mgr Seweryn Szczepański of Warmian-Masurian University in Olsztyn);

– A compilation of data concerning all the gords examined archaeologically before the beginning of the project implementation was gained (mgr Bartłomiej Klęczar and mgr Magdalena Rutyna);

– The digital terrain model for all strongholds known before the beginning of the project implementation was gained. This task was realized by MGGP-Aero company, who did scanning of the ground surface with LiDAR;

– Contour-line plans for strongholds from the Iława commune region, and partially from the area of Zalewo and Susz communes were obtained. In case of strongholds at in Laseczno Małe, Iława commune, and Boreczno, Zalewo commune, the photogrammetry method was employed (mgr Wiesław Małkowski of Warsaw University), whereas in the other cases the classic geodetic method with laser total station was used (mgr Jacek Błaszczyk of Łódź University). In all of the cases the 3-D models of the strongholds' surfaces were also gained;

– Geological examinations were made for nine strongholds from the Iława and Zalewo communes (prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk of Warsaw University);

– The excavations were held in the strongholds at Kamionka, site 9, Laseczno Male, site 1, Gulb, site 1, Iława, site 33 (Wielka Żuława Island) in Iława commune, and at Wieprz, site 1 (Bukowiec Island), Urowo, site 1, Mozgowo, site 1, Duba, site 1, and Boreczno, site 4 in Zalewo commune (under general supervision of prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński the researches were conducted by dr Jacek Wysocki, dr Magdalena Żurek, mgr Bartłomiej Klęczar, mgr Magdalena Rutyna and Dariusz Wach, with participation of prof. dr hab. Przemysław Urbańczyk and dr Michał Bieniada);

– The surface examinations, drillings and test excavations were conducted on the alleged strongholds known from the literature, archive or spoken information, at Szymbark, Smolniki, Windyki, Wola Kamieńska, on Lipowa Island on Lake Jeziorak, in the Widłąg Bay of this lake, and in Bałoszyce Małe in Iława county. Unfortunately, in all of these cases they failed to claim the unequivocal signs of the strongholds;

– Geophysical examinations were conducted on the area of the stronghold at Boreczno (mgr Wiesław Małkowski and dr hab. Krzysztof Misiewicz of Warsaw University), and on the areas surrounding the strongholds at Mozgowo, Urowo, on Bukowiec Island (mgr Tomasz Herbich of the Institute of Archaeology and Ethnology of PAN), as well as at Laseczno Małe (mgr Wiesław Małkowski and dr hab. Krzysztof Misiewicz of Warsaw University), thus discovering, among others, a settlement neighbouring the stronghold at in Urowo;

– Underwater examinations of reservoirs neighboring the strongholds at Kamionka, Laseczno Małe, Mozgowo, Duba and on the Wielka Żuława and Bukowiec Islands on Lake Jeziorak were held (the team led by dr hab. Andrzej Pydyn of Mikołaj Kopernik University in Toruń), making a spectacular discovery of Medieval bridge leading to the Wielka Żuława Island;

– The analysis of human and animal bones from the stronghold at Kamionka was made (dr Anna Gręzak and mgr Elżbieta Jaskulska of Warsaw University), as well as the analysis of botanic macro-remains from the stronghold at Kamionka (dr Katarzyna Pińska of Cerealia company), mineralogical analysis of pottery fragments from the strongholds at Kamionka, Mozgowo, and Boreczno (dr Maciej Bojanowski of Warsaw University), and the analysis of lipids content in pots from the strongholds at Kamionka, Mozgowo, and Boreczno (dr hab. eng. Joanna Kałużna-Czaplińska, professor at Łódź University of Technology);

– The necessary comparative background for the interpretation of the strongholds covered with the program was received, in form of analyses of the results of former researches on the strongholds in Warmia and Masuria.

The works on the project implementation will be continued in the coming years, using all the experience gained in 2012.

Seweryn Szczepański

„Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego

Tak zwana „archeologia archiwalna" coraz śmielej dobija się o swoje prawo do istnienia i poważnego traktowania jej jako nauki pomocniczej archeologii (rzec by: właściwej). Od prawie 15 lat wśród badaczy zajmujących się obszarem dawnych Prus zauważalne jest coraz powszechniejsze wykorzystywanie materiałów często przez dekady zalegających w archiwach. Fakty naukowe odkryte dzięki pracy nad dawnymi sprawozdaniami, notatkami z badań terenowych, wykopaliskowych, ankietami, fotografiami, rysunkami, inwentarzami *etc.* sprawiają, że w odniesieniu do ziem pruskich mówienie o konieczności uwzględniania przez archeologów źródeł archiwalnych jest już truizmem[1]. W celach poszukiwawczych archeolodzy najczęściej kierują swoje kroki do archiwów poszczególnych urzędów konserwatorskich, przeglądają archiwalia muzealne, rzadziej jednak pochylają się nad zawartością „tradycyjnych" archiwów, w których jakże często ukryte są niezwykle cenne informacje pozwalające nie tylko precyzyjniej zlokalizować czy też zweryfikować położenie poszukiwanych stanowisk, ale wręcz niejedno zapomniane stanowisko odkryć na nowo[2]. Nierzadko też prawdziwe „skarby" znajdują się w prywatnych archiwach rodzinnych, do których jednak starają się dotrzeć chyba tylko badacze zajmujący się historią archeologii, odkrywając w konsekwencji nie tylko nowe źródła *stricte* związane z uprawianą przez siebie dziedziną, ale i uzyskując niepowtarzalną szansę poznania kim tak naprawdę byli naukowcy znani im jedynie ze sprawozdań i drukowanych prac[3].

Niestety, nieco inaczej rzeczy się mają w przypadku badań AZP. Biorąc za przykład Pomezanię nietrudno zauważyć, że wyniki poszukiwań terenowych prowadzonych w ramach tego programu rzadko konfrontowane były ze źródłami archiwalnymi (nawet tymi ogólnodostępnymi), częściej zaś sięgano do literatury. Jednakże i tu zdarzało się, że powtarzano stare błędy lub mnożono kolejne. Coraz powszechniejsze są jednak próby weryfikacji prowadzonych wcześniej badań terenowych i dokonywanie tego według klucza: AZP → literatura → archiwum → retrospekcja terenowa daje niekiedy nieoczekiwane efekty. Dzięki temu szereg niepewnych informacji, nieweryfikowanych i ostatecznie nieprawdziwych jest dezawuowanych.

Od dawna największym powodzeniem wśród archeologów prowadzących badania na obszarze Pojezierza Iławskiego, oprócz sprawozdań i notatek dotyczących poszczególnych stanowisk, cieszą się źródła kartograficzne. Niewątpliwie wszyscy w swojej codziennej pracy, z uwagi na dokładność oraz łatwość dostępu do nich, wykorzystują mapy topograficzne 1:25000 tzw. „Messtischblatty" wydawane od schyłku XIX wieku do 1944 roku. Sporym powodzeniem cieszą się także mapy Schroettera kreślone na przełomie XVIII i XIX wieku oraz tzw. mapy Reymanna. Natomiast już do wyjątków należą badacze wykorzystujący wcześniejsze (początek XVIII wieku), powszechnie znane plany Samuela Suchodolca. Fakt prawie całkowitego pomijania, nakreślonej w 4. ćwierci XVI wieku, mapy Prus Caspara Hennenbergera w kontekście Pojezierza Iławskiego tłumaczyć można natomiast tym, że niewiele ona wnosi do całości wiedzy na temat rozpoznania archeologicznego tego terenu. Sam autor nie był zresztą znawcą południowej Pomezanii. Nie znaczy to jednak, że źródło to nie jest godne uwagi. Całkowicie natomiast niewykorzystywane są nowożytne plany poszczególnych wsi, terytoriów domenalnych, starostw czy majątków szlacheckich, któ-

[1] Wróblewski 2009: 594-604.

[2] Jako nie archeolog, ale mediewista i historyk zajmujący się m.in. historią archeologii niemalże „od zawsze" byłem pod ogromnym wrażeniem pracy Elżbiety Kowalczyk-Heymann (zob. m.in.: Kowalczyk 2003) w wykorzystywaniu różnego rodzaju źródeł archiwalnych jako istotnego uzupełnienia do prowadzonych badań archeologicznych.

[3] Tu chyba najlepszym przykładem będzie monumentalna praca Mirosława J. Hoffmanna na temat dziejów archeologii wschodniopruskiej, który przygotowując ją docierał nie tylko do zapomnianych przez lata archiwaliów, ale też miał niekwestionowaną przyjemność przeprowadzania wywiadów z członkami rodzin badaczy wschodniopruskich (zob. Hoffmann [w druku]). Sam też zbierając materiały dotyczące badań archeologicznych na grodziskach w Starym Dzierzgoniu i Starym Mieście miałem okazję skorzystać z uprzejmości rodziny Hansa Schleifa, która udostępniła mi szereg jakże cennych materiałów, dotyczących nie tylko interesujących mnie stanowisk, ale i materiałów do biografii prawie całego sztabu badaczy uczestniczących w wykopaliskach na wymienionych stanowiskach. Szerzej na ten temat: Szczepański (w druku a).

rych niezwykła wartość źródłowa nadal jest niedoceniana. Zupełnie nieznane są natomiast rękopiśmienne plany tworzone na potrzeby poszczególnych starostw na podkładzie wcześniejszych planów (głównie Suchodolca), na których urzędnicy i miejscowi kartografowie zaznaczali charakterystyczne dla topografii znanej im okolicy miejsca w postaci grodzisk, wałów podłużnych, a nawet opuszczonych osad. W zapomnienie poszły także szkice porucznika Johanna Michaela Guise, wykorzystywane w pełni przez badaczy niemieckich. Obecnie niestety traktowane są bardziej jako ciekawostka, a nierzadko dzięki nim znajdujemy odpowiedzi na szereg nurtujących pytań.

Zanim przejdziemy do analizy wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego warto jeszcze wspomnieć o wartości wykorzystywania średniowiecznych dokumentów i kronik w pracy archeologa. Jako że nie będę już wracał w dalszej części artykułu do tych stanowisk, zaakcentuję tu tylko takie miejsca jak: grodzisko w Starym Dzierzgoniu, grodzisko i fosa w Starym Mieście, niezlokalizowane grodzisko w pobliżu Poliks i Chojt oraz gród *Trampere,* być może położony w okolicy Trop Sztumskich – Starego Targu.



Ryc. 1. Lokalizacja Pojezierza Iławskiego (oprac. S. Szczepański)
Fig. 1. The position of Iława Lake District (elaborated by S. Szczepański)

Grodzisko w Starym Dzierzgoniu, jak wiadomo ze źródeł pisanych oraz jak wykazały to badania archeologiczne, w XIII wieku pełniło ważną rolę w systemie osadniczym plemiennej Pomezanii. Także w pierwszych latach tworzenia się państwa zakonu krzyżackiego jego rola była niewątpliwie duża. Dzięki dwóm dokumentom lokacyjnym: Starego Dzierzgonia z 11 kwietnia 1312 roku i Starego Miasta z 3 maja 1312 roku możemy odpowiedzieć sobie choćby częściowo na pytanie, jaką rolę pełniły one w ówczesnym krajobrazie. W pierwszym przypadku w odniesieniu do grodziska pojawiają się nazwy: *monte qui 'burchwal' nunccupatur*, *mons burchwal* i *burchwal*[4]. Użycie określenia „grodzisko" – nie gród oraz cudzysłowu przy nazwie *burchwal* i określenia go ogólnie jako „góra, którą 'grodzisko' nazywają" czy „góra grodzisko" wskazuje na fakt, że w 1312 roku miejsce to nie pełniło już swojej militarnej funkcji. W 1413 roku porastał je las, gdyż właściciel sąsiedniego młyna miał prawo zbierania drzewa na „grodzisku" (*burgwal*)[5]. Jako *alde burcwal*, czyli „stare grodzisko" występuje ono w opisie granic Starego Miasta, wcześniej zaś jest mowa o *eynem berge, der do burcwal heyset*, które jest niczym innym jak „grodziskiem" w okolicy Starego Miasta[6]. Jak widać w obu przypadkach wobec obiektów, które pełniły już tylko funkcję elementów topograficznych, pomocnych w wyznaczaniu granic, używano określeń grodzisko. Nie wiadomo czy jakąś obronną funkcję pełniło założenie określone mianem *lantwer*, wspomniane w opisie granic wsi Królikowo z 22 stycznia 1305 roku, a położone przy granicy ze Starym Miastem. Według dokumentu granica dochodzi *ad locum qui iacet inter Konyngisze villam et antiquam civitatem, quem nos lantwer dicimus*. Miejsce to identyfikować można z niewielką fosą, znajdującą się w odległości około 50 m na wschód od grodziska w Starym Mieście. Znajdujemy je w notatkach zachowanych wśród archiwaliów dawnego *Prussia Museum* oraz w opracowaniu Hansa Crome. Założenie to – jak się wydaje – nie jest znane współczesnym badaczom[7].

Najpewniej o reliktach dawnego grodu informuje nas także dokument opisujący granice pola *Koiten* (Poliksy). W 1308 roku pojawia się punkt o nazwie *mons castri*[8]. Można domniemywać, że – analogicznie jak w przypadku „grodzisk" z okolic Starego Dzierzgonia i Starego Miasta – obiekt ten nie pełnił już swej militarnej roli. W okolicy, jak wspomina o tym wcześniejszy dokument

[4] PUB II/1, nr 56.
[5] OF, nr 100, f. 133v; Szczepański 2010: 193.
[6] PUB II/1, nr 60.
[7] Nie wspomina o nim Marek F. Jagodziński w swoim „Katalogu stanowisk" (Jagodziński 1999) oraz Joachim Stephan piszący swoją pracę na temat osadnictwa pruskiego w komturstwie dzierzgońskim, który opierał się przy tym na wynikach badań AZP (zob. Jagodziński 1997; Stephan 2008: 69-90). Dopiero ostatnio przywrócono pamięć o tym założeniu prostując przy okazji pewne nieprawdziwe informacje zawarte w archiwaliach *Prussia Museum* jak na przykład ta, że fosa przebiega pomiędzy rzekami Dzierzgoń na północy i rzeką Raczą na południu (SMPK MVF, PM-A 056/1). Podczas retrospekcji terenowej stwierdzono, że fosa nie dochodzi do samej rzeki Racza, lecz do znajdującego się bezpośrednio na północ od rzeki wzniesienia *Galgen-Berg* (zob. Szczepański (w druku b).
[8] PUB I/2, nr 884.

z 1280 roku, znajdowała się przesieka[9]. Obiekt ten czeka nadal na konkretną lokalizację w terenie. Podobnie nie jest pewne położenie wspomnianego przez Piotra z Dusburga grodu *Trampere*. Być może poszukiwać go należy w okolicy Tropów Sztumskich, tu jednak nie zlokalizowano żadnego grodu. Najbliższy gród znajdował się w Kalwie oraz Starym Targu. Bardziej prawdopodobna wydaje się jednak identyfikacja z *Trampere* grodziska w Starym Targu. Tu, przy drodze w kierunku Trop, znajdujemy pozostałości grodziska. Jeszcze w 1674 roku w dokumentach lustracyjnych pojawia się w kontekście okolic Starego Targu informacja o „parowie zamkowym". W XIX wieku miejsce to nosiło nazwę „Starygród"[10].



Ryc. 2. Stanowiska (grodziska i wał) omawiane w artykule (oprac. S. Szczepański)
Fig. 2. The sites (the strongholds and the dyke) discussed in the article (elaborated by S. Szczepański)

Jak widać z przytoczonych wyżej przykładów źródła dokumentowe, w których wśród elementów delimitacyjnych pojawiają się grodziska i umocnienia liniowe (fosa, przesieka) zasługują na uwagę archeologów, choćby w kwestii ustalenia zbliżonego *terminus ante quem* funkcjonowania grodów czy też *terminus post quem* pojawienia się takiego założenia, jak owa fosa przy grodzisku w Starym Mieście. Oczywiście informacje te są zaledwie pomocą. Z wykopalisk wiadomo, że na terenie grodziska w Starym Dzierzgoniu znajdowała się ceramika datowana na XIV wiek, co oczywiście w żaden sposób nie przesądza, że grodzisko pełniło wówczas funkcję militarną, ale w jakiś sposób było użytkowane. Podobnie jak fosa przy grodzisku, występująca w 1305 roku jako element delimitacyjny między Królikowem a Starym Miastem, mogła zostać przekopana w czasie określenia granic, ale mogła też być współczesna wczesnośredniowiecznemu grodzisku. Osobiście jednak jestem zwolennikiem późniejszej metryki fosy. Najpewniej identyczne założenie występuje w innym miejscu wspomnianym w dokumencie Królikowa z 1305 roku, a mianowicie na granicy Królikowa i wsi Lipiec.

Pojezierze Iławskie to makroregion geograficzny o powierzchni około 4230 km^2, część Pojezierza Wschodniopomorskiego, położony w północno-wschodniej Polsce między Wisłą, Osą, Drwęcą i Pasłęką (ryc. 1). Charakterystyczne dla Pojezierza są rynny polodowcowe, których dna zajmują jeziora. Największe spośród nich to jezioro Jeziorak o powierzchni 34, 6 km^2 i długości ponad 27 km. Obszar ten zasiedlony był co najmniej już w mezolicie. W pierwszych trzech dekadach XIII wieku stanowił on część plemiennej Pomezanii, na którym wyodrębniły się jednostki niższego rzędu, jakim były ziemie *Linguar*, *Komor*, *Rezja*, *Geria*, *Rudencz* i *Prezla*. W okresie krzyżackim obszar ten wszedł w skład biskupstwa pomezańskiego, komturstwa dzierzgońskiego i od 1341 roku komturstwa ostródzkiego i podzielony był na mniejsze obszary administracyjne w postaci prokuratorii (później komornictwa) iławskiej, komornictwa morańskiego (*Morainen*), przezmarskiego (*Preussisch Mark*), niemojskiego (*Nehmen*) i karpowskiego (*Kerpen*). Po sekularyzacji zakonu krzyżackiego, w okresie nowożytnym, w różnym czasie funkcjonowały tu starostwa.

Swoimi rozważaniami objąłem łącznie 13 grodzisk z obszaru Pojezierza Iławskiego i jeden nieznany wcześniej wał (ryc. 2). Wśród stanowisk znajdują się także grodziska badane w 2012 roku w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur". W kontekście grodzisk postanowiłem opisać także pozostające w łączności z nimi wały podłużne (okolice Janik Wielkich i Urowa-Sąp), groble (Wieprz, Krzywy Róg) oraz most (Iława – Wielka Żuława – Krzywy Róg). Dodatkowo już, poza wiodącym tematem grodzisk, jako godne omówienia uznałem

[9] PUB I/2, nr 380.
[10] Schmitt 1868: 5.



Ryc. 3. Stanowiska (domniemane obiekty, miejsca kultu i osada) omawiane w artykule (oprac. S. Szczepański)

Fig. 3. The sites (the alleged settlements, places of cult and the settlement) discussed in the article (elaborated by S. Szczepański)

wskazanie lokalizacji „zaginionej" osady *Kaukeninai* koło Polajn oraz tak zwanej „świętej wyspy" na jeziorze Jeziorak i prawdopodobnego kamienia kultowego w okolicy Bądek (ryc. 3).

We wszystkich przypadkach wiadomości zostały zaczerpnięte głównie ze źródeł pochodzących z *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem* oraz zbiorów dawnego *Prussia Museum*, znajdujących się obecnie w *Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz. Museum für Vor- und Frühgeschichte*. Niemalże wszystkie z opisywanych stanowisk zostały zweryfikowane przeze mnie w terenie, co wpłynęło dodatkowo czasem na odmienne niż w rozpatrywanych źródłach archiwalnych dane dotyczące dokładnej lokalizacji oraz wymiarów poszczególnych stanowisk.

1. Bartężek – Zamkowy Ostrów, b. *Berting-See* – *Schloßwerder* (gm. Morąg, pow. ostródzki)

W latach 1826-1828, podczas inwentaryzacji miejsc obronnych porucznik J.M. Guise wspominał o grodzisku (*Schlossberg*) i wale (*Wall*) na wyspie położonej na jeziorze Bartężek, rysując także szkic tego założenia. Grodzisko, według późniejszych informacji, identyfikować można z wyraźnym wyniesieniem (105 m n.p.m.) znajdującym się na wyspie Zamkowy Ostrów (o powierzchni 3,60 ha) na jeziorze Bartężek. W pozostałościach po dawnym archiwum *Prussia Museum* znajdujemy krótki opis oraz rysunek założenia (ryc. 4). Od strony południowej i południowo-zachodniej otacza je półkolisty, niski wał (obecnie prawie niewidoczny). Majdan grodziska posiada wymiary 50 x 42 m. Na terenie tego grodziska nie prowadzono prac wykopaliskowych. Hans Crome uznał grodzisko za staropruskie. Przy północnym brzegu jeziora Bartężek znajduje się także wał podłużny oraz relikty gródka strażniczego z czasów krzyżackich[11].

2. Bądki – Zalewo, b. *Bundken* – *Saalfeld* (gm. Zalewo, pow. iławski)

Na mapie Schroettera, około 1700 m na północny wschód od Zalewa, przy granicy wsi Bądki i Kupin, bezpośrednio nad Młyńską Strugą płynącą z jeziora Niemoje do jeziora Ewingi, zaznaczone jest miejsce zwane *Schanze* (ryc. 5). Jest to być może miejsce, o którym wspominał Caspar Stein (1592-1652) w swoim rękopisie z około połowy XVII wieku, opisującym podróże po Prusach. Przebywając w Zalewie Stein miał okazję zwrócić uwagę na znajdujące się w sąsiedztwie wzgórze, zwane przez niego *Burgberg*. Według autora opisu, można było zauważyć jeszcze jakieś pozostałości zrujnowanych zabudowań, jam i „piwnic": *Mons vicinus Burgberg, cum ruderibus veteris arcis cellis & cavernis ubi specta saepius apparere & homines eludere dicitur*[12]. August Hermann Lucanus również w swoich „Starożytnościach pruskich" pisze o grodzisku w okolicy Zalewa[13]. Informacje o istnieniu grodziska potwierdza także Carl Beckherrn, powołując się na „wiarygodne zapiski", a także późniejsi badacze, m.in. H. Crome[14]. Obecnie „grodzisko" to jest trudne do zlokalizowania.

3. Boreczno – Mozgowo, b. *Schnellwalde* – *Nosewitz* (gm. Zalewo, pow. iławski)

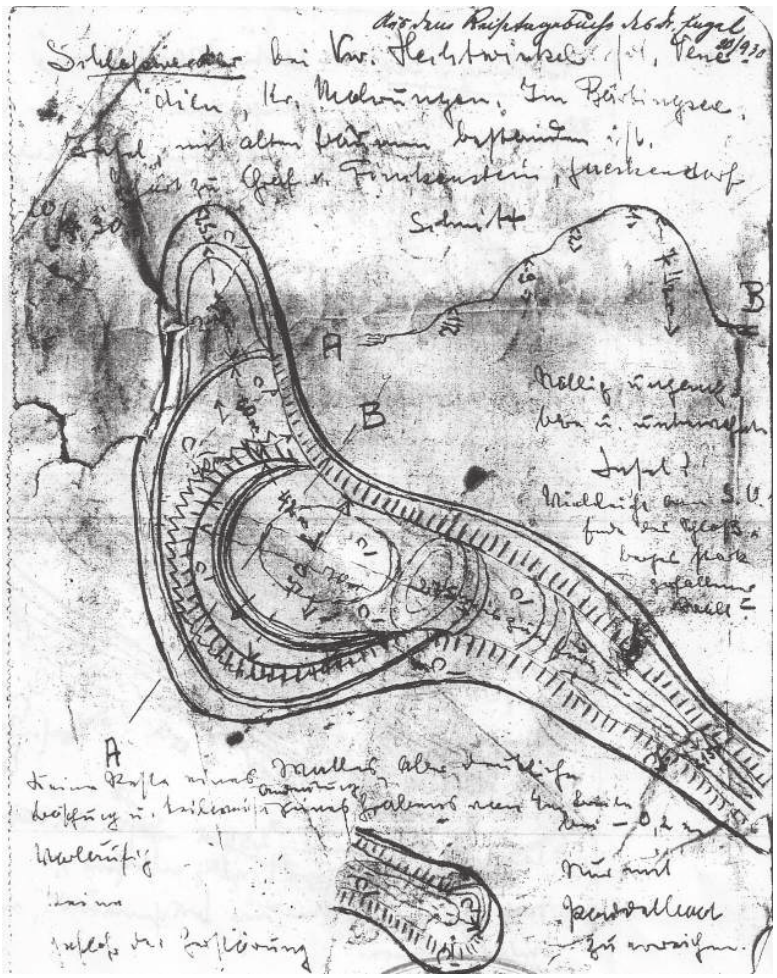
Nauczyciel z Boreczna i zarazem powiatowy opiekun zabytków Bruno Eckhardt w liście z 14 czerwca 1934 roku do dyrekcji *Prussia Museum* w sprawie znaleziska skar-

[11] Guise Zettel PM IXh 00050a; SMPK MVF, PM-A 119/1; Crome 1937: 108, 1938: 199.
[12] Stein 1730: § XXIV, s. 230.
[13] Lucanus 1748: 125.
[14] Beckherrn 1895: 363, p. 8; Crome 1940: 114-115.

bu w Wielowsi wspominał także o położonym między Borecznem a Mozgowem „szańcu". Jak wynika z zapytania o szczegóły, które 26 lutego 1935 roku skierował do Eckhardta z Królewca Wilhelm Gaerte, „szaniec" ów (najpewniej wał podłużny) musiał być już mało widoczny, gdyż ówczesny dyrektor *Prussia Museum* zapytuje o to czy możliwe jest jego dokładne wskazanie „o ile jeszcze istnieje"? Z odpowiedzi, której udzielił w imieniu Eckhardta gospodarz V. Krasulack dowiadujemy się, że rzeczywiście wał został przez właściciela pola, nazwiskiem Lange, już zaorany. Wcześniej mierzył około 10 m (Eckhardt w 1934 roku pisał o około 20 m). Z lokalizacji, jaka została podana, wywnioskować można, że wał przebiegał na lewo od drogi z Boreczna do Mozgowa, na południowy-wschód od wzniesienia o wysokości 115,9 m n.p.m.[15]. Inspekcja terenowa przeprowadzona 15 listopada 2012 roku potwierdziła, że po wale obecnie nie ma już śladu. Zresztą miejsce wskazane przez powyższego informatora obecnie jest zaorane i obsadzone młodnikiem, co dodatkowo utrudniło obserwację.

4. Dobrzyki, b. *Weinsdorf* (gm. Zalewo, pow. iławski)

Ze źródeł archiwalnych dotyczących Dobrzyk wnioskować można o istnieniu w okolicy wsi aż trzech grodzisk. Żadne z nich nie doczekało się jak dotąd weryfikacji archeologicznej i podejrzenia dotyczące ich rzeczywistej funkcji pozostają jak na razie w sferze domysłów. Ze sprawozdania landrata morąskiego z 1 stycznia 1825 roku dowiadujemy się o „wzniesieniu" położonym 2000 kroków na północ od Dobrzyk, 2000 kroków na wschód od wsi Jezierce (*Haack*) i około 1000 kroków od jeziora Ewingi (*Ewing See*), które skrywać miało relikty dawnego grodziska. Niedaleko znajdował się niewielki lasek świerkowy oraz osada *Kobitten*. Wzgórze to, dominujące nad okolicą, posiadało wysokość około 50 stóp (około 15,5 m) względem tafli jeziora Ewingi. W pobliżu przepływała rzeczka oraz biegła droga łącząca Zalewo i Matyty. Na wzniesieniu czytelne były nadal jakieś pozostałości „elementów murowanych lub fortyfikacji"[16]. To samo miejsce (wraz z laskiem oraz osadą *Kubitten*),



Ryc. 4. Szkic grodziska na wyspie Zamkowy Ostrów na jeziorze Bartężek (gm. Morąg, pow. ostródzki) wg Carla Engela 1930 (SMPK MVF, PM-A 119/1)

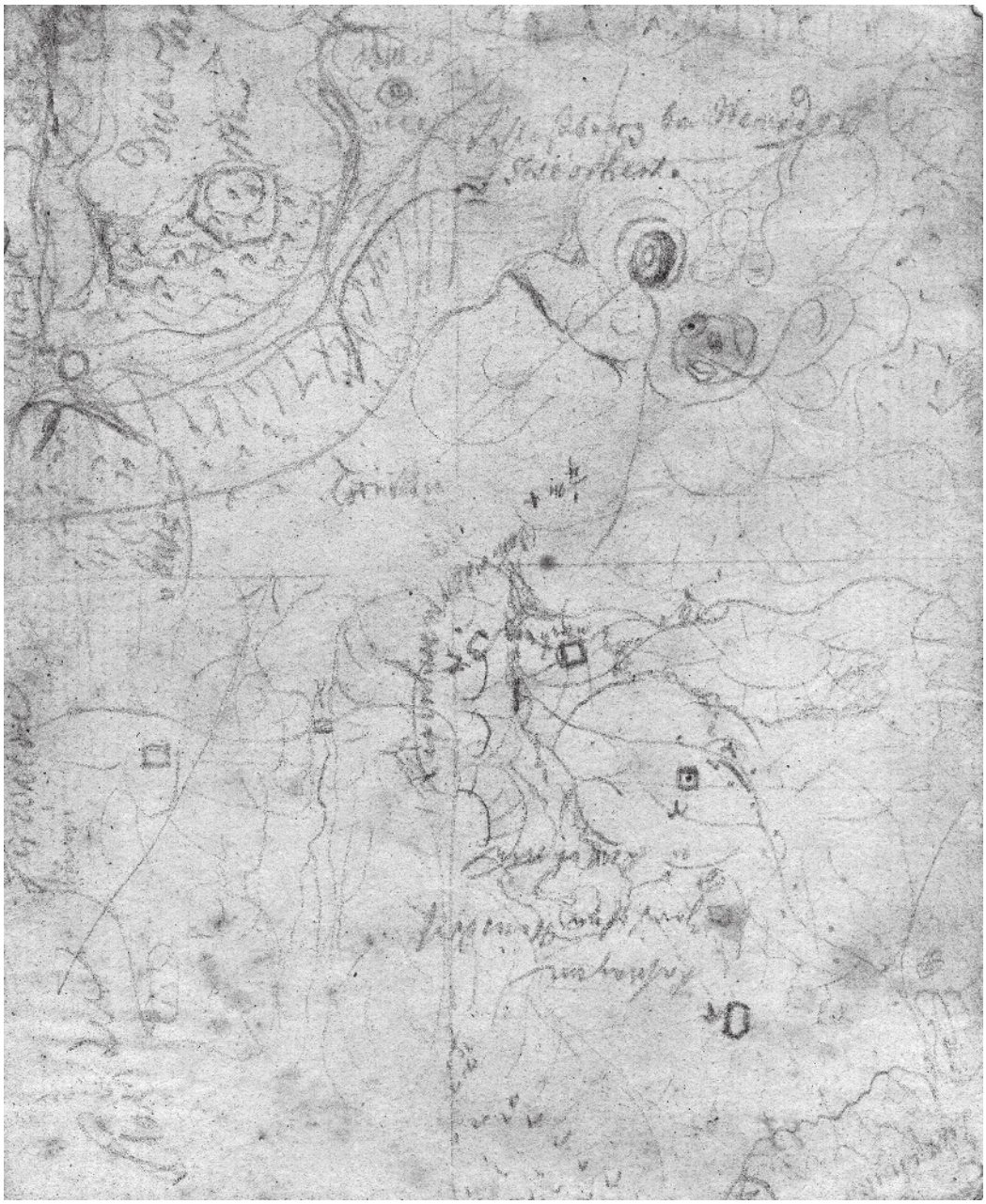
Fig. 4. Sketch of the stronghold on the Zamkowy Ostrów Island on Lake Bartężek (Morąg commune, Ostróda county) according to Carl Engel 1930 (SMPK MVF, PM-A 119/1)



Ryc. 5. Lokalizacja domniemanego grodziska – *Schanze* między Bądkami, Zalewem i Kupinem (wg mapy Schroettera)

Fig. 5. The location of the alleged stronghold – *Schanze* between Bądki, Zalewo and Kupin (according to Schroetter's map)

[15] SMPK MVF, PM-A 869/1, k. 326.
[16] SMPK MVF, PM-A 598/1, k. 89.



Ryc. 6. Lokalizacja grodziska w okolicy Dobrzyk wg Johanna Michaela Guise 1826-1828 (Guise Zettel PM IXh 00051a)
Fig. 6. The location of a stronghold in Dobrzyki region according to Johann Michael Guise 1826-1828 (Guise Zettel PM IXh 00051a)

podpisane jako *Schlossberg bei Weinsdorf Kubithen* zaznaczył na swoim szkicu porucznik Guise (ryc. 6), wizytując niedługo po sporządzeniu powyższego sprawozdania okolice Dobrzyk[17].

Owa „góra zamkowa" przez lata wzbudzała zainteresowanie mieszkańców, o czym wspomina w swojej książce z 1887 roku Elisabeth Lemke. Według miejscowych stał tu niegdyś zamek, którego pozostałości nadal były widoczne i – jak twierdzili informatorzy – często zdarzało się, że w miejscu tym znajdowano monety. Autorka przytacza lokalne podanie o znalezionym tam niegdyś skarbie, oraz podaje – co chyba bardziej odpowiadało prawdzie – że w miejscu grodziska „obecnie" (przed 1887 rokim) znajduje się cegielnia[18]. Fakt ten potwierdza list B. Eckhardta z 24 lipca 1935 roku. Odpowiadając na zapytanie dyrektora *Prussia Museum* w sprawie lokalizacji grodziska w okolicy Dobrzyk napisał on, że obecnie jest już ono nieczytelne w terenie, gdyż przez lata ma na nim miejsce wydobycie „żwiru i gliny" (*da dort Kies und lehm seit Jahren abgefahren worden ist*)[19]. Zaznaczył jed-

[17] Guise Zettel PM IXh 00051a. Uwaga! W katalogu opisującym karty Guisego znajdujące się w Museum für Vor- und Frühgeschichte stanowisko to jest błędnie podpisane jako *Grundriss des Wallberges bei Jaskendorf*.

[18] Lemke 1887: 9-10.

[19] SMPK MVF, PM-A 598/1, k. 93-94.

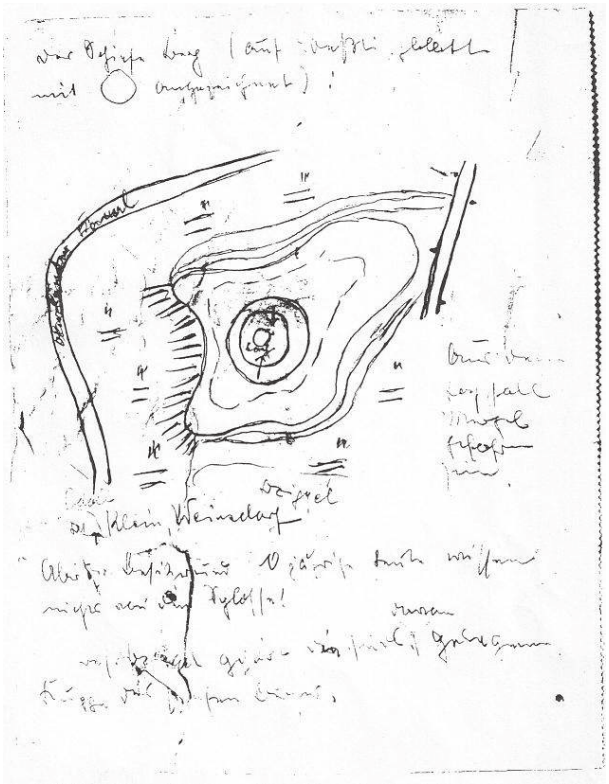


Ryc. 7. Lokalizacja grodzisk (*Burghügel* i *Schiefe Berg*) wg planu Mstbl. 800 Saalfeld
Fig. 7. The location of strongholds (*Burghügel* i *Schiefe Berg*) according to German pre-War map Mstbl. 800 Saalfeld

nak, że jego lokalizacja odpowiada miejscu oznaczonym na planie Messtischblatt 800 jako *Schanze* (właściwie na planie znajdujemy opis *Burghügel*) (ryc. 7). Obecnie miejsce to rzeczywiście jest w dużym stopniu uszkodzone przez wybierzysko oraz permanentną orkę. Udało się znaleźć podczas inspekcji kilka fragmentów polepy oraz fragmenty cegieł.

Według korespondencji między Muzeum w Królewcu i B. Eckhardtem istniało jeszcze jedno sprawozdanie landrata morąskiego z 1826 roku (wg innej wersji z 1 września 1825 roku) lokalizujące grodzisko między Dobrzykami a Liksajnami (*Lixainen*), nad Jeziorakiem. W teczce Dobrzyki jednakże nie ma konkretnych informacji na ten temat[20].

Według sprawozdania z 19 września 1930 roku, 1 km na północny wschód od Dobrzyk znajduje się miejsce o nazwie *Schiefe Berg*, położone na lewo od drogi Dobrzyki-Zalewo, bezpośrednio nad Kanałem Dobrzyckim. Zgodnie ze sporządzonym w 1930 roku rysunkiem, rzekome grodzisko – o regularnym kolistym kształcie – ulokowane było na wzniesieniu (ryc. 7-8). W obecnym czasie jest ono niemalże nieczytelne w terenie. W archiwum *Prussia Museum* w teczce Dobrzyki zachowała się fotografia (z 1930 roku?) przedstawiająca najpewniej to miejsce – w tle widoczna jest droga i o ile patrząc na fotografię można ulec złudzeniu, że rzeczywiście jest to grodzisko, to Carl Engel, który osobiście je wizytował, powątpiewał czy rzeczywiście jest to relikt jakiegoś założenia obronnego. 28 marca 2009 roku podczas inspekcji terenowej udało się znaleźć u podnóża opisywane-



Ryc. 8. Rysunek wzgórza *Schiefe Berg* wg Carla Engela 1930 (SMPK MVF, PM-A 598/1, k. 95)
Fig. 8. The drawing of the hill *Schiefe Berg* according to Carl Engel 1930 (SMPK MVF, PM-A 598/1, c. 95)

[20] Crome 1940: 137.



Ryc. 9. Lokalizacja grodziska w okolicy Janik Wielkich wg Johanna Michaela Guise 1826-1828 (Guise Zettel PM IXh 00051b)

Fig. 9. The location of a stronghold near Janiki Wielkie according to Johann Michael Guise 1826-1828 (Guise Zettel PM IXh 00051b)

go miejsca, od strony Kanału Dobrzyckiego, fragmenty ceramiki nowożytnej, nie znaleziono jednak ceramiki wcześniejszej, co wpływa na trudność w określeniu jego chronologii i faktycznej roli tego miejsca.

5. Dziarnówko, b. *Klein Sehren* (gm. Iława, pow. iławski)

Abraham Lissauer wspomnia, że Hugo Conwentz przebadał „grodzisko" w okolicy Dziarnówka (*Klein Sehren*). Jego lokalizacja jest niepewna, podobnie jak chronologia. Lissauer określił je jako wczesnośredniowieczne. Bardziej ostrożny był Władysław Łęga, który podał, że jest to „grodzisko niewiadomego typu"[21]. Podczas badań AZP miejsce, będące domniemanym grodziskiem, zostało zlokalizowane na południe od Dziarnówka, po prawej stronie rzeki Iławka. Nie ma jednak pewności, czy miejsce to jest faktycznie grodziskiem.

6. Jaśkowo – Janiki Wielkie, b. *Jäskendorf – Groß Hanswalde* (gm. Zalewo, pow. iławski)

Według sprawozdania landrata morąskiego z 19 września 1825 roku w lesie jaśkowskim, około 1000 kroków na wschód od młyna przy Janikach Wielkich znajduje się wysokie wzgórze, na szczycie którego zlokalizowano

[21] Lissauer 1887: 185; Łęga 1930: 368.



Ryc. 10. Wał podłużny w okolicy grodziska w Janikach Wielkich (fot. S. Szczepański)
Fig. 10. Dyke near the stronghold at Janiki Wielkie (photo S. Szczepański)

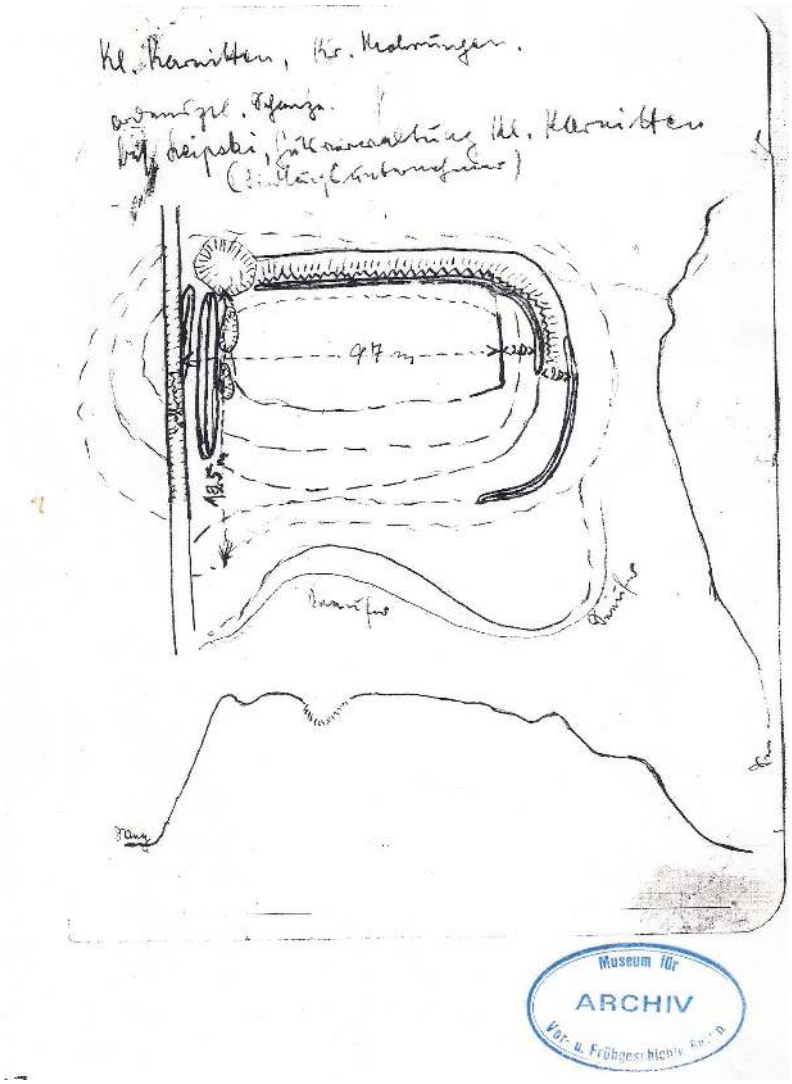
grodzisko otoczone wałami. Na grodzisku według opisu znajdować się miały pozostałości jakiejś murowanej budowli, czego jednak nie potwierdzają późniejsze sprawozdania[22]. Grodzisko w latach 1826-1828 wizytował J.M. Guise, sporządzając jego szkic (ryc. 9), natomiast H. Crome zakwalifikował je jako pruskie[23]. Grodzisko było wizytowane także 26 października 1963 roku przez Romualda Odoja oraz podczas badań AZP[24].

Grodzisko położone jest przy północnym brzegu jeziora Młynek, na wzgórzu oddzielonym od sąsiednich wzniesień dolinami, które pierwotnie stanowić mogły zatoki jeziora. Stoki południowe grodziska opadają do jeziora. Platforma grodziska, o powierzchni około 0,65 ha, wznosi się około 25 m ponad poziom jeziora. Majdan grodziska otoczony jest wałem sięgającym do 2 m wysokości oraz suchą fosą wykopaną około 6 m poniżej platformy. Fosa dodatkowo otoczona jest wałem zewnętrznym, sięgającym 2 m wysokości. Wał wewnętrzny przerwany jest od strony jeziora oraz od strony zachodniej – przy drodze.

Według notatki z 1963 roku, około 500 m na północny wschód od grodziska znajduje się wał podłużny. Wał został zlokalizowany podczas badań terenowych przeprowadzonych przeze mnie 14 lutego 2009 roku. Jego przebieg jest nieco inny niż podaje w notatce Romuald Odoj. Według niego mierzy on około 80-100 m długości i ma wysokość około 1 m. Podczas rozpoznania stwierdziłem dwa wały znajdujące się około 500 m na północ od grodziska, na skraju lasu. Pierwszy wał biegnie na linii wschód-zachód począwszy od skraju wysoczyzny morenowy dennej (opadającej łagodnie na wschodzie, w kierunku zabagnionego obszaru rzeczki wypływającej z jeziora Łysk) do znajdującego się na zachodzie śródleśnego oczka wodnego. Długość wału wynosi około 80-100 m, szerokość u podstawy około 3 m, wysokość od poziomu fosy nie więcej niż 1 m. Kolejny wał biegnie na linii wschód-zachód od wspomnianego oczka wodnego na wschodzie do rzeczki Młyńskiej na zachodzie (rzeczka Młyńska płynie od jeziora Kęckiego do jeziora Młynek). Długość wału około 280-300 m, szerokość u podstawy w zależności 3-5 m, średnia wysokość od poziomu dna fosy 1-1,5 m (ryc. 10).

7. Kamionka, b. *Steinersdorf* (gm. Iława, pow. iławski)
Jako że grodzisko badane było w 2012 roku w ramach projektu NPRH „Katalog grodzisk Warmii i Mazur" skupię się tylko na wybranych wynikach prac wykopaliskowych prowadzonych przed 1876 rokiem przed Abrahama Lis-

[22] SMPK MVF, PM-A 1641/1, k. 171-172.
[23] Guise Zettel PM IXh 00051b. Uwaga! W katalogu opisującym karty Guisego znajdujące się w Museum für Vor- und Frühgeschichte stanowisko to jest błędnie podpisane jako *Kraggenkrug – Grundriss einer Schanze (?) bei Gerswalde*. Crome 1937: 108, 1939: 318.
[24] ADA MWiM w Olsztynie: teczka Janiki Wielkie.



Ryc. 11. Rysunek domniemanego grodziska w okolicy Karnitek wg Carla Engla 1930 (SMPK MVF, PM-A 1759/2, k. 323-324)

Fig. 11. The drawing of an alleged stronghold near Karnitki according to Carl Engel 1930 (SMPK MVF, PM-A 1759/2, k. 323-324)

sauera[25] i w 1908 roku przez Paula Kumma[26]. Podczas pierwszych badań jednym z najbardziej interesujących znalezisk było odkrycie wewnątrz wału (obok licznych węgli i skorup) naczynia ułożonego na kamiennym bruku i otoczonego sporej wielkości kamieniami. W naczyniu tym znajdowała się ludzka czaszka, która uległa rozpadowi podczas wydobycia, jednakże analiza antropologiczna zachowanych kości potylicznych, ciemieniowych i kości skroniowej wykazała, że należała ona do kobiety albo młodego mężczyzny. W pobliżu naczynia z czaszką znaleziono też kopyto wołu. Wcześniej natrafiano też na ludzkie szkielety, ale już poza wałem, na zewnątrz grodziska.

Podczas prowadzonych w 1908 roku wykopalisk, w południowej części grodziska odsłonięto skupiska kamieni (w tym także układających się w okrąg) oraz otoczone kamieniami palenisko. W pobliżu, bezpośrednio przy wale, natrafiono na spore ilości węgli (z drzewa bukowego, dębu, sosny i brzozy) oraz ludzki szkielet. Pozyskano też znaczne ilości ceramiki, szczątki zwierzęce, w tym zęby końskie i srebrnego dirhama wybitego w Kufie.

Około 1500 m na wschód od grodziska znajduje się wał podłużny, który – jak wywnioskować możemy z dokumentów z lat 1250, 1294 i 1324 – najpewniej łączy się z podziałem Pomezanii między biskupów pomezańskich a zakon krzyżacki. Jego lokalizacja odpowiada przebiegowi granicy między dominium biskupim i terytorium Zakonu, ale także odpowiada (co udowadnia dokument z 1250 roku) granicy między pruskimi ziemiami *Prezla* i *Rudencz*[27]. Wał ten, obecnie o długości około 450 m, wysokości około 1,2-1,7 m i szerokości u podstawy 5-7 m, zaznaczony jest na mapie S. Suchodolca z około 1705 roku. Razem z wałem zaznaczone jest grodzisko w Kamionce[28].

8. Karnitki, b. *Kleinkarnitten* (gm. Miłomłyn, pow. ostródzki)

W liście wysłanym przez dyrektora *Prussia Museum*, datowanym na dzień 29 czerwca 1934(?) roku, do właściciela ziemskiego Leipskiego znajduje się informacja o lokalizacji „grodziska" w Karnitkach. Według informacji przekazanych do Królewca przez powiatowego opiekuna zabytków Eckhardta z Boreczna, stanowisko znajdujące się na polu wspomnianego Leipskiego jest systematycznie niszczone poprzez orkę. Według przytoczonego pisma znajdować się ono miało na wzniesieniu (o wysokości 106,3 m n.p.m.), przy północnym brzegu Jeziora Kocioł, w pobliżu cieku *Buttergraben* – niewielki ciek wodny wpływający od północy do tegoż jeziora, bezpośrednio przy skrzyżowaniu dróg: Karnitki-Mozgowo i Karnitki-Urowo. Miejsce to posiadało bardzo dobrą lokalizację. Od południa przylegało do jeziora, na wschodzie i północnym wschodzie znajdowały się bagna – obecnie łąki, na północy niewielki ciek wodny. Na załączonym do listu szkicu „grodziska", o wymiarach 137 x 125 m, zauważyć można niewielkie wały otaczające je od północy, zachodu i wschodu (ryc. 11)[29]. Obecnie

[25] Lissauer 1876: 2-4.

[26] Jego sprawozdanie obszernie cytuje Waldemar Heym. Por. Heym 1933: 57-58.

[27] Szczepański 2011: 532-533, 539.

[28] Amter Dt Eylau, Gilgenburg, Marienwerder, Osterode, Riesenburg und Schönberg 1705.

[29] SMPK MVF, PM-A 1759/2, k. 323-324.

są one zupełnie niewidoczne. Hans Crome kwalifikował owo „grodzisko" jako krzyżackie[30].

9. Mortąg, b. *Mortung* (gm. Stary Dzierzgoń, pow. sztumski)

Według informacji Adolfa Boettischera, w latach 70. XIX wieku w ogrodzie leśniczówki w Mortągu odkryto prawdopodobne pozostałości zamku w postaci sklepienia piwnicznego, którego ściany wykonano z kamienia polnego, a sufit z cegieł. Podłoga była wyłożona małymi, glazurowanymi, kwadratowymi kaflami w kolorze zielonym, żółtym i czarnym. Według informacji ówczesnego leśniczego Manna, mury ciągnęły się jeszcze na długości około 300 m. Na południe od ogrodu leśniczówki znajdowało się – osuszone już XIX wieku – jezioro (ryc. 12)[31]. W 2009 roku mieszkańcy Mortąga podczas prac remontowych odkryli duże ilości gotyckich cegieł ze śladami spalenizny[32]. Mortąg (jako *Motec*) wspomniany jest już w 1294 roku. W 1312 roku znajdujemy Mortąg przy wspomnianym wyżej opisie granic Starego Dzierzgonia. Jak wynika ze źródeł, co najmniej od 1332 roku znajdowała się tu siedziba prokuratora krzyżackiego[33]. W 1354 roku wspomniany jest prokurator Wilhelm Loewe. W latach 1397, 1409-1410 i 1416 wspomniany jest tu urząd rybicki podległy komturii w Dzierzgoniu. Z lat 1434, 1437 i 1441 pochodzą informacje na temat znajdującego się tu folwarku zakonnego. Na podstawie szczątkowych informacji domyślać się można, że wspomniane przez Boettischera ruiny odkryte w ogrodzie leśniczówki oraz znalezione współcześnie cegły pochodzić mogły właśnie z dworu prokuratora/mistrza rybickiego lub zabudowań folwarku zakonnego.

10. Pronie, b. *Prohnen* (gm. Stary Dzierzgoń, pow. sztumski)

Według Planu Amtów Dolno, Pasłęk i Przezmark z 1720 roku, między dobrami Pronie a wsią Myślice znajdowało się grodzisko podpisane jako *Schloss wall*[34]. Porucznik Guise w latach 1826-1828 zaznaczył i opisał to miejsce jako: *Verschanzung im Walde südlich Miswalde, 2 Meile östlich*



Ryc. 12. Mortąg, osuszone jezioro i leśniczówka podpisana jako „F" wg Mstbl. 2182 (Alt Christburg)

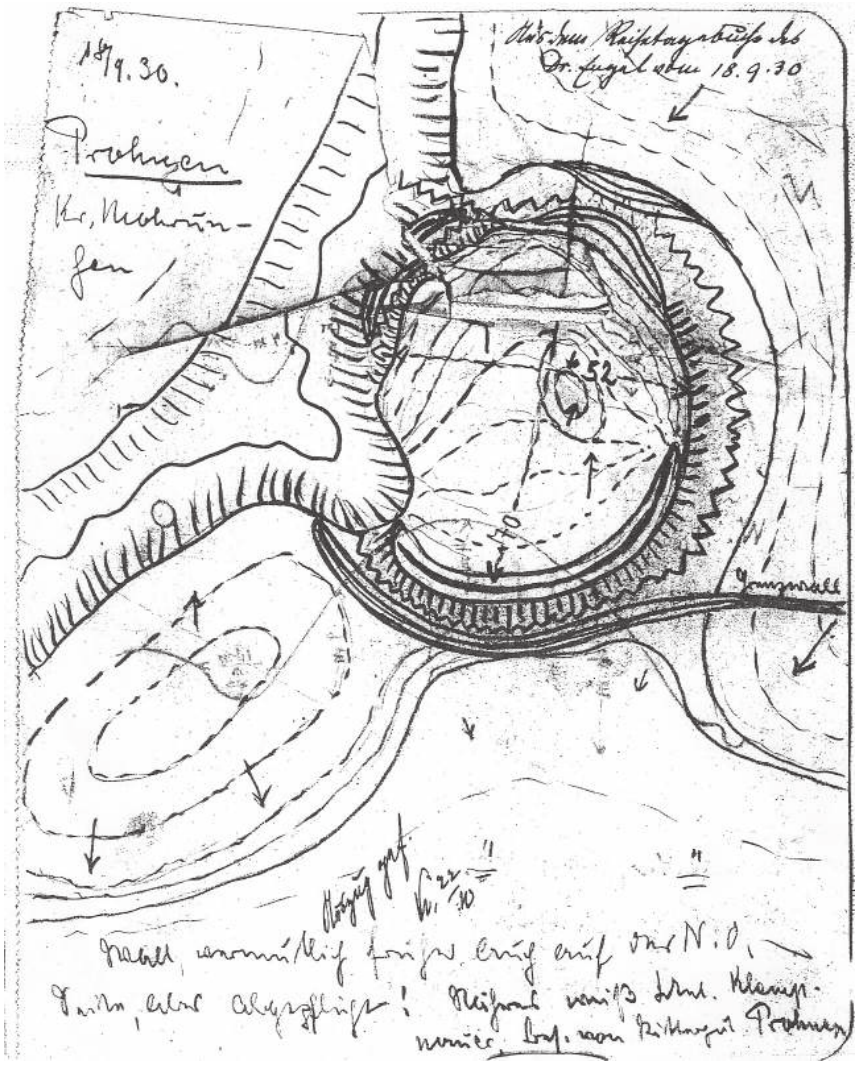
Fig. 12. Mortąg, dried lake and a forester's house depicted as „F" according to Mstbl. 2182 (Alt Christburg)



Ryc. 13. Szkic grodziska na granicy Proń i Myślic wg Johanna Michaela Guise 1826-1828 (Guise Zettel PM IXh 00055b)

Fig. 13. Sketch of a stronghold on the border between Pronie and Myślice according to Johann Michael Guise 1826-1828 (Guise Zettel PM IXh 00055b)

[30] Crome 1937: 108.
[31] Boettischer 1893: 13.
[32] Madela 2011: 16.
[33] Wunder 1968: 146.
[34] Amter Dollstadt, Pr. Holland und Pr. Mark 1720.



Ryc. 14. Szkic grodziska na granicy Proń i Myślic wg Hansa Crome 1930 (PM-A 1056/1, k. 370-374)

Fig. 14. Sketch of a stronghold on the border between Pronie and Myślice according to Hans Crome 1930 (PM-A 1056/1, c. 370-374)

Christburg. Alte Feste im Bären- oder Haarwschen Winkel südlich Miswalde, czyli na granicy Myślic, Lubochowa i Proń (ryc. 13). Lokalizacja owa powtórzona została także w liście landrata morąskiego z 24 marca 1928 roku skierowanym do prowincjalnego konserwatora zabytków w Królewcu, z zaznaczeniem, że grodzisko nosi nazwę zwyczajową *Stanowka*[35]. Grodzisko zlokalizowane jest około 920 m na północny zachód od Proń, około 1,5 km na północny wschód od Lubochowa, około 80 m na wschód od dawnej linii kolejowej Prabuty-Morąg.

Miejsce wizytowane było przez Carla Engla 18 września 1930 roku, efektem czego był krótki opis i szkic założenia znajdującego się na skraju głębokiego parowu, w którym płynie niewielki ciek wodny (ryc. 14). Wymiary grodziska to 70 x 52 m. Mniej więcej w środku znajduje się niewielkie wzniesienie, być może ślad jakiegoś zabudowania? Wały szczególnie wyraźne są od strony południowej i posiadają wysokość około 2 m, szerokość u podstawy około 5 m. Poniżej znajduje się fosa szeroka na około 2 m i głęboka na około 1,5 m. Niewielkie wały znajdują się także w północno-wschodniej i północno-zachodniej części grodziska. Od strony wschodniej grodzisko również otoczone jest fosą. Na południe od grodziska przebiega dodatkowy wał, który wyznacza granicę dóbr Pronie i wsi Myślice i jest najpewniej nowożytnej proweniencji.

Grodzisko to często jest błędnie lokalizowane – wskazuje się na miejsce na wschód od drogi Pronie-Myślice, zaznaczone na planie Mstbl 1:25 000 (2083 Miswalde) jako *K.D. Ehem. Burgwall*.

11. Urowo, b. *Auer* (gm. Zalewo, pow. iławski)

Grodzisko, badane w 2012 roku w ramach projektu NPRH „Katalog grodzisk Warmii i Mazur", znane jest ze źródeł kartograficznych z XVIII wieku. Na rękopiśmiennym planie starostwa miłomłyńskiego z 1720 roku przy brzegu jeziora Kocioł, w granicach Urowa, zaznaczony jest obiekt o nazwie *Wüst Schloss*[36]. Na planie Schroettera znajdujemy go opisanego jako *Schanze.* W latach 1826-1828 J.M. Guise zaznaczył grodzisko na jednym ze swoich rysunków (ryc. 15), zaś C. Engel zrysował i krótko je opisał podczas swojej wizyty 19 września 1930 roku[37]. Na południe od Urowa znajduje się wał podłużny, zaznaczony na wspomnianym wyżej planie z 1720 roku i opisany jako *Grentzwall*. Wał ten –znajdujący się idealnie w miejscu dawnej granicy między starostwem miłomłyńskim i iławskim – pokrywa się ze średniowieczną granicą między komturstwem dzierzgońskim i ostródzkim (ryc. 16).

12. Wielka Żuława (Iława), b. *Groß Werder (Deutsch Eylau)* (gm. Iława, pow. iławski)

Grodzisko badane w 2012 roku w ramach projektu NPRH „Katalog grodzisk Warmii i Mazur", wcześniej wielokrotnie wizytowane, jednakże pełne rozpoznanie archeologiczne miało miejsce dopiero współcześnie. Cmentarz istniał na grodzisku już w drugiej połowie XIX wieku. Nie

[35] Guise Zettel PM IXh 00055b; SMPK MVF, PM-A 1056/1, k. 370-374.

[36] Amt Liebmühl 1720.

[37] Guise Zettel PM IXh 00053a; SMPK MVF, PM-A 086/1, k. 168-167.



Ryc. 15. Widok grodziska w okolicy Urowa nad jeziorem Kocioł (w prawym dolnym rogu) wg Johanna Michaela Guise 1826-1828 (Guise Zettel PM IXh 00053a)

Fig. 15. The view of the stronghold near Urowo on Lake Kocioł (right lower corner) according to Johann Michael Guise 1826-1828 (Guise Zettel PM IXh 00053a)

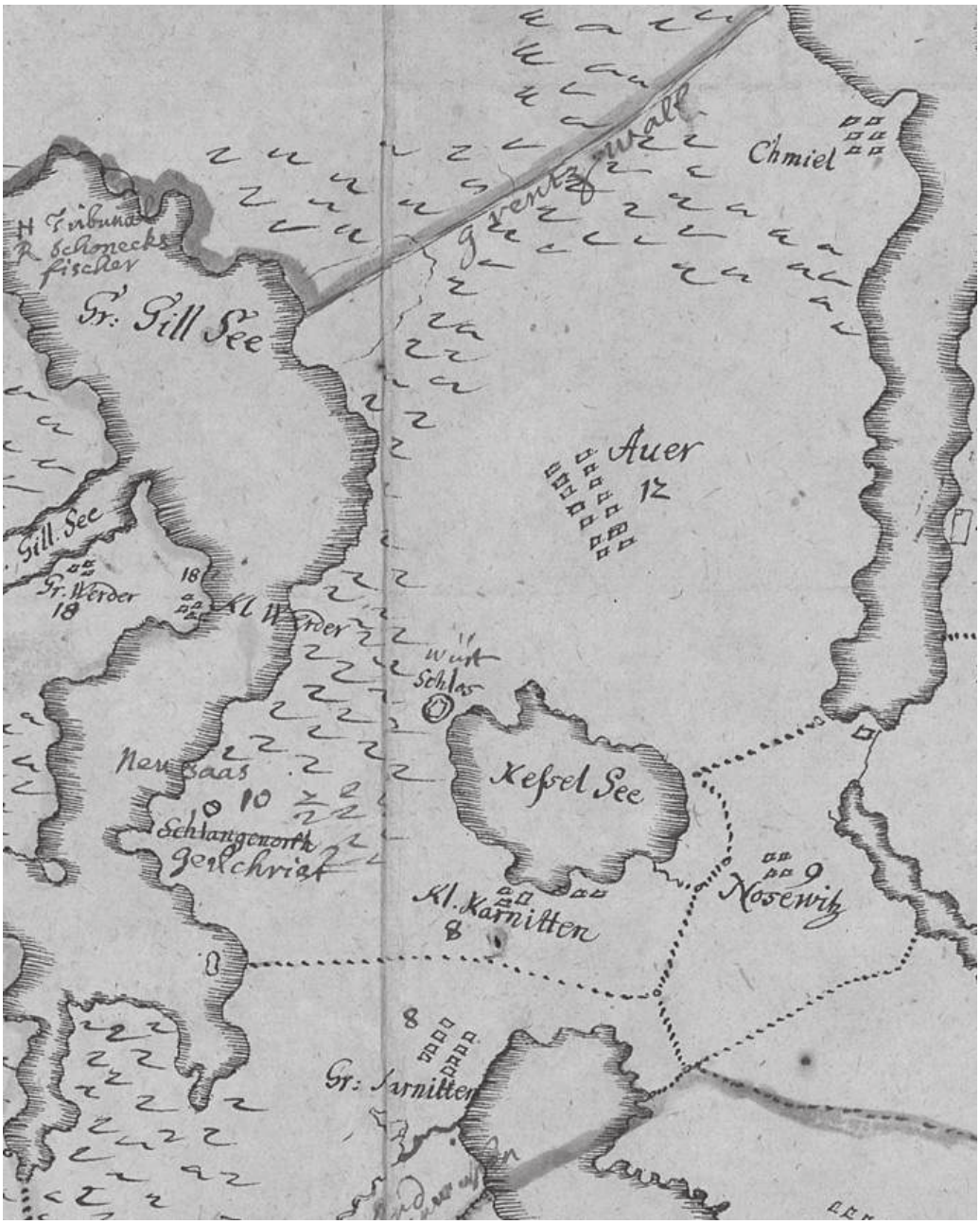
zaznaczył go J.M. Guise na swoim szkicu. Ludność operowała zwyczajową nazwą grodziska: *Scholtenberg*, gdyż – jak głosi XIX-wieczna tradycja – grodzisko miało rzekomo służyć szwedzkiemu pułkownikowi Scholtenowi za strategiczny punkt. Nie wiadomo czy na planie Jezioraka z 1620 roku zaznaczony na wzgórzu budynek (wydaje się, że zamkowy!) należy identyfikować z zabudową grodziska. Wydaje się to wątpliwe, tym bardziej, że nieco dalej na zachód od niego znajdują się ślady jakichś zabudowań.

Do wyspy, na której znajduje się grodzisko prowadził most, który znajdujemy na planie Jezioraka z 1620 roku (ryc. 17)[38]. O istnieniu przeprawy mostowej mówią także nowożytne źródła dokumentowe, z których dowiadujemy się, że już 1613 roku władze miasta planowały naprawę mostu na wyspę[39]. Czy naprawa doszła do skutku – nie wiadomo, ale w 1651 roku burmistrz Iławy skarżył się na zdewastowanie lasu miejskiego, w którym wycinano drzewa na potrzeby budowy mostów[40]. Nie ma jednak informacji czy akurat wzmianka ta dotyczy budowy mostu prowadzącego na wyspę. Na planie z 1620 roku poza mostem łączącym wyspę z bezpośrednią okolicą Iławy, znajdujemy kolejną przeprawę łączącą od strony północnej wyspę z *Fichten Werder* – obecnym półwyspem Krzywy Róg. Jak można wywnioskować z mapy Krzywy Róg w XVII wieku był wyspą. Obecnie jest on połączony z zachodnim brzegiem Jezioraka poprzez groblę. Wcześniej – jak wywnioskować można z opisu na planie – między *Fichten Werder* a zachodnim brzegiem funkcjonowała przeprawa – „*Were*". Współczesna grobla w swojej obecnej formie jest efektem wieloletnich prac umacniających. Ewentualne badania geologiczne grobli mogłyby jednak przynieść interesujące rezultaty. Oba mosty i przeprawa/grobla stanowiły część drogi prowadzącej z Iławy do Przezmarka.

13. Wieprz, b. *Weepers* (gm. Zalewo, pow. iławski)

Grodzisko badane w 2012 roku w ramach projektu NPRH „Katalog grodzisk Warmii i Mazur". Podobnie jak wspomniane wyżej grodzisko w Urowie znane jest z rękopiśmiennego planu starostwa miłomłyńskiego z 1720 roku, tu pod nazwą *Schloss* (ryc. 18). Jest to grodzisko o regularnym, kolistym kształcie, znajdujące się na wyspie Bukowiec naprzeciwko wsi Wieprz. We wcześniejszych opra-

[38] Plan Jezioraka z 1620 r.
[39] APO 385/58.
[40] APO 385/395.



Ryc. 16. Szkic z rękopiśmiennego planu starostwa miłomłyńskiego z zaznaczeniem wału (*grentzwall*) i grodziska (*wüst Schloss*). Na planie kierunek północ-południe jest odwrócony (Amt Liebmühl 1720)

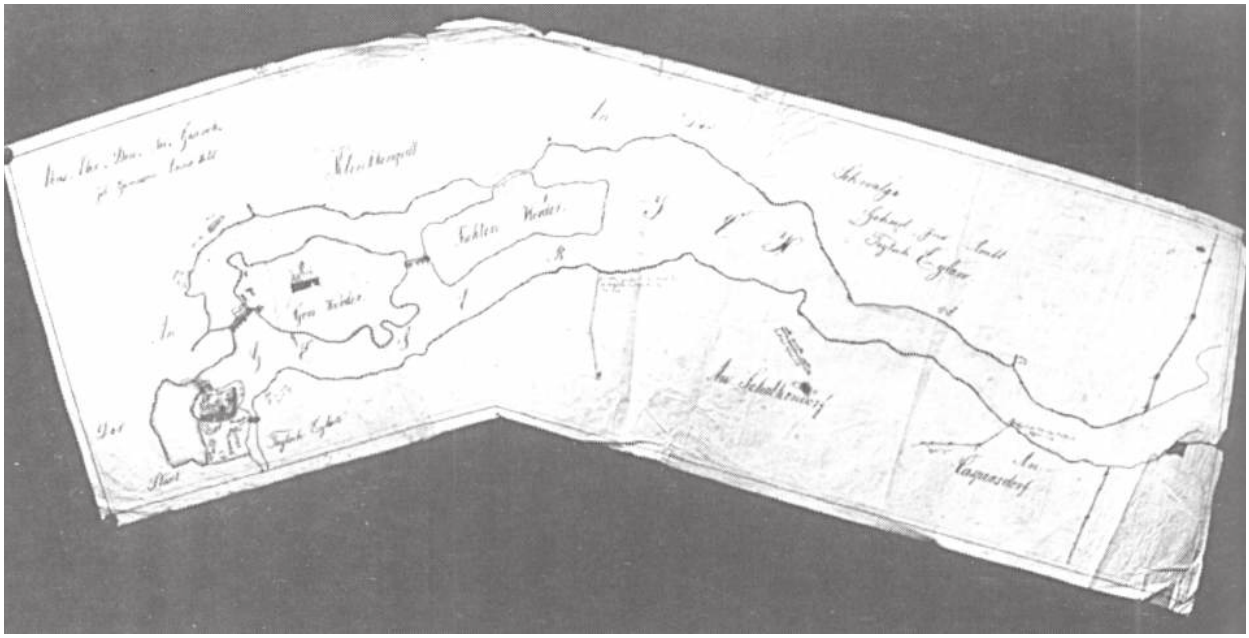
Fig. 16. Sketch from a handwritten plan of Miłomłyn county with dyke (*grentzwall*) and stronghold (*wüst Schloss*) marked. On the plan the north-south direction is turned upside down (Amt Liebmühl 1720)

cowaniach grodzisko często występuje jako przypisane do wsi *Schwalgendorf* – Siemiany. Na zachowanym wśród archiwaliów dawnego *Prussia Museum* rysunku sporządzonym 19 września 1930 roku przez C. Engla widzimy obiekt o wymiarach 30 x 35 m z zaznaczonym podkowiastym wałem (ryc. 19). Przez niemieckich mieszkańców tych okolic grodzisko nazywane było *Fluchtburg* – „refugium".

Na grodzisko prowadzi szeroka grobla. Według sprawozdania B. Eckhardta z 2 października 1925 roku grobla znajdowała się wówczas „nieco poniżej poziomu wody", lecz można nią było dostać się na wyspę[41]. Potwierdza to informacje przekazane przez Edelgardę Hermann z domu Preuss – córkę dawnego właściciela wyspy, która informowała, że woda sięgała „koniom do kolan", kiedy przeprowadzano je z Wieprza na wyspę. Jak informuje Hermann, w kronice szkolnej (z Boreczna?) znajdowały się informacje, że podczas wyjątkowych suszy można było przejść groblą bez zamaczania nóg[42]. Groblę zaczęto sypać i umacniać dopiero w 1938 roku. Na grodzisku znajdują się obecnie cztery groby. Według naszej informatorki, która

[41] SMPK MVF, PM-A 601/1, k. 61-63.

[42] Podobna grobla prowadzi na wyspę Czaplak od strony dawnej osady *Kaukeninai* (zob. dalej). W okresie wcześniejszym musiała być ona stale utrzymywana w dobrej kondycji.



Ryc. 17. Plan jeziora Jeziorak z 1620 roku z zaznaczonymi mostami: 1) z półwyspu położonego na wschód od Iławy na Wielką Żuławę; 2) z Wielkiej Żuławy w kierunku *Fichten Werder* (obecny Krzywy Róg)

Fig. 17. Lake Jeziorak plan of 1620, with marked bridges: 1) from the peninsula located east of Iława to the Wielka Żuława; 2) from the Wielka Żuława towards *Fichten Werder* (present Krzywy Róg)

pamiętała czasy kiedy grodzisko wykorzystywane było jako cmentarz, znajdują się tam groby: niejakiego Stefana, który popełnił samobójstwo po wejściu Sowietów w 1945 roku, siostry Edelgardy Hermann z domu Preuss, groby matki i żony wcześniejszego właściciela wyspy Emila Gratzkiego oraz ciało niemieckiego żołnierza, którego pochował zimą 1945 roku ojciec Pani Edelgardy[43]. Grób żołnierski został w latach 90. XX wieku ekshumowany, a jego szczątki przeniesiono na cmentarz koło Rynu.

14. Windyki, b. *Windeck* (gm. Iława, pow. iławski)

Grodzisko obecnie nieistniejące, w literaturze pojawia się jako *Labanz* i *Windeck*, w dokumentacji AZP jako Wólka Kamieńska. Według sprawozdania Abrahama Lissauera z 1876 roku grodzisko znajdowało się około 15 kroków od jeziora Łabędź, od strony północno-zachodniej otaczały je bagna, co tworzyło swego rodzaju niewielki cypel. Grodzisko posiadało owalny kształt o wymiarach majdanu około 15 kroków, cały pierścień liczył pierwotnie około 100-130 kroków. Wały w momencie inwentaryzacji grodziska posiadały około 6 stóp (1,88 m) wysokości. Grodzisko było najpewniej zabudowane oraz użytkowane, gdyż znaleziono na nim liczne kości zwierząt domowych (świnia, bydło) i dzikich (jeleń), kamienie ze śladami opalania oraz poprzeczne belki dębowe będące pozostałością jakichś konstrukcji. Kamienie oraz relikty dębowych pali były możliwe do zauważenia przy wale od strony podmokłego terenu przy jeziorze, gdzie były zagłębione na około 2 stopy i przełożone innymi porzecznymi palami lub „dranicami". Na grodzisku znaleziono także liczne fragmenty „dużej i niezgrabnej" ceramiki (*Scherben vom Burgwalltypus*)[44], którą na podstawie zachowanej dokumentacji rysunkowej (ryc. 20) datować można ostrożnie na drugą połowę XI – pierwszą połowę XII wieku (za pomoc w określeniu ceramiki dziękuję koledze Sławomirowi Wadylowi). W XIII wieku okolice Windyk stanowić musiały rozległe pole osadnicze, gdyż w 1. i 2. połowie XIV wieku znajdujemy tu liczne dobra pruskie. Sama nazwa Windyki – *Windiken/ Windikeym* jest nazwą pruską, wywodzącą się od antroponimu *Windiko* i słowa *caym* – „wieś".

***

Poza grodziskami warto wskazać jeszcze kilka innych przykładów możliwości wykorzystania archiwaliów w planowaniu badań archeologicznych. W swoich najnowszych publikacjach podejmowałem się już trudu weryfikacji źródeł archiwalnych i ich konfrontacji z obecnym zachowaniem poszczególnych stanowisk w terenie, szczególnie w kontekście wałów podłużnych na obszarze Pomezanii oraz lokalizacji „zaginionego" kościoła *Senthe Albrecht*, prawdopodobnie znanego z 1249 roku kościoła *Chomor Sancti Adalberti*[45]. Wykorzystanie zarówno sprawozdań archeologicznych, dokumentacji terenowej oraz – co w wielu przypadkach (choćby kościoła *Senthe Albrecht*) okazało się niezwykle ważne – sięganie do źródeł pisanych w postaci dokumentów archiwalnych z XIII-XVI wieku może przynieść bardzo zadowalające efekty.

[43] Wspomnienia Edelgardy Hermann z domu Preuss spisała Dorota Paśko-Sawczyńska i opublikowała w książce opisującej realia wsi Wieprz, a przede wszystkim losy autochtonów, głównie rodziny Preuss (zob. Paśko-Sawczyńska 2012: 7, 33, 125).

[44] Lissauer 1876: 1-2, 1887: 186.

[45] Szczepański: w druku (a), w druku (c).



Ryc. 18. Grodzisko *Schloss* na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak wg planu starostwa miłomłyńskiego z 1720 roku (Amt Liebmühl 1720)

Fig. 18. Stronghold (*Schloss*) on the Bukowiec Island on Lake Jeziorak according to the Miłomłyn county plan of 1720 (Amt Liebmühl 1720)

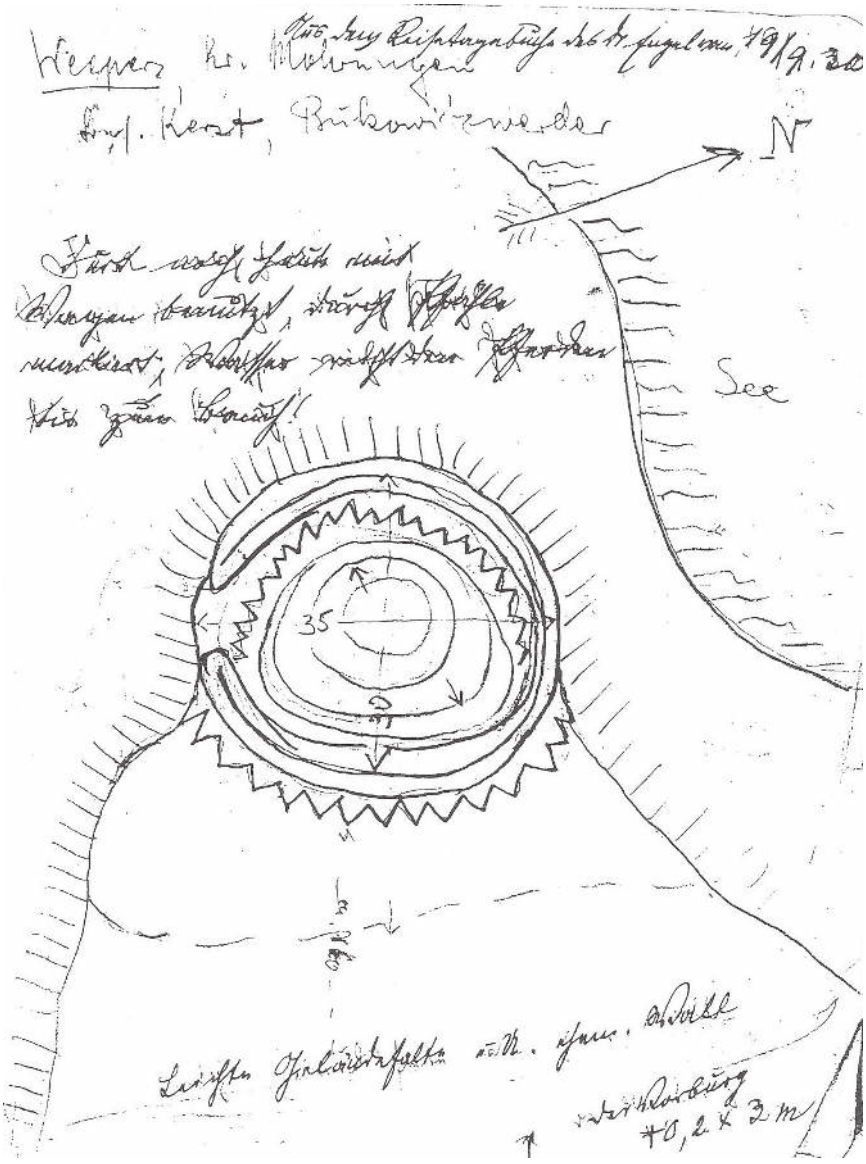
Efektem takim może być „odnalezienie" pruskiej osady **Kaukenīnai*, położonej na dawnym zachodnim pograniczu pruskiej ziemi *Geria* w Pomezanii[46]. W okresie krzyżackim osada ta znajdowała się w komornictwie Przezmark, w komturstwie dzierzgońskim. Informacje o osadzie pojawiają się w latach 1388 (jako *Kaukenyne*), w 1389, 1401, 1405, 1406 i 1410 (jako *Kaukenynen*), 1437 (jako *Kaukoninen*), 1482 (jako *Kawkeneyn*), 1543 (jako *Kaukenynen*). Osada ta w połowie XVI wieku została wyludniona. Dokładna lokalizacja osady przysparzała badaczom sporo problemów. Wiadomym było, że należy poszukiwać jej w okolicy wsi Rudnia i Polajny. Mając na uwadze sąsiedztwo obu wsi można wskazać na tzw. Półwysep Matycki, znajdujący się między Polajnami i Rudnią, na wschodnim brzegu Jezioraka. Lokalizacja ta wydaje się prawdopodobna, gdyż w miejscu tym udało się znaleźć sporą ilość ceramiki późnośredniowiecznej oraz z uwagi na zaznaczoną na mapie Schroettera sieć drożną doprowadzoną do półwyspu. Mój domysł, że właśnie na wspomnianym półwyspie można poszukiwać osady

[46] Szczepański 2012: 273-287.

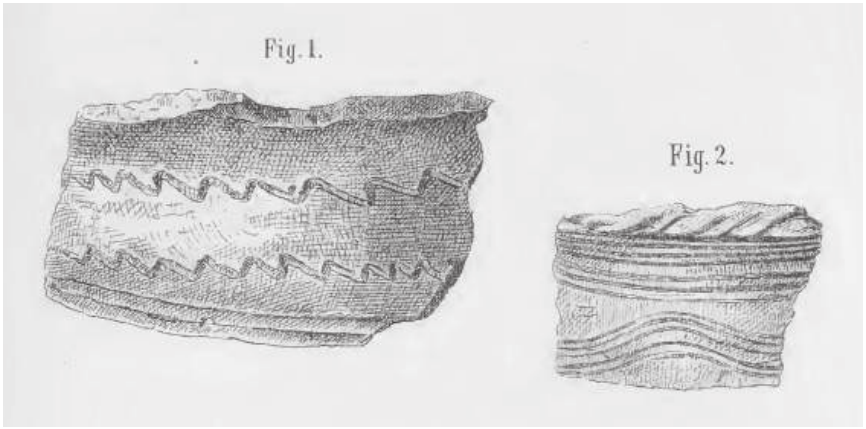
**Kaukenīnai* został poparty przez rękopiśmienny plan z 1720 roku, gdzie nazwa *Kaukeney* występuje dokładnie w tym miejscu, ale już jako część sąsiednich Polajn.

O miejscu kultowym na wyspie zwanej „*Heilige Werder*", leżącej na Jezioraku w okolicy Tynwałdu wspomina w swoim dziele z 1595 roku Caspar Hennenberger[47]. Dodaje on przy tym, że wyspa ta cieszyła się dużą estymą wśród miejscowych Prusów, do tego stopnia, że jeszcze długi czas po podboju krzyżackim mieli oni odprawiać tam swoje pogańskie obrzędy. Wyspę tę można identyfikować ze znaną z sięgających XIX wieku podań ludowych Mniszą Wyspą, znajdującą się naprzeciw Jezierzyc. Dawniej obszar ten należał do Tynwałdu. *Nota bene* wyspa ta jest zaznaczona na mapie Hennenbergera z 1576 roku[48]. Miejsce to zapomniane przez lata nie doczekało się badań archeologicznych, potwierdzających lub obalających informacje nowożytnego kronikarza.

Na koniec jeszcze warto podać przykład, że także plany poszczególnych wsi w kontekście zdobywania informacji o lokalizacjach w terenie różnego rodzaju śladów przeszłości są bardzo pomocne. Z planu wsi Bądki z 1620 roku dowiadujemy się o położeniu na granicy wsi wału, kilku kopców oraz kamieni granicznych (ryc. 21). Jeden z kamieni zaznaczony, a dokładniej dorysowany, podczas rewizji granic wsi w 1717 roku podpisany jest jako „*der goter stein*" (ryc. 22). Obok niego zaznaczono kilka innych kamieni określonych po prostu mianem *Stein.* Tego rodzaju sakralizujące przymiotniki często odzwierciedlały wiedzę ludową na temat różnych obiektów pogańskiego kultu – kamieni ofiarnych lub „bab pruskich". Można tu podać za przykład choćby znajdujący się na granicy wsi Gałdowo (gm. Iława, pow. iławski) kamień

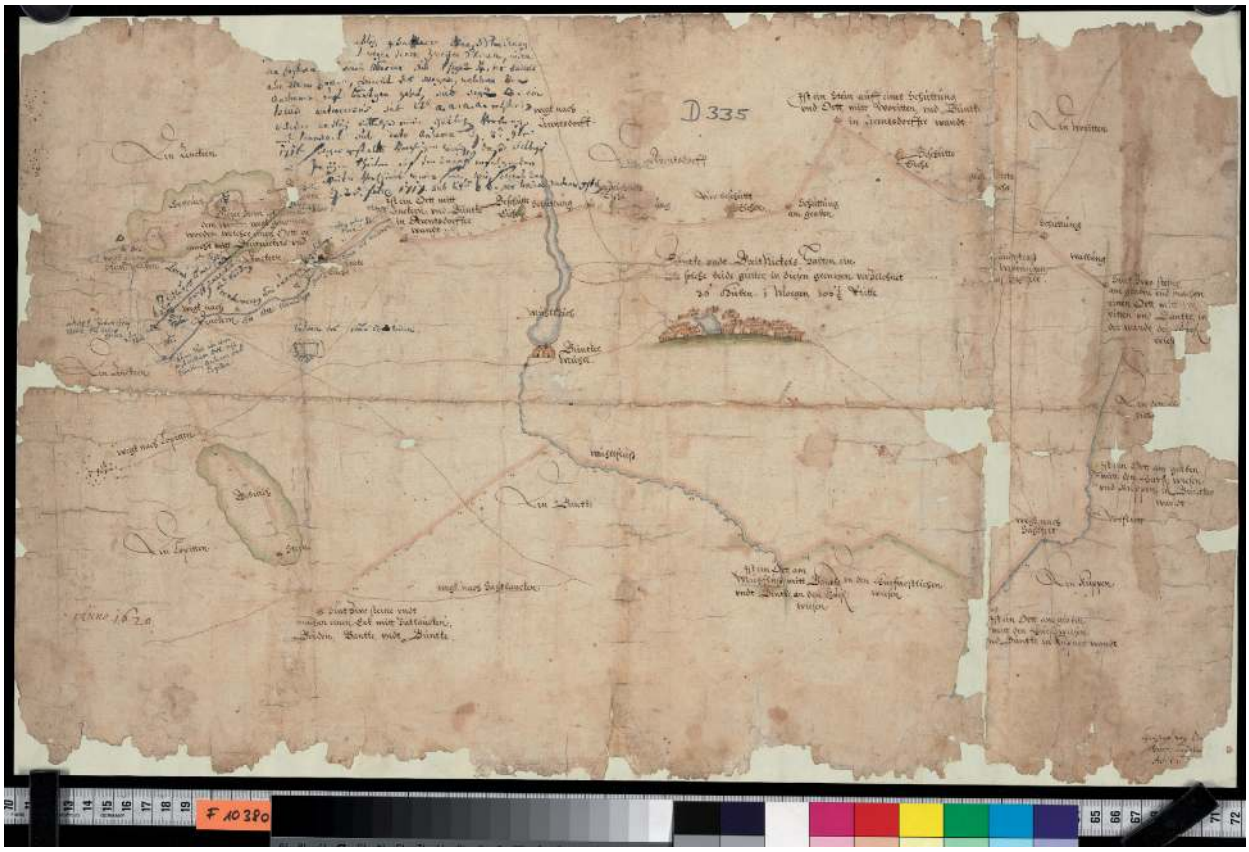


Ryc.19. Szkic grodziska na wyspie Bukowiec wg Hansa Crome 1930 (SMPK MVF, PM-A 601/1, k. 61-63)
Fig. 19. Sketch of the stronghold on the Bukowiec Island according to Hans Crome 1930 (SMPK MVF, PM-A 601/1, k. 61-63)



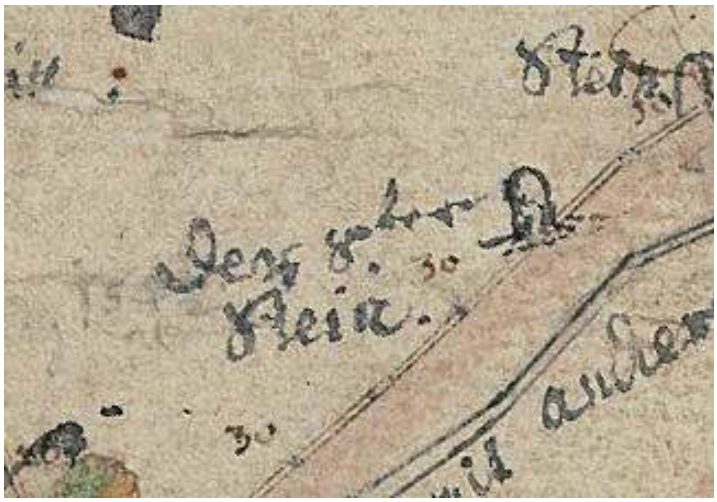
Ryc. 20. Ceramika z grodziska w Windykach wg Abrahama Lissauera (Lissauer 1876: 6)
Fig. 20. Pottery from the stronghold at Windyki according to Abraham Lissauer (Lissauer 1876: 6)

[47] Hennenberger 1595: 11.
[48] Hennenberger 1576: k. 7.



Ryc. 21. Plan wsi Bądki z 1620 roku (GStA PK XI HA, F 10.380)
Fig. 21. The plan of Bądki village of 1620 (GStA PK XI HA, F 10.380)

określony w odnowionym dokumencie lokacyjnym wsi z 1401 roku mianem *„Heilige stein”*[49], a który śmiało można identyfikować ze znaną z informacji nowożytnych „babą pruską”, znajdującą się pomiędzy wsiami Gałdowo i Jędrychowo. Interesujący jest fakt, że kamień ten (analogicznie jak *„goter stein”* z Bądek) jako jedyny spośród wielu wymienianych w dokumencie określony został sakralizującym przymiotnikiem *„heiligen”*. Natomiast na mapie Suchodolca zaznaczony jest jako jedyny(!) kamień graniczny. Szczęśliwie kamień – „baba kamienna” z granicy Gałdowa-Jędrychowa zachował się do czasów współczesnych i znajduje się przy Muzeum Archeologicznym w Gdańsku. Niestety, kamień z Bądek prawdopodobnie zaginął, a bynajmniej nie udało mi się go zlokalizować podczas retrospekcji terenowej.



Ryc. 22. *Der goter Stein* zaznaczony w 1717 roku na planie wsi Bądki z 1620 roku
Fig. 22. *Der goter Stein* marked in 1717 on the plan of Bądki village of 1620

Niewątpliwie dobra kwerenda archiwalna jest kluczem do pełniejszego sukcesu każdego badacza zajmującego się przeszłością. Mam nadzieję, że powyższe przykłady pokazują, że dotyczy to także w dużym stopniu archeologów. Obecnie niemalże ogólnie dostępne archiwa – zawierające setki sprawozdań z dokładną lokalizacją terenową stanowisk, rysunków, zdjęć i opisów – pozwalają nie tylko odnajdywać w terenie często zapomniane już grodziska, wały podłużne, cmentarzyska, przeprawy, osady *etc.*, ale i rekonstruować wiedzę o stanowiskach już nieistniejących. Przykładem takim może być sprawozdanie z wykopalisk na zniszczonym obecnie grodzisku w Windykach. Świetnym źródłem, ale niestety niepozbawionym wad – mam na myśli obecny stan fizyczny oraz schematyczność – są szkice porucznika J.M. Guisego, dzięki którym udaje się odnaleźć szereg nowych stanowisk, a także przywró-

[49] UBP I, nr 114.

cić pamięć o tych zapomnianych. Niewątpliwe ważnym przedsięwzięciem byłaby weryfikacja terenowa oraz badania sondażowe wybranych, „niepewnych" stanowisk. Warto w ich poszukiwaniu wykorzystywać już nie tylko archiwalia *stricte* archeologiczne, ale także należałoby sięgnąć do XVII- i XVIII-wiecznych planów poszczególnych wsi, majątków, domen czy też starostw, które znajdują się w archiwach państwowych. Nie należy też pomijać źródeł dokumentowych. Często różnego rodzaju protokoły wizytacyjne, opisy granic czy nawet rachunki pozwalają ustalić nie tylko lokalizację wielu interesujących stanowisk, ale także ich funkcjonowanie w danym czasie czy też określenie roli jaką pełniły w świadomości okolicznych mieszkańców.

Wykaz cytowanej literatury:

Źródła archiwalne:

OF Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX HA, Ordensfolianten, nr 100, f. 133v.

Amter Dt Eylau, Gilgenburg, Marienwerder, Osterode, Riesenburg und Schönberg 1705 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XI HA, Grenzkarte der Amter Dt Eylau, Gilgenburg, Marienbwerder, Osterode, Riesenburg und Schoenberg von S. Suchodoletz, um 1705, Ca 1: 50 000 A 10.130.

Amter Dollstadt, Pr. Holland und Pr. Mark 1720 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XI HA, Amter Dollstadt, Pr. Holland und Pr. Mark 1720, Ca. 1: 50 000 – A 10.096

Amt Liebmühl 1720 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XI HA, Amt Liebemühl um 1720, Ca. 1: 50 000 – F. 10.321

Guise Zettel Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Guise Zettel, PM-IXh 00050a, 00051a, 00051b, 00055b.

SMPK MVF Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Guise Zettel (Signatur IXd 8), Prussia-Archiv: PM-A 056/1 Altstadt, Kreis Mohrungen; PM-A 119/1 Bärting (See), Kreis Mohrungen; PM-A 869/1 Schnellwalde, Kreis Mohrungen; PM-A 598/1 Weinsdorf, Kreis Mohrungen; PM-A 1641/1 Jäskendorf, Kreis Mohrungen; PM-A 1759/2 Klein Karnitten, Kreis Mohrungen; PM-A 1056/1 Prohnen, Kreis Mohrungen; PM-A 086/1, Auer, Kreis Insterburg; PM-A 601/1 Weepers, Kreis Mohrungen.

APO Archiwum Państwowe w Olsztynie, Zbiór akt podworskich rodziny Finckenstein, APO 385/58, APO 385/395.

ADA MWiM w Olsztynie Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Teczka: Janiki Wielkie

Źródła drukowane:

Hennenberger, C.

1576. *Caspar Hennenbergers Grosse Landtafel von Prussen. In 9 Blättern*, Königlich physikalisch-ökonomische Gesellschaft zu Königsberg in Preußen: Königsberg (reprint. 1863).

1595. *Caspar Hennenbergers Erclerung der grossen Preussischen Landtaffel, Teil 2: Von den See'n, Strömen..., etc.*, Königsberg.

Lucanus, A.H.

1748. *Preußens Uralter und heutigen Zustand*, hrsg. von. G. Sommerfeldt und E. Hollack, Lötzen Bd. II, Lief. 2.

Plan Jezioraka z 1620 r. [w:] T. Żuchowski (red.), *Iława 1305-1995. Dzieje przemian w urbanistyce i architekturze miasta*, Iława 1995, Aneks.

PUB I-VI.

1882-2000. *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I-VI, Historische Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung: Königsberg-Marburg.

Stein, C.

1730. *Prussica Memorabilia*, [w:] *Acta Borussica ecclesiastica, civilia, literaria. Oder sorgfältige Sammlung allerhand zur Geschichte des Landes Preussen gehöriger Nachrichten, Urkunden, Schriften und Documenten*, Bd. 1, Königsberg-Leipzig.

UPB I.

1885. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien,* Heft 1, Hrsg.: H. Cramer, Veröffentlichtung des Historisches Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder, Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder, Königsberg.

Opracowania:

Beckherrn, C.

1895. Ueber die Benennungen der ostpreußischen „Burgwälle" und die Pillberge im Samlande. *Altpreussische Monatsschrift neue Folge der Neuen Preussischen Provinzial--Blätter vierte Folge* 32: 353-410. Königsberg.

Boettischer, A.

1898. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen III*: Das Oberland, Königsberg.

Crome, H.

1937. Karte und Verzeichnis der vor- und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen. *Altpreussen* 2 (3), Königsberg.

1938-1940. Alphabetisches Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussens mit Angabe des Schriftums. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia*: *Zeitschrift für Heimatkunde* 32-34. Königsberg.

Heym, W.

1933. Siedlungsgrabungen im Kreise Rosenberg. *Heimatkalender des Kreis Rosenberg 1933*, 51-60. Marienwerder.

Hoffmann, M.J.
w druku. *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII w. do 1920 r.* Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
Jagodziński, M.F.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
Kowalczyk, E.
2003. *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*. Warszawa: DiG.
Lemke, E.
1887. *Volksthümliches in Ostpreussen* II. Mohrungen.
Lissauer, A.
1876. Drei Burgwälle bei Dt. Eylau. *Schriften der Naturforschenden Gesselschaft in Danzig* 4 (1), 1-6. Danzig.
1887. *Prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen.* Leipzig: Commissions Verl. von Wilhelm Engelmann.
Łęga, W.
1930. Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk. *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 36, 105-475.
Madela, K.
2012. Zamek krzyżacki w Mortągu. *Skarbiec Suski* 4 (1): 15-17.
Paśko-Sawczyńska, D.
2012. *Z Weepers do Wieprza. Droga Panny Preuss.* Matyty.
Schmitt, F.W.F.
1868. *Geschichte des Stuhmer Kreises*. Thorn.
Stephan, J.
2008. Osadnictwo pruskie i kolonizacja krzyżacka w komturstwie Dzierzgoń. *Studia Historica Slavo-Germanica* 27: 69-90.
Szczepański, S.
2010. „Góra Zamkowa" w Starym Dzierzgoniu w świetle średniowiecznych dokumentów, tradycji i badań archeologicznych. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 2 (268): 191-197.
2011. Campus Schinewite a trwałość pruskiego pogranicza. Fragment z dziejów osadnictwa południowej Pomezanii. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3 (273): 527-547.
2012. „Zaginiona" osada *Kaukenīnai w kontekście kulturowo-osadniczym pomezańskiej włości Geria. *Pomorania Antiqua* 24: 273-287.
w druku (a). Archeologia w służbie nazistów – czyli rzecz o działalności „Wydziału Wykopalisk" SS-Ahnenerbe na stanowiskach w Starym Dzierzgoniu i Starym Mieście (1935-1937), [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
w druku (b). Umocnienia liniowe w kontekście osadniczym Pomezanii, [w:] *Pomorze we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych. Historia, stan aktualny i potrzeby badań*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
w druku (c). Chomor Sancti Adalberti (1249) a możliwości lokalizacji terenowej wybranych kościołów Pomezanii. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*.
Wróblewski, W.
2009. O pożytkach płynących z odkurzania źródeł archiwalnych. Przykład cmentarzyska w Schulstein (obecne Volnoe) na Sambii, [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 592-604. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
Wunder, H.
1968. *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg 13.-16. Jahrhundert*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Seweryn Szczepański

„Excavations" in archives – archival archaeology on example of selected sites in the Iława Lake District

Summary

Archival archaeology has been successful for some time as a subdiscipline of actual archaeology in search of archaeological sites, as well as gaining information on the results of previous excavations of the sites. Taking as an example selected sites in the Iława Lake District, in this article I try to demonstrate the value of researches in archives such as archaeological reports, local notes, and sketches. To the archival archaeology I also include the researches on cartographic sources of the 17th-19th century, which quite often inform us about sites unknown to the modern archaeologists, such as strongholds, longitudinal dykes, places and objects of cult, and "forgotten" settlements. Archaeologists should not avoid working with the written sources. As the use of chronicles is rather common, we should also remember about valuable information that can be found in documental sources, such as location acts, border descriptions, inventories, or inspection protocols. In this article, I have based describing archaeological sites mainly on the source collections coming from *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem,* as well as the collection sof the former *Prussia Museum*, currently located at the *Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz. Museum für Vor- und Frühgeschichte*. Almost all of the described sites have been verified by me in the field, which sometimes allows to correct the data included in the mentioned archival sources, as far as the precise location and the dimensions of particular sites are concerned.

Jerzy Nitychoruk i Fabian Welc

Sytuacja geomorfologiczno-geologiczna wybranych grodzisk w okolicach jeziora Jeziorak

Wstęp

Opracowanie geomorfologiczno-geologiczne dziewięciu obiektów archeologicznych w okolicach jeziora Jeziorak wykonano w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, kierowanego przez prof. dr hab. Zbigniewa Kobylińskiego. W grupie badanych obiektów znalazły się grodziska w Lasecznie Małym, Gulbiu i Kamionce, gm. Iława, na wyspie Wielka Żuława w Iławie oraz w Urowie, Mozgowie, Dubie, Wieprzu (na wyspie Bukowiec) i Borecznie, gm. Zalewo (ryc. 1).

Badania geologiczne wykonano od czerwca do końca listopada 2012 roku, a składały się na nie prace terenowe i prace kameralne. Na początku prac terenowych przeprowadzono rekonesans, w ramach którego wykonano 33 sondowania ręczne do głębokości 3,3 m lekką sondą holenderskiej firmy Eijkelkamp. Po analizie danych i sporządzeniu wstępnych przekrojów geologicznych, zaplanowano wiercenia mechaniczne, które wykonano zestawem udarowym firmy Eijkelkamp do różnorodnych gruntów. Sonda udarowa służy do poboru rdzeni o nienaruszonej strukturze z osadów o bardzo zróżnicowanej konsolidacji, począwszy od luźnych piasków do zwietrzeliny skalnej. Podstawowymi składnikami sondy jest sześć próbników rurowych jedno- i dwumetrowej długości o zmiennych średnicach od 10 cm do 3,5 cm oraz wibromłot, za pomocą którego próbniki zagłębiane są w badanych osadach. Taki sposób wiercenia gwarantuje pozyskanie kompletnego rdzenia osadów o nienaruszonej i niezaburzonej strukturze, który możliwy jest do obserwowania, opisania i opróbowania. Firma Eijkelkamp zaleca użycie sondy do głębokości 6 m, natomiast w praktyce głębokość penetracji zależy od warunków geologicznych i doświadczenia osób obsługujących sondę i wynosi nawet do 18 m. Podstawową zaletą wynikającą z użycia sondy udarowej jest możliwość odwiercenia i opróbowania ponad 6 m profilu. W rdzeniach o nienaruszonej strukturze można było rozpoznawać i opisywać z dużą precyzją nawet najcieńsze przewarstwienia osadów. Należy także podkreślić dużą mobilność sondy Eijkelkamp, którą można stosować niemal w każdym terenie. Opisywanym zestawem wykonano 48 wierceń do głębokości 6,0 m. Dodatkowo wykorzystano 2 wiercenia archiwalne udostępnione przez właściciela posesji w Mozgowie.

Na podstawie 83 wierceń sporządzono 11 przekrojów geologicznych, na których zawarto główne cechy rzeźby i budowę geologiczną opracowywanych obiektów i ich otoczenia. Wiercenia, przekroje geologiczne, profile wkopów archeologicznych, obserwacje terenowe i mapy sytuacyjno-wysokościowe w skali 1:200 wykonane przez mgr Jacka Błaszczyka, stały się podstawą do opracowania sytuacji geomorfologiczno-geologicznej badanych stanowisk archeologicznych.

Położenie fizyczno-geograficzne i budowa geologiczna okolic Jezioraka

Jezioro Jeziorak położone jest na terenie Pojezierza Iławskiego. Administracyjnie należy do województwa warmińsko-mazurskiego, powiat iławski. W geobotanicznym podziale Polski według Szafera[1] omawiany teren należy do Prowincji Niżowo-Wyżynnej, Środkowoeuropejskiej, Działu Bałtyckiego, Pasa Równin Przymorskich i Wysoczyzn Pomorskich, Krainy Pojezierze Pomorskie, Okręgu Iławskiego.

Zgodnie z podziałem fizycznogeograficznym Polski Kondrackiego[2] Jeziorak znajduje się w prowincji Niż Środkowoeuropejski, podprowincji Pojezierza Południowobałtyckie, makroregion Pojezierze Iławskie. Otoczenie Jezioraka to po części obszar wysoczyzny polodowcowej, powstałej w okresie recesji lądolodu stadiału górnego (głównego) zlodowacenia Wisły (faz leszczyńsko-poznańskiej i pomorskiej) oraz obszar sandrowy, pochodzący z fazy pomorskiej zlodowacenia Wisły.

Obszar opracowania jest zróżnicowany morfologicznie, deniwelacje osiągają około 50 m (od około 98 m n.p.m. na poziomie jezior do około 144 m n.p.m. koło Karpowa), a wysokość względna niektórych form dochodzi do około 30 m. Występujące tu powierzchnie wysoczyzny falistej urozmaicone są różnorodnymi formami akumulacyjnymi i zagłębieniami bezodpływowymi. Zagłębienia zajmują jeziora oraz wyrównane powierzch-

[1] Szafer 1977.
[2] Kondracki 2002.

nie tarasów sandrowych i równin zastoiskowych, a także rynny subglacjalne i kemy.

Wysoczyzna morenowa falista położona jest średnio na wysokości 110-120 m n.p.m. Charakteryzuje się występowaniem licznych jezior i moren czołowych spiętrzonych i akumulacyjnych, związanych z maksymalnym zasięgiem lokalnej oscylacji lądolodu fazy pomorskiej stadiału głównego zlodowacenia Wisły. Deniwelacje w tej części wysoczyzny rzadko przekraczają 10,0 m.

W sąsiedztwie Jezioraka wydzielono cztery poziomy sandrowe, powstałe podczas fazy pomorskiej zlodowacenia Wisły. Pierwszy poziom sandrowy występuje na południe od Iławy i tworzy rozległe powierzchnie leżące na wysokości od około 112 m n.p.m. w rejonie Jamielnika do około 125 m n.p.m. na zachód od Iławy. Kierunki warstwowań skośnych w osadach piaszczystych tego poziomu wskazują na dominujący kierunek przepływu wód sandrowych z północnego-wschodu na południowy-zachód. Drugi poziom sandrowy występuje również na południe od Iławy i towarzyszy od wschodu poziomowi pierwszemu. Jest silnie porozcinany przez rynny polodowcowe. Jego powierzchnia występuje na wysokości około 115 m n.p.m. w rejonie Iławy. Poziom ten występuje także, w postaci mniej lub bardziej izolowanych fragmentów, w rejonie Rudzienic i Kałdun. Trzeci poziom sandrowy występuje w dolinach sandrowych towarzyszących ciągom moren czołowych oraz przylega do Jezioraka, szczególnie w jego południowej części. Najmniejszy, zachowany w postaci wąskich listew, czwarty poziom sandrowy położony jest na wysokości około 93-100 m n.p.m., wyłącznie w dolinie Drwęcy, poza badanym terenem.

Kolejną, charakterystyczną formą morfologiczną okolic Jezioraka są kemy. Pagórki i wzgórza kemowe, pojedyncze i w skupiskach, występują na omawianym terenie w różnych sytuacjach morfologicznych, zarówno na wysoczyźnie falistej (np. w rejonie Kamienia, Kałdun), jak i w obrębie bądź na obrzeżach obszarów sandrowych (np. w rejonie Gardzienia) oraz w rynnach subglacjalnych (np. w rejonie Iławy, Kamionki). Są to zwykle wydłużone wzgórza o średnicy rzędu 500-800 m, często większe i wysokości względnej do około 20 m.

W okolicach Jezioraka występują co najmniej trzy systemy rynien polodowcowych. Najstarszy układ, północ-południe, pochodzący z fazy poznańskiej (lub starszej) jest reprezentowany przez rynnę Jezioraka, która została odnowiona podczas fazy pomorskiej. Do tego układu należy także rynna Jeziora Zielonego (rejon Smolnik) oraz meandrująca rynna w rejonie Rudzienic. Rynnie towarzyszą równiny torfowe położone na wysokości około 100 m n.p.m. Drugi dominujący system rynien polodowcowych ma przebieg północny-wschód – południowy-zachód, a do tego układu należy rynna Jezioraka (na północ od wyspy Żuława Wielka) oraz rynna jezior Gardzień-Stęgwica-Szymbarskie. System ten nawiązuje do głównego kierunku ruchu lądolodu w zachodniej części lobu mazurskiego – małdyckiego podczas fazy pomorskiej, może mieć jednak też starsze założenia. Trzeci system wyznaczają dłuższe osie jezior Szymbarskiego i Silm, generalnie o przebiegu północny-zachód – południowy-wschód nawiązującym do kierunku ruchu lądolodu w lobie Wisły. Według Gałązki tak duża rozpiętość kierunków przebiegu rynien jest spowodowana występowaniem na omawianym terenie strefy szwu między lobami Wisły a małdyckim (moreny czołowe w rejonie Kamionki i Stradomna). Głębokość największej rynny na tym terenie (rynny Jezioraka) nie przekracza kilkunastu metrów. Zbocza rynien są strome, a w kilku miejscach u ich podnóża występują niewielkie stożki napływowe.

Wspomniane powyżej moreny czołowe w rejonie Kamionki i Stradomna osiągają wysokość względną do kilkunastu metrów i tworzą kilka mniej lub bardziej wyraźnych ciągów wyznaczających zarys lobu Wisły.

Na pojezierzu iławskim występują liczne jeziora, z których największe to Jeziorak o powierzchni całkowitej (wraz z Jeziorem Płaskim i wyspami) 4149,0 ha (szóste co do wielkości jezioro w Polsce). Długość całkowita Jezioraka to: 27,4 km, co czyni go najdłuższym jeziorem w Polsce, maksymalna głębokość 12,8 m i szerokość 0,2-3,4 km. W południowej części jeziora znajduje się największa wyspa śródlądowa w Europie – Wielka Żuława, o powierzchni 82,4 ha. Brzegi Jezioraka są przeważnie wysokie i strome. Zachodni brzeg i środkowa część brzegu wschodniego przylegają do wielkich kompleksów leśnych.

W południowym rejonie badanego terenu znajduje się jezioro Szymbarskie (na północny zachód od Iławy) o powierzchni 165,0 ha, maksymalnej głębokości 6,0 m, szerokości do około 900 m i długości całkowitej 4,4 km. Jest to wyjątkowo malownicze jezioro, wydłużone z północnego zachodu na południowy wschód, z urozmaiconą linią brzegową. Jezioro Szymbarskie z jeziorami Stęgwca i Silm łączą rowy. Brzegi są na ogół wysokie i strome, tylko odcinki wybrzeża wschodniego uformowane są płasko.

Jezioro Silm (Kamionka), o powierzchni 58,9 ha i maksymalnej głębokości 3,7 m, to bardzo malownicze jezioro, mocno skręcające z północy na południowy wschód. Jego linia brzegowa jest od strony zachodniej urozmaicona wąską, rozciągającą się na północ zatoką. Wokół wysokich i odcinkami stromych brzegów roztaczają się lasy. Jezioro objęte jest strefą ciszy[3].

Rozwój budowy geologicznej okolic Jezioraka

Najstarsze badania geologiczne na tym obszarze pochodzą z końca XIX i początku XX wieku i są to głównie prace niemieckich autorów, którzy opierali się przede wszystkim na obserwacjach morfologicznych. Pierwszym polskim opracowaniem geologiczno-kartograficznym obejmującym badany teren jest arkusz Toruń *Przeglądowej mapy geologicznej Polski* w skali 1:300000[4]. Kompleksowym opracowaniem geologiczno-kartograficznym tego obszaru jest arkusz Iława *Mapy geolo-*

[3] Gałązka 2009.

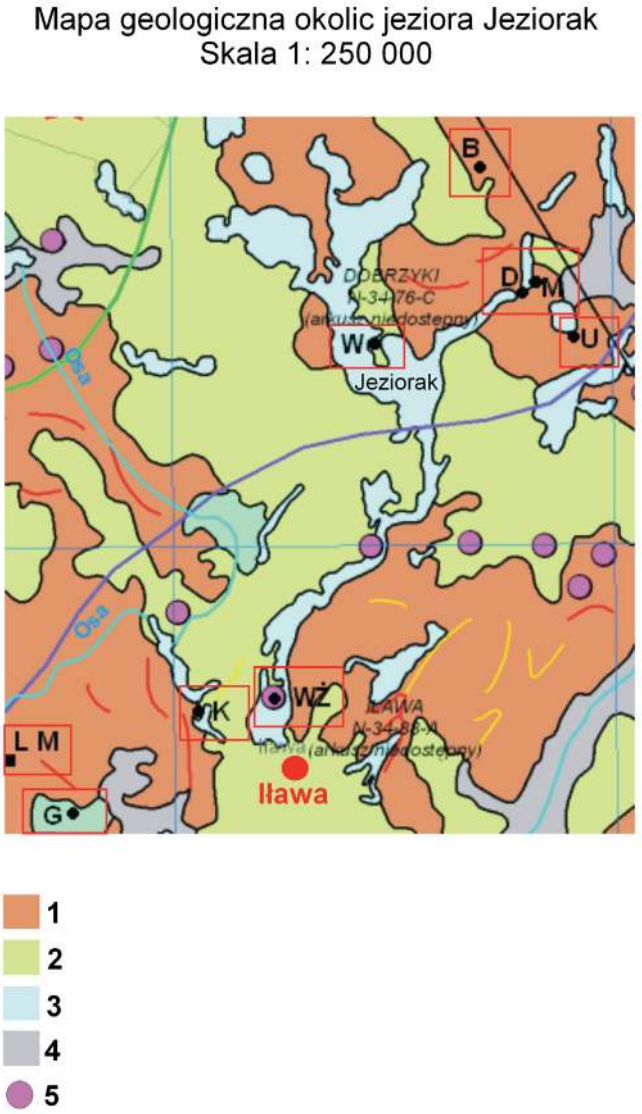
[4] Galon 1947; Galon i Pacowska 1953.

gicznej Polski w skali 1:200000[5]. Po jego opublikowaniu ukazały się liczne prace dotyczące stratygrafii interglacjału eemskiego i zlodowaceń północnopolskich (wyczerpujący przegląd literatury zawierają *Objaśnienia do Szczegółowej mapy geologicznej Polski w skali 1:50000, arkusz Iława*[6]). Najnowszymi opracowaniami geologiczno-kartograficznymi okolic Jezioraka są *Szczegółowe mapy geologiczne Polski* w skali 1:50000, arkusze Kisielice[7], Susz[8], Iława[9] i Dobrzyki[10]. Arkusze SMGP w skali 1:50000 i objaśnienia do tych arkuszy są podstawą przedstawionego poniżej rozwoju budowy geologicznej opisywanego terenu.

Na badanym obszarze najprawdopodobniej przez cały paleogen i neogen miała miejsce sedymentacja, początkowo w zbiorniku morskim, a następnie śródlądowym, którą zakończyła seria iłów górnomioceńskich, która w większości została erozyjne usunięta na pograniczu neogenu i czwartorzędu. Erozja miała miejsce zapewne również w okresie transgresji lądolodu zlodowacenia Narwi, jako że nie zachowały się osady plejstocenu dolnego (preglacjału). Lądolód ten dosyć silnie egzarował, wcinając się w osady podłoża czwartorzędu, miejscami nawet do utworów eocenu i paleocenu. Na wyrównany już obszar nasunął się lądolód zlodowacenia Nidy, a następnie lądolód zlodowacenia Sanu 1.

Utwory jeziorne i rzeczne interglacjału mazowieckiego stwierdzono tu w kopalnych zbiornikach jeziornych. W okresie zlodowaceń środkowopolskich lądolody wkraczały na omawiany teren co najmniej trzykrotnie, pozostawiając utwory lodowcowe, wodnolodowcowe i zastoiskowe. W okresach międzylodowcowych miała miejsce głównie erozja rzeczna, w wyniku której lokalnie utworzyły się głębokie i wąskie koryta, zapełnione następnie osadami wodnolodowcowymi. Podobne procesy lokalnej erozji oraz akumulacji jeziornej i korytowej miały miejsce w interglacjale eemskim.

Według D. Gałązki[11] omawiany obszar został pokryty lądolodem zlodowacenia Wisły trzykrotnie w stadiałach: dolnym (toruńskim), środkowym (Świecia) oraz górnym (głównym). Każdorazowe wkroczenie lądolodu poprzedzało powstanie lokalnych zastoisk, miejscami o znacznej głębokości i intensywnym dopływie materiału drobnoziarnistego. Następnie obszar ten był pokrywany osadami sandrowymi znacznej miąższości. Lądolód wkraczał z północnego wschodu (północy) na południowy zachód (południe) podczas fazy poznańskiej zlo-



Ryc. 1. Szkic geologiczny okolic Jezioraka na podstawie *Szczegółowych Map Geologicznych Polski* w skali 1:50000, arkusze: Kisielice, Iława, Susz i Dobrzyki, z zaznaczonymi opracowanymi stanowiskami archeologicznymi: LM – Laseczno Małe, G – Gulb, K – Kamionka, WŻ – Wielka Żuława, U – Urowo, M – Mozgowo, D – Duba, W – Wieprz na wyspie Bukowiec i B – Boreczno
1 – wysoczyzny polodowcowe, 2 – równiny akumulacji wodnolodowcowej, 3 – równiny torfowe i pojezierne, 4 – dna dolin rzecznych i tarasy akumulacyjne jeziorne, 5 – głębokie wiercenia geologiczne.

Fig. 1. Geological sketch of Lake Jeziorak surroundings on the basis of *Detailed Geological Maps of Poland* scaled 1:50000, sheets: Kisielice, Iława, Susz and Dobrzyki, with documented archaeological sites marked: LM – Laseczno Małe, G – Gulb, K – Kamionka, WZ – Wielka Żuława, U – Urowo, M – Mozgowo, D – Duba, W – Wieprz on the Bukowiec Island and B – Boreczno
1 – post-glacial heights, 2 – water-glacial accumulation plains, 3 – post-lake and peat plains, 4 – bottoms of riverbeds and lake accumulation terraces, 5 – deep geological drillings.

[5] Makowska 1978, 1979, 1980.
[6] Gałązka 2009.
[7] Uniejowska 2000.
[8] Kabulski 1999.
[9] Gałązka 2009.
[10] Lidzbarski 2002.
[11] Gałązka 2009.

dowacenia Wisły. Kierunek ten zmienił się podczas fazy pomorskiej, ruch lodu następował wówczas z północnego zachodu na południowy wschód. W czasie fazy pomorskiej dodatkowo miało miejsce silne zróżnicowanie kierunków ruchu lądolodu w lobie Wisły (z północnego zachodu na południowy wschód) i lobie małdyckim (z północy na południe).

Omawiany obszar znajduje się w szerokiej strefie deglacjacji arealnej fazy pomorskiej stadiału górnego zlodowacenia Wisły. Podczas tej fazy powstał u wylotu rynien subglacjalnych Jezioraka i jezior Szymbarskie-Silm najwyższy poziom sandrowy. Niższy taras sandrowy powstał na bezpośrednim przedpolu omawianego ciągu form marginalnych. W schyłkowej fazie deglacjacji powstały pojedyncze moreny martwego lodu i pagórki kemowe.

Lokalne, słabe przepływy wód roztopowych osadziły cienkie pokrywy piasków sandrowych na powierzchni wysoczyzny. W obniżeniach bezodpływowych po wytopionych bryłach martwego lodu były akumulowane osady zastoiskowe. W wyniku wytopienia się brył martwego lodu oraz lodu naledziowego powstały misy jeziorne i doliny rynnowe.

Ożywienie procesów stokowych i powstawanie namułów na osadach organogenicznych należy zapewne wiązać z wylesieniem, czyli działalnością człowieka. Prace melioracyjne przeprowadzone w XVIII i XX wieku spowodowały osuszenie niektórych jezior. Ostatnim etapem, który doprowadził do silnych lokalnych przekształceń powierzchni terenu była II wojna światowa.

Położenie i budowa geologiczna badanych stanowisk archeologicznych w okolicach Jezioraka

Laseczno Małe, gm. Iława, st. 1

Grodzisko w Lasecznie Małym położone jest w powiecie iławskim, około 10 km na zachód od Iławy i około 1,5 km na południe od drogi nr 16 odcinek Iława-Kisielice, nad jeziorem Gulbińskim. Obiekt archeologiczny, który tu występuje ma niewielkie rozmiary, ale wyróżnia się bardzo wyraźnie w morfologii terenu. Tworzy on formę stożka z podstawą szeroką na kilkadziesiąt metrów i ściętym wierzchołkiem kilkunastometrowej średnicy z punktem wysokościowym 104,6 m n.p.m. Wysokość obiektu względem otaczającego terenu wynosi około 5 m, a jego strome zbocza przekraczają nachylenie 45°. Kształt obiektu i jego położenie na płaskim wzgórku, kilka metrów nad poziomem wody w jeziorze, nie pozostawia wątpliwości, że forma ta jest od podstawy po wierzchołek zbudowana przez człowieka.

Na stanowisku wykonano 3 wiercenia sondą ręczną i jedno 6-metrowe wiercenie sondą mechaniczną. Na podstawie wierceń wiadomo jest, że do budowy obiektu posłużył piasek różnoziarnisty ze żwirem i glina piaszczysta, brązowa, miejscami zwarta. Na głębokości 3,6-3,7 m występuje bardzo charakterystyczna warstwa piasku różnoziarnistego, zabarwionego na szaro częściami humusowymi, co prawdopodobnie pochodzi od procesów glebowych i może być uznane za podstawę, od której rozpoczęto usypywanie obiektu (ryc. 2-3). Występujący poniżej, od 3,8 m aż do 6 m głębokości, piasek różnoziarnisty ze żwirem, miejscami gliniasty, nie nosi śladów redepozycji, a zatem można go uznać za calec.

Na podstawie sytuacji geologiczno-geomorfologicznej można zauważyć, że podstawa obiektu leży na głębokości 3,7 m od jego górnej powierzchni, a sam obiekt ma około 5 m wysokości. Z tego faktu wynika to, że materiału do budowy użyto z najbliższej okolicy obiektu, w tym z opasującego go płytkiego rowu – fosy. Wybranie osadów w pobliżu obiektu sprawiło, że zwiększyła się jego wysokość względna, w stosunku do pierwotnego ukształtowania powierzchni terenu. Dzisiaj tego tak dobrze nie widać ze względu na pobudowaną w bezpośrednim sąsiedztwie drogę i położone nieco dalej zabudowania gospodarcze. Prowadzone przez długi okres czasu działania rolnicze w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu również zatarły szczegółowe rysy morfologii terenu, z czasów jego funkcjonowania.



Ryc. 2. Laseczno Małe, gm. Iława, st. 1. Kontakt nasypu z calcem w sondzie L1m, na głębokości 3,7 m

Fig. 2. Laseczno Małe, Iława commune, site 1. Contact of the earthwork with the natural in probe L1m, at the depth of 3,7 m



Ryc. 3. Laseczno Małe, gm. Iława, st. 1. Kontakt nasypu z calcem w sondzie L1m, na głębokości 3,7 m. Widok w głąb warstwy

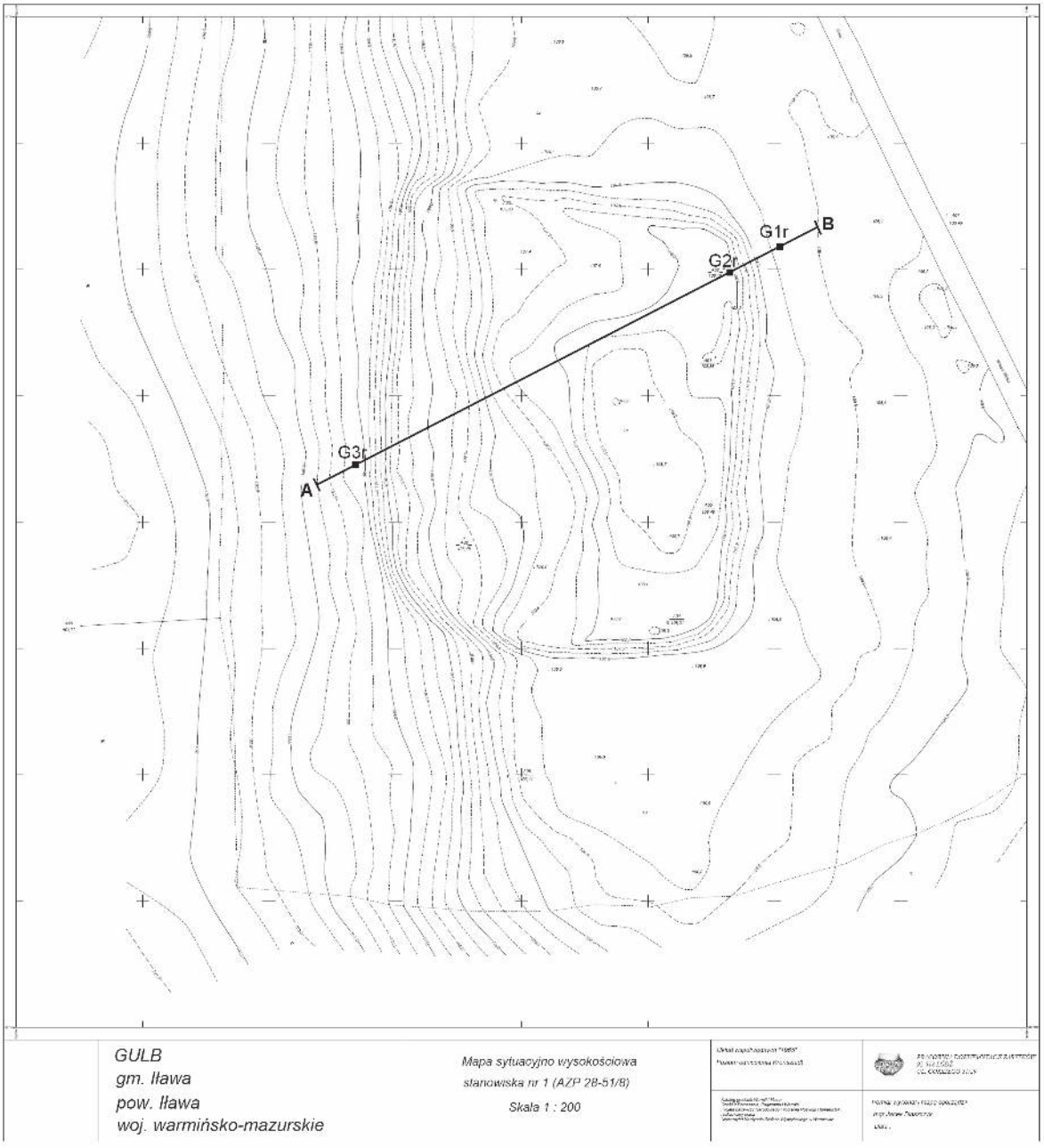
Fig. 3. Laseczno Małe, Iława commune, site 1. Contact of the earthwork with the natural in probe L1m, at the depth of 3,7 m. View into the strata's depth

Gulb, gm. Iława, st. 1

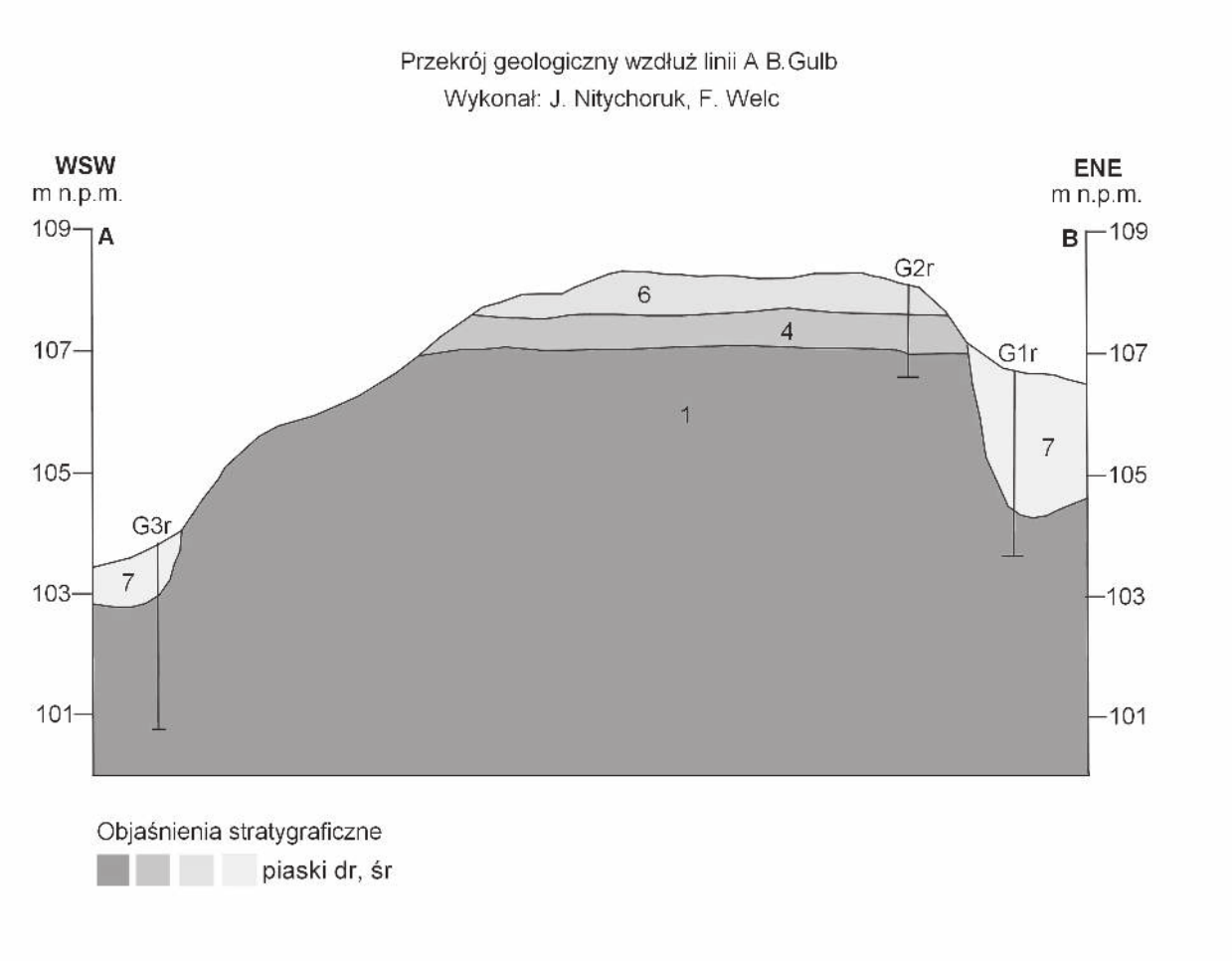
Obiekt archeologiczny w Gulbie położony jest w powiecie iławskim, około 10 km na zachód od Iławy. W zasadzie na pierwszy rzut oka o tym, że mamy tu do czynienia z formą ukształtowaną przez człowieka, informuje nas tylko niewielka skarpa, około 1 m wysokości, ciągnąca się kilkadziesiąt metrów równolegle do drogi oraz w północnej i południowej części obiektu (ryc. 4). Zachodnie obrzeżenie obiektu tworzy naturalne zbocze osiągające wysokość około 4 m. Maksymalna wysokość bezwzględna w obrębie obiektu wynosi 108,8 m n.p.m., zaś na zewnątrz, w rejonie drogi – średnio 106,0 m n.p.m., a na zachodzie, gdzie występuje rozległe obniżenie około 100,0-103,0 m n.p.m. Obiekt zajmuje centralne miejsce na podłużnym wzniesieniu o rozciągłości północ-południe.

Na stanowisku i w jego okolicach wykonano 3 wiercenia sondą ręczną i 2 wiercenia sondą mechaniczną. Na ich podstawie sporządzono dwa przekroje geologiczne A-B – przecinający obiekt (ryc. 5) i C-D na południe od obiektu, na skraju lasu (ryc. 6). Przekrój A-B zawiera informację o samym stanowisku archeologicznym, natomiast przekrój C-D pokazuje budowę geologiczną formy, na której go usytuowano.

Najstarszymi osadami udokumentowanymi na obydwóch przekrojach są: piasek bardzo drobnoziarnisty, żółty z kilkucentymetrowymi przewarstwieniami mułku i mułku ilastego, brązowego oraz piasek drobnoziarnisty



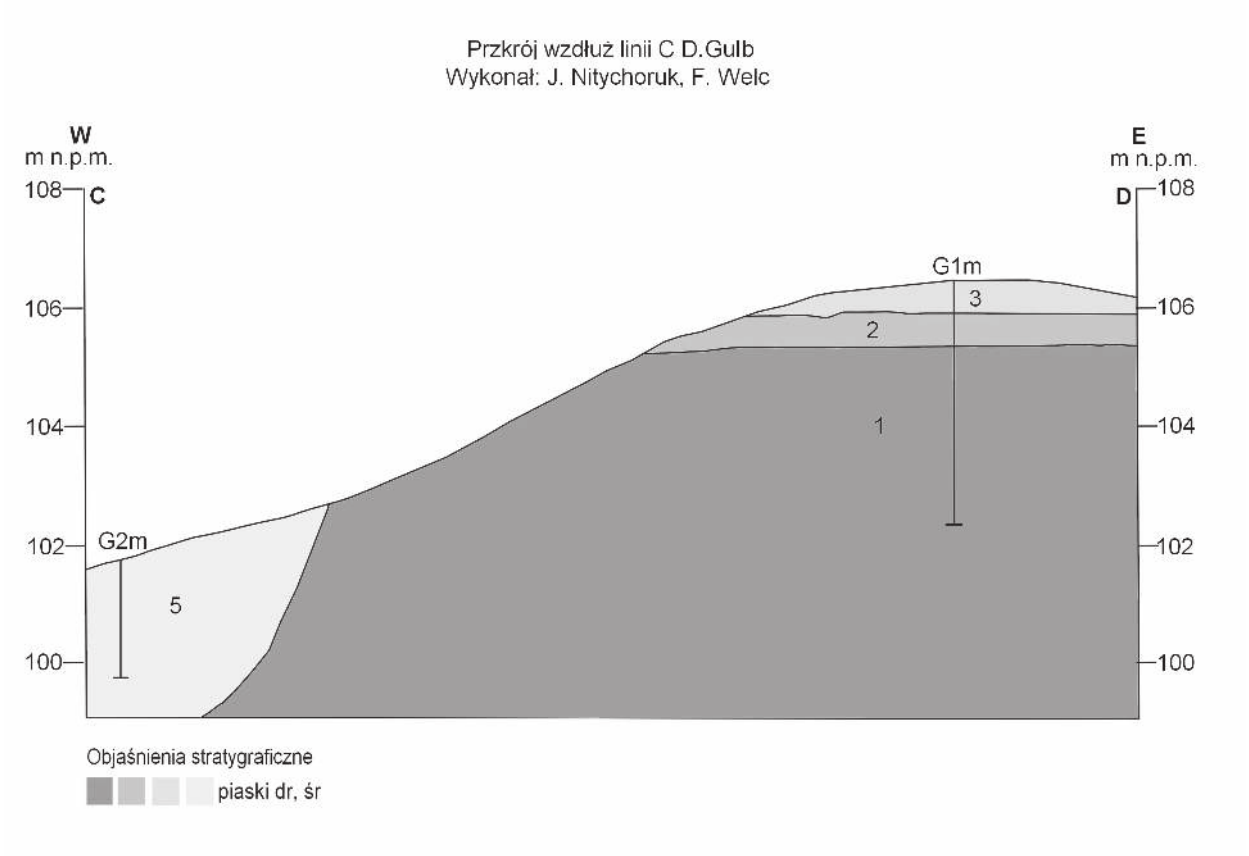
Ryc. 4. Gulb, gm. Iława, st. 1. Mapa sytuacyjno-wysokościowa stanowiska (wg J. Błaszczyka) z zaznaczonymi liniami przekrojów geologicznych.
Fig. 4. Gulb, Iława commune, site 1. Contour-line map of the site (according to J. Błaszczyk), with geological cross-sections lines marked.



Ryc. 5. Gulb, gm. Iława, st. 1. Przekrój geologiczny A-B
Objaśnienia do przekrojów geologicznych A-B i C-D wykonanych na terenie grodziska:
7 – piasek drobnoziarnisty z domieszką mułku i pyłu, szary (wypełnisko fosy i/lub osady stokowe)
6 – piasek drobnoziarnisty z domieszką mułku i pyłu, brązowo-szary (osad przemieszczony przez człowieka)
5 – piasek średnioziarnisty, brązowo-żółto-szary, miejscami bez warstwowań, a miejscami z warstwowaniami horyzontalnymi
4 – piasek drobnoziarnisty z domieszką mułku i pyłu, żółty
3 – piasek bardzo drobnoziarnisty, pylasty, żółty
2 – mułek ilasty, brązowo-żółty
1 – piasek bardzo drobnoziarnisty, żółty z kilkucentymetrowymi przewarstwieniami mułku i mułku ilastego brązowego oraz piasek drobnoziarnisty z domieszką mułku, zwięzły, biało-żółty

Fig. 5. Gulb, Iława commune, site 1. Geological section A-B
Descriptions to geological sections A-B and C-D, made in the area of the stronghold:
7 – fine-grained sand with mud and dust addition, grey (moat filling and/or slope sediments)
6 – fine-grained sand with mud and dust addition, brown-grey (sediment relocated by man)
5 – fine-grained sand, brown-yellow-grey, locally without bedding, and locally with horizontal beds
4 – fine-grained sand with mud and dust addition, yellow
3 – very fine-grained sand, dusty, yellow
2 – loamy mud, brown-yellow
1 – very fine-grained sand, yellow with brown mud and loamy mud layers of several centimeter thickness, and fine-grained sand with mud addition, consistent, white-yellow

z domieszką mułku, zwięzły, biało-żółty (warstwa 1). Kolejno młodszą warstwę tworzą: mułek ilasty, brązowo-żółty (wydzielenie 2 na przekroju A-B), piasek bardzo drobnoziarnisty, pylasty, żółty (wydzielenie 3 na przekroju A-B) i piasek drobnoziarnisty z domieszką mułku i pyłu, żółty (wydzielenie 4 na przekroju C-D). Wszystkie wymienione wyżej osady tworzące warstwy od 1 do 4 reprezentują spokojną sedymentację limnoglacjalną, co w połączeniu z wydłużonym i kopulastym kształtem wzgórza, które budują, nie pozostawia wątpliwości, że mamy tu do czynienia z formą kemu limnoglacjalnego lub pateau kemowego. Kolejne wydzielenie nr 5, widocz-



Ryc. 6. Gulb, gm. Iława, st. 1. Przekrój geologiczny C-D.
Fig. 6. Gulb, Iława commune, site 1. Geological section C-D

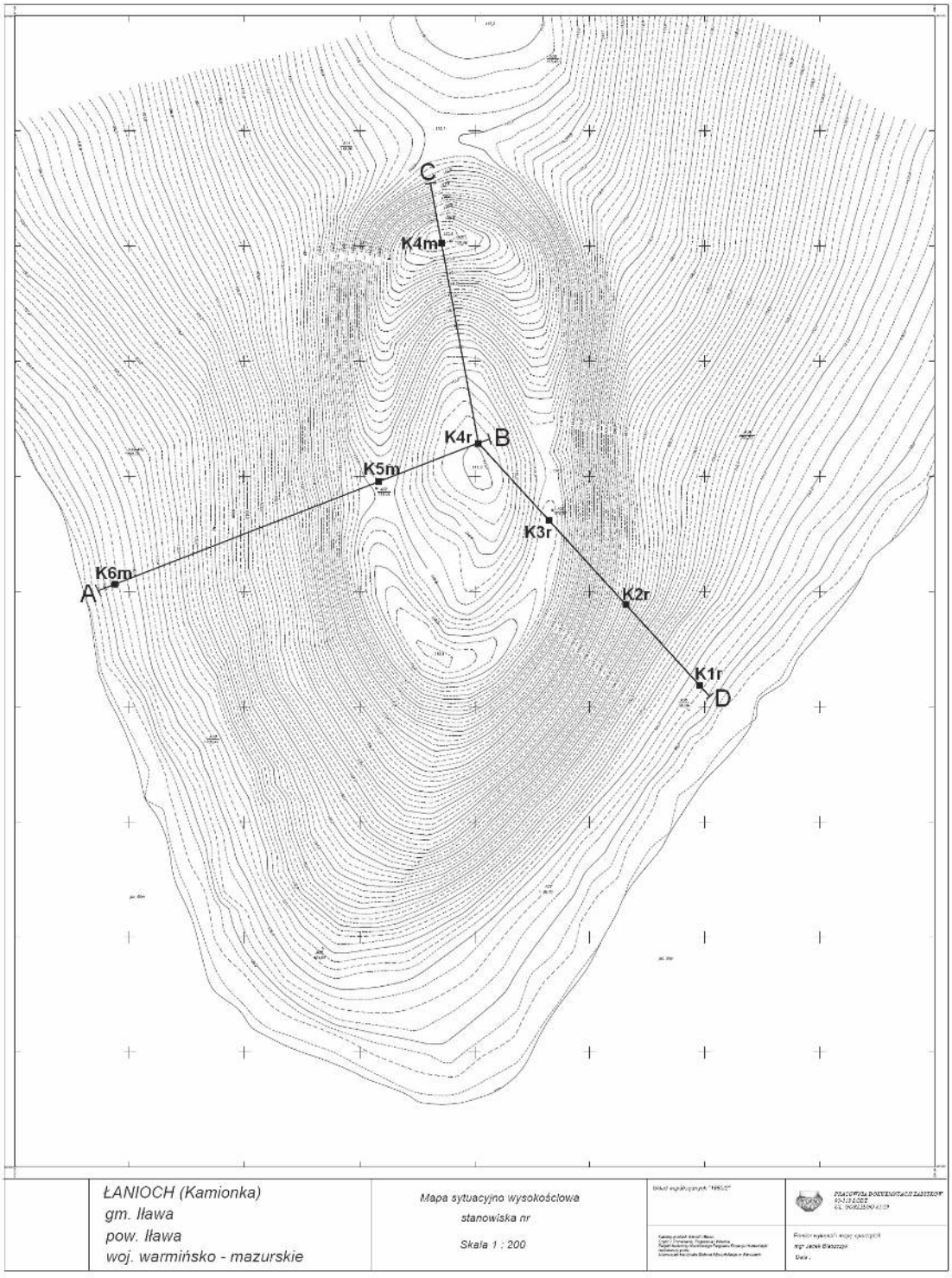
ne na przekroju C-D, w jego zachodniej części, zawiera osady piasków średnioziarnistych, brązowo-żółto-szarych, miejscami bez warstwowań, a miejscami z warstwowaniami horyzontalnymi, co świadczy o zmiennej energii przepływu wód, ale nieco większej niż w przypadku piasków kemowych. Osady te zajmują rozległe obniżenie, co sugeruje, że mogą pochodzić z okresu po uformowaniu wzgórza kemowego, kiedy teren ten był miejscem spokojnej sedymentacji wodnolodowcowej, zachodzącej w pewnej odległości od czoła lądolodu zlodowacenia Wisły.

Osady, oznaczone na przekroju A-B jako warstwy 6 i 7 pochodzą z okresu znacznie młodszego. Warstwa 6 to piasek drobnoziarnisty z domieszką mułku i pyłu, brązowo-szary, różniący się od niżej leżącego piasku (warstwa 4 na przekroju A-B) jedynie barwą. Jednak barwa zdaje się tu być wyznacznikiem ingerencji człowieka w te osady oraz lekkiego ich przemodelowania eolicznego. O działaniach ludzkich na opisywanym obiekcie świadczą osady wydzielenia 7 (na przekroju A-B). Na te osady składają się: piasek drobnoziarnisty z domieszką mułku i pyłu, charakterystycznej barwy szarej. Z sytuacji geologicznej widocznej we wschodniej części przekroju A-B wynika, że osady te wypełniają rów – suchą fosę, która mogła mieć nawet do 2 m głębokości. Nie tylko szara barwa osadów opisanych w wydzieleniu 7, ale także ukształtowanie powierzchni stropowej osadów wydzielenia 1 na przekroju A-B wskazują na możliwość istnienia takiego obniżenia. W wierceniach ręcznych G1r i G2r, odpowiednio na wysokości 104,2 m n.p.m. i 107,0 m n.p.m., nawiercono piasek drobnoziarnisty o znacznie większej zwięzłości niż piaski leżące wyżej, co dało się odczuć podczas wiercenia. Jeśli strop tej samej warstwy jest na poziomie różniącym się o 3 m i to w pobliskich wierceniach, to możemy w takim przypadku założyć ingerencję człowieka. To zresztą doskonale pasuje do sytuacji archeologicznej, w której zazwyczaj u podnóża skarpy obiektu występuje fosa. Oczywiście precyzja wiercenia sondą ręczną jest nieco mniejsza niż sondą mechaniczną i trudno jest się upierać przy 2-metrowej głębokości suchej fosy, ale wydaje się, że nie można jej istnienia negować.

Wydzielenie 7 na przekroju A-B, ale w jego zachodniej części, może dokumentować również osady suchej fosy, ale mogą to być też osady powstałe w wyniku spływów po dosyć wysokim, bo 4-metrowym stoku. Podobne wykształcenie opisywanych osadów oraz podobny ich wiek, czyli po okresie użytkowania obiektu, usprawiedliwiają połączenie ich w jedną warstwę.

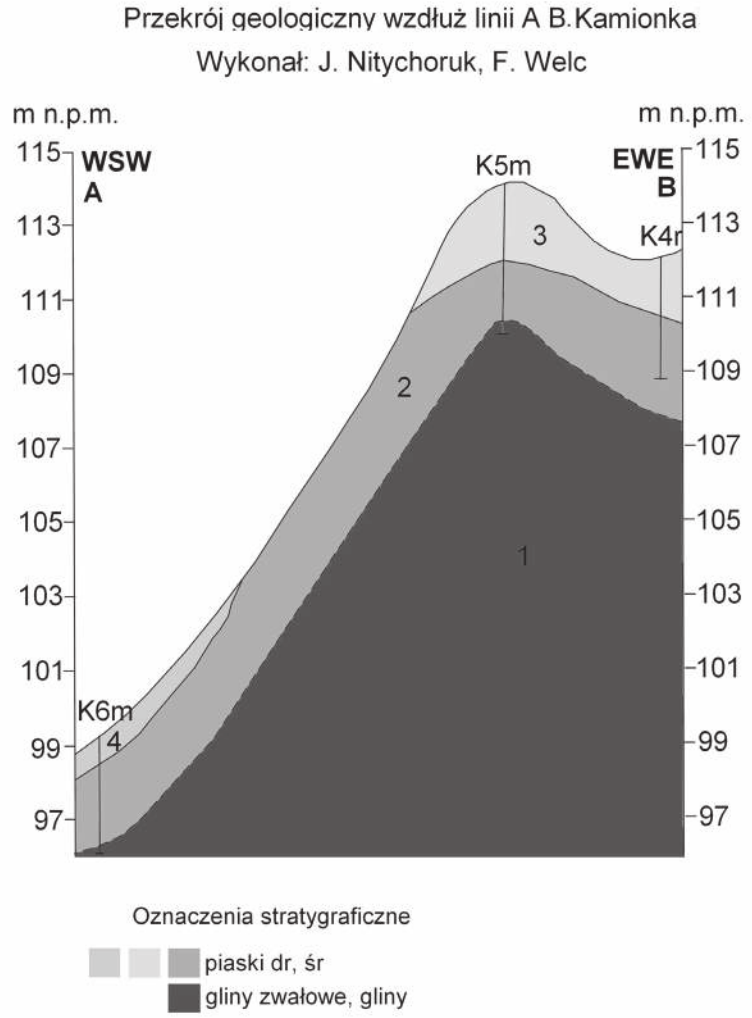
Kamionka, gm. Iława, st. 9

Obiekt archeologiczny w Kamionce położony jest nad jeziorem Silm, na półwyspie w północno-zachodniej części jeziora. Przed wsią po prawej stronie drogi, w lesie znajduje się duży owalny pagórek, zorientowany dłuższą osią południkowo, zwieńczony okazałymi wałami (ryc. 7). Najwyższy punkt usytuowany na północnym wale osiąga 120,9 m n.p.m., a najniższy – związany z poziom jeziora około 98,0 m n.p.m., co daje prawie 23-metrowe deniwelacje. Różnice wysokości między najwyższym miejscem na wałach a najniższym punktem w obrębie majdanu wynoszą 9 m. Tak duże różnice wysokości na niewielkim obszarze skutkują dużym nachyleniem stoków.



Ryc. 7. Kamionka, gm. Iława, st. 9. Mapa sytuacyjno-wysokościowa stanowiska (wg J. Błaszczyka) z zaznaczonymi liniami przekrojów geologicznych.

Fig. 7. Kamionka, Iława commune, site 9. Contour-line map of the site (according to J. Błaszczyk), with geological cross-sections lines marked.

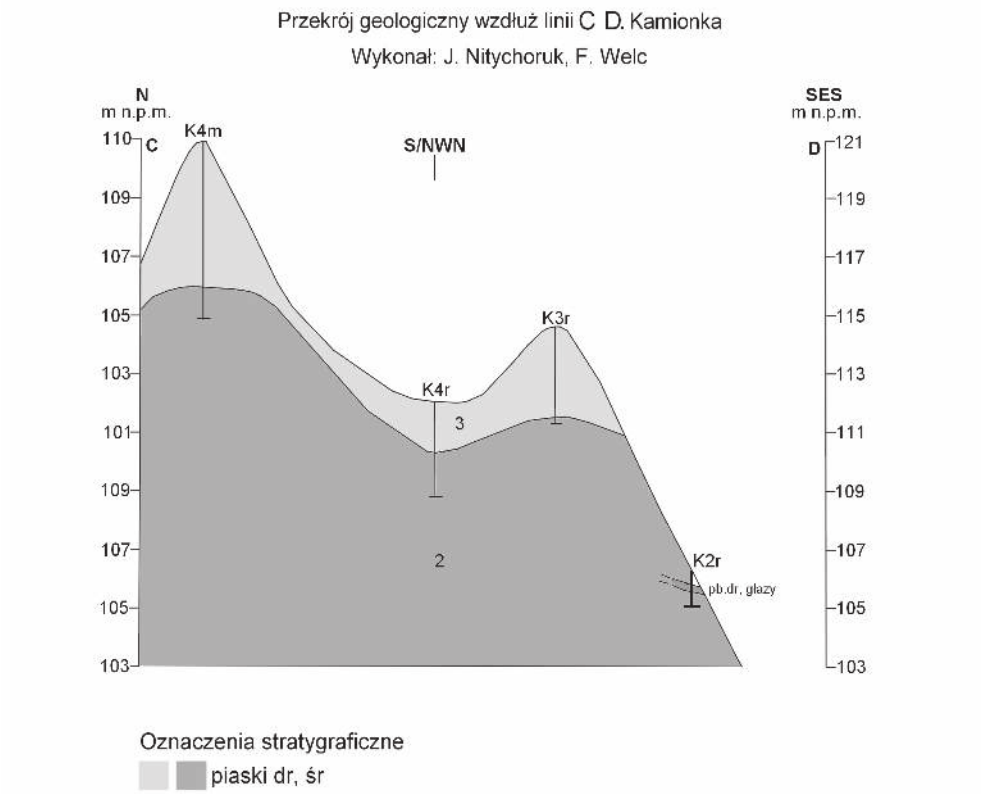


Ryc. 8. Kamionka, gm. Iława, st. 9. Przekrój geologiczny A-B wykonany na terenie grodziska
Objaśnienia do przekrojów geologicznych A-B i C-D na stanowisku w Kamionce:
4 – piaski drobnoziarniste z domieszką substancji organicznych, barwy szarej (osady stokowe)
3 – piasek drobnoziarnisty i średnioziarnisty ze żwirem, z domieszką węgli drzewnych i organiki (osady przemieszczone przez człowieka)
2 – piasek drobnoziarnisty i średnioziarnisty z przewarstwieniami orsztynu, barwy żółto-brązowej, miejscami z warstwowaniem skośnym, miejscami z horyzontalnym, niekiedy z przewarstwieniami mułku
1 – glina zwałowa, barwy brązowej

Fig 8. Kamionka, Iława commune, site 9. Geological section A-B made in the area of the stronghold
Descriptions to geological sections A-B and C-D of the site at Kamionka:
4 – fine-grained sands with organic matters addition, of grey colour (slope sediments)
3 – fine-grained and medium-grained sand with gravel, with charcoal and organic additions (sediments relocated by man)
2 – fine-grained and medium-grained sand with hardpan layers, of yellow-brown colour, locally with slant bedding, locally with horizontal bedding, sometimes with mud layers
1 – glacial till, of brown colour

W ramach prac geologicznych wykonano 4 wiercenia sondą ręczną i 6 wierceń sondą mechaniczną, na podstawie których wykonano dwa przekroje geologiczne: jeden równoleżnikowy wzdłuż linii A-B (ryc. 8), a drugi południkowy wzdłuż linii C-D (ryc. 9).

Najstarszymi osadami widocznymi na przekrojach geologicznych są gliny zwałowe, barwy brązowej (wydzielenie 1), udokumentowane w wierceniach K5m i K6m na przekroju A-B. Z przekroju wynika, że powierzchnia gliny zwałowej jest mocno nachylona i współkształtna z powierzchnią terenu. Jest to jedna z możliwych interpretacji. Inna może zakładać istnienie dwóch, poziomo leżących warstw gliny zwałowej, ale dla celów tego opracowania nie jest istotne, którą interpre-



Ryc. 9. Kamionka, gm. Iława, st. 9. Przekrój geologiczny C-D
Fig 9. Kamionka, Iława commune, site 9. Geological section C-D

tację przyjmiemy. Opisywana glina zwałowa pochodzi z wytapiania lądolodu zlodowacenia Wisły.

Na kolejne wydzielenie (2) składają się piaski drobnoziarniste i średnioziarniste z przewarstwieniami orsztynu, barwy żółto-brązowej, miejscami z warstwowaniami skośnymi, a miejscami z horyzontalnymi, niekiedy z przewarstwieniami mułku. Osady te są powszechne na opracowywanym stanowisku i widoczne na obu przekrojach geologicznych. Ich wykształcenie frakcjonalne i warstwowania, a także udokumentowane w nich uskoki pozwalają badaną formę morfologiczną uznać za kem.

Jezioro Silm, wraz z sąsiadującym od północy jeziorem Szymbarskim, usytuowane są w rynnie subglacjalnej, którą spływały wody lodowcowe. W profilu rynien



Ryc. 10. Kamionka, gm. Iława, st. 9. Osady piasków z humusem i częściami organicznymi w miejscu lokalizacji bramy. Sonda K5m głębokość 0,0-0,5 m
Fig 10. Kamionka, Iława commune, site 9. The sediments of sands with humus and organic parts at the alleged location of a gate. Probe K5m, depth 0,0-0,5 m



Ryc. 11. Kamionka, gm. Iława, st. 9. Osady piasków z humusem i częściami organicznymi oraz rozdrobnione fragmenty drewna w miejscu lokalizacji bramy. Sonda K5m głębokość 0,3-0,5 m
Fig 11. Kamionka, Iława commune, site 9. The sediments of sands with humus and organic debris, as well as shredded fragments of wood at the alleged location of a gate. Probe K5m, depth 0,3-0,5 m

subglacjalnych charakterystyczne są obniżenia, obecnie zajęte przez wody jezior i wyniesienia, gdzie odbywała się sedymentacja piasków kemowych, między bryłami wytapiających się lodów. Formy kemowe występują obecnie między jeziorami lub na wyspach. Jest to sytuacja bardzo typowa dla tych okolic i będzie się powtarzała przy kolejnych obiektach.

Wydzielenie 3 obejmuje osady przekształcone przez człowieka, budujące zarówno wały, jak i obszar majdanu czy bramy wjazdowej na teren obiektu w Kamionce. Jest to głównie piasek drobnoziarnisty i średnioziarnisty ze żwirem z domieszką węgli drzewnych i organiki. Najbardziej miąższe osady występują w wałach – w północnej części obiektu miąższość tych osadów osiąga 4,9 m! (wiercenie K4m na przekroju C-D). Na majdanie omawiane osady (3) mogą maksymalnie osiągać 1,5 m miąższości (wiercenie K4r na przekroju A-B i C-D), a w miejscu gdzie była brama 2,0 m (wiercenie K5m na przekroju A-B). Lokalizacja bramy wjazdowej wynika z przesłanek wysokościowych – najniższy punkt na wałach obiektu, ale też z przesłanek geologicznych – czyli przesycenia organiką i fragmentami drewna z rozłożonej konstrukcji drewnianej występujących tu piasków (ryc. 10-11).

Najmłodsze osady (wydzielenie 4) występują w wierceniu K6m na przekroju A-B i wierceniu K1r na przekroju C-D. Są to osady stokowe – piaski drobnoziarniste z domieszką substancji organicznych, barwy szarej.

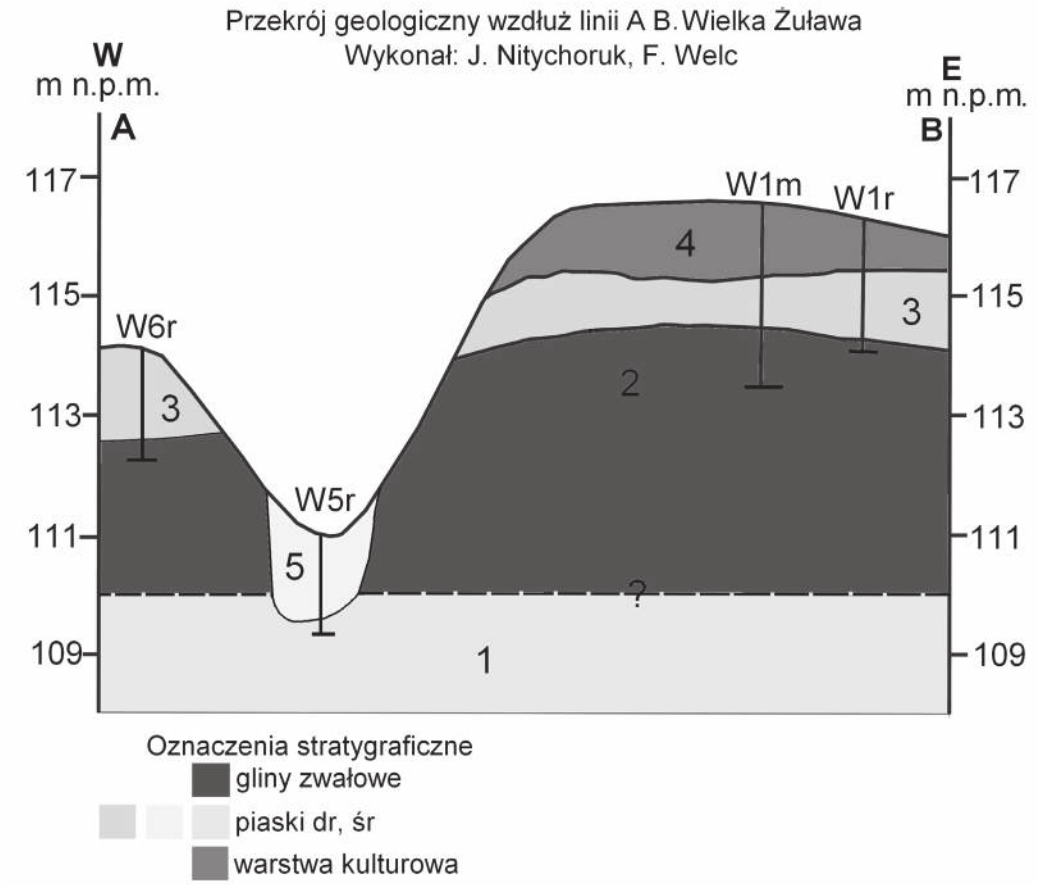
Wyspa Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak (Iława, st. 33)

Wyspa Wielka Żuława znajduje się w południowej części Jezioraka, tuż obok Iławy. Badany obiekt archeologiczny znajduje się w południowo-wschodniej części wyspy, blisko brzegu jeziora, na terenie ośrodka wypoczynkowego. Budowniczowie obiektu wykorzystali doskonale naturalne walory obronne terenu, sytuując go między brzegiem jeziora od wschodu, a znacznym obniżeniem od południa. Od północy i zachodu wykopano głębokie na około 5 m suche fosy (ryc. 12). Wjazd na obiekt zlokalizowano w jego północno-zachodnim rogu.



Ryc. 12. Iława, st. 33 – wyspa Wielka Żuława. Mapa sytuacyjno-wysokościowa stanowiska (wg J. Błaszczyka) z zaznaczoną linią przekroju geologicznego

Fig. 12. Iława, site 33 – The Wielka Żuława Island. Contour-line map of the site (according to J. Błaszczyk), with geological cross-section line marked.



Ryc. 13. Iława, st. 33 – wyspa Wielka Żuława. Przekrój geologiczny A-B:
5 – piasek drobnoziarnisty z domieszką iłu, szary, z pojedynczym żwirkiem i fragmentami polepy (wypełnisko fosy)
4 – piasek drobnoziarnisty i średnioziarnisty ze żwirkiem i humusem oraz domieszką gliny (osad przemieszczony przez człowieka)
3 – piasek różnoziarnisty z domieszką gliny, miejscami z głazikami o średnicy do 3 cm, brązowy
2 – glina zwałowa, piaszczysta, barwy brązowej
1 – piasek różnoziarnisty ze żwirkiem, barwy brązowej

Fig. 13. Iława, site 33 – The Wielka Żuława Island. Geological section A-B:
5 – fine-grained sand with loam addition, grey, with single gravel and pieces of daub (moat filling)
4 – fine-grained and medium-grained sand with gravel and humus and clay addition (sediments relocated by man)
3 – fine-grained sand with clay addition, locally with small stones up to 3 cm diameter, brown
2 – glacial till, sandy, of brown colour
1 – varied-grained sand with gravel, of brown colour

Najwyższy punkt romboidalnego majdanu znajduje się w jego północno-zachodnim rogu i ma wartość 116,8 m n.p.m., co przy zwierciadle wody w Jezioraku położonym na wysokości około 99,0 m n.p.m. daje prawie 17 m różnicy.

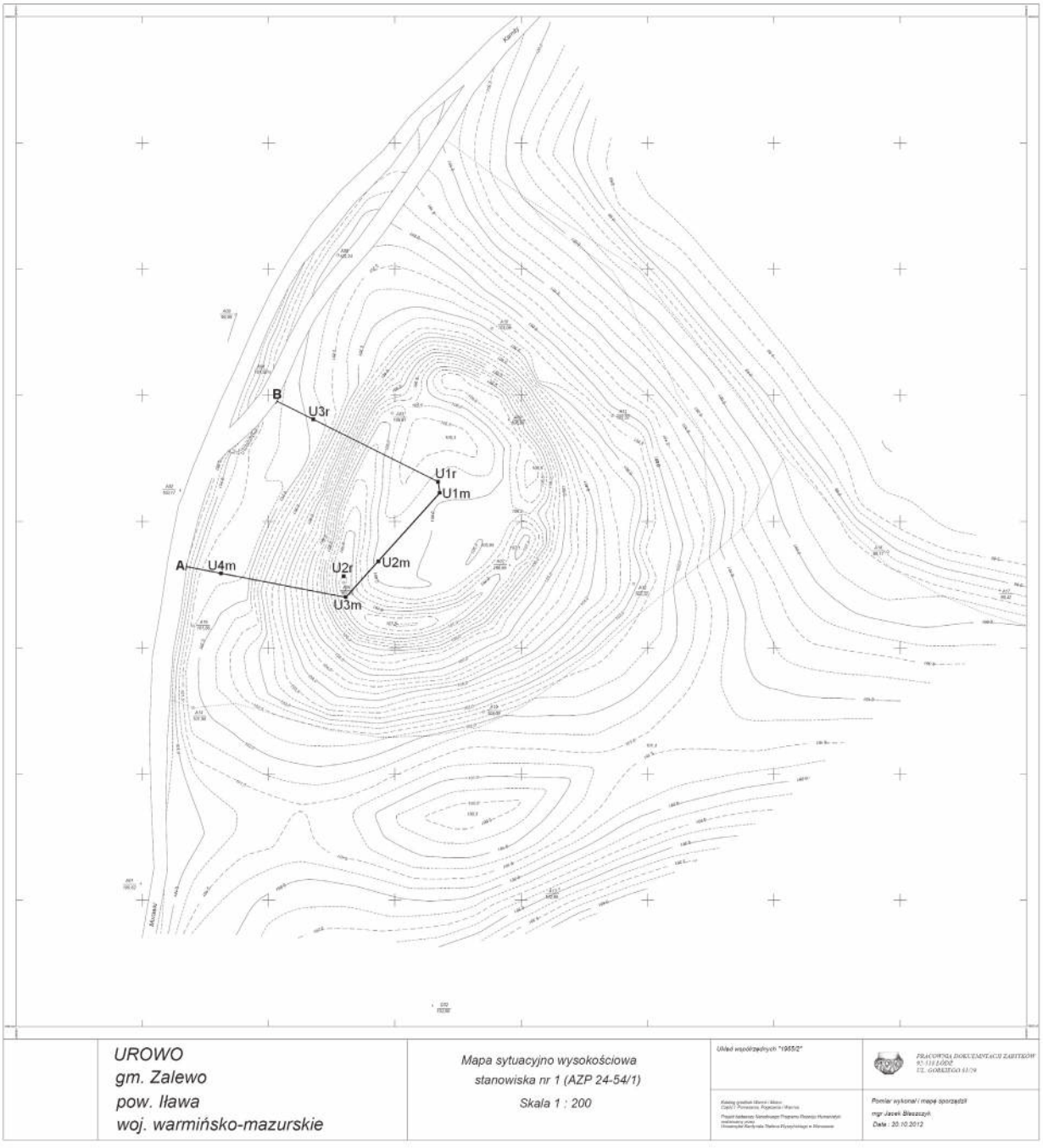
W trakcie prac geologicznych na obiekcie wykonano 6 sond ręcznych i jedną sondę mechaniczną. Na ich podstawie sporządzono przekrój geologiczny wzdłuż linii A-B (ryc. 13). Najstarszymi osadami na przekroju są: piasek różnoziarnisty ze żwirkiem, barwy brązowej, oznaczony jako warstwa 1. Piasek ten przykrywa warstwa (2) gliny zwałowej, piaszczystej, barwy brązowej o 4-metrowej miąższości. Nad gliną występuje piasek różnoziarnisty z domieszką gliny, miejscami z głazikami o średnicy do 3 cm, barwy brązowej (warstwa 3). Osady te pochodzą z okresu zlodowacenia Wisły i są efektem wytapiania lądolodu. Dzięki ich dużej zwartości i odporności na procesy erozyjno-deluwialne obiekt zachował się w doskonałym stanie do naszych czasów. Kolejna warstwa (4) buduje majdan obiektu i składa się z piasku drobnoziarnistego i średnioziarnistego ze żwirkiem i humusem oraz domieszką gliny. W wierceniu W1m osiąga 1,2 m miąższości i jest warstwą kulturową, o czym świadczą przemieszane frakcje osadowe i domieszka humusu. Najmłodsze osady (warstwa 5) wypełniają dno fosy i są to piaski drobnoziarniste z domieszką iłu, szare, z pojedynczym żwirkiem i fragmentami polepy. Występują one do 1,2 m, co pozwala szacować pierwotną głębokość fosy na około 6 m w stosunku do poziomu majdanu.

Urowo, gm. Zalewo, st. 1

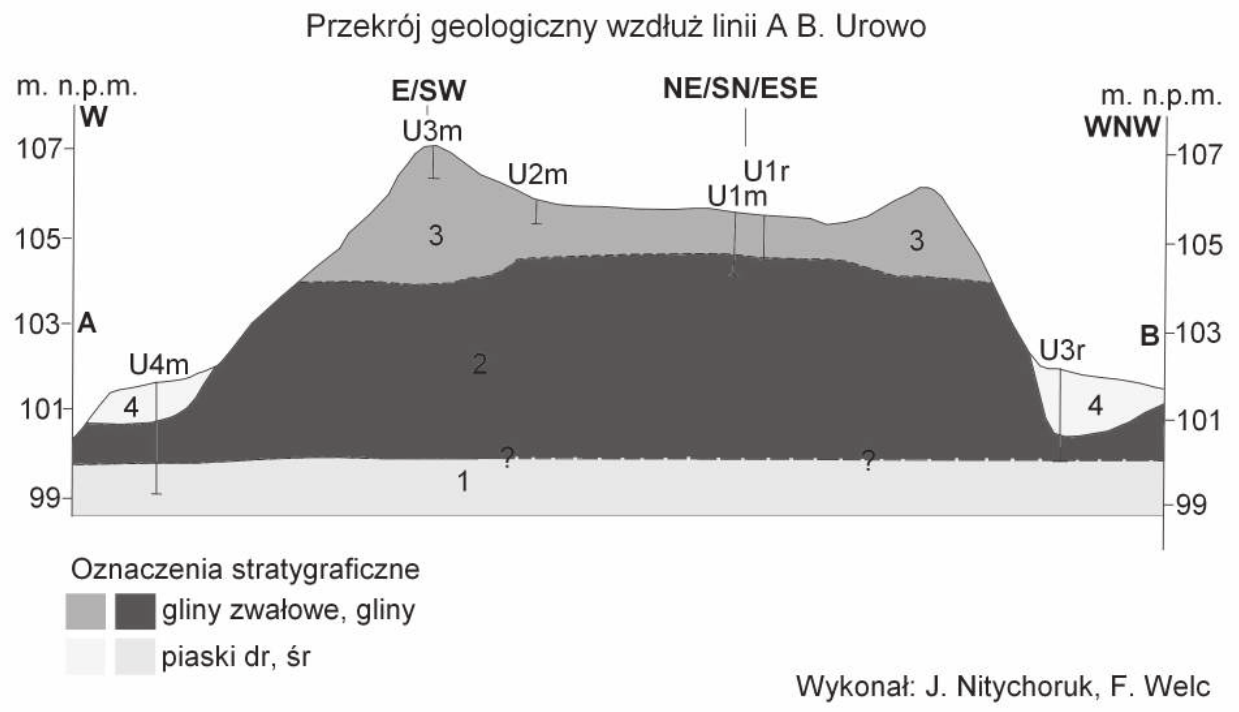
Grodzisko w Urowie położone jest w pobliżu południowego brzegu jeziora Kocioł. Najwyższy punkt na wałach osiąga 107,8 m n.p.m., a najniższy na majdanie 105,3 m n.p.m. (ryc. 14). Stanowisko w Urowie zajmuje północny fragment wydłużonego wzgórza o przebiegu NNW-SSE, które otacza równina pojezierna leżąca na wysokości powyżej 98,0 m n.p.m., łącząca jezioro Kocioł z jeziorem Gil Wielki na południu.

W wyniku prac geologicznych na obiekcie w Urowie wykonano 3 sondy ręczne i 7 sond mechanicznych, które posłużyły do sporządzenia przekroju geologicznego wzdłuż linii A-B (ryc. 15).

Najstarszym osadem na przekroju geologicznym jest stwierdzony w wierceniu U4m, na głębokości 1,8 m, piasek drobnoziarnisty, warstwowany z przewarstwieniami orsztynu, żółto-brązowy, typowy osad kemowy (wydzielenie 1). Na piasku kemowym leży glina lodow-



Ryc. 14. Urowo, gm. Zalewo, st. 1. Mapa sytuacyjno-wysokościowa grodziska (wg J. Błaszczyka) z zaznaczoną linią przekroju geologicznego
Fig. 14. Urowo, Zalewo commune, site 1. Contour-line map of the site (according to J. Błaszczyk), with geological cross-section line marked



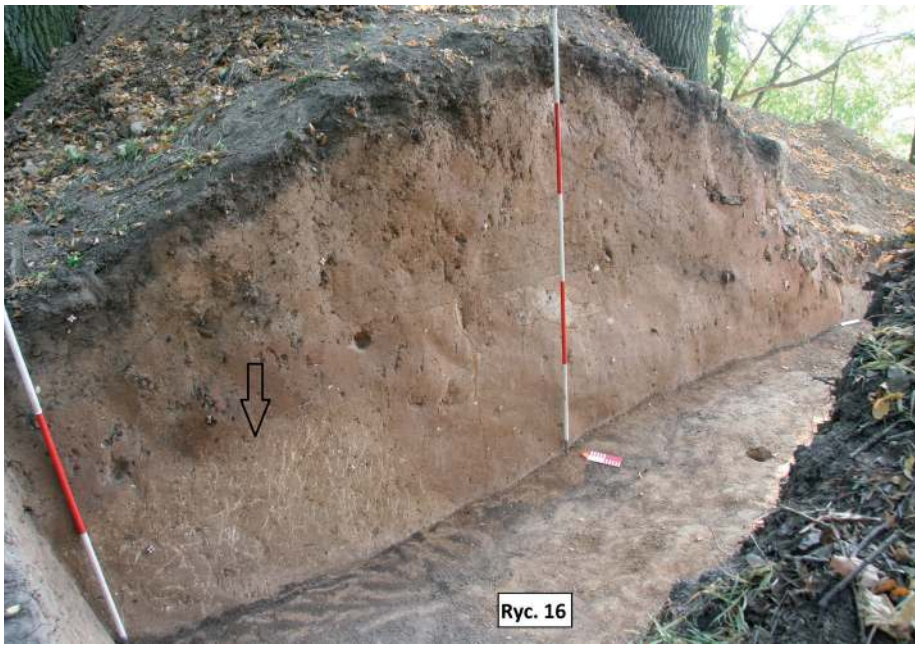
Ryc. 15. Urowo, gm. Zalewo, st. 1. Przekrój geologiczny A-B:
4 – namuł gliniasty z głazikami, głównie małymi fragmentami opoki oraz piasku średnioziarnistego, zglinionego (osady wypełniające fosę)
3 – glina zwałowa, bardzo zwarta, brązowa (osady przemieszczone przez człowieka)
2 – glina zwałowa, bardzo zwarta, ilasta, z licznymi głazikami opoki i bardzo charakterystycznymi wytrąceniami węglanu wapnia w miejscach po rozłożonych korzeniach roślin, barwy brązowej
1 – piasek drobnoziarnisty, warstwowany z przewarstwieniami orsztynu, żółto-brązowy

Fig. 15. Urowo, Zalewo commune, site 1. Geological section A-B:
4 – clay silt with tiny stones, mainly small fragments of rock, and with medium-grained clayish sand (sediments filling the moat)
3 - glacial till, very consistent, loamy, brown (sediments relocated by man)
2 – glacial till, very consistent, loamy, with numerous rock stones and very characteristic calcium carbonate dissolutions in places of plant roots decomposition, of brown colour
1 – fine-grained sand, bedded, with hardpan layers, yellow-brown

cowa, bardzo zwarta, ilasta z licznymi głazikami opoki i bardzo charakterystycznymi wytrąceniami węglanu wapnia w miejscach po rozłożonych korzeniach roślin, barwy brązowej (warstwa 2). Warstwa 3 to też glina bardzo zwarta, jednak wyraźnie różniąca się od gliny niżej leżącej, przede wszystkim brakiem wytrąceń węglanu wapnia w miejscu dawnych korzeni. W tej glinie występują liczne korzonki, jednak jeszcze nie obumarłe (ryc. 16). Ponieważ granica między obydwoma glinami (warstwa 2/3) jest ostra (ryc. 17), zdecydowano się na odróżnienie tych osadów. Korzonki roślin w starszej glinie prawdopodobnie uległy rozłożeniu tysiące lat wcześniej skoro zdążył wykrystalizować w pustkach po nich węglan wapnia, pochodzący z rozpuszczania skał węglanowych obecnych licznie w glinie. Glina młodsza zawiera tak samo liczne skały węglanowe, jednak nie są tu stwierdzone charakterystyczne wytrącenia węglanu wapnia w przestrzeniach po korzeniach. Glina starsza pochodzi z wytapiania lądolodu zlodowacenia Wisły, a glina młodsza została prawdopodobnie przekształcona przez człowieka.

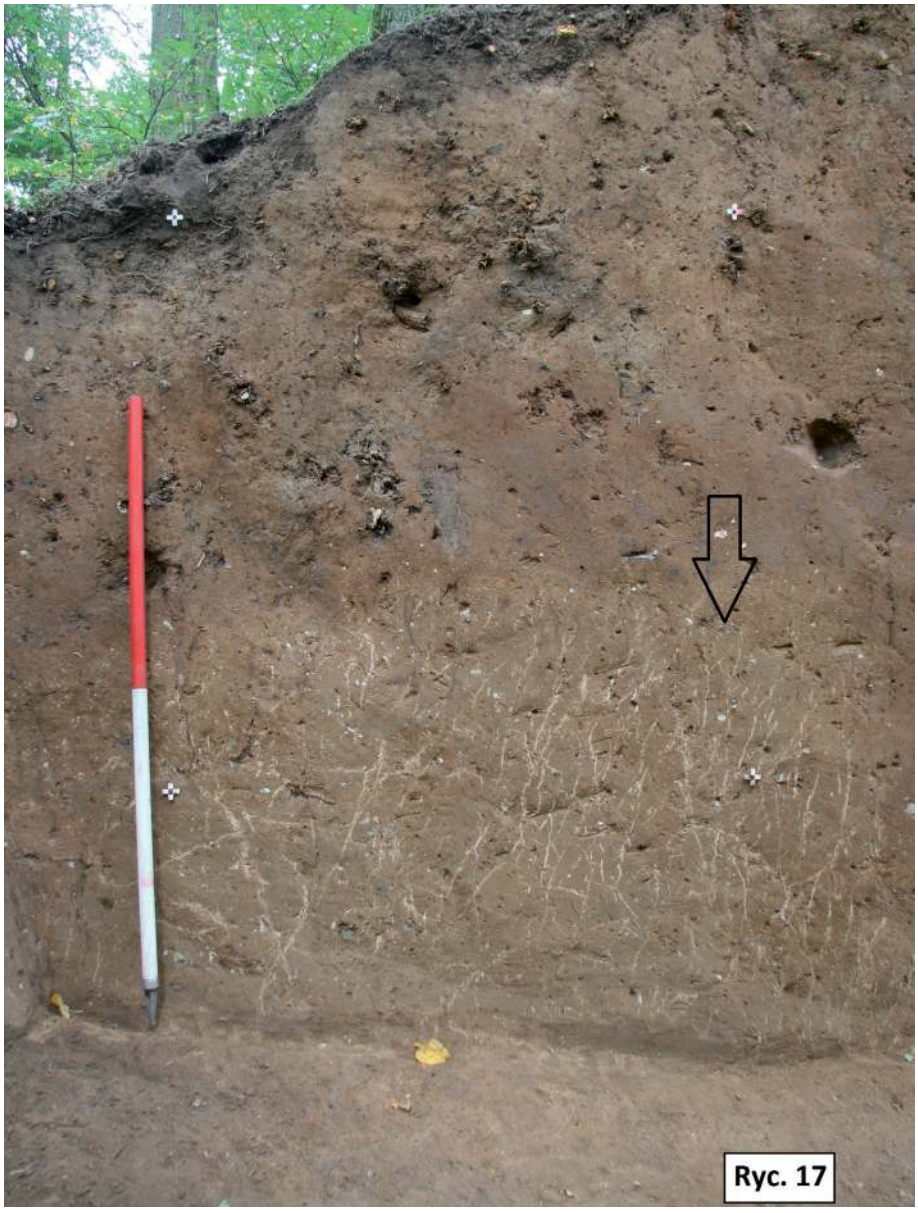
Przytoczona logika faktów i procesów geologicznych nie ma w tym stanowisku odzwierciedlenia w potrzebach budowlanych grodziska, dla powstania którego nie było potrzebne przemieszczanie aż tak dużej ilości bardzo zwartej gliny. Pozostaje zatem pytanie, dlaczego twardą glinę decydowano się usuwać do 1 m głębokości, a następnie formować z niej wały i wypełnić majdan.

Kolejne wydzielenie (4) składa się z osadów przemieszczonych – namułów gliniastych z głazikami, którymi są głównie małe fragmenty opoki, oraz piasku średnioziarnistego, zaglinionego. Osady te występują między wałami a drogą i trudno jest zdecydować czy powstały w trakcie użytkowania i remontów drogi, czy są fragmentem fosy, której w innym miejscu, w wyniku prac wykopaliskowych i wierceń U6m i U7m, nie stwierdzono.



Ryc. 16. Urowo, gm. Zalewo, st. 1. Kontakt gliny zwałowej z wytrąceniami węglanu wapnia w miejscach po korzonkach roślin z gliną przemieszczoną przez człowieka w rejonie wału grodziska (fot. D. Wach)

Fig. 16. Urowo, Zalewo commune, site 1. The contact of glacial till including calcium carbonate dissolutions in places of plant roots, with clay relocated by man, in the area of the stronghold's rampart (photo D. Wach)



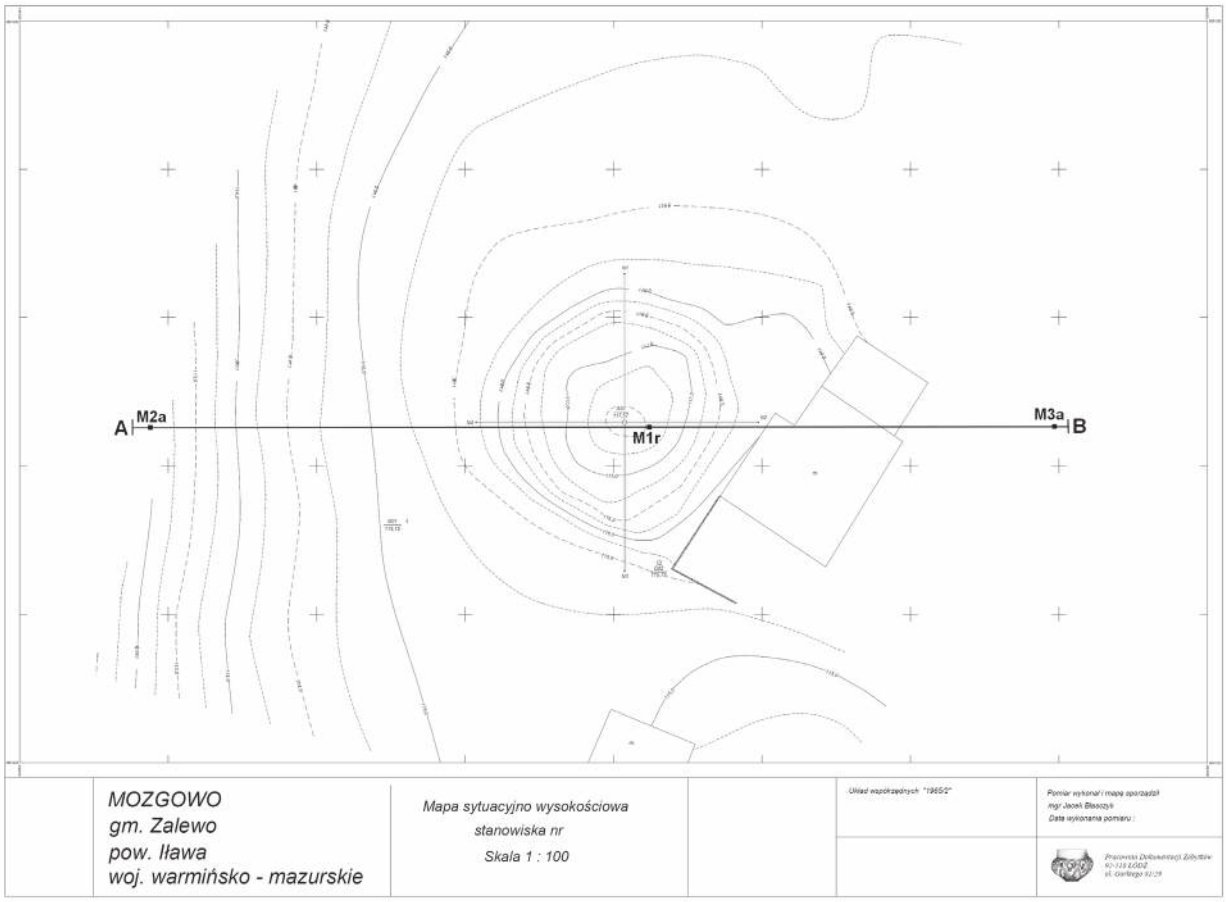
Ryc. 17. Urowo, gm. Zalewo, st. 1. Szczegóły kontaktu gliny zwałowej z wytrąceniami węglanu wapnia w miejscach po korzonkach roślin z gliną prawdopodobnie przemieszczoną przez człowieka w rejonie wału grodziska (fot. D. Wach)

Fig. 17. Urowo, Zalewo commune, site 1. The details of the contact of glacial till including calcium carbonate dissolutions in places of plant roots, with clay probably relocated by man, in the area of the stronghold's rampart (photo D. Wach)

Mozgowo, gm. Zalewo, st. 1

Grodzisko leży we wsi o tej nazwie, która położona jest po wschodniej stronie jeziora Dauby. Jest to niewielki, 20-metrowej średnicy, owalny pagórek, którego szczyt osiąga 117,57 m n.p.m., a podstawa około 115,5-116,0 m n.p.m (ryc. 18).

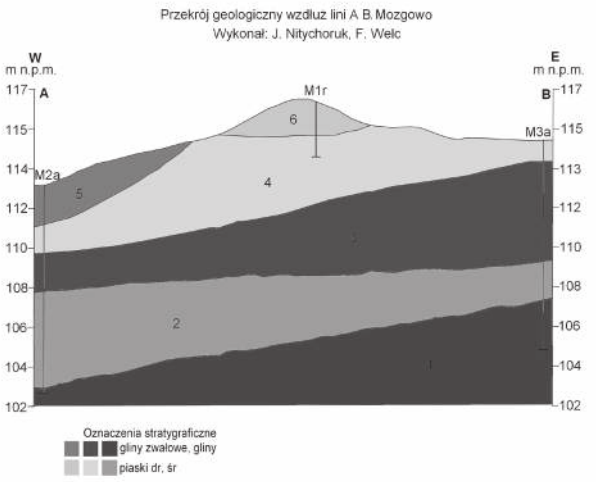
Na stanowisku wykonano 1 sondowanie ręczne i 4 sondy mechaniczne, a do sporządzenia przekroju geologicznego wykorzystano 2 wiercenia archiwalne z opracowania geofizycznego zleconego przez właściciela posesji. Dzięki wierceniom archiwalnym przekrój geologiczny objął osady do kilkunastu metrów głębokości (ryc. 19).



Ryc. 18. Mozgowo, gm. Zalewo, st. 1. Mapa sytuacyjno-wysokościowa grodziska (wg J. Błaszczyka) z zaznaczoną linią przekroju geologicznego
Fig. 18. Mozgowo, Zalewo commune, site 1. Contour-line map of the site (according to J. Blaszczyk), with geological cross-section line marked.

Ryc. 19. Mozgowo, gm. Zalewo, st. 1. Przekrój geologiczny A-B
6 – piasek drobnoziarnisty, nieco zailony z bruczkiem do 5 cm średnicy, ciemno-szary, piasek ilasty z fragmentami cegieł i zaprawy, a w spągu na kontakcie calca i warstwy kulturowej – gleba piaszczysta ze żwirkiem i bruczkiem, ze śladami po korzeniach, szaro-brązowa (osady przemieszczone przez człowieka)
5 – glina zwałowa
4 – piasek
3 – glina zwałowa
2 – piasek pylasty
1 – glina zwałowa

Fig. 19. Mozgowo, Zalewo commune, site 1. Geological section A-B:
6 – fine-grained sand, slightly loamy, with pebbles up to 5 cm diameter, dark-grey, loamy sand with fragments of bricks and mortar, and in the thill, in the contact zone of the natural and cultural layer – sandy soil with gravel and pebbles, with remains of roots, grey-brown (sediments relocated by man)
5 – glacial till
4 – sand
3 – glacial till
2 – dusty sand
1 – glacial till



Na przekroju geologicznym udokumentowano 3 warstwy glin zwałowych (warstwy 1, 3 i 5), z czego warstwa 5 buduje stok między obiektem a jeziorem Dauby oraz rozdzielające je warstwy piasków pylastych (2) i piasków drobnoziarnistych i średnioziarnistych lekko zaglinionych, stanowiących bezpośrednie podłoże obiektu (warstwa 4). Osady budujące obiekt archeologiczny w Mozgowie to: piasek drobnoziarnisty, nieco zailony z bruczkiem do 5 cm średnicy, ciemno-szary; piasek ilasty z fragmentami cegieł i zaprawy, a w spągu, na kontakcie calca i warstwy kulturowej – gleba piaszczysta ze żwirkiem i bruczkiem, ze śladami po korzeniach, szaro-brązowa (warstwa 6).

Z przekroju geologicznego A-B i wiercenia M1r wynika, że wielkość nasypu stanowiącego obiekt wynosi około 1,7 m.

W efekcie wierceń mechanicznych udało się ustalić przebieg fundamentów budowli.

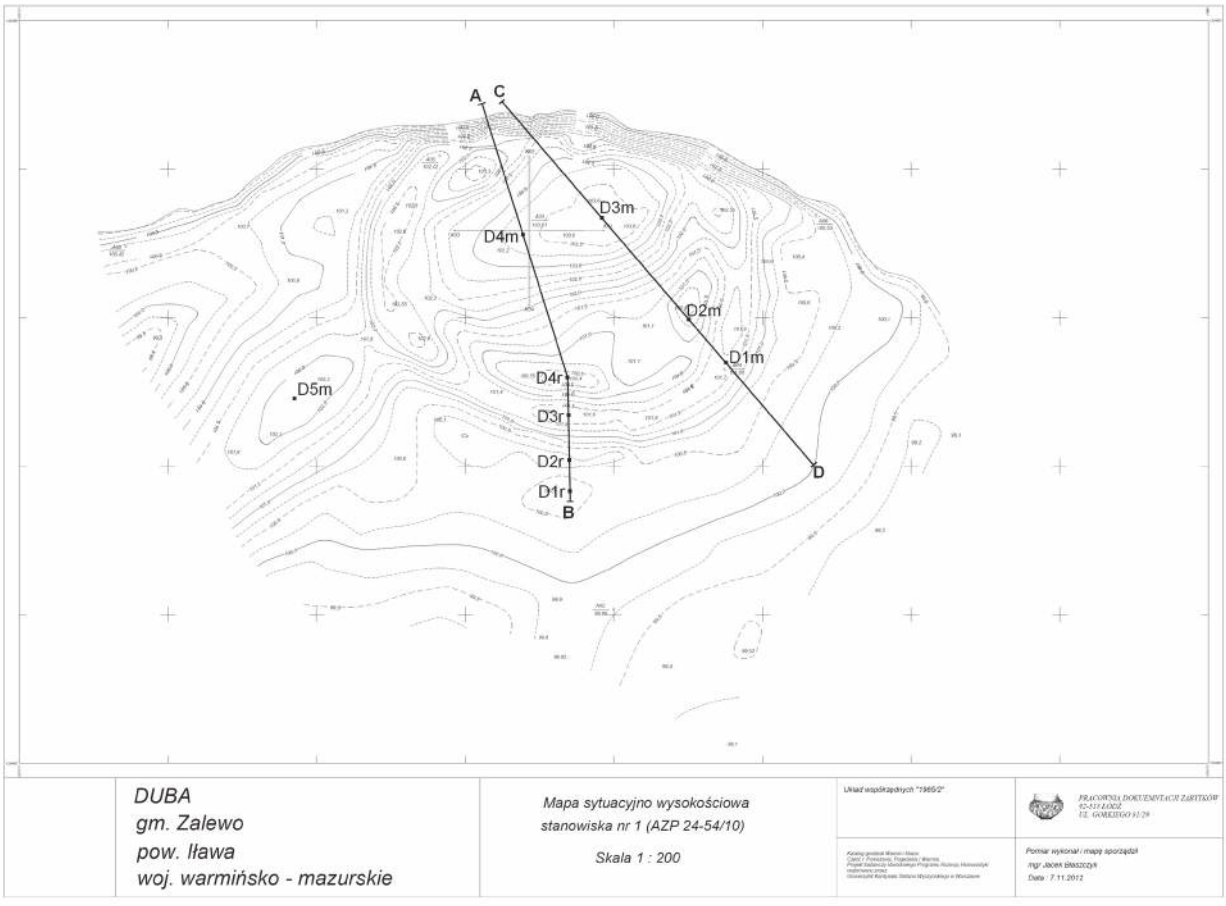
Duba, gm. Zalewo, st. 1

Grodzisko oddalone jest około 250 metrów na południowy zachód od grodziska w Mozgowie i leży na lądowym połączeniu jezior Jeziorak i Dauby. Niedostępność terenu, na którym leży ów obiekt sprawiła, że nie znalazł sie on na mapach topograficznych w skali 1:10000, mimo że deniwelacje terenu osiągają tu 4,3 m! (ryc. 20). Maksymalna wysokość występuje na majdanie obiektu i wynosi 103,6 m n.p.m., natomiast poziom jeziora Dauby to około 99,0 m n.p.m. Minimalne wysokości na majdanie to 100,4 m n.p.m., a wysokość wałów zawiera się między 102,55 m n.p.m. i 101,4 m n.p.m.

Do opracowania geologicznego wykonano 4 wiercenia ręczne i 5 wierceń mechanicznych, na ich podstawie sporządzono dwa przekroje geologiczne A-B (ryc. 21) i C-D (ryc. 22).

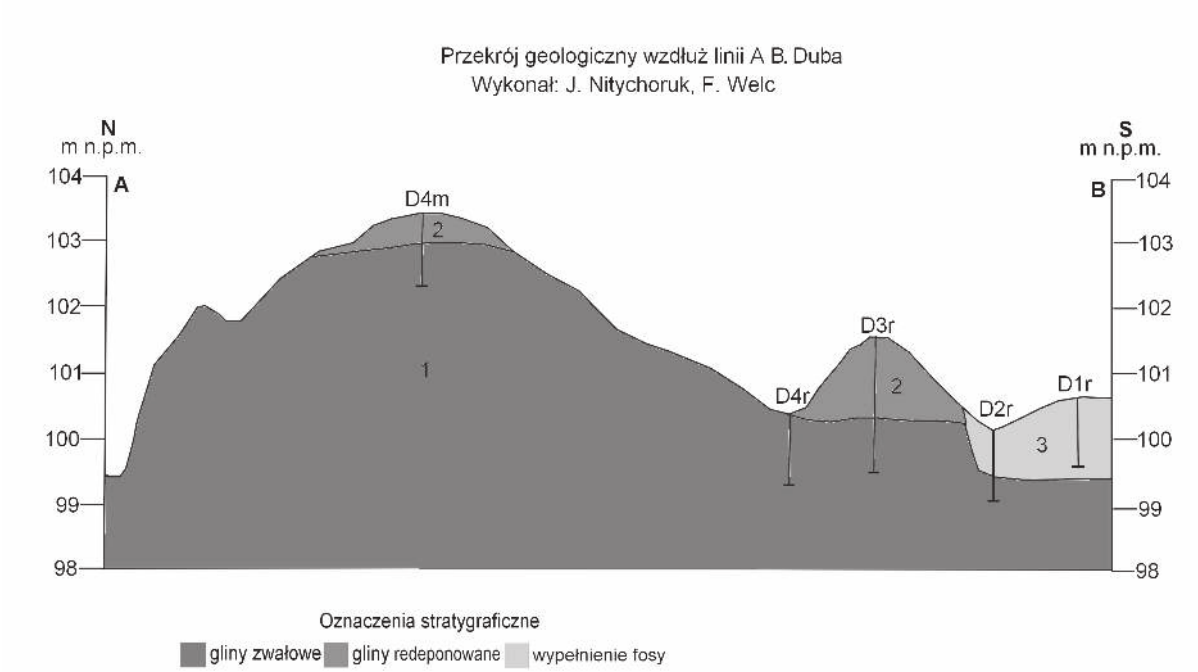
Analiza treści przekrojów pozwala wyróżnić trzy rodzaje osadów. Wydzielenie 1 to glina zwałowa ilasto-piaszczysta, zwarta, barwy brązowej. Wydzielenie 2 buduje piasek pylasty, szary i glina brązowa zawierająca węgle drzewne, co pozwala uznać te osady za przemieszczone przez człowieka. Osady oznaczone numerem 2 występują w najwyższej partii obiektu i na wałach. Piaski drobnoziarniste, miejscami gliniaste, wypełniające fosę na zewnątrz od wałów oznaczono jako wydzielenie 3.

W podobnym położeniu jak grodzisko w Dubie, między jeziorami, znajduje się omówione wyżej grodzisko w Kamionce, zajmujące wierzchołek kemu. Jednak w tym przypadku osadami, na których pobudowano obiekt są gliny zwałowe, co świadczy o szczelnym przykryciu lodem lodowcowym tego obszaru, bez przepływów wodnolodowcowych.



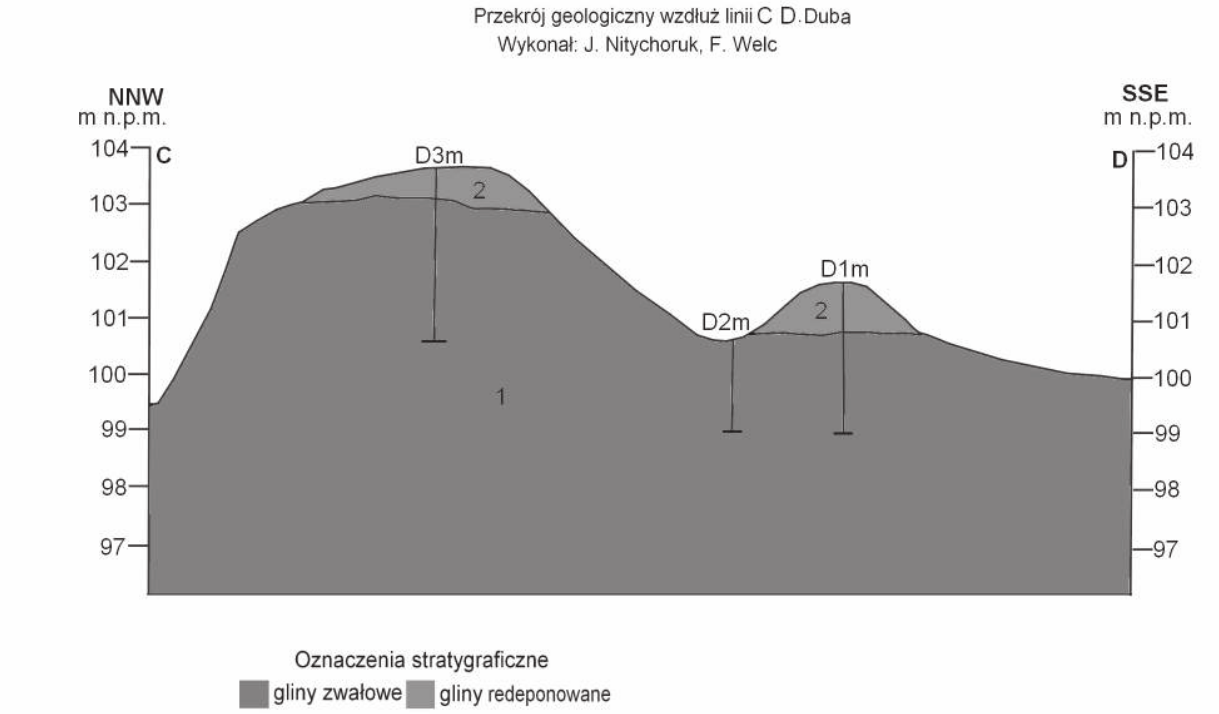
Ryc. 20. Duba, gm. Zalewo, st. 1. Mapa sytuacyjno-wysokościowa grodziska (wg J. Błaszczyka) z zaznaczonymi liniami przekrojów geologicznych

Fig. 20. Duba, Zalewo commune, site 1. Contour-line map of the site (according to J. Błaszczyk), with geological cross-sections lines marked.



Ryc.21. Duba, gm. Zalewo, st. 1. Przekrój geologiczny A-B
Objaśnienia przekrojów geologicznych A-B i C-D:
3 – piasek drobnoziarnisty, miejscami gliniasty (wypełnisko fosy)
2 – piasek pylasty, szary i glina brązowa zawierająca węgle drzewne (osady przemieszczone przez człowieka)
1 – glina zwałowa ilasto-piaszczysta, zwarta, barwy brązowej

Fig. 21. Duba, Zalewo commune, site 1. Geological section A-B:
3 – fine-grained sand, locally with clay (moat filling)
2 – dusty sand, grey, and brown clay including charcoal (sediments relocated by man)
1 – glacial till, loamy-sandy, consistent, of brown colour



Ryc. 22. Duba, gm. Zalewo, st. 1. Przekrój geologiczny C-D

Fig. 22. Duba, Zalewo commune, site 1. Geological section C-D

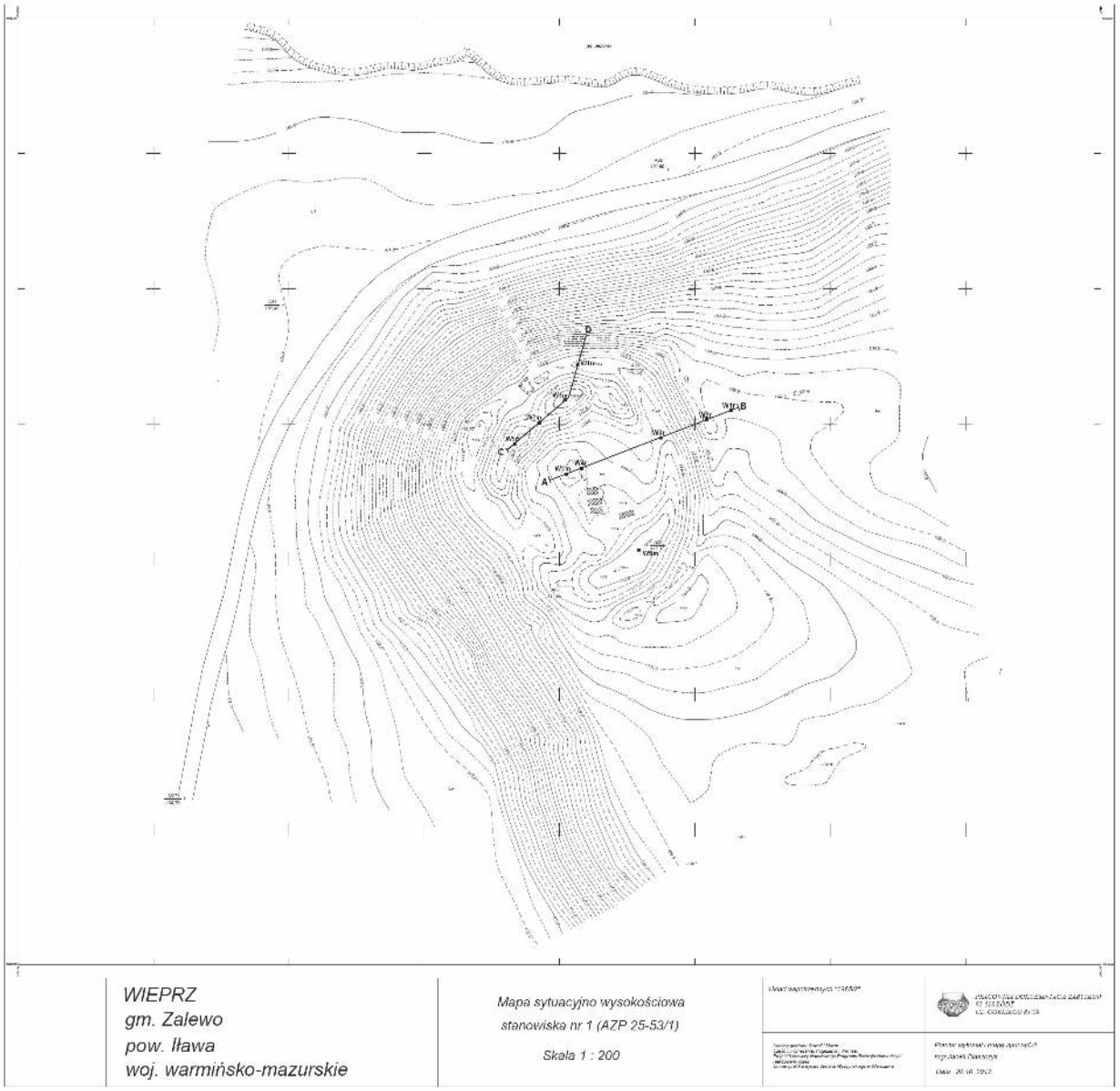
Wieprz (wyspa Bukowiec), gm. Zalewo, st. 1

Grodzisko znajduje się w północnej części Jeziora i północnej części wyspy Bukowiec. Poziom wody w Jeziorak znajduje się na wysokości około 99,0 m n.p.m., a najwyższy punkt grodziska znajdujący się na południowym wale osiąga 112,32 m n.p.m. (ryc. 23). Zbocza obiektu od strony północnej i zachodniej mają wysokość około 10 m i duże nachylenie, natomiast od strony południowej i wschodniej obiekt otacza sucha fosa.

W ramach prac geologicznych wykonano 6 sond ręcznych i 6 wierceń mechanicznych, które posłużyły do sporządzenia przekrojów A-B (ryc. 24) i C-D (ryc. 25).

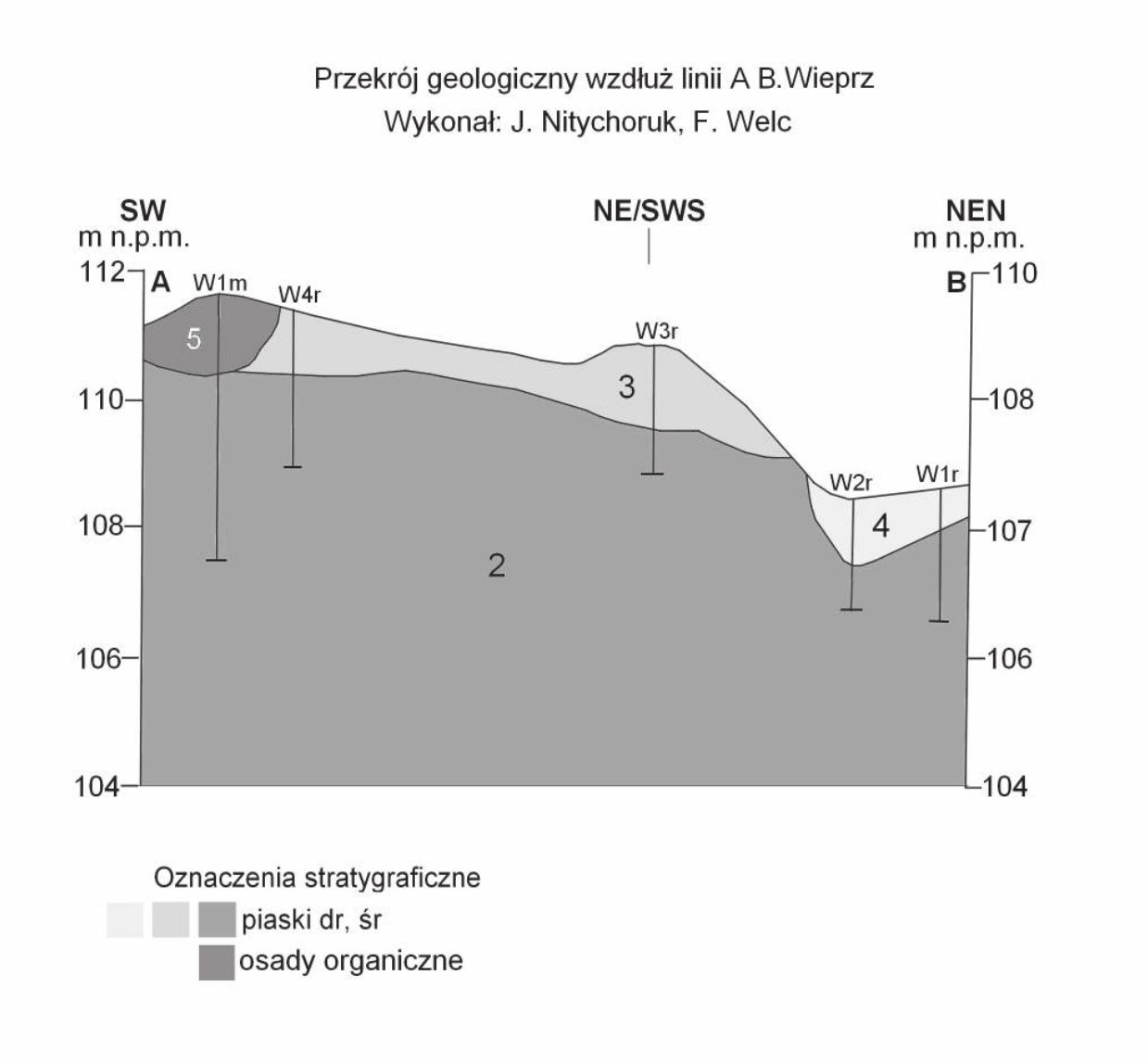
Najstarszym osadem (wydzielenie 1), udokumentowanym na przekroju C-D, jest glina zwałowa barwy brązowej, nawiercona w otworze W3m zlokalizowanym w najniższej części majdanu. Jej strop występuje na wysokości 104,8 m n.p.m. Na glinie leżą piaski drobnoziarnisty, średnioziarnisty i gruboziarnisty, żółto-brązowe, miejscami warstwowane horyzontalnie, a miejscami lekko skośnie, z dużą ilością minerałów ciemnych (wydzielenie 2). Osady te są powszechne na opracowywanym stanowisku i widoczne na obu przekrojach geologicznych. Ich frakcja i warstwowania pozwalają badaną formę morfologiczną uznać za kem.

Jezioro Jeziorak jest klasycznym przykładem jeziora rynnowego. Jak już wspomniano przy omawianiu stanowiska Kamionka, w profilu rynien subglacjalnych charakterystyczne są obniżenia, obecnie zajęte przez wody jezior, i wyniesienia – takie jak wyspa Bukowiec,



Ryc. 23. Wieprz (wyspa Bukowiec), gm. Zalewo, st. 1. Mapa sytuacyjno-wysokościowa grodziska (wg J. Błaszczyka) z zaznaczonymi liniami przekrojów geologicznych

Fig. 23. Wieprz (the Bukowiec Island), Zalewo commune, site 1. Contour-line map of the site (according to J. Błaszczyk), with geological cross-sections lines marked.



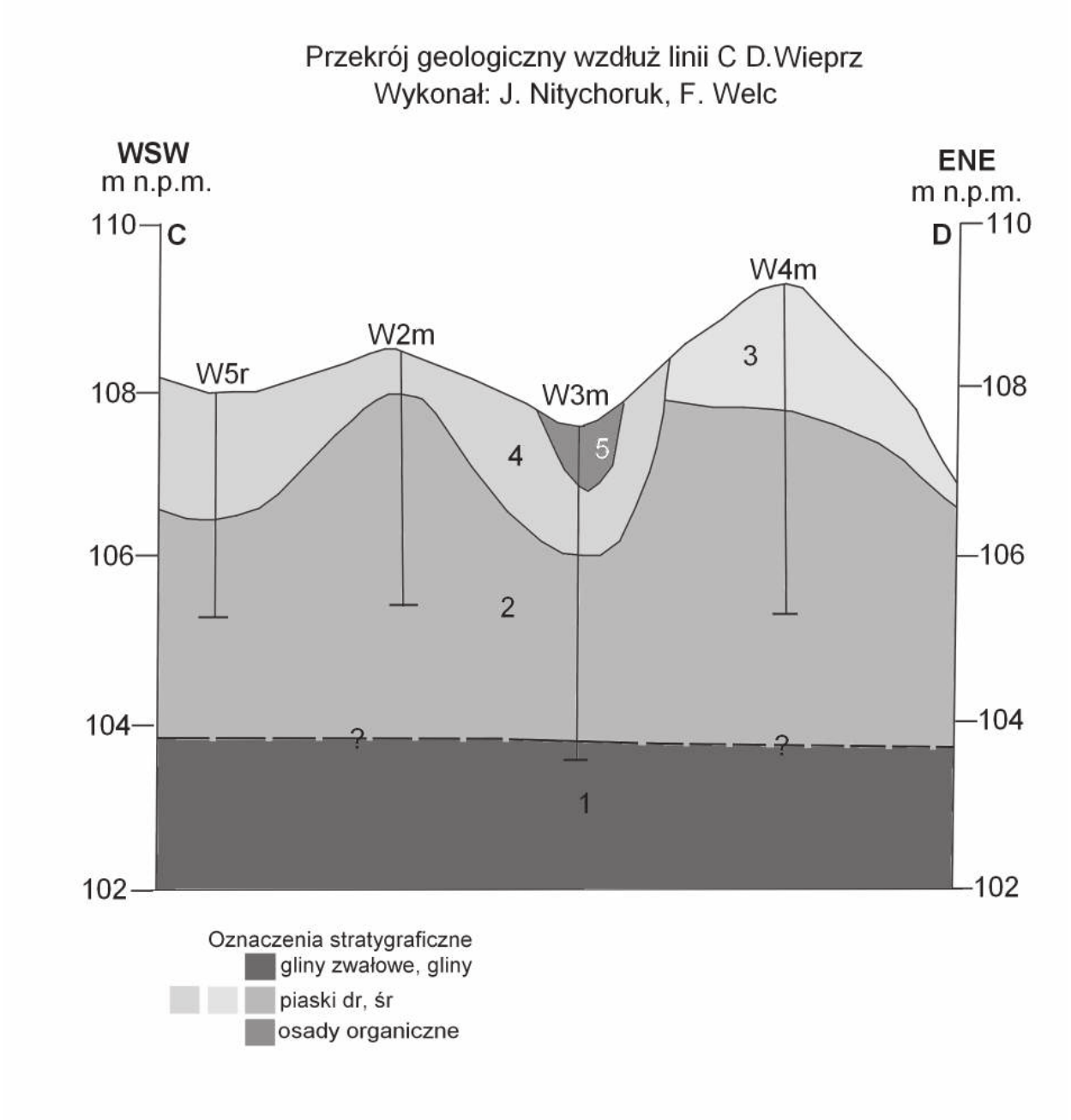
Ryc. 24. Wieprz (wyspa Bukowiec), gm. Zalewo, st. 1. Przekrój geologiczny A-B
Objaśnienia przekrojów geologicznych A-B i C-D:
5 – humus (wypełnisko fos i hałdy kompostowe)
4 – piasek drobnoziarnisty i średnioziarnisty miejscami z pojedynczym żwirem i organiką, ciemno-brązowy (wypełnisko fos)
3 – piasek drobnoziarnisty i średnioziarnisty z domieszką węgli drzewnych i organiki (osady przemieszczone przez człowieka)
2 – piaski drobnoziarnisty, średnioziarnisty i gruboziarnisty, żółto-brązowy, miejscami warstwowany horyzontalnie, a miejscami lekko skośnie z dużą ilością minerałów ciemnych
1 – glina zwałowa barwy brązowej

Fig. 24. Wieprz (the Bukowiec Island), Zalewo commune, site 1. Geological section A-B:
5 – humus (moats filling and compost mounds)
4 – fine-grained and medium-grained sand, locally with gravel and organic debris, dark-grey (fill of the moats)
3 - fine-grained and medium-grained sand, with charcoal and organic debris (sediments relocated by man)
2 – fine-grained, medium-grained and coarse sand, yellow-brown, locally horizontally bedded, and locally bedded aslant, with numerous dark minerals
1 – glacial till of brown colour

gdzie odbywała się sedymentacja piasków kemowych, między bryłami wytapiających się lodów.

Wydzielenie 3 obejmuje osady przekształcone przez człowieka, budujące zarówno wały, jak i obszar majdanu. Jest to głównie piasek drobnoziarnisty i średnioziarnisty z domieszką węgli drzewnych i organiki. Osady tego typu występują w wałach w północnej części obiektu, ich miąższość osiąga około 1,5 m (wiercenie W4m na przekroju C-D).

Wypełnieniem suchych fos i zagłębień w obrębie majdanu – fos wewnętrznych(?) jest piasek drobnoziarnisty i średnioziarnisty miejscami z pojedynczym żwirem i or-



Ryc. 25. Wieprz (wyspa Bukowiec), gm. Zalewo, st. 1. Przekrój geologiczny C-D
Fig. 25. Wieprz (the Bukowiec Island), Zalewo commune, site 1. Geological section C-D

ganiką, ciemno-brązowy (warstwa 4). Fosa zewnętrzna (wiercenie W2r na przekroju A-B) i fosa wewnętrzna (wiercenia W3m i W5r na przekroju C-D) osiągają odpowiednio 1,0 i 1,5 m głębokości. Prawdopodobnie oba rodzaje fos były źródłem materiału przy budowie obwałowania obiektu.

Profil wiercenia W3m (przekrój C-D) i wiercenia W1m (przekrój A-B) dokumentują w stropie 1,0 m miąższości warstwy humusu (wydzielenie 5). O ile w wierceniu W3m humus pochodzi z liści i jest wynikiem zapełzywania fosy wewnętrznej, to w wierceniu W1m jest to mrowisko na hałdzie kompostowej.

Boreczno, gm. Zalewo, st. 4

Obiekt archeologiczny położony we wsi Boreczno to bardzo wyraźny w morfologii terenu pagórek, który zwieńczają resztki fundamentów starego dworu. Wokół pagórka znajdują się obniżenia terenu wypełnione wodą, tworząc małe stawki, cieki wodne czy zabagnienia terenu.

W ramach prac geologicznych na obiekcie i w jego okolicach wykonano 3 sondy ręczne i 16 wierceń mechanicznych. Rozpoznaniem geologicznym objęto obszar w zarysie fundamentów dworu, otoczenia funkcjonujących tu kiedyś budynków oraz całe wzgórze i otaczające je obniżenia.



Ryc. 26. Boreczno, gm. Zalewo, st. 4. Profil osadów zasypowych wypełniających piwnicę dworu

Fig. 26. Boreczno, Zalewo commune, site 4. The profile of backfilling layers in the cellar of the mansion



Ryc. 27. Boreczno, gm. Zalewo, st. 4. Typowy profil osadów przypowierzchniowych (0,0-0,5 m) na zboczach pagórka

Fig. 27. Boreczno, Zalewo commune, site 4. Typical profile of the uppermost sediments (0,0-0,5m) on the hill slopes

W obrębie dworu, w jego północno-zachodniej części, stwierdzono zasypaną piwnicę, która pierwotnie miała około 2,5 m wysokości. Namuł piaszczysto-gliniasty z węglami drzewnymi, w wierceniu B3m leżący na głębokości 2,7 m, stanowił podłogę piwnicy (ryc. 26). W innych partiach dworu nie stwierdzono podpiwniczenia. Charakterystyczny dla obszaru dworu profil osadów (np. w wierceniu B2m) rozpoczyna 30-centymentrowej miąższości warstwa zasypowa, piaszczysto-humusowa z fragmentami cegieł i węglami drzewnymi (ryc. 27). Na głębokości od 0,3 do 0,5 m występuje posadzka zbudowana z cegły, podścielona zaprawą wapienną. Od 0,6 do 0,85 m rozpoznana została podsypka gliniasta z fragmentami węgli drzewnych, pod którą leży glina zwałowa, ilasta, brązowo-szara, stanowiąca calec.

W obrębie fundamentów dworu, jak i na obszarze całego wzgórza, występuje pokrywa namułów gliniastych, często z humusem i węglami drzewnymi, przesycona gruzem ceglanym, osiągająca od 0,5 do 1,0 m miąższości.

W wierceniach przeprowadzonych po zachodniej stronie grodziska, w pobliżu obniżenia z kanałem, stwierdzono namuły ilasto-piaszczyste i namuły z organiką oraz z fragmentami drewna i kości stanowiące osady fosy.

Po północnej stronie wzgórza, gdzie był prawdopodobnie wjazd, występują do głębokości 0,8 m piaski i mułki z węglami drzewnymi, które leżą na piaskach drobno- i średnioziarnistych z mułkiem, warstwowanych horyzontalnie, dokumentujących przepływy wodnolodowcowe (wiercenie B15m).

Sytuacja geomorfologiczno-geologiczna stanowiska w Borecznie pokazuje, że obiekt ten był bardzo dobrze chroniony ze wszystkich stron, poprzez doskonałe wykorzystanie naturalnej rzeźby terenu.

Podsumowanie

W wyniku przeprowadzonych w 2012 roku badań geomorfologiczno-geologicznych 9 stanowisk archeologicznych w powiecie iławskim określono główne cechy rzeźby i genezę form, na których się znajdują. Badane obiekty archeologiczne można podzielić na kilka grup, w zależności od różnych czynników, np. dostępu do wody, zdolności obronnych, wykorzystania naturalnych cech rzeźby terenu oraz budowy geologicznej do ich powstania. Ten ostatni czynnik może być szczególnie ciekawy z punktu widzenia przeprowadzonej analizy geomorfologiczno-geologicznej. Biorąc go pod uwagę, można wyróżnić następujące grupy:

1. Grupa pierwsza to formy w całości wzniesione przez człowieka, bez wykorzystania przydatnych cech rzeźby terenu. Do tej grupy należą grodziska w Lasecznie Małym i Mozgowie. W Lasecznie Małym usypany stromy stożek miał walory obronne poprzez swoją stromość i wysokość. Mógł powstać w różnych miejscach tej okolicy. Podobnie w Mozgowie budowniczowie nie wykorzystali konkretnych walorów terenowych do lokalizacji obiektu akurat w tym miejscu. Lokalizacja kilkadziesiąt metrów w jedną czy drugą stronę była możliwa. Można też zauważyć, że w tych miejscach nie było bezpośredniego dostępu do wody, bo wzniesiono je kilka-kilkanaście metrów nad poziomem wody w jeziorze, co być może było związane z obserwacyjnym przeznaczeniem obiektu.

2. Do drugiej grupy można zaliczyć obiekty, których lokalizacja tylko częściowo była podyktowana naturalnymi warunkami terenowymi. Do nich można zaliczyć grodziska w Gulbiu i Borecznie. Do budowy obiektu w Gulbiu wykorzystano niewielki pagórek kemowy, bardzo nieznacznie go modelując. Jedynie płytki rów oddzielał majdan od otoczenia, co miało pewne walory obronne, ale niezbyt wielkie. Może nie służył on obronie ludzi, a był miejscem spędu bydła na noc? Zauważalnym problemem był tu dostęp do wody – na szczycie kemu na pewno jej nie było. Z kolei w Borecznie zaadoptowano do celów osadniczych bardzo zgrabnie pagórek morenowy zbudowany z gliny zwałowej, a do tego izolowany wodnymi ciekami i stawkami. W tej sytuacji geomorfologiczno-geologicznej niepotrzebne były duże prace przystosowujące to miejsce do zasiedlenia. Kontynuowane do dziś osadnictwo jest dowodem podjętej kiedyś dobrej decyzji.

3. Grupa trzecia to obiekty, do których lokalizacji wykorzystano w sposób doskonały rzeźbę terenu. Do nich

można zaliczyć przede wszystkim grodziska w Kamionce i Wieprzu na wyspie Bukowiec, ale też w Dubie, Urowie i na wyspie Wielka Żuława. Ta grupa związana jest bardzo ściśle z kemami, których walory geomorfologiczne zostały dostrzeżone i wykorzystane przez dawnych mieszkańców tych ziem.

Z punktu widzenia geologicznego opisywaną grupę stanowisk można podzielić na dwa rodzaje. Pierwszy to stanowiska zlokalizowane na kemach piaszczystych z jądrem gliniastym, takie jak Kamionka i Wieprz. Drugi to obiekty zlokalizowane na kemach z pokrywą zbudowaną z glin zwałowych i jądrem piaszczystym. Wszystkie te formy mają ścisły związek genetyczny z rynnami jezior i występują na wyspach (Wielka Żuława i wyspa Bukowiec) lub w obniżeniach między jeziorami (Kamionka, Duba, Urowo).

Zaliczone do grupy trzeciej obiekty mają cechę wspólną, a są nią znaczne nakłady pracy włożone w ich adaptację. Tam, gdzie podłożem był łatwy do modelowania piasek wały mają prawie 5 m wysokości. Nadbudowują one strome ściany kemu, co sprawia, że maksymalna wysokość obiektów sięga niekiedy ponad 20 m na poziom wody w jeziorze (Kamionka). Należy podziwiać też nakłady pracy na obiektach zbudowanych z glin zwałowych. Tu wały nie są tak wysokie, ze względu na bardzo dużą twardość glin, ale fosy – np. na Wielkiej Żuławie – są głębokie na 6 m. Walory obronne opisywanych obiektów były znaczne.

Dyskusja

Jak już podkreślono we wstępie niniejszego raportu, obszar badań wokół jeziora Jeziorak jest bardzo zróżnicowany morfologicznie, co ilustrują deniwelacje dochodzące miejscami do 50 m. Cechą charakterystyczną lokalnego krajobrazu są licznie pagórki kemowe, które występują zarówno na wysoczyźnie morenowej, jak i również na obszarze stożków sandrowych. Większość z nich powstała w schyłkowej fazie deglacjacji arealnej zlodowacenia Wisły w wyniku zróżnicowanych procesów sedymentacyjnych, które przyczyniły się do znacznego zróżnicowania morfologicznego i geologicznego tych form. Poszczególne kemy różnią się nie tylko budową wewnętrzną, ale także rozmiarami.

Już z racji swojego naturalnego ukształtowania i położenia kemy z rejonu Jezioraka w przeszłości doskonale nadawały się do wykorzystania jako punkty osadnicze lub obronne. Zatem nie powinien dziwić fakt, że część z nich została wykorzystana i w odpowiedni sposób przekształcona antropogenicznie. Najczęściej jednak były to zakrojone na większą lub mniejszą skalę prace adaptacyjne, ograniczające się do nadsypywania wałów na szczycie pagórków celem nadania im określonych walorów obronnych. W trakcie tych przedsięwzięć wykorzystywano głównie materiał dostępny *in situ*. Na obszarze przyszłego majdanu kopano płytkie rowy (które określane są tu jako tzw. suche fosy), a z uzyskanego w ten sposób piasku lub gliny nadsypywano wały o różnej wysokości. W nielicznych przypadkach kemy „przemodelowywano" w znacznie większym zakresie i przy sporym nakładzie sił i środków, co ilustrują formy zbudowane niemal w całości z glin zwałowych. W kontekście tym zrozumiały jest fakt, że najmniej liczną grupę stanowią obiekty wzniesione od podstaw przez człowieka. Interesujące i zarazem nie do końca zrozumiałe jest to, że te ostatnie zostały zlokalizowane w pewnej odległości od źródeł wody, co niewątpliwie obniżało ich potencjalne walory obronne czy też osadnicze.

Wszystkie badane obiekty archeologiczne w okolicach Jezioraka charakteryzują się brakiem dobrze wykształconych warstw kulturowych, co sugeruje ich bardzo krótki lub wręcz sezonowy okres użytkowania. Pojawia się zatem kluczowe pytanie o ich rzeczywistą funkcję i przeznaczenie. Rozpiętość możliwości jest znaczna. Teoretyczne obiekty te mogły spełniać funkcję: grodzisk, punktów obserwacyjnych, strażnic, czasowych miejsc schronienia dla ludzi i zwierząt, baz wypadowych dla potencjalnych wypraw militarnych czy też refugiów myśliwskich.

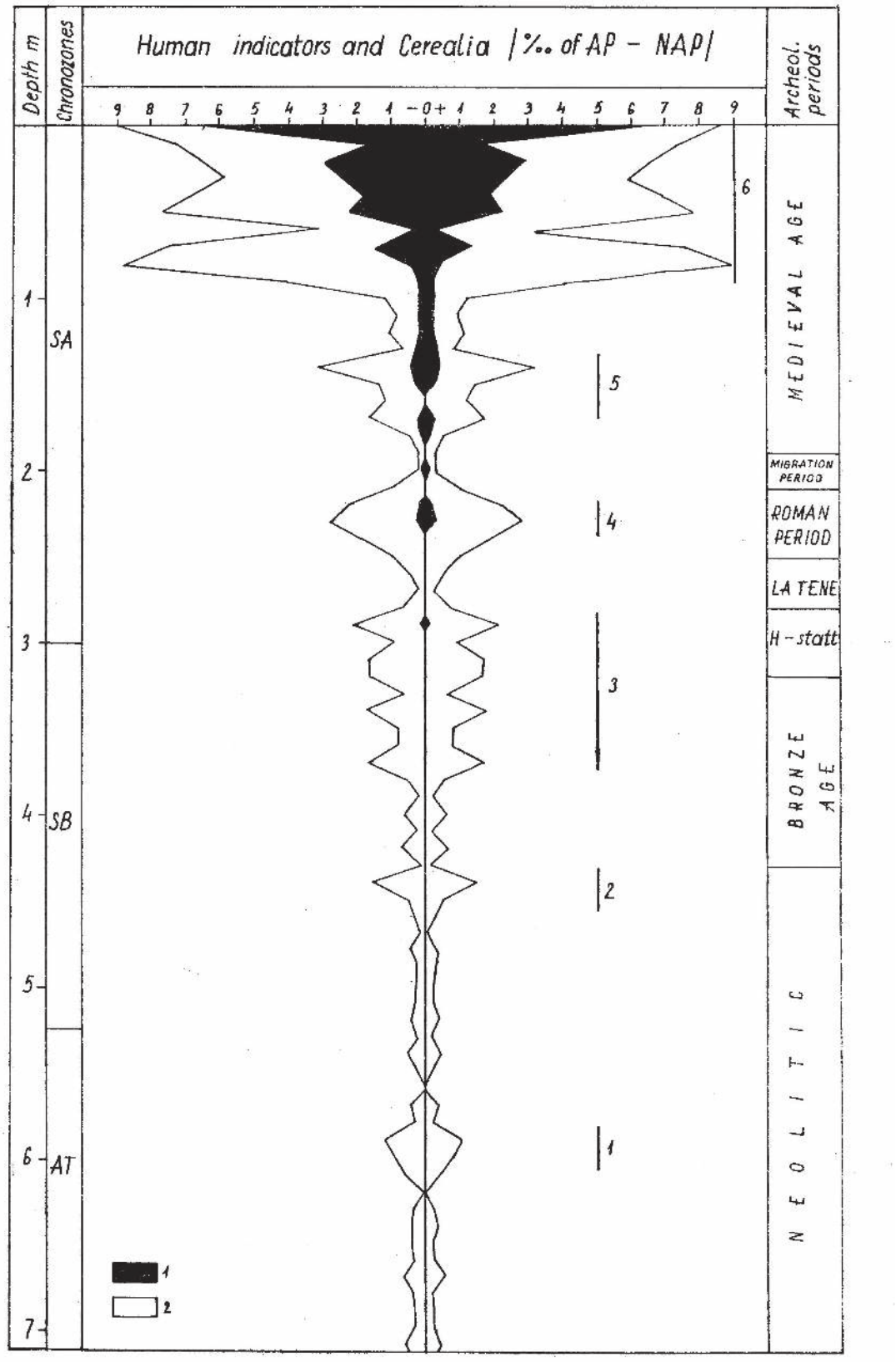
Zdaniem autorów niniejszego raportu wiele istotnych, o ile nie kluczowych, przesłanek pomocnych w rozwiązaniu powyższej kwestii mogą wnieść szeroko pojęte badania paleośrodowiskowe, szczególnie te, których celem jest odtworzenie historii ewolucji pokrywy roślinnej na interesującym nas obszarze oraz prześledzenie poziomu wahań wody w Jezioraku. Badania te z jednej strony pozwolą na rekonstrukcję naturalnego otoczenia badanych obiektów archeologicznych, z drugiej przybliżą nas do odpowiedzi na pytanie o ich rzeczywistą funkcję.

Na obszarze południowo-zachodniej części pojezierza warmińsko-mazurskiego, począwszy już do lat 60-tych XX wieku, przeprowadzono szereg projektów, których celem było odtworzenie zmian paleośrodowiskowych w szerokim kontekście chronologicznym obejmującym okres od schyłku maksimum ostatniego zlodowacenia po późne średniowiecze. Szczególnie cenne dane otrzymano z analiz palinologicznej i malakologicznej, które pozwalają z dużą rozdzielczością odtworzyć ewolucje pokrywy leśnej oraz zmiany wahań wód jeziornych.

Z punktu widzenia analizowanych zagadnień szczególnie istotne wyniki przyniosły badania osadów dennych jeziora Strażym, położonego na obszarze pojezierza brodnickiego, którymi kierował W. Niewiarowski. Jezioro to położone jest 32 km w linii prostej od Jezioraka, dlatego też dane uzyskane w toku tych badań można wprost odnieść do interesującego nas obszaru.

Zespół kierowany przez W. Niewiarowskiego przeprowadził szereg analiz 8 rdzeni osadów pobranych z dna jeziora Strażym[12]. Wykonano m.in. analizy geochemiczne, palinologiczne, makroszczątków oraz szereg datowań radiowęglowych. Badania te pozwoliły w pierwszym rzędzie określić wahania poziomu wód jeziora począwszy do końca interstadiału Allerød do okresu subatlantyckiego włącznie. Stwierdzono m.in., że w tym ostatnim okresie poziom wód jeziora był o około 5 metrów wyższy

[12] Niewiarowski 1987.



Ryc. 28. Diagram ukazujący antropopresję w rejonie jeziora Strażym poprzez zwiększony udział pyłku roślin wskaźnikowych dla człowieka, tj. stosunku: (1) zbóż z rodzaju *Cerealia* do roślin z rodzaju *Artemisia* – bylica (2) (Noryśkiewicz 1987)

Fig. 28. Diagram showing the anthropopressure in the region of Lake Strażym, through increased share of pollen of plants which are indicatory for human activity, that is the ratio: (1) crops of *Cerealia* type to plants of *Artemisia* type – (2) (Noryśkiewicz 1987)

od obecnego i zapewne najwyższy w całym Holocenie[13]. Dla porównania: według studiów innych badaczy średni poziom wód jezior mazurskich oscylował od znacząco wyższego niż obecnie w okresie między 750-400 p.n.e., aby opaść następnie o dwa metry (w stosunku do obecnego) w latach 1000-1400 n.e., osiągając swoje maksimum między 1500 a 1800 n.e.[14]

Dzięki badaniom palinologicznym osadów jeziora Strażym udało się zrekonstruować nie tylko sukcesję roślinną w trakcie całego Holocenu, ale również uchwycić bezpośredni wpływ człowieka na środowisko przyrodnicze, tj. określić tzw. antropopresję. Z analiz tych wynika jednoznacznie, że w okresie rzymskim doszło do zakrojonego na szeroką skalę procesu odlesiania w bezpośrednim otoczeniu jezior. Przejawia się to m.in. zanikiem pyłku *Ulnus* (wiąz), *Fraxinus* (jesion) i jednoczesnym wzrostem udziałów procentowych pyłków zbóż – *Secale cereale* (żyto)[15]. W okresie wędrówek ludów nastąpiła ponowna regeneracja lasów, co wiąże się najprawdopodobniej z zanikiem osadnictwa na omawianym obszarze. W diagramach pyłkowych zjawisko to uwidacznia się m.in. w ponownej dominacji pyłku dębu i grabu – drzew, które rozpoczęły ponowną ekspansję na obszar gleb użyźnionych wcześniej popiołami na skutek wielkoskalowego karczowania w okresie rzymskim. Zgodnie z tymi samymi badaniami ponowny okres wycinki zwartych zbiorowisk leśnych datuje się na wczesne średniowiecze, przy czym w XII wieku proces ten został nagle przerwany, jednak nie na tak długo, aby las mógł się ponownie zregenerować. Zjawisko to na diagramach pyłkowych ilustruje m.in. rozprzestrzenianie się pyłku brzozy i grabu. Kolejna faza to ekstensywne odlesianie obszaru wokół jeziora Strażym zapewne w celu powiększania areału uprawnego, co manifestuje się obecnością pyłku zbóż. Fazę tę według B. Noryśkiewicz należy korelować z drugą połową średniowiecza[16] (ryc. 28).

Wyniki badań palinologicznych B. Noryśkiewicz[17] zdają się potwierdzać analizy paleoekologiczne przeprowadzone z obszaru Wielkich Jezior Mazurskich. Na południowy wschód od Giżycka A. Wacnik[18] wykonała badania palinologiczne próbek osadów jeziora Miłkowskiego i Wojnowo, których głównym celem było zbadanie zmian w szacie roślinnej w okresie ekspansji krzyżackiej. Warte nadmienienia jest to, że obecnie obszar znajdujący się wokół obydwu jezior jest niemal całkowicie bezleśny i silnie zmieniony antropogeniczne.

Według A. Wacnik najprawdopodobniej już w XI wieku rozpoczął się intensywny proces przeobrażania szaty roślinnej wokół jeziora Miłkowskiego i Wojnowo. W okolicach jezior Kuklin, Mamry, Tałty i Żegocin w tym czasie mogły jeszcze dominować zwarte zbiorowiska leśne.

W sąsiedztwie jeziora Miłkowskiego i Wojnowo w pierwszej połowie średniowiecza lasy zostały w dużym stopniu wykarczowane w celu utworzenia pól uprawnych i pastwisk. Proces ten poprzedzał bezpośrednio podbój regionu przez Krzyżaków. Na diagramach pyłkowych proces wzmożonego osadnictwa manifestuje się zwiększonym udziałem pyłku roślin ruderalnych, związanym z bezpośrednim sąsiedztwem siedzib ludzkich (m.in. *Urtica*, *Plantago major*, *Artemisia* i *Chenopodiaceae*). Ponadto w profilu pozyskanym z dna jeziora Wojnowo odnotowano liczne pozostałości spalonych tkanek roślinnych, które wskazują na intensywne pożary, zapewne wzniecane w procesie karczowania terenu wokół samego jeziora. Interesujące jest to, że w XIII wieku w rejonie Miłek nastąpiło czasowe zmniejszenie się areału pół uprawnych, co wyraża się w diagramie wzrostem pyłku *Rumex acetosella* (szczaw polny) – rośliny, która zaczęła zarastać opuszczone grunty orne. Według A. Wacnik proces ten zbiega się z początkiem ekspansji krzyżackiej w regionie i stopniowym wyludnianiem się obszaru wokół obydwu jezior.

Na diagramie pyłkowym przygotowanym przez A. Wacnik można stwierdzić wycinkę lasów w bezpośrednim sąsiedztwie jeziora Miłkowskiego i Wojnowo począwszy od XI wieku, co wydaje się zbiegać z zasiedlaniem tego terenu przez plemiona pruskie. Analogiczne odlesienia zostały zaobserwowane także w innych badanych palinologicznie profilach z obszaru jezior Dgału Wielkiego i Jeziora Mikołajskiego[19].

Podsumowując swoje badania A. Wacnik zwraca uwagę na znaczące rozbieżności pomiędzy zapiskami historycznymi wzmiankującymi istnienie w okresie średniowiecza w sąsiedztwie jezior Miłkowskiego i Wojnowo puszczy a danymi palinologicznymi świadczącymi jednoznacznie, że na niektórych obszarach zjawisko powstawania trwałych odlesień jest znacznie wcześniejsze i sięga co najmniej dwa stulecia wstecz[20].

W północno-wschodniej części pojezierza mazurskiego badane były m.in. osady denne jeziora Kruklin, które znajduje się około 10 km na wschód od Giżycka. Zespół kierowany przez J. Stasiak wykonał tam m.in. analizy: palinologiczne, makroszczątków, składu botanicznego torfów, stopnia ich rozkładu, dendrochronologiczne, zawartości węglanów ($CaCO_3$) oraz datowania radiowęglowe. Wyniki tych badań wskazują, że okres subatlantycki cechował się wilgotnym klimatem i wysokim stanem wody w jeziorze, który osiągnął 127-130 m. n.p.m. W marę wznoszenia się lustra wody na brzegach jeziora zaczęły rozwijać się dynamicznie torfowiska, które szybkim wzrostem broniły się przed zalaniem. Gwałtowne obniżenie poziomu jeziora (o 6 m) nastąpiło dopiero około 1850 roku, co było skutkiem przekopania kanału łączącego jezioro Kruklin z jeziorem Gołdopiwem[21].

[13] Niewiarowski 1987.
[14] Kondracki 1969
[15] Noryskiewicz 1987.
[16] Noryśkiewicz 1987: ryc. 28.
[17] Noryśkiewicz 1987.
[18] Wacnik 2009.
[19] Ralska-Jasiewiczowa 1966; Filbrandt-Czaja 2000.
[20] Wacnik 2009.
[21] Stasiak 1963.

Z badań M. Ralskiej-Jasiewiczowej[22] osadów jeziora Mikołajkowskiego wynika, że do XIII wieku włącznie około 80% powierzchni pojezierza mazurskiego pokrywały zwarte lasy, a pozostałą część stanowiły bagna i jeziora. Tereny trwale zagospodarowane przez człowieka stanowiły wówczas minimalny procent. Wielkoobszarowy karczunek lasów rozpoczęli dopiero koloniści krzyżaccy w XVI wieku. W 1800 roku obszar zajmowany przez zwartą pokrywę leśną skurczył się do 30%, ulegając w późniejszych czasach dalszemu ograniczeniu.

Zjawisko wzrastającej antropopresji w diagramie pyłkowym z jeziora Mikołajkowskiego uwidacznia się już pod koniec okresu subborealnego, ponieważ w datowanych na ten okres próbkach osadu pojawiają się drobne węgliki będące najprawdopodobniej efektem zagospodarowywania rolniczego obszaru Wielkich Jezior poprzez celowe wypalanie lasów. Osadnicy usuwali systematycznie pokrywę leśną zbliżając się tym samym do mis jeziornych. Spadek ilości pyłku *Corylus* i *Fraxinus* wskazuje, że karczowano również tereny zarośnięte po wcześniejszych trzebieżach. W następnym okresie zauważalny jest drastyczny wzrost udziału pyłku graba i świerka, co świadczy o ponownym wkraczaniu lasu na wcześniej zagospodarowane tereny. W środkowym okresie subatlantyckim na opuszczone wcześniej obszary powracają ponownie osadnicy, co ilustruje wzrost pyłków roślin synantropijnych – zielnych (*Artemisia, Rumem, Secale cereale*) przy jednoczesnym spadku udziału pyłku graba, świerka, sosny i zwiększaniu się ilościowym pyłku brzozy i wierzby. Wkrótce po tym odnotowano ponowne osłabienie działalności gospodarczej człowieka w okolicach jeziora, czego efektem była ponowna regeneracja pokrywy leśnej z dominacją *Carpinus, Picea i Quercus.* Utrzymujący się stabilny udział pyłków roślin synantropijnych w tym samym czasie może wskazywać, że jedynie najbliższe okolice jeziora zostały opuszczone przez człowieka, a na obszarach nieco dalej położonych nadal istniały refugia z dominacją gospodarki uprawowej. Tę ostanią fazę należy wiązać z okresem kolonizacji krzyżackiej.

Wnioski

Badane obiekty archeologiczne wokół jeziora Jeziorak w większości zostały wzniesione na pagórkach kemowych, które występują na wysoczyźnie morenowej i na obszarze stożków sandrowych. Większość z nich powstała w schyłkowej fazie deglacjacji arealnej zlodowacenia Wisły, a poszczególne kemy różnią się nie tylko budową wewnętrzną, ale także rozmiarami.

Pagórki kemowe osiągają do 20 m wysokości, co predestynowało je do wykorzystania jako punktów osadniczych lub obronnych. W burzliwym okresie średniowiecza nawet nieznaczne prace adaptacyjne w obrębie tych form czyniły je miejscami trudnymi do zdobycia. Ingerencja człowieka często ograniczała się do nadsypywania wałów na szczycie pagórków kemowych, z jego partii szczytowych albo najbliższego otoczenia, w wyniku czego powstawały rowy tzw. fosy, co wystarczyło dla osiągnięcia określonych walorów obronnych.

Omówione wyżej wyniki badań paleoekologicznych z obszaru pojezierza warmińsko-mazurskiego wskazują, że ewolucja obszaru Wielkich Jezior Mazurskich i otaczającego je środowiska naturalnego przebiegała w sposób bardzo złożony. Zagadnienie to wymaga dalszych badań i analiz, szczególnie w odniesieniu do okresu średniowiecza, gdzie uwidacznia się rozbieżność pomiędzy zapiskami historycznymi a danymi uzyskanymi dzięki analizom palinologicznym, które są znacznie bardziej jednoznaczne w interpretacji.

Wydaje się wskazane i pożyteczne włącznie do kolejnych etapów badań geologicznych grodzisk na obszarze Warmii i Mazur analiz palinologicznych oraz malakologicznych próbek osadów pobieranych w bezpośredniej bliskości badanych obiektów. Pierwsza z tych metod będzie niezwykle pomocna w kwestii odtworzenia ewolucji szaty roślinnej oraz określenia wielkości antropopresji, a tym samym rekonstrukcji naturalnego otoczenia katalogowanych obiektów archeologicznych. Druga pozwoli na rekonstrukcję wahań poziomu wody w częściowo zintegrowanym systemie mis jeziornych, co ma zasadnicze znacznie odnośnie ustalenia rzeczywistych powodów dla takiej, a nie innej lokalizacji poszczególnych punktów osadniczych czy też obronnych w kontekście potencjalnych szlaków komunikacyjnych, wodnych bądź lądowych.

W wyniku nabytych doświadczeń po pierwszym roku badań okolic Jezioraka nasuwają się następujące konkretne wnioski na przyszłość:

– Prace geomorfologiczno-geologiczne powinny być wzbogacone o wiercenia w jeziorach i torfowiskach otaczających badane obiekty archeologiczne dla stworzenia tła paleośrodowiskowego, które pozwoli zrozumieć lepiej cele, zadania oraz funkcjonowanie badanych obiektów.

– Konieczne jest użycie specjalistycznego sprzętu wiertniczego, będącego w posiadaniu autorów tego opracowania, do poboru próbek o nienaruszonej strukturze z osadów dennych jezior i z torfowisk.

– Zespół opracowujący powinien zostać powiększony o specjalistów z zakresu palinologii i malakologii.

– Badania rdzeni osadów jeziornych i torfowiskowych powinny być wzbogacone datami ^{14}C.

– Przed przystąpieniem do badań geologicznych konieczne jest sporządzenie map sytuacyjnych obiektów archeologicznych, które ułatwiają interpretację rzeźby terenu i pozwalają na precyzyjne lokalizowanie wierceń.

[22] Ralska-Jasiewiczowa 1966.

Wykaz cytowanej literatury:

Filbrand-Czaja, A.
2000. Vegetation changes in the surroundings of Lake Dgał Wielki in the light of pollen analysis, [w:] A. Kola (red.), *Studies in lake dwellings of West Baltic Barrow Culture*, 61-67. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Galon, R.
1947. *Przeglądowa mapa geologiczna Polski 1:300000, ark. Toruń*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

Galon, R. i J. Pacowska
1953. *Przeglądowa mapa geologiczna Polski 1:300000, ark. Toruń*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

Gałązka, D.
2009. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50000, ark. Iława (210) (wraz z objaśnieniami).* Warszawa: Centralne Archiwum Geologiczne, Państwowy Instytut Geologiczny.

Kabulski, P.
1999. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50000, ark. Susz (171) (wraz z objaśnieniami).* Warszawa: Centralne Archiwum Geologiczne, Państwowy Instytut Geologiczny.

Lidzbarski, M.
2002. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50000, ark. Dobrzyki (172) (wraz z objaśnieniami).* Warszawa: Centralne Archiwum Geologiczne, Państwowy Instytut Geologiczny.

Kondracki, J.
1968. Changements du niveau des lacs comme résultant des oscillations du climat pedant l`Holocéne (sur l`example du NE de la Pologne). *Geographia Polonica* 17: 119-131.
2002. *Geografia regionalna Polski.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Makowska, A.
1978. *Mapa geologiczna Polski 1:200000, ark. Iława.* Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
1979. *Mapa geologiczna Polski 1:200000, ark. Iława.* Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
1980. *Objaśnienia do mapy geologicznej Polski 1:200000, ark. Iława.* Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

Niewiarowski, W.
1987. Development of lake Strażym (Brodnica lake district) during the late – glacial and Holocene. *Acta Paleobotanica* 27 (1): 251-304

Noryśkiewicz, B.
1987. History of vegetation during the Late-Glacial and Holocene in the Brodnica lake district in the light of pollen analysis of the lake Strażym deposits. *Acta Paleobotanica* 27 (1): 283-303.

Ralska-Jasiewiczowa, M.
1966. Bottom sediments of the Mikołajki Lake (Masurian Lake District) in the light of palaeobotanical investigations. *Acta Palaeobotanica* 7 (2): 1-118.

Stasiak, J.
1963. *Historia jeziora Kruklin w świetle osadów strefy litoralnej*. Prace Geograficzne 42. Warszawa.

Szafer, W.
1977. Podstawy geobotanicznego podziału Polski, [w:] W. Szafer i K. Zarzycki (red.), *Szata roślinna Polski*. Tom II. Warszawa: PWN.

Uniejewska, M.
2000. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1:50 000, ark. Kisielice (209) (wraz z objaśnieniami).* Warszawa: Centralne Archiwum Geologiczne, Państwowy Instytut Geologiczny.

Wacnik, A.
2009. Galindowie i Krzyżacy – oddziaływania na lokalną roślinność w rejonie Miłek i Staświn (Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, północno-wschodnia Polska). *Wiadomości Botaniczne* 53 (1/2): 21-34.

Jerzy Nitychoruk and Fabian Welc

The geomorphologic and geological situation of strongholds in Lake Jeziorak region

Summary

In 2012 the geomorphologic-geological situation of nine strongholds in the neighbourhood of Lake Jeziorak was analyzed within the framework of *The catalogue of strongholds in Warmia and Masuria* project within the National Program for Development of Humanities. The following strongholds were analyzed: Laseczno Małe, Gulb, Kamionka, Wielka Żuława, Urowo, Mozgowo, Duba, Wieprz on Bukowiec Island and Boreczno. The surroundings of Lake Jeziorak are morphologically differentiated with the difference between highest and lowest points reaching as much as 50 m. The characteristic traits of local landscape include numerous kame hills, which appear both in moraine heights, as well as on outwash plains. Most of them accumulated as a result of areal deglaciation during the decline of the Vistula glaciations. Their particular forms differ not only in interior structure, but also in their dimensions. Due to their natural defensive potential and location – often near lakes – kame hills were often chosen as the sites of settlements or strongholds.

Strongholds can be divided into three groups based on an analysis of their use of the natural landscape potential: Group

1 includes the forms completely constructed by man, with no use of advantageous landscape features. This group includes strongholds at Laseczno and Mozgowo. At Laseczno an artificial steep conical motte was erected which relied completely on its steepness and height for its defenses. Similarly at Mozgowo, the builders did not use the surrounding landscape's advantageous features when locating the site. Group 2 consists of strongholds whose locations were only partially influenced by natural landscape conditions. This group includes the sites at Gulb and Boreczno. For the construction of the site at Gulb, a small kame hill was used and only slightly remodeled. The bailey was separated from its surroundings using a shallow ditch, which had little if any defensive potential. At Boreczno, however, a wise choice was made in locating the stronghold on a moraine hill made of glacial till which was isolated by watercourses and small ponds. Group 3 includes strongholds which made perfect use of advantageous natural landscape features. Representatives include the sites at Kamionka and Wieprz, as well as Duba, Urowo and the one on Wielka Żuława Island. This group is connected very closely with kames, whose geomorphologic advantages were noticed and used by former inhabitants of these areas. From the geological point of view these sites can be divided into two types. Type one describes the sites located on sand kames with clay cores, such as the ones at Kamionka and Wieprz. The second type includes the sites located on kames with glacial till covering a sandy core. All of these forms are closely and genetically connected with ribbon lakes, and they appear on islands (Wielka Żuława and Wieprz) or in depressions between lakes (Kamionka, Duba, Urowo). All of the examined archaeological strongholds near Lake Jeziorak are characterized by the lack of developed cultural layers, which suggests that they were used in a sporadic way or even on a seasonal basis.

Future research strategies on the settlement dynamic of the region should include paleoenvironmental analyses particularly research whose aim is the reconstruction of plant succession and the fluctuations of the water levels in the lakes.

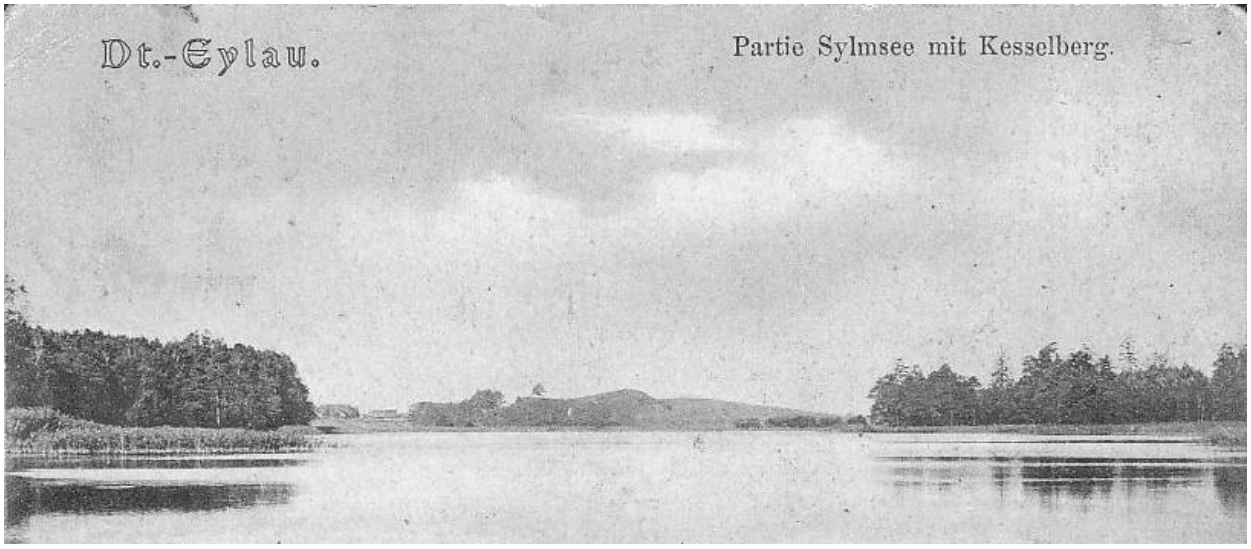
Zbigniew Kobyliński, Dariusz Wach i Magdalena Rutyna

Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku

(z aneksami Anny Gręzak i Elżbiety Jaskulskiej)

Grodzisko, występujące w literaturze również pod nazwami miejscowości Silma i Łanioch, a nawet sporadycznie Stradomno[1], położone jest na półwyspie jeziora Silm, oblanym od wschodu, południa i zachodu jego wodami (ryc. 1-2). W tradycji lokalnej obiekt ten znany jest jako *Schwedenschanze*, *Kesselberg* lub *Poganek czy Poganka*[2]. Obiekt zbudowano na naturalnym piaszczystym wzniesieniu. Od strony jeziora wysokość nasypu wynosi około 25 m, a od strony lądu około 12 m. Owalny majdan, o wymiarach 36 x 92 m, tworzy nieckę (część centralna jest najbardziej zagłębiona). Wał otaczający majdan sięga 3-6 m ponad poziom wysoczyzny. Fosa znajduje się po północnej stronie grodziska (ryc. 3-6).

Grodzisko zaznaczone jest już na mapie S. Suchodolca z około 1705 roku[3]. Podlegało ono już kilkukrotnym badaniom w przeszłości. W okresie przedwojennym[4] prace wykopaliskowe prowadził tu przed 1876 rokiem Abraham Lissauer[5], a w 1908 roku Paul Kumm[6]. Podczas pierwszych badań wewnątrz wału odkryto jakoby na kamiennym bruku naczynie zawierające ludzką czaszkę, obok licznych węgli i fragmentów ceramiki, a podczas prowadzonych w 1908 roku wykopalisk w południowej części grodziska odsłonięto skupiska kamieni (w tym także układających się w okrąg) oraz otoczone kamieniami palenisko. W pobliżu, bezpośrednio przy wale, natrafiono na spore ilości węgli (z drzewa bukowego, dębu, sosny i brzozy) oraz ludzki szkielet. Pozyskano też znaczne ilości ceramiki, szczątki zwierzęce, w tym zęby końskie i srebrny dirham wybity w Kufie. Zabytki te do 1944 roku znajdowały się



Ryc. 1. Kamionka, st. 9. Widok grodziska (pod nazwą *Kesselberg*) z lat 1912-1922. (Fot. Otto Estner (źródło: www.bildarchiv-ostpreussen.de, nr 29842)
Fig. 1. Kamionka, site 9. The view on the stronghold (named *Kesselberg*) of 1912-1922. (Photo Otto Estner (source: www.bildarchiv-ostpreussen.de, nr 29842)

[1] Zob. Łapo 2009: 249 i 275.
[2] Töppen 1876: 135-141; zob. też np. Szczepański 2007: 34; Łasiński 2010: 53.
[3] Amter Dt Eylau, Gilgenburg, Marienwerder, Osterode, Riesenburg und Schönberg 1705.
[4] Szerzej na ten temat zob. Szczepański 2013, w niniejszym tomie; zob. też Łęga 1930: 557; Hoffmann 1999: 14.
[5] Lissauer 1876: 2-4.
[6] Heym 1933: 57-58.



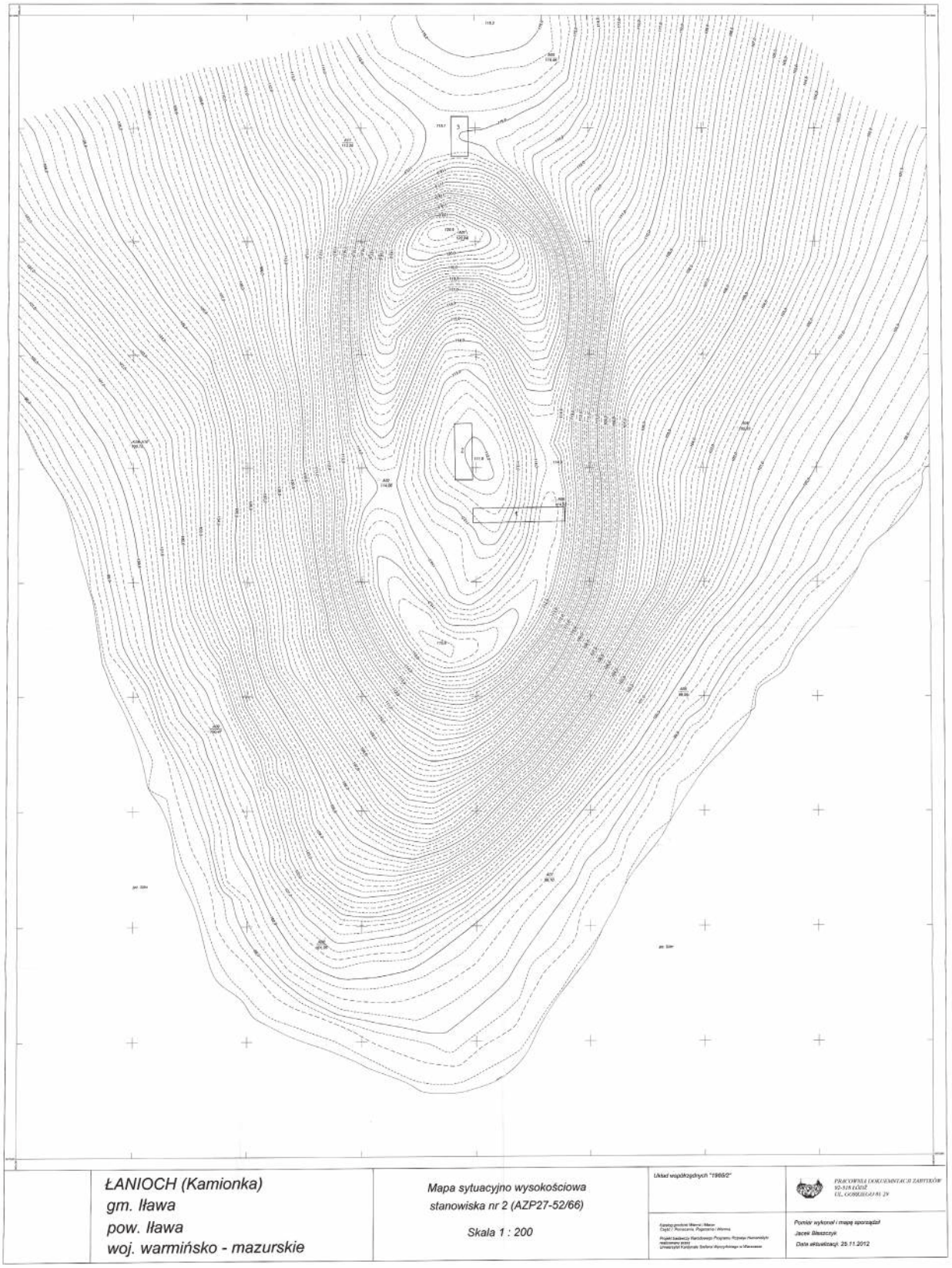
Ryc. 2. Położenie grodziska w Kamionce na mapie niemieckiej wydanej w 1912 roku (oryginalna skala 1:25000)
Fig. 2. The location of the stronghold at Kamionka on a German map issued in 1912 (original scale 1:25000)

w Prussia Museum w Królewcu[7]. Na północ od grodziska odkryto jakoby ślady osady podgrodowej.

W okresie powojennym badania powierzchniowe przeprowadzono w 1991 roku, znajdując fragmenty ceramiki datowane jakoby na okres wpływów rzymskich[8], a następnie badania sondażowe przeprowadził tu w 1997 roku Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Otworzono trzy niewielkie wykopy sondażowe, jeden o wymiarach 2 x 5 m w partii przywałowej w północnej części majdanu i dwa w centralnej części majdanu o wymiarach 1 x 1 m oraz dokonano wierceń geomorfologicznych[9]. Jak podano w publikacji wyników tych badań: „rozpoznano wykopaliskowo tylko niewielki fragment stratygrafii grodziska, uzupełniając badania sondażowe odwiertami archeologicznymi. Uzyskano w ten sposób wgląd w nawarstwienia kulturowe wałów i majdanu oraz uchwycono po zachodniej stronie majdanu przypuszczalne miejsce, gdzie znajdowała się brama wjazdowa. W miejscu założenia wykopu natrafiono na warstwy destrukcyjne wału oraz fragment zasypiska prawdopodobnie obiektu mieszkalnego. Analiza tych nawarstwień wskazywała na gwałtowne zniszczenie grodu zapewne w toku walk, gdyż w obrębie rumowiska kamiennego wału, zawierającego dużą ilość spalenizny i zdeformowanej pod wpływem temperatury ceramiki naczyniowej, natrafiono również na fragmenty kości ludzkich. W tej samej warstwie odkryto żelazny grot strzały z tulejką i zadziorami (duża ilość militariów – m.in. 35 grocików strzał – pochodzi z badań XIX-wiecznych). Analiza stratygrafii i odkrytych w wykopie ułamków naczyń dowodzi, że mamy do czynienia z jednofazowym założeniem obronnym. Najprawdopodobniej zabudowa mieszkalna usytuowana była tylko w części N na styku wału z majdanem. Od strony W znajdowała się brama wjazdowa. Na podstawie wyników analizy ceramiki naczyniowej czas funkcjonowania grodu przypadałby na koniec XI i początek XII w. (faza IIIc/IVa-IVa dla garncarstwa Ziemi Chełmińskiej)" [10].

Celem badań przeprowadzonych w 2012 roku w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur* było dokona-

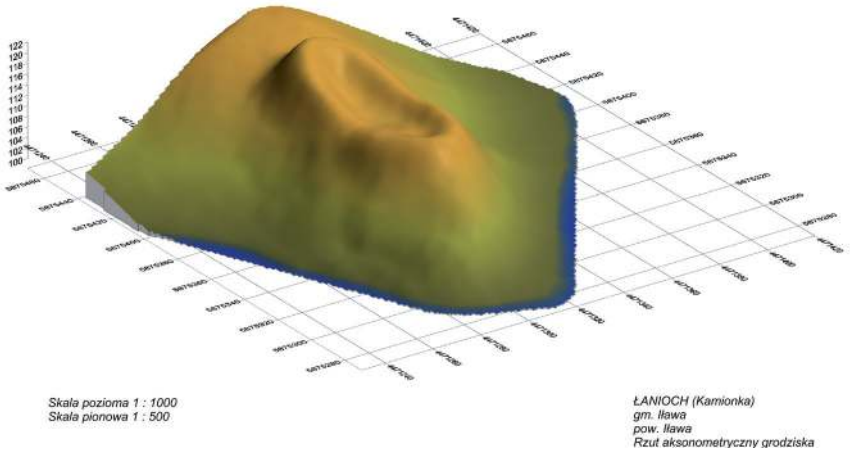
[7] Łasiński 2010: 54.
[8] Mackiewicz i Skrobot 1991.
[9] Chudziak 1997a; Chudziak i Bojarski 1997. W czasie inspekcji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w 1997 roku, a następnie w latach 2000, 2009 i 2010 stwierdzono niezasypanie dwóch mniejszych wykopów w partii centralnej majdanu; Łasiński 2010: 55. Wykopy te pozostały niezasypane aż do 2012 roku, kiedy to stwierdzono, że w wyniku erozji ich ścian bocznych lub dodatkowego rozkopania ich przez detektorystów, przerodziły się w duże nieregularne jamy.
[10] Bojarski 1998: 202 oraz ryc. 5-6.



Ryc. 3. Kamionka, st. 9. Plan sytuacyjno-wysokościowy grodziska (J. Błaszczyk) z zaznaczonymi wykopami z roku 2012.
Fig. 3. Kamionka, site 3. Contour-line map of the stronghold (J. Błaszczyk) with trenches excavated in 2012 marked.

Ryc. 4. Kamionka, st. 9. Model ukształtowania powierzchni grodziska (oprac. J. Błaszczyk 2012)

Fig. 4. Kamionka, site 9. 3D model of the stronghold (elaborated by J. Błaszczyk 2012)





Ryc. 5. Kamionka, st. 9. Widok na grodzisko od strony wschodniej (fot. Ł. Łasiński 2010)

Fig. 5. Kamionka, site 9. The view on the stronghold from the east (photo Ł. Łasiński 2010)

Ryc. 6. Kamionka, st. 9. Widok na wały i wnętrze grodziska o d strony północnej (fot. Ł. Łasiński 2009)

Fig. 6. Kamionka, site 9. The view on the rampart and interior of the stronghold from the north (photo Ł. Łasiński 2009)





Ryc. 7. Kamionka, st. 9. Widok od północy na wnętrze grodziska z wykopami badawczymi z 2012 roku (przekop przez wał i strefę przywałową – wykop 1 i wykop na majdanie – wykop 2) (fot. Z. Kobyliński)

Fig. 7. Kamionka, site 9. The view from the north on the interior of the stronghold with archaeological trenches excavated in 2012 (the crosscut through the rampart and area next to the rampart – trench 1, and the trench in the central part of the interior - trench 2) (photo Z. Kobyliński)

Ryc. 8. Kamionka, st. 9. Najniższe warstwy nasypu wału, pochodzące z wczesnej epoki żelaza (fot. D. Wach)

Fig. 8. Kamionka, site 9. The lowest layers of the rampart's embankment, deposited in the Early Iron Age (photo D. Wach)



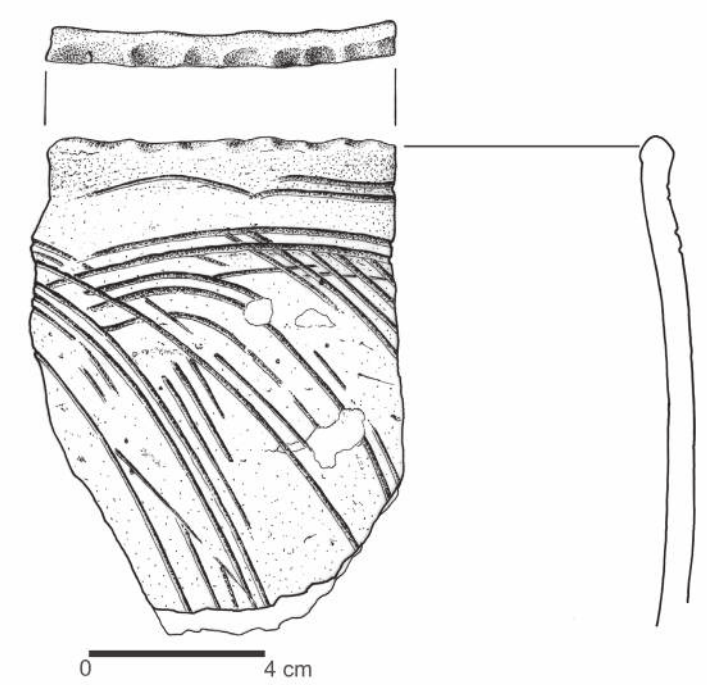


Ryc. 9. Kamionka, st. 9. Fragmenty naczynia kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w najniższej partii nawarstwień wału (fot. D. Wach)

Fig. 9. Kamionka, site 9. Fragments of a vessel of West Balt Kurgan Culture found in the lowest layers of the rampart

nie weryfikacji tych ustaleń. W związku z tym w trakcie prac wykopaliskowych[11] otworzono trzy wykopy (oznaczone cyframi 1-3) o łącznej powierzchni 91 m².

Wykop 1 usytuowano w południowo-wschodniej części grodziska (ryc. 7). Miał on 16 m długości i 2,5 m szerokości. Dłuższą osią zorientowany był po linii wschód-zachód. Przecinał wewnętrzną część i szczyt wału grodziska w jego południowo-wschodniej części. Zamiarem badawczym było rozpoznanie nawarstwień i śladów ewentualnych konstrukcji wału wraz z częścią wewnętrznego obszaru bezpośrednio do wału przylegającego. Miąższość nawarstwień wału (od poziomu posadowienia) sięgała 2,2 m przy ogólnej miąższości znalezionych nawarstwień dochodzącej 2,9-3,1 m. W obrębie wykopu, w dolnych partiach szczytowej oraz wewnętrznej (od strony majdanu) części wału, stwierdzono istnienie nawarstwień (ryc. 8), które dzięki znalezionej tam ceramice należy wiązać z kulturą kurhanów zachodniobałtyjskich z wczesnej epoki żelaza (ryc. 9-10). Zapewne z tą samą epoką należy też wiązać kilka dużych jam, z których jama 161 (wykraczająca poza północną krawędź wykopu) miała co najmniej 4 m długości przy zachowanej w obrębie wykopu szerokości 1,2 m. Jej dno, ze śladami warstwy zawierającej drobiny węgli drzewnych, znajdowało się na głębokości 3,1 m od powierzchni gruntu. Jama ta przecinała jamę 142, o szerokości w obrębie wykopu 1,5 m i długości co najmniej 2,8 m. Obydwa te obiekty odkryto na wewnętrznym stoku wału przy profilu północnym. Do tej samej, starożytnej fazy należy zaliczyć także najniższe partie zagłębienia przywałowego, mającego około 2,8 m szerokości przy profilu południowym (ryc. 11).



Ryc. 10. Kamionka, st. 9. Fragment naczynia z wczesnej epoki żelaza (rys. D. Wach)
Fig. 10. Kamionka, site 9. Fragment of a vessel of Early Iron Age (drawing by D. Wach)

Na tymże wewnętrznym, zachodnim stoku piaszczystego wału znaleziono pozostałości dwóch poziomów ze śladami spalonych i rozsypanych konstrukcji drewnianych, które wiązać należy już okresem wczesnego średniowiecza. W dolnej partii stoku odkryto przepaloną ziemię i skupisko spalonych fragmentów drewna 153 zajmujące obszar około 1 m². Ograniczone było ono od wschodu nieregularnym, podłużnym skupiskiem kamieni 154 (być może rozsypanym murkiem oporowym) zajmującym całą szerokość wykopu (2 m) pasem o szerokości dochodzącej do 0,5 m. Pas ten miał przebieg w przybliżeniu równoległy do przebiegu linii wału. Wspomniane ślady destrukcji mogą wiązać się z pierwszą konstrukcją wału (ryc. 12). Znalezione wyżej i bliżej środka wału ślady rozsypanych bierwion 35, 42, 49, 72 – przesypanych i częściowo rozdzielonych warstwami jasnego piasku – będących prawdopodobnie pozostałościami przewróconych spalonych płotów lub ścian kolejnej fazy istnienia grodu, świadczą o podwyższeniu lub przebudowie wału oraz o jego późniejszym, częściowym zniszczeniu (ryc. 13). Pierwsze od góry ślady spalonych bierwion 35 znajdowały się w górnej części zachodniego stoku i tworzyły ukośny w stosunku do osi wzdłużnej wału zarys, zajmujący całą szerokość wykopu (2 m), o bokach 1,4 i 2,1 m oraz szerokości śladów 0,2-0,3 m. Spalone bierwiona 42 i 49, znajdujące się częściowo pod i poniżej na stoku, zajmowały jego powierzchnię (na całej szerokości wykopu) na długości 2,8 m i składały się z poprzecznych i równoległych do linii wału odcinków spalonego drewna i jego śladów o długości dochodzącej do 1,9 m. Pozostałe ślady drewna to przede wszystkim krótsze odcinki o różnorodnej, przypadkowej orientacji związane zapewne z ich przemieszczeniem w czasie procesu destrukcji. Pozostałości bierwiona 72 o długości 1 m i szerokości 0,3 m ograniczały od zachodu całość śladów spalonych konstrukcji (ryc. 14).

[11] Badania archeologiczne grodziska w Kamionce prowadzone były na podstawie zezwolenia WKZ nr 260/2012, w terminie od 03.07. do 10.08.2012 roku. W badania zaangażowani byli pracownicy Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pracami kierował prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński przy pomocy Dariusza Wacha i mgr Magdaleny Rutyny. Plan warstwicowy stanowiska wykonał mgr Jacek Błaszczyk. Badania geologiczne stanowiska przeprowadził prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk (zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie), analizę zwierzęcych szczątków kostnych – dr Anna Grężak (zob. Aneks 1), a kości ludzkich – mgr Elżbieta Jaskulska (zob. Aneks 2). Analizę szczątków botanicznych przeprowadziła dr Katarzyna Pińska (opracowanie w przygotowaniu do druku), petrograficzną analizę próbek ceramiki – dr Maciej Bojanowski (Bojanowski, Kobylińska i Kobyliński 2013, w niniejszym tomie), a analizę zawartości kwasów tłuszczowych w wybranych naczyniach ceramicznych – dr hab. inż. Joanna Kałużna-Czaplińska (Kałużna-Czaplińska, Kobylińska i Kobyliński 2013, w niniejszym tomie).



Ryc. 11. Kamionka, st. 9. Najniższa partia zagłębienia przywałowego w południowej ścianie przekopu przez wał (fot. D. Wach)

Fig. 11. Kamionka, site 9. The lowest part of the area neighbouring the inner slope of the rampart in the southern wall of the crosscut through the rampart (photo D. Wach)

Ryc. 12. Kamionka, st. 9. Pozostałości najstarszej konstrukcji obronnej grodziska (fot. D. Wach)

Fig. 12. Kamionka, site 9. The remains of the oldest defense construction of the stronghold (photo D. Wach)





Ryc. 13. Kamionka, st. 9. Pozostałości spalonej konstrukcji obronnej młodszej fazy wału wczesnośredniowiecznego (fot. D. Wach)

Fig. 13. Kamionka, site 9. The remains of the burnt defense construction of the younger phase of the Early Medieval rampart (photo D. Wach)

Wspomniane zniszczone konstrukcje przykryte były grubymi na około 0,5-1,4 m warstwami zsuwowymi ze zniszczonego wału. Z poziomu ich stropu, w skrajnej, dolnej partii stoku odsłonięto ślady kilku poziomów bruków kamiennych (ryc. 15). I tak (patrząc od dołu): w dolnej, zachodniej części stoku wewnętrznego (równoległe do jego linii) odkryto pas (luźny bruk) kamieni 151 (szerokości do 1 m) oraz, nieco wyżej pas kamieni 143 o szerokości 1 m. Powyżej, w tym samym pasie przestrzeni znajdowały się kolejne, brukopodobne poziomy kamieni 131 i 119 – pasy luźno rozrzuconych kamieni o szerokości do 1,4 m, mające podobny charakter i kierunek (poprzeczny, lekko skośny w stosunku do wykopu). Od góry wieńczył je kolejny podłużny bruk kamienny 97 (skupisko do 2,4 m szerokości widocznie głównie przy ścianie południowej wykopu), który przykryty był grubą warstwą zsuwową ze stoku wału. Na stropie wspomnianej warstwy leżał jeszcze jeden, najwyższy, luźny bruk 79 o szerokości 1,2-1,6 m oraz (w stronę wnętrza wału) równoległy do niego, węższy i bardziej zwarty, dwupoziomowy bruk 58 o szerokości 0,2-0,5 m i długości co najmniej 1,9 m, który mógł pełnić rolę murku oporowego.

Pozycje większości z tych skupisk kamieni współgrały z linią przebiegu wału i prawdopodobnie wyznaczały pas ewentualnego wewnętrznego umocnienia przestrzeni dookoła wału (być może czegoś w rodzaju dookolnej ulicy). Znaleziony tam materiał ceramiczny wskazuje na wczesnośredniowieczne pochodzenie tych struktur. W trakcie eksploracji w dolnym, piaszczystym wypełnisku zagłębienia przywałowego odkryto m.in. srebrny paciorek z guzami (ryc. 16), reprezentujący typ, którego okres występowania obejmuje czas od X aż nawet po XIV wiek, ale najliczniejsze okazy pochodzą z XI i początku XII wieku[12].

Wykop 2 wytyczono na majdanie grodziska, 5 m na północ od wykopu 1 (ryc. 17). Obejmował on swym zasięgiem 10 m długości i 3 m szerokości (dłuższe boki biegły wzdłuż osi północ-południe). Badania na tym wykopie miały charakter ratowniczy (odkryto pozostałości po trzech wkopach stanowiących pozostałości po niezasypanych wykopach archeologicznych z 1997 roku, zapewne dodatkowo rozkopanych przez detektorystów). W obrębie wykopu stwierdzono obecność warstw archeologicznych o miąższości dochodzącej do 1,1 m. Pod warstwą humusu leśnego na całej powierzchni wykopu znajdowały się dosyć jednorodne warstwy piaszczyste, położone horyzontalnie względem poziomu gruntu i względem siebie. W objętości jednej z nich (na głębokości około 0,5 m poniżej poziomu grun-



Ryc. 14. Kamionka, st. 9. Pozostałości spalonej konstrukcji obronnej starszej fazy wału wczesnośredniowiecznego (fot. D. Wach)

Fig. 14. Kamionka, site 9. The remains of the burnt defense construction of the older phase of the Early Medieval rampart (photo D. Wach)



Ryc. 15. Kamionka, st. 9. Południowa ściana wykopu 1 z widocznymi kilkoma poziomami bruków w zagłębieniu przywałowym (fot. D. Wach)

Fig. 15. Kamionka, site 9. The southern side of the trench 1 with several levels of stone pavements at the foot of the inner slope of the rampart (photo D. Wach)

[12] Kóčka-Krenz 1993, s. 96, 245-249, mapa 41, 2007, s. 31.



Ryc. 16. Kamionka, st. 9. Srebrny paciorek z guzami znaleziony w zagłębieniu przywałowym (fot. M. Osiadacz)

Fig. 16. Kamionka, site 9. Silver knobbed bead found at the foot of the inner slope of the rampart (photo M. Osiadacz)

tu) widoczne były obszary z węglami 53, które później okazały się być śladami (widoczne wystarczająco wyraźnie jedynie w ścianach wykopu) spalonych, cienkich (średnicy około 8 cm) połówek bierwion, leżących blisko (w odstępie 5-10 cm) siebie i sprawiających wrażenie pozostałości drewnianego moszczenia lub ewentualnej podłogi domostwa. Ślady te występowały w północnej części wykopu na odcinku 3 m w ścianie wschodniej i 4 m w ścianie zachodniej. Widoczne były także od strony północnej, co sugeruje przebieg wspomnianych bierwion po linii południowy-zachód – północny-wschód, a co za tym idzie ewentualny przebieg ścian domostwa. W dolnej partii znalezionych w wykopie nawarstwień, w południowo-zachodniej części wykopu, znajdowały się skupiska kamieni 69 (nieregularny pas o szerokości 0,5-0,6 m i obserwowalnej długości 2,3 m) oraz 70 (szerokość skupiska 0,6 m, obserwowalna długość 1,1 m). W centralnej i wschodniej części wykopu, ponad dolnymi wypełniskami dużego, nieregularnego zagłębienia 52, o widocznej szerokości dochodzącej do 2 m, długości do 6,5 m i głębokości do 0,5 m, znaleziono liczne kamienie częściowo zniszczonego bruku 82. Zabytki znalezione w obrębie wykopu 2 (liczne fragmenty ceramiki) reprezentowały przede wszystkim epokę wczesnego średniowiecza.

Wykop 3 (o wymiarach 7 m długości i 3 m szerokości, dłuższą osią zorientowany w kierunku północ-południe) założono 47 m na północ od północnej krawędzi wykopu 2, po zewnętrznej, północno-wschodniej stronie wału, bezpośrednio u jego podnóża. Celem badawczym było stwierdzenie bądź wykluczenie istnienia fosy zewnętrznej oddzielającej grodzisko od rozszerzającego się w tym miejscu wzgórza, na którym się ono znajduje. U samego podnóża wału, pod warstwami ziemi wysyconymi drobinami spalonego drewna, na głębokości około 0,6-1,0 m, znaleziono dobrze zachowane pozostałości muru kamiennego 25 i zsunięte kamienie 38, zbudowanego bez użycia zaprawy, którego linia przebiegu (w obrębie wykopu) odpowiadała linii przebiegu podnóża wału (ryc. 18). Mur ten znajdował się w południowej części wykopu i biegł przez całą jego szerokość (3m). Miał około 0,5-0,6 m szerokości i do 0,7 m wysokości (od strony wschodniej). Poniżej stwierdzono obecność śladów (niemal w tym samym miejscu) kilku kolejnych, coraz starszych, podobnych murków. Z małym przesunięciem na północ, poniżej muru 25, znajdował się kolejny pas kamieni 67 (szerokości do 0,9 m i wysokości do około 0,3 m). Pod i nieco na południe od nich, znajdowało się skupisko kamieni 99 (szerokości do 0,5 m i wysokości około 0,2 m). Ostatni poziom kamieni 115, widoczny tylko przy zachodniej ścianie wykopu, był nieregularnym pasem o szerokości do 0,6 m, który spoczywał w piaszczystej warstwie tuż nad piaszczystym calcem. Obecność wszystkich wymienionych poziomów kamieni, występujących właściwie niemal dokładnie w tym samym miej-



Ryc. 17. Kamionka, st. 9. Widok od południa na początek eksploracji wykopu 2 z obszarami zniszczonymi w obrębie wykopu (fot. Z. Kobyliński)

Fig. 17. Kamionka, site 9. The view from the south on the beginning of exploration of the trench 2 with the areas damaged by metal detectorists (photo Z. Kobyliński)

Ryc. 18. Kamionka, st. 9. Wykop 3 w fosie grodziska – murek kamienny (fot. D. Wach)

Fig. 18. Kamionka, site 9. Trench 3 in the moat – stone wall (photo D. Wach)





Ryc. 19. Kamionka, st. 9. Wykop 3: sekwencja kilku faz murków oporowych na zewnętrznym stoku wału grodziska (fot. D. Wach)

Fig. 19. Kamionka, site 9. Trench 3: the sequence of several phases of retaining walls on the outer slope of the stronghold's rampart (photo D. Wach)

Ryc.20. Kamionka, st. 9. Wykop 3: przekrój przez fosę grodziska (fot. D. Wach)

Fig. 20. Kamionka, site 9. Trench 3: the intersection through the stronghold's moat (photo D. Wach)

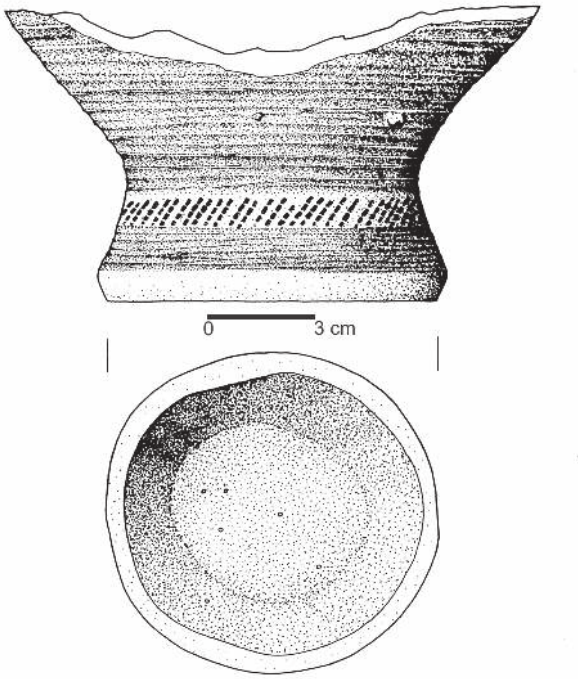


scu, a jedynie na różnej głębokości, sugerowałaby istnienie kilku faz tej konstrukcji oraz tradycji jej odtwarzania bądź naprawiania (ryc. 19). Kilkufazowość nawarstwień tej części grodziska potwierdzałaby też obecność dużej jamy 61 (jej domniemana średnica wynosiła co najmniej 2,6 m a głębokość 1,5 m) znajdującej się w zachodniej części wykopu, która stratygraficznie rozdzielała nawarstwienia fosy. Sama fosa w badanej części miała od strony zewnętrznej niezbyt stromy przebieg ścian, opadających jednak aż na głębokość 3 m (licząc od obecnego poziomu gruntu). Dno fosy w jej zbadanej części było płaskie (ryc. 20). Zarówno w górnym wypełnisku jamy 61, jak i w warstwie 93 z niższych poziomów wypełniska fosy znaleziono ceramikę średniowieczną, chociaż w wyższej warstwie 28, na której stał masywny mur 25, znaleziono fragmenty ceramiki starożytnej zalegające tu z pewnością na złożu wtórnym.

W trakcie eksploracji stanowiska w Kamionce w 2012 roku odkryto ponad 1200 fragmentów ceramiki, 5 grocików, 10 fragmentów przedmiotów z żelaza, 3 przęśliki, 2 paciorki, fragment szkła oraz fragment osełki, a także 230 szczątków kostnych[13].

Wyniki przeprowadzonych badań jednoznacznie wskazują, że co najmniej dwukrotnie, w dwóch różnych epokach, grodzisko było miejscem intensywnej aktywności, czego ślady znaleziono zarówno w obrębie wału, majdanu, a szczególnie fosy, gdzie wyróżnić można nawet trzy fazy użytkowania tego miejsca.

Pewne zjawiska stwierdzone w czasie dotychczasowych badań grodziska w Kamionce mogą sugerować jego związek w fazie wczesnośredniowiecznej z osadnictwem słowiańskim. Są to mianowicie takie cechy jak obecność ceramiki naczyniowej znajdującej analogie na Ziemi Chełmińskiej, obecność paciorka z guzami, mającego liczne analogie na terenach słowiańskich, ale nie na terenach pruskich, potwierdzony licznymi znaleziskami i stopniem komplikacji stratygrafii stały charakter zamieszkiwania grodu[14], w odróżnieniu od badanych również wykopaliskowo w 2012 roku grodzisk położonych w rejonie północnego Jezioraka[15]. Jacek Bojarski przedstawił wręcz pogląd, że gród w Kamionce powstał w XI wieku, w czasach tworzenia szlaku komunikacyjnego do Prus, jako gród strażniczy strzegący interesów księcia polskiego, a jego zniszczenie miałoby zdaniem tego autora wiązać się z nasileniem konfliktów granicznych



Ryc. 21. Kamionka, st. 9. Fragment naczynia na pustej nóżce (rys. A. Kucharska)

Fig. 21. Kamionka, site 9. Fragment of a vessel on an empty pedicle (drawing by A. Kucharska)

z Prusami na początku XII wieku[16]. Chociaż teoretycznie nie można odrzucić takiej hipotezy, zarówno analiza dokumentów historycznych, jak i wyniki wykopalisk przeprowadzonych w 2012 roku sugerują, że rzeczywistość musiała być jednak znacznie bardziej skomplikowana.

Seweryn Szczepański, analizując szczegółowo XIII-wieczne dokumenty z czasów istnienia państwa zakonnego, stwierdził, że rejon dzisiejszej wsi Kamionka, na południe od której znajduje się grodzisko nad jeziorem Silm, może być utożsamiany z wymienianą w tych źródłach osadą *Protest*, ważną z tego powodu, że leżała na granicy między pruskimi ziemiami *Prezla* i *Rudencz*, która później stała się granicą między dobrami zakonnymi a biskupimi. Graniczny charakter terenu położonego na północ od jeziora Silm w czasach plemiennych potwierdzać ma także odkrycie na zachód od grodziska, pomiędzy jeziorami Silm i Jeziorak, zachowanego fragmentu wału podłużnego[17]. Byłaby to zatem granica pomiędzy plemiennymi terytoriami pruskimi, a nie między osadnictwem słowiańskim a pruskim.

Przebieg pogranicza słowiańsko-pruskiego we wczesnym średniowieczu jest przedmiotem niezakończonej nadal dyskusji. Jan Powierski uważał, że właśnie jezioro Jeziorak i otaczające je od zachodu puszcze mogły sta-

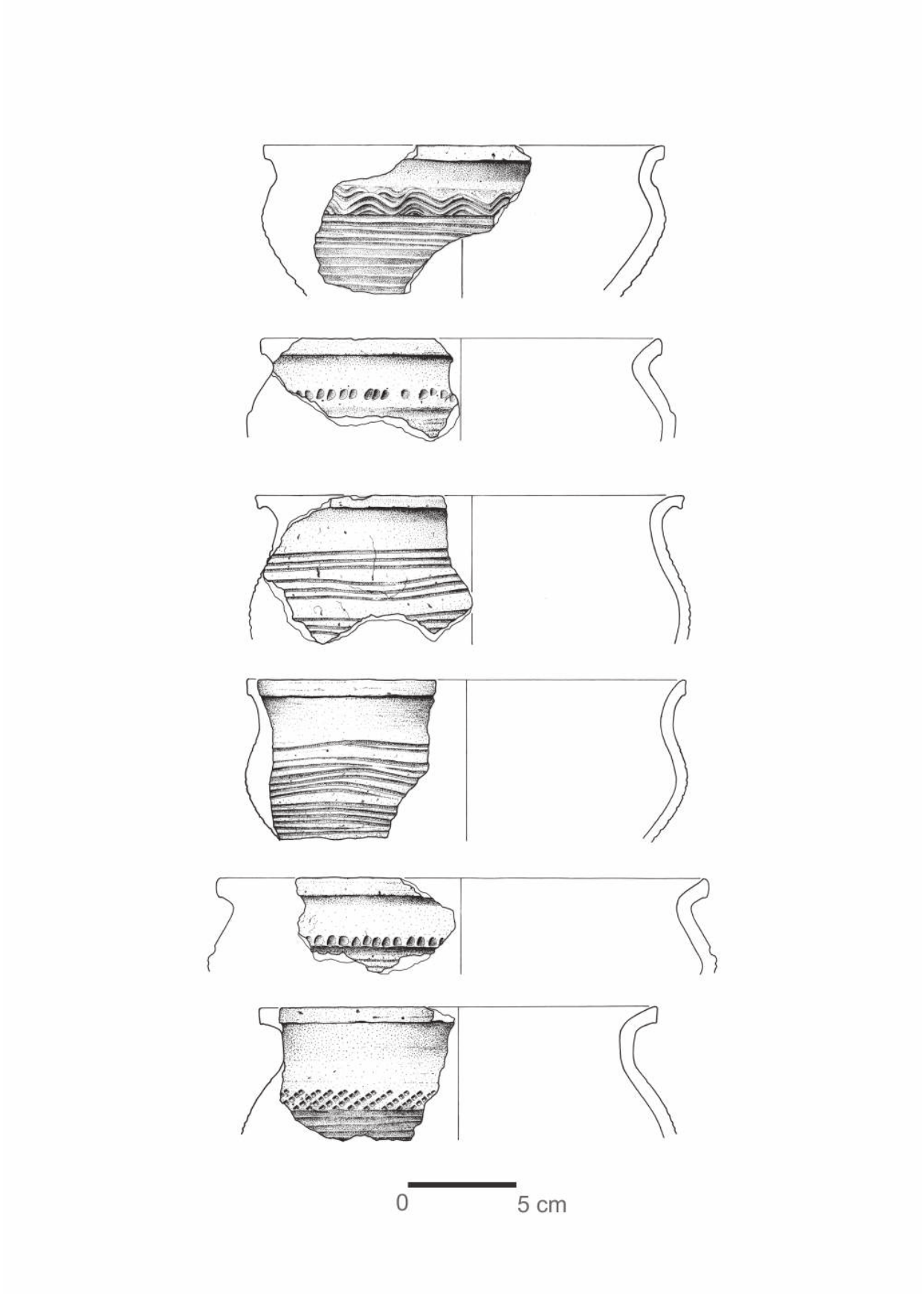
[13] Patrz Aneksy 1 i 2.

[14] Stały charakter wykorzystywania grodu sugerują też wstępne wyniki badań archeobotanicznych próbek ziemi pobranych z wczesnośredniowiecznych warstw wypełniających zagłębienie przywałowe. Autorki badań – K. Pińska i M. Badura – ustaliły, że na stanowisku wykorzystywano rośliny uprawne, głównie zboże (dominujące proso, a ponadto pszenicę, żyto i jęczmień) oraz len i groch. Ziarniaki zbóż były prawie zupełnie pozbawione plew, co wskazuje, że mamy do czynienia z oczyszczonym ziarnem, zapewne przygotowanym do konsumpcji. Oprócz szczątków roślin uprawnych, w materiale wystąpiły pozostałości chwastów towarzyszących uprawom oraz osiedlom ludzkim.

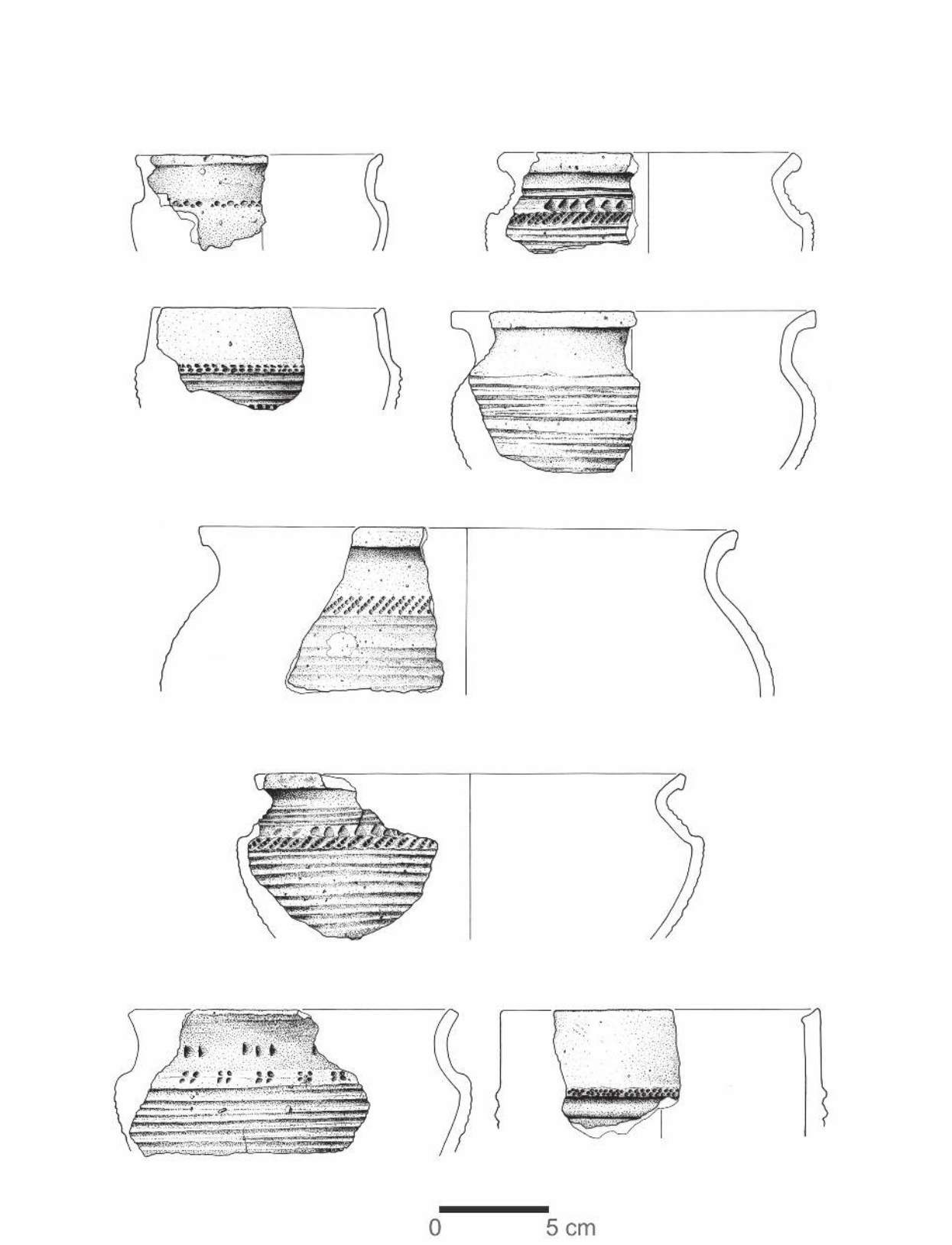
[15] Kobyliński *et al.* 2013, w niniejszym tomie.

[16] Bojarski 1998: 202-203; szerzej na temat tego szlaku i planowej budowy grodów strażniczych wzdłuż niego pisze Chudziak 1997b.

[17] Szczepański 2009, 2011.



Ryc. 22. Kamionka, st. 9. Wybór ceramiki wczesnośredniowiecznej (rys. D. Wach)
Fig. 22. Kamionka, site 9. Examples of Early Medieval pottery (drawing by D. Wach)



Ryc. 23. Kamionka, st. 9. Wybór ceramiki wczesnośredniowiecznej (rys. D. Wach)
Fig. 23. Kamionka, site 9. Examples of Early Medieval pottery (drawing by D. Wach)

nowić we wczesnym średniowieczu rejon graniczny. Na południe i zachód od jeziora Jeziorak znajdują się grodziska, które interpretowane są jako najdalej w kierunku osadnictwa pruskiego wysunięta linia umocnionych punktów słowiańskich. Do tej grupy zaliczane bywa właśnie grodzisko w Kamionce[18]. Taki przebieg granicy podyktowany miał być rozmieszczeniem nieurodzajnych gleb. Jednakże według Henryka Łowmiańskiego[19] południowa granica plemienia Pomezanów przebiegała znacznie bardziej na południe, wzdłuż Osy. Należałoby wówczas przyjąć, że nie istniała granica etniczna przebiegająca w poprzek jeziora Jeziorak, a grody położone na południe od tego jeziora, w tym właśnie gród w Kamionce nad jeziorem Silm, miały również charakter pruski, a nie słowiański. W odniesieniu do sąsiedniej, nawet bardziej na południe położonej Ziemi Lubawskiej, wyrażono ostatnio pogląd, że w początkach XIII wieku bez wątpliwości pozostawała w rękach Prusów[20]. Jednakże pozostaje pytanie czy taki charakter etniczny tereny te miały również w okresie wcześniejszym. Zdaniem Łucji Okulicz-Kozaryn zasiedlenie przez grupy słowiańskie terenów pogranicznych prusko-słowiańskich w dorzeczu środkowej Drwęcy następować zaczęło po klęsce buntu Miecława w 1047 roku i przejęciu zwierzchnictwa nad Mazowszem przez polskiego księcia, co sprawiło, że część ludności mazowieckiej weszła w głąb puszcz granicznych z Prusami[21]. Hipoteza o pierwotnie słowiańskim charakterze grodu w Kamionce i jego przejęciu i zniszczeniu przez Prusów nie może być zatem także wykluczona, zwłaszcza w kontekście znalezisk kości ludzkich na terenie grodziska, sugerujących przejęcie grodu w wyniku wydarzeń wojennych. Nie można jednak także wykluczyć hipotezy odwrotnej.

Kwestią dyskusyjną jest również przypisywanie roli jednoznacznie etnicznego wyznacznika ceramice o cechach słowiańskich, a więc nawiązującej do ceramiki z Ziemi Chełmińskiej czy Pomorza Gdańskiego. Sławomir Wadyl stwierdził niedawno, że w zasadzie nieznana jest z terytorium pruskiego z czasów wczesnego średniowiecza, poza jego starszymi fazami związanymi z tzw. grupą olsztyńską, ceramika inna niż „słowiańska", co wskazuje na to, że w pewnym okresie doszło na terytorium pruskim do przejęcia i adaptacji tej ceramiki[22]. Obecność form naczyń analogicznych do tych, które znane są z terytoriów słowiańskich w nawarstwieniach grodziska w Kamionce nie musi wcale oznaczać, że był to gród zbudowany „na rozkaz polskiego księcia". W Kamionce znalezione zostały przy tym pewne specyficzne formy naczyń, a mianowicie naczynia na pustej nóżce (ryc. 21), które z kolei często uważane są za związane z osadnictwem pruskim[23], a ich genezy doszukuje się nawet w formach charakterystycznych dla grupy olsztyńskiej[24]. Obecność tych naczyń także jednak nie może przesądzać z kolei o pruskim etnicznym charakterze grodu, ponieważ formy pucharków ceramicznych na pustej nóżce występują we wczesnym średniowieczu również np. na terenie Wielkopolski (np. w Spławiu[25]), na Ziemi Chełmińskiej i Kujawach[26].

Podsumowując, można stwierdzić, że wyniki badań wykopaliskowych na terenie grodziska w Kamionce nakazują zmienić w istotny sposób dotychczasowe poglądy na temat tego obiektu. Przede wszystkim udało się ustalić, że obronność tego miejsca wykorzystywana była w dwóch głównych okresach chronologicznych – we wczesnej epoce żelaza, a następnie w okresie wczesnego średniowiecza. Ponadto stwierdzono, że w czasach wczesnego średniowiecza kilkukrotnie dokonywano napraw zniszczonej, zapewne spalonej, drewnianej konstrukcji wału oraz kamiennego muru oporowego od strony fosy. Stwierdzenie to, jak również obecność fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej, którą wstępnie datować można na okres od X po pierwszą połowę XIII wieku (ryc. 22-23), a także sporadycznie występujących fragmentów naczyń późniejszych, pozwala domyślać się zmiennych losów tego obiektu, który mógł kilkakrotnie przechodzić z rąk do rąk zarówno jeszcze przed okresem kolonizacji krzyżackiej, jak i w czasie powstawania państwa zakonnego.

[18] Powierski 1968: 42.
[19] Łowmiański 1985; zob. także Okulicz-Kozaryn 1997: ryc. 144 oraz Biskup i Labuda 1986: ryc. 4.
[20] Białuński 2009: 293.
[21] Okulicz-Kozaryn 1997: 235-236.
[22] Wadyl 2012: zwł. 264-265; zob. też Wróblewski i Nowakiewicz 2003: 172-173.
[23] Np. Łęga 1930: 90.
[24] Zob. np. Nowakowski 1989.
[25] Brzostowicz 1993: ryc. 6-7.
[26] Zestawienie znalezisk podaje Dąbrowski 1999.

Wykaz literatury cytowanej

Amter Dt Eylau, Gilgenburg, Marienwerder, Osterode, Riesenburg und Schönberg 1705 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XI HA, Grenzkarte der Amter Dt Eylau, Gilgenburg, Marienwerder, Osterode, Riesenburg und Schoenberg von S. Suchodoletz, um 1705, Ca 1: 50 000 A 10.130.

Białuński, G.
2009. O zasiedleniu ziemi lubawskiej w okresie przedkrzyżackim w świetle źródeł pisanych i toponomastycznych. *Prutenia* 4: 289-320.

Biskup, M. i G. Labuda
1986. *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*. Gdańsk.

Bojanowski, M., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, w niniejszym tomie.
Bojarski, J.
1998. Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995-1997, [w:] M. Dworaczyk *et al.* (red.), *XII Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 23.-24. października 1997 r.: materiały*, 199-210. Acta Archaeologica Pomoranica 1.
Brzostowicz, M.
1993. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Spławiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991-1992. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 2: 115-132.
Chudziak, W.
1997a. *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na grodzisku nad jeziorem Silm*. Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu, teczka: Silm.
1997b. Wczesnośredniowieczny szlak komunikacyjny z Kujaw do Prus – studium archeologiczne, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek)*, 9-31. Adalbertus – Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, tom 2. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
Chudziak, W. i J. Bojarski
1997. *Opracowanie wyników badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Łaniochu, gm. Iława, woj. olsztyńskie (stanowisko 9).* Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
Dąbrowski, J.
1999. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z terenu Polski, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*, 227-254. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
Heym, W.
1933. Siedlungsgrabungen im Kreise Rosenberg. *Heimatkalender des Kreis Rosenberg 1933*, 51-60. Marienwerder.
Hoffmann, M.J.
1999. Najdawniejsze dzieje Iławy i okolic, [w:] *Iława*, 9-21. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
Kałużna-Czaplińska, J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, w niniejszym tomie.
Kobyliński, Z., D. Wach, M. Rutyna, J. Wysocki i B. Klęczar
2013. Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim w świetle badań w roku 2012, w niniejszym tomie.
Kóčka-Krenz, H.
1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
2007. Wczesnośredniowieczna biżuteria metalowa ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, [w:] W. Brzeziński (red.), *Skarby wieków średnich*, 20-51. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
Lissauer, A.
1876. Drei Burgwälle bei Dt. Eylau. *Schriften der Naturforschenden Gesselschaft in Danzig* 4 (1), 1-6. Danzig.
Łapo, J.M.
2009. Wokół szwedzkiego szańca. Echa wojen szwedzkich w ludowych podaniach historycznych i mikrotoponimii na obszarze dawnych ziem pruskich. *Pruthenia* 4: 241-286.
Łasiński, Ł.
2010. *Grodziska wschodniej części Pojezierza Iławskiego. Analiza historyczno-przestrzenna, problemy ochrony i prezentacji.* Maszynopis pracy magisterskiej, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
Łęga, W.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
Łowmiański, H.
1985. Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej. *Lituano-Slavica Posnaniensia, Studia Historica* 1: 7-105.
Mackiewicz, A. i W. Skrobot
1991. *Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego: Łanioch / dawna Kamionka lub Silm, gm. Iława, st. 66*. Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura Elblągu, teczka: Silm.
Nitychoruk, J. i F. Welc
2013. Sytuacja geomorfologiczno-geologiczna wybranych grodzisk w okolicach jeziora Jeziorak, w niniejszym tomie.
Nowakowski, W.
1989. Studia nad ceramiką z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharów na pustych nóżkach. *Barbaricum* 1: 101-147.
Okulicz-Kozaryn, Ł.
1997. *Dzieje Prusów*. Wrocław: Fundacja Nauki Polskiej.
Powierski, J.
1968. *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
Szczepański, S.
2007. Ludowe postrzeganie pruskiej przeszłości na przykładzie podań z obszaru Pojezierza Iławskiego i dorzecza Drwęcy. *Studia Angerburgica* 14: 33-45.
2009. Granice pruskich ziem Prezla i Rudencz w świetle źródeł pisanych i archeologicznych. *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie* 1 (263): 89-96.
2011. Campus Schinewite a trwałość pruskiego pogranicza. Fragment z dziejów osadnictwa południowej Pomezanii. *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie* 3 (273): 527-547.
2013. „Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, w niniejszym tomie.
Töppen, M.
1876. Ueber einige Alterthümer aus der Zeit des Heidenthums in der Nachbarschaft von Marienwerder. *Altpreussische Monatschrifte* 13: 129-153.
Wadyl, S.
2012. Kilka uwag o ceramice wczesnośredniowiecznej w Prusach, [w:] M. Franz i Z. Pilarczyk (red.), *Barbarzyńcy u bram. Mare integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, 260-278. Toruń: Adam Marszałek.

Wróblewski, W. i T. Nowakiewicz
2003. Ceramika „pruska" i „słowiańska" we wczesnośredniowiecznej Galindii, [w:] M. Dulinicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, 165-181. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Zbigniew Kobyliński, Dariusz Wach and Magdalena Rutyna

The Early Iron Age and Early Medieval stronghold at Kamionka, site 9, Iława commune: preliminary research results of 2012 (with appendices by Anna Grężak and Elżbieta Jaskulska)

Summary

The Kamionka stronghold is located on a natural hill on a peninsula surrounded from the east, south, and the west with by the water of Lake Silm. The summit of this hill lies *ca* 25 m above the lake, and *ca* 12 m above the surrounding land. The strongholds interior is a 36 x 92 m, depression surrounded by a rampart which is between 3 and 6 meters high. The moat lies on the northern side of the stronghold. The stronghold has long been the focus of archaeological research. In the pre-war period Abraham Lissauer conducted excavations there before 1876, followed in 1908 by Paul Kumm. After the war the site was excavated by Archaeological Institute of the Mikołaj Kopernik University in Toruń in 1997. They concluded that the stronghold had been a single-phase defensive structure, dating to the end of the 11th and at the beginning of the 12th century. The aim of our campaign conducted within the framework of *The catalogue of strongholds of Warmia and Masuria* which is part of the National Program for Development of Humanities, conducted in 2012, was to verify this interpretation. In order to test these conclusions, three trenches amounting to 91 m^2 were opened. Trench 1 was situated in the south-eastern part of the stronghold, and crossed the site's interior as well as cut the south-eastern part of the rampart. At this point the thickness of layers connected with the rampart was 2.2 m above the level of its foundations, while the general thickness of strata in this trench reached 2.9-3.1 m.

Pottery from layers and features in the lower levels of the rampart, as well as in the internal depression at the rampart, can be assigned to the West Balt Kurgan Culture of the Early Iron Age. Two levels of traces of burnt and tumbled wooden constructions were found on the interior slope of the rampart, bordered with a stone retaining wall. This rampart phase probably dates to the Early Medieval Period.

In the upper central part of the rampart traces of scattered wood debris lying in secondary position in sandy sloping layers, are probably the remains of overturned and burnt fences or walls dating to a latter phase of the stronghold's occupation. They provide evidence both for reinforcing or reconstructing the rampart after its completion as well as its at least partial destruction. The wooden remains of the wall construction were covered by a 0.5 to 1.4 m thick sloping layer of eroded earthen rampart fill. Remains of several levels of cobblestone pavements were found in the inner foot of the rampart, which probably were either the remains of an inner reinforcement or perhaps a kind of a cobbled street accompanying the defensive perimeter. Pottery finds date these structures to the Early Medieval Period. In the sandy fill at the base of the ditch a silver knobbed bead was discovered which belongs to a long-lived type which was current from the 10th up to the 14th century.

Trench 2 cut into the stronghold's interior. This excavation had rescue character as this part of the site had been badly disturbed not only by the open, not refilled trenches of the 1997 excavations but also what seem to be the remains of illegal diggings probably by metal detectorists. The archaeological layers in this trench were 1.1 m thick. At the depth of 0.5 m below the ground level the remains of charred boards made of thin split logs *ca* 8 cm diameter were discovered, lying 5-10 cm apart. They seem to be the remains of a wooden paving or possibly a house floor. The numerous pottery sherds found in the trench date to the Early Iron Age.

Trench 3 was excavated into the external foot of the north-eastern part of the rampart. Remains of a well preserved free stone wall were discovered at the base of the rampart. This wall runs parallel to the course of the rampart. Below it, traces of several older stone walls were discovered almost in the same place, which indicates that this wall was part of a multiphase construction which was being continually repaired and reconstructed. The moat had gently falling sides and a flat bottom which lay 3 m below the present ground level. Its fill included Early Iron Age and Early Medieval pottery.

The cultural and ethnical affiliation of the inhabitants of the stronghold at Kamionka, in the Early Medieval period, *i.e.* Slavic or Prussian, remains an open question. Some of the finds which have been discovered during the excavations at the stronghold so far indicate that the stronghold's occupants may have had close relationships to Slavic regions in the Early Medieval phase. The pottery, for instance, has its best analogies in the Chełmno Land. Moreover the silver knobbed bead has numerous parallels in Slavic settled areas whereas no analogies for it can be found in the Prussian region. How-

ever, as we can find in the documents written in the 13th century, the region of present Kamionka village, south of which the stronghold on Lake Silm is situated, may be associated with the village named *Protest*, which was important due to the fact that it was situated on the borderline between the Prussian territories called *Prezla* and *Rudencz*, which subsequently became the border between monastic and episcopal fiefs in the later Middle Ages. Thus the sources indicate that this was a border between Prussian tribes' territories, and not between Slavic and Prussian settlement. The exact course of the Slavic-Prussian borderline is still a subject of debate. According to some historians, the Lake Jeziorak itself and the large forests adjoining its western shore could have been the borderland between Prussian and Slavic settled regions in Early Medieval times. Other researchers suggest that the southern border of Prussian tribe Pomesanians was situated much further to the south. Another contentious issue is the role of „Slavic"-style pottery as an unequivocal ethnic marker.

The results of the excavations in the Kamionka stronghold's area in 2012 suggest that we must seriously rethink the issue of chronology and function of this fortification. This hilltop site in the Silm Lake was occupied and defended in two main chronological periods – in Early Iron Age, and subsequently in Early Medieval period. In Early Medieval times the damaged, probably burnt, wooden construction of rampart and the stone retaining wall on the edge of the moat were repeatedly renewed and repaired. It was initially erected in the 10th century and remained in use until the 1st half of the 13th century. Occasional finds of later pottery suggests sporadic use of the site in the conflicted period during the colonizing efforts of the Teutonic Knights and the emergence of the Teutonic Order State.

Aneks 1: Materiał osteologiczny z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku

Anna Gręzak

Przedmiotem niniejszego opracowania są materiały osteologiczne pozyskane w trakcie badań wykopaliskowych na stanowisku 9 w miejscowości Kamionka w 2012 roku. Zostały one pozyskane z warstw i wypełnisk dwóch obiektów: 52 i 61.

Analiza polegała na ustaleniu przynależności gatunkowej i anatomicznej szczątków. Znaczną część materiału osteologicznego stanowiły szczątki ludzkie, które zostały opracowane przez Elżbietę Jaskulską (Aneks 2).

Na podstawie szczątków zwierzęcych oceniano wiek osobniczy i morfologię zwierząt, od których szczątki te pochodziły. Przy szacowaniu wieku korzystano z kryteriów ustalonych przez Koldę[1] i Lutnickiego[2]. Dokonano pomiarów kości, stosując metodę zunifikowaną przez Driesch[3]. Przy odtwarzaniu morfologii świni posłużono się skalą punktową sporządzoną przez Lasotę-Moskalewską, Kobrynia i Świeżyńskiego[4].

Tabela 1. Zestawienie szczątków kostnych

Table 1. List of bone remains

Identyfikacja gatunkowa	Obiekt 52	Obiekt 61	Warstwy	Razem	
	n	n	n	N	%
Bydło	4	1	20	25	24,27
Świnia	-	-	9	9	8,74
Owca-koza	-	-	4	4	3,88
Koń	-	5	60	65	63,11
Ssaki domowe	4	6	93	103	100,00
Człowiek	-	-	77	77	
Nieokreślone	-	-	44	44	
Razem	**4**	**6**	**214**	**224**	

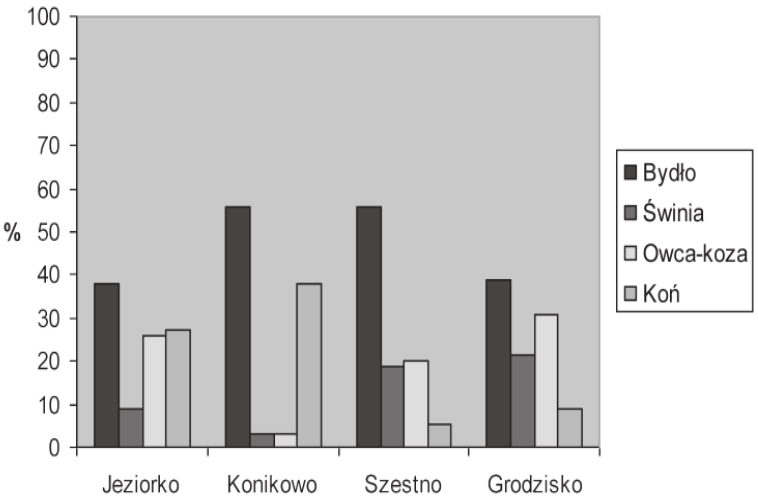
Cały materiał osteologiczny stanowiły 224 fragmenty kości i zębów, z czego pod względem gatunkowym i anatomicznym zidentyfikowano 180, czyli 80,36%. Szczątki zwierzęce były bardzo rozdrobnione, zarówno w wyniku podziału tuszy zwierząt i przygotowywania mięsa do spożycia, jak również działania niszczących czynników w trakcie zalegania kości w ziemi. Ślady an-

[1] Kolda 1936.
[2] Lutnicki 1972.
[3] Driesch 1976.
[4] Lasota-Moskalewska, Kobryń i Świeżyński 1987.

tropogeniczne nie były zbyt liczne, ale ich charakter oraz wspomniane rozdrobnienie szczątków sugerują, że są to resztki pokonsumpcyjne. Pojedyncze kości zwierzęce nosiły ślady przepalenia na biało. Ślady nadpalenia i przepalenia odnotowano na znacznej liczbie kości ludzkich.

Wszystkie rozpoznane gatunkowo i anatomicznie szczątki zwierząt pochodziły od ssaków udomowionych i reprezentowały pięć najpopularniejszych gatunków hodowlanych: bydło, owcę i kozę, świnię oraz konia.

Większość kości zwierzęcych pochodziła z warstw, tylko dziesięć elementów znaleziono w wypełniskach obiektów (tabela 1). Pierwsze miejsce pod względem liczebności zajmowały szczątki konia (63,11%), drugie pozostałości kostne bydła (24,27%), natomiast odsetki kości świni i owcy oraz kozy były niskie.



Wykres 1. Udziały szczątków ssaków hodowlanych z wczesnośredniowiecznych grodzisk zlokalizowanych na terenach północno-wschodnich ziem polskich (badania własne – Grężak 2008a, 2008b oraz innych autorów – Krysiak 1950; 1958; Iwaszczuk 2012)

Graph 1. The percentage of the remains of breeding mammals from Early Medieval strongholds located in the north-east areas of Polish lands (own researches – Grężak 2008a, 2008b, and other authors' – Krysiak 1950; 1958; Iwaszczuk 2012)

Z analizy wieku wynika, że wśród szczątków bydła tylko jeden pochodził od osobnika niedojrzałego morfologicznie. Był to ząb trzonowy M3 w stadium wzrostu, a zatem zwierzę w chwili śmierci miało około 2 lat. Dwa inne zęby trzonowe M3 nosiły ślady starcia sugerujące wiek zwierząt przekraczający 3,5-5 lat oraz 5-7 lat. W materiałach osteologicznych ze stanowisk archeologicznych z terenu Polski wśród szczątków bydła dominują pozostałości szkieletów zwierząt dorosłych, a odsetek kości i zębów osobników niedojrzałych morfologicznie – poniżej 3,5-4 lat – mieści się zazwyczaj w granicach 5-8%[5]. Kości konia pochodziły od zwierząt dojrzałych morfologicznie, w dwóch przypadkach stopień wykształcenia kręgów wskazuje na wiek w granicach 4-5 lat.

W opisywanym zespole znaleziono jedną kość bydła i jedną kość świni z widocznymi śladami rąbania oraz jedną kość konia (łopatkę) ze śladami filetowania.

Dla świni wykonano pomiar kości umożliwiający ogólną ocenę morfologii tego osobnika. Wymiar szerokości końca bliższego kości promieniowej świni po przetransponowaniu na punkty wynosi 43 i mieści się w zakresie wymiarów charakterystycznych dla tzw. dziczej formy świni. Wskazuje on na dużego osobnika, który mógł być krzyżówką świni domowej z dzikiem. Krzyżówki takie zdarzają się podczas swobodnego wypasu zwierząt w lesie lub na łąkach w jego sąsiedztwie.

Materiał kostny z grodziska w miejscowości Kamionka jest bardzo skromny i nie daje możliwości oceny roli poszczególnych gatunków zwierząt w gospodarce mieszkańców tego osiedla. Mimo to zwraca uwagę kilka interesujących aspektów. Po pierwsze wśród szczątków wystąpiły przemieszane kości zwierzęce i ludzkie, po drugie kości zwierzęce reprezentowane są jedynie przez gatunki hodowlane, po trzecie w grupie szczątków zwierzęcych najliczniejsze są fragmenty kości i zębów koni i po czwarte z gatunków, których mięso było najpowszechniej spożywane w średniowieczu najliczniej reprezentowane jest bydło. Obserwacje te mogą zostać zweryfikowane w trakcie kolejnych sezonów badań.

Dominacja bydła jest typowa dla grodzisk wczesnośredniowiecznych zlokalizowanych na terenie północno-wschodnich ziem polskich (wykres 1). Natomiast proporcje podstawowych gatunków hodowlanych na poszczególnych stanowiskach są różne. W materiale z opracowywanego grodziska zwraca uwagę stosunkowo duży udział procentowy kości konia, odnotowany także w zespołach z innych grodzisk. Duże znaczenie tego zwierzęcia jest często wiązane z militarnym (obronnym) charakterem danego osiedla. Taką sytuację spotykamy np. na stanowiskach przygranicznych funkcjonujących w okresie średniowiecza (Sąsiadka[6], Tykocin[7], Trzcianka[8]). Nie można także wykluczyć odławiania dzikich koni, żyjących na terenach północno-wschodniej Polski od czasów nowożytnych.

[5] Lasota-Moskalewska 2008.
[6] Krysiak 1966.
[7] Lasota-Moskalewska 1984.
[8] Grężak 2009.

Zestawienie szczątków kostnych

Nr inw. 1 (warstwa 1)
Bydło: 1 fr. k. śródstopia, trzon

Nr inw. 3 (warstwa 33)
Bydło: 1 ząb trzonowy M3 czaszkowy lewy, bardzo starty, osobnik w wieku powyżej 5-7 lat

Nr inw. 4 (warstwa 43)
Świnia: 2 fr. kości ramiennej lewej, trzon i nasada dalsza, rąbana wzdłuż przez nasadę dalsza, 2 fr. kości łokciowej lewej, trzon, 2 fr. kości promieniowej lewej, trzon i nasada bliższa, Bp 34 mm, rąbane w poprzek trzonu

Nr inw. 5 (warstwa 41)
Bydło: 1 ząb trzonowy M3 żuchwowy, prawy, w stadium wzrostu, około 24-28 miesięcy, 1 ząb trzonowy M3 czaszkowy lewy, bardzo starty, 1 ząb trzonowy czaszkowy M2 prawy, bardzo starty, 1 ząb trzonowy M3 czaszkowy prawy, bardzo starty

Nr inw. 6 (warstwa 49)
Bydło: 1 ząb przedtrzonowy czaszkowy lewy, stały
Owca-koza: 1 fr. kości piszczelowej, trzon

Nr inw. 7 (warstwa 41)
Bydło: 1 ząb trzonowy czaszkowy prawy, 1 kość stepu, prawa
Koń: 4 fr. miednicy, fr. talerza kości biodrowej prawej i kości kulszowej prawej, 1 fr. kości udowej prawej, trzon i nasada dalsza, 1 fr. kości piszczelowej prawej, trzon; wszystkie kości pochodzą od jednego dorosłego osobnika

Nr inw. 8 (warstwa 60)
Nie określone: 1 fr. kości, prawdopodobnie ludzkiej
Owca-koza: 1 fr. kości promieniowej, nasada bliższa

Nr inw. 9 (warstwa 41)
Świnia: 1 fr. czaszki, kość szczękowa lewa, 1 kieł czaszkowy lewy stały
Koza: 2 fr. możdżenia

Nr inw. 10 (warstwa 11)
Bydło: 1 fr. śródstopia, trzon

Nr inw. 11 (warstwa 32)
Bydło: 1 fr. łuku kręgu szyjnego

Nr inw. 13 (warstwa 83)
Świnia: 1 fr. kości ramiennej, trzon, prawdopodobnie rąbany w poprzek

Nr inw. 14 (warstwa 84)
Bydło: 3 fr. jednej żuchwy, prawa, 1 ząb siekacz I1 żuchwowy lewy
Nr inw. 15 (warstwa 100)
Nie określone: 3 fr. kości, nadpalone na czarno
Koń: 1 fr. zęba przedtrzonowego P2 lewego, stały

Nr inw. 16 (warstwa 100)
Nie określone: 1 fr. kości
Człowiek: 5 fr. kości
Koń: 12 fr. łopatki lewej, panewka i szyjka, fr. jednej kości, 2 fr. kręgu piersiowego

Nr inw. 17 (warstwa 120)
Człowiek: 2 fr. kości

Nr inw. 18 (warstwa 123)
Człowiek: 2 fr. kości
Nie określone: 1 fr. żebra zwierzęcego, przepalony na biało

Nr inw. 19 (warstwa 102)
Człowiek: 5 fr. kości

Nr inw. 20 (warstwa 120)
Człowiek: 3 fr. kości
Bydło: 2 fr. żuchwy prawej, kąt żuchwy z wyrostkami, powyżej 3,5-5 lat

Nr inw. 21 (warstwa 121)
Nie określone: 3 fr. zwierzęcych kości długich, przepalone na biało-czarno
Bydło: 1 fr. kości udowej, trzon, ogryzany przez psy, 1 fr. kości ramiennej, nasada bliższa, przepalony na biało
Koń: 1 fr. kręgu lędźwiowego, obciosany obustronnie, osobnik około 4-5 lat

Nr inw. 22 (warstwa 118)
Bydło: 1 fr. kręgu piersiowego, wyrostek kolczysty, 1 fr. kości udowej, fragment kłykcia, nadpalony

Nr inw. 23 (warstwa 130)
Nie określone: 34 fr., co najmniej część to drobne fragmenty opisanych kości ludzkich i zwierzęcych
Człowiek: 37 fr. kości

Bydło: 1 fr. kości śródstopia, trzon i nasada dalsza, rąbana w poprzek trzonu i prawdopodobnie wzdłuż, 1 fr. kręgu szyjnego
Koń: 2 fr. kręgu szyjnego, łuk, 1 fr. kręgu szyjnego VII, 1 fr. kręgu piersiowego, osobnik dorosły, 5 fr. wyrostka kolczystego kręgu piersiowego, 2 fr. jednego kręgu piersiowego, w tym powierzchnia dołu trzonu kręgu nie przyrośnięta, osobnik w wieku około 4-5 lat, 1 fr. kręgu piersiowego, wyrostek poprzeczny, 1 kręg lędźwiowy, wyrostek kolczysty, 1 fr. żebra chrzęstnego, 18 fr. żeber, jedno z główką - osobnik dorosły, 1 fr. kości ramiennej lewej, trzon i nasada bliższa, prawdopodobnie rąbana w poprzek trzonu, 2 fr. miednicy, kości kulszowej lewej, 1 fr. trzonu kości śródręcza lub śródstopia, nasada dalsza, przepalona na czarno, 1 trzeszczka

Nr inw. 24 (warstwa 136)
Człowiek: 1 fr. miednicy
Koń: 1 ząb trzonowy czaszkowy, 1 fr. łopatki, prawej, panewka i szyjka, SLC 63 mm, ślad filetowania na krawędzi doogonowej na wysokości nasady grzebienia, 4 fr. kości ramiennej lewej, trzon i nasada bliższa i nasada dalsza

Nr inw. 25 (warstwa 140)
Człowiek: 20 fr. kości

Nr inw. 26 (warstwa 144)
Nie określone: 1 fr. kości, przepalony na biało
Człowiek: 2 fr. kości
Człowiek ?: 1 fr. istoty gąbczastej
Bydło: 2 fr. żuchwy, przepalone na biało

Nr inw. 27 (warstwa 155)
Nie określone: 1 fr. kości.

Wykaz cytowanej literatury

Driesch von den, A.
1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites.* Peabody Museum Bulletins 1. Harvard University.

Gręzak, A.
2008a. *Opracowanie materiału osteologicznego ze stanowiska I w Grodzisku, gm. Banie Mazurskie.* Maszynopis w Archiwum Instytutu Archeologii UW.
2008b. *Opracowanie materiału osteologicznego ze stanowiska 2 w Konikowie, gm. Gołdap.* Maszynopis w Archiwum Instytutu Archeologii UW.
2009. *Zwierzęce szczątki kostne z wczesnośredniowiecznego grodziska w Trzciance, gm. Janów, woj. podlaskie.* Maszynopis w Archiwum Instytutu Archeologii UW.

Iwaszczuk, U.
2012. *Szczątki zwierzęce z kompleksu osadniczego w Szestnie – Czarnym Lesie*. *Światowit* 7 (48) (2006-2008) (B): 51-65.

Kolda, J.
1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka.* Brno: Novina.

Krysiak, K.
1950. Charakterystyka materiału zwierzęcego ze stanowiska wczesnośredniowiecznego w Jeziorku, pow. Giżycko. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 2: 227-233.
1958. Charakterystyka materiału zwierzęcego ze stanowiska w Jeziorku, pow. Giżycko. *Materiały Starożytne* 3: 71-74.
1966. Szczątki zwierzęce z grodziska we wsi Sąsiadka, pow. Zamość. *Światowit* 27: 171-201.

Lasota-Moskalewska, A.
1984. Ocena archeozoologiczna materiału kostnego z wczesnośredniowiecznego grodziska w Tykocinie. *Archeologia Polski* 29 (2): 246-265.
2008. *Archeozoologia. Ssaki.* Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Lasota-Moskalewska A., H. Kobryń i K. Świeżyński
1987. Changes in the size of domestic and wild pig in the territory of Poland from the Neolithic to the Middle Ages. *Acta Theriologica* 32 (5): 51-81.

Lutnicki, W.
1972. *Uzębienie zwierząt domowych.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Aneks 2: Kości ludzkie z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku

Elżbieta Jaskulska

W materiale kostnym z grodziska w Kamionce przekazanym do analizy archeozoologicznej stwierdzona została obecność znacznej liczby ludzkich fragmentów kostnych. Znalezione szczątki były w różnym stopniu przepalone — od kości całkowicie niespalonych, poprzez zwęglone (nadpalone w temperaturze do 300°C) do kości całkowicie przepalonych (kolor biały, temperatury >600°C). Znalezione szczątki pochodzą od co najmniej dwóch dorosłych osobników (na podstawie zduplikowanych elementów: dwóch prawych kości ramiennych, dwóch fragmentów prawych kości biodrowych i dwóch fragmentów panewki stawowej prawej kości udowej), w tym jednego płci prawdopodobnie męskiej (na podstawie średnicy głowy kości udowej)[1], jednego w wieku prawdopodobnie 50-59 lat (na podstawie zmian powierzchni uchowatej)[2], bez możliwości określenia płci (brak obecności *sulcus preauricularis*)[3] oraz jednego osobnika młodocianego w wieku poniżej 20 lat – na podstawie braku śladów przyrośnięcia pierścieni kręgowych do trzonu kręgu piersiowego[4] oraz braku pełnego zrośnięcia trzonów kręgów krzyżowych S2-S3 lub S3-S4 (wiek <20 lat)[5]. Niemożliwe jest stwierdzenie czy wiek i płeć wśród osobników dorosłych zostały określone dla jednego osobnika, czy też zostały oznaczone dla różnych osobników. Na opisywanym materiale nie stwierdzono zmian o charakterze patologicznym.

W katalogu znaleziska zostały pogrupowane w zależności od śladów ognia widocznych na kościach (kości nieprzepalone/poddane działaniu ognia/przepalone). W obrębie tych grup wydzielone zostały anatomiczne części szkieletu, w skład których wchodziły analizowane szczątki (czaszka, szkielet postkranialny, szkielet osiowy, szkielet kończyny górnej, szkielet kończyny dolnej). Ze względu na przemieszany charakter znalezisk i brak wydzielonych pochówków nie została przeprowadzona analiza porównująca stopnie zachowania pomiędzy poszczególnymi numerami inwentarzowymi.

Zestawienie znalezisk:

Nr inw. 16 (warstwa 100)
Kości nieprzepalone:
Szkielet osiowy:
Kręgosłup: fragment pierwszego kręgu szyjnego (C1, atlas), fragmenty kręgu lędźwiowego L2 lub L3
Szkielet kończyny górnej:
Fragmenty prawej łopatki: fragment panewki stawowej, fragment grzebienia bez wyrostka barkowego; fragment brzegu przyśrodkowego łopatki bez określenia strony

Nr inw. 17 (warstwa 120)
Kości nieprzepalone:
Czaszka:
Fragment k. czołowej — lewa połowa łuski k. czołowej oraz obie części oczodołowe
Szkielet postkranialny:
Szkielet kończyny górnej:
Fr. trzonu k. łokciowej

Nr inw. 18 (warstwa 123)
Kości poddane działaniu ognia:
Szkielet kończyny dolnej:
2 fr. przepalonej na czarno k. piszczelowej,

Nr inw. 19 (warstwa 102)
Kości poddane działaniu ognia:
Szkielet kończyny dolnej:
1 fr. przepalonej na biało k. piszczelowej, fragment nasady dalszej lewej k. strzałkowej przepalony na biało
Niezidentyfikowane:
1 fr. głowy k. ramiennej lub udowej przepalone na biało, trzon jednej z kości przedramienia (?), drobny fragment kostny przepalone na biało

Nr inw. 20 (warstwa 120)
Kości nieprzepalone:
Szkielet kończyny górnej:
3 fr. kości promieniowej, od dwóch osobników, jeden młodociany

---

1 MacLaughlin i Bruce 1986.
2 White, Black i Folkens 2000.
3 Rösing *et al.* 2007.
4 Albert *et al.* 2010.
5 Scheuer i Black 2004.

Nr inw. 23 (warstwa 130)

Kości nieprzepalone:
Szkielet postkranialny:
Szkielet osiowy:
Kręgosłup: odcinek piersiowy: 6 fr. kręgów w tym 3 fragmenty kręgów piersiowych: fragment trzonu z nasadą łuku, fragment łuku kręgu, fr. wyrostka poprzecznego, 1 fr. kręgu lędźwiowego – powierzchnia stawowa górnego wyrostka stawowego 1 fr. blaszki łuku kręgu piersiowego (Th2-Th8), Th11 zachowany bez lewej części łuku kręgu; odcinek krzyżowy: powierzchnia grzbietowa k. krzyżowej kręgi S1-S3, fragment niezrośniętych trzonów kręgów odcinek S2-S3 lub S3-S4 —wiek <20 lat[6]
Żebra: 3 fr. żeber lewych i 3 fr. żeber prawych, rozpoznane głowy żeber i/lub guzki żeber, 5 trzonów żeber, w tym fragment lewego I żebra;
Szkielet kończyny górnej:
1 fr. łopatki, k. ramienna: zachowane fragmenty dwóch k. ramiennych prawych; 1 osobnik: fragment głowy k. ramiennej i część przyśrodkowa bliższej 1/3 trzonu, 2 osobnik: fragment głowy z fragmentem guzka mniejszego i prawie całym guzkiem większym. Dodatkowo zachowana część środkowa trzonu prawej k. ramiennej 2 osobnika z guzowatością naramienną, k. promieniowa: fr. środkowej części trzonu prawej k. promieniowej
Szkielet kończyny dolnej:
Kość miedniczna: 3 fr. w tym: fragment panewki prawej k. udowej (cz. biodrowa) — prawdopodobnie męska, fr. wcięcia kulszowego większego – prawa k. biodrowa, niewielki fragment powierzchni uchowatej z fr. talerza k. biodrowej
Kość udowa: 1 fr, lewej k. udowej – fr. kłykcia bocznego lewej k. udowej, fragment środkowej części trzonu k. udowej, 1 fr. przedniej części panewki prawej k. udowej, 1 fr. lewej k. biodrowej z zachowaną powierzchnią uchowatą – wiek wg metody Lovejoya i in.[7] prawdopodobnie faza 7, wiek 50-59 lat, brak widocznej sulcus preauricularis
Kość strzałkowa: 1 fr. trzonu lewej k. strzałkowej
Niezidentyfikowane:
42 fr. trzonów k. długich
Kości poddane działaniu ognia:
7 fr. niezidentyfikowanych fragmentów trzonów k. długich w tym 5 fr. czarnych z domieszką k. szarego (temperatura od <300°C do ok. 600°C) i 2 fr. przepalone na biało (temperatura >600°C), lekko nadpalony fragment bliższej ½ trzonu lewej k. udowej — jeden z końców zwęglony

Nr inw. 25 (warstwa 140)

Kości nieprzepalone:
Szkielet osiowy: 3 prawe żebra, głowy żeber z fragmentami trzonów, oraz 2 lewe żebra
Kończyna dolna: prawie cały trzon prawej k. strzałkowej
Kości przepalone:
Kończyna górna: fragment trzonu kości ramiennej (?) przepalony na biało z elementami szarymi, nasada dalsza i uszkodzona połowa trzonu lewej 3 k. śródręcza nadpalony na czarno (<300°C)
Nieidentyfikowalne: fragment głowy k. udowej lub ramiennej biało-czarny (zmienna temperatura od <300°C do >600°C), fragment trzonu żebra (?) powierzchnia boczna spalony na kolor biało-czarny, fragment kości płaskiej czarno-szary (zmienna temperatura od <300°C do <600°C), fragment powierzchni stawowej oraz fragment niewielkiej k. długiej przepalone na biało (>600°C), 4 drobne fragmenty

Nr inw. 26 (warstwa 144)

Kości nieprzepalone:
Szkielet postkranialny:
Szkielet osiowy:
Kręgosłup: fragment trzonu prawdopodobnie 11 lub 12 kręgu piersiowego (Th11 lub Th12) osobnika młodocianego — brak śladów przyrośnięcia pierścieni kręgowych do trzonu kręgu piersiowego[8]
Niezidentyfikowane:
Drobne fragmenty kostne
Kości poddane działaniu ognia:
Szkielet osiowy: fragment trzonu żebra przepalonego na biało

Wykaz cytowanej literatury

Albert, M., D. Mulhern, M.A. Torpey i E. Boone
2010. Age estimation using thoracic and first two lumbar vertebral ring epiphyseal union. *Journal of Forensic Sciences* 55 (2): 287-294.

[6] Scheuer i Black 2004.
[7] White, Black i Folkens 2000.
[8] Albert *et al.* 2010.

MacLaughlin S.M. i M.F. Bruce
1986. The sciatic notch/acetabular index as a discriminator of sex in European skeletal remains. *Journal of Forensic Sciences* 31 (4): 1380–1390.
Rösing, F.W., M. Graw, B. Marré, S. Ritz-Timme, M.A.Rothschild, K. Rötzscher, A. Schmeling, I. Schröder i G. Geserick
2007. Recommendations for the forensic diagnosis of sex and age from skeletons. *HOMO -Journal of Comparative Human Biology* 58 (1): 75–89.
Scheuer, L. i S.M. Black
2004. *The juvenile skeleton*. New York: Academic Press.
White T.D., M.T. Black i P.A. Folkens
2000. *Human osteology*. New York: Academic Press.

Zbigniew Kobyliński, Dariusz Wach, Magdalena Rutyna, Jacek Wysocki i Bartłomiej Klęczar

Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku

Gulb, gm. Iława, st. 1 (AZP 27-52/1)

Grodzisko w Gulbiu znajduje się około 0,3 km na południowy-wschód od wsi Gulb, po prawej stronie drogi z Gulbia do Wólki Wielkiej, na niewielkim wzniesieniu (ryc. 1). Majdan grodziska ma kształt prostokąta o mocno wyoblonych rogach o wymiarach 40 x 68 m. Jego część zachodnia stosunkowo łagodnie opada na zachód, wschodnia natomiast jest nieznacznie wypiętrzona (ryc. 2). Od strony północnej, południowej i wschodniej wokół grodziska można w terenie doszukiwać się śladów płytkiego zagłębienia (pozostałości fosy?) o głębokości od 0,75 do 1,5 m i szerokości 4-8 m (ryc. 3-4). Wały otaczające grodziska zachowały się od zewnątrz na wysokość 1-15 m, jedynie od zachodu, gdzie otaczający teren obniża się, wał ten sięga wysokości około 3 m. Od wewnątrz natomiast wały są równe *plateau* majdanu.

Grodzisko, znane już co najmniej od końca XIX wieku i oznaczane na niemieckich mapach jako *Ringwall*, wpisane jest do rejestru zabytków jako „grodzisko pół-



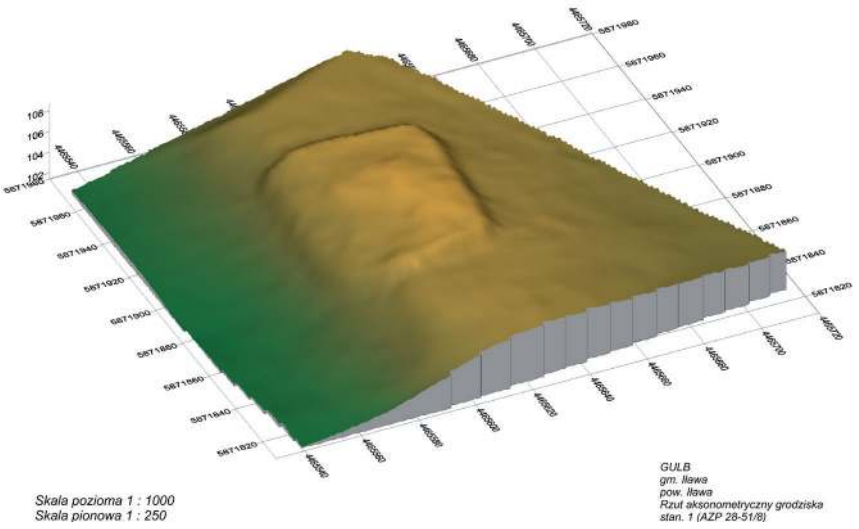
Ryc. 1. Grodzisko w Gulbiu, gm. Iława na mapie niemieckiej w skali 1:25000 z roku z 1912 roku
Fig. 1. Strongold at Gulb, Iława commune, on a German map of 1912 scaled 1:25000

wyżynne”[1]. Wskutek swojej specyficznej formy interpretowane było jako wysoczyznowe osiedle obronne z wczesnej epoki żelaza[2]. Podczas badań powierzchniowych znajdowano tu jednak fragmenty ceramiki obtaczanej z ornamentem żłobków dookolnych i linii falistej,

[1] Wpis z dnia 22.11.1968 nr C-048.
[2] Okulicz 1970: 178 (pod nazwą Laseczno).

Ryc. 2. Gulb, st. 1. Model ukształtowania powierzchni grodziska (oprac. J. Błaszczyk)

Fig. 2. Gulb, site 1. 3D model of the stronghold (elaborated by J. Błaszczyk)





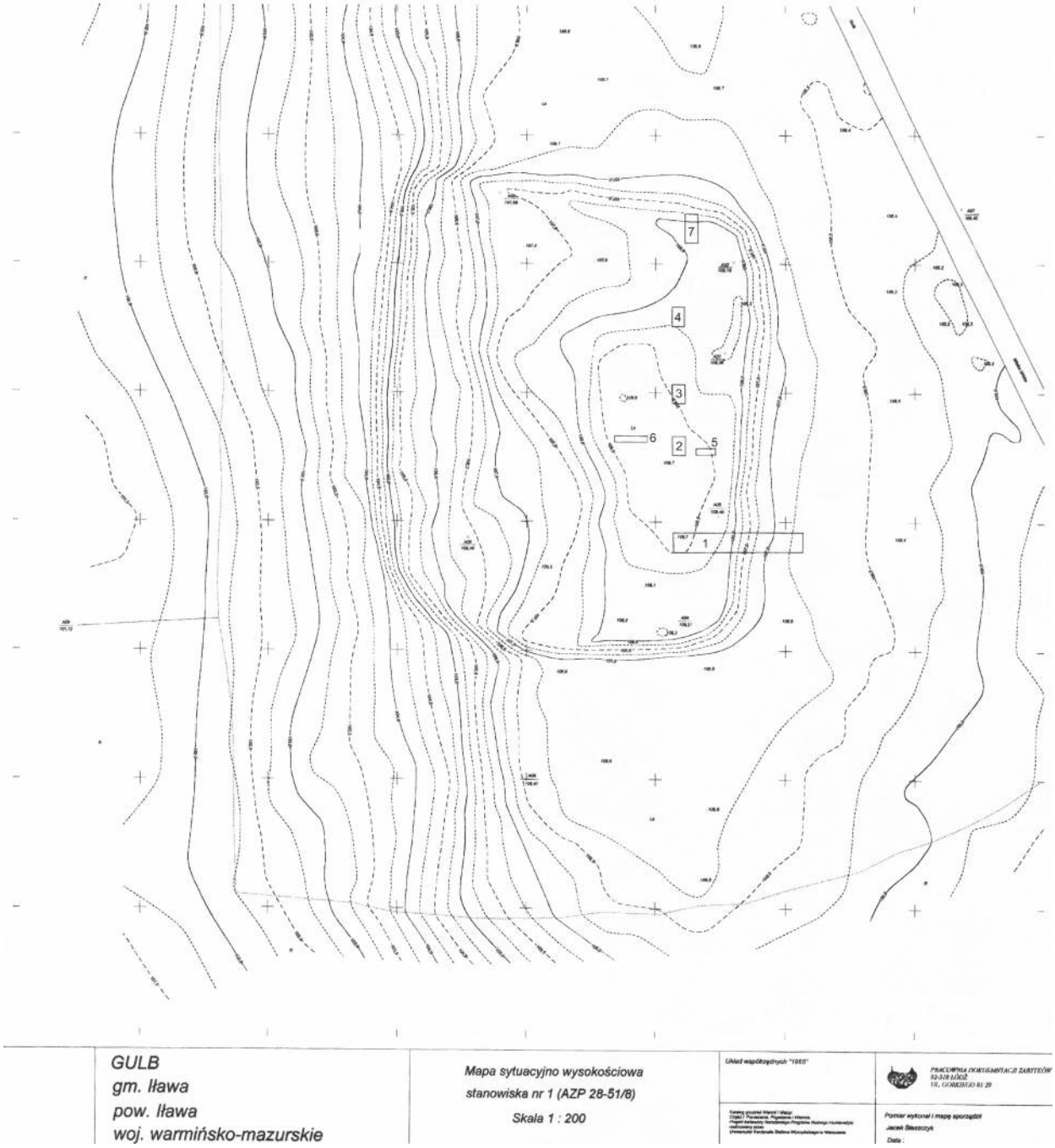
Ryc. 3. Gulb, st. 1. Widok na wał i domniemaną fosę od strony wschodniej (fot. Z. Kobyliński 2012)

Fig. 3. Gulb, site 1. The view on the rampart and the alleged moat from the east (photo Z. Kobyliński 2012)

Ryc. 4. Gulb, st. 1. Widok na wał i domniemaną fosę od strony wschodniej (fot. S. Szczepański 2009)

Fig. 4. Gulb, site 1. The view on the rampart and the alleged moat from the east (photo S. Szczepański 2009)





Ryc. 5. Gulb, st. 1. Plan warstwicowy grodziska z oznaczeniem wykopów badawczych z 2012 roku (oprac. J. Błaszczyk i D. Wach)
Fig. 5. Gulb, site 1. Contour-line plan of the stronghold with research trenches excavated in 2012 marked, (elaborated by J. Błaszczyk and D. Wach)

co wskazywało na jego wczesnośredniowieczną chronologię[3]. Prawdopodobnie obiekt został pod koniec XIX wieku znacznie zniwelowany wskutek orki, czego wynikiem jest obecny słaby stan zachowania wałów[4].

W 2012 roku na terenie grodziska założono siedem wykopów[5] (oznaczonych cyframi 1-7), o łącznej powierzchni 95 m² (ryc. 5). Wykop 1 usytuowano w południowo-wschodniej części grodziska. Miał on 20 m długości i 3 m szerokości. Dłuższą osią zorientowany był w kierunku wschód-zachód. W obrębie tego wy-

[3] Karta Ewidencyjna Zabytku Archeologicznego, Gulb, gm. Iława, nr 14. Archiwum WUOZ w Olsztynie, Delegatura w Elblągu, teczka: Gulb.

[4] Łasiński 2010: 44.

[5] Badania archeologiczne na terenie domniemanego grodziska w Gulbiu prowadzone były na podstawie zezwolenia WKZ nr 296/2012, w terminie od 22.07. do 08.08.2012 roku. W badania zaangażowani byli pracownicy Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pracami kierował prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński przy pomocy dr. Jacka Wysockiego, mgr Magdaleny Rutyny, mgr. Bartłomieja Klęczara i Dariusza Wacha. Plan warstwicowy stanowiska wykonał mgr Jacek Błaszczyk. Badania geologiczne stanowiska wykonał prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk (zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie).

kopu przekopano zbocze potencjalnego wału wraz z obszarem przylegającym do niego od zewnątrz (od wschodu), a także część majdanu grodziska. Pod warstwą humusu leśnego odnotowano obecność prostej sekwencji stratygraficznej kilku warstw piaszczystych. Warstwa jasnego piasku 15 (o grubości 0,2 -0,3 m) znajdowana na wszystkich otworzonych wykopach kończyła się na linii krawędzi spadku zbocza grodziska. Przykrywała ona podobnej grubości, nieco ciemniejszą, piaszczystą warstwę 17, schodzącą niemal do podnóża zbocza grodziska. W obu górnych warstwach znaleziono fragmenty ceramiki starożytnej, wczesnośredniowiecznej, średniowiecznej i nowożytnej. Poniżej znaleziono cienką (5,0 cm), ciemną warstwę piaszczystą 39, w której stropie zachowały się ślady płytkich zagłębień wypełnionych ciemną, miejscami przepaloną ziemią z drobinami węgla drzewnego. Poniżej znaleziono kończącą się u podnóża stoku ciemną, jednorodną warstwę 21, która w krawędziowej partii swego zasięgu osiągała miąższość 0,6 m w nieregularnie V-kształtnym zagłębieniu rowopodobnym (szerokości 1 m i głębokości 0,4 m) mającym przebieg równoległy do przebiegu granicy krawędzi stoku grodziska. Niestety, ten jedyny ślad ewentualnej fosy obserwowany był tylko na dystansie niecałych 3 m (szerokość wykopu 1), stąd nie można jednoznacznie stwierdzić istnienia takiej konstrukcji na omawianym stanowisku (ryc. 6).



Ryc.6. Gulb, st. 1. Przekrój przez strefę wału i domniemanej fosy grodziska (fot. D. Wach)
Fig. 6. Gulb, site 1. The intersection through the rampart and the alleged moat (photo D. Wach)

Wykop 2 wytyczono na majdanie grodziska. Miał 3 m długości i 2 m szerokości. Dłuższą osią zorientowany był po linii północ-południe. W jego obrębie wystąpiły tylko trzy pierwsze górne warstwy wspomniane w opisie wykopu 1, przy czym warstwy jasne, piaszczyste 15 i 17 przykrywały o wiele grubszą (0,3-0,4 m miąższości), ciemną warstwę 39.

Wykop 3 założono 5 m na północ od północnej krawędzi wykopu 2. Otworzono wykop o wymiarach 3 m długości i 2 m szerokości. Jego dłuższa oś zorientowana była po linii północ-południe. W wykopie tym zaobserwowano podobny układ nawarstwień jak w wykopie 2.

Wykop 4 wytyczono 9 m na północ od północnej krawędzi wykopu 3. Założony wykop miał wymiary 3 m długości i 2 m szerokości. Dłuższa oś wykopu zorientowana była po linii północ-południe. W wykopie tym występowała analogiczna sytuacja stratygraficzna jak w wykopach 2 i 3.

Wykop 5, o wymiarach 1 x 3 m (dłuższa oś po linii wschód-zachód), otworzono 1,5 m na wschód od wschodniej krawędzi wykopu 2. Wykop ten miał charakter sondażowy. Przebadano archeologicznie połowę obiektu – stanowiska strzeleckiego z okresu II wojny światowej.

Wykop 6 (1 x 5 m) usytuowano 4 m na zachód od zachodniej krawędzi wykopu 2. Wschodnia część wykopu zachodziła na majdan, zachodnia natomiast przecinała niewielkie zagłębienie. W wykopie tym zanotowano analogiczny układ warstw jak w wykopach 2, 3 i 4.

Wykop 7, o długości 4,5 m i szerokości 2 m, założono w północnej części grodziska, 10 m na północ od wykopu 4. Jego północna część przecinała zagłębienie, południowa zaś majdan. Pod warstwą humusu leśnego znaleziono dwie piaszczyste warstwy nie wykazujące czytelnego, jednoznacznego podobieństwa do górnych nawarstwień z wykopów 1-4 i 6. Jedynie w warstwie dolnej znaleziono fragmenty ceramiki. Na wykopie tym nie zaobserwowano też występowania szarego pasa ziemi 39, charakterystycznego dla nawarstwień pozostałych wykopów.

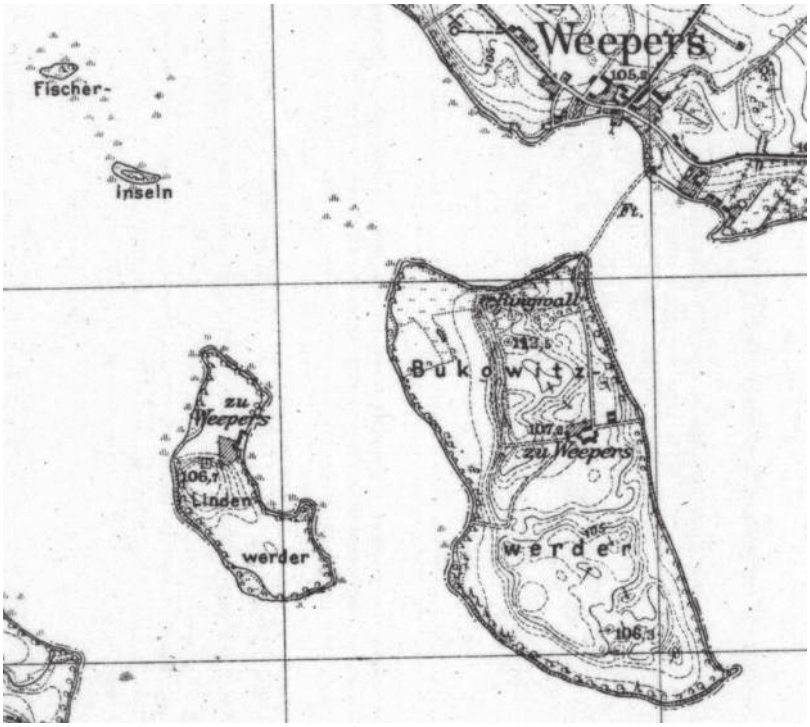
W trakcie eksploracji odkryto 403 fragmenty ceramiki, 5 fragmentów przedmiotów z żelaza, 2 kamienie pokryte szkłem, fragment szkła, paciorek szklany oraz skórzany przedmiot z czasów II wojny światowej (wykop 5).

Ze względu na występowanie w warstwach stanowiska zmieszanej ceramiki z różnych okresów, nie można jednoznacznie określić jego chronologii. Być może obiekt ten był wykorzystywany w różnych okresach, jednak ślady tego użytkowania – być może wskutek XIX i XX-wiecznych destrukcji – zachowały się bardzo słabo. Niemniej trzeba przyjąć, że obiekt jest pozostałością starożytnej konstrukcji obronnej z czasów plemiennych(?).

Wieprz, gm. Zalewo, st. 1 (wyspa Bukowiec) (AZP 25-53/1)

Grodzisko znajduje się w północnej części wyspy Bukowiec położonej na jeziorze Jeziorak[6] (ryc. 7). Wyspa od wschodu połączona jest groblą z wsią Wieprz[7]. W miejscowej tradycji obiekt ten funkcjonował jako *Ringwall*[8]. Grodzisko wzniesiono w północnej części naturalnej wysoczyzny, która od południowego-zachodu opada ku nizinie (ryc. 8).

Grodzisko ma kształt nieregularnego koła o wymiarach (licząc obszar od zewnętrznego skraju wałów) około 34 długości i 30 m szerokości. Od strony północnej i zachodniej wał (licząc od korony do podstawy tej części wzgórza, na którym się znajduje) sięga 8 m wysokości, zaś w części południowo-wschodniej – od strony płaskiej, podwyższonej części wzgórza, od której został odcięty fosą – ma lokalne przewyższenie względem niej sięgające 1,5 m. Szerokość tej części wału u podstawy wynosi około 6-7 m, a w koronie około 2-3 m. W kierunku północno-wschodnim i północno-zachodnim wał stopniowo się obniża, przechodząc w naturalnie strome stoki samego wzgórza. Podobnie wspomniana wcześniej fosa, odcinająca grodzisko od wzgórza, ma lokalny charakter i zanika wraz z przejściem wału w stoki wzgórza. Od strony zachodniej, północnej i częściowo północno-wschodniej, pomiędzy zewnętrznym wałem a majdanem, znajduje się podkowiaste zagłębienie (wewnętrzna fosa) o głębokości około 2-2,5 m, wypłycająca się stopniowo na obu końcach w kierunku południowo-wschodnim (ryc. 9).



Ryc. 7. Wieprz, st. 1. Położenie grodziska na wyspie Bukowiec na mapie niemieckiej w skali 1:25000 z 1912 roku

Fig. 7. Wieprz, site 1. The location of the stronghold on the Bukowiec Island on a German map of 1912 scaled 1:25000

W 1908 roku Emil Hollack podał informację o „szańcu na wyspie naprzeciwko Siemian z tamą znajdującą się pod lustrem wody”[9]. W 1930 roku Carl Engel wykonał szkicowy plan i schematyczne przekroje grodziska po liniach wschód-zachód i północ-południe[10]. W 1940 roku na terenie grodziska wykopaliska amatorskie prowadzić miał niejaki Albrecht z Królewca, który pracował w miejscowej szkole i podobno znalazł na terenie stanowiska ślady obwarowań z dębowych pali. Inspekcji terenowych w okresie powojennym dokonywali m.in. M. Haftka w 1968 roku oraz M.J. Hoffmann w 1986 i 2002 roku[11].

W 1997 roku niewielkie badania wykopaliskowe przeprowadził na terenie grodziska Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (Wojciech Chudziak). Otworzono wówczas wykop sondażowy o wymiarach 2 x 2 m na majdanie i wykonano wiercenia geomorfologiczne[12]. W wyniku tych badań ich autorzy doszli do zaskakujących wniosków: „W chwili obecnej wydaje się być najwłaściwszym stwierdzenie – sprzeczne

---

[6] Grodzisko wpisane jest do rejestru zabytków archeologicznych jako „grodzisko wyżynne”. Wpis 14.11.1968 – nr C-040.

[7] Czas budowy tej grobli nie jest jasny. Bruno Eckart, nauczyciel z Boreczna, w wydanym w 1927 roku przewodniku turystycznym po jeziorach Mazur i Oberlandu podaje, że grobla pochodzi „z czasów Prusów”, i że przebiegała ¾ m pod lustrem wody (Eckart 2011: 47). Ta sama informacja B. Eckarta z 1925 roku znajduje się w archiwum Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin (Prussia-Archiv PM-A 601/1). Z kolei informatorka, pani Edelgarda Hermann, z domu Preuss, córka dawnej właścicielki wyspy, przekazała informację, że grobla została usypana dopiero w 1938 roku, a wcześniej można było dostać się na wyspę „mocząc nogi tylko do kolan” (archiwum WUOZ w Olsztynie, Delegatura w Elblągu, teczka: Wieprz).

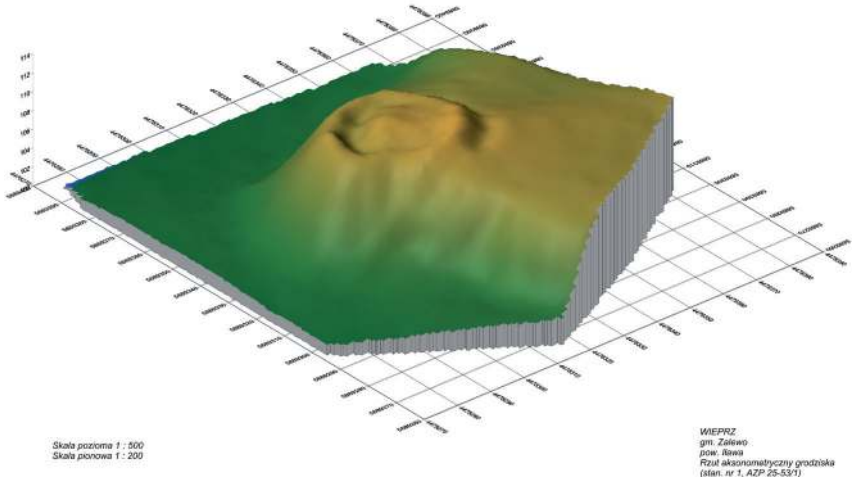
[8] Crome 1937: 108, 1939: 278; Paśko-Sawczyńska 2012: 7, 33, 125; zob. Szczepański 2013, w niniejszym tomie.

[9] Hollack 1908: 148; informacja ta stała się źródłem błędnej lokalizacji jakiegoś grodziska na wyspie Lipowej, położonej bliżej Siemian niż wyspa Bukowiec, na której znajduje się koliste piaszczyste wzniesienie. Badania sondażowe przeprowadzone na wyspie Lipowej w 2012 roku nie wykazały jednak obecności grodziska. Co więcej, wyspa Lipowa położona jest zbyt daleko od lądu, aby mogła być połączona z nim groblą. Informacja Hollacka dotyczy zatem z pewnością grodziska w Wieprzu na wyspie Bukowiec.

[10] Prussia-Archiv PM-A 601/1.

[11] Archiwum WUOZ w Olsztynie, Delegatura w Elblągu, teczka: Wieprz.

[12] Zezwolenie na przeprowadzenie badań archeologicznych sondażowo-weryfikacyjnych (29.09-2.10.1997) grodziska wczesnośredniowiecznego w miejscowości Wieprz, gm. Zalewo, st. 1. Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu, teczka: Wieprz.



Ryc. 8. Wieprz, st. 1. Model ukształtowania powierzchni grodziska (oprac. J. Błaszczyk)
Fig. 8. Wieprz, site 1. 3D model of the stronghold (elaborated by J. Błaszczyk)



Ryc. 9. Wieprz, st. 1. Widok z wnętrza grodziska na wał i fosę wewnętrzną w kierunku północnym (fot. Ł. Łasiński 2009)
Fig. 9. Wieprz, site 1. The view from the inside of the stronghold on the rampart and theinner moat towards the north (photo L. Łasiński 2009)

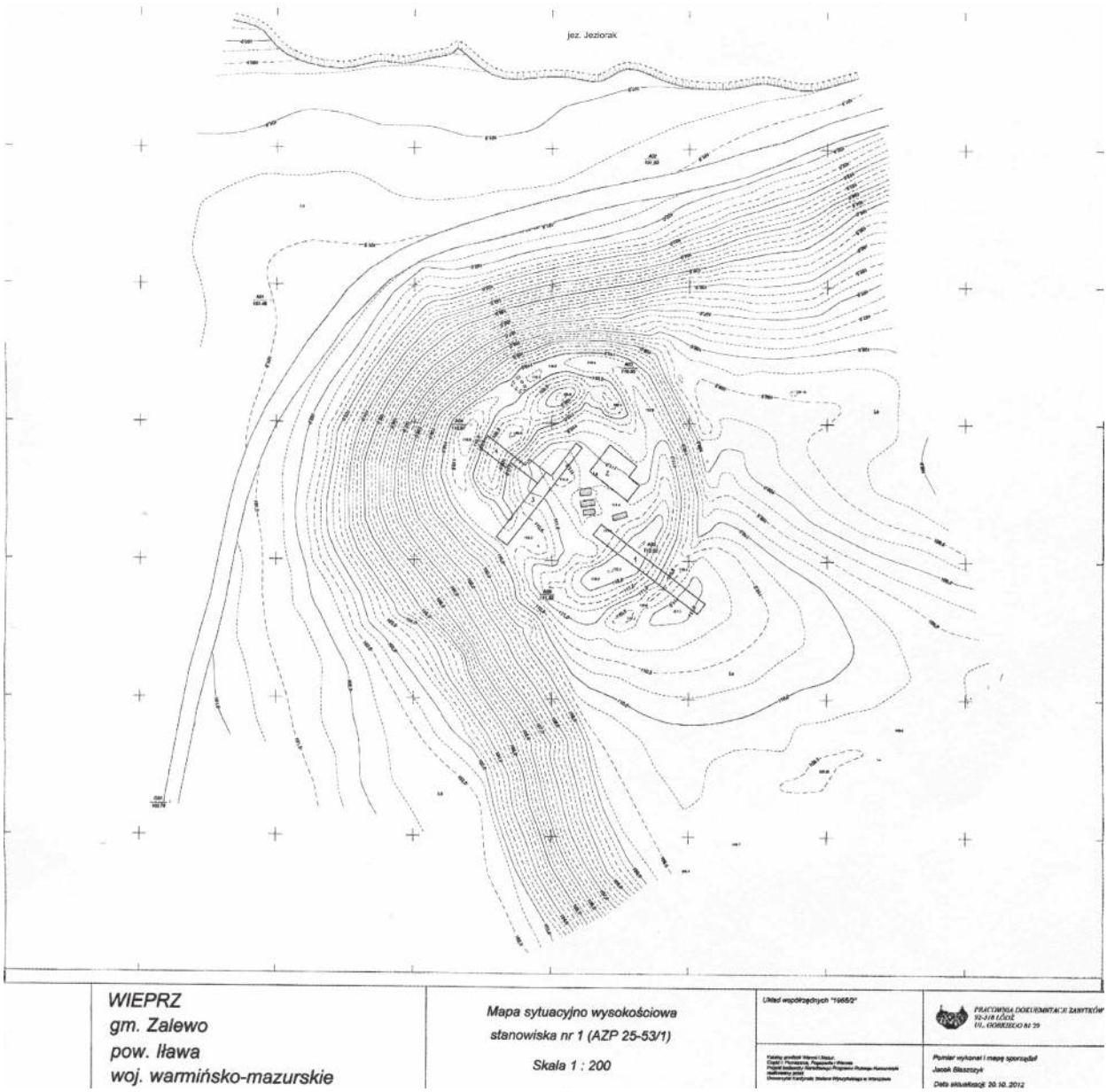
niestety z dotychczasową wiedzą na temat tego obiektu – że badane stanowisko uznać należy za pozostałość umocnień obronnych typu okop-szaniec, związanych już z okresem nowożytnym (okres wojen napoleońskich?). Świadczyć o tym może zarówno niewielka skala samego założenia, usytuowanie majdanu w stosunku do słabo zaznaczonych wałów i fosy (sprzeczne z zasadami stosowanymi przy fortyfikacjach wczesnośredniowiecznych – wypiętrzenie majdanu ponad koronę wału/nasypu) oraz występowanie rynnowatego zagłębienia wewnątrz obiektu, którego metrykę ze względu na niewielki stopień zawansowania procesów stratyfikacyjnych odnieść można do czasów nowożytnych (pozostałość rowów strzelniczych?), jak i topografia stanowiska, zajmującego pagórek o niewielkiej ekspozycji, dalej brak wyraźnego naturalnego lub sztucznego odcięcia od południowej części wyspy, a więc od strony narażonej na ewentualny atak”[13].

Wobec kontrowersyjności tych stwierdzeń, w celu ich weryfikacji, w 2012 roku w trakcie prac wykopaliskowych[14] otworzono cztery wykopy (oznaczone cyframi 1-4) o łącznej powierzchni 101 m² (ryc. 10).

Wykop 1 usytuowano w południowo-wschodniej części grodziska w taki sposób, że przecinał całą konstrukcję wału i zewnętrznej fosy (ryc. 11). Wykop miał 19 m długości i 2 m szerokości. Jego krawędź południowa znajdowała się na polanie leżącej na zewnątrz grodziska, a północna na jego majdanie. W obrębie wykopu 1 rozpoznano strukturę nawarstwień wału (o wysokości 1,1 m) oraz znajdującej się na zewnątrz niego fosy. Wszystkie warstwy wału były piaszczyste, nie znaleziono w jego wnętrzu żadnych śladów konstrukcji kamiennej bądź spalonych konstrukcji drewnianych. Pośrednie dowody wskazywały jednak (obecność wyraźnej, jasnej warstwy piasku o pionowych, wyraźnych granicach na obu jej końcach, leżącej u podstawy wału), że jakiegoś rodzaju konstrukcję drewnianą (np. w postaci dwóch płotów drewnianych lub plecionkowych, które się nie zachowały) wał ten posiadał. W zewnętrznej partii wału, na górnym skraju jego części stokowej znaleziono ślady

[13] Chudziak i Bojarski 1997.

[14] Badania archeologiczne grodziska na wyspie Bukowiec prowadzone były na podstawie zezwolenia WKZ nr 295/2012, w terminie od 13.08. do 08.09.2012 roku. W badania zaangażowani byli pracownicy Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pracami kierował prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński przy pomocy Dariusza Wacha i mgr Magdaleny Rutyny. Plan warstwicowy stanowiska wykonał mgr Jacek Błaszczyk. Badania geologiczne stanowiska przeprowadził prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk (zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie). Badania geofizyczne metodą magnetyczną na obszarze położonym na południe od grodziska przeprowadził mgr Tomasz Herbich (zob. Herbich 2013, w niniejszym tomie).



Ryc. 10. Wieprz, st. 1. Plan warstwicowy grodziska z zaznaczonymi wykopami badawczymi z 2012 roku (oprac. J. Błaszczyk i D. Wach)
Fig. 10. Wieprz, site 1. Contour-line map of the stronghold with archaeological trenches excavated in 2012 marked (elaborated by J. Błaszczyk and D. Wach)

dwóch dołów posłupowych, które sugerują istnienie w tym miejscu konstrukcji wzmacniającej strukturę bądź obronność wału. Znajdująca się u podnóża wału fosa o szerokości (u góry) 3 m i głębokości (od obecnego poziomu gruntu) do 1 m, miała V–kształtny przekrój (o bardziej stromych zboczach od strony zewnętrznej grodziska) z płytkim (0,25-0,35 m głębokości), płaskodennym rowkiem (o szerokości 0,2-0,3 m) na dnie, sugerującym obecność w tym miejscu płotu lub palisady (ryc. 12). Średnia łączna głębokość fosy wynosiła 1,2 m. Wypełniona ona była piaszczystymi zsuwiskami, a w dolnej części wypełniska także ciemną, grubą na 10 cm warstwą spalenizny i drobin węgla 141 oraz – pod nią, 0,5 m nad dnem wspomnianego rowka – jednowarstwowym skupiskiem kamieni 37 (pas o 1,2 m długości i do 0,5 m szerokości). Na zewnątrz fosy, około 1,5 m od jej krawędzi, znaleziono dwa prostokątne w planie doły posłupowe. Odstęp między nimi wynosił około 0,8 m. Obecność tych dwóch obiektów na zewnątrz fosy może wskazywać, że znajdować się tam mogła jakaś kolejna konstrukcja obronna,np. w postaci pali z plecionką między nimi.

Od strony wnętrza grodziska nawarstwienia wału łagodnie przechodziły w strefę, w której znaleziono luźno rozrzucone (na odcinku około 3,5 m) kamienie 9. Być może miały one związek z koncentracjami kamieni znalezionymi na wykopie 2. W obrębie wykopu znaleziono nieliczne, mało reprezentatywne fragmenty ceramiki (głównie starożytnej).

Wykop 2 wytyczono na majdanie grodziska. Obejmował on swym zasięgiem 7 m długości i 5 m szerokości i średnio osiągnął głębokość 0,7 m. Pod warstwą humu-



Ryc. 11. Wieprz, st. 1. Przekrój przez wał i zewnętrzną fosę grodziska w jego południowej części (fot. D. Wach)

Fig. 11. Wieprz, site 1. The intersection through the rampart and the outer moat of the stronghold in its southern part (photo D. Wach)



Ryc. 12. Wieprz, st. 1. Przekrój przez zewnętrzną fosę ze śladami konstrukcji na jej dnie (fot. D. Wach)

Fig. 12. Wieprz, site 1. The intersection through the outer moat with the remains of a construction at its bottom (photo D. Wach)

su leśnego – na i w stropie ciemnej, piaszczystej ziemi – odsłonięto bruk kamienny 11 (w południowo-zachodniej części wykopu) i skupisko kamieni 12 (w części północno-zachodniej). Bruk 11 stanowiło duże (średnicy około 1,5 m) skupisko ściśle obok siebie ułożonych kamieni o wielkości od kilku do (najczęściej) kilkunastu centymetrów (sporadycznie większej). Skupisko mniejsze (maksymalnie do 1 m długości) było nieregularnego kształtu, a jego kamienie nieliczne i luźniej rozrzucone. Obydwa skupiska tworzyły powierzchnię w przybliżeniu płaską (ryc. 13). Poniżej znajdowała się kolejna, ciemniejsza warstwa piaszczysta, na stropie której znaleziono nieregularnie owalny (średnicy do 0,9 m), płytki (0,18 m) obiekt 24 oraz głęboki dół posłupowy (lub ślad po palu) 20.

Wykop 3 założono na zachód od wykopu 2. Zachodnia część wykopu przecinała fosę wewnętrzną, a wschodnia część nachodziła na majdan grodziska. W pierwszym etapie prac otworzono wykop o wymiarach 9 m długości i 2 m szerokości. W drugim etapie powiększono wykop w kierunku wschodnim o 9 m długości i 1 m szerokości. W obrębie wykopu znaleziono ślady dwu faz istnienia grodziska w Wieprzu. W strefie bliżej centrum majdanu nawarstwienia (o miąższości 0,4–0,5 m) odzwierciedlały nieskomplikowaną stratygrafię znaną już z wykopu 2, natomiast w obszarze wykopu bliskim wewnętrznego podnóża wału (gdzie znajdowało się płytkie zagłębienie będące początkiem, pogłębiającej się w stronę północną, fosy wewnętrznej) znaleziono dowody na istnienie w obrębie tej fosy dwóch jej faz, przy czym w nawarstwieniach fazy starszej znaleziono fragmenty ceramiki starożytnej. Fosa w tej starszej fazie miała płaskie, rozległe dno (szerokości do 1,9 m) i niezbyt strome ściany rozsuwające się na zewnątrz na szerokość 5 m oraz głębokość do 1,6 m. W jej piaszczyste zasypiska wcięta była węższa (szerokości 3,6 m,) V-kształtna fosa o głębokości 1,4 m, w dnie której wykopane było głębokie do 0,45 m, rowkopodobne zagłębienie o niemal pionowych ściankach i płaskim dnie, które może sugerować w tym miejscu niegdysiejszą obecność jakiegoś płotu bądź palisady. Inny wygląd i mniejsze



Ryc. 13. Wieprz, st. 1. Bruki kamienne na majdanie grodziska (fot. D. Wach)
Fig. 13. Wieprz, site 1. Stone pavements in the interior of the stronghold (photo D. Wach)



Ryc. 14. Wieprz, st. 1. Przekrój przez wewnętrzną fosę grodziska w jego zachodniej części, z widocznymi dwiema fazami konstrukcyjnymi (fot. D. Wach)
Fig. 14. Wieprz, site 1. The intersection through the inner moat of the stronghold in its western part, with two construction phases visible (photo D. Wach)

rozmiary zagłębienia fosy zaobserwowane po drugiej stronie wykopu (od strony południowej) świadczą, że w jego obrębie znaleziono obszar, w którym fosa ta zaczynała się pogłębiać i rozszerzać (ryc. 14).

Wykop 4 usytuowano w północnej części grodziska. Północna część wykopu przecinała fosę wewnętrzną, a część południowa wchodziła na majdan grodziska. W pierwszym etapie prac otworzono wykop o wymiarach 5 m długości i 2 m szerokości. W drugim etapie powiększono wykop w kierunku południowym o 5 m długości i 2 m szerokości, tym samym połączono go z wykopem 3. W obrębie całego wykopu przebadano stratygrafię fosy wewnętrznej oraz zależności między nią a obszarem przy skraju majdanu (ryc. 15). W obrę-



Ryc. 15. Wieprz, st. 1. Przekrój przez wewnętrzną fosę grodziska w jego północnej części (fot. D. Wach)
Fig. 15. Wieprz, site 1. The intersection through the inner moat of the stronghold in its northern part (photo D. Wach)

bie wewnętrznego dookolnego zagłębienia stwierdzono istnienie ewentualnej fosy 88 o łagodnym, nieregularnie V-kształtnym, rozłożystym przekroju (mniej czytelnym niż na obszarze wykopu 3) oraz obecność rynnowatego zagłębienia 81 (szerokości 0,5 m i głębokości 0,45 m) w jej części dennej. Całość miąższości nawarstwień fosy (głównie zasypisk z obu stron piaszczystych zboczy, od strony wału i majdanu) wynosiła 0,8 m. Od strony majdanu, na jego krawędzi, stwierdzono obecność jednej, niedużej jamy 94 (średnicy około 0,9 m i głębokości do 0,4 m). Nie znaleziono tu żadnych reprezentatywnych fragmentów ceramiki.

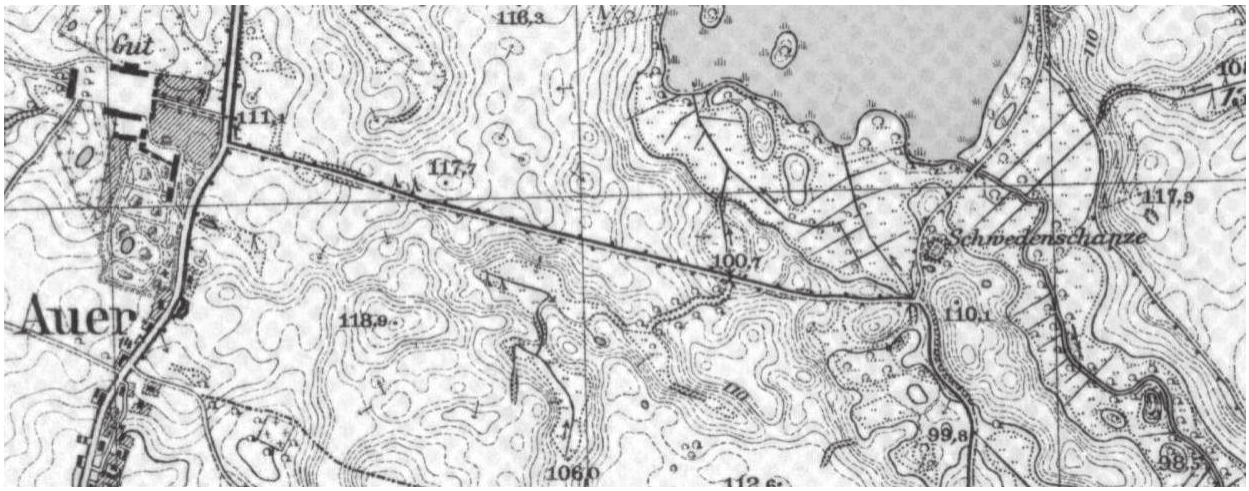
Łącznie podczas prac na wszystkich wykopach odkryto 65 fragmentów ceramiki, 2 wytwory krzemienne, odprysk krzemienny oraz fragment przedmiotu z żelaza.

Grodzisko w Wieprzu ma wciąż zachowaną wyraźną, własną formę terenową, z dogodnymi warunkami jeśli chodzi o jego obronność. Zaskakujący jest zatem fakt, że przy dość czytelnym układzie konstrukcyjnym wału oraz fosy, ilość innych świadectw archeologicznych, w tym tych najbardziej interesujących jak ceramika oraz inne zabytki, które datowałyby stanowisko i jego ewentualne fazy, jest niezwykle znikoma. Nasuwa się wniosek, że grodzisko to albo niemal tuż po zbudowaniu opuszczono, albo też użytkowano je w tak mało intensywny sposób, że ślady tego nie zachowały się w ewidencji zabytkowej (dotyczy to zwłaszcza fazy młodszej). Jednakże, w świetle wyników badań z 2012 roku należy zdecydowanie odrzucić tezy wysunięte przez autorów badań z 1997 roku.

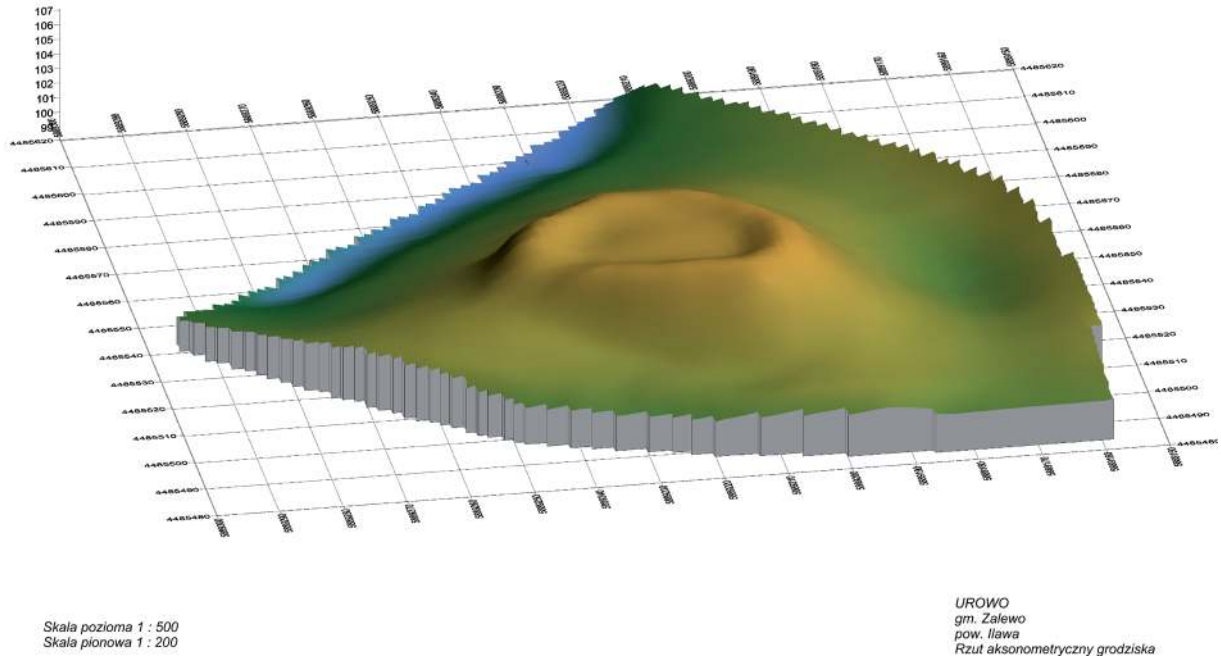
Urowo, gm. Zalewo, st. 1 (AZP 25-54/1)

Badane grodzisko położone jest około 2 km na wschód od miejscowości Urowo i około 0,24 km na południe od jeziora Kocioł (ryc. 16). Obiekt ten wzniesiono na niewielkiej wysoczyźnie. Majdan ma kształt elipsy o powierzchni około 30 arów. Wysokość wałów od strony wewnętrznej wynosi 1-1,5 m, od strony północnej 2 m, zaś od strony zewnętrznej 2-3 m, zwiększając się od strony zachodniej do 5 m (ryc. 17-21). W tradycji miejscowej obiekt ten funkcjonował w okresie przedwojennym jako *Schanzenberg* lub *Schwedenschanze*. Znane jest ono już ze źródeł kartograficznych z XVIII wieku. Na rękopiśmiennym planie starostwa miłomłyńskiego z 1720 roku przy brzegu jeziora Kocioł, w granicach Urowa zaznaczony jest obiekt o nazwie *Wüst Schloss*. Na planie Schroettera znajdujemy je opisane jako *Schanze.* W latach 1826-1828 J.M. Guise zaznaczył grodzisko na jednym ze swoich rysunków, zaś C. Engel zrysował i krótko je opisał podczas swojej wizyty 19 września 1930 roku[15]. Hans Crome uważał je za „staropruskie”[16], a Łucja Okulicz uznała za wysoczyznowe osiedle obronne z wczesnej epoki żelaza[17]. Grodzisko wpisane zostało do rejestru zabytków w 1993 roku[18].

[15] Szczepański 2013, w niniejszym tomie.
[16] Crome 1937: 108.
[17] Okulicz 1970: 196-197.
[18] Wpis z dnia 26.05.1993, nr C – 181.



Ryc. 16. Urowo, st. 1. Położenie grodziska oznaczonego jako *Schwedenschanze* na mapie niemieckiej w skali 1:25000 z 1912 roku
Fig. 16. Urowo, site 1. The location of the stronghold marked as *Schwedenschanze* on a German map of 1912 scaled 1:25000



Ryc. 17. Urowo, st. 1. Model ukształtowania powierzchni grodziska (oprac. J. Błaszczyk)
Fig. 17. Urowo, site 1. 3D model of the stronghold (elaborated by J. Błaszczyk)

W 2012 roku na terenie grodziska otwarto trzy wykopy[19] o łącznej powierzchni 64 m² (ryc. 22).

Wykop 1 miał 15 m długości i 2 m szerokości i dłuższą osią zorientowany był mniej więcej po linii wschód-zachód (umowne). Założony został w południowo-wschodniej części grodziska w taki sposób, by przecinał cały wał aż do miejsca na zewnątrz grodziska, gdzie kończyła się strefa, w której spodziewano się znaleźć ewentualną fosę oraz (od wewnątrz) przywałową strefę majdanu (ryc. 23-24). Badany odcinek wału miał około 8 m szerokości u podstawy i 1,4 m wysokości licząc od poziomu posadowienia zbieżnego mniej więcej z poziomem majdanu a 2,3 m od strony zewnętrznej. Stwierdzono obecność co najmniej dwu faz istnienia wału, co sugerują ślady dwóch poziomów spalonych konstrukcji

[19] Badania archeologiczne grodziska w Urowie prowadzone były na podstawie zezwolenia WKZ nr 294/2012, w terminie od 22.08. do 19.09.2012 roku. W badania zaangażowani byli pracownicy Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pracami kierował prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński przy pomocy Dariusza Wacha i mgr Magdaleny Rutyny. Plan warstwicowy stanowiska wykonał mgr Jacek Błaszczyk. Badania geologiczne stanowiska przeprowadził prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk (zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie). Badania geofizyczne metoda magnetyczną w otoczeniu grodziska przeprowadził mgr Tomasz Herbich (zob. Herbich 2013, w niniejszym tomie).

Ryc. 18. Urowo, st. 1. Widok grodziska od strony północno-zachodniej (fot. S. Szczepański 2008)

Fig. 18. Urowo, site 1. The view on the stronghold from the north-west (photo S. Szczepański 2008)





Ryc. 19. Urowo, st. 1. Wał grodziska w jego północnej części (fot. Z. Kobyliński 2012)

Fig. 19. Urowo, site 1. The rampart in its northern part (photo Z. Kobyliński 2012)

Ryc. 20. Urowo, st. 1. Wał grodziska w jego zachodniej części (fot. Z. Kobyliński 2012)

Fig. 20. Urowo, site 1. The rampart in its western part (photo Z. Kobyliński 2012)



drewnianych (przy czym poziom wyższy był bardzo słabo wyrażony i widoczny jedynie na odcinku 0,5 m), których rozsypane resztki (11, 25, 61, 62, 63, 65) leżały na odpowiadających im stratygraficznie warstwach stoku wału (o kącie nachylenia 35°), na odcinku ponad 2 m. Górna krawędź śladów spalonych konstrukcji znajdowała się około 0,9 m nad poziomem posadowienia wału (poziomem majdanu). Całość znalezionych nawarstwień wału poniżej darni w głównej mierze składa się z materiału gliniastego, co sugeruje niezwykły wysiłek, jaki budowniczowie tego obiektu musieli wykonać, aby wał ten w takim właśnie kształcie powstał. Jednocześnie zarówno zastany układ stratygraficzny, jak i wiercenia geologiczne jednoznacznie wykluczyły możliwość istnienia fosy na badanym odcinku u podnóża wału. W obrębie wykopu znaleziono pojedyncze fragmenty ceramiki (w części leżącej na skraju majdanu). Wszystkie nawarstwienia spoczywały na twardej, calcowej glinie z jasnymi, węglanowymi wtrętami.



Ryc. 21. Urowo, st. 1. Widok na majdan grodziska i wały od strony wewnętrznej (fot. Z. Kobyliński 2012)

Fig. 21. Urowo, site 1. The view on the interior of the stronghold and ramparts from the inside (photo Z. Kobyliński 2012)

Wykop 2, o wymiarach 5 m długości i 2 m szerokości (dłuższa oś po linii północ-południe), otworzono 5 m na zachód od wykopu 1. Na jego obszarze, poza prostym, kilkuwarstwowym układem stratygraficznym (cienkie warstwy piaszczysto-gliniane tuż pod poziomem darni, niżej zaś warstwy gliny calcowej z wychodniami piasku) nie znaleziono żadnych obiektów. W części wschodniej i w centrum wykopu jego głębokość wynosiła około 0,3 m, natomiast w jego partii zachodniej (obszar nieregularnego zagłębienia z – być może – niwelacyjnymi, zasypiskami zglinionego piasku) nawarstwienia miały miąższość nawet 1 m. W obrębie wykopu znaleziono nieliczne, luźno rozrzucone kamienie (w warstwie bezpośrednio pod darnią) oraz – podobnie jak na wykopie 1 – nieliczne, mało reprezentatywne fragmenty ceramiki.

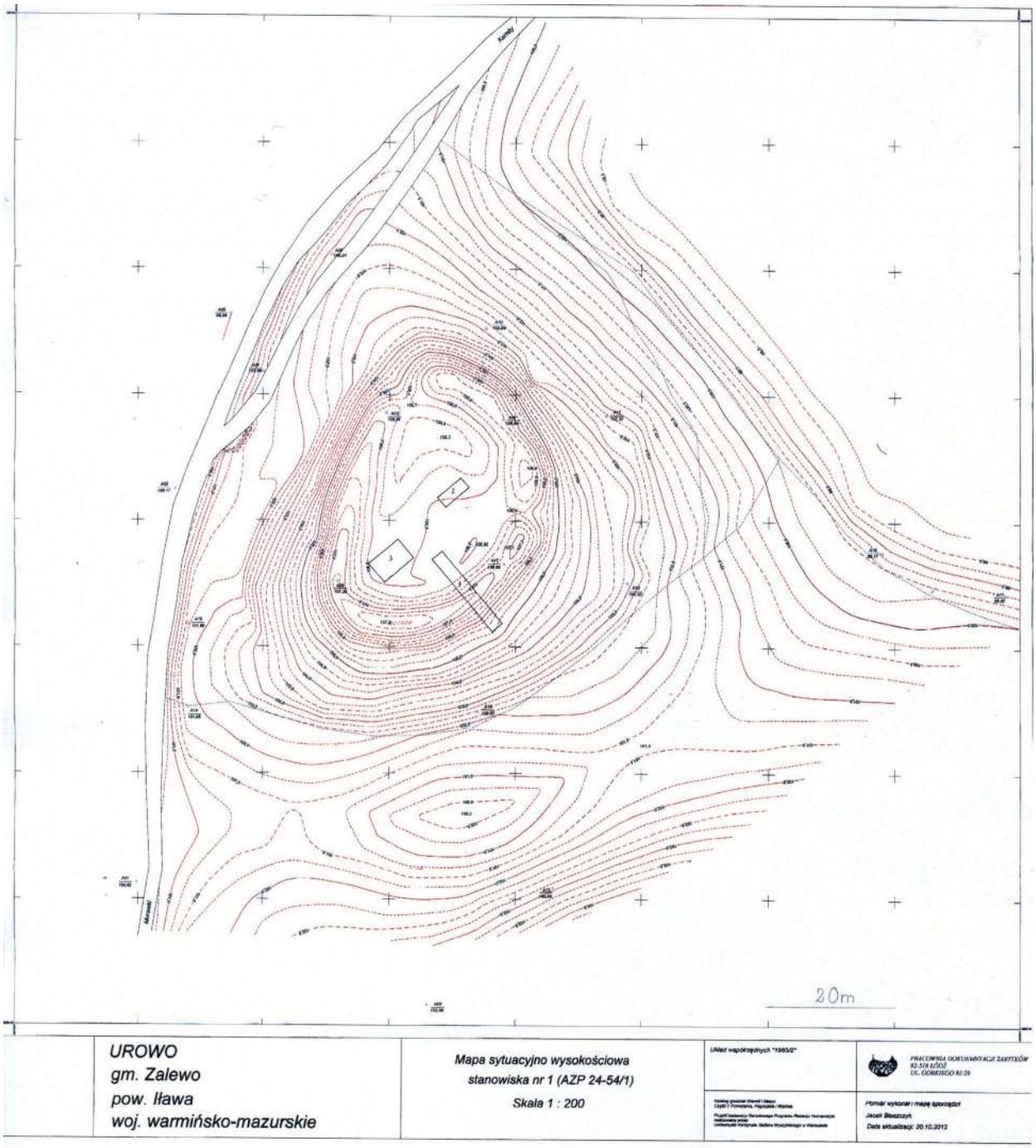
Wykop 3 wytyczono na majdanie grodziska 2 m na południe od wykopu 1. Obejmował on swym zasięgiem 6 m długości i 4 m szerokości (dłuższe boki przebiegały wzdłuż osi północ-południe). W obrębie tego wykopu układ nawarstwień miał podobnie prosty jak w wykopie 2, horyzontalny charakter, natomiast jego miąższość sięgała do około 0,4 m w centrum i od strony wschodniej, natomiast od strony zachodniej, w pobliżu stoku wału, miąższość nawarstwień sięgała 0,8 m. Na obszarze wykopu znaleziono jedynie jeden dołek posłupowy (nr 10) o średnicy 0,3 m i głębokości 0,27 m. Dno wykopu stanowiła jednolita glina calcowa, w którą wkopane były dwa, niedużych rozmiarów doły posłupowe. Podobnie jak w wykopie 1 i 2 znaleziono jedynie nieliczne, mało reprezentatywne fragmenty ceramiki.

W trakcie eksploracji znaleziono 49 fragmentów ceramiki oraz fragment przedmiotu z żelaza.

Grodzisko w Urowie jest przykładem obiektu o wyraźnej formie terenowej i dużych walorach obronnych. Zaskakujący jest zatem fakt, że przy dużych nakładach sił, jakich wymagało wzniesienie takiego obiektu, wystąpiła uboga stratyfikacja wnętrza grodziska, a także, że ilość innych świadectw archeologicznych, które znaleziono w jego przebadanej części jest tak niezwykle znikoma. Nasuwa się wniosek, podobnie jak w odniesieniu do grodziska na wyspie Bukowiec w Wieprzu, że grodzisko to albo niemal tuż po zbudowaniu opuszczono, albo też użytkowano je w tak mało intensywny sposób, że ślady tego nie zachowały się w ewidencji zabytkowej.

Oprócz wykopów zlokalizowanych na grodzisku, na podstawie rezultatów wykonanych wokół niego badań geofizycznych (przeprowadzonych na łące znajdującej się na północ od grodziska)[20] udało się zlokalizować osadę przygrodową. W jednym z miejsc, gdzie rozpoznano anomalie geomagnetyczne (43 m na północ i 100 m na zachód od północno-zachodniego narożnika wykopu 2 na grodzisku), postanowiono otworzyć mały wykop sondażowy (3 x 3 m). Znalezione tam nawarstwienia sięgały do około 0,6 m poniżej poziomu gruntu. Po grubą na około 0,35 m warstwą humusu znaleziono pozostałości nieregularnie owalnego zagłębienia wypełnionego warstwami przepalonej ziemi ze śladami węgla oraz grudkami przepalonej polepy. Ślady intensywnego

[20] Herbich 2013, w niniejszym tomie.



Ryc. 22. Urowo, st. 1. Plan warstwicowy grodziska z zaznaczonymi wykopami badawczymi z 2012 roku (oprac. J. Błaszczyk i D. Wach)
Fig. 22. Urowo, site 1. Contour-line map of the stronghold with archaeological trenches excavated in 2012 marked (elaborated by J. Błaszczyk and D. Wach)

działania ognia sugerują obecność w tym miejscu paleniska bądź pieca (nr 8) o nieregularnie okrągłym kształcie, średnicy dochodzącej do 1,8 m oraz głębokości do 0,5 m. W bezpośrednim sąsiedztwie wspomnianej jamy (częściowo w jej zachodniej ścianie), w południowej części wykopu znajdowały się dwa skupiska kamieni (nr 6 i 7). Były to kamienie głównie małe (o średnicy od kilku do około 10 cm) z kilkoma większymi o średnicy dochodzącej do 0,3-0,4 m. Omawiana jama paleniskowa wkopana była w głęboki na 0,25-03 m i na 0,7 m szeroki, rowopodobny obiekt 11 o kierunku przebiegu po linii północ-południe. Jego wypełniskiem była piaszczysta, zbita, niejednorodna ciemna ziemia z fragmentami polepy i węgli drzewnych. Od strony południowej i wschodniej jama paleniskowa wkopana była w dość cienkie warstwy piaszczyste i piaszczyste z domieszką (prawdopodobnie) popiołów (ryc. 25).

Na terenie osady znaleziono 6 fragmentów ceramiki oraz zabytki wydzielone: 2 fragmenty przedmiotów z żelaza i krzemień.

Podsumowując należy stwierdzić, że w przeciwieństwie do majdanu grodziska, pobliski grodzisku obszar



Ryc. 23. Urowo, st. 1. Północna ściana przekopu przez wał grodziska z widocznymi śladami spalonej konstrukcji drewnianej (fot. D. Wach)

Fig. 23. Urowo, site 1. The northern side of the crosscut through the rampart with visible remains of burnt wooden construction (photo D. Wach)



Ryc. 24. Urowo, st. 1. Południowa ściana przekopu przez wał grodziska z widocznymi śladami spalonej konstrukcji drewnianej (fot. D. Wach)

Fig. 24. Urowo, site 1. The southern side of the crosscut through the rampart with visible remains of burnt wooden construction (photo D. Wach)



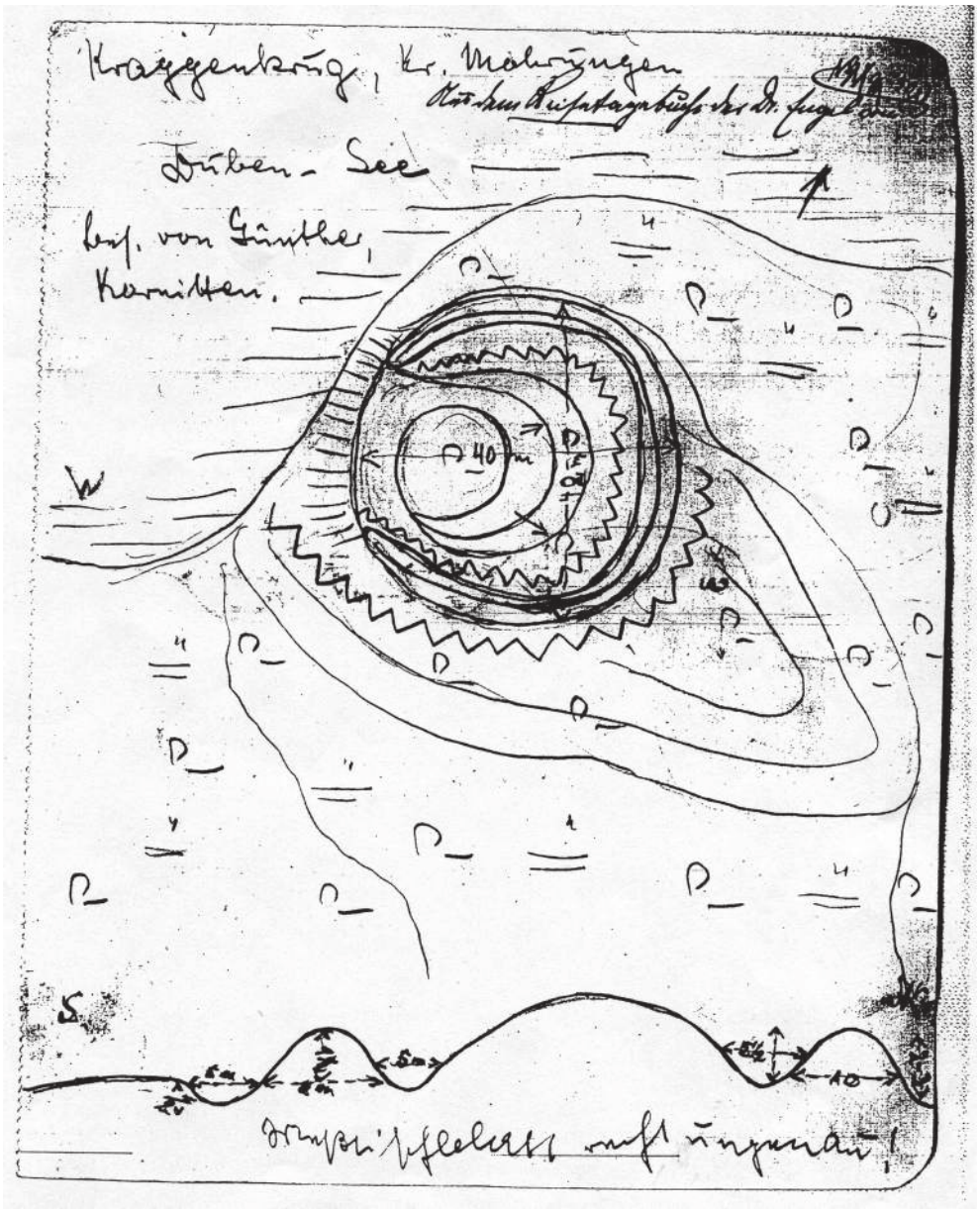
Ryc. 25. Urowo, st. 1. Osada przygrodowa. Obiekt osadniczy (fot. D. Wach)

Fig. 25. Urowo, site 1. Open settlement neighbouring the stronghold. A settlement feature (photo D. Wach)

położony pomiędzy nim a jeziorem Kocioł prawdopodobnie zawiera bardziej intensywne ślady obecności ludzkiej.

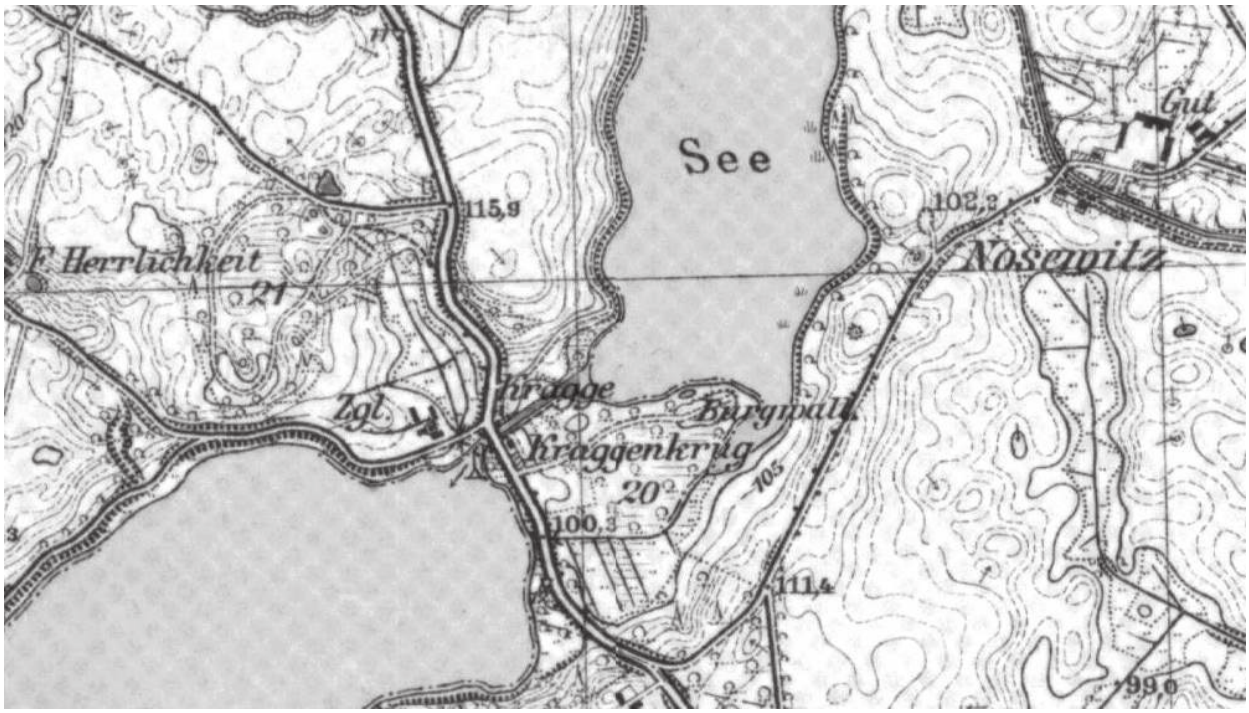
Duba, st. 1, gm. Zalewo (AZP 24-54/10)

Grodzisko znane było już w okresie przedwojennym[21] pod nazwą *Kraggenkrug*, kiedy to w 1930 roku Carl Engel wykonał jego szkicowy plan (ryc. 26). Grodzisko znajduje się obecnie w obrębie geodezyjnym Duba, na przesmyku między południową zatoką jeziora Dauby a rozciągniętą najbardziej na wschód zatoką Jezioraka, zwaną Kragą (ryc. 27). Aktualnie między tymi dwoma akwenami przeprowadzony jest fragment Kanału Elbląskiego, łączącego Miłomłyn z Iławą. Między jeziorami kanał przechodzi przez pas mokradeł. Od północy brzeg kanału stanowi skarpa doliny jezior, od południa podmokłe trzęsawisko, przez które w kierunku wschód-zachód przechodzi wykopany w połowie XIX wieku kanał, a w kierunku północ-południe droga z Iławy do Boreczna i dalej do Malborka i Elbląga. Droga ta biegnie wzdłuż wschodniego brzegu jeziora Jeziorak, a przejście mostem nad kanałem i groblą przez przesmyk skraca ją o dobrych kilka kilometrów. Zanim wykopano Kanał Elbląski grobla i przejście przez zabagniony przesmyk już istniały. Istniało także połączenie wodne między jeziorami Dauby i Jeziorakiem, jednak znajdowało się ono przy południowej krawędzi rynny lodowcowej, a nie jak obecnie – przy północnej. Nie jest jasne czy funkcjonująca wcześniej droga wodna między jeziorami była tworem naturalnym, czy też była wykonana ręką ludzką w średniowieczu, a być może nawet wcześniej. Podmokłe obniżenie nie jest zwykłym trzęsawiskiem, chociaż sprawia takie wrażenie. W jego wschodniej części znajduje się nieznaczne podwyższenie terenu tworzące wyspę od wschodu oblaną wodami jeziora Dauby, a od pozostałych stron otoczoną w przeszłości bagnami. Jest to więc teren o wybitnie obronnych naturalnych walorach, a ze względu na położenie między wysoczyznami także o walorach strategicznych, umożliwiających kontrolę jedynego dogodnego przejścia przez trzęsawisko. Prawdopodobnie te właśnie walory zdecydowały o lokalizacji na wyspie grodu, który w zamyśle miał kontrolować drogę lądową. Lokalizacja grodziska skłania do zakwalifikowania go jako obiektu plemiennego, natomiast forma może sugerować jego średniowieczną proweniencję, gdyż bardzo przypomina obiekty typu *motte* z wałem pierścieniowym i stożkiem wieży zlokalizowanym mimośrodowo, wewnątrz pier-



Ryc. 26. Duba, st. 1. Plan szkicowy wykonany przez Carla Engla w 1930 roku (Prussia-Archiv PM-A 1861/1)
Fig. 26. Duba, site 1. The sketchy plan made by Carl Engel in 1930 (Prussia-Archiv PM-A 1861/1)

[21] Np. Crome 1937: 108.



Ryc. 27. Duba, st. 1. Położenie grodziska oznaczonego jako *Burgwall* na mapie niemieckiej w skali 1:25000 z 1912 roku
Fig. 27. Duba, site 1. The location of the stronghold marked as *Burgwall* on a German map of 1912 scaled 1:25000

ścienia wału, przy północnej jego części. Od południa i wschodu grodzisko otoczone jest bagnami, od północy wał opada bezpośrednio do jeziora, od północnego-zachodu od grodziska odchodzi wał (grobla?), biegnący na zachód do brzegu doliny. Ten interesujący obiekt, chroniony do dziś przez warunki naturalne, został objęty także ochroną prawną jako zabytek archeologiczny[22].

Obiekt zbudowany jest na rzucie niemal kolistym. Grodzisko ma wymiary zewnętrzne 45 m po osi północ-południe i 50 m po osi wschód-zachód. Wysokość wałów dochodzi do około 1,6 m (ryc. 28) Na zewnątrz, wzdłuż wału biegnie obniżenie fosy szerokości 3 do 4 metrów, zagłębionej w stosunku do terenu na około 0,7 m. Podobne zagłębienie przywałowe znajduje się od wewnętrznej strony wału. Jest ono jednak płytsze i sięga do 0,5 m od powierzchni majdanu. Powierzchnia majdanu i całego obiektu wznosi się nieco w kierunku północnym (do brzegu jeziora), gdzie wał ma najmniejsze nawarstwienia (do 0,7 m), ale jest najwyższy w stosunku do otaczającego terenu.

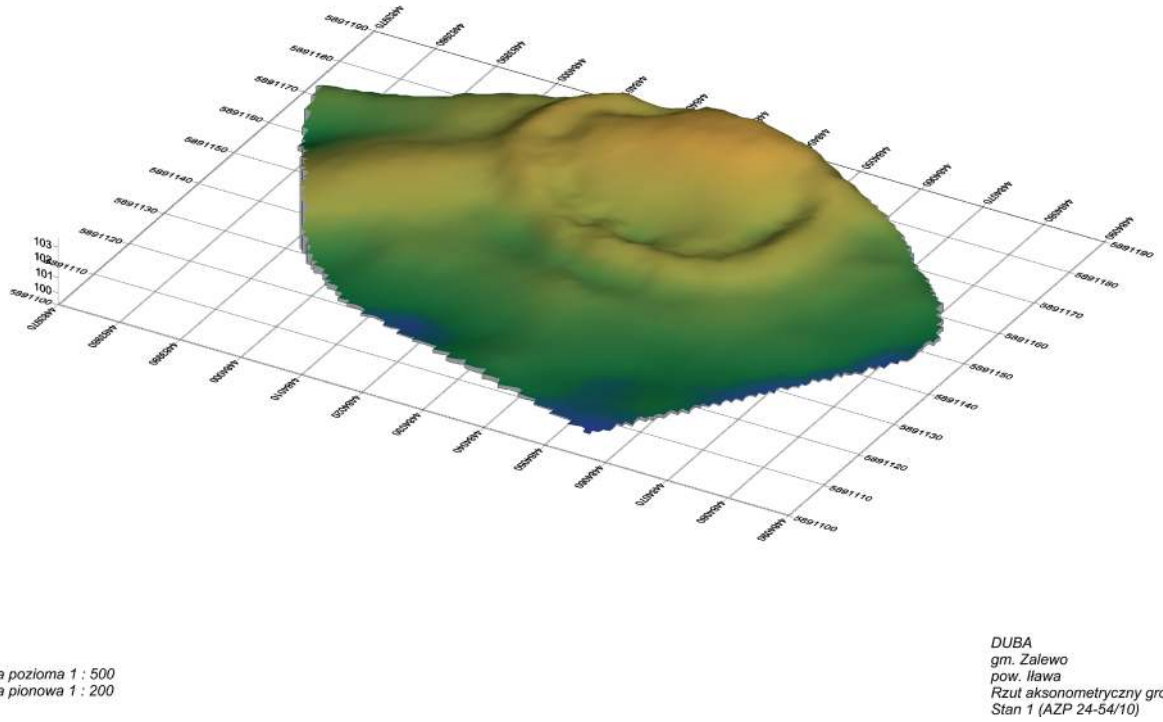
W ramach badań[23] założono 7 wykopów archeologicznych i przebadano 123 m² powierzchni stanowiska (ryc. 29). Wykopy badawcze założono w sposób następujący:

– po linii północ-południe – przechodząc od fosy zewnętrznej przez wał, obniżenie przywałowe i wchodząc na stożek wewnętrzny;
– na kulminacji stożka oraz na jego stokach;
– na wale od strony jeziora, osiągając jego brzeg;
– na majdanie w rejonie domniemanej bramy do grodu;
– na północny-zachód od grodziska, na wale grobli.

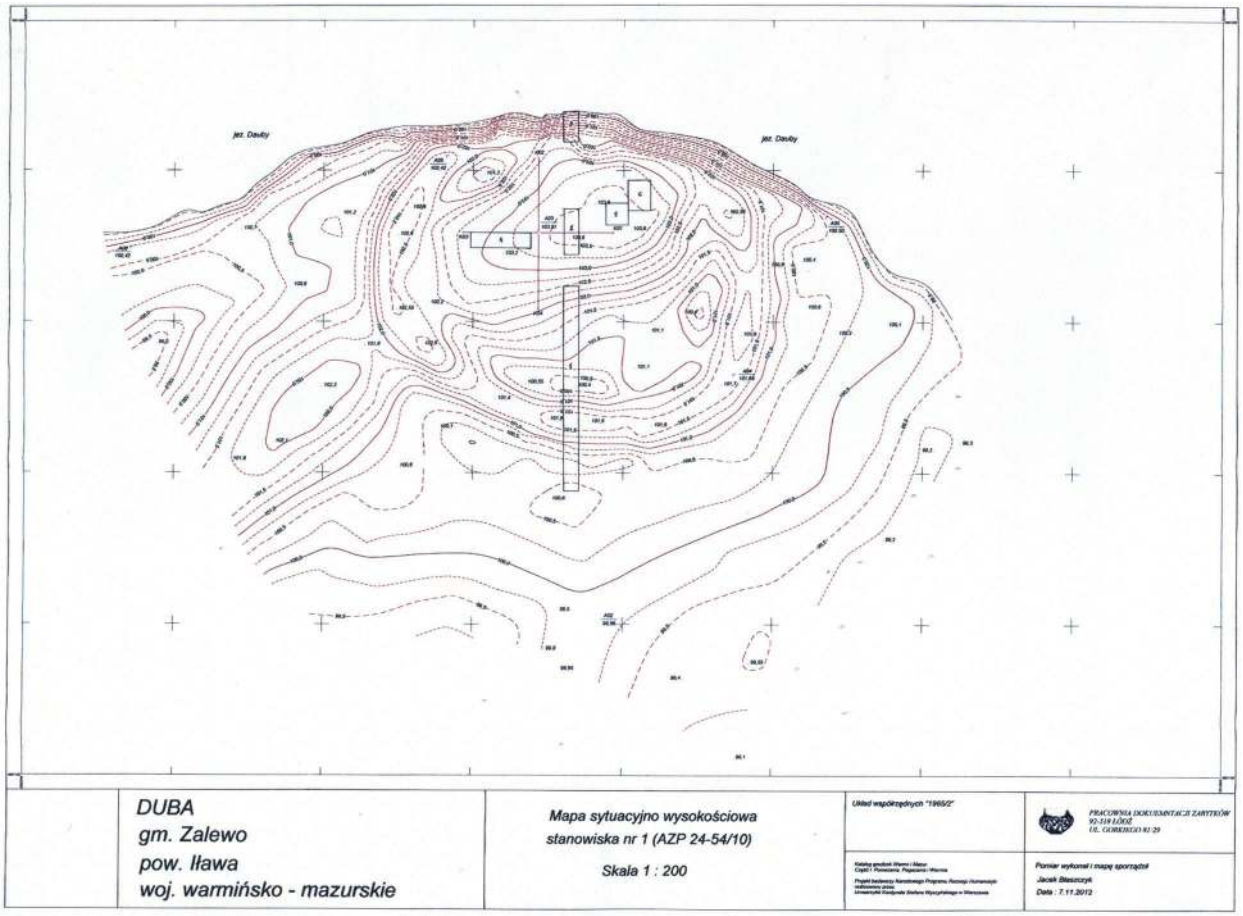
Wyniki badań okazały się niezwykle zaskakujące. Poza stwierdzeniem, że obiekt w części wału oraz fosy jest niewątpliwie dziełem rąk ludzkich, nie odkryto żadnych śladów użytkowania obiektu. Podłoże obiektu stanowi zbita glina barwy jasnożółtej do jasnobrunatnej. Z takiego samego materiału został usypany wał, który nie ma żadnych śladów dodatkowych konstrukcji (ryc. 30). Zaobserwowano jedynie cienką warstwę humusu pierwotnego, na której znajduje się nasyp wału i jest ona wyraźnie przerwana przy jego podstawie i wejściu w fosę. Zarówno w fosie zewnętrznej, jak i w zagłębieniu przywałowym od strony majdanu (ryc. 31) nie zaobserwowano żadnych warstw o charakterze namulisk związanych z osadnictwem. Wszędzie występuje tej samej miąższości warstwa humusu współczesnego (około 15 cm), a pod nią jasna, zbita glina. Taki sam układ nawarstwień wystąpił również na grobli zewnętrznej i na stożku wewnętrznym grodziska. Nie odkryto żadnych warstw osadniczych ani zabytków ruchomych, poza jednym wiórkiem mikrolitycznym, pochodzącym niewątpliwie z mezolitu i nie związanym z badanym obiektem. Na stożku odkryto jedynie jeden solidny dół posłupowy wypełniony kamieniami i fragmentami nowożytnych cegieł, co świadczy o jakichś formach użytkowania obiektu w czasach nowożytnych; jest to jednak obiekt incydentalny i również pozbawiony jakichkolwiek innych artefaktów, poza pojedynczą podkówką obcasa buta datowaną na XX wiek.

[22] Wpisane do rejestru zabytków pod nr C-140 na podstawie decyzji WKZ z dnia 18.10.1989 roku.

[23] Prace badawcze prowadzone były na podstawie pozwolenia WKZ nr 298/2012. Badania wykopaliskowe obiektu miały miejsce w terminie 27.08 – 18.09.2012 roku. Pracami w terenie kierował dr Jacek Wysocki przy współpracy mgr. Bartłomieja Klęczara. Badania geologiczne przeprowadził prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk (zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie). Plan warstwicowy grodziska wykonał mgr Jacek Błaszczyk.



Ryc. 28. Duba, st. 1. Model ukształtowania powierzchni grodziska (oprac. J. Błaszczyk)
Fig. 28. Duba, site 1. 3D model of the stronghold (elaborated by J. Błaszczyk)



Ryc. 29. Duba, st. 1. Plan warstwicowy grodziska z zaznaczonymi wykopami badawczymi z 2012 roku (oprac. J. Błaszczyk i J. Wysocki)
Fig. 29. Duba, site 1. Contour-line map of the stronghold with archaeological trenches excavated in 2012 marked (elaborated by J. Błaszczyk and D. Wach)



Ryc. 30. Duba, st. 1. Zestawienie fotografii przekroju przez wał grodziska w jego części południowej (oprac. B. Klęczar i Z. Kobyliński)
Fig. 30. Duba, site 1. A compilation of photographs of the crosscut through the rampart in its southern part (elaborated by B. Klęczar and Z. Kobyliński)



Ryc. 31. Duba, st. 1. Przekrój przez zagłębienie przywałowe (fot. B. Klęczar)
Fig. 31. Duba, site 1. The intersection through the foot of the inner slope of the rampart (photo B. Klęczar)

Interpretacja takich wyników jest niezwykle trudna i musi obracać się w sferze hipotez. Być może obiekt ten był budowany przez Prusów w okresie podboju krzyżackiego i nie zdołano już go użyć, a dla zdobywców okazał się nieprzydatny. Być może był budowany jako strażnica szlaku, właśnie przez krzyżaków, ale zaniechano użycia go ze względu na położenie w dolinie, w bardzo bliskim otoczeniu wysoczyzny (200-250 m) o stosunkowo dużych przewyższeniach względnych, co przy założeniu odkrytego terenu i stanu rozwoju techniki wojennej (łuk, kusza, a także broń palna) nie dawało należytego zabezpieczenia możliwości obronnych. Być może jego funkcję przejął znajdujący się w odległości 250 m w linii prostej gródek w Mozgowie, który mógł być obiektem wieżowym[24] (ryc. 32).

[24] Wysocki i Klęczar 2013, w niniejszym tomie.

***

Wyniki badań omówionych w niniejszym artykule czterech grodzisk nie dają niestety jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o ich chronologię. W żadnym z przypadków nie można wykluczyć ich związku z kulturą kurhanów zachodniobałtyjskich z wczesnej epoki żelaza, a w przypadku grodzisk na wyspie Bukowiec oraz w Urowie ten związek w zasadzie wydaje się być pewny (chociaż w odniesieniu do Urowa wynika to z datowania osady przygrodowej, a nie samego grodziska). Również w Gulbiu znaleziono fragmenty ceramiki z wczesnej epoki żelaza. Jedynie w przypadku grodziska na wyspie Bukowiec stwierdzić można jednoznacznie jego użytkowanie także w okresie wczesnego średniowiecza. Wyniki badań nakazują przyjąć, że grodziska te miały charakter refugialny i były użytkowane jedynie sporadycznie. Należy liczyć się także z możliwością, że obiekty te zostały



Ryc. 32. Numeryczny model terenu powstały w wyniku skanowania za pomocą urządzenia LiDAR, ukazujący położenie grodziska w Dubie, st. 1 w stosunku do gródka stożkowatego w Mozgowie, st. 1
Fig. 32. Digital terrain model gained as a result of scanning with LiDAR, showing the location of the stronghold at Duba against the motte at Mozgowo, site 1

zbudowane przez Prusów w trakcie podboju terenu Pomezanii przez zakon krzyżacki i nie zdołano ich już użyć do obrony, jak również możliwa jest ewentualność, że zostały one zbudowane przez krzyżaków, którzy używali ich w trakcie podboju jako krótkotrwałe schronienia, po czym także je porzucili jako nieprzydatne dla organizowanej sieci administracyjno-osadniczej i systemu obronnego państwa zakonnego.

Wykaz literatury cytowanej

Chudziak, W. i J. Bojarski
1997. *Opracowanie wyników badań na stanowisku 1 w Wieprzu, gm. Iława, woj. olsztyńskie.* Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Crome, H.
1937. Karte und Verzeichnis der vor- und frühgeschichtlichen Wehrlangen in Ostpreussen. *Altpreussen* 2: 97-125.
1939. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussens, Teil III. *Prussia* 33: 263-289.

Eckart, B.
2011. Przez jeziora oberlandzkie. *Zapiski zalewskie* 20: 43-49 [oryg.: *Durch oberländische Seen.* Saalfeld 1927].

Hollack, E.
1908. *Erlauterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*. Glogau: Carl Flemming.

Łasiński, Ł.
2010. *Grodziska wschodniej części Pojezierza Iławskiego. Analiza historyczno-przestrzenna, problemy ochrony i prezentacji.* Maszynopis pracy magisterskiej, Uniwersytet kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Nitychoruk, J. i F. Welc
2013. Sytuacja geomorfologiczno-geologiczna wybranych grodzisk w okolicach jeziora Jeziorak, w niniejszym tomie.

Okulicz, Ł.
1970. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*. Wrocław: Ossolineum.

Paśko-Sawczyńska, D.
2012. *Z Weepers do Wieprza. Droga panny Preuss.* Matyty.

Szczepański, S.
2013. „Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, w niniejszym tomie.

Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie, w pow. iławskim: wstępne wyniki badań w roku 2012, w niniejszym tomie.

Zbigniew Kobyliński, Dariusz Wach, Magdalena Rutyna, Jacek Wysocki and Bartłomiej Klęczar

The strongholds of the of tribal period (?) near Gulb, on Bukowiec Island in Lake Jeziorak, at Urowo and Duba in Iława county: preliminary results of the excavations in 2012

Summary

This article presents the results of excavations conducted in 2012, within the project *The catalogue of strongholds of Warmia and Masuria*, sponsored by the National Program for Development of Humanities, in four strongholds situated in the Iława Lake District: in Gulb site 1 in Iława commune, and at Wieprz, site 1 (on the Bukowiec Island), at Urowo, site 1, and at Duba, site 1, in Zalewo commune. At Gulb and Duba no traces of any wooden rampart were found (in the case of stronghold at Gulb this may be the result of the destruction of the rampart in modern times). In the case of the stronghold on Bukowiec Island and at Urowo, however, the remains of what are at least two-phase rampart constructions were discovered. The preliminary results of the excavations of these strongholds have yet to give us an unequivocal answer to the question of their chronology. It is impossible to exclude the possibility that all of these sites may heave been erected as strongholds by the people of the Early Iron Age West Balt Kurgan Culture. Indeed, in the case of the strongholds on the Bukowiec Island and at Urowo this can be generally confirmed although in the case of Urowo Early Iron Age material comes from the surrounding settlement rather than from the stronghold itself. At Gulb, stray pottery sherds of Early Iron Age were also found. Only in case of the stronghold on the Bukowiec Island we can state firmly that it had been used during the Early Medieval period. The results of the excavations tend to confirm that these strongholds functioned primarily as refuges, and that they were used only occasionally. This sporadic use of these strongholds stands in remarkable contrast to the great effort their builders put in erecting their impressive the ramparts.

Jacek Wysocki i Bartłomiej Klęczar

Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku

Badania grodzisk stożkowatych na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym, gm. Iława i Mozgowie, gm. Zalewo podjęto w 2012 roku w ramach realizacji projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur,* kierowanego przez prof. dr. hab. Zbigniewa Kobylińskiego.

Wielka Żuława (Iława, st. 33)

Grodzisko – w okresie przedwojennym znane pod nazwą *Scholtenberg*[1] - położone jest w południowo-wschodniej części wyspy Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, na wysokim brzegu, stromo opadającym do jeziora (ryc. 1-2). Grodzisko wymieniane jest w literaturze polskiej i niemieckiej z końca XIX i początku XX wieku[2], jest ono także zaznaczone na mapie grodzisk opracowanej przez W. Antoniewicza i Z. Wartołowską[3]. Wpisane zostało do rejestru zabytków w 1986 roku[4]. Ma ono formę stożka powstałego na skutek odcięcia naturalnego cypla wysoczyzny przekopem od strony północnej i zachodniej. W ten sposób powstał stożek o planie zbliżonym do kwadratu, otoczony od północy i zachodu fosą, od południa ograniczony naturalnym uskokiem wysoczyzny, a od wschodu stromym brzegiem jeziora (ryc. 3). Prawdopodobnie pierwotnie górna część stożka była wyniesiona nieco ponad poziom wysoczyzny. Teren stożka obecnie zarośnięty jest drzewami liściastymi w wieku około 50 lat i samosiejkami (ryc. 4). Stożek został prawdopodobnie częściowo zniwelowany i zdeformowany na skutek urządzenia tu w XIX wieku cmentarza ewangelickiego, a następnie – w latach 60-tych XX wieku – ośrodka wczasowego (ryc. 5). Po cmentarzu ewangelickim pozostały resztki małej architektury cmentarnej w postaci betonowych obudów grobów i betonowych lub kamiennych cokołów ogrodzeń żeliwnych poszczególnych kwater (ryc. 6). Cmentarz został zdewastowany i zniszczony w okresie po II wojnie światowej. Następnie, na jego pozostałościach, usytuowano kilka domków kempingowych, posiadających betonowe fundamenty oraz podłączone instalacje. Domki te zostały w latach 90-tych XX wieku zlikwidowane, a ich pozostałości – znajdujące się poniżej poziomu gruntu – zostały przynajmniej częściowo usunięte. Wszystkie te działania spowodowały zniszczenia średniowiecznych nawarstwień kulturowych założenia obronnego (ryc. 7).



Ryc. 1. Iława, wyspa Wielka Żuława. Grodzisko *Scholtenberg*, fotografia z lat 1894-1904 (Internet: www.bildarchiv-ostpreussen.de, nr 29842)

Fig. 1. Iława, the Wielka Żuława Island. *Gord Scholtenberg*, photograph of 1894-1904 (Internet: www.bildarchiv-ostpreussen.de, No. 29842)

[1] Szczepański 2013, w niniejszym tomie

[2] Ossowski 1881: 9 nr 27; Lissauer 1887: 186; Behla 1888: 193; Łęga 1930: 557; Crome 1937: 213.

[3] Antoniewicz i Wartołowska 1964.

[4] Wpis z dnia 03.11.1986 roku, nr C-134.

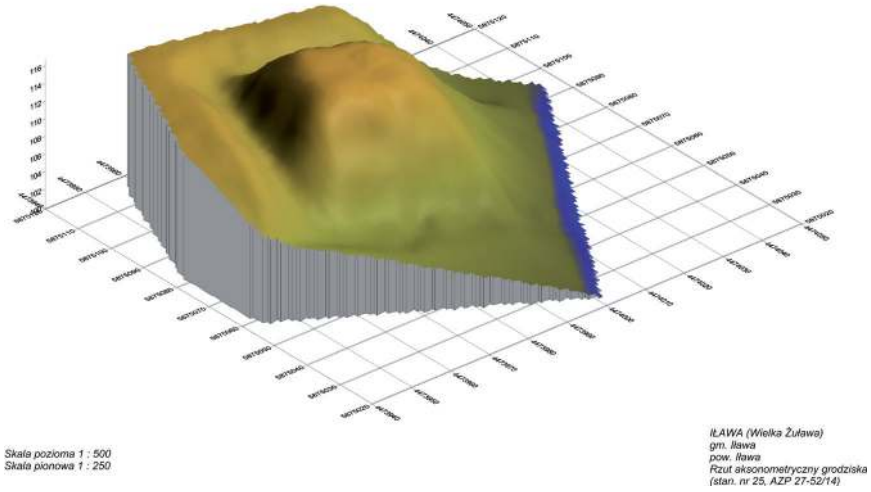
Ryc. 2. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Lokalizacja grodziska na mapie niemieckiej w skali 1:25000

Fig. 2. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. The location of the stronghold on a German map scaled 1:25000



Ryc. 3. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Model ukształtowania powierzchni grodziska (oprac. J. Błaszczyk)

Fig. 3. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. 3D model of the stronghold (elaborated by J. Błaszczyk)



Ryc. 4. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Widok obecny grodziska od strony południowo-zachodniej (fot. Z. Kobyliński)

Fig. 4. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. The present view of the stronghold from the south-west (photo Z. Kobyliński)





Ryc. 5. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Widok grodziska od strony południowo-wschodniej z widocznymi elementami ośrodka wypoczynkowego (fot. Ł. Łasiński 2010)

Fig. 5. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. The view of the stronghold from the south--east with visible elements of a resort center (photo Ł. Łasiński 2010)

Ryc. 6. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Wykop 2: kamienny bruk posadzki budynku częściowo zniszczony obudową grobu i kwatery cmentarnej (fot. J. Wysocki)

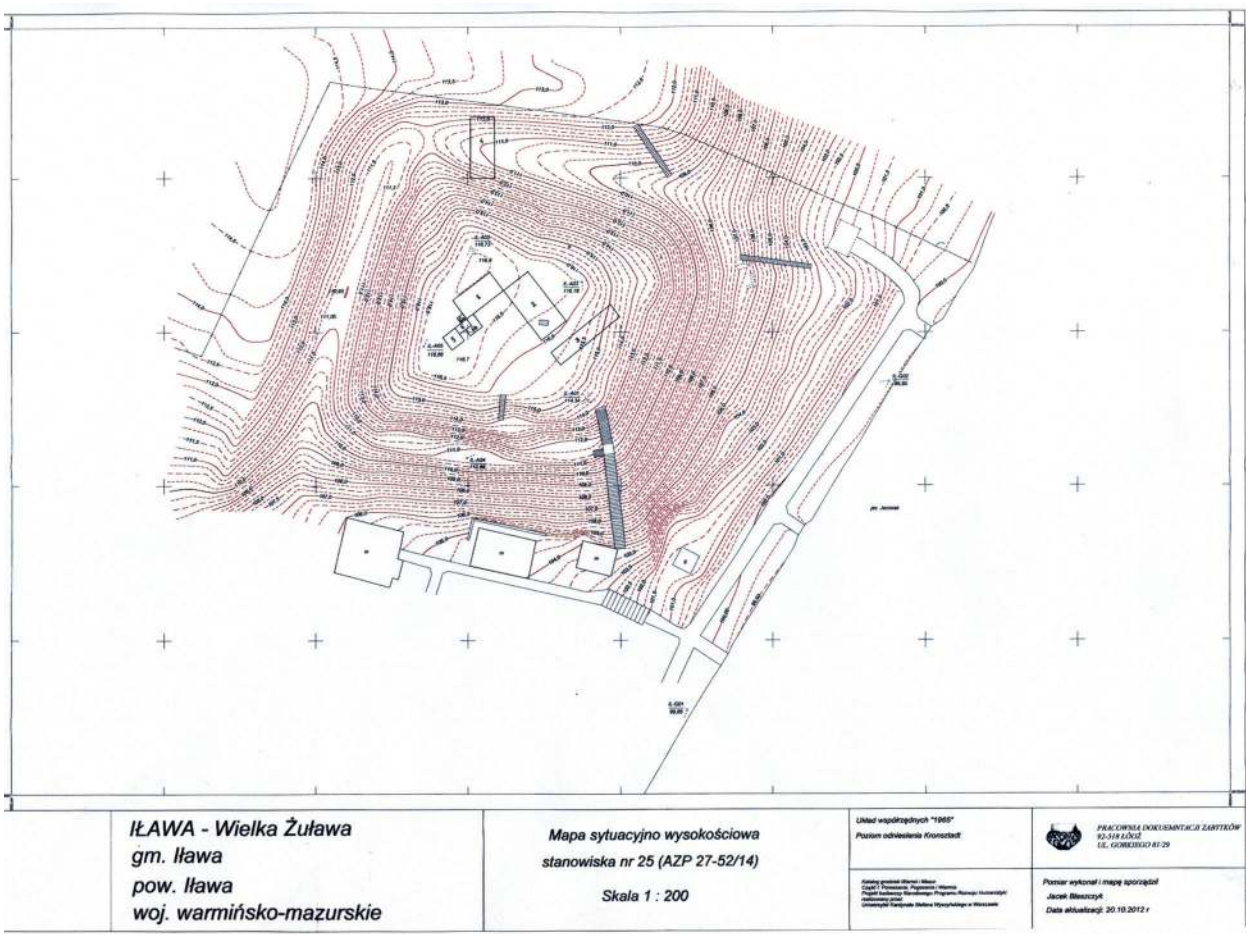
Fig. 6. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Trench 2: stone pavement of the house floor partially destroyed with the grave casing (photo J. Wysocki)





Ryc. 7. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Wykop 6, 6a, 6b: widoczne resztki instalacji, których wkopy zniszczyły struktury zabytkowe (fot. J. Wysocki)

Fig. 7. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Trench 6, 6a, 6b: visible remains of modern fittings whose pits destroyed the historical structures (fot. J. Wysocki)



Ryc. 8. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Plan warstwicowy grodziska z naniesionymi wykopami (oprac. J. Błaszczyk i J. Wysocki)
Fig. 8. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Contour-line map of the stronghold with archaeological trenches marked (elaborated by J. Błaszczyk and J. Wysocki)

Mając powyższe na uwadze, starano się założyć wykopy badawcze w miejscach, które były dostępne ze względu na drzewostan, a jednocześnie wydawały się najmniej zniszczone przez ingerencje z ostatnich 200 lat. Ogółem w trakcie badań w 2012 roku[5] przebadano 105 m², z czego 24 m² w fosie, a pozostałe na górnym *plateau* stożka grodziska, zakładając sześć wykopów różnego kształtu i wielkości (ryc. 8).

W każdym z wykopów – oprócz fosy – bezpośrednio pod powierzchnią gruntu występowała warstwa, którą można określić jako kulturową – średniowieczną z wtrętami struktur nowożytnych. Praktycznie (poza fosą) nie zaobserwowano tu współczesnego humusu ani warstw utworzonych w czasach nowożytnych.

Pod wierzchnią warstwą kulturową odkryto bruki, które – jak się wydaje – są pozostałościami posadzek budynków naziemnych mieszkalnych lub gospodarczych wzniesionych z drewna lub w konstrukcji szachulcowej. Na drewno zdaje się wskazywać mała ilość gliny i polepy w warstwach stanowiska. Odkryto natomiast pozostałości spalonej belki podwalinowej ograniczającej bruk (ryc. 9). Na brukach odkryto ceramikę datowaną wstępnie na przełom XIII i XIV wieku, bardzo liczne zabytki żelazne związane z budownictwem (gwoździe, okucia budowlane), zawiasy (ryc. 10), kłódkę oraz klucze. Ponadto w przestrzeniach identyfikowanych jako wnętrza budynków odkryto m.in. ostrogę (ryc. 11) i okucia ksiąg. Dalsze militaria, w postaci bełtu bardzo precyzyjnie wykutego i świetnie zachowanego (ryc. 12) oraz grotów strzał z tulejką i zadziorami, odkryto w przestrzeniach między budynkami. Ogółem odkryto ponad 120 przedmiotów żelaznych.

Odkrywane struktury średniowieczne były zniszczone wkopami nowożytnymi, z których część była związana z funkcjonowaniem cmentarza (jamy grobowe, rowy pod ogrodzenia), a część z funkcjonowaniem ośrodka wczasowego (wkopy pod fundamenty domków, wkopy pod kable i inne instalacje, wkopy śmietnikowe, wypełnione śmieciami z początku lat 70-tych XX wieku). Poniżej poziomu bruku zarejestrowano jedynie warstwę gliniastą interpretowaną jako calec.

[5] Badania archeologiczne na grodzisku na wyspie Wielka Żuława prowadzone były na podstawie zezwolenia WKZ nr 261/2012, w terminie od 03.07. do 21.07.2012 roku. W badania zaangażowani byli pracownicy i studenci Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pracami kierował dr Jacek Wysocki przy pomocy mgr. Bartłomieja Klęczara. Plan warstwicowy stanowiska wykonał mgr Jacek Błaszczyk. Badania geologiczne stanowiska przeprowadził prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk (zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie).

Nie zaobserwowano żadnych jednoznacznych śladów umocnień dookolnych stożka w postaci płotów czy palisad. Jednakże należy liczyć się z możliwością zniszczenia śladów tych umocnień w okresie nowożytnym, co zaobserwowano w nawarstwieniach fosy.

W wykopie 3 na wschodniej krawędzi *plateau*, poniżej poziomu osadniczego, zaobserwowano w nawarstwieniach gliniastych dwa cienkie poziomy warstw pożarowych z węgielkami drzewnymi i popiołem (ryc. 13), co może wskazywać na istnienie w tym miejscu nasypu. Warstwa będąca pozostałością obwałowania pierścieniowego znajduje się na pierwotnym humusie z warstwą pożarową z pierwszej fazy użytkowania (ryc. 14).

W wykopie w fosie (ryc. 15-16) zaobserwowano strukturę geomorfologiczną tej formy terenu. Wysoczyzna na wyspie jest pozostałością wzgórza kemowego z nawarstwieniami charakterystycznymi dla tej formy geomorfologicznej, z warstwowanymi frakcjami żwirowymi, piaszczystymi i ilastymi (ryc. 17). W dolnej partii fosy wykop przeciął żwiry, a w profilach bliżej krawędzi (wyżej) zaobserwowano warstwy piasku i – najwyżej – iłów. W nawarstwieniach fosy nie zaobserwowano klasycznego namuliska powstającego w trakcie długotrwałego użytkowania obiektu. Zaobserwowano natomiast warstwy o charakterze osuwiskowym powstałe prawdopodobnie na skutek destrukcji obiektu średniowiecznego (osuwiska kamieni) (ryc. 18), a następnie powstałe w wyniku XIX-wiecznych prac niwelacyjnych związanych z urządzaniem cmentarza. Relikty niszczenia cmentarza i funkcjonowania ośrodka wczasowego nie zdążyły jeszcze przybrać formy nawarstwień, zalegając na humusie współczesnym.



Ryc. 9. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Wykop 1: bruk posadzki ograniczony drewnianą belką (podwalinową?) (fot. J. Wysocki)

Fig. 9. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Trench 1: floor pavement bordered with a wooden log (substructure ?) (photo J. Wysocki)

W kontekście dokonanego w bieżącym sezonie odkrycia mostu na wyspę, datowanego na trzecią ćwierć XIII wieku[6], należy przypuszczać, że relikty grodu są pozostałościami najstarszej ufortyfikowanej fazy osadnictwa krzyżackiego na tym terenie. Ponieważ obiekt ten wydaje się być jednofazowy należy sądzić, że po jego zniszczeniu lub opuszczeniu w końcu XIII lub na początku XIV wieku lokalizacja zamku została przeniesiona w inne miejsce (na wyspę[7] lub na teren stałego lądu, w okolicach założenia miejskiego), gdzie wzniesiono już prawdopodobnie budowlę murowaną. Niestety, nie jesteśmy jak dotychczas w stanie wskazać jednoznacznie tej nowej lokalizacji.

Badania grodziska na Wielkiej Żuławie pozwoliły na rozpoznanie wczesnej fortyfikacji krzyżackiej o charakterze drewniano-ziemnym. Wskazuje na to istnienie zespołu zabytków ruchomych charakterystycznych dla grupy ludzi posługujących się pismem (okucia książek), posiadających poczucie prywatnej własności (kłódka), wywodzących się ze stanu rycerskiego (ostroga) oraz dysponujących najnowszymi technikami militarnymi (kusza). Na istnie-

[6] Popek *et al.* 2013, w niniejszym tomie.

[7] Zob. Lasek i Przypkowski 2013, w niniejszym tomie.



Ryc. 10. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Zawias drzwiowy (fot. J. Wysocki)
Fig. 10. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Door hinge (photo J. Wysocki)



Ryc. 11. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Ostroga (fot. J. Wysocki)
Fig. 11. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Spur (photo J. Wysocki)



Ryc. 12. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Bełt do kuszy (fot. J. Wysocki)
Fig. 12. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Quarrel for crossbow (photo J. Wysocki)



Ryc. 13. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Wykop 3: sondaż w części wschodniej wykopu z warstwami pożarowymi (fot. J. Wysocki)

Fig. 13. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Trench 3: test ditch in the eastern part of the trench with fire layers (photo J. Wysocki)



Ryc. 14. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Wykop 3: warstwy pożarowe we wschodniej ścianie wykopu (fot. J. Wysocki)

Fig. 14. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Trench 3: fire layers in the eastern side of the trench (photo J. Wysocki)

Ryc. 15. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Widok na fragment fosy otaczającej grodzisko od północnego-wschodu (fot. Z. Kobyliński)

Fig. 15. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. The view on the fragment of the moat surrounding the stronghold from the north-east (photo Z. Kobyliński)





Ryc. 18. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Wykop 4: przekrój przez fosę, ściana wschodnia wykopu z kamieniami z osuwiska stożka gródka (fot. J. Wysocki)

Fig. 18. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. Trench 4: the intersection through the moat, eastern side of the trench with the stones slipped off the top of the motte (photo J. Wysocki)



Ryc. 16. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Widok na fragment fosy otaczającej grodzisko od zachodu (fot. Z. Kobyliński)

Fig. 16. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. The view on the fragment of the moat surrounding the stronghold from the west (photo Z. Kobyliński)



Ryc. 17. Iława, st. 33, wyspa Wielka Żuława. Wykop 4: przekrój przez fosę, ściana zachodnia wykopu (fot. J. Wysocki)

Fig. 17. Iława, site 33, the Wielka Żuława Island. The intersection through the moat, western side of the trench (photo J. Wysocki)

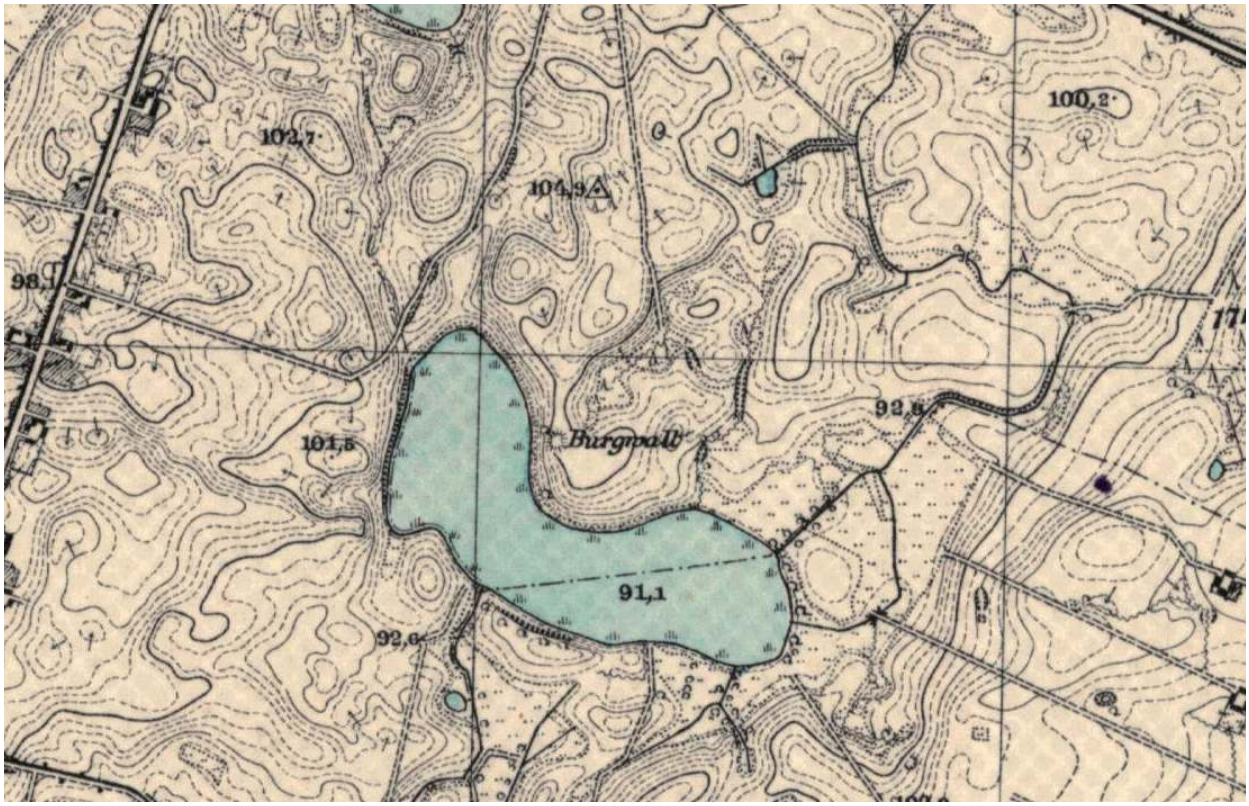
nie drewnianych budynków naziemnych wskazują ślady bruków i konstrukcji drewnianych oraz brak większych ilości polepy lub gliny, co mogłoby świadczyć o istnieniu budowli szkieletowych. Nie jest także jasne czy obiekt ten został zniszczony w sposób gwałtowny (o czym mogłyby świadczyć cenne przedmioty pozostawione wewnątrz (księga), czy też został opuszczony, na co wskazywałby brak śladów warstwy pożarowej na stożku i w fosie.

Laseczno Małe, gm. Iława, st. 1

Innym typem obiektu o charakterze raczej militarnym niż osadniczym okazał się kopiec w Lasecznie Małym. Kopiec ten znajduje się na wysoczyźnie przy wschodniej krawędzi doliny jeziora Gulbińskiego (ryc. 19). Obiekt znajduje się w terenie otwartym i jest bardzo silnie eksponowany. Stożek ma około 30 m średnicy przy podstawie i około 10 m średnicy na górnym *plateau*. Wysokość stożka od podstawy wynosi ponad 5 m. Jest porośnięty trawą, jedynie od strony północno-zachodniej (od jeziora) i na szczycie porastają go krzaki głogu. Teren wokół obiektu także jest wolny od roślinności wysokopiennej (ryc. 20).

Grodzisko – w literaturze przedwojennej określane miejscową nazwą *Kaninkenberg* lub *Kaninchenberg*[8] – zaznaczone było na mapie grodzisk W. Antoniewicza i Z. Wartołowskiej. Wpisane zostało do rejestru zabytków w 1968 roku[9].

Ze względu na małą powierzchnię górnego *plateau* (ryc. 21) konieczne było założenie wykopów w sposób gwarantujący właściwe manewrowanie hałdami[10]. Wykopy na górnej powierzchni stożka zajęły powierzchnię 46 m², a wykop otwarty pod grodziskiem w poszukiwaniu domniemanej fosy objął 20 m² (ryc. 22). W wykopach obejmujących centralną oraz północno-zachodnią i południowo-wschodnią część górnej płaszczyzny stożka odkryto jedynie nikłe ślady osadnictwa w postaci płytkiego, owalnego zagłębienia zajmującego centralną część górnego *plateau*, o średnicy około 4 m, zagłębionego poniżej humusu do głębokości około 30 cm (ryc. 23-24). Wypełnione było ono zglinionym piaskiem, lekko shumusowanym, w którym wystąpiły nieliczne drobne fragmenty ceramiki. Znaleziono tu także fragment noża żelaznego. Na północ od tego zagłębienia odkryto pozostałości urządzenia ogniowego (pieca) z jamą przypiecową (ryc. 25). We wnętrzu pieca i jamy znajdowała się warstwa popiołu i węgli drzewnych oraz fragmenty wypalonej polepy glinianej. Piec ten znajdo-



Ryc. 19. Laseczno Małe, st. 1. Lokalizacja grodziska na mapie niemieckiej w skali 1:25000
Fig. 19. Laseczno Małe, site 1. The location of the stronghold on a German map scaled 1:25000

[8] Töppen 1876: 134-135; Heym 1933: 221; Crome 1937: 123.
[9] Wpis do rejestru zabytków z dnia 25.11.1968 roku, nr C-050.

[10] Badania archeologiczne na grodzisku w Lasecznie Małym prowadzone były na podstawie zezwolenia WKZ nr 297/2012, w terminie od 22.07. do 11.08.2012 roku. W badania zaangażowani byli pracownicy i studenci Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pracami kierował dr Jacek Wysocki przy pomocy mgr. Bartłomieja Klęczara. Plan warstwicowy stanowiska wykonał mgr Wiesław Małkowski. Badania geologiczne stanowiska przeprowadził prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk (zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie).

wał się z pewnością poza wypełniskiem zagłębienia centralnego, które należy interpretować jako ślad lekkiej konstrukcji drewnianej zapewniającej osłonę przed niesprzyjającymi warunkami atmosferycznymi typu wiata lub szopa.

Nasyp stożka został zbudowany z tłustej, brunatnej gliny z jakiej zbudowana jest wysoczyzna moreny dennej otaczającego terenu. Wykonane wiercenia geologiczne ujawniły istnienie w poziomie podstawy kopca warstwy humusu, pod którą znajduje się analogiczny materiał ilasty jak w nasypie stożka. Badania geofizyczne[11] nie wykazały istnienia fosy wokół kopca, jednakże wykonany wykop sondażowy pozwolił na zidentyfikowanie rowu dookolnego o szerokości około 8 m i głębokości około 1,7 m. Interesujące, że „fosa" nie ma żadnych śladów namuliska, a nawet najdrobniejszego poziomu humusowanego. Jej zarys możliwy jest do odtworzenia jedynie na podstawie konsystencji brunatnej warstwy ilastej, która poniżej poziomu wykopanego zagłębienia ma strukturę skały łupliwej z występującymi w niej wytrąceniami węglanu wapnia, natomiast w wypełnisku zagłębienia ma strukturę amorficzną, bez wytrąceń (ryc. 26). Świadczy to o bardzo krótkim interwale czasowym między wykopaniem zagłębienia fosy a wypełnieniem go materiałem z najbliższego otoczenia. Kopiec z pewnością został usypany z materiału pozyskanego wokół niego, a ponieważ w założeniu nie miał pełnić funkcji obronnych fosa wokół niego była zbędna, a nawet utrudniała szybki dostęp do obiektu. Dlatego też zapewne została zasypana, a teren wokół stożka wyrównany.

Usytuowanie kopca, jego forma oraz ślady sposobu użytkowania świadczą o jego najbar-

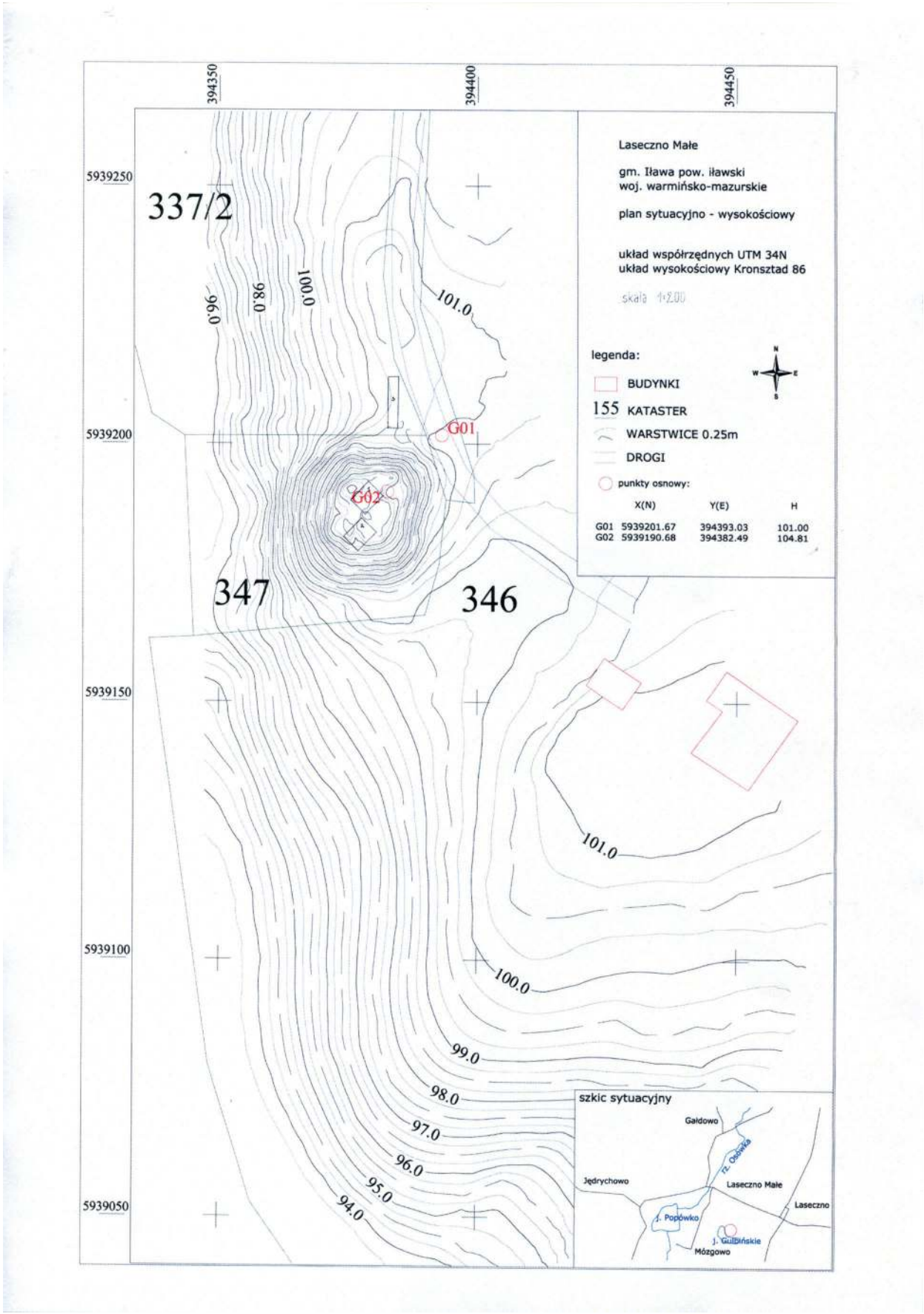


Ryc. 20. Laseczno Małe, st. 1. Widok grodziska od północnego-wschodu (fot. Z. Kobyliński)
Fig. 20. Laseczno Małe, site 1. The view of the stronghold from the north-east (photo Z. Kobyliński)



Ryc. 21. Laseczno Małe, st. 1. Mapa warstwicowa wykonana na podstawie stereofotografii z drona (oprac. W. Małkowski)
Fig. 21. Laseczno Małe, site 1. Contour line map made on the basis of stereo-photograph from a drone (elaborated by W. Małkowski)

[11] Przeprowadzone przez dr. hab. Krzysztofa Misiewicza i mgr. Wiesława Małkowskiego.



Ryc. 22. Laseczno Małe, st. 1. Schemat rozmieszczenia wykopów badawczych (oprac. W. Małkowski i J. Wysocki)
Fig. 22. Laseczno Małe, site 1. The location of archaeological trenches (elaborated by W. Małkowski)



Ryc. 23. Laseczno Małe, st. 1. Wykop 1: ściana południowo-wschodnia z jamą płytkiego zagłębienia (fot. J. Wysocki)

Fig. 23. Laseczno Małe, site 1. Trench 1: south-east side with a shallow pit (photo J. Wysocki)

Ryc. 24. Laseczno Małe, st. 1. Wykop 4 z resztkami jamy centralnej (fot. J. Wysocki)

Fig. 24. Laseczno Małe, site 1. Trench 4 with the remains of the central pit (photo J. Wysocki)





Ryc. 25. Laseczno Małe, st. 1. Wykop 1: urządzenie ogniowe (piec?) z jamą przypiecową (fot. J. Wysocki)

Fig. 25. Laseczno Małe, site 1. Trench 1: a furnace (oven) with a stoking pit (photo J. Wysocki)



Ryc. 26. Laseczno Małe, st. 1. Wykop 3: nawarstwienia zasypu fosy i skały calcowej (z wytrąceniami węglanowymi) (fot. J. Wysocki)

Fig. 26. Laseczno Małe, site 1. Trench 3: layers filling the moat and the natural sediments with carbonate precipitates (photo J. Wysocki)

dziej prawdopodobnej funkcji. Był to obiekt strażniczy[12] lub obserwacyjno-sygnalizacyjny. Służył prawdopodobnie obserwacji terenu oraz charakterystycznych konkretnych miejsc w celu otrzymywania i przekazywania informacji. Był prawdopodobnie używany jedynie w konkretnych okolicznościach, związanych najprawdopodobniej z niepokojami społecznymi i prawdopodobnie tylko wówczas przebywała tam jakaś załoga. Usytuowanie kopca powoduje, że – nawet zakładając dużo większe zalesienie okolicznych terenów – widok z niego był rozległy i daleki, co umożliwiało obserwowanie różnych zjawisk (takich jak np. dymy pożarów) lub odbieranie i przekazywanie określonych znaków.

[12] Co zresztą sugerował już np. M. Töppen w 1876 roku.

Mozgowo, gm. Zalewo, st. 1

Kolejnym zbadanym obiektem był kopiec w Mozgowie. Położony – podobnie do kopca w Lasecznie Małym – na krawędzi wysoczyzny, w tym przypadku doliny jeziora Dauby (ryc. 27), jest od niego znacznie mniejszy (średnica przy podstawie wynosi około 15 m, wysokość od podstawy do 2 m). Kopiec ma dość łagodne stoki (ryc. 28), na nasypie rośnie ponad stuletni dąb i widoczne są ślady jeszcze starszego i znacznie większego drzewa. Tradycja wspomina o starej pomnikowej lipie, która tu kiedyś rosła. Obiekt po odkryciu został wpisany do rejestru zabytków jako kopiec, z sugestią charakteru sepulkralnego (kurhan)[13].



Ryc. 27. Mozgowo, st. 1. Położenie obiektu na mapie niemieckiej w skali 1:25000
Fig. 27. Mozgowo, site 1. The location of the stronghold on a German map scaled 1:25000



Ryc. 28. Mozgowo, st. 1. Widok obiektu od południa (fot. Z. Kobyliński)
Fig. 28. Mozgowo, site 1. The view of the stronghold from the south (photo Z. Kobyliński)

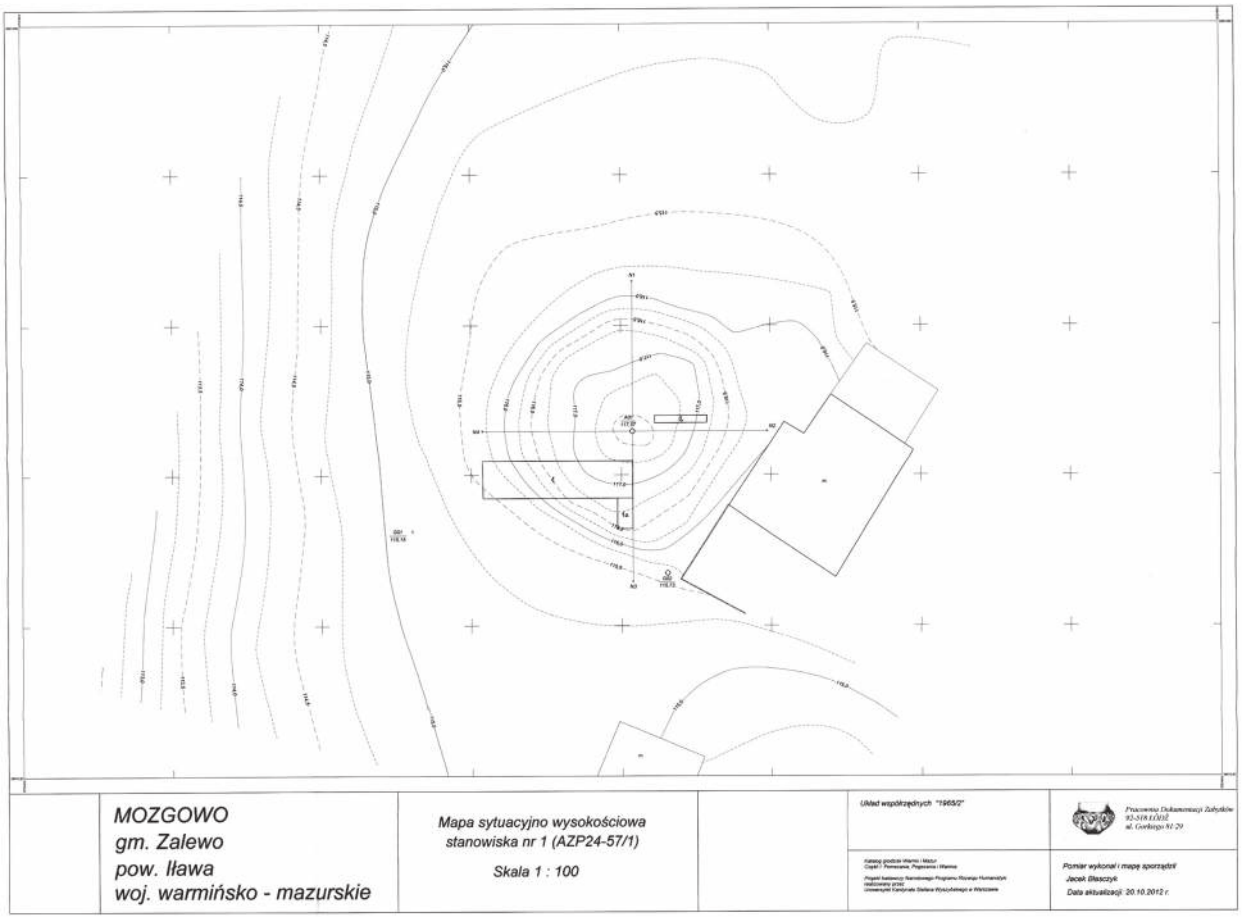
Ponieważ oględziny wykonane wiosną 2012 roku wykazały istnienie w nasypie gruzu ceglanego, postanowiono dokonać sondażowego sprawdzenia charakteru obiektu[14]. Założono dwa wykopy o łącznej powierzchni 34,5 m² (ryc. 29). Podstawowy wykop o łącznej powierzchni 26,5 m² został założony w południowo-zachodniej części stożka. Drugi wykop o powierzchni 8 m², założony we wschodniej części stożka, miał jedynie charakter weryfikacyjny.

W wykopie nr 1 odkryto kamienny fundament (ryc. 30) budowli najprawdopodobniej późnośredniowiecznej, niepodpiwniczonej, który był częściowo wkopany w istniejący już nasyp stożka, a z zewnątrz został obsypany ziemią. Nasyp wykonano z tłustej brunatnej gliny, która stanowi podłoże stożka i buduje wysoczyznę wokół. Interesujące, że na glinie tej nie wytworzyła się warstwa humusu, lub – co bardziej prawdopodobne – warstwa humusu została całkowicie zmyta ze stromego stoku doliny do jeziora po odlesieniu terenu i uruchomieniu procesów stokowych na skutek działalności rolniczej (ryc. 31).

Na fundamencie kamiennym o szerokości około 1,1 m zbudowano mur ceglany, spajany zaprawą wapienną. Mur ten został całkowicie rozebrany (ryc. 32) – odzyskano całkowicie ceglany materiał budowlany, pozostawiając jedynie gruz z zaprawy wapiennej (ryc. 33) i fragmenty cegieł niemające wartości budowlanej (ryc. 34). Mimo tak zaawansowanego procesu destrukcji budowli

[13] Wpis z dnia 18.10.1989 roku, nr C-139.

[14] Badania archeologiczne na grodzisku w Mozgowie prowadzone były na podstawie zezwolenia WKZ nr 299/2012, w terminie od 01. do 22.09.2012 roku. W badania zaangażowani byli pracownicy Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pracami kierował dr Jacek Wysocki przy pomocy mgr. Bartłomieja Klęczara. Plan warstwicowy stanowiska wykonał mgr Jacek Błaszczyk. Badania geologiczne stanowiska przeprowadził prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk (zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie), badania geofizyczne – mgr Tomasz Herbich (zob. Herbich 2013, w niniejszym tomie), petrograficzną analizę próbek ceramiki – dr Maciej Bojanowski (Bojanowski, Kobylińska i Kobyliński 2013, w niniejszym tomie), a analizę zawartości kwasów tłuszczowych w wybranych naczyniach ceramicznych – dr hab. inż. Joanna Kałużna-Czaplińska (Kałużna-Czaplińska, Kobylińska i Kobyliński 2013, w niniejszym tomie).



Ryc. 29. Mozgowo, st. 1. Plan warstwicowy stanowiska z naniesionymi wykopami (oprac. J. Błaszczyk i J. Wysocki)
Fig. 29. Mozgowo, site 1. The contour-line map of the site with archaeological trenches marked (elaborated by J. Błaszczyk and J. Wysocki)



Ryc. 30. Mozgowo, st. 1. Wykop 1: korona kamiennego fundamentu (fot. J. Wysocki)
Fig. 30. Mozgowo, site 1. Trench 1: the stone foundation climax (photo J. Wysocki)



Ryc. 31. Mozgowo, st. 1. Wykop 1: krawędź zachodnia wykopu, z gliną w podłożu calcowym (fot. J. Wysocki)

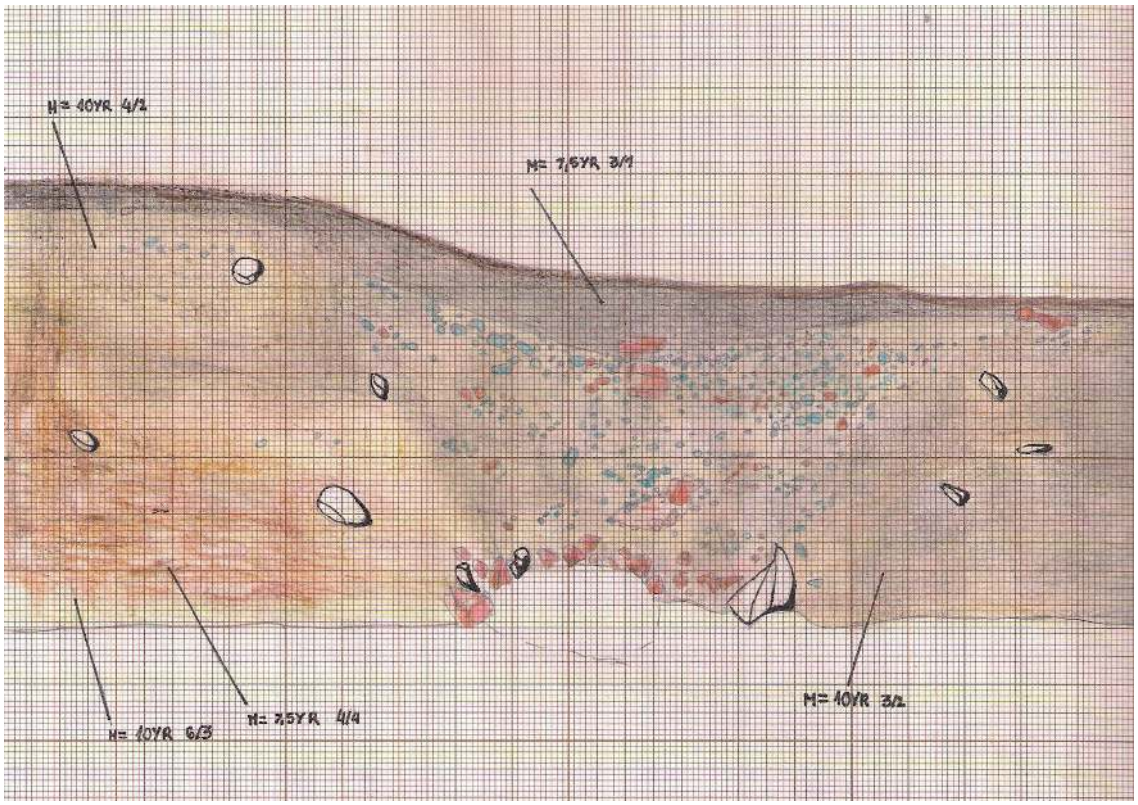
Fig. 31. Mozgowo, site 1. Trench 1: western edge of the trench, with clay in the natural sediment (photo J. Wysocki)

zachowała się częściowo warstwa bruku poziomu parteru wnętrza budynku, obserwowana bezpośrednio pod cienką warstwą humusu w szczytowej partii kopca. Bruk wydaje się być analogiczny do bruków odkrytych na terenie grodziska w Iławie na Wielkiej Żuławie. Niestety, w tym przypadku na poziomie bruku niemal nie wystąpił materiał ruchomy, poza nielicznymi drobnymi fragmentami ceramiki (ryc. 35). Pod brukiem wystąpił nasyp zbudowany z innego materiału niż nasyp zewnętrzny. Były to warstwy piasku i piasku oglinionego (ryc. 36). W nich, na poziomie około 1,5 m poniżej powierzchni, przy fundamencie, natrafiono na niewielkie skupiska przepalonych kości ludzkich i drobne fragmenty ceramiki. Być może są to resztki zniszczonego pochówku starożytnego, który znajdował się w istniejącym tu wcześniej kurhanie, użytym wtórnie jako podstawa do budowy budowli murowanej. Teza ta wymaga jednak dodatkowych badań.

Na zewnątrz fundamentu kamiennego, na poziomie odsadzki (od strony zachodniej), odkryto warstwę bu-



Ryc. 32. Mozgowo, st. 1. Wykop 1: ściana południowa z rozsypiskiem muru nad fundamentem (fot. J. Wysocki)
Fig. 32. Mozgowo, site 1. Trench 1: southern side with the wall's rubble over the foundations (photo J. Wysocki)



Ryc. 33. Mozgowo, st. 1. Wykop 1: rysunek ściany południowej wykopu z rozsypiskiem muru ceglanego (rys. Justyna Rębisz)
Fig. 33. Mozgowo, site 1. Trench 1: drawing of the southern side of the trench with wall's rubble (drawing by J. Rębisz)



Ryc. 34. Mozgowo, st. 1. Wykop 1: rozsypisko muru ceglanego w trakcie eksploracji (fot. J. Wysocki)
Fig. 34. Mozgowo, site 1. Trench 1: brick wall's rubble during exploration (photo J. Wysocki)



Ryc. 35. Mozgowo, st. 1. Wykop 2: bruk posadzki budowli ceglanej pod cienką warstwą humusu (fot. J. Wysocki)
Fig. 35. Mozgowo, site 1. Trench 2: floor pavement of brick construction under a thin layer of humus (photo J. Wysocki)



Ryc. 36. Mozgowo, st. 1. Wykop 1: ściana północna wykopu z warstwami nasypu piaszczystego wewnątrz fundamentu (fot. J. Wysocki)

Fig. 36. Mozgowo, site 1. Trench 1: the northern side of the trench with layers of sand embankment inside the foundations (photo J. Wysocki)

dowlaną z okresu budowy fundamentu, z zawartością węgielków drzewnych, popiołu i wapna (ryc. 37). Uchwycono tu wyraźnie strzałkę budowlaną, a ponadto ślady po konstrukcji rusztowania budowlanego w postaci dołków posłupowych oddalonych około 1,2 m od lica muru. W warstwie tej odkryto nieliczne fragmenty ceramiki późnośredniowiecznej. Poniżej poziomu warstwy budowlanej natrafiono na kolejną warstwę osadniczą z dużą ilością spalenizny i dużymi głazami układającymi się równolegle do lica fundamentu w odległości około 1,5 m od niego w kierunku zachodnim (ryc. 38). Warstwa ta została przecięta przez dolną część wkopu fundamentowego fundamentu kamiennego rozebranego muru ceglanego.

W dolnej warstwie ze spalenizną odkryto liczne fragmenty ceramiki typu przejściowego od wczesnego do późnego średniowiecza (XIII wiek). Odkryto także liczne przedmioty metalowe jak okucia żelazne, nóż i gwoździe. Odkryte nawarstwienia są z pewnością śladem starszej fazy budowlanej, w czasie której w miejscu tym wzniesiona została budowla drewniana lub drewniano-kamienna, która uległa spaleniu. W warstwie, poza spalenizną, odkryto fragmenty zwęglonych dranic (ryc. 39). Obiekt ten posadowiony był prawdopodobnie



Ryc. 37. Mozgowo, st. 1. Wykop 1: ściana północna z widoczną warstwą budowlaną przy fundamencie, wkopem fundamentowym i warstwami zalegającymi poniżej (fot. J. Wysocki)

Fig. 37. Mozgowo, site 1. Trench 1: the northern side with visible construction layer at the foundations, deposited pit, and layers deposited below (photo J. Wysocki)



Ryc. 38. Mozgowo, st. 1. Wykop 1: warstwa kamieni, w warstwie zniszczonej przez fundament kamienny (fot. J. Wysocki)

Fig. 38. Mozgowo, site 1. Trench 1: the layer of stones, in a layer destroyed by the stone foundation (photo J. Wysocki)



Ryc. 39. Mozgowo, st. 1. Wykop 1: widok lica fundamentu kamiennego od strony zachodniej, z resztkami spalonego drewna z wcześniejszej fazy (fot. J. Wysocki)

Fig. 39. Mozgowo, site 1. Trench 1: the view of the stone foundations front from the western side, with the remains of burnt wood of the earlier construction phase (photo J. Wysocki)



Ryc. 40. Mozgowo, st. 1. Wykop 2: widok od wschodu; na pierwszym planie fundament kamienny, dalej bruk posadzki parteru budowli (fot. J. Wysocki)

Fig. 40. Mozgowo, site 1. Trench 2: the view from the east: in the foreground stone foundations, further pavement of the ground floor of the construction (photo J. Wysocki)



Ryc. 41. Mozgowo, st. 1. Wykop 2. Kamienny fundament budowli (fot. J. Wysocki)

Fig. 41. Mozgowo, site 1. Trench 2: stone foundations of the construction (photo J. Wysocki)

na kamiennych podwalinach, które zostały umieszczone na glinianej warstwie calcowej, prawdopodobnie na zewnątrz nasypu wcześniejszego kurhanu.

Wykop 2 został założony we wschodniej części kopca w celu potwierdzenia istnienia kontynuacji układu nawarstwień. Odkryto w nim bruk w części górnej stożka (ryc. 40), następnie fundament kamienny pod lejowatym rozsypiskiem z rozebranego muru ceglanego; nie zarejestrowano jednak wcześniejszej warstwy spalenizny z kamiennymi podwalinami (ryc. 41). Być może kształt i lokalizacja wcześniejszej budowli nie pokrywały się dokładnie z późniejszą budowlą murowaną.

W tym przypadku mamy zatem do czynienia z obiektem mieszkalnym dwufazowym, pierwotnie drewnianym, który uległ zniszczeniu (spaleniu), został odbudowany w formie murowanej, a w końcu został rozebrany do fundamentów. Być może do budowy użyto nasypu starszego kurhanu.

***

W 2012 roku w ramach realizacji projektu NPRH *Katalog grodzisk Warmii i Mazur* zbadane zostały zatem trzy obiekty, określane pierwotnie jako gródki stożkowate, co miałoby sugerować istnienie śladów po siedzibach rycerskich. W każdym z tych przypadków wyniki badań wskazują na inny sposób użytkowania obiektów, innych użytkowników i odmienne funkcje. Skłania to do rewizji poglądów na temat tego typu obiektów. Istnieje konieczność nowego spojrzenia na obiekty określane jako „gródki stożkowate", przynajmniej na terenach dawnego państwa krzyżackiego, i podjęcia próby budowy nowej klasyfikacji funkcjonalnej tych obiektów, uwzględniającej nie tylko formę morfologiczną samego obiektu, ale również kontekst geomorfologiczny, fizjograficzny oraz historyczny zarówno w wymiarze źródeł historycznych i archeologicznych, jak i historycznego rozwoju przestrzennego osadnictwa na badanym terenie.

Wykaz cytowanej literatury:

Antoniewicz, W. i Z. Wartołowska
1964. *Mapa grodzisk w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
Behla, R.
1888. *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland.* Berlin: Asher.
Bojanowski, M., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, w niniejszym tomie.
Crome, H.
1937. Karte und Verzeichnis der vor-und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen. *Altpreussen* 2: 97-125.
Herbich
2013. Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w roku 2012, w niniejszym tomie.
Heym, W.
1933. Mittelalterliche Burgen aus Lehm und Holz and der Weichsel. *Altpreußische Forschungen* 10: 216-230.
Kałużna-Czaplińska, J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, w niniejszym tomie.
Lasek, P. i J. Przypkowski
2013. Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 r. w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, w niniejszym tomie.
Lissauer A.
1887. *Prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen.* Leipzig: Commissions Verl. von Wilhelm Engelmann.
Łęga, W.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
Nitychoruk, J. i F. Welc
2013. Sytuacja geomorfologiczno-geologiczna wybranych grodzisk w okolicach jeziora Jeziorak, w niniejszym tomie.
Ossowski, G.
1881. *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległemi częściami W. Ks. Poznańskiego.* Kraków: W.L. Anczyc i Spółka.
Popek, M., A. Pydyn, R. Solecki i P. Stencel
2013. Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, w niniejszym tomie.
Szczepański, S.
2013. „Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, w niniejszym tomie.
Töppen, M.
1876. Ueber einige Alterthümer aus der Zeit des Heidenthums in der Nachbarschaft von Marienwerder. *Altpreussische Monatschrifte* 13: 129-153.

Jacek Wysocki and Bartłomiej Klęczar

Medieval mottes on the Wielka Żuława Island on the Jeziorak Lake, at Laseczno Małe and at Mozgowo, in Iława county: preliminary results of excavations in 2012

Summary

The exavations of motte-type strongholds on the Wielka Żuława Island in Iława, at Laseczno Małe, Iława commune, and at Mozgowo, Zalewo commune, were undertaken in 2012 within the framework of the project *The catalogue of strongholds of Warmia and Masuria*, sponsored by the National Program for Development of Humanities, led by Zbigniew Kobyliński.

Wielka Żuława (Iława, site 33)

The stronghold is located on the south-east part of the island on the Jeziorak Lake, on a high steep bank of the lake. Its conical form was carved out of the end of a natural promontory by digging a deep ditch from the northern and western side. The examinations allowed to identify Romains of the early Teutonic Order wooden-and-earthen fortification. This is certified with the existence of finds characteristic for a group of people capable of using the writing (book ferrules), possessing the awareness of private owning (padlock), representing the knight' status (spur), and disposing the latest military technologies (crossbow). The existence of wooden overground buildings is indicated by the remains of pavements and wooden constructions, as well as the lack of any larger amount of daub, which could confirm the existence of timber-framing constructions. It is not quite clear whether the stronghold was destroyed rapidly (this could be evidenced by valuable objects left inside, such as a book, or if it was abandoned, which could be deducted from the lack of fire layer on the tope of the motte and in the surrounding moat.

Taking into account the recent discovery of the bridge to the island, dated to the 3rd quarter of the 13th century, and the results of our excavation, it may be assumed that the relics of the stronghold are the reminiscences of the oldest fortified phase of Teutonic Knights' settlement in this area. Since the fortification seems to be single-phase, it should be assumed that after it had been damaged or abandoned at the end of

the 13th century or at the beginning of the 14th century, the location of the castle was transferred into another place (onto the island or on the mainland, where the town was erected), where probably a bricked construction was finally erected.

Laseczno Małe, Iława commune, site 1

This mound is located on a height at the eastern edge of the lake's valley. The site is situated in an open space, and is strongly exposed. The cone's diameter is *ca* 30 m at the bottom, and *ca* 10 m at the upper *plateau*, while it is over 5 m high. Only minor traces of settlement were discovered here, in from of a shallow, 30 cm deep oval feature located in the central part of the upper *plateau*, of *ca* 4 m diameter, filled with clayey sand, slightly humified, in which only single tiny pottery fragments were found. North of this feature the remains of a furnace (oven) were discovered, with a stoking pit. This oven was definitely located outside the central feature, which should be interpreted as s sign of a light wooden construction ensuring shelter from unfavorable weather conditions, of a shed or a cote type. Geophysical examinations did not reveal the existence of a moat around the mound, however, an excavation allowed to identify a round-going ditch of *ca* 8 m width and *ca* 1.7 m depth. The moat did not contain any signs of mudding. This may confirm the very short time interval between the digging of the moat's ditch, and the filling of it with the material from the nearest surrounding. The position of the mound, its form and the traces of its use prove that it was a guarding tower or an observation- signaling one.

Mozgowo, Zalewo commune, site 1

The motte at Mozgowo is located on the edge of Lake Dauby. The diameter at its bottom is *ca* 15 m only, and the height from the bottom to the top is just 2 m. The stone foundations of a building, most probably Late Medieval one, has been revealed during excavation. This building had no cellar, and its foundation was partly cut into the previously existing earthwork, and party - from the outside - covered with soil. On the stone foundations of *ca* 1.1 m width, a brick wall was built, bonded with lime mortar. This wall was later completely dismantled. Under the stone pavement there appeared an embankment built of a different material than the one outside. These were layers of sand, and clayey sand. Within them, at the level of *ca* 1.5 m below the surface, minor aggregations of burnt human bones and tiny pottery fragments were found. Beneath, another settlement layer was found, with significant amount of burnt substance and large boulders positioned parallely to the face of the younger building's foundation, 1.5 m away from it towards the west. The discovered layers are definitely the evidence of an older construction phase, during which in this place a wooden or wooden-and-stone construction was erected, which finally was burnt. This structure was probably based on stone foundations.

In this case we deal therefore with a two-phase dwelling structure, originally wooden, which subsequently was destroyed (burnt), was rebuilt in a bricked form, and then finally was dismantled down to the foundations.

In each of the described cases the results of the excavations indicate a different way of using of the sites, different users, and different functions. It thus suggests the necessity of a new look at the sites defined as "conical strongholds", as well as an attempt to build a new functional classification of such sites.

Tomasz Herbich

Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w 2012 roku

1. Metodyka pomiarów

Pomiary wykonano metodą magnetyczną przy użyciu gradientometru transduktorowego (fluxgate) Geoscan Research FM 256. Gęstość próbkowania wynosiła 8 pomiarów na metr kwadratowy (co 0,25 m wzdłuż linii odległych od siebie o 0,5 m). Pomiary brane były w trybie zygzak, w obrębie kwadratów o boku 20 m. Każdorazowo po zakończeniu pomiarów w obrębie kwadratu, pozycja sond była adjustowana w punkcie referencyjnym.

Szczegółowa siatka pomiarowa (tzn. kwadraty o boku 20 m) na każdym z badanych stanowisk wytyczana była w oparciu o punkty wyznaczone przez kierownika projektu – prof. dr hab. Zbigniewa Kobylińskiego. Ich lokalizację w stosunku do obszaru objętego pomiarami przedstawiono na rycinach 2, 3, 6 i 7.

2. Opracowanie i sposób prezentacji wyniku

Wyniki opracowane zostały przy użyciu programu Geoplot 3.0. Pomiary poddane zostały korekcji błędu powstałej w wyniku przenoszenia instrumentu podczas pomiarów w dwóch przeciwnych sobie kierunkach (funkcja destagger) oraz ujednoliceniu wyniku na podstawie średnich wartości pomiarów na poszczególnych liniach pomiarowych (funkcja zero mean traverse). Pomiary zostały interpolowane do siatki o boku 0,25 m oraz poddane funkcji low pass filter uśredniającej wynik w obrębie macierzy o boku 2. Końcowe przygotowania map (i ich druk) wykonane zostało przy użyciu programu Surfer 8.0.

Wyniki przedstawione zostały jako mapy zmian wektora pionowego natężenia pola magnetycznego (dale zwane mapami magnetycznymi), na których wartościom skrajnym odpowiada biel (wartości najniższe) i czerń (wartości najwyższe); wartości pośrednie oddane są w odcieniach szarości. Mapy przedstawiono w różnych przedziałach wartości. Mapy z danymi pomiarowymi w większych przedziałach wartości (mapa górna na ryc. 4; ryc. 8; lewa mapa na ryc. 11) służą do uwydatnienia anomalii o dużej amplitudzie wartości. Mapy prezentujące dane w węższych przedziałach wartości (mapa dolna na ryc. 4; ryc. 9; prawa mapa na ryc. 12) służą do oddania kształtu struktur wywołujących niewielkie zmiany w natężeniu pola magnetycznego. Na wymienionych powyżej rycinach osie X i Y oznaczone są zgodnie ze szkicami lokalizacji kołków dostarczonymi przez kierownika projektu.

Na mapach wynikowych (ryc. 5, 10, 13) będących podstawą do omawiania wyniku pomiarów, osie xy opisane zostały cyframi (na osi x) i literami (na osi y), dla ułatwienia lokalizacji opisywanych struktur.

3. Wyniki pomiarów

Pomiary przeprowadzono na trzech stanowiskach, na obszarze o łącznej powierzchni 1,6 ha. Orientacyjną lokalizację stanowisk na zdjęciu satelitarnym (Google Earth) przedstawiono na ryc. 1. Szczegółowa lokalizacja obszarów badań w Urowie i Mozgowie przedstawiona została na zdjęciach pobranych z geoportal.gov.pl. Lokalizację badań w Wieprzu przedstawiono w odniesieniu do osnowy geodezyjnej stanowiska.

3.1. Mozgowo (ryc. 2-5)

Obraz magnetyczny zdominowany jest szeregiem punktowych anomalii dipolowych o dużej amplitudzie, których zagęszczenie widoczne jest B3 i C3 oraz wschodnich częściach B2 i C2. Anomalie te widoczne są także w północnym i zachodnim skraju obszaru badań. W kwadracie C3, przy południowym skraju obszaru objętego badaniami, widoczna jest anomalia o podwyższonych wartościach natężenia pola magnetycznego, o kształcie dwóch linii stykających się pod kątem prostym. Północno-wschodni odcinek anomalii leży na linii będącej przedłużeniem północno-wschodniej ściany wieży odkrytej podczas wykopalisk rozpoczętych przed pomiarami geofizycznymi stanowiska. Północno-zachodni odcinek anomalii odpowiada najprawdopodobniej północno-zachodniej ścianie wieży.

Wobec faktu odkrycia wieży wydaje się, że część z opisanych anomalii dipolowych, leżąca w jej pobliżu, jest odbiciem przedmiotów żelaznych pochodzących z czasów użytkowania wieży – tylko to tłumaczyłoby ich szczególne nagromadzenie w jej sąsiedztwie. Anomalie leżące w dalszej odległości od wieży, a także przy wschodniej i północnej granicach obszaru badań, odpowiadałyby płytko zalegającym przedmiotom żelaznym o dacie najprawdopodobniej współczesnej.

3.2. Urowo (ryc. 6-10)
Badania przeprowadzono w obrębie dwóch obszarów, po północnej i południowej stronie grodziska.

Na obszarze położonym po północnej stronie, badania pozwoliły zlokalizować szereg struktur o niewielkich rozmiarach, których odbiciem są anomalie o owalnym kształcie, średnicy od 1 do 2 m i przewadze wartości dodatnich. Struktury takie zarejestrowano głównie w kwadracie C1 i C2, widoczne są także w południowej części obszaru. Anomalię zarejestrowaną w południowym narożniku C1, o charakterystyce typowej dla palenisk z dużą ilością przepalonej ziemi (gliny), poddano weryfikacji w postaci sondażu przy użyciu laski glebowej. Na głębokości od 40 do 60 cm od powierzchni w pobranym materiale widoczne były węgle i drobiny wypalonej gliny. Anomalia, która odpowiada palenisku (potwierdził to późniejszy sondaż wykopaliskowy) leży na zachodnim skraju strefy.

Pas zaburzeń widoczny pomiędzy zachodnim narożnikiem B1 i północnym narożnikiem A3 odpowiada południowej granicy obniżenia terenu.

Punktowe anomalie o dużej amplitudzie (w B1 i na granicy pomiędzy A2 i A3), odpowiadają płytko leżącym przedmiotom żelaznym (prawdopodobnie współczesnym).

3.3. Wieprz - Wyspa Bukowiec (ryc. 11-13)
Na mapach magnetycznych obszaru objętego badaniami brak jest jakichkolwiek anomalii, które można by wiązać ze strukturami archeologicznymi. Anomalie dipolowe o dużej amplitudzie wartości odpowiadają najprawdopodobniej współczesnym obiektom metalowym.

4. Wnioski
Wyniki badań potwierdziły przydatność metody w lokalizowaniu takich pozostałości osadniczych jak paleniska. Niestety – przydatność metody w przypadku omówionych powyżej badań ograniczona została do rejestracji wyłącznie tego typu znalezisk. W przypadku badań w Mozgowie, metoda okazała się przydatna do rejestracji fundamentu wieży; badania objęły jedynie ich fragment, z racji rozpoczętych wcześniej prac wykopaliskowych.

Tomasz Herbich

The results of magnetometer surveys at selected archaeological sites in the Iława region in 2012

Summary

Magnetic survey was conducted on three archaeological sites: at Mozgowo, Urowo and on Bukowiec Island near Wieprz, covering a total surface of ca 1.6 ha. Measurements were made using the fluxgate gradiometer Geoscan Research FM256, in sampling grid of 8 measurements on 1 m2 (0.25 x 0.50 m) in a zigzag mode. The results were processed with a use of the Geoplot software, applying destagger, zero mean traverse and low pass filters. On the magnetic plan of the Mozgowo site the outline of a tower is visible, parts of which were found during the excavations that preceeded geophysical measurements. Numerous dipole anomalies of large amplitude which were noticed in the immediate vicinity of the tower are caused by metal objects, their locations make it likely that at least some of them may be associated with the period of the tower's occupation. At Urowo a variety of anomalies were located of characteristics typical for furnaces. The archaeological verification of one of the anomalies confirmed that it was the furnace. The only anomalies that are visible on the magnetic map of an area surveyed on the Bukowiec Island are those caused by metal objects which are most probably of a contemporary date.



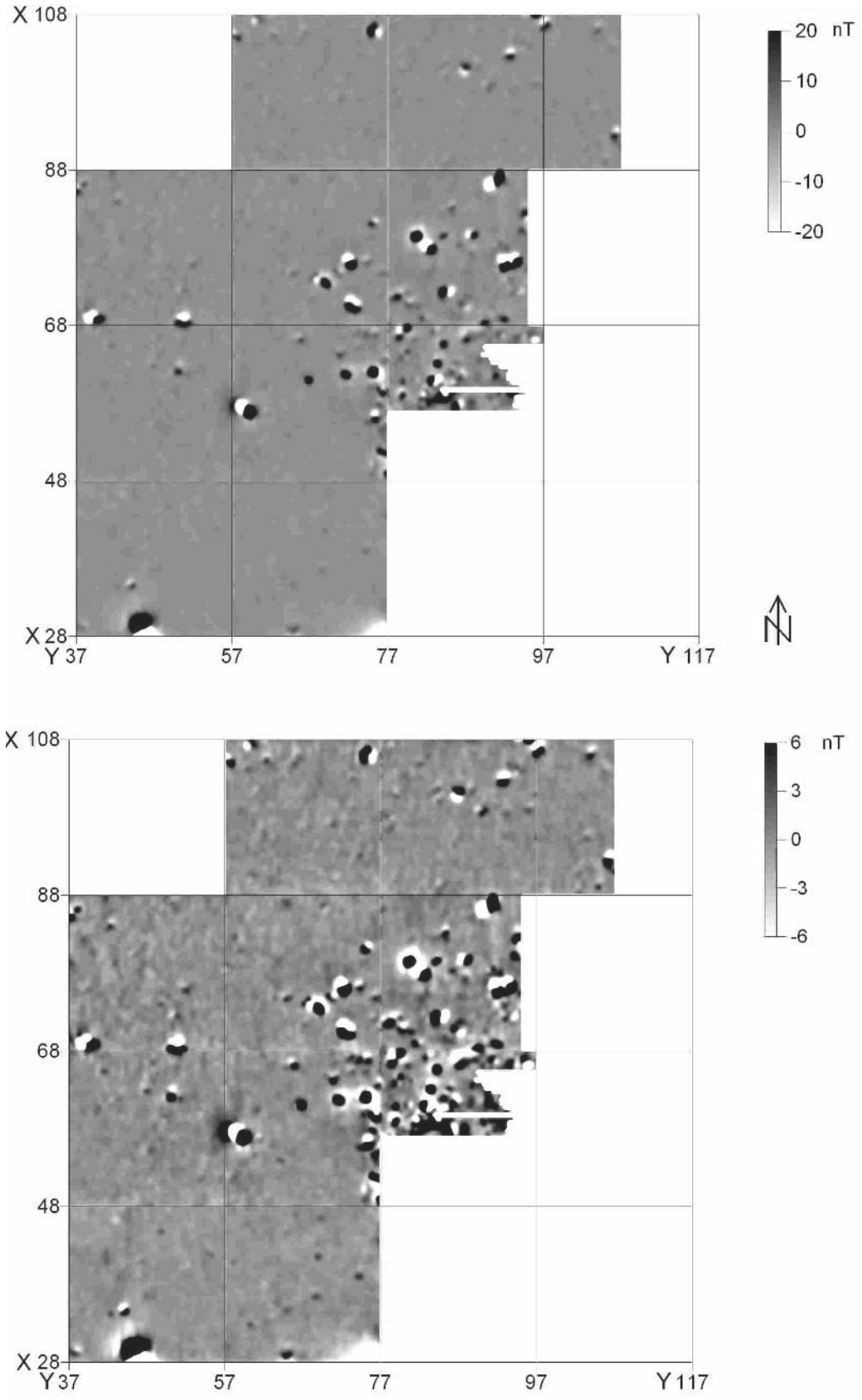
Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk badanych geofizycznie w 2012 roku na zdjęciu satelitarnym (źródło: Google Earth)
Fig. 1. The location of sites geophysically examined in 2012, on the satellite photo (source: Google Earth)



Ryc. 2. Mozgowo. Lokalizacja terenu badań metodą magnetyczną na zdjęciu satelitarnym (źródło: geoportal.gov.pl)
Fig. 2. Mozgowo. The location of the research area with the magnetic method on the satellite photo (source: geoportal.gov.pl)

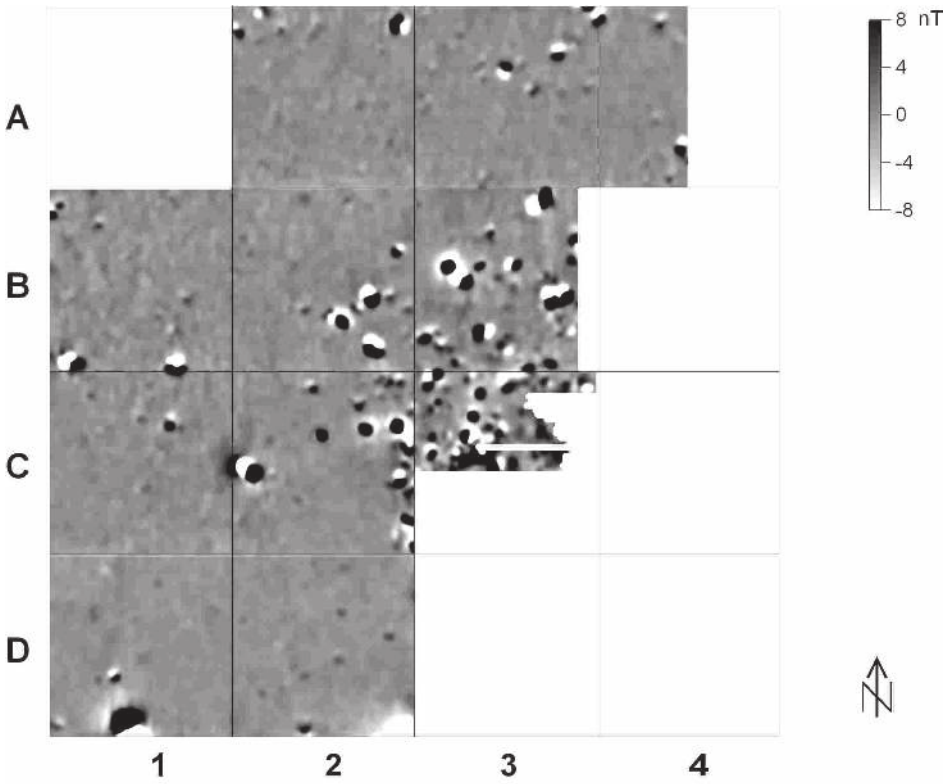


Ryc. 3. Mozgowo. Mapa magnetyczna na zdjęciu satelitarnym (źródło: geoportal.gov.pl)
Fig. 3. Mozgowo. Magnetic map on the satellite photo (source: geoportal.gov.pl)



Ryc. 4. Mozgowo. Mapy magnetyczne. Gradientometr transduktorowy Geoscan Research FM256. Gęstość próbkowania 0,5 x 0,25 interpolowana do 0,25 x 0,25. Mapa górna – wartości w przedziale -m 20/+20 nT/0,5 m; mapa dolna – wartości w przedziale -6/+6 nT/0,5 m

Fig. 4. Mozgowo. Magnetic maps. Fluxgate gradiometer Geoscan Research FM256. The sampling grid 0,5 x 0,25 interpolated to 0,25 x 0,25. Upper map – values within the range of -20/+20 nT/0,5 m; lower map – values within the range of -6/+6 nT/0,5 m



Ryc. 5. Mozgowo. Mapa magnetyczna. Gradientometr transduktorowy Geoscan Research FM256. Gęstość próbkowania 0,5 x 0,25 interpolowana do 0,25 x 0,25. Wartości w przedziale -8/+8 nT/0,5 m

Fig. 5. Mozgowo. Magnetic map. Fluxgate gradiometer Geoscan Research FM256. The sampling grid 0,5 x 0,25 interpolated to 0,25 x 0,25. Values within the range of -8/+8 nT/0,5 m

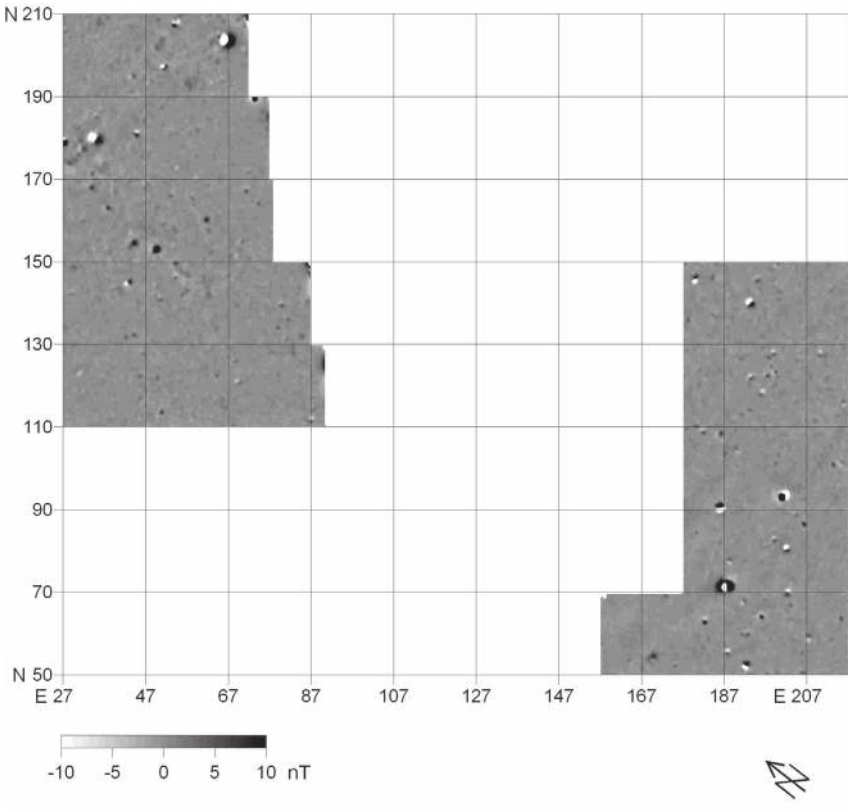


Ryc. 6. Urowo. Lokalizacja terenu badań metodą magnetyczną na zdjęciu satelitarnym (źródło: geoportal.gov.pl)

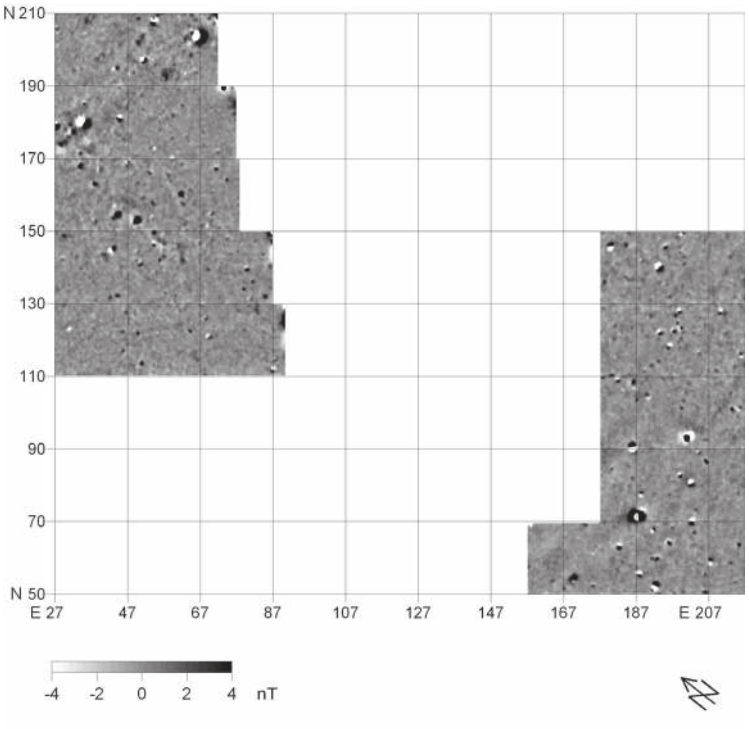
Fig. 6. Urowo. The location of the research area with the magnetic method on the satellite photo (source: geoportal.gov.pl)



Ryc. 7. Urowo. Mapa magnetyczna na zdjęciu satelitarnym (źródło: geoportal.gov.pl)
Fig. 7. Urowo. Magnetic map on the satellite photo (source: geoportal.gov.pl)

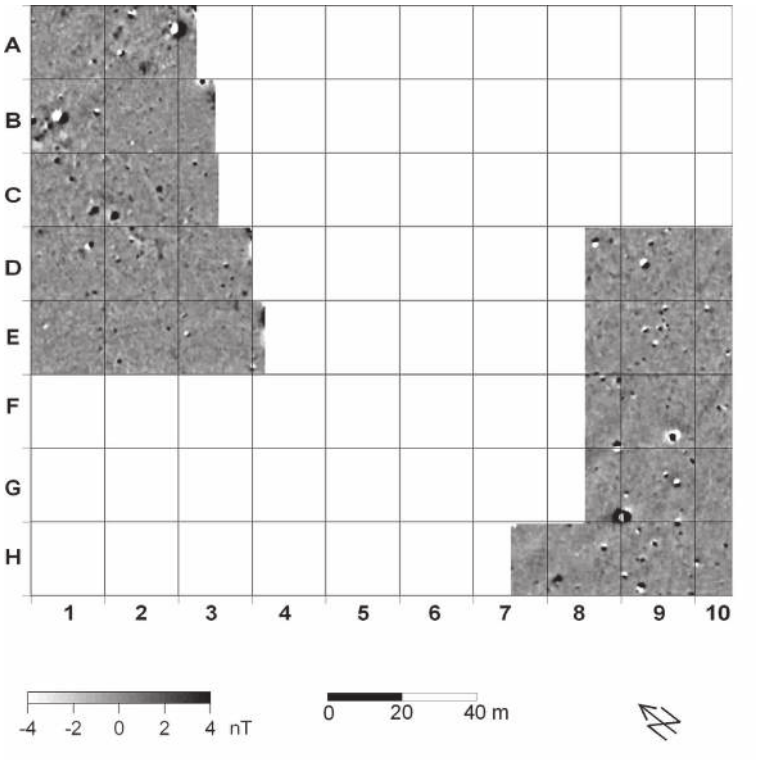


Ryc. 8. Urowo. Mapa magnetyczna. Gradientometr transduktorowy Geoscan Research FM256. Gęstość próbkowania 0,5 x 0,25 interpolowana do 0,25 x 0,25. Wartości w przedziale -10/+10 nT/0,5 m
Fig. 8. Urowo. Magnetic map. Fluxgate gradiometer Geoscan Research FM256. The sampling grid 0,5 x 0,25 interpolated to 0,25 x 0,25. Values within the range of -10/+10 nT/0,5 m



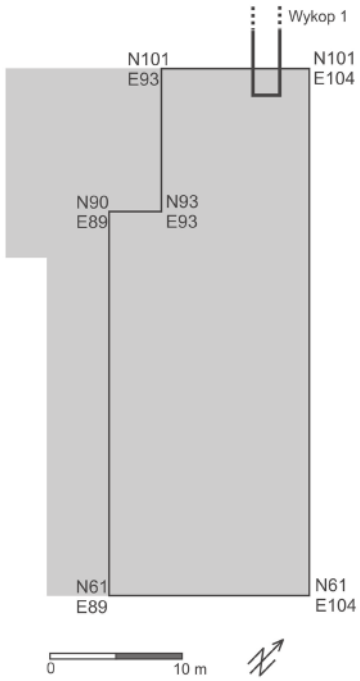
Ryc. 9. Urowo. Mapa magnetyczna. Gradientometr transduktorowy Geoscan Research FM256. Gęstość próbkowania 0,5 x 0,25 interpolowana do 0,25 x 0,25. Wartości w przedziale -4 /+4 nT/0,5

Fig. 9. Urowo. Magnetic map. Fluxgate gradiometer Geoscan Research FM256. The sampling grid 0,5 x 0,25 interpolated to 0,25 x 0,25. Values within the range of -4 /+4 nT/0,5



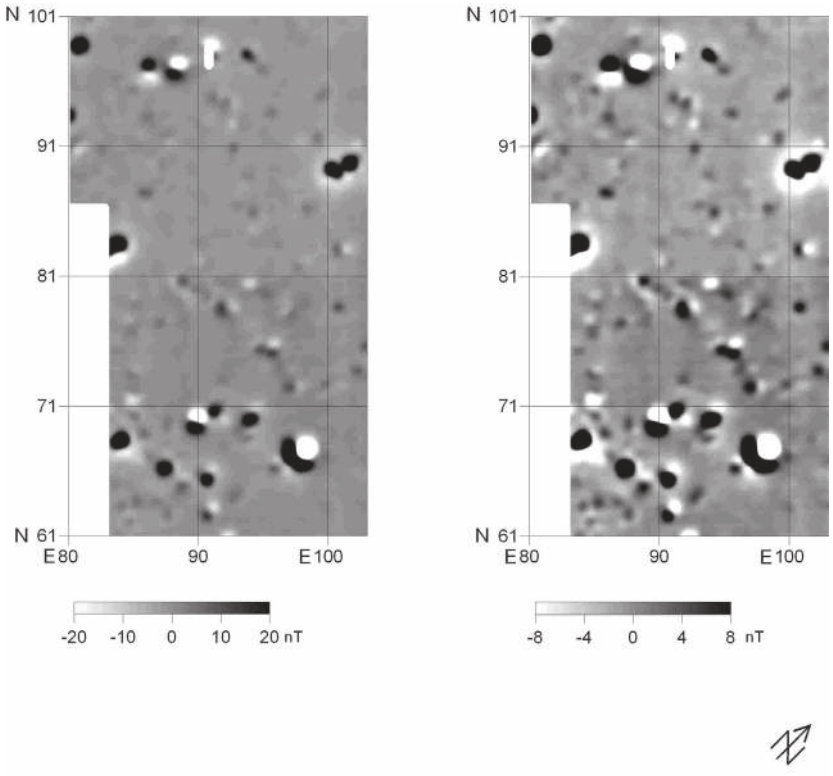
Ryc. 10. Urowo. Mapa magnetyczna. Gradientometr transduktorowy Geoscan Research FM256. Gęstość próbkowania 0,5 x 0,25 interpolowana do 0,25 x 0,25. Wartości w przedziale -4 /+4 nT/0,5

Fig. 10. Urowo. Magnetic map. Fluxgate gradiometer Geoscan Research FM256. The sampling grid 0,5 x 0,25 interpolated to 0,25 x 0,25. Values within the range of -4 /+4 nT/0,5



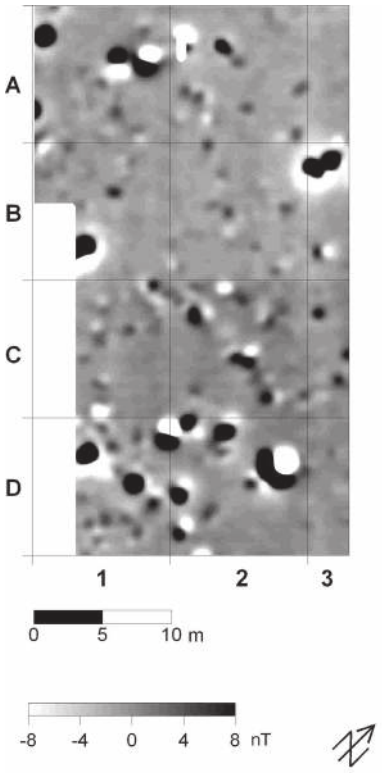
Rys. 11. Wieprz (Wyspa Bukowiec). Lokalizacja badań magnetycznych względem osnowy geodezyjnej stanowiska. Obszar w kolorze szarym – obszar objęty pomiarami magnetycznymi

Fig. 11. Wieprz (Bukowiec Island). The location of magnetic examinations against geodetic grid of the site. The grey colour indicates the area covered with magnetic examinations



Ryc. 12. Wieprz (Wyspa Bukowiec). Mapy magnetyczne. Gradientometr transduktorowy Geoscan Research FM256. Gęstość próbkowania 0,5 x 0,25 interpolowana do 0,25 x 0,25. Mapa lewa – wartości w przedziale -20/+20 nT/0,5 m; mapa dolna – wartości w przedziale -8/+8 nT/0,5 m

Fig. 12. Wieprz (Bukowiec Island). Magnetic maps. Fluxgate gradiometer Geoscan Research FM256. The sampling grid 0,5 x 0,25 interpolated to 0,25 x 0,25. The left map - values within the range of -20/+20 nT/0,5 m, the lower map – values within the range of -8/+8 nT/0,5 m



Ryc. 13. Wieprz (Wyspa Bukowiec). Mapa magnetyczna. Gradientometr transduktorowy Geoscan Research FM256. Gęstość próbkowania 0,5 x 0,25 interpolowana do 0,25 x 0,25. Wartości w przedziale -8 /+8 nT/0,5 m

Fig. 13. Wieprz (Bukowiec Island). Magnetic map. Fluxgate gradiometer Geoscan Research FM256. The sampling grid 0,5 x 0,25 interpolated to 0,25 x 0,25. Values within the range of -8/+8 nT/0,5 m

Andrzej Pydyn

Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego

Latem 2012 roku zespół badawczy z Zakładu Archeologii Podwodnej Instytutu Archeologii z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu przeprowadził prospekcje podwodne na Pojezierzu Iławskim. Prace te realizowano w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur* kierowanego przez prof. Zbigniewa Kobylińskiego z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Prace przeprowadzono na następujących akwenach: jezioro Jeziorak, jezioro Kocioł, jezior Silm, jezioro Gulbińskie i jezioro Dauby.

O potrzebie prowadzenia prospekcji podwodnych w akwenach śródlądowych wspominano kilkakrotnie w polskiej literaturze[1]. Niemniej dopiero w połowie lat 90. XX wieku pojawiła się propozycja ich systematycznej inwentaryzacji[2]. Nadal jednak przeprowadzane prospekcje miały selektywny charakter i koncentrowały się na wybranych stanowiskach[3], nie obejmowały one całych akwenów, fragmentów pojezierzy lub obszarów AZP. Wyjątek stanowią: niewielkie jezioro Steklin oraz największy akwen Wielkopolski – jezioro Powidzkie[4], w rejonie których przeprowadzono kompleksowe prospekcje.

Prospekcje realizowane na Pojezierzu Iławskim były powiązane z interdyscyplinarnymi badaniami lądowymi realizowanymi na stanowiskach o charakterze obronnym, które znajdowały się w rejonie wspomnianych akwenów[5]. Prace koncentrowały się w strefie przybrzeżnej zarówno w sąsiedztwie stanowisk lądowych, jak i w rejonach, których położenie lub ukształtowanie sugerowało ich wykorzystywanie w przeszłości. Badania realizowano w strefie przybrzeżnej, najczęściej w obszarze pomiędzy zwartą roślinnością brzegową a głębokością około 2 m. W sumie prospekcji poddano strefę brzegową o łącznej powierzchni 605,5 ara.

Wszystkie wymienione akweny mimo znacznych różnic w powierzchni są do siebie podobne pod wieloma względami[6]. Są to jeziora polodowcowe, pochodzące z czasów ostatniego zlodowacenia, posiadają niewielką głębokość, rzadko przekraczającą 10 metrów. Przejrzystość wody w tych zbiornikach jest bardzo ograniczona i wynosi przy powierzchni od 80 do 40 cm, natomiast na głębokości 2 m spada do 30-20 cm lub wręcz do zera. Niewielka przejrzystość tych akwenów nie wynika tylko z ich zanieczyszczenia, ale związana jest prawdopodobnie z występującym tu podłożem geologicznym. Potwierdzeniem tego mogą być historyczne nazwy niektórych jezior, które miały oznaczać ciemną wodę/bagno.

W rejonach przeprowadzonych prospekcji struktura dna była odmienna od tej znanej w większości jezior Niżu Polskiego. Nie występowały miękkie i lotne osady denne o dużej zawartości materiału organicznego, tak charakterystyczne dla większości jezior. Natomiast w obszarach prowadzonych prac występowało zbite i twarde dno o dużej zawartości gliny z domieszką drobnego piasku, żwiru i kamieni. Wspomniana struktura dna oraz brak warstw zapewniających warunki beztlenowe miały prawdopodobnie wpływ na procesy depozycyjne, do jakich dochodziło w strefie brzegowej w okresie użytkowania znajdujących się w pobliżu osiedli obronnych. Na wyniki badań mogły mieć również wpływ wahania poziomu wód do jakich dochodziło w rejonie poszczególnych akwenów na przestrzeni wieków. Poziomy wód znacznie wyższe od obecnych mogły powodować, że średniowieczna i pradziejowa brzegowa strefa jeziorna znajduje się obecnie na terenie stałego lądu.

Jezioro Kocioł – Urowo, Murawki, gm. Zalewo

W pierwszym etapie prospekcji poddano strefę brzegową zatoki położonej w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska. Przeprowadzone w 2012 roku badania wykopaliskowe na wspomnianym grodzisku praktycznie nie dostarczyły materiału datującego[7]. Odległość pomiędzy stanowiskiem lądowym a współczesną linią brzegową wynosi około 200 m. Penetracje prowadzono na obszarze około 44,3 arów (ryc. 1).

[1] Bukowski 1978; Kola i Wilke 1985.
[2] Gackowski 1995.
[3] Chudziak, Kazimierczak i Niegowski 2011.
[4] Pydyn 2010: 15-40.
[5] Zob. w niniejszym tomie: Kobyliński *et al*. 2013; Kobyliński, Wach i Rutyna 2013; Wysocki i Klęczar 2013.
[6] Kondracki 1977.
[7] Kobyliński *et al*. 2013, w tym tomie.



Ryc. 1. Jezioro Kocioł – Urowo, Murawki, gm. Zalewo. Obszar prospekcji podwodnych (rejon 1): żółty obszar – rejon prospekcji, czerwone punkty – zabytki, niebieski kwadrat – grodzisko (oprac. R. Solecki)

Fig. 1. Lake Kocioł-Urowo, Murawki, Zalewo commune. The area of underwater prospections (region 1): yellow area – the region of prospections, red points – finds, blue square – the stronghold (elaborated by R. Solecki)

W trakcie prac natrafiono na pozostałości trzech przedmiotów. Najbardziej interesujące są fragmenty beczki – 4 klepki, fragmenty dna i elementy obręcz. Zabytek zachował się tylko w części zagłębionej w dno, czyli w około 40% (ryc. 2:a-c).

Przedmioty klepkowe znane są z wielu stanowisk średniowiecznych, w tym ze stanowisk podwodnych, np. z przepraw mostowych Ostrowa Lednickiego[8] oraz z wraka „Miedziowca"[9]. Wydaje się, że większość przedmiotów klepkowych, a zwłaszcza beczek, spinana była obręczami wykonanymi z materiału organicznego (głównie leszczyny), niemniej znane są przykłady wykorzystywania już we wczesnym średniowieczu obręczy żelaznych[10]. Liczne znaleziska naczyń klepkowych znamy np. z Gdańska[11], z grodu na Ostrówku w Opolu[12] oraz z wczesnośredniowiecznego Szczecina[13]. Większość odnalezionych średniowiecznych klepek należała do tzw. naczyń wiadrowatych o prostych klepkach, np. liczne naczynia z Gdańska. Niemniej o produkcji beczek pękatych spinanych żelaznymi obręczami wspomina Witold Hensel[14].

Pozostałe zabytki odnalezione w omawianym rejonie to fragmenty obrobionego drewna o przekroju prostokątnym oraz fragment drewnianej rękojeści z metalowym szpikulcem. Przedmiot ten to prawdopodobnie prosty oścień o trudnej do określenia chronologii, niemniej stopień nasycenia wodą oraz stan zachowania może sugerować długi okres przebywania w wodzie (ryc. 3).

Drugi etap prospekcji podwodnych na jeziorze Kocioł realizowano w rejonie dwóch wysp i wypłycenia prowadzącego w ich kierunku. Obszar prac objął powierzchnię 67,4 ara. Niestety, ten ciekawie ukształtowany rejon nie dostarczył żadnego materiału archeologicznego. Wyspy

[8] Grupa 2000: 139-162.
[9] Smolarek 1979: 291-313.
[10] Dembińska i Podwińska 1978: 139-141.
[11] Barnycz-Gupieniec 1959: 35.
[12] Bukowska-Gedigowa i Gediga 1986: 107, 130, 145.
[13] Dworaczyk, Kowalska i Rulewicz 2003: 70, 178, 295-297.
[14] Hensel 1987: 263-264.



Ryc. 2. Jezioro Kocioł – Urowo, Murawki, gm. Zalewo. Fragmenty beczki: a – strona wewnętrzna, b – strona zewnętrzna, c – żelazne obręcze (oprac. R. Solecki)

Fig. 2. Lake Kocioł – Urowo, Murawki, Zalewo commune. Fragments of a barrel: a – interior side, b- exterior side, c – iron bands (elaborated by R. Solecki)

znajdowały się w odległości około 400 m od wcześniej penetrowanego obszaru (ryc. 4).

Jezioro Dauby – Duba i Mozgowo, gm. Zalewo

Prospekcja na jeziorze Dauby (Duba i Mozgowo) realizowana była w rejonie grodziska położonego przy samym jeziorze, którego wały były sezonowo podmywane przez wody tego akwenu (ryc. 5). Taka lokalizacja sugerowała, że w strefie przybrzeżnej powinny znajdować się liczne ślady aktywności osadniczej. Niestety, zarówno badania lądowe[15], jak i prospekcja podwodna nie dostarczyły datującego materiału archeologicznego. Badaniom podwodnym poddano obszar około 23,2 ara, wzdłuż linii brzegowej, w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska. Poważnym utrudnieniem w realizowanych pracach była przejrzystość, która nie przekraczała około 20 cm; badania dodatkowo utrudniała gęsta roślinność denna. W drugiej kolejności prospekcji poddano pas płytkiej wody do głębokości około 50 cm, o obszarze około 9,9 ara. W rejonie tym natrafiono jedynie na jeden fragment ceramiki (ucho), mało diagnostyczny, pochodzący prawdopodobnie z późnego średniowiecza lub nowożytności.



Ryc. 3. Jezioro Kocioł – Urowo, Murawki, gm. Zalewo. Fragment drewna z metalowym szpikulcem – oścień (fot. M. Grabowski)

Fig. 3. Lake Kocioł-Urowo, Murawki, Zalewo commune. Fragment of wood with a metal pick – goad (photo M. Grabowski)



Ryc. 4. Jezioro Kocioł – Urowo, Murawki, gm. Zalewo. Obszar prospekcji podwodnych (rejon 2) – żółty obszar (oprac. R. Solecki)

Fig. 4. Lake Kocioł-Urowo, Murawki, Zalewo commune. The area of underwater prospections (region 2) – yellow area (elaborated by R. Solecki)

Jezioro Silm – Kamionka, gm. Iława

Na tle wspomnianych wcześniej grodów, na których materiał archeologiczny występował w znikomych ilościach, wyróżnia się grodzisko w Kamionce nad jeziorem Silm. Osada o charakterze obronnym funkcjonowała tu zarówno w pradziejach (kultura kurhanów zachodniobałtyjskich), jak i we wczesnym średniowieczu, z którym związane są trzy warstwy osadnicze[16]. Złożoność procesów osadniczych widoczna na stanowisku lądowym sugerowała znaczny potencjał archeologiczny strefy brzegowej. Prospekcji podwodnej poddano obszar 49,3 ara (rejon 1) wzdłuż brzegów półwyspu, na którym znajduje się osada obronna (ryc. 6). Niestety, zlokalizowano tylko dwa znaleziska. Jednym z nich był fragment ceramiki pradziejowej, a drugim zniszczona kuta kosa o niepotwierdzonej chronologii.

W drugim etapie prac na jeziorze Silm (rejon 2) przeprowadzono prospekcje wzdłuż zachodniego brzegu jeziora (24 ary) w rejonie konstrukcji drewnianych, któ-

[15] Kobyliński *et al*. 2013, w tym tomie.

[16] Kobyliński, Wach i Rutyna 2013, w tym tomie.



Ryc. 5. Jezioro Dauby – Duba, Mozgowo, gm. Zalewo. Obszar prospekcji podwodnych: żółty obszar – rejon prospekcji, żółty punkt – zabytek, niebieski kwadrat – grodzisko (oprac. R. Solecki)

Fig. 5. Lake Dauby – Duba, Mozgowo, Zalewo commune. The area of underwater prospections: yellow area – the region of prospections, yellow point – findspot, blue square – the stronghold (elaborated by R. Solecki)



Ryc. 6. Jezioro Silm – Kamionka, gm. Iława. Obszar prospekcji podwodnych (rejon 1): żółty obszar – rejon prospekcji, czerwone punkty – zabytki, niebieski kwadrat – osiedle obronne (oprac. R. Solecki)

Fig. 6. Lake Silm – Kamionka, Iława commune. The area of underwater prospections (region 1): yellow area – the region of prospections, red points – finds, blue square – the stronghold (elaborated by R. Solecki)

re okazały się pozostałościami po zniszczonych pomostach, prawdopodobnie pochodzących z początku XX wieku. Penetracjom archeologicznym (10,8 ara) poddano również południową i zachodnią strefę brzegową niewielkiej wysepki położonej na południe od półwyspu na którym znajduje się grodzisko (ryc. 7). Niestety, nie natrafiono tu na żaden materiał archeologiczny. Na całym obszarze prospekcji występowało nietypowo twarde dno, prawdopodobnie złożone z osadów gliniasto-piaszczystych. Widoczność w akwenie nie przekraczała około 0,5 m. Strefa brzegowa jeziora Silm jak i jego cały obszar został intensywnie zmodyfikowany w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat w wyniku instalowania licznych konstrukcji związanych z funkcjonowaniem ośrodka szkolenia kapitanów.

Jezioro Gulbińskie – Laseczno Małe, gm. Iława

Prospekcja podwodna nad jeziorem Gulbińskim prowadzona była wzdłuż wschodniego brzegu akwenu w bezpośrednim sąsiedztwie krzyżackiego gródka mieszkalnego, którego badania w 2012 roku praktycznie nie dostarczyły żadnego materiału archeologicznego, poza trzema fragmentami ceramiki późnośredniowiecznej[17]. Badania podwodne realizowano na długości około 200 m (ryc. 8). W trakcie prac poza dużą ilością współczesnych śmieci nie natrafiono na żadne przedmioty zabytkowe. Warunki nurkowe były wyjątkowo niesprzyjające – przejrzystość wody około 10-20 cm. Nie występowały miękkie osady denne, natomiast dno było generalnie twarde (piaskowo-mułowe) z cienką warstwą ciemnych (czarnych) nalotów organicznych.

Jezioro Jeziorak, wyspa Bukowiec – Wieprz, gm. Zalewo

Prospekcje podwodne na wyspie Bukowiec w miejscowości Wieprz realizowano w kilku rejonach. Największy obszar penetracji znajdował się wzdłuż północnego brzegu wyspy. Obejmował on obszar 211,9 arów, od północno-zachodniego cypla wyspy, przez rejon znajdujący się w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska, po obszar położony wzdłuż zachodniej krawędzi grobli (ryc. 9). Grodzisko na



Ryc. 7. Jezioro Silm – Kamionka, gm. Iława. Obszar prospekcji podwodnych (rejon 2): żółty obszar – rejon prospekcji (oprac. R. Solecki)

Fig. 7. Lake Silm – Kamionka, Iława commune. The area of underwater prospections (region 2): yellow area – the region of prospections (elaborated by R. Solecki)



Ryc. 8. Jezioro Gulbińskie – Laseczno Małe, gm. Iława. Obszar prospekcji podwodnych: żółty obszar – rejon prospekcji, niebieski kwadrat – osiedle obronne (oprac. R. Solecki)

Fig. 8. Lake Gulbińskie – Laseczno Małe, Iława commune. The area of underwater prospections: yellow area – the region of prospections, blue square – the stronghold (elaborated by R. Solecki)

[17] Wysocki i Klęczar 2013, w tym tomie.



Ryc. 9. Jezioro Jeziorak, wyspa Bukowiec – Wieprz, gm. Zalewo. Obszar prospekcji podwodnych wzdłuż północnych brzegów wyspy Bukowiec: żółty obszar – rejon prospekcji, czerwone punkty – zabytki, niebieski kwadrat – grodzisko (oprac. R. Solecki)

Fig. 9. Lake Jeziorak, the Bukowiec Island – Wieprz, Zalewo commune. The area of underwater prospections along the northern banks of the Bukowiec Island: yellow area – the region of prospections, red points – finds, blue square – the stronghold (elaborated by R. Solecki)



Ryc. 10 a, b. Jezioro Jeziorak, wyspa Bukowiec – Wieprz, gm. Zalewo. Przykłady sierpów odnalezionych w trakcie prospekcji podwodnych przeprowadzonych wzdłuż północnych brzegów wyspy Bukowiec (fot. P. Stencel)

Fig. 10 a, b. Lake Jeziorak, the Bukowiec Island – Wieprz, Zalewo commune. The examples of sickles found during the underwater prospections conducted along the northern banks of the Bukowiec Island (photo P. Stencel)

wyspie posiadało znaczące założenia obronne. Niestety, badania przeprowadzone w 2012 roku dostarczyły tylko drobne, słabo datujące, fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej[18].

Natomiast w trakcie prospekcji podwodnych w rejonie tym natrafiono na 9 przedmiotów zabytkowych, w większości żelaznych. Wśród odnalezionych przedmiotów dominowały sierpy lub ich fragmenty (ryc. 10 a-b), które są relatywnie częstym znaleziskiem na średniowiecznych stanowiskach podwodnych[19]. W przypadku wyspy Bukowiec trudno je interpretować jako depozyty wotywne, wydaje się natomiast uzasadnione przypuszczenie, że były to narzędzia wykorzystywane do sezonowego wycinania trzciny. Innym interesującym zabytkiem odnalezionym w strefie brzegowej był żelazny klucz. Niestety, przeprowadzone prace nie dostarczyły datującego materiału ceramicznego związanego z funkcjonowaniem grodziska.

Prospekcji poddano również wschodnią część grobli i sąsiadujący z nią rejon brzegowy wyspy Bukowiec, o łącznej powierzchni 95,7 ara (ryc. 11). Niestety, natrafiono tu tylko na jeden przedmiot (żelazne nożyce) o niepotwierdzonej chronologii.

[18] Kobyliński *et al*. 2013, w tym tomie.
[19] Chudziak 2005: 201-214.



Ryc. 11. Jezioro Jeziorak, wyspa Bukowiec – Wieprz, gm. Zalewo. Obszar prospekcji podwodnych wzdłuż wschodnich brzegów wyspy Bukowiec: żółty obszar – rejon prospekcji, czerwony punkt – zabytek (oprac. R. Solecki)

Fig. 11. Lake Jeziorak, the Bukowiec Island – Wieprz, Zalewo commune. The area of underwater prospections along the eastern banks of the Bukowiec Island: yellow area – the region of prospections, red point – findspot (elaborated by R. Solecki)

Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława – Iława

Prospekcje podwodne w rejonie wyspy Wielka Żuława realizowano w trzech obszarach. Należały do nich: strefa brzegowa w sąsiedztwie stożka obronnego pełniącego funkcję strażnicy krzyżackiej[20] oraz obszary potencjalnych przepraw mostowych w północnej i południowej części wyspy. W rejonie strażnicy krzyżackiej prospekcji poddano obszar o powierzchni około 11,9 ara (ryc. 12). Był to niestety obszar podlegający intensywnym przekształceniom w okresie ostatnich kilkudziesięciu lat. Prospekcję realizowano na północ od istniejącej przystani. Zlokalizowano tam bardzo dużą ilość przemieszanych śmieci z różnych okresów chronologicznych, niemniej natrafiono na dwa fragmenty ceramiki średniowiecznej i jedno prawie kompletnie zachowane naczynie (ryc. 13). Niestety, naczynie to – podobnie jak większość znalezisk z jeziora Jeziorak – było w sposób znaczący wypłukane/zniszczone przez erozyjną działalność wody.

W kolejnym etapie prac prospekcji poddano północny cypel wyspy Wielka Żuława (ryc. 14). W omawianym rejonie w wąskim przesmyku oddzielającym wyspę od półwyspu Krzywy Róg zlokalizowano pozostałości mostu. Natrafiono na 13 pali pionowych układających się w równoległe rzędy. Średnica pali była bardzo różna: od niecałych 10 cm po ponad 20 cm. Pale były całkowicie zakryte osadem dennym. Odnaleziony materiał zabytkowy w większości datowany jest na średniowiecze, ale w rejonie mostu odkryto również naczynia, kafle i dachówki pochodzące z późnego średniowiecza i nowożytności[21]. W wodzie znajdowały się również nieliczne poziome drewniane elementy konstrukcyjne różnej wielkości. Miękkie/lotne osady denne miały miąższość około 5-10 cm, poniżej nich występowały zbite osady piaskowo-gliniaste. Maksymalny rozstaw pali wynosił około 3,5 m, niemniej wydaje się wysoce prawdopodobne, że pale skrajne pełniły rolę podpór skośnych, a szerokość przeprawy mostowej wynosiła od 2,5 do 3 m. Przeprawa znajduje się w przesmyku o głębokości około 1,5-1,8 m, który jest odnogą szlaku żeglugowego, dlatego prawdopodobne jest, że każda próba pogłębienia go przyczyniała się do zniszczenia pozostałości przeprawy mostowej. Średniowieczne mosty znane są z licznych stanowisk z terenu słowiańszczyzny[22]. Natomiast obiekty tego typu są praktycznie nieznane z obszaru Warmii i Mazur, dotyczy to zarówno konstrukcji wznoszonych przez Prusów, jak i zakon krzyżacki.

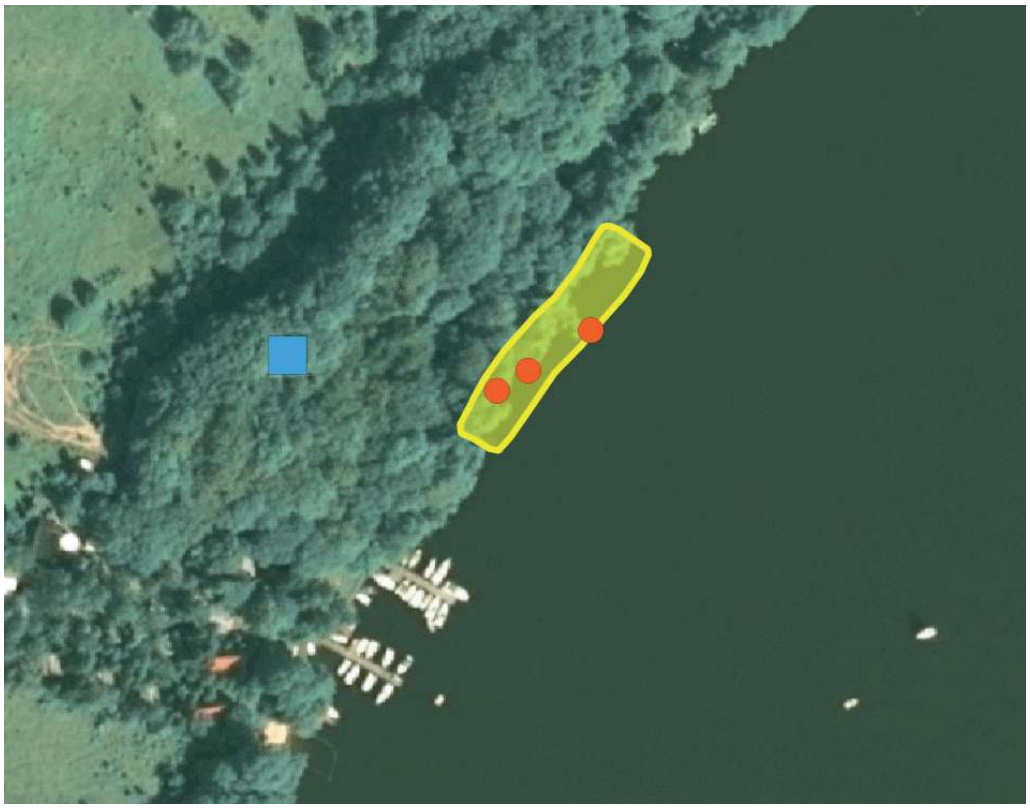
W trakcie dokumentacji przeprawy mostowej pobrano 6 prób dendrochronologicznych, z których 4 okazały się dębowymi, natomiast dwie pozostałe należały do brzozy i olchy. Wszystkie próby dębowe sugerują, ze przeprawa powstała w 2. połowie XIII wieku. Najbardziej prawdopodobne jest, że konstrukcja ta została wzniesiona zimą pomiędzy latami 1268 a 1269[23]. Należy jednak zauważyć, że

[20] Wysocki i Klęczar 2013, w tym tomie.

[21] Popek *et al.* 2013, w tym tomie.

[22] Szulta 2008; Chudziak *et al.* 2009.

[23] Wyniki analiz dendrochronologicznych dokonanych przez prof. dr hab. Tomasza Ważnego.



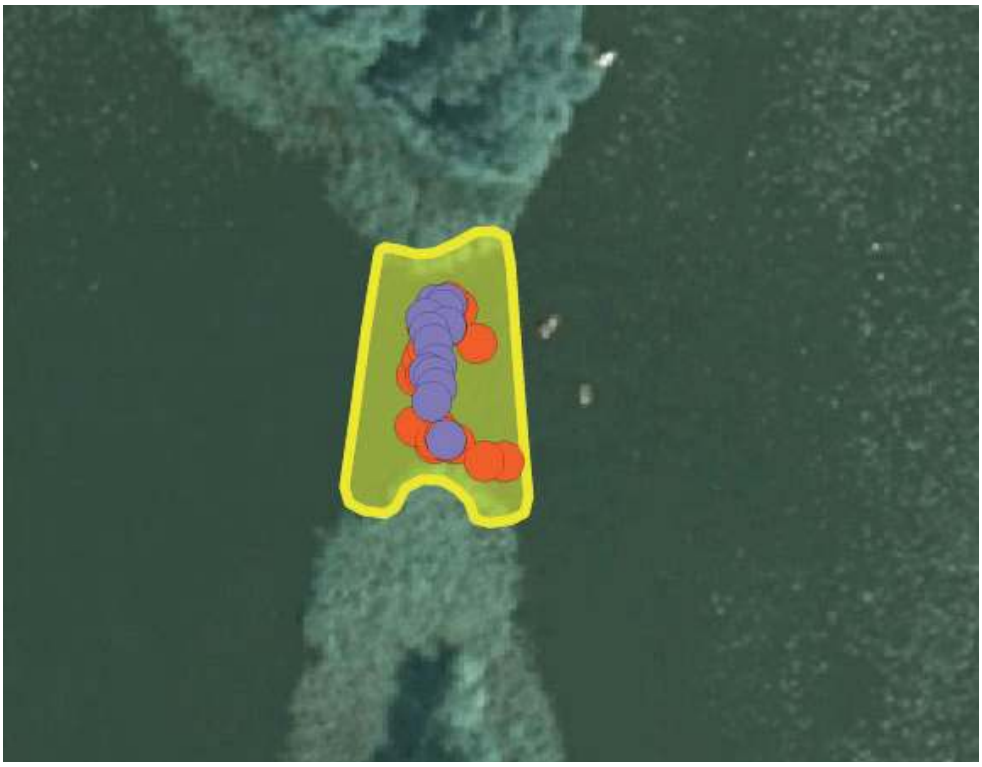
Ryc. 12. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława – Iława. Obszar prospekcji podwodnych w rejonie strażnicy krzyżackiej: żółty obszar – rejon prospekcji, czerwone punkty – zabytki, niebieski kwadrat – osiedle obronne (oprac. R. Solecki)

Fig. 12. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island – Iława. The area of underwater prospections in the region of Teutonic Knights' motte: yellow area – the region of prospections, red points – finds, blue square – the stronghold (elaborated by R. Solecki)



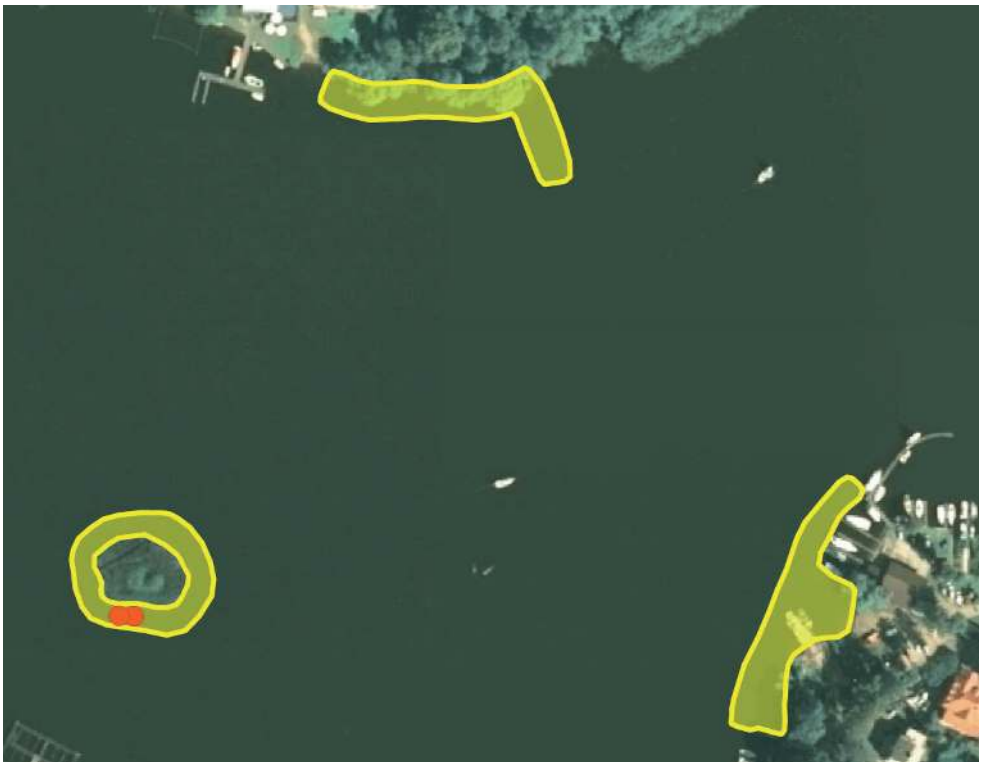
Ryc. 13. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława – Iława. Średniowieczne naczynie odnalezione w strefie brzegowej w bezpośrednim sąsiedztwie stożka obronnego (fot. M. Grabowski)

Fig. 13. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island – Iława. Medieval pot found in the shore area in the direct neighbourhood of the motte (photo M. Grabowski)



Ryc. 14. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława – Iława. Obszar prospekcji podwodnych w północnej części wyspy: żółty obszar – rejon prospekcji, czerwone punkty – zabytki, niebieskie punkty – pale (oprac. R. Solecki)

Fig. 14. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island – Iława. The area of underwater prospections in the northern part of the island: yellow area – the region of prospections, red points – finds, blue points – wooden posts (elaborated by R. Solecki)



Ryc. 15. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława – Iława. Obszar prospekcji podwodnych w południowej części wyspy: żółty obszar – rejony prospekcji, czerwone punkty – zabytki (oprac. R. Solecki)

Fig. 15. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island – Iława. The area of underwater prospections in the southern part of the island: yellow area – the region of prospections, red points – finds (elaborated by R. Solecki)

materiał archeologiczny odnaleziony w rejonie mostu można szeroko datować na okres pomiędzy XIII a XVI wiekiem[24]. Tak długa chronologia nie znajduje potwierdzenia w ograniczonej ilości odnalezionych elementów konstrukcyjnych, natomiast jest częściowo potwierdzona przez mapę z 1. połowy XVII wieku[25].

Ostatnim etapem prospekcji podwodnych w rejonie wyspy Wielka Żuława była próba lokalizacji południowej przeprawy mostowej, łączącej wyspę z Iławą (ryc. 15). Możliwość występowania tej przeprawy sugeruje wspomina wcześniej mapa z początku XVII wieku. Prospekcje podwodne realizowano zarówno od strony wyspy (11,7 ara), jak i stałego lądu (17,0 arów). W trakcie prac natrafiono na dużą ilość przemieszanych śmieci i gruzu pochodzącego w większości z 2. połowy XX wieku. Zlokalizowano też 2 pale o nieokreślonej chronologii. Występujące tu duże kamienie, elementy gruzu oraz śmieci znacznie utrudniały realizację prac.

Przeprowadzono też prospekcję podwodną wokół niewielkiej wysepki trzcinowej znajdującej się pomiędzy przystanią portową a wyspą Wielka Żuława (obszar prospekcji 14,5 ara) (ryc. 15). W trakcie prac odnaleziono na 2 fragmenty ceramiki pradziejowej i 1 fragment ceramiki średniowiecznej.

***

Podsumowując należy stwierdzić, że prospekcje podwodne przeprowadzone na wybranych akwenach Pojezierza Iławskiego w sposób znaczący uzupełniły badania lądowe prowadzone na grodziskach w omawianym rejonie. Ilość pozyskanego w wyniku badań podwodnych materiału archeologicznego nie odbiega (a często przewyższa) tę odkrytą w trakcie badań lądowych. Dzięki prospekcjom podwodnym udało się zlokalizować i zadokumentować nieznaną wcześniej przeprawę mostową. W świetle przeprowadzonych prac wykopaliskowych zarówno lądowych, jak i podwodnych należy przypuszczać, że ograniczona ilość odnajdywanego materiału zabytkowego powinna być wiązana nie tylko ze sposobem użytkowania omawianych stanowisk, ale również z procesami depozycyjnymi i podepozycyjnymi, do jakich dochodziło w ich rejonie.

[24] Popek *et al.* 2013, w tym tomie.
[25] Szczepański 2013, w tym tomie.

Wykaz cytowanej literatury:

Barnycz-Gupieniec, R.
1959. Naczynia drewniane z Gdańska w X-XIII wieku. *Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis* 8.

Bukowska-Gedigowa, J. i B. Gediga
1986. *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Ossolineum.

Bukowski, Z.
1978. Stan i perspektywy archeologicznych badań podwodnych w jeziorach i rzekach Polski. *Archeologia Polski* 23 (1): 49-62.

Chudziak, W.
2005. Z badań nad funkcją społeczną sierpów i półkosków na ziemiach słowiańskich we wczesnym średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona* 15 (2): 201-219.

Chudziak, W., R. Kazimierczak, J. Niegowski i T. Ważny
2009. Ze studiów nad genezą wczesnośredniowiecznych mostów na obszarze Pomorza. *Przegląd Archeologiczny* 57: 99-131.

Chudziak, W., R. Kazimierczak i J. Niegowski
2011. *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006-2009)*. Toruń: Wydawnictwo Fundacji Amicus Universitatis Nicolai Copernici i Instytut Archeologii UMK.

Dembińska, M. i Z. Podwińska (red.)
1978. *Historia kultury materialnej Polski. Tom I od VII do XII wieku*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Ossolineum.

Dworaczyk, M., A.B. Kowalska i M. Rulewicz
2003. *Szczecin we wczesnym średniowieczu, wschodnia część suburbium*. Szczecin: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Gackowski, J.
1995. Propozycja wdrożenia „Karty ewidencji stanowiska archeologicznego zalegającego w wodzie (jezior, stawów, starorzeczy)", [w:] A. Kola (red.), *Archeologia podwodna jezior Niżu Polskiego. Podwodne archeologiczne zdjęcie Polski Niżowych stref pojeziernych. Wilkasy 21-22 kwietnia 1994 r.*, 5-16. Toruń: Wydawnictwo UMK.

Grupa, M.
2000. Sprzęt i wyposażenie gospodarstwa domowego. [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. 1. Mosty traktu gnieźnieńskiego*, 139-162. Lednica-Toruń: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy; Instytut Archeologii i Etnologii UMK.

Hensel, W.
1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna
2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstepne wyniki badań z 2012 roku, w niniejszym tomie.

Kobyliński, Z., D. wach, M. Rutyna, J. Wysocki i B. Klęczar
2013. Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim: wstepne wyniki badań z 2012 roku, w niniejszym tomie.

Kola, A. i G. Wilke
1985. Uwagi na marginesie pracy Zbigniewa Bukowskiego „Stan i perspektywy archeologicznych badań podwodnych w jeziorach i rzekach Polski". *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Archeologia 11, Archeologia podwodna 2: 85-86.

Kondracki, J.
1977. *Regiony fizykogeograficzne Polski.* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
Popek, M., A. Pydyn, R. Solecki i P. Stencel
2013. Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, w niniejszym tomie.
Pydyn, A.
2010. Archeologiczne penetracje podwodne strefy przybrzeżnej Jeziora Powidzkiego, [w:] A. Pydyn (red.), *Archeologia Jeziora Powidzkiego*, 15-40. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
Szczepański, S.
2013. „Wykopaliska" w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, w niniejszym tomie.
Smolarek, P.
1979. Badanie i wydobycie wraka „miedziowca" (W-5). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 27 (3): 291-313.
Szulta, W.
2008. *Przeprawy mostowe na ziemiach polskich w średniowieczu* Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodziska typu stozkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, w niniejszym tomie.

Andrzej Pydyn

The results of archaeological prospections in selected lakes of the Iława Lake District

Summary

In the summer of 2012 a research team of Underwater Archaeology Unit (Institute of Archaeology at Mikołaj Kopernik University in Toruń) conducted underwater prospections at the Iława Lake District. These works were realized within the frames of *The catalogue of stronghold at Warmia and Masuria* project, being a part of National Program for Development of Humanities, headed by prof. Zbigniew Kobyliński of Cardinal Stefan Wyszyński University. The works were conducted in the following reservoirs: Lake Jeziorak, Lake Kocioł, Lake Silm, Lake Gulbińskie, and Lake Dauby. The underwater prospections realized in the Iława Lake District were connected with interdisciplinary archaeological examinations of defensive sites, which were located in the region. The results gained were much differentiated. The prospections on lakes Kocioł, Dauby, Silm and Gulbińskie delivered a limited amount of find material, which corresponded with the results of archaeological excavation on land. A larger amount of finds (especially metal ones) was found in the vicinity of stronghold on Bukowiec Island on Lake Jeziorak. The most effective and fruitful works were held in the region of Wielka Żuława Island, also located on Lake Jeziorak. Beside the find material discovered in the shore area in the region of Teutonic Knighs' stronghold, it was possible to locate and document the bridge passage connecting the northern part of the island with the Krzywy Róg Peninsula.

Mateusz Popek, Andrzej Pydyn, Rafał Solecki i Paweł Stencel

Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak

Zespół Zakładu Archeologii Podwodnej Instytutu Archeologii UMK w Toruniu, prowadzący prospekcje na wybranych akwenach Pojezierza Iławskiego w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*[1], odkrył oraz zadokumentował na jeziorze Jeziorak pozostałości przeprawy mostowej z drugiej połowy XIII wieku. Stanowisko to znajduje się na przesmyku pomiędzy Półwyspem Nieprzyjaznym na wyspie Wielka Żuława (Wielki Ostrów) a półwyspem Krzywy Róg. Jest to południowa część jeziora Jeziorak, administracyjnie należąca do gminy Iława.

Jeziorak (niem. *Geserich See*) to jezioro rynnowe położone w północno-wschodniej Polsce w obrębie Pojezierza Iławskiego. Jest to największy akwen tego rejonu, jego powierzchnia wynosi 3219 ha, a długość 27,5 km. Wzdłuż rozwiniętej linii brzegowej, posiadającej liczne półwyspy i zatoki, znajduje się wiele stanowisk archeologicznych. Średnia głębokość akwenu to 4,1 m, natomiast głębokość maksymalna to 13 m[2]. Na jeziorze znajduje się kilkanaście wysp o łącznej powierzchni 240 ha. Największa z nich to Wielka Żuława, inaczej nazywana Ostrowem Wielkim (niem. *Groß Werder*), o powierzchni 82,4 ha. Linia brzegowa wyspy jest stosunkowo rozwinięta i posiada liczne zatoki oraz półwyspy. W południowo-wschodniej części wyspy znajdują się relikty stożka obronnego pełniącego prawdopodobnie funkcję strażnicy krzyżackiej[3]. Strefa brzegowa wyspy jest silnie zmieniona antropogenicznie, występują tu liczne pomosty, plaże, mariny, a sam brzeg jest w wielu miejscach sztucznie umocniony.

Warunki nurkowe występujące w akwenie można uznać za wyjątkowo trudne. Widoczność wahała się od 20 do 50 cm, a woda miała kolor brązowo-brunaty (ryc. 1). W przesmyku, w którym zlokalizowano omawianą przeprawę mostową występował stały niezbyt silny prąd wody. Istotnym czynnikiem wpływającym na sposób prowadzenia badań oraz stan zachowania reliktów jest występowanie w tym miejscu szlaku żeglugowego, a co za tym idzie duży ruch jednostek pływających.

Ukształtowanie terenu w rejonie północnego cypla wyspy oraz na półwyspie Krzywy Róg sugerowało potencjalne występowanie przeprawy. Jest to najwęższe miejsce między wyspą Wielka Żuława a brzegiem. Przypuszczenia te potwierdziła kwerenda przeprowadzona przez Seweryna Szczepańskiego w archiwach niemieckich[4].

Prace rozpoczęto od przeprowadzenia prospekcji wzdłuż linii trzcin po obydwóch stronach przesmyku. Następnie w najwęższym miejscu omawianego przesmyku wytyczono oś badawczą, wzdłuż której prowadzono prospekcję przeszukując pasy szerokości jednego metra po obydwóch stronach. Prace objęły warstwę wierzchnią osadów dennych do miąższości 5-10 cm, w poszukiwaniach korzystano również z pomocy wykrywacza metali. Każdy odnaleziony zabytek zaznaczany był tyczką, a następnie namierzany urządzeniem GPS. System taki możliwy był dzięki stosunkowo niewielkiej głębokości, nie przekraczającej 2 m, jaka występowała w rejonie prospekcji. Po przeszukaniu pasów po obu stronach osi była ona przesuwana o 2 m[5]. Dzięki tej metodzie można było systematycznie i z dużą dokładnością spenetrować cały obszar przesmyku. W wyniku tych działań odnalezione zostały relikty mostu oraz materiał ruchomy.

W trakcie poszukiwań najpierw natrafiono na materiał zabytkowy. Następnie odnaleziono pojedyncze pale pod cienką warstwą osadu dennego. Po oznaczeniu kilku pali poprowadzono dodatkową oś wzdłuż reliktów mostu, aby zintensyfikować poszukiwania w jego rejonie. Każdy pal o oddzielnym numerze inwentarzowym oznaczany był drewnianą tyczką, wystającą ponad lustro wody (ryc. 2).

Każde stanowisko podwodne ma odrębną i wyjątkową dla siebie specyfikę, dlatego też metody dokumentacyjne różnią się na poszczególnych stanowiskach. Również w tym przypadku należało dostosować metody dokumentacji do charakteru stanowiska. Metody te miały spełniać kilka warunków. Po pierwsze być szybkie, ponieważ nie można było zajmować toru wodnego przez dłużej niż jeden dzień. Powinny być również możliwe

[1] Pydyn 2013, w tym tomie.
[2] Kondracki 1978.
[3] Klęczar i Wysocki 2013, w tym tomie.
[4] Szczepański w tym tomie.
[5] Bowens (ed.) 2009: 99.

do wykorzystania w wodzie o bardzo słabej widoczności. Zadokumentowania wymagał obszar o znacznej powierzchni, dlatego też metody te powinny umożliwiać sprawne przeprowadzenie prac. Biorąc pod uwagę wszystkie wspomniane aspekty wybrana została odpowiednio zmodyfikowana metoda triangulacji (ryc. 3)[6].

Wzdłuż mostu poprowadzono oś główną. Na osi, co 5 metrów, znajdowały się punkty referencyjne oznaczone tyczkami wystającymi powyżej lustra wody. W celu dokładnego zlokalizowania położenia pali, mierzono odległość od danego pala do trzech wybranych punktów referencyjnych[7]. Taśmę rozciągano na powierzchni wody, aby uniknąć zaczepienia lub załamania taśmy, co fałszowałoby pomiar. Następnie dokonywano pomiarów pod wodą. W trakcie prac zapisywano odległość od pala do punktu referencyjnego oraz średnicę obiektu. Każdy relikt mostu został namierzony w ten sam sposób. Ostatnią czynnością było powiązanie planu do siatki osnowy geodezyjnej z wykorzystaniem tachimetru. Skuteczność wykorzystanej metody została następnie sprawdzona w programie AutoCad. Błąd pomiarowy był mniejszy niż średnica pala, co – biorąc pod uwagę warunki, w jakich wykonywano dokumentację – należy uznać za dokładność wysoce satysfakcjonującą.



Ryc. 1. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława. Rejon na północ od wyspy Wielka Żuława – warunki panujące na stanowisku; fotografia w sposób realistyczny oddaje barwę i przejrzystość wody (fot. A. Pydyn)

Fig. 1. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island. The area north of the Wielka Żuława Island - conditions on the site; the photograph exhibits the colour and the transparency of the water in a realistic way (photo A. Pydyn)



Ryc. 2. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława. Rejon na północ od wyspy Wielka Żuława – przebieg przeprawy mostowej oznaczony tyczkami (fot. A. Pydyn)

Fig. 2. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island. The area north of the Wielka Żuława Island – the route of the bridge passage marked with poles (photo A. Pydyn)

Jak wspomniano wcześniej, odnaleziona i zadokumentowana przeprawa mostowa znajdowała się w najwęższym miejscu przesmyku pomiędzy półwyspem Nieprzyjaznym (wyspa Wielka Żuława) a półwyspem Krzywy Róg (ryc. 4). Na dnie jeziora w omawianym miejscu zlokalizowano 13 pali (ryc. 5), głównie dębowych, ale odnaleziono również pale olchowe i brzozowe[8]. Średnica pali wahała się od 8 do ponad 20 cm. Zlokalizowane pale, będące reliktami przeprawy

[6] Bowens (ed.) 2009: 128-132.

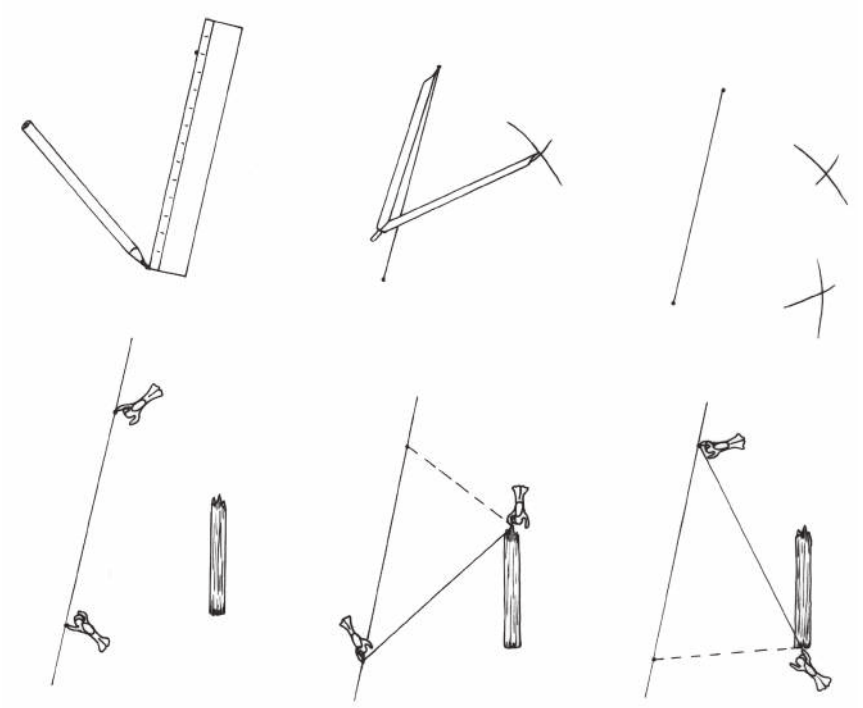
[7] Bowens (ed.) 2009: 121.

[8] Wyniki analiz dendrologicznych i dendrochronologicznych dokonanych przez prof. dr hab. Tomasza Ważnego z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

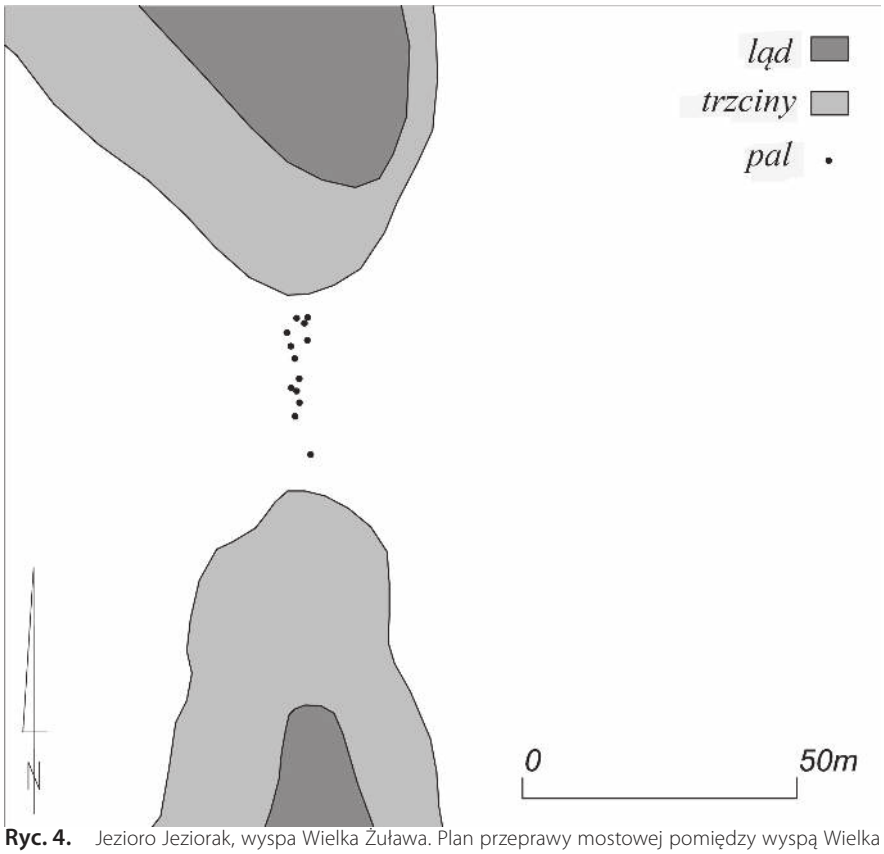
mostowej, pozwoliły na wyznaczenie jej przebiegu. Wyróżnić można dwa rzędy pali, przy czym w rzędzie wschodnim jest ich wyraźnie mniej. Problemy z lokalizacją mogą być spowodowane przez przysypanie ich sedymentami lub zniszczenie w trakcie procesów podepozycyjnych. Żaden z dwóch rzędów odnalezionych pali nie tworzy idealnie prostej linii. Niektóre z pali mogły być przyporami skośnymi lub zostać zamontowane w trakcie napraw mostu. Więcej informacji na ten temat będzie można uzyskać tylko po dokładniejszych badaniach wykopaliskowych i datowaniach dendrochronologicznych wszystkich zachowanych pali.

Na podstawie zachowanych reliktów można wyciągnąć tylko ograniczone wnioski na temat konstrukcji mostu. Prawdopodobnie była to przeprawa o konstrukcji filarowej składającej się z kilku lub kilkunastu filarów, posiadających minimum po 2 pale każdym filarze[9]. Szerokość przesmyku w linii mostu wynosi około 95 m i można przyjąć, że tak długa była sama przeprawa. Odległości między poszczególnymi sąsiadującymi palami były różne i wahały się od 1,7 do 3,2 m. Niestety, bez reliktów części jezdnej ustalenie dokładnej szerokości mostu jest bardzo trudne, można jednak przypuszczać, że wahała się ona od 2,5 do 3 m.

Wydaje się prawdopodobne, że na ziemiach polskich możemy wskazać w średniowieczu trzy mosty o podobnej konstrukcji. Należy do nich zaliczyć przeprawy w Mogilnie, Parsęcku i Koninie. Most w Mogilnie miał długość 160 m i rozstaw szerokość około 3,5 m. Relikty tej przeprawy datowane są na X-XIII wiek. Druga przeprawa o podobnej konstrukcji to most II w Parsęcku. Konstrukcja ta miała długość 150 m i szero-

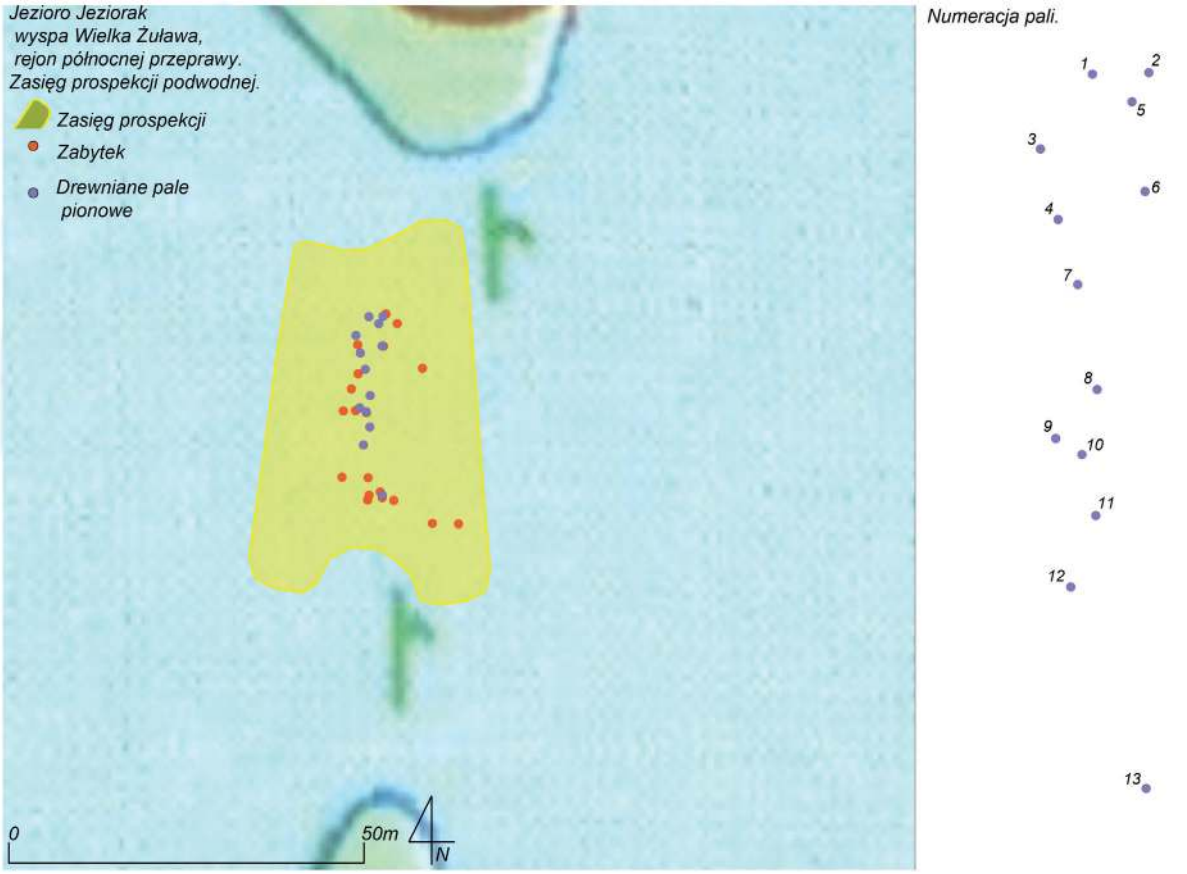


Ryc. 3. Metoda dokumentacji podwodnej z wykorzystaniem triangulacji (rys. M. Rzemińska)
Fig. 3. The metod of underwater documentation with the use of triangulation (drawing by M. Rzemińska)



Ryc. 4. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława. Plan przeprawy mostowej pomiędzy wyspą Wielka Żuława a półwyspem Krzywy Róg (oprac. R. Solecki)
Fig. 4. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island. The plan of the bridge passage between the Wielka Żuława Island and the Krzywy Róg Peninsula (elaborated by R. Solecki)

[9] Szulta 2008: 26-35.



Ryc. 5. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława. Obszar prospekcji podwodnych na północ od wyspy: żółty obszar – rejon prospekcji, czerwone punkty – zabytki, niebieskie punkty – pale (oprac. R. Solecki)

Fig. 5. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island. The area of underwater prospections north of the island: yellow area – the region of prospections, red points – finds, blue points – wooden posts (elaborated by R. Solecki)

kość około 3,3 m; niestety, jej dokładna chronologia nie została ustalona. Ostatnia luźna analogia do badanego obiektu pochodzi z Konina. Niestety, chronologia i długość tego mostu nie są znane, ale jego szerokość wynosiła zaledwie około 2 m[10].

W trakcie prospekcji podwodnych w rejonie przesmyku oprócz reliktów mostu znaleziono również 23 zabytki wydzielone, w tym 18 zabytków ceramicznych, 6 zabytków metalowych i 2 drewniane. Pierwsze cztery zabytki ceramiczne to ciężarki do sieci. Znaleziono dwa typy tych zabytków: pierwszy w formie dysku z otworem (ryc. 6), natomiast drugi typ w formie baryłki z otworem na wylot[11]. Zabytki te mogą świadczyć o zastawianiu w tym miejscu sieci. Przewężenie i prąd wody powodują, że jest to miejsce o dużym potencjale rybackim. Mogły one też zostać zerwane i zgubione po zaczepieniu sieci o relikty mostu.

Kolejne zabytki to dwa fragmenty gąsiorów – dachówek wieńczących konstrukcję dachu. Następne znalezisko to kafel ceramiczny z ciemnozieloną emalią, zdobiony motywem roślinnym. Wydaje się, że należy go datować już na okres nowożytny[12]. Najliczniejszą grupą zabytków ceramicznych odnalezionych w czasie prospekcji są fragmenty naczyń. Wśród dziewięciu przedmiotów zabytkowych znalazły się: 3 fragmenty brzuśców, 3 fragmenty wylewów, 2 fragmenty dna oraz jedno prawie kompletne naczynie. Zabytki te przedstawiają bardzo różny stan zachowania, większość z nich była jednak silnie wypłukana przez wodę.

Wśród fragmentów brzuśców 2 posiadały domieszkę mineralną, średnioziarnistą. Natomiast na trzecim widoczne jest zdobienie. Wśród wylewów pierwszy pochodził z naczynia obtoczonego całkowicie lub częściowo. Zaobserwowano domieszkę mineralną, średnioziarnistą. Wylew był prawdopodobnie częścią naczynia esowatego, średnościennego. Zachowany fragment jest dość dużej wielkości i widoczne jest na nim zdobienie dookolnymi żłobkami. Drugi z opisywanych wylewów również pochodzi z naczynia częściowo lub całkowicie obtoczonego. Podobnie jak poprzednie posiada domieszkę mineralną średnioziarnistą. Ostatni fragment wylewu

[10] Szulta 2008: 145-163; Chudziak 2009, 2011.

[11] Jażdżewski 1948; Kmieciński 1955; Kulikowski 1960; Roplewski 1963

[12] Dąbrowska 1987, 1993; Dąbrowska i Karwowska 2007; Gruszczyńska i Targońska (red.) 1994.

Ryc. 6. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława. Ciężarki do sieci rybackich z rejonu przeprawy mostowej (fot. M. Grabowski)

Fig. 6. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island. The weights for fishing nets from the region of the bridge passage (photo M. Grabowski)



Ryc. 7. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława. Dobrze zachowane naczynie ceramiczne odnalezione w rejonie przeprawy mostowej na wyspę (fot. M. Grabowski)

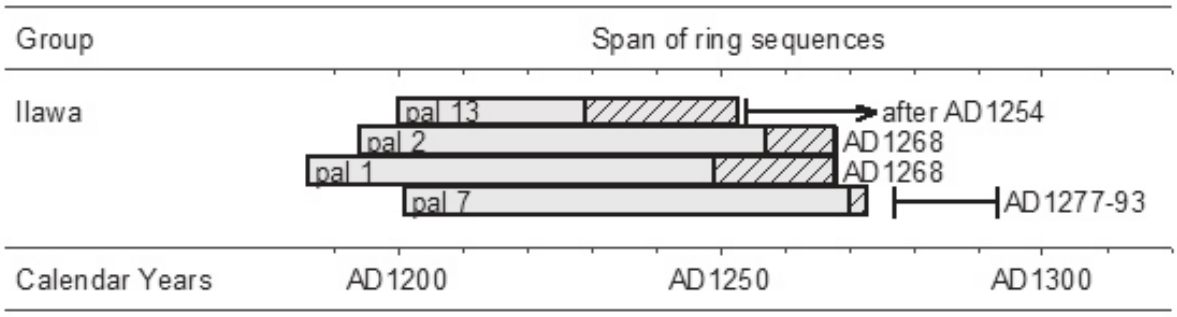
Fig. 7. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island. Well-preserved ceramic pot found in the region of the bridge passage to the island (photo M. Grabowski)



Ryc. 8. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława. Topór odnaleziony w rejonie przeprawy mostowej na wyspę (fot. A. Pydyn)

Fig. 8. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island. An axe found the region of the bridge passage to the island (photo A. Pydyn)





Ryc. 9. Jezioro Jeziorak, wyspa Wielka Żuława. Diagram belkowy z zaznaczeniem położenia datowanych serii przyrostowych drewna z mostu na wyspie (wg T. Ważnego 2012)

Fig. 9. Lake Jeziorak, the Wielka Żuława Island. A joist diagram with marked positions of dated growth series of the wood of the bridge to the island (according to T. Ważny 2012)

pochodzi z naczynia baniastego, szerokootworowego, wykonanego z domieszką mineralną, średnioziarnistą. Z dużą ostrożnością zabytki te można datować na koniec wczesnego lub początek późnego średniowiecza[13].

Następne dwa zabytki będące dennymi częściami naczyń ceramicznych posiadają domieszkę mineralną drobnoziarnistą. Oba są toczone na kole i posiadają glazurowane wnętrze. Na jednym z nich widoczne jest zdobienie wątkiem rytym przy dnie. Naczynia glazurowane pojawiają się pod koniec XV i na początku XVI wieku, natomiast polewy brązowe występują w XVI i XVII wieku. Dlatego też opisane zabytki można z dużą ostrożnością datować na początek okresu nowożytnego[14]. Ostatni i najlepiej zachowany zabytek ceramiczny to naczynie esowate bez zachowanego wylewu (ryc. 7). Jest to naczynie całkowicie obtaczane, mocno zerodowane poprzez działanie wody, dlatego sprawia wrażenie cienkościennego. Na powierzchni widoczna jest mineralna, średnioziarnista domieszka. Na brzuścu można zauważyć wyraźne dookolne żłobki. Analogiczne naczynia znajdowane są w warstwach datowanych na koniec wczesnego i początek późnego średniowiecza[15].

Zabytki organiczne, które dobrze zachowują się w środowisku wodnym reprezentowane są zaledwie przez dwa przedmioty. Wśród nich pierwszy obiekt to prawdopodobnie fragment drewnianego kółka z nacięciem u podstawy. Natomiast drugi to trójkątny w przekroju i zaostrzony fragment drewna. Określenie chronologii w tym przypadku jest niemożliwe, jednak można przypuszczać, że są powiązane z konstrukcją mostu[16]. Ostatnia omówiona kategoria zabytków to przedmioty metalowe. Podczas prospekcji znaleziono 5 żelaznych zabytków. Stan zachowania trzech z nich nie pozwala na identyfikację. Natomiast pozostałe 2 to podkowa i żelazny topór. Podkowa jest kuta, a kształtem przypomina typ VI wg Kazimierczyka, niemniej precyzyjne określenie typu uniemożliwia warstwa korozji. Podkowy typu VI datowane są na XIV wiek[17]. Topór posiada średnio wyodrębnioną brodę oraz płaski obuch (ryc. 8). Stan zachowania nie pozwala na jednoznaczne określenie typu, jednak budowa zbliżona jest do typów VII i VIIa wg Głoska. Topory tych typów określane są jako formy przejściowe między XII a XIV wiekiem[18].

Na stan zachowania reliktów mostu i zabytków oraz charakter zbioru duży wpływ mógł mieć charakter dna w omawianym rejonie. Pale mostu zostały zlokalizowane pod kilkucentymetrową (2-5 cm) warstwą piasku, ale wbite były w bardzo twarde i zwarte osady gliniaste, wymieszane ze żwirem i drobnymi kamieniami. Natomiast zabytki ruchome odnajdywano bezpośrednio na powierzchni lub pod wspomnianą wcześniej cienką warstwą osadów. Ten stan rzeczy może być spowodowany stałym prądem występującym w przesmyku. Powoduje on, że lekkie frakcje sedymentów mogą być przemieszczane i nie odkładają się w omawianym rejonie. Z archeologicznego punktu widzenia może to mieć poważne implikacje. Jeśli wymywanie osadów było zjawiskiem długoterminowym mogło to zaburzyć procesy depozycyjne i „zubożyć" warstwy średniowieczne. W konsekwencji zabytki o odmiennej chronologii mogły znaleźć się w jednej „warstwie". Wyjaśniałoby to szerokie ramy chronologiczne, obejmujące okres 300-400 lat, przedmiotów odnalezionych w rejonie przeprawy mostowej. Należy jednak pamiętać, że podobne twarde dno, pozbawione osadów dennych znacznej miąższości występowało również na innych akwenach Pojezierza Iławskiego, na których prowadzono prospekcje podwodne[19].

Z sześciu pobranych próbek do datowania dendrochronologicznego wytypowane zostały 4 wycięte z pali dębowych (ryc. 9). Pozostałe dwie próbki zidentyfikowano jako olchę i brzozę. Wszystkie datowane próby wskazują, że drzewa, z których wykonano pale zostały ścięte w drugiej połowie XIII wieku. Dwa pale pochodzą z drzew ściętych zimą pomiędzy 1268 a1269 rokiem[20], pozostałe dwie

[13] Poliński 1996.
[14] Gruszczyńska i Targońska (red.) 1994; Gajewska 1993.
[15] Poliński 1996.
[16] Szulta 2008; Kurnatowska (red.) 2000.
[17] Kazimierczyk 1978.
[18] Głosek 1996.
[19] Pydyn 2013, w tym tomie.
[20] Ważny 2012: 2.

próby nie posiadały słojów podkorowych, co uniemożliwiło ich dokładnie datowanie. Wydaje się jednak wysoce prawdopodobne, że przeprawa mostowa powstała pomiędzy 1268 a 1269 rokiem lub niewiele później.

Most prowadzący na północny cypel wyspy Wielka Żuława powstał więc w okresie wzmożonej aktywności zakonu krzyżackiego oraz w okresie drugiego powstania Prusów. Zaskakujące jest, że przeprawa ta została zaznaczona na mapie z początków XVII wieku. Jednak nie wiadomo czy mapa przedstawiała istniejący most, czy wiedzę na temat jego istnienia w przeszłości, jaka jeszcze funkcjonowała w XVII wieku. Jeśli na wyspę prowadziła przeprawa mostowa w XVI-XVII to trudno określić, ile miała ona wspólnego z mostem odnalezionym w czasie prospekcji podwodnych. Z jednej strony mamy wąską chronologię dostarczoną przez analizy dendrochronologiczne odnalezionych elementów konstrukcyjnych, z drugiej strony odnaleziony materiał archeologiczny może być datowany bardzo szeroko.

Na obecnym etapie badań niestety niemożliwe jest określenie, kiedy most został zniszczony i jak długo był używany. Należy jednak pamiętać, że drewniane mosty, zwłaszcza w miejscach gdzie występuje prąd, były narażone na zniszczenie przez napór wody i kry. Z kolei niewielka głębokość przesmyku pozwala przypuszczać, że regularne naprawy mogły być wykonywane bez angażowania znaczących sił i środków. Niewyjaśniony pozostaje brak większej ilości pionowych elementów konstrukcyjnych, sugerujących liczne naprawy. Być może późniejsze konstrukcje wykonywane były z innych gatunków drewna, gorzej zachowującego się w wodzie i osadach dennych jeziora Jeziorak. Należy też dopuszczać możliwość zniszczenia części elementów konstrukcyjnych przeprawy w czasie pogłębiania przesmyku lub w trakcie działań militarnych w czasie II wojny światowej, potwierdzeniem tego mogą być odnalezione w trakcie prac granaty z tego okresu.

Wykaz cytowanej literatury:

Bowes, A. (red.)

2009. *Underwater archaeology. The NAS guide to principles and practice.* Portsmouth: Blackwell Publishing.

Chudziak, W., R. Kazimierczak, J. Niegowski, i T. Ważny

2009. Ze studiów nad genezą wczesnośredniowiecznych mostów na obszarze Pomorza. *Przegląd Archeologiczny* 57: 99-131.

Chudziak, W., R. Kazimierczak, i J. Niegowski

2011. *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006-2009).* Toruń: Wydawnictwo Fundacji Amicus Universitatis Nicolai Copernici.

Dąbrowska, M.

1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Państwowej Akademii Nauk.

1993. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku: stan i potrzeby badawcze. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 36. Łódź: Wydawnictwo Państwowej Akademii Nauk.

Dąbrowska, M. i H. Karwowska

2007. *Średniowieczne i nowożytne kafle: regionalizmy – podobieństwa – różnice.* Białystok: Muzeum Podlaskie.

Gajewska, M.

1993. Garncarstwo nowożytne w Polsce stan i potrzeby badań. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 36. Łódź: Wydawnictwo Państwowej Akademii Nauk.

Głosek, M.

1996. *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*. Warszawa-Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Gruszczyńska, A. i A. Targońska (red.)

1994. *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych: materiały z konferencji, Rzeszów 21-23 IX 2003.* Rzeszów: Muzeum Okręgowe.

Jażdżewski, K.

1948. *Kultura rybaków gdańskich w XII i XIII w. w świetle prac wykopaliskowych w latach 1948-1951*. Rocznik Gdański XIII. Gdańsk: Towarzystwo Naukowe w Gdańsku.

Kazimierczyk, J.

1978. *Podkowy na Śląsku X-XIX wiek: studia z dziejów kultury materialnej*. Wrocław: Wydawnictwo Państwowej Akademii Nauk.

Kmieciński, J.

1955. *Sprzęt rybacki i organizacja rybołówstwa w Gdańsku w XII i XIII wieku w świetle prac wykopaliskowych w r. 1948–51*, Studia Wczesnośredniowieczne t. III. Warszawa – Wrocław: Ossolineum.

Kondracki, J.

1977. *Regiony fizycznogeograficzne Polski.* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Kulikowski, J.

1960. *Dzieje rybołówstwa morskiego w zarysie*. Gdynia: Wydawnictwo Morskie.

Kurnatowska, Z. (red.)

2000. *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim, t. 1. Mosty traktu gnieźnieńskiego.* Lednica-Toruń: Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy; Instytut Archeologii i Etnologii UMK.

Poliński, D.

1996. Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza. *Archaeologica Historica Polona* 4: 1-258.

Pydyn, A.

2013. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego, w niniejszym tomie.

Roplewski, A.
1963. *1000 lat naszego rybołówstwa*. Gdynia: Wydawnictwo Morskie.
Szczepański, S.
2013. „Wykopaliska" w archiwach - archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, w niniejszym tomie.
Szulta, W.
2008. *Przeprawy mostowe na ziemiach polskich w średniowieczu.* Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
Ważny, T.
2012. *Analiza dendrochronologiczna drewna pomostu z Iławy (woj. warmińsko-mazurskie, pow. olsztyński), wyspa Wielka Żuława*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Niepublikowany maszynopis.
Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodziska typu stozkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, w niniejszym tomie.

Mateusz Popek, Andrzej Pydyn, Rafał Solecki and Paweł Stencel

Bridge passage to the Wielka Żuława Island on Lake Jeziorak

Summary

The research team of Underwater Archaeology Unit (Institute of Archaeology at Mikołaj Kopernik University in Toruń), while conducting underwater prospections in selected lakes of the Iława Lake District, within the frames of *The catalogue of strongholds of Warmia and Masuria* project, being a part of National Program for Development of Humanities, discovered and documented the remains of a bridge passage on Lake Jeziorak from the second half of the 13th century. The Lake is the second largest lake in Poland, with well developed shoreline and numerous islands. After a source query, the passage between the Wielka Żuława Island and the Krzywy Róg Peninsula was chosen for underwater examinations. During the research the relics of a bridge passage dated dendrochronologically to the 2nd half of the 13th century, were found, as well as numerous archaeological finds of wide chronology. All the finds were located either on the bottom of the lake, or they were slightly immersed into the bottom sediments. They were mainly ceramic fragments, as well as metal ones and made of organic material. The bridge was documented with the triangulation method and with the use of the Total Station.

Piotr Lasek i Jan Przypkowski

Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN

W Zbiorach Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN w Warszawie znajdują się dwie nie wykorzystywane dotąd w szerszym zakresie mapy Iławy i okolic (jedna zachowana jako reprodukcja fotograficzna), obejmujące południową część jeziora Jeziorak wraz z Iławą i wyspą Wielka Żuława oraz okolicznymi wsiami. Są one fundamentalnym źródłem wiedzy o systemach obronnych Iławy, mogą także dopomóc w odkryciu pozostałości bliżej dotąd nierozpoznanej krzyżackiej warowni.



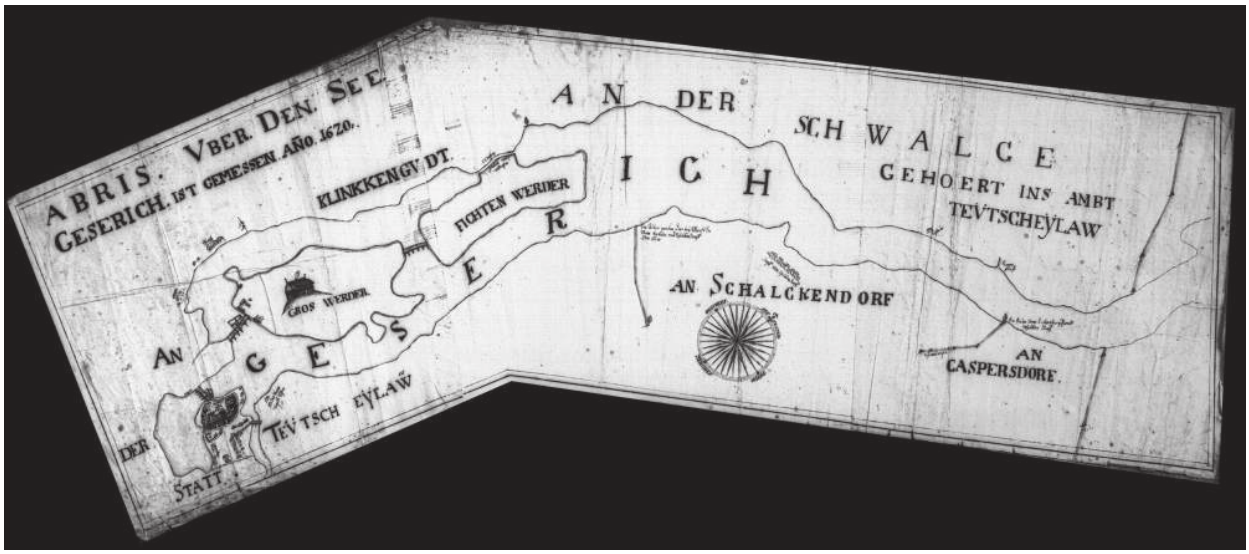
Ryc. 1. Mapa południowej części jeziora Jeziorak i okolic, XVIII wiek. Tusz, akwarela, papier (nr inw. IS PAN RP 10127)
Fig. 1. The map of the southern part of Lake Jeziorak and its surroundings, the 18th century. Ink, waterpaints, paper (inventory No. IS PAN RP 10127)

Na materiały te natrafiono podczas prac inwentaryzacyjnych związanych z grantem *Plany, pomiary i rysunki architektoniczne w zbiorach Instytutu Sztuki PAN. Katalog Ilustrowany* (w ramach Narodowego Program Rozwoju Humanistyki). Pierwszy z nich to mapa południowej części jeziora Jeziorak i okolic z aksonometrycznymi widokami Iławy oraz pobliskich wsi (akwarela na papierze, nr inw. IS PAN RP 10127, ryc. 1), opatrzona tytułem: *Abris . Uber . Den . See . Geserich . | Ist . Gemessen . Anno 1620*. Jej pochodzenie nie jest wyjaśnione (w księdze inwentarzowej IS PAN określono je enigmatycznie jako zbiory poniemieckie), jednak pewne dane mogą wskazywać na gdańską proweniencję[1]. Dalsza kwerenda ujawniła archiwalny wielkoformatowy negatyw z 1926 roku, dotychczas błędnie opisany jako Iława Pruska (nr inw. IS PAN 33657, ryc. 2), pochodzący z dawnych zbiorów Konserwatora Prus Zachodnich, na którym utrwalono mapę pod względem treści niemal identyczną z odkrytą uprzednio w zbiorze rysunków pomiarowych, niemniej różniącą się od niej drobnymi szczegółami (krój liter, róża wiatrów, detale ukazywanej architektury).

Dalsza analiza obu rysunków, przeprowadzona przy pomocy archiwistów z III Oddziału Archiwum Głównego Akt Dawnych[2] wykazała, że utrwalona w 1926 roku na kliszy mapa jest najprawdopodobniej starszym, siedemnastowiecznym, obecnie zaginionym wzorem, z którego

[1] K.J. Kaufmann wspominał o planie Iławy z 1620 roku, znajdującym się niegdyś w Staatsarchiv Danzig (zob. Kaufmann 1905: 129). Za powyższą informację dziękujemy dr. Sewerynowi Szczepańskiemu.

[2] Autorzy składają serdeczne podziękowania Jarosławowi Zawadzkiemu i Maciejowi Próbie z AGAD za okazaną pomoc.



Ryc. 2. Mapa południowej części jeziora Jeziorak i okolic, około 1620 roku (fot. Müller, 1926, negatyw nr inw. IS PAN 33657)
Fig. 2. The map of the southern part of Lake Jeziorak and its surroundings, *ca* 1620 (photo Müller, 1926, negative, inventory No. IS PAN 33657)

następnie odrysowano z ogromną dokładnością egzemplarz znajdujący się w oryginale w zbiorach Instytutu. Wskazuje na to odmienny krój liter (w przypadku pierwowzoru antykwa, w odrysie minuskuła), detale (np. w oryginalnej mapie róża wiatrów), fragmenty architektury czy podpisy pod poszczególnymi obiektami. Istotny jest także papier, na którym wykreślono mapę ze zbiorów Rysunków Pomiarowych Instytutu, będący najpewniej importem z Italii. Według Jarosława Zawadzkiego prawdopodobny czas wykonania odrysu to XVIII wiek.

Wspólne dla obu map są aksonometryczne widoki Iławy oraz pojedynczych zabudowań w obrębie południowej części Jezioraka ujętych schematycznie, acz w sposób realistyczny. Pośród nich zwraca uwagę wyraźny wizerunek nieznanego wcześniej zamku na wyspie Wielka Żuława – starsza literatura przedmiotu lokalizowała zamek lub raczej dwór krzyżacki[3] w obrębie miasta, przy kościele parafialnym, na wyspie zaś miało się znajdować jedynie pruskie grodzisko[4]. Wizerunek ten stanowi o wielkiej wadze obu archiwaliów i stwarza ogromne perspektywy badawcze. Założenie murowane z cegły uchwycone zostało w formie niewiele zmienionej od czasów krzyżackich. Prezentuje ono charakterystyczny – zwłaszcza dla Niżu Polskiego – typ zamku z dwoma symetrycznymi domami o funkcjach mieszkalnych, obronnych oraz gospodarczych[5]. Tego typu realizacje łączone są zazwyczaj z wpływami architektury luksemburskiej, a ich specyficzne ukształtowanie uważa się za wynik ewolucji założeń obronno-mieszkalnych, w których coraz większą rolę zaczęła odgrywać potrzeba zapewnienia wygodnej przestrzeni mieszkalnej[6].

Szczęśliwym trafem w zbiorach Instytutu Sztuki doszło więc do scalenia jedynej znanej nam dzisiaj kopii zaginionej, oryginalnej mapy z 1620 roku i jej bardzo wiernego odrysu. Archiwalia te budzą jednakże wciąż wiele pytań. Przede wszystkim należałoby określić miejsce i okoliczności powstania obu map oraz ich proweniencję. Należy także rozważyć, na ile przedstawione na obu mapach weduty Iławy i okolic stanowią wytwór wyobraźni artysty, na ile zaś wiarygodne źródło wiedzy o architekturze miasta i zamku w początku XVII stulecia. Wreszcie zaś nowa poszlaka o dotychczas nieznanym zamku krzyżackim, prawdopodobnie istniejącym jeszcze w stanie niemal nienaruszonym na początku XVII wieku, wymaga weryfikacji za pomocą badań archeologicznych, jak też kwerend archiwalnych. Pozwolą one na oddzielenie wzmianek dotyczących zamku oraz obronnego(?) dworu w obrębie miasta lokacyjnego, jak też na ustalenie czasu i przyczyny destrukcji założenia na Wielkiej Żuławie.

Żywimy nadzieję, że przedstawione wyżej informacje staną się przedmiotem dyskusji badaczy różnych dziedzin nauki, oraz że dzięki temu zostanie uzupełniona wiedza o przechowywanych w zbiorach Instytutu cennych archiwaliach.

[3] Budowla ta, w 1908 roku rozpoznana metodami wykopaliskowymi przez B. Schmida, stanowiła najpewniej siedzibę krzyżackiego urzędnika – prokuratora lub komornika (zob. Kaufmann 1905: 6-8; Schmid 1941: 104; Dehio 1952: 109-110; Biskup 1957: 121; Frycz 1978: 21; Achremczyk 2005: 36, 44; Sikorski 2006: 74-75). Niekiedy bywała ona również określana jako zamek (zob. Guerquin 1984: 162; Kajzer, Kołodziejski i Salm 2001-2002: 202).

[4] Kaufmann 1905: 3; Achremczyk 2005: 42. Ten ostatni powołuje się w swojej pracy na nieznany nam bliżej odręczny przerys mapy uwiecznionej na zdjęciu ze zbiorów Instytutu, określając przy tym założenie na Wielkiej Żuławie jako gród (zob. Achremczyk 2005: 49). Dotychczasowe badania archeologiczne nie potwierdzają istnienia na wyspie umocnień z czasów pruskich, udało się natomiast zlokalizować pozostałości wieży na kopcu ziemnym, powstałej zapewne z inicjatywy krzyżackiej (zob. tekst Jacka Wysockiego i Bartłomieja Klęczara w niniejszym tomie).

[5] Pietrzak 2005: 207-233.

[6] Skuratowicz 2006: 154-155.

Wykaz cytowanej literatury:

Achremczyk, S.
2005. *Iława. Dzieje miasta.* Olsztyn: Edytor „Wers".
Biskup, M.
1957. Iława. *Studia z Historii i Budowy Miast Polskich* VI, z. 2/17: 121-127.
Dehio, G.
1952. *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preußen.* München-Berlin: Deutscher Kunstverlag.
Frycz, J.
1978. Architektura zamków krzyżackich, [w:] H. Fruba (red.), *Sztuka pobrzeża Bałtyku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, 19-49. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Guerquin, B.
1984. *Zamki w Polsce.* Warszawa: Arkady (II wydanie).
Kajzer, L., J. Salm i S. Kołodziejski
2001-2002. Leksykon zamków w Polsce. Warszawa: Arkady.
Kaufmann, K. J.
1905. *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau.* Danzig: L. Sauniers Buch- und Kunsthandlung.
Pietrzak, J.
2005. „Dwudomowe", nizinne zamki średniowieczne i ich dziedzińce w prowincji Wielkopolskiej. *Archeologia Historica Polona* 15/1: 207-233.
Schmid, B.
1941. *Bau- und Kunstdenkmäler der Ordenszeit in Preußen*, Bd. II, *Pomesanien, das Oberland und das Große Werder.* Marienburg: Danziger Verlagsgesellschaft.
Sikorski, J.
2006. Rozwój przestrzenny Iławy, [w:] S. Achremczyk (red.), *Iława 1205-2005. Siedemset lat dziejów*, 73-84. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
Skuratowicz, J.
2006. Piętnastowieczne prywatne zamki w Wielkopolsce, [w:] J. Wiesiołowski (red.), *Wielkopolska – Polska – Europa. Studia dedykowane pamięci Alicji Karłowskiej-Kamzowej*, 154-155. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Piotr Lasek and Jan Przypkowski

The oldest view of Iława and a castle on Wielka Żuława in 1620, in collections of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences

Summary

This paper introduces two maps of southern part of Lake Jeziorak (German: *Geserich-See*) and its surroundings, with axonometric views of Iława (German: *Deutsch Eylau*) and the neighbouring villages, which have been discovered in the collections of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences. The first example – preserved as a photo reproduction – is most probably the copy of a lost map, while the second map – painted with watercolours on paper – which is a hundred years older, is a precise sketch from an original. While both maps are a fundamental source of knowledge for the architecture and defense systems of Iława, their greatest value is the fact that they contain an explicit image of an as yet unrecognized castle of the Teutonic Knights on the Wielka Żuława Island (German: *Groß Werder*). Older literature on the subject located this Teutonic Knights castle or mansion within the city limits, near the parish church, whereas on the island there was only supposed to be an older Prussian stronghold. This discovery will be of great significance for future research on the defense system of Iława during the Teutonic Order period.

Magdalena Żurek

Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24-54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna

1. Wstęp

Badania wykopaliskowe w Borecznie przeprowadzone w 2012 roku były wspólnym przedsięwzięciem Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w ramach grantu NPRH *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, kierowanego przez prof. dr hab. Zbigniewa Kobylińskiego[1]. Badaniami terenowymi kierowała dr Magdalena Żurek, przy udziale prof. dr hab. Przemysława Urbańczyka i dr. Michała Bieniady. W badaniach brali udział studenci IA UKSW, odbywający w Borecznie praktykę wykopaliskową, zgodnie z programem studiów.

Stanowisko 4 w Borecznie położone jest na niewysokim pagórku wydłużonym na osi północ-południe, otoczonym wokół podmokłym obniżeniem terenu (ryc. 1). Ponadto od wschodu znajduje się niewielki staw. Teren ten od wielu lat użytkowany był jako pastwisko i nie sprawia wrażenia, by uległ silnym przekształceniom (ryc. 2-3). Sieć dróg wokół terenu badań nie podlegała zmianom przynajmniej od początku XIX wieku. Na szczycie pagórka i u jego podstawy po północnej stronie widoczne były pozostałości architektury, zachowane do wysokości 1-2 rzędów cegieł. Na stanowisku udało się potwierdzić ciągłość osadniczą od czasów średniowiecza aż do czasów bezpośrednio po II wojnie światowej.

Badania geofizyczne przeprowadził wiosną 2012 roku dr hab. K. Misiewicz i mgr W. Małkowski. Potwierdziły one, że na szczycie pagórka znajdują się relikty budowli wzniesionej na planie prostokąta oraz relikty nieco mniejszej budowli również na planie prostokąta znajdującej się w odległości około 20 m na północ, u stóp pagórka, a koncentracje rozsypiska materiału budowlanego znajdują się w odległości około 14-20 m od ruin usytuowanych na szczycie. Celem badań było rozpoznanie osadnictwa na stanowisku (ryc. 4).

Badaniami wykopaliskowymi objęto teren całego pagórka i jego podnóże, zakładając pięć wykopów badawczych (A, E, F, G, J), rozszerzanych w miarę potrzeb (ryc. 5). Zakładając wykopy sugerowano się wynikami badań geofizycznych i reliktami architektury ceglanej widocznymi w terenie.

– Wykop A – przeciął cały pagórek na osi odchylonej o 15° od kierunku północ-południe; wymiary 72,0 x 2,0 m (ryc. 6);

– Wykop B – rozszerzenie wykopu A ku zachodowi, na odcinku A.05, na osi północ-południe, na szczycie pagórka; wymiary 3,0 x 5,5 m;

– Wykop C – rozszerzenie wykopu A ku wschodowi, na odcinku A.06, na osi wschód-zachód, na szczycie pagórka; wymiary 2,0 x 1,5 m;

– Wykop D – rozszerzenie wykopu A ku wschodowi, na osi północ-południe, u podnóża pagórka, na odcinku A.01; wymiary 5,0 x 3,0 m;

– Wykop E – u podnóża pagórka, po stronie zachodniej, na osi wschód-zachód; wymiary 7,0 x 1,0 m;

– Wykop F – prostopadle do wykopu A, na osi wschód-zachód, na wschodnim stoku; wymiary 41,5 x 1,0 m (ryc. 7);

– Wykop G – prostopadle do wykopu A, na osi wschód-zachód, na zachodnim stoku; wymiary 20,0 x 1,0 m (ryc. 8);

– Wykop H – rozszerzenie wykopu F ku północy, na osi wschód-zachód, na odcinku F.03.I; wymiary 1,95 x 0,90 m;

– Wykop I – rozszerzenie wykopu A ku zachodowi, na osi północ-południe, na odcinku A.02.I/II; wymiary 2,5 x 2,0 m;

– Wykop J – u podnóża pagórka, po wschodniej stronie; wymiary około 4,0 x 2,5 m.

Na terenie niemal wszystkich wykopów wyodrębniono warstwę 1 – ciemnoszarobrązową ziemię zalegającą pod humusem, o wyraźnej dystynktywności, zawierającą fragmenty współczesnych przedmiotów metalowych, ceramiki, kości zwierzęcych i zaprawy murarskiej. War-

[1] Badania prowadzone były na podstawie pozwolenia Warmińsko-Mazurskiego Konserwatora Zabytków Delegatura w Elblągu z dnia 9.07.2012, decyzja nr 276/2012. Prace przeprowadzono na działkach nr 144/1, 146. Trwały od 23.07 do 29.08.2012 r. Plan warstwicowy stanowiska wykonał mgr Wiesław Małkowski. Badania geologiczne stanowiska przeprowadził prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk (zob. Nitychoruk i Welc 2013, w niniejszym tomie), petrograficzną analizę próbek ceramiki – dr Maciej Bojanowski (Bojanowski, Kobylińska i Kobyliński 2013, w niniejszym tomie), a analizę zawartości kwasów tłuszczowych w wybranych naczyniach ceramicznych – dr hab. inż. Joanna Kałużna-Czaplińska (Kałużna-Czaplińska, Kobylińska i Kobyliński 2013, w niniejszym tomie).

stwa ta powstała współcześnie, po zawaleniu budynków na stanowisku. Nie wyodrębniono jej jedynie w wykopie F, położonym na uboczu.

2. Krótki zarys historii dworu

Boreczno (niem. *Snelenwalt*, potem *Schnellwalde*) jest średniowieczną wsią krzyżacką, lokowaną na 60 włókach 11 lutego 1311 roku na prawie chełmińskim przez komtura z Dzierzgonia, Siegharta von Schwarzburg[2]. W 1330 roku we wsi wybudowano kościół. W XV wieku tereny wsi zostały zniszczone podczas kolejnych wojen polsko-krzyżackich. W 1470 roku wielki mistrz Henryk von Richtenberg zapisał wsie Boreczno i Mozgowo (*Nosgowithen*) oraz folwark w Karnitach (*Karnitten*) i dwór w Śliwie (*Schliewe*) jako rekompensatę za niewypłacony żołd podczas wojny trzynastoletniej Hansowi von Schöneich, jednemu z członków śląskiego rodu Schöneichów pozostającego od początku XV wieku w służbie krzyżackiej. Ośrodkiem dóbr tej linii Schöneichów stało się Boreczno.

Starszy syn Hansa – Hans II przejął Boreczno, osiadł tam po powrocie z wojen pod wodzą króla Czech i Węgier, a potem Habsburgów i wybudował dwór[3]. Przekazy nie mówią nic o jego wystroju, wzmiankowane są jedynie elementy wyposażenia: srebrny dzban o wysokości 12 cali i szerokości 6 cali ze scenami walk Centaurów z Lapitami, srebrny kubek w kształcie orzecha kokosowego zdobiony scenami Męki Pańskiej i srebrna lampa/kielich zdobiona masą perłową.

Około 1635 roku, podczas wojen polsko-szwedzkich, spalone zostały dwory w Borecznie i Karnitach. Dwór w Borecznie został odbudowany i był rezydencją rodziny aż do śmierci ostatniej z rodu Schöneichów na Borecznie. W 1807 roku zmarła bezpotomnie Sofie Charlotte von Schöneich i dobra dostały się jej adoptowanemu synowi Johannowi Samuelowi Dietrichowi von Hoevenbeck-Schöneich, a po jego szybkiej śmierci – jego synowi Eduardowi. W 1817 roku Eduard sprzedał Boreczno, Karnity i Mozgowo Christerowi Maxowi Gustavovi Freiherr von Albedhyll. Ośrodkiem dóbr Albedhyllów zostały Karnity.

W rękach nowych właścicieli dwór ostatecznie podupadł. Na terenie dawnego dworu rezydował tylko zarządca majątku. Bezpośrednio po II wojnie światowej w budynku na szczycie pagórka składowano meble zwiezione z okolicznych opuszczonych domów, które potem przydzielano nowym osadnikom[4]; potem został zamieszkany. Prawdopodobnie wtedy nie istniały już żadne zabudowania gospodarcze. Dom uległ zawaleniu tuż po 1947 roku. Nie został odbudowany, a działka została przekształcona w pastwisko.

3. Wykop A

Wykop A założono tak, aby uchwycić południowo-zachodni narożnik domu II (u podnóża pagórka), północno-wschodni narożnik domu I (na szczycie pagórka) oraz bieg ściany budynku I. Wnętrze domu I przykrywa warstwa gruzów o dużej miąższości, których usuwanie mogłoby znacznie spowolnić prace. Wykop A podzielono na siedem odcinków 10-metrowych i jeden o długości 2,0 m, numerując od strony północnej. Na całej długości zdjęto darń.

Na obszarze objętym wykopem A wyróżniono 53 warstwy i obiekty archeologiczne, najwięcej na odcinku A.01-02, gdzie możemy obserwować akumulacje warstw od średniowiecza aż po XX wiek.

Interpretacja:

Po północnej stronie, u stóp pagórka znajdują się fundamenty dwóch budynków (oznaczonych odpowiednio: dom III i dom II położony na zachód od domu III), uchwyconych częściowo w wykopie, posadowionych na różnej wysokości. Odsłonięto jedynie ich południowo-zachodnie narożniki.

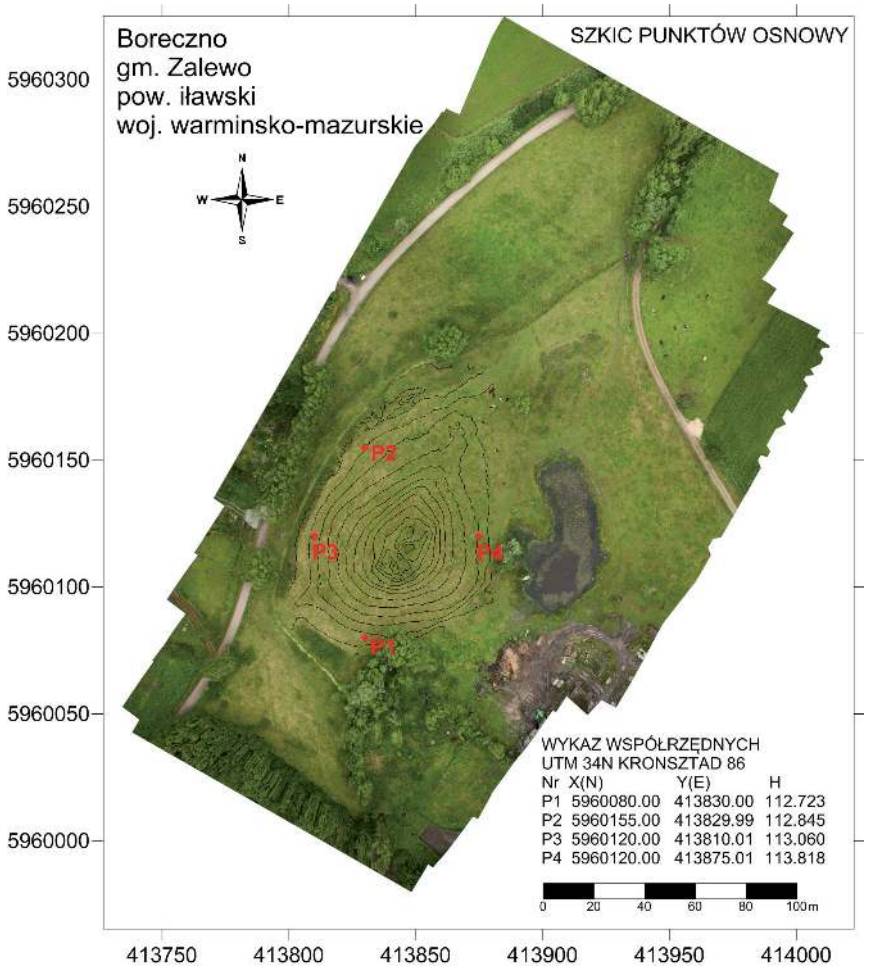
Dom III wzniesiono wcześniej. Fundament muru obwodowego o przebiegu północny-wschód – południowy-zachód (warstwa 41M), zalegający bezpośrednio pod warstwą 1, jest murem kamienno-ceglanym, przewiązanym z murem 42M, o szerokości około 50 cm. Wzniesiono go z dużych, z grubsza spasowanych kamieni, przestrzenie między nimi wypełniono mniejszymi kamieniami i fragmentami cegieł. Mur odsłonięty został na odcinku 7,20 m, zachowany jest do wysokości około 80-97 cm. Wysokość zachowanej korony muru – 113,63 m n.p.m., posadowiony na głębokości 112,60 m n.p.m.. Fundament muru obwodowego 42M, o przebiegu północny-zachód – południowy-wschód, przewiązany z murem 41M, o szerokości około 45-55 cm. również wzniesiono z dużych, z grubsza spasowanych kamieni, zaś przestrzenie między nimi wypełniono mniejszymi kamieniami, fragmentami cegieł i gliną. Mur odsłonięty na odcinku 2,20 m, zachowany do wysokości około 65 cm. zniwelowany. Wysokość zachowanej korony muru – 113,36 m n.p.m., posadowiony na głębokości 112,72 m n.p.m. Dom III rozebrano i zniwelowano pod budowę domu II.

Dom II posadowiono na kamiennej podmurówce, częściowo na fundamencie wcześniejszego budynku (domu III). Fundament muru obwodowego o przebiegu północny-wschód – południowy-zachód (warstwa 43M) jest murem kamienno-ceglanym przewiązanym z murem 44M. Mur odsłonięty został na odcinku 5 m, zachowany do wysokości około 50 cm. rozebrany. Fundament o szerokości ponad 30 cm. z dość dużych, z grubsza spasowanych kamieni, przestrzenie między nimi wypełnione mniejszymi kamieniami i fragmentami cegieł, korona fundamentu z płasko łamanych bloków. Mur ceglany o szerokości około 30 cm. zachowana jedna warstwa cegieł kładzionych „na główkę", o wymiarach 28-29x14-15x7 cm. Wysokość zachowanej korony muru – 113,84 m n.p.m., posadowiony na głębokości 113,29 m n.p.m. Fundament muru obwodowego o przebiegu północny-zachód – południowy-wschód (warstwa 44M) jest murem kamienno-ceglanym przewiązanym z murem 43M. Mur odsłonięty na odcinku 0,83 m, za-

[2] Historia Boreczna i właścicieli wsi za: Szczepański 2009.
[3] Dzieje rodu i informacje dotyczące rezydencji za: Eckhardt 1930.
[4] Relacje ustne mieszkańców Boreczna.

chowany do wysokości około 32 cm. rozebrany. Fundament o szerokości ponad 30 cm. z dość dużych, z grubsza spasowanych kamieni, przestrzenie między nimi wypełnione mniejszymi kamieniami i fragmentami cegieł, korona fundamentu w płasko łamanych bloków, nadbudowany na fundamencie muru 42M. Mur ceglany rozebrany całkowicie. Wysokość zachowanej korony muru – 113,74 m n.p.m., posadowiony na głębokości 113,40 m n.p.m. Przestrzeń między murami pokrywa posadzka (warstwa 100P) z cegły o wymiarach 28-29x14--15x7 cm. odsłonięta na obszarze 0,30-0,70 m, silnie zniszczona, o nieokreślonym wątku. Lokalizacja: N: 7,00-7,70 m, W: 0,00-0,50 m. Wysokość stropu 113,74 m n.p.m., wysokość spągu nieznana. Na posadzce znaleziono metalowe okucie drzwi.

Nie badano wnętrza budynków. Fragment ceglanej posadzki (warstwa 100P) z cegły rozbiórkowej oraz masywny, metalowy zawias z płaskiego pasa biegnącego przez całą szerokość drzwi, typowy dla zabudowy gospodarczej świadczy, że dom II był budynkiem gospodarczym.



Ryc. 1. Boreczno, st. 4. Model ukształtowania powierzchni stanowiska z naniesionymi liniami poziomic (oprac. W. Małkowski i K. Misiewicz)

Fig. 1. Boreczno, site 4. Terrain model with contour lines marked (elaborated by W. Małkowski and K. Misiewicz)

Przy zachodniej ścianie domu III odsłonięto fragment bruku z pokruszonej cegły, podobny bruk – kamienny, odsłonięto też na dnie wykopu. W tym miejscu teren opada najniżej i prawdopodobnie podsiąkał wodą, co powodowało konieczność kilkukrotnego utwardzania powierzchni.

Obecność warstw zlokalizowanych u stóp pagórka, w wykopie A.01-02, zawierających spalenizne, przepalone kamienie i fragmenty cegieł oraz obfitość ceramiki świadczy, że był to obszar objęty aktywnością gospodarczą (warstwy 59, 65 i 77):

– warstwa 59 – uchwycona u stóp pagórka, w wykopie A.01.II/D.01, zalegająca pod warstwami 1, 17, 18 i 25 – ciemna ziemia z pojedynczymi kamieniami i węgielkami, zawierająca też ceramikę i kości zwierzęce, uchwycona na obszarze około 3 x 5 m. Wysokość stropu 112,62 m n.p.m., wysokość spągu 112,42 m n.p.m.

– warstwa 65 – uchwycona u stóp pagórka, w wykopie A.02.I, zalegająca pod warstwami 1 i 25 – ciemnobrązowa ziemia ze spalenizną, fragmentami cegieł i dużą ilością przepalonych kamieni, zawierająca też ceramikę i kości zwierzęce, uchwycona na obszarze około 2 x 5 m. Lokalizacja: N: 10,0-15,0 m, W: 0-2,0 m. Wysokość stropu 113,00 m n.p.m., wysokość spągu 112,10 m n.p.m. (ryc. 10);

– warstwa 69 – uchwycona u stóp pagórka, w wykopie A.01.I/D.01, zalegająca pod warstwami 1, 6, 17, 25, 59 i 65, przylega do muru 41M – tłusta, gliniasta ziemia z rozkruszoną cegłą i zielonkawą gliną, o wyraźnej dystynktywności. Uchwycona na obszarze około 0,6 x 1,6 m. Lokalizacja: N: 3,5-5,1 m, W: 1,4-2,0 m. Warstwa zawiera też ceramikę i kości zwierzęce. Wysokość stropu 112,69 m n.p.m., wysokość spągu 112,44 m n.p.m.;

– obiekt O.70 – uchwycony u stóp pagórka, w wykopie A.01.I, zalegający pod warstwami 1, 6, 17, 25 i 69, przylega do muru 41M. Jama o wypełnisku z ciemnobrązowej ziemi, z fragmentami rozkruszonej cegły i ceramiki. Lokalizacja: N: 3,1-3,4 m, W: 1,04-1,30 m. Wysokość stropu 112,30 m n.p.m., dno jamy 112,23 m n.p.m.;

– obiekt O.71 – uchwycony u stóp pagórka, w wykopie A.02.I, zalegający pod warstwami 1 i 65, wkopany w warstwę 87. Jama o wypełnisku z ciemnobrązowej ziemi, z fragmentami rozkruszonej cegły. Lokalizacja: N: 10,20-10,50 m, W: 0,64-0,94 m. Wysokość stropu 112,86 m n.p.m., dno jamy 112,79 m n.p.m.;

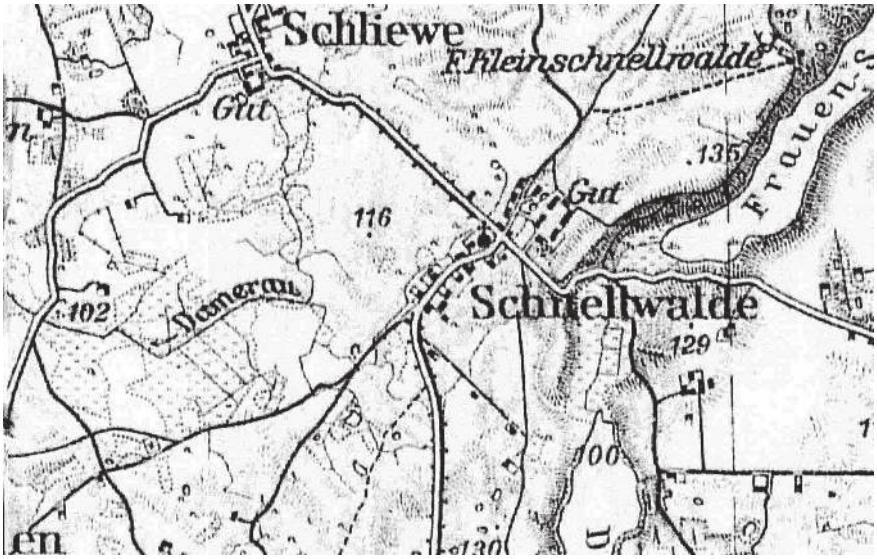
– warstwa 77 – uchwycona u stóp pagórka, w wykopie A.01.II-02.I, zalegająca pod warstwą 1 – gliniasta, brązowa ziemia z popiołem i drobnymi kawałkami węgli, o prawdopodobnej dystynktywności. Lokalizacja: N: 8,96-12,40, W: 0-1,0 m. Wysokość stropu 112,91 m n.p.m., wysokość spągu 112,78 m n.p.m. W warstwie znajdowały się też kości zwierzęce i ceramika;

– warstwa 87 – uchwycona u stóp pagórka, w wykopie A.02.I, na obszarze około 1 x 1 m, zalegająca pod warstwami 1, 25, 51 i 65 – jasnobrązowa ziemia z ciemnymi wtrętami, o wyraźnej dystynktywności. Lokalizacja: N: 14,0-15,0 m, W: 1,0-2,0 m. Wysokość stropu 113,36 m n.p.m., wysokość spągu 112,69 m n.p.m. W warstwie znaleziono ceramikę. Warstwa związana ze średniowieczną aktywnością gospodarczą w tej części stanowiska;

– warstwa 92 – uchwycona u stóp pagórka, w wykopie A.02, zalegająca pod warstwami 1, 6, 17, 15, 59 i 65, nad warstwą 77 – rdzawa, wyżarzona warstwa gliniastej ziemi z drobnymi węgielkami 10 x 60 cm. o wyraźnej dystynktywności. Lokalizacja: N: 14,00-14,60 m, W: 1,90-2,00 m. Wysokość stropu 112,72 m n.p.m., wysokość spągu 112,58 m n.p.m. Warstwa związana ze średniowieczną aktywnością gospodarczą w tej części stanowiska.



Ryc. 2. Boreczno, st. 4. Widok stanowiska przed rozpoczęciem badań (fot. M. Żurek)
Fig. 2. Boreczno, site 4. The view of the site before excavation (photo M. Żurek)

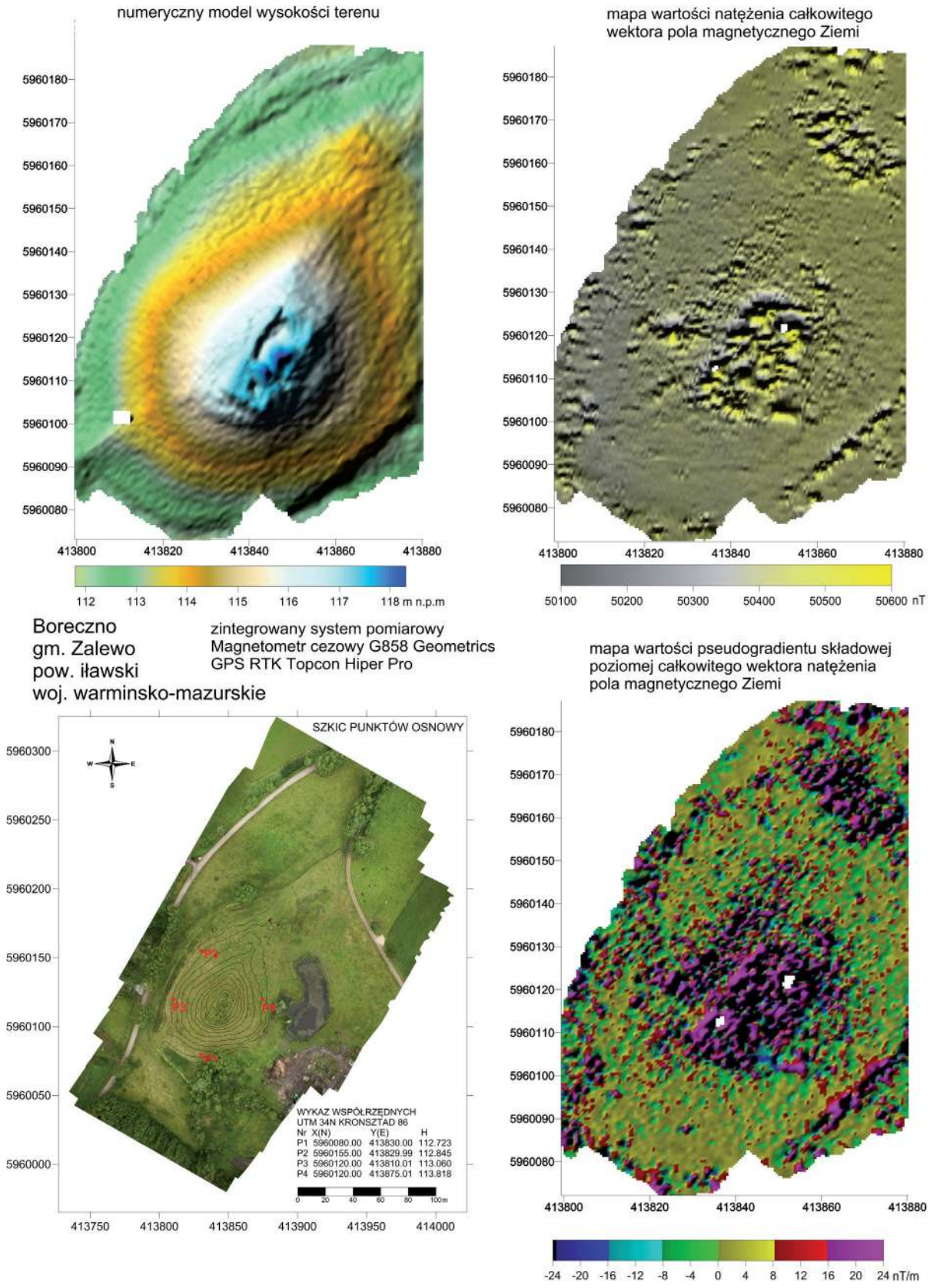


Ryc. 3. Mapa okolic *Schnellwalde* z 1825 roku
Fig. 3. The map of *Schnellwalde* area of 1825

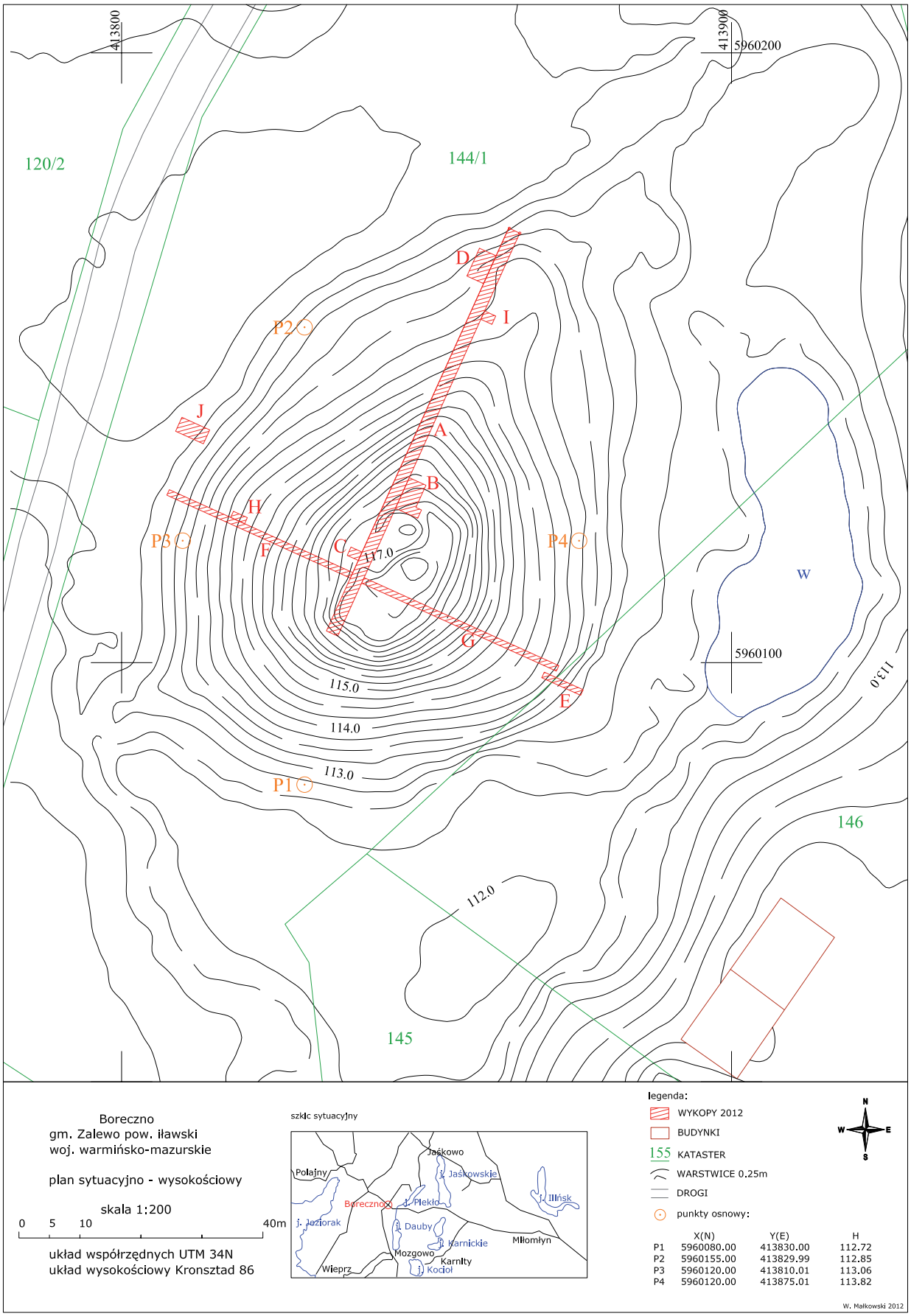
Akumulacja warstw wskazuje na długotrwałe użytkowanie tej części stanowiska, np. wieloletnie wyrzucanie popiołów (warstwy 65 i 77). Pierwotnie bliżej nieokreślona aktywność gospodarcza na tym obszarze związana była z dwoma jamami (obiekty O.70 i O.71), potem prawdopodobnie wyrzucano tu popiół (warstwa 77). Niewykluczone, że w pewnym momencie obszar próbowano uporządkować przysypując teren warstwą ziemi z pokruszonymi cegłami i wszechobecną u podnóża pagórka tłustą, zielonkawą gliną. Ostatecznie znów skupiła się tu aktywność gospodarcza wymagająca użycia ognia (warstwa 65).

Z aktywnością gospodarczą wiązać też należy odsłonięty w wykopie A.02 obiekt O.51 (ryc. 11), uchwycony u stóp pagórka, w wykopie A.02.I/I.01, zalegający pod warstwą 1 (uchwycona na długości 4,0 m, „wchodzi" w zachodni profil wykopu, od północy przylega doń warstwa 65). Była to warstwa nieobrobionych kamieni układająca się w wycinek leja o wewnętrznej średnicy 0,54 m, w dolnej części staranniej spasowanych. Wysokość stropu 113,43 m n.p.m., wysokość spągu 112,59 m n.p.m. Wśród kamieni znaleziono średniowieczną ceramikę. Obiekt związany z wczesną aktywnością gospodarczą, być może związaną z przylegającą do niej od północy warstwą spalenizny i przepalonych kamieni (warstwa 65).

Na szczycie pagórka znajdował się dwór nowożytny (dom I). Pod jego budowę zniwelowano pagórek w czę-



Ryc. 4. Boreczno, st. 4. Wyniki badań geofizycznych (oprac. W. Małkowski i K. Misiewicz)
Fig. 4. Boreczno, site 4. The results of geophysical examinations (elaborated by W. Małkowski and K. Misiewicz)



Ryc. 5. Boreczno, st. 4. Plan stanowiska z naniesionymi wykopami (oprac. W. Małkowski)
Fig. 5. Boreczno, site 4. Plan of the site with archaeological trenches marked (elaborated by W. Małkowski)

ści południowej, nie objętej wcześniejszą zabudową związaną z warstwą z ostatniego okresu użytkowania zalegającą bezpośrednio na calcu, nie uchwycono tam warstw związanych z wcześniejszym osadnictwem. W północnej części pagórka, gdzie funkcjonowała wcześniejsza zabudowa, obszar został zniwelowany pod budowę dworu nowożytnego – przestrzenie między starszymi murami wypełnione są gruzem i zbitą, gliniastą ziemią z fragmentami cegieł, drewienek i bryłek zaprawy o miąższości przynajmniej 80-90 cm. Nie rozpoznano pełnego zasięgu zabudowy średniowiecznej – eksploracja warstw w obrębie murów obwodowych dworu była mocno utrudniona ze względu na konieczność usunięcia zagruzowania o znacznej miąższości, w tym zapewne pozostałości konstrukcji piecowych.

Dwór był budynkiem o wymiarach 11,5 x 23 m, z sienią i prawdopodobnie dwoma traktami pomieszczeń po obu jej stronach.

Południowy mur odwodowy domu I (warstwa 28M – ryc. 12), o przebiegu wschód-zachód, wzniesiono na szczycie pagórka, w wykopie A.08.I. Jest to mur ceglany na kamiennym fundamencie, odsłonięty na odcinku 2 m. Fundament, o szerokości około 50-57 cm. wzniesiono z dużych, z grubsza spasowanych kamieni, przestrzenie między nimi wypełniono mniejszymi kamieniami i grubą warstwą zaprawy wapiennej. Wysokość stropu fundamentu 117,10 m n.p.m., wysokość spągu 116,42 m n.p.m. Na fundamencie znajduje się mur o szerokości 49 cm. budowany z odsadzką, z cegły o wymiarach 16x32x8 cm. zachowany w stanie szczątkowym do wysokości trzech warstw cegieł. Wysokość zachowanej korony muru – 117,36 m n.p.m. Mur i fundament pokryty był fragmentarycznie zachowanym tynkiem. Mur 28M przewiązany jest z zachodnim murem obwodowym domu I (warstwa 29M), odsłoniętym w wykopie A.06.I-07.II. Jest to mur ceglany na kamiennym fundamencie, koronę odsłonięto na pełnej długości 23 m. Fundament o szerokości około 50-57 cm.wzniesiono z dużych, z grubsza spasowanych kamieni, przestrzenie między nimi wypełniono mniejszymi kamieniami i grubą warstwą zaprawy. Wysokość stropu fundamentu 117,00 m n.p.m. (część południowa) – 116,90 m n.p.m. (część środkowa) – 116,75 m n.p.m. (część północna), wysokość spągu 116,20 m n.p.m. (część środkowa) – 116,06 m n.p.m. (część północna). Na fundamencie mur o szerokości 32 cm. z cegły o wymiarach 16x32x8 cm. zachowany do wysokości jednej warstwy cegieł kładzionych „na główkę", w północnym krańcu muru zachowane trzy warstwy cegieł, w nieokreślonym wątku. Wysokość zachowanej korony muru – 118,10 m n.p.m. (część północna) – 117,10 m n.p.m. (część środkowa) – 117,22 m n.p.m. (część południowa). Zachodnie lico muru odsłonięte fragmentarycznie.



Ryc. 6. Boreczno, st. 4. Widok ogólny wykopu A od strony północnej (fot. M. Żurek)

Fig. 6. Boreczno, site 4. General view of the trench A from the north (photo M. Żurek)

Ściana działowa domu I (warstwa 30M), przewiązana z murem 29M, jest murem ceglanym o szerokości 32 cm. zachowanym do wysokości 58 cm. koronę odsłonięto na odcinku 1,29 m. Zachowało się pięć warstw cegieł o wymiarach 16-17x28-32x8 cm. kładzionych „na główkę". Wysokość zachowanej korony 117,41 m n.p.m., posadowienie muru na wysokości 116,83 m n.p.m.

Pomieszczenie 1, w południowo-zachodnim narożniku dworu, ograniczone murami 28M, 29M i 30M, miało szerokość około 7,80 m w świetle. Poziom chodzenia stanowiła drewniana podłoga położona na ziemnej podsypce.

Ściana działowa domu I (warstwa 31M), dostawiona do muru 29M, jest murem ceglanym o szerokości 25,5 cm. zachowanym do wysokości 26 cm. koronę odsłonięto na odcinku 1 m. Zachowane są dwie warstwy cegieł o wymiarach 12x25,5x6,5 cm. kładzionych „na główkę". Wysokość zachowanej korony 117,16 m n.p.m., posadowienie na wysokości 116,90 m n.p.m. Mur wzniesiony podczas przebudowy domu w XIX wieku.

Pomieszczenie 2 – sień domu I, ograniczone murami 29M, 30M i 31M, było nieco przesunięte od osi w kierunku południowym. Miało 2,25 m szerokości w świe-

tle, a posadzka (warstwa 21P) wyłożona była cegłą o wymiarach 12x24x5 cm. ze śladami użytkowania. Cegły układano rzędami, równolegle do zachodniego muru obwodowego domu I, tak by kolejny rząd był przesunięty w stosunku do poprzedniego o połowę długości cegły. Wysokość stropu 116,96 m n.p.m., wysokość spągu 116,91 m n.p.m. Na podłodze znaleziono fragment damskiego pantofla. Warstwa utworzona podczas XIX-wiecznej przebudowy domu. Do sieni prowadziło wejście na osi pomieszczenia, o szerokości około 80 cm. z zachowanym fragmentarycznie progiem drewnianym.

Pomieszczenie 3, ograniczone murami 29M, 31M i 32M, w północno-zachodnim narożniku budynku, mogło mieć szerokość do 11 m w świetle. Rozpoznane zostało częściowo dzięki pracom w wykopie B.01.

Po północno-zachodniej stronie domu I wyodrębniono warstwy związane z wcześniejszą zabudową (ryc. 13):

– warstwa 36M (mur) – uchwycony fragment na szczycie pagórka, w wykopie A.05. II, o przebiegu północ-południe – mur kamienny o szerokości około 70-80 cm. w konstrukcji *opus emplectum*, lico wschodnie nierówne, wykonane z dużych z grubsza spasowanych kamieni, przestrzenie między nimi wypełnione mniejszymi kamieniami; lico zachodnie wykonane z mniejszych, raczej regularnych kamieni, rdzeń z mniejszych, nieregularnych kamieni i fragmentów cegieł (ryc. 14). Mur odsłonięty na odcinku 4 m, zniwelowany, w południowej części wybrane oba lica, rdzeń „wchodzi" pod warstwę 11. Wysokość zachowanej korony muru – 116,37 m n.p.m. (część północna) – 116,44 m n.p.m. (część południowa). Warstwa związana z zabudową średniowieczną, mur rozebrany w związku z budową nowożytnego domu I;



Ryc. 7. Boreczno, st. 4. Widok ogólny wykopu F od strony wschodniej (fot. M. Żurek)
Fig. 7. Boreczno, site 4. General view of the trench F from the east (photo M. Żurek)



Ryc. 8. Boreczno, st. 4. Widok ogólny wykopu G od strony południowo-zachodniej (fot. M. Żurek)
Fig. 8. Boreczno, site 4. General view of the trench G from the south-east (photo M. Żurek)



Ryc. 9. Boreczno, st. 4. Oględziny zawartości wiertła geologicznego (fot. M. Żurek)

Fig. 9. Boreczno, site 4. The inspection of geological probe contents (photo M. Żurek)

Ryc. 10. Boreczno, st. 4. Wykop A.02, W.65, widok od strony południowej (fot. M. Żurek)

Fig. 10. Boreczno, site 4. Trench A.02, W.65, view from the south (photo M. Żurek)





Ryc. 11. Boreczno, st. 4. Wykop A.02, konstrukcja kamienna O.51, widok od strony północnej (fot. M. Żurek)

Fig. 11. Boreczno, site 4. Trench A.02, stone construction 0.51, view from the north (photo M. Żurek)

Ryc. 12. Boreczno, st. 4. Dwór nowożytny, mur 28M, widok od strony południowej (fot. M. Żurek)
Fig. 12. Boreczno, site 4. Post-Medieval mansion, wall 28M, view from the south (photo M. Żurek)





Ryc. 13. Boreczno, st. 4. Wykop A.05, stratygrafia warstw zalegających na północ od dworu, widok od strony wschodniej (fot. M. Żurek)
Fig. 13. Boreczno, site 4. Trench A.05, stratigraphy of layers deposited north of the mansion, view from the east (photo M. Żurek)

Ryc. 14. Boreczno, st. 4. Wykop A.05, mur 36M, widok od strony zachodniej (fot. M. Żurek)
Fig. 14. Boreczno, site 4. Trench A.05, wall 36M, view from the west (photo M. Żurek)



– warstwa 55 – uchwycona na zboczu pagórka, w wykopie A.04/05, zalegająca pod warstwami 1, 34 i 40, przylegająca do warstw 24 (ryc. 15) i 99 (kamienne bruki) – ciemna ziemia z drobnymi fragmentami zaprawy i z dużą ilością średniowiecznej ceramiki, uchwycona na długości około 10 m, o wyraźnej dystynktywności. Wysokość stropu 115,54 m n.p.m., opada ku północy, wysokość spągu 115,24 m n.p.m. Jest to warstwa użytkowa związana ze średniowieczną zabudową na szczycie pagórka (ryc. 16);

– warstwa 75 – uchwycona na stoku pagórka, w wykopie A.04, zalegająca pod warstwami 1 i 24 – brązowa, gliniasta ziemia z ciemnymi wtrętami, o wyraźnej dystynktywności, z udziałem ceramiki. Uchwycona na obszarze około 2 x 7 m. Lokalizacja: N: 30,0-37,0 m, W: 0-2,0 m. Wysokość stropu 115,54 m n.p.m. (opada ku północy), wysokość spągu 115,24 m n.p.m.;

– warstwa 78 – uchwycona na szczycie pagórka, w wykopie A.05.II/B.01, zalegająca pod warstwami 1 i 23, po obu stronach warstwy 36M, przylegająca do warstwy 67 – zbita glina z wtrętami piasku, o wyraźnej dystynktywności. Lokalizacja: N: 44,80-46,80, W: 0-1,0 m. Wysokość stropu 116,10 m n.p.m., wysokość spągu 115,69 m n.p.m. Warstwa związana z wcześniejszymi konstrukcjami na szczycie pagórka;

– warstwa 80 – uchwycona na szczycie pagórka, w wykopie A.05, zalegająca pod warstwami 1, 23, 35, 40, 55 i 78 – ciemna, gliniasta ziemia, o bardzo prawdopodobnej dystynktywności. Lokalizacja: N: 40,00-50,00, W: 0-2,0 m. Wysokość stropu 115,42 m n.p.m., wysokość spągu 115,17 m n.p.m. Warstwa związana z wcześniejszymi konstrukcjami na szczycie pagórka.



Ryc. 15. Boreczno, st. 4. Wykop A.04-05, relacje między brukiem (W.24) i północno-zachodnim narożnikiem dworu nowożytnego, widok od strony południowej (fot. M. Żurek)

Fig. 15. Boreczno, site 4. Trench A.05, relations between pavement (W.24) and the north-west corner of the Post-Medieval mansion, view from the south (photo M. Żurek)

Niewątpliwie mur 36M stanowił element konstrukcji średniowiecznej, o nieznanym planie. Z obu stron obłożony został gliną (warstwa 78). Liczne fragmenty ceramiki w warstwach zalegających na północ od domu I (warstwy 55 i 75) świadczą o intensywnym wykorzystaniu terenu.

Obszar między dworem na pagórku (dom I, wcześniejsza zabudowa) a zabudowaniami gospodarczymi u podnóża (domy II i III) przynajmniej w części był wybrukowany (warstwy 24, 33, 40 i 99 uchwycone w wykopie A.04-05):

– warstwa 24 – uchwycona na zboczu pagórka, w wykopie A.04, zalegająca pod warstwą 1 i, częściowo, 34 – niestarannie ułożony kamienny bruk o wyraźnej dystynktywności (ryc. 17). Wysokość stropu 115,74 m n.p.m., wysokość spągu 115,35 m n.p.m. Na bruku znaleziono niewielkie ilości nowożytnej ceramiki i fragmenty kości zwierzęcych. Warstwa związana z użytkowaniem domu I w okresie nowożytnym;

– warstwa 40 – uchwycona na zboczu pagórka, w wykopie A.05.I, zalegająca pod warstwą 1, częściowo przykrywająca warstwę 36M (mur średniowieczny) – ciemnoszarobrązowa ziemia z dużą ilością fragmentów dachówek i kafli, uchwycona na długości 3,3 m, o ewidentnej dystynktywności. Wysokość stropu 116,42 m n.p.m. (opada lekko ku północy), wysokość spągu 116,22 m n.p.m. Warstwa zawierała też fragmenty nowożytnej ceramiki, fajek i monety (ryc. 18-22). Warstwa nowożytna, utworzona po połowie XVII wieku, związana z użytkowaniem domu I.

– warstwa 99 – uchwycona na zboczu pagórka, w wykopie A.04, zalegająca pod warstwami 1 i 24 – bruk zbudowany z niewielkich kamieni polnych, ograniczonych od zachodu rzędem większych kamieni. Lokalizacja: N: 37,10-43,60 m, W: 0.00-0,60 m. Wysokość stropu 116,05-115,76 m n.p.m. (opada ku północy), wysokość spągu 115,76-115,52 m n.p.m.. Warstwa związana ze średniowieczną zabudową na szczycie pagórka (ryc. 16).

Kolejne warstwy bruków układano tu od czasów średniowiecza (warstwy 24 i 99 – bruki kamienne, warstwa 40 – bruk ceglano-ceramiczny) po okres nowożytny.

Świadczy to o potrzebie porządkowania i stabilizowania terenu, który – położony na gliniastym stoku – był prawdopodobnie niewygodny w eksploatacji po opadach.

Zaskakująca jest sytuacja w wykopie A.03, gdzie – pod humusem i warstwą 1 o niewielkiej miąższości – zalega calec, choć ten odcinek wykopu położony jest między domami I i II/III, niedaleko od obiektu średniowiecznego (O.51) zlokalizowanego w wykopie A.02. Prawdopodobnie w okresie nowożytnym obszar ten pozostawał mniej wykorzystany, a komunikacja między szczytem pagórka i jego podnóżem odbywała się nieco na wschód od tego miejsca.



Ryc. 16. Boreczno, st. 4. Wykop A.04, bruk wcześniejszy (W.99) i warstwa 55, widok od strony zachodniej (fot. M. Żurek.)

Fig. 16. Boreczno, site 4. Trench A.04, the older pavement (W.99), and layer 55, view from the west (photo M. Żurek)

4. Wykop B

Wykop B wytyczono na szczycie pagórka. Stanowi rozszerzenie wykopu A w kierunku wschodnim na odcinku A.05.II. Wyznaczono go tak, aby objąć nim obie strony północnego muru obwodowego dworu (warstwa 32M) i północno-wschodni narożnik domu I. W wykopie B wyróżniono 27 warstw i obiektów archeologicznych, cztery są kontynuowane w wykopie A. Również i tu możemy obserwować akumulacje warstw od średniowiecza aż po XX wiek. Niewielkie rozmiary wykopu B.01 uniemożliwiają jednoznaczną interpretację konstrukcji odsłoniętych na północ od północnego muru obwodowego domu I.

Interpretacja:

Północny mur obwodowy domu I (warstwa 32M) usytuowany jest na szczycie pagórka, w wykopie A.05.II/B.01 i przewiązany z murem 29M (zobacz: „Wykop A"). Jest to mur ceglany na kamiennym fundamencie, odsłonięty na odcinku 2,5 m. Fundament, o szerokości około 50-57 cm. wzniesiono z dużych z grubsza spasowanych kamieni, przestrzenie między nimi wypełniono mniejszymi kamieniami i grubą warstwą zaprawy wapiennej. Wysokość stropu fundamentu 116,90 m n.p.m., wysokość spągu 116,42 m n.p.m. Na fundamencie zbudowano mur o szerokości 47 cm. z cegły o wymiarach 15x30x7 cm. źle zachowany do wysokości czterech warstw cegieł (penetracja korzeni krzewów i wody deszczowej), o nieokreślonym wątku. Wysokość zachowanej korony muru – 117,36 m n.p.m. (ryc. 23).

Pomieszczenie 3 dworu, w północno-zachodnim narożniku domu I, ograniczone mura-



Ryc. 17. Boreczno, st. 4. Wykop A.04, bruk późniejszy (W.24), widok od strony północnej (fot. M. Żurek)

Fig. 17. Boreczno, site 4. Trench A.04, the later pavement (W.24), view from the north (photo M. Żurek)



Ryc. 18. Boreczno, st. 4. Kafel fryzowy, pierwsza połowa XVII wieku, znaleziony w warstwie W.40 (fot. M. Żurek)
Fig. 18. Boreczno, site 4. Frieze tile, the 1st half of the 17th century, found in the layer W.40 (photo M. Żurek)



Ryc. 19. Boreczno, st. 4. Moneta z warstwy W.40 (fot. M. Żurek)
Fig. 19. Boreczno, site 4. A coin from layer W.40 (photo M. Żurek)



Ryc. 20. Boreczno, st. 4. Moneta z warstwy W.40 (fot. M. Żurek)
Fig. 20. Boreczno, site 4. A coin from layer W.40 (photo M. Żurek)



Ryc. 21. Boreczno, st. 4. Kostka do gry (kość) z warstwy W.40 (fot. M. Żurek)
Fig. 21. Boreczno, site 4. Dice (bone) from layer W.40 (photo M. Żurek)



Ryc. 22. Boreczno, st. 4. Fragmenty fajki wyprodukowanej w Goudzie lub w Amsterdamie w drugiej połowie XVII wieku, znalezione w warstwie 40 (fot. M. Żurek)
Fig. 22. Boreczno, site 4. Fragments of a pipe produced in Gouda or Amsterdam in the 2nd half of the 17th century, found in layer W.40 (photo M. Żurek)

mi 29M i 32M, mogło mieć szerokość do 11 m w świetle. Odsłonięto jedynie fragment tego pomieszczenia. W północno-zachodnim narożniku znajdowała się posadzka ceglana (warstwa 12P) – podłoga z cegły produkowanej przy użyciu mechanicznej prasy ceglarskiej, o wymiarach 12x25,5x6,5 cm. bez śladów chodzenia, zapadnięta w odległości około 1,2 m od zachodniego muru obwodowego budynku I. Cegły układano rzędami równolegle do zachodniego muru obwodowego budynku I tak, by kolejny rząd był przesunięty w stosunku do poprzedniego o połowę długości cegły. Wysokość stropu 116,81 m n.p.m., wysokość spągu 116,75 m n.p.m. Na podłodze znaleziono brykiety firmy TROLL oraz szklaną butelkę. Warstwa utworzona po 1870 roku, prawdopodobnie już w XX wieku, podczas remontu domu I[5].

Pod posadzką (warstwa 12P) ujawniono luźną podsypkę (warstwa 46) i konstrukcję ceglaną (obiekt O.47). Obiekt O.47 zbudowany został z warstw luźno ułożonych cegieł bez zaprawy, produkowanych przy użyciu mechanicznej prasy ceglarskiej, o wymiarach 12x25,5x6,5 cm. uchwycony na długości 128 cm. „wchodzi" w południowy profil wykopu B.01. Wysokość stropu 116,56 m n.p.m., wysokość spągu 116,05 m n.p.m. Obiekt – zbudowany po 1870 roku, prawdopodobnie

[5] *Terminus post quem* – 1860-1870 – rozpowszechnienie mechanicznej prasy ceglarskiej Schlickeysena. Za późniejszą metryką posadzki przemawia brak śladów długotrwałej eksploatacji.

już w XX wieku – stanowił rodzaj stempla podtrzymującego osiadającą podłogę 12P. konstrukcja jego związana jest z późnym remontem domu I. W konstrukcji użyto cegły rozbiórkowej, ale też cegieł produkowanych przy użyciu mechanicznej prasy ceglarskiej, co pozwala datować konstrukcje na czas współczesny posadzce 12P.

Na zachód od miejsca posadowienia obiektu O.47 uchwycono koronę muru 73M, o przebiegu północ-południe, widocznego po obu stronach muru 32M. Odsłonięty na odcinku 5,5 m, „wchodzi" w północny profil wykopu B.01, „przechodzi" pod murem 32M (odcinek 3,5 m na północ od 32M i 1,5 m na południe od 32M) i „wchodzi" w południowy profil wykopu B.01. Fundament kamienny, o szerokości około 70-90 cm. zbudowano z dużych kamieni z widocznymi śladami zaprawy. Wysokość stropu fundamentu 116,07 m n.p.m., wysokość spągu 115,38 m n.p.m. Mur ten pozostaje w relacji z dwoma fragmentami murów odsłoniętych pod fundamentem muru 32M. Mur 89M, o przebiegu wschód-zachód, nadbudowany został na murze 88M o nieco przesuniętym licu, przylega do warstw 73M i 76P. Jest to mur kamienny o uchwyconej wysokości około 37 cm. długości 150 cm.i szerokości trudnej do określenia, z widocznym licem południowym zbudowanym z mniejszych kamieni. Poziom zachowanej korony: 116,11 m n.p.m., fundamenty na 115,61 m n.p.m. Mur 88M zniwelowano pod budowę nowożytnego domu. Mur 88M – posadowiony niżej, pod murem 89M – przylega do warstw 73M. Mur kamienny o przebiegu wschód-zachód, o uchwyconej wysokości około 50 cm. długości 150 cm.i szerokości trudnej do określenia, z widocznym licem południowym zbudowanym z dużych kamieni uzupełnianych mniejszymi. Poziom zachowanej korony: 115,69 m n.p.m., poziom fundowania nie został uchwycony. Mur 88M zarzucono lub zniwelowano pod budowę muru 89M. Stan muru 32M, odsłoniętego z obu stron, „wiszącego" jedynie na murze 73M i warstwach niwelacyjnych, nie pozwolił na bliższe rozpoznanie północnego lica murów 88M i 89M oraz ich ewentualnej kontynuacji po zachodniej stronie muru 73M.

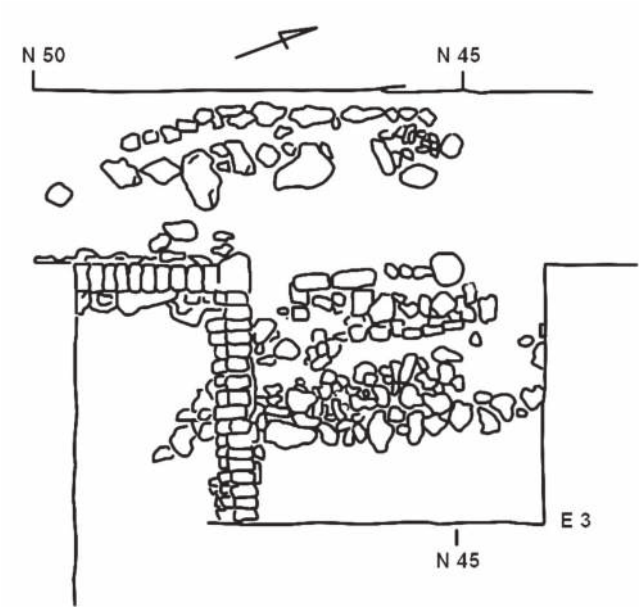


Ryc. 23. Boreczno, st. 4. Dwór nowożytny, mur 32M, widok od strony północnej (fot. M. Żurek)
Fig. 23. Boreczno, site 4. Post-Medieval mansion, wall 32M, view from the north (photo M. Żurek)



Ryc. 24. Boreczno, st. 4. B.01, podłoga 76P, widok od strony zachodniej (fot. M. Żurek)
Fig. 24. Boreczno, site 4. B.01, floor 76P, view from the west (photo M. Żurek)

Między murami 73M i 88M, pod obiektem O.47 i warstwą, na której go wzniesiono (warstwa 48) uchwycono fragment posadzki (warstwa 76P – ryc. 24), uchwyconej na powierzchni zaledwie 0,3 x 1,0 m, „wchodzącej" w południowy i wschodni profil wykopu B.01. Posadzka z cegły o wymiarach 16x29x8 cm. o nieokreślonym wątku, częściowo zapadnięta, posadowiona na głazach i warstwie cegieł w wątku. Lokalizacja: N: 48,20-49,50 m, E: 3,0-4,0 m. Wysokość stropu 115,84 m n.p.m., wysokość spągu 115,67 m n.p.m. Posadzka związana była z wcześniejszą zabudową na szczycie pagórka. Pod nią



Ryc. 25. Boreczno, st. 4. Plan wykopu B.01 (rys. D. Bereza)
Fig. 25. Boreczno, site 4. Plan of the trench B.01 (drawing by D. Bereza)



Ryc. 26. Boreczno, st. 4. B.01, obiekt O.72, widok od strony zachodniej (fot. M. Żurek)
Fig. 26. Boreczno, site 4. B.01, feature O.72, view form the west (photo M. Żurek)

odsłonięto fragment kolejnej posadzki ceglanej (warstwa 102P), uchwyconej również fragmentarycznie na obszarze 0,3 x 1,0 m, „wchodzącej" w południowy i wschodni profil wykopu B.01. Posadzka z cegły o wymiarach 15,5x32x8,5 cm. o nieokreślonym wątku, częściowo zapadnięta, posadowiona na warstwie cegieł w układzie. Lokalizacja: N: 48,20-49,50 m, E: 3,0-4,0 m. Wysokość stropu 115,65-115,60 m n.p.m., wysokość spągu 115,53-115,44 m n.p.m. Posadzka przylega do muru 88M, związana była z wcześniejszą zabudową na szczycie pagórka. Jeszcze niżej odsłonięto fragment posadzki 103P, widocznej jedynie na obszarze 0,54 x 0,84 m. Posadzka ta również „wchodzi" w południowy profil wykopu B.01. Ułożono ją z cegły o wymiarach 15x28x8 cm. o nieokreślonym wątku, położonej bezpośrednio na ubitej ziemi. Lokalizacja: N: 48,60-49,40 m, E: 3,36-3,80 m. Wysokość stropu 115,44 m n.p.m., wysokość spągu nieznana. Posadzka związana była z wcześniejszą zabudową na szczycie pagórka.

Pomieszczenie 3 znajdowało się nad opisanymi fundamentami starszych budynków o nieznanej dyspozycji, które niewykluczone, że jeszcze przez jakiś czas wykorzystywane były jako piwnice, co tłumaczyłoby różnice w ich zasypie – zwarta, gliniasta warstwa niwelacyjna z fragmentami cegieł i zaprawy na zachód od muru 73M (warstwa 104), zniwelowanego pod budowę dworu, a na wschód od niego luźny zasyp (warstwy 46 i 48), powodujący osiadanie posadzki, konieczność jej podstemplowania (obiekt O.47) i napraw.

Bardziej skomplikowany układ wystąpił po północnej stronie muru 32M (ryc. 25). Niektóre z wyodrębnionych tu warstw uchwycono również w wykopie A.

W okresie nowożytnym teren był uporządkowany. Z okresem tym można wiązać nieregularny bruk (warstwa 33) uchwycony na szczycie pagórka, po północnej stronie domu I, ale nie przylegający do murów obwodowych, ułożony z niedużych polnych kamieni, ograniczony od południowego wschodu rzędem większych. Wysokość stropu 116,54 m n.p.m., wysokość spągu 116,34 m n.p.m. Pomiędzy kamieniami znaleziono kości zwierzęce. Bruk ten wydaje się być kontynuacją warstwy 24 (bruk w A.04).

Po północnej stronie muru obwodowego dworu nowożytnego (dom I) uchwycono warstwy utworzone w trakcie jego budowy. Bezpośrednio z nią związana jest warstwa 66 – ciemna, ilasta, luźna ziemia z dużą ilością fragmentów tynku i pokruszonej cegły, o wyraźnej dystynktywności. Lokalizacja: N: 44,20-47,20, E: 0-3,0 m. Wysokość stropu 116,21 m n.p.m., wysokość spągu 115,70 m n.p.m. Warstwa stanowi poziom budowy nowożytnego domu I. Pod nią zalegała warstwa 67 – ciemna, ilasta, tłusta ziemia z pokruszoną cegłą, o wyraźnej

dystynktywności, stanowiąca warstwę niwelacyjną pod budowę nowożytnego domu I (Lokalizacja: N: 44,20-47,20, E: 0-3,0 m. Wysokość stropu 115,91 m n.p.m., wysokość spągu 115,81 m n.p.m.). Niżej ujawniono relikty założeń wcześniejszych niż nowożytny dwór (dom I). Niewykluczone, że pozostawały one w relacji z konstrukcją, do której należał mur 36M, uchwycony fragmentarycznie w wykopie A.

Najlepiej rozpoznaną konstrukcją jest wyżej opisany mur 73M, który wydaje się należeć do budowli, której pomieszczenia zlokalizowane są po jego wschodniej stronie. Po wschodniej stronie muru 73M uchwycono posadzkę ceglaną 90P, która „wchodzi" we wschodni profil wykopu B.01. oraz pod warstwy niwelacyjne, na których wzniesiono mur 32M (Lokalizacja: N: 46,00-46,50 m, E: 2,20-3,00 m). Posadzka – odsłonięta jedynie na powierzchni około 0,5 x 0,6 m – ułożona była z cegły o wymiarach około 15,5x32x8,5 cm. Poziom stropu 115,14 m n.p.m. Posadzka związana z murem 73M. Wydaje się, że posadzka ta mogła być również związana z murami 73M i 88M.

Od wschodu dobudowano do muru 73M obiekt O.72 (ryc. 26). Jest to konstrukcja ceglana, odsłonięta na odcinku 90 cm. o szerokości 45 cm. o nieznanym pełnym kształcie – jej część „wchodzi" we wschodni profil wykopu B.01. Wydaje się, że zachowała się jedynie południowa część obiektu. Szczyt konstrukcji jest dość dobrze zachowany – stanowi go sześć cegieł o wymiarach 14-15x27x7,0-7,5 cm. ułożonych prostopadle do osi konstrukcji. Po południowej stronie lico konstrukcji zostało zniszczone lub celowo zaokrąglone – niemal wszystkie cegły z najwyższej warstwy zachowane są jedynie w połowie. Strop konstrukcji składa się z trzech warstw cegieł, pod nimi znajduje się pusta przestrzeń, widoczna od strony północnej. Wysokość stropu konstrukcji 115,77 m n.p.m., wysokość spągu 115,14 m n.p.m. Konstrukcja musiała być częściowo rozebrana w momencie tworzenia warstwy 67. Zwraca uwagę duża wilgotność w tym miejscu, powodująca zniszczenia cegieł użytych w tej i w sąsiadujących konstrukcjach.



Ryc. 27. Boreczno, st. 4. Sytuacja w wykopie B.01 – relacja murów 36M, 96M i 73M, widok od strony wschodniej (fot. M. Żurek)

Fig. 27. Boreczno, site 4. The situation in the trench B.01 – the relation of walls 36M, 96M, and 73M, view from the east (photo M. Żurek)

Po zachodniej stronie muru 73M znajduje się równoległy doń mur 96M, o przebiegu północ-południe – kamienny mur o zniszczonych licach (ryc. 27). Lokalizacja: N: 44,00-47,50 m, E: 0,00-1,00 m. Wysokość stropu 115,70-115,60 m n.p.m. (opada na południe), wysokość spągu 115,36-115,25 m n.p.m. W mur ten wbudowany jest obiekt O.84 – konstrukcja o wymiarach 48 x 60 cm. wysokości 30 cm.zbudowana z cegły o wymiarach: 14,7-15,5x31,7-22,0x9,0-9,5 cm.– szyb wzniesiony na kamienno-gliniano-ceglanej podstawie, otwarty od wschodu, zachowany do wysokości trzech warstw cegieł, ścianki wzniesione z cegły, od północy i południa przylegają doń odcinki muru, od zachodu warstwa zbitej gliny o dużej miąższości (ryc. 28). Wewnątrz znaleziono fragmenty szkła i węgielki. Lokalizacja: N: 46,60-47,20 m, E: 0,9-1,40 m. Wysokość stropu 115,60 m n.p.m., wysokość spągu 115,25 m n.p.m. Wydaje się, że wąska przestrzeń miedzy murami 73M i 96M mogła być wyłożona cegłami – zniszczony poziom ceglany o niemożliwym do odczytania układzie uchwycono na niewielkiej przestrzeni w północno-zachodnim narożniku wykopu. Stopień zniszczenia warstwy i zbliżający się koniec wykopalisk nie pozwoliły na wyjaśnienie tego zagadnienia. Przestrzeń między murem 36M i równoległym doń murem 96M wypełniona była warstwą gliny o dużej miąższości (warstwa 78).

Prawdopodobnie mur 73M był konstrukcją szachulcową na kamiennym fundamencie. Świadczyć o tym może rdzawa warstwa gliny z bardzo dużą ilością pokruszonej cegły (warstwa 81), uchwycona na obszarze 1,8 x 2,5 m



Ryc. 28. Boreczno, st. 4. Wykop B.01, mur 96M z obiektem O.84, widok od strony południowej (fot. M. Żurek)

Fig. 28. Boreczno, site 4. Trench B.01, wall 96M with feature O.84, view from the south (photo M. Żurek)

(Lokalizacja: N: 44,00-46,50, E: 0,2-2,0 m. Wysokość stropu 116,16 m n.p.m., wysokość spągu 115,91 m n.p.m.). Warstwa powstała wskutek zniszczenia ściany szachulcowej.

Wokół domu I, też po jego północnej stronie, nagromadzone zostały różne przedmioty metalowe (warstwa 23), należące do sprzętów gospodarczych (widły, piły, fragmenty maszyn), ale też i do gospodarstwa domowego (maszynka do mięsa, patelnie, sztućce), również rama roweru, butelki, zniszczone buty. Przedmioty te zalegają na bruku kamiennym (warstwa 33), a po południowej stronie domu bezpośrednio na warstwie gliny calcowej. Ich przemieszanie i rozrzucenie wokół domu I świadczy, że nagromadzono je, gdy straciły już swój prestiż, prawdopodobnie po II wojnie światowej, gdy przez jakiś czas przechowywano tu meble pościągane z okolicznych domów i przydzielane osadnikom[6].

Stratygrafia uchwycona po północnej stronie północnego muru obwodowego dworu (warstwa 32M) wyraźnie świadczy o dużej aktywności budowlanej w tej części stanowiska (ryc. 29). Najstarsze relikty architektoniczne należy wiązać jeszcze z okresem średniowiecza (obiekt O.84 oraz warstwy 73M, 88M, 89M, 90P, 96M, 97P, 102P i 103P). Fragmentaryczne rozpoznanie konstrukcji utrudnia ich interpretację.

5. Wykop C

Wykop C założono w celu rozpoznania stratygrafii przed wejściem do domu I. W wykopie C.01 uchwycono jedynie cztery warstwy (1, 16, 22 i 26).

Interpretacja:
Warstwy, uchwycone w wykopie C, gromadziły się od czasów nowożytnych. Wydaje się, że najniżej położone warstwy 26 i 22 mogą być związane ze zniszczeniem nowożytnego dworu i jego odbudową. Warstwa 16 – ziemia z piaskiem i drobnymi otoczakami – stanowiła przez długi okres posadzkę podwórza. Uwagę zwraca brak zabytków archeologicznych – prawdopodobnie podwórze było starannie sprzątane.

6. Wykop D

Wykop D założono u stóp pagórka, jako rozszerzenie wykopu A ku zachodowi, na odcinku A.01.II. Wytyczono go tak, aby uchwycić warstwy gromadzące się przy południowo-zachodnim narożniku domu II.

Na obszarze objętym wykopem D wyróżniono osiem warstw archeologicznych, sześć z nich (warstwy 1, 25, 41M, 42M, 59 i 69) rozpoznano również w wykopie A. Również tu możemy obserwować akumulacje warstw od średniowiecza aż po XX wiek.

Interpretacja:
Warstwy wyróżnione w wykopie D związane są z funkcjonowaniem i zniszczeniem nowożytnego domu III (warstwy 25, 41M, 42M) oraz średniowiecznym użytkowaniem tego obszaru. Obszar objęty wykopem D jest najniżej położoną częścią stanowiska. Nawet obecnie, pomimo melioracji, podczas badań w wykopie pojawiła się wilgoć. Najstarszą warstwą archeologiczną w wykopie jest warstwa 86 uchwycona w centralnej części wykopu, na obszarze około 1,5 x 2,0 m (lokalizacja: N: 6,5-8,0 m, W: 2,0-5,0 m. Wysokość stropu 112,64 m n.p.m., wysokość spągu 112,17 m n.p.m.) – ciemna, błotnista ziemia zawierająca dużą ilość ceramiki. Podsiąkanie wody prawdopodobnie spowodowało, że mieszkańcy zdecydowali się ten teren wybrukować. Powstała w ten sposób warstwa 74 – uchwycona w południowej części wykopu, na obszarze około 1,5 x 2,5 m – jest to bruk kamienny ułożony z małych kamieni, ograniczony od północy większymi kamieniami, od południa i wschodu uległ zniszczeniu, „wchodzi" w południowy profil wykopu D. Lokalizacja: N: 5,0-10,0 m, W: 0-4,4 m. Wysokość stropu 113,03 m n.p.m., wysokość spągu 112,23 m n.p.m.

Obszar w wykopie D i sąsiadujący z nim fragment wykopu A.01-02 były intensywnie wykorzystywane już w średniowieczu. Obecność warstw uchwyconych nieopodal – w wykopie A – a zawierających spaleniznę (warstwa 77), spaleniznę i przepalone kamienie (warstwa 65) oraz wyżarzoną ziemię (warstwa 92) świadczą

[6] Relacja mieszkańców Boreczna.

o prowadzeniu tu jakiejś aktywności gospodarczej wymagającej użycia ognia. Warstwy utwardzane ceramiką (warstwa 86) czy brukowane (warstwa 74) świadczą o intensywnym wykorzystywaniu tego miejsca.

7. Wykop E

Wykop E założono, aby rozpoznać obiekty u podnóża pagórka, po jego wschodniej stronie, których obecność sugerowana była w badaniach geofizycznych.

Interpretacja:

W wykopie E stwierdzono obecność naturalnego obniżenia, w którym stała woda (warstwa 79). Podobna sytuacja jest w najniżej położonych odcinkach wykopów. Świadczy to o tym, że podmokłe obniżenie otaczało pagórek ze wszystkich stron. Obecność płytkich, nieregularnych jam wypełnionych ciemną ziemią (obiekt O.54), jak w położonym nieopodal wykopie G, można zapewne tak samo tłumaczyć (zobacz: „Wykop G"). Materiał zebrany w wykopie E, bardzo skąpy, jest w całości nowożytny.

8. Wykop F

Wykop F założono w celu rozpoznania warstw kulturowych zalegających na zachodnim zboczu pagórka. Ze względu na jego długość, podzielono go na cztery odcinki 10-metrowe (F.01-04) i ostatni, o długości 1,5 m (F.05). Wyróżniono tu 10 warstw i obiektów.

Interpretacja:

Warstwy uchwycone na szczycie pagórka związane są ze zniszczeniem dworu nowożytnego (warstwa 37). Zalega ona bezpośrednio na glinie calcowej, w którą wkopano dwie niewielkie jamy (obiekty O.38 i O.39) wypełnione fragmentami cegieł i kamieniami. Zaskakujący jest brak warstw archeologicznych, choć przez ten obszar prowadziła ścieżka w kierunku kościoła, utwardzona fragmentami cegieł i dużym, płaskim kamieniem (obiekt 105), wykorzystywana prawdopodobnie zarówno przez mieszkańców nowożytnego dworu, jak i XIX-wiecznego domu.

Nie jesteśmy w stanie ustalić czy warstwa ziemi z fragmentami pokruszonej cegły (warstwa 37) kontynuuje się dalej w wykopie, ponieważ na odcinku F.03 przerwana jest dużym, nieregularnym wkopem wypełnionym gliną identyczną z calcową, z rdzawymi i piaszczystymi wtrętami (warstwa 82). We wkopie, na głębokości około 30 cm. znaleziono pochówek zbiorowy czterech osób z czasów II wojny światowej (lokalizacja N: 61,05-62,95, W: 21,70-24,00. Wysokość stropu 114,38 m n.p.m., poziom dna 113,75 m n.p.m.).

Niżej, na stoku, w wykopie F.03.II, uchwycono mur kamienny (warstwa 58M) o szerokości około 60-65 cm. Oba lica muru wzniesiono z kamieni spojonych rdzawożółtą gliną, identyczną z calcową, rdzeń muru wypełniono gliną, z widocznym fragmentem cegły. Mur został zniwelowany. Wysokość zachowanej korony



Ryc. 29. Boreczno, st. 4. Wykop B.01, wschodni profil wykopu (fot. M. Żurek)
Fig. 29. Boreczno, site 4. Trench B.01, eastern profile of the trench (photo M. Żurek)



Ryc. 30. Boreczno, st. 4. Wykop J.01, obiekt O.93, widok od strony północnej (fot. M. Żurek)
Fig. 30. Boreczno, site 4. Trench J.01, feature O.93, view from the north (photo M. Żurek)

114,11 m n.p.m., poziom posadowienia 113,82 m n.p.m. Mur 58M zawalił się w kierunku zachodnim (lokalizacja: N: 61,95-62,95 m, W: 26,70-30,00 m. Wysokość stropu 114.08 m n.p.m. – opada ku zachodowi). Jego kamienne rozwalisko (warstwa 101), regularne w części wschodniej uchwycono na długości około 3,30 m, w części zachodniej zalega kilka fragmentów zachowanej w całości cegły-palcówki o wymiarach około 13,5x32x8 cm. W zachodniej części kamienie przemieszane są z twardą, rdzawą warstwą. Pozwala to stwierdzić, że mur 58M był konstrukcją kamienno-szachulcową.

Dalej na zboczu pagórka, w wykopie F.03.II, zlokalizowano mur kamienny (warstwa 94M) uchwycony na długości 1 m, o szerokości 0,70 m (lokalizacja N: 61,95-62,95, W: 29,30-30,00. Wysokość stropu 113,85 m n.p.m., poziom fundamentów 113,11 m n.p.m.). Mur wzniesiono z nieregularnych, słabo związanych kamieni. Jest on konstrukcją nowożytną, związaną z użytkowaniem domu I, prawdopodobnie murem oporowym, zapobiegający osuwaniu się zbocza. Podobny mur uchwycono po wschodniej stronie pagórka, w wykopie G (mur 95M).

Mur kamienno-szachulcowy (warstwa 58M) stanowił prawdopodobnie pozostałość budynków gospodarczych. Prawdopodobnie na obszarze pomiędzy tym budynkiem a nieopodal położonym wykopem J.01 koncentrowała się aktywność gospodarcza.

Gliniaste zachodnie zbocze pagórka opada łagodnie, w dolnej części zalegają warstwy szlamu – prawdopodobnie naturalne obniżenie terenu, w którym stała woda. Nie stwierdzono obecności fosy. Podobną sytuację uchwycono też w wykopie E.01.

9. Wykop G

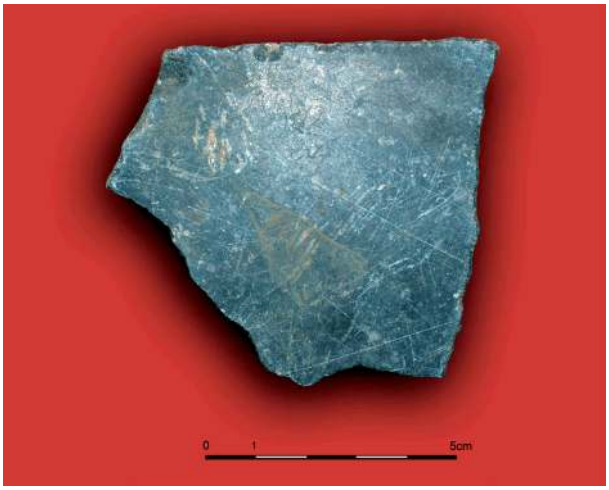
Wykop G założono, by rozpoznać warstwy kulturowe zalegające na wschodnim zboczu pagórka. Ze względu na jego długość, podzielono go na trzy odcinki 10-metrowe (G.01-03). Stwierdzono tu obecność 10 obiektów i murów oraz tylko jednej warstwy (warstwa 1, pod humusem).

Interpretacja:

Na szczycie pagórka zlokalizowano fundament kamienny (warstwa 98M), stanowiący wschodni mur odwodowy domu I. Fundament ten, o szerokości około 50-57 cm. zbudowany z dużych, z grubsza spasowanych kamieni, nie był badany.

Niżej stwierdzono obecność niewysokich, szerokich kamienno-ceglanych stopni (obiekt O.106) dochodzących do wąskiego, niestarannie budowanego muru (warstwa 95M) uchwyconego na zboczu pagórka, w wykopie G.02. Mur ten, o szerokości 0,80 m, wzniesiono z nieregularnych, słabo związanych kamieni (lokalizacja N: 61,95-62,95, E: 14,50-15,30. Wysokość stropu 115,84 m n.p.m., poziom fundamentów 114,86 m n.p.m.). Jest on konstrukcją nowożytną, związaną z użytkowaniem domu I, prawdopodobnie murem oporowym, zapobiegającym osuwaniu się zbocza. Podobny mur zlokalizowano w wykopie F (mur 94M).

Obiekty O. 53, O.56, O.57, O.60, O.61, O.62, O.63 i O.64, zlokalizowane w wykopie G.02.II-03.I, poniżej muru oporowego 95M, to płytkie, nieregularne jamy wypełnione ciemnobrązową, tłustą ziemią, wykopane w glinie calcowej. Wszystkie są obiektami nowożytnymi, związanymi z użytkowaniem dworu (dom I).



Ryc. 31. Boreczno, st. 4. Płytka podłogowa z dworu nowożytnego znaleziona w warstwie W.35 (fot. M. Żurek)

Fig. 31. Boreczno, site 4. Floor tile of the Post-Medieval mansion found in layer W.35 (photo M. Żurek)

Wydaje się, że owe niewysokie, szerokie kamienno-ceglane stopnie (O.106) oraz mur oporowy (warstwa 95M) to fragment aranżacji ogrodu nowożytnego. Mur jest prawdopodobnie murem oporowym, zapobiegającym osuwaniu się gliniastego zbocza. Płytkie jamy mogą być wkopami pod rośliny ozdobne.

Uwagę zwraca fakt, że w wykopie G brak jest materiału zabytkowego. Teren ten nie był zagospodarowany wcześniej, brak też śladów XIX-wiecznej aktywności gospodarczej. Prawdopodobnie przez cały czas świetności dworu nowożytnego wschodnie zbocze pagórka przeznaczone było pod ogród.

10. Wykop H

Wykop H wytyczony został w celu eksploracji poczwórnego nowożytnego pochówku zlokalizowanego w wykopie F.03. Wybrano jedynie jamę zawierającą pochówek.

11. Wykop I

Wykop I wytyczony został w celu sprawdzenia zasięgu obiektu O.51, na odcinku A.02.I/II. Poza nim nie stwierdzono występowania warstw archeologicznych.

12. Wykop J

Wykop J wytyczono, aby uchwycić przebieg fosy. Wyznaczono go w miejscu jednego z odwiertów, możliwie najbliżej współczesnego rowu melioracyjnego. Górne warstwy usunęła koparka (stratygrafię w tej części stanowiska uzyskaliśmy dzięki wykopowi F). Profile docięto w miarę możliwości tak, by umożliwić ich dokumentację:

– obiekt 93 – uchwycony w południowej części wykopu, zalega w szarozielonkawej, gliniastej ziemi podchodzącej wodą. Fragment konstrukcji drewnianej, o wymiarach 0,8 x 1,5 m, „wchodzi" w południowy profil

wykopu J.01 – trzy pale o półkolistym przekroju (średnicy około 8-10 cm. wbite na osi wschód--zachód, połączone deską o grubości około 4 cm. przybitą od wewnątrz, trzy pale na osi północny-wschód – południowy--zachód, wbite od zachodniego krańca deski ku południowi z fragmentem deski równoległej do nich (ryc. 30). Uchwycono jedynie strop obiektu – podchodząca woda uniemożliwiła eksplorację. Lokalizacja: N: 52,05-52,85 m, W: 35,00-36,50 m. Poziom stropu obiektu: 111,20 m n.p.m., poziom dna wykopu J – 110,96 m n.p.m. Wewnątrz i na zewnątrz konstrukcji znaleziono kości zwierzęce i ceramikę średniowieczną, wewnątrz fragment wylewu z dekoracją radełkową[7]. Prawdopodobnie była to skrzynia umacniająca bagniste podnóże pagórka.



Ryc. 32. Boreczno, st. 4. Wykop A.01/D.01, bruk kamienny W.74, widok od strony północnej (fot. M. Żurek)

Fig. 32. Boreczno, site 4. Trench A.01/D.01, stone pavement W.74, view from the north (photo M. Żurek)

Interpretacja:

Sytuacja w wykopie J nie została w pełni rozpoznana – podchodząca woda i tłuste, grząskie błoto uniemożliwiły dokładną eksplorację. Stwierdzono obecność tylko jednego obiektu – konstrukcji drewnianej osadzonej w podłożu. Na północ od niej nie znaleziono śladów innej konstrukcji. Zarówno wewnątrz konstrukcji, jak i obok znaleziono fragmenty ceramiki średniowiecznej. Brak też różnic w charakterze zasypu wewnątrz obiektu i obok, jak również brak wyraźnej stratygrafii w dwóch dociętych profilach wykopu o przebiegu W-E.

13. Podsumowanie

Na stanowisku udało się wyróżnić trzy okresy działalności budowlanej:

– średniowiecze – warstwy użytkowe uchwycone w wykopach A.04-0.5/B.01, A.01-02/D.01 i J.01;

– czasy nowożytne – warstwy użytkowe uchwycone w wykopach A, B, C, D. E, F, G;

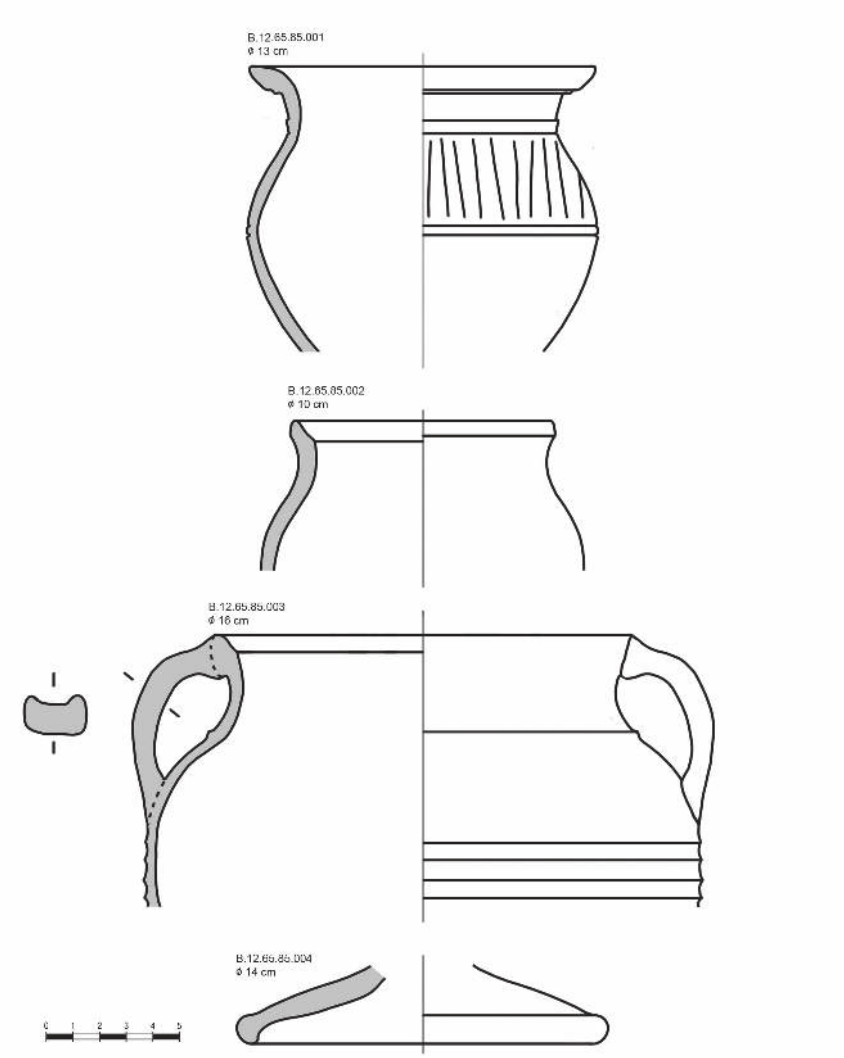
– przełom XIX/XX wieku – warstwy użytkowe uchwycone w wykopach A, B i C.

Przełom XIX/XX wiek

Budynek mieszkalny użytkowany do czasów powojennych był budowlą na planie prostokąta, o wymiarach 11,5 x 23 m, wzniesioną na fundamencie nowożytnego dworu z dużych kamieni łączonych zaprawą o dużej zawartości piasku. Odsłonięto fragmenty murów obwodowych: południowy (mur 28M, o szerokości 0,47 m) i północny (mur 32M, o szerokości 0,47 m) oraz pełny bieg ściany zachodniej, wzniesionej na kamiennym fundamencie z cegły o wymiarach 16,6x33x7 cm.(mur 29M). Szerokość muru zachodniego równa jest długości cegły, tj. około 33 cm. Obserwacja rozsypisk ścian, głównie ściany zachodniej, pozwala stwierdzić, że w XIX wieku mury obwodowe naprawiano lub przemurowywano wykorzystując nowożytną cegłę rozbiórkową. Obserwacja grubości murów i wątków ceglanych pozwala sugerować, że mury obwodowe północny i południowy (odpowiednio: 32M i 28M) należały do jeszcze wcześniejszej budowli. Mur zachodni (29M) – węższy, o innym wątku – wzniesiono na przełomie XIX/XX wieku.

Budynek zachował zapewne ogólną dyspozycję nowożytnego dworu – główne wejście znajdowało się w zachodniej elewacji, choć zsunięte z osi w kierunku południowym. W środkowej części znajdowała się sień, o szerokości 2,25 cm. odsłonięta na długości 1,29 m. Jej ściana południowa zbudowana została z cegły o wymiarach 16x32x8 cm. niewątpliwie rozbiórkowej, a ściana północna – z późniejszej, o wymiarach 12x25,5x6,5 cm. Podłoga wyłożona była cegłą o wymiarach 12x24x5 cm. pochodzącą z końca XIX wieku, i nosiła wyraźne ślady użytkowania (warstwa 21P). Pomieszczenie w południowo-zachodnim narożniku miało 7,8 m szerokości w świetle. W pomieszczeniu znajdowała się drewniana podłoga, położona bezpośrednio na warstwie ubitej gliny z wtrętami zaprawy i fragmentów cegieł. Pomieszczenie północno-zachodnie miało około 11 m długości. Odsłonięto jedynie jego północno-zachodni narożnik, w którym znajdowała się podłoga z cegły o wymiarach 12x25,5x6,5 cm.(warstwa 12P). Podłoga była reperowana i wyraźnie zapadała się. Po jej zdjęciu okazało się, że położona została na luźnej warstwie ciemnej ziemi

[7] Podobną ceramikę znaleziono mi. in. podczas badań rynku w Pucku – Starski 2011: tabl. 70.



Ryc. 33. Boreczno, st. 4. Ceramika z wykopu A.02, warstwa 65 (rys. M. Żurek)
Fig. 33. Boreczno, site 4. Pottery from the trench A.02, layer 65 (photo M. Żurek)

zmieszanej z fragmentami cegieł i tynkiem. Pod podłogą ujawniono też masywny stempel ułożony z XIX/XX-wiecznej cegły kładzionej bez zaprawy, mający przeciwdziałać zapadaniu się podłogi w pomieszczeniu. Budynek przemurowano już po zbyciu majątku przez Schönaichów, może pod koniec XIX wieku. Budynek zawalił się już po II wojnie światowej.

Od wejścia do dworu prowadziła utwardzona ścieżka w kierunku południowym – do przejścia przez strumień (dziś rów melioracyjny) w kierunku kościoła. Przed progiem domu ułożono duży, płaski kamień wyznaczający początek ścieżki (Obiekt O.105). Widać, że ścieżka musiała służyć mieszkańcom przez dłuższy czas – jej nawierzchnia była podnoszona. Obserwacja północnego brzegu rowu łączącego dwa obszary podmokłe pozwoliła stwierdzić obecność kamieni polnych umacniających fragment brzegu – może przyczółek kładki/mostku. Południowy brzeg nadsypany został podczas prac melioracyjnych.

Po północnej stronie pagórka znajdują się fundamenty dwóch budynków ceglanych. Odsłonięto jedynie ich południowo-zachodnie narożniki.

Dom II posadowiono na kamiennej podmurówce, częściowo na fundamencie wcześniejszej zabudowy (dom III). Kamienny fundament jest stosunkowo wąski, na nim mur ceglany o szerokości około 30 cm.(warstwa 43M). Wnętrze wyłożone było posadzką ceglaną, położoną bezpośrednio na ziemi.

Przy zachodniej ścianie budynku gospodarczego odsłonięto fragment bruku z pokruszonej cegły. W tym miejscu teren opada najniżej i prawdopodobnie podsiąkał wodą, co powodowało konieczność utwardzania powierzchni.

Czasy nowożytne:

Dwór nowożytny był budowlą na planie prostokąta, o wymiarach 11,5 x 23 m. W części południowej budowla posadowiona jest na calcu, w części północnej – na zniwelowanym starszym budynku. Fundament wzniesiono z dwóch rzędów dużych kamieni łączonych zaprawą o dużej zawartości piasku. Grudki tej zaprawy zalegają obficie w górnych warstwach użytkowych otaczających dwór. Na kamiennej podmurówce, o wysokości około 70 cm.i szerokości około 50 cm. idealnie wypoziomowanej, wzniesiono ściany z cegły o wymiarach 15-16x30-32x7-8 cm. zostawiając odsadzkę. Najlepiej zachowana jest ściana północna (mur 32M) z czterema rzędami cegieł ułożonych na przemian: rząd wozówek – rząd główek (wątek krzyżykowy). Całość pokryta była grubą warstwą tynku, pokrywającego nierówności ścian.

Mur 32M odsłonięto na długości 250 cm. Zbudowany został na wcześniejszych, zniwelowanych konstrukcjach. Po rozebraniu przyziemia wcześniejszych budynków zasypano je zwartą warstwą niwelacyjną o miąższości około 80-90 cm. złożoną z gliny, fragmentów cegieł i zaprawy.

Pod dworem znajdowały się piwnice, przy budowie których wykorzystano istniejące w tym miejscu wcześniej mury. Wydaje się, że śladem takiej piwnicy jest luźno zasypane pomieszczenie pod pomieszczeniem 3 domu I, ograniczone murami 88M/89M/32M i 73M oraz południowym i wschodnim profilem wykopu.

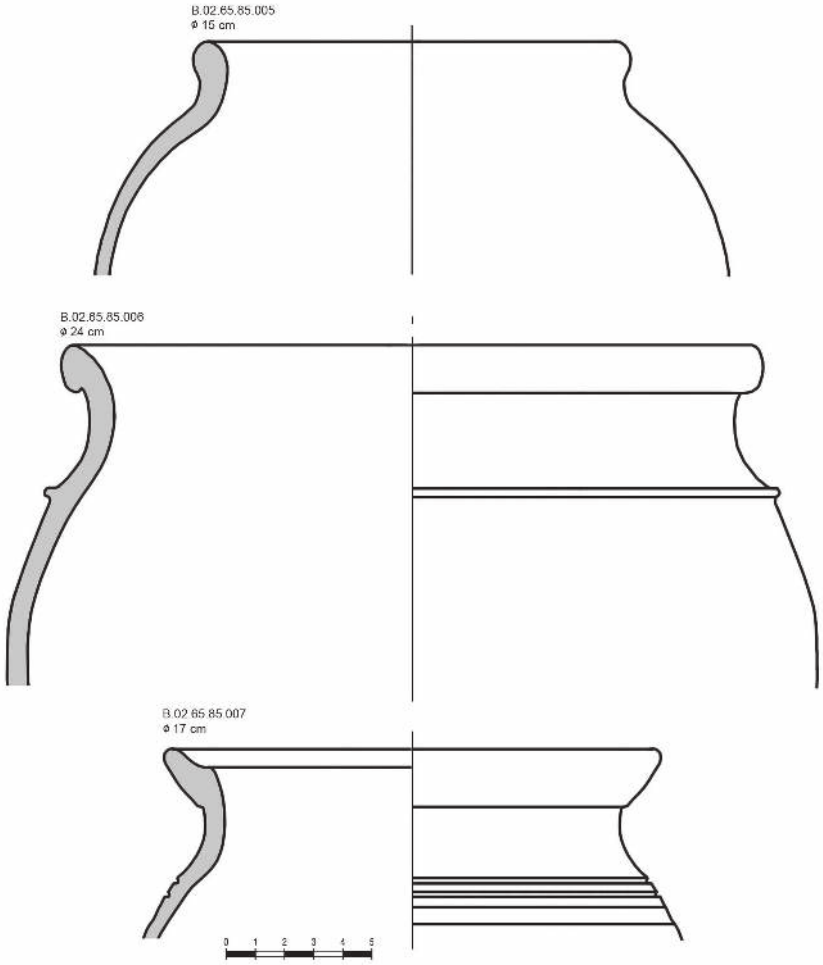
Nie wiadomo jak daleko posunięte były zniszczenia, które dotknęły dwór około 1635 roku. Najprawdopo-

dobniej dom I przetrwał, zniszczenia objęły jedynie wnętrza budowli.

Przestrzeń miedzy dworem a podnóżem pagórka była częściowo wybrukowana. Z tym okresem wiązać można użytkowanie bruku zalegającego w warstwie 24 oraz bruk ceramiczny (warstwa 40) z pokruszonych kafli i dachówek, o miąższości 20 cm.i długości 3,3 m. W tej warstwie znaleziono też monetę „boratynkę", a kafle datować można na około połowę XVII wieku[8].

Z okresem nowożytnym wiązać też można pozostałości założenia ogrodowego uchwycone w wykopie G oraz mur oporowy prawdopodobnie obejmujący wzgórze, którego ślady znaleziono w wykopach F i G.

Otoczenie dworu wyraźnie podzielone było na dwie strefy. Po północnej stronie znajduje się strefa gospodarcza. Z nią wiązać możemy narożnik kamiennego fundamentu z nieobrobionych dużych kamieni odsłonięty w wykopie A.01, w odległości 40 m na północ od dworu, u podnóża pagórka. Mur o przebiegu północ-południe (szerokości około 0,5 m) odkopany został na odcinku 7,20 m, a mur o przebiegu wschód-zachód (szerokości około 0,45-0,55 m) – na odcinku 2,20 m. Obszar między dworem a budynkiem gospodarczym musiał być intensywnie użytkowany. Na zboczu, tuż poniżej szczytu pagórka odsłonięto warstwę bruku kamiennego o długości 11,8 m (warstwa 24), ułożonego niestarannie z niewielkich i średnich kamieni, na którym zalegały stosunkowo nieliczne ułamki kości i ceramiki nowożytnej. Być może jest on kontynuacją warstwy kamieni znalezionej przed północnym murem dworu. Bruk udało się rozwarstwić. Warstwa starsza, uchwycona wzdłuż wschodniego profilu na odcinku 9,5 m (ryc. 15), jest starannie ułożona z małych kamieni i ujęta od strony zachodniej krawężnikiem z większych. Od zachodu przylega doń warstwa o miąższości około 30 cm. zawierająca ceramikę średniowieczną (warstwa 55). Na warstwie tej zalega warstwa o długości 3,3 m i miąższości 20 cm. zawierająca potłuczone kafle, dachówki i ceramikę nowożytną, fragmenty fajek holenderskich i monety (ryc. 16).



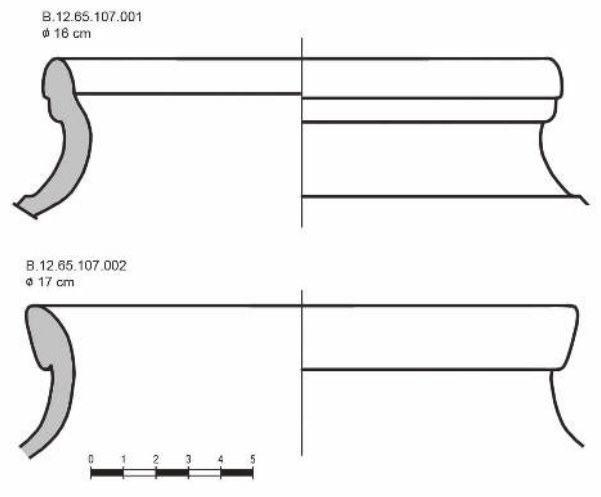
Ryc. 34. Boreczno, st. 4. Ceramika z wykopu A.02, warstwa 65 (rys. M. Żurek)
Fig. 34. Boreczno, site 4. Pottery from the trench A.02, layer 65 (photo M. Żurek)

Wschodnie zbocze pagórka jest dość krótkie i stosunkowo strome. Na odcinku od połowy stoku odsłonięto płytkie, nieregularne jamy wypełnione ciemną ziemią – niewykluczone, że mogą to być relikty założenia ogrodowego. Wyżej odsłonięto fragment trzech szerokich i niewysokich kamienno-ceglanych stopni (obiekt O.106) schodzących do niewysokiego muru, szerokości około 70 cm. zbudowanego z nieregularnych kamieni (wykop G.02, mur 95M). Być może był to rodzaj muru oporowego, zapobiegającego osuwaniu się zbocza. Ślad podobnego muru mamy też mniej więcej w połowie zachodniego zbocza (wykop F.03.II, mur 94M). W dolnym odcinku zachodniego zbocza zalegają warstwy ilaste – prawdopodobnie było to naturalne obniżenie, w którym stała woda.

Dwór nowożytny był zapewnie starannie wykończony. Posadzka przynajmniej jednego z pomieszczeń wyłożona była ciemnoszarymi i białymi płytkami (ryc. 31).

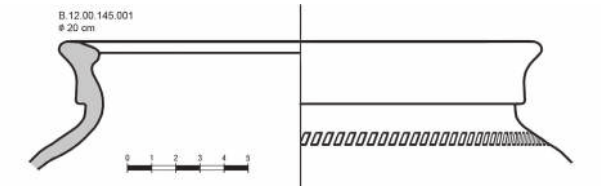
Do wyposażenia dworu należały piece. Udało się wyróżnić fragmenty kafli należących do przynajmniej trzech pieców:

[8] Podobne kafle, datowane na pierwszą połowę XVII wieku zostały znalezione podczas badań na Wzgórzu Katedralnym we Fromborku – Dąbrowska 1987: ryc. 194.



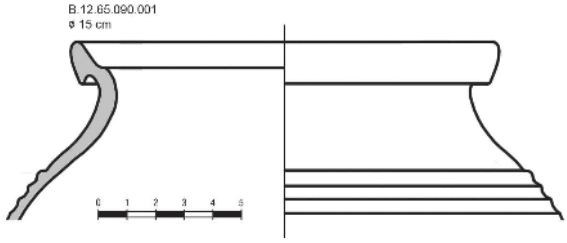
Ryc. 35. Boreczno, st. 4. Ceramika z wykopu A.02, warstwa 65 (rys. M. Żurek)

Fig. 35. Boreczno, site 4. Pottery from digging A.02, layer 65 (photo M. Żurek)



Ryc. 36. Boreczno, st. 4. Ceramika z wykopu J.01 (rys. M. Żurek)

Fig. 36. Boreczno, site 4. Pottery from digging J.01 (photo M. Żurek)



Ryc. 37. Boreczno, st. 4. Ceramika nowożytna – fragment talerza z wykopu B.01, warstwa 67 (rys. M. Żurek)

Fig. 37. Boreczno, site 4. Post-Medieval pottery – fragment of a plate from the trench B.01, layer 67 (photo M. Żurek)

– dwa fragmenty kafli miskowych o otworach kwadratowych z ciemnozieloną polewą, które można datować na połowę XVI wieku[9];

– liczne fragmenty kafli z dekoracją roślinną i zoomorficzną, pokryte zieloną polewą pochodzące z różnych partii pieca (ryc. 18), które można datować na pierwszą połowę XVII wieku[10];

– kilka fragmentów kafli z dekoracją roślinną, pokryte granatową i białą polewą, które można datować na pierwszą połowę XVII wieku[11].

Ponadto znaleziono kilka monet (ryc. 19-20), zalegających w warstwach z materiałem z XVII wieku, kostkę do gry (ryc. 21) i fragmenty holenderskich fajek z białej glinki (ryc. 22)[12].

Zabudowa średniowieczna:

Średniowieczna architektura nie została jeszcze w pełni rozpoznana. Działalność mieszkańców koncentrowała się w trzech miejscach:

– na szczycie pagórka – budowla rezydencjonalna o nieokreślonym planie (wykop B.01, A.04-05);

– u podnóża pagórka, po północnej stronie – aktywność gospodarcza związana z użyciem ognia (wykop A.01-02, D.01);

– u podnóża pagórka, po zachodniej stronie – bliżej nieokreślona aktywność gospodarcza (wykop J.01, F.03-04).

Do najstarszego rozpoznanego dotąd okresu budowlanego wydaje się należeć mur 36M, orientowany dokładnie na osi północ-południe, o zachowanej długości 7 m, szerokości 0,6-0,8 m, zbudowany w konstrukcji *opus emplectum* (ryc. 25). W południowej części muru oba lica zostały rozebrane, zachował się jedynie rdzeń muru, wchodzący pod zawalisko ściany domu. Lico zachodnie zbudowano z dość regularnej kostki, wschodnie – z nieregularnych kamieni, niektórych znacznych rozmiarów. Wydaje się, że lico zachodnie tworzyło elewację budowli. Po obu stronach muru znajduje się warstwa gliny o dużej miąższości. Od północy dochodzi doń warstwa 55 – ciemna ziemia z zaprawą i ceramiką, czytelna na długości 10 m, miąższości 30 cm. zalegająca pod warstwami 40 i 34, obok bruku (warstwa 99), schodząca w kierunku, gdzie koncentrowała się aktywność gospodarcza (ryc. 13).

Równoległy do niego jest mur 96M, położony w odległości około 1 m na wschód. Zachowany jest na długości 2 m i o szerokości 0,6 m, zbudowany z kamieni. W grubości muru wbudowany jest szyb o szerokości 30 cm.w świetle (O.84), z cegły o wymiarach 14,7-15,5x31,0--31,7x9,0-9,5 cm.na przynajmniej dwóch warstwach kamieni (ryc. 26). Przestrzeń między murami 36M i 96M wypełniona jest warstwą zwartej gliny o miąższości ponad 40 cm.

Kolejnym murem równoległym do 36M jest mur 73M, biegnący około 0,2 m na wschód od muru 96M (ryc. 27-28) – kamienny, zachowany do wysokości 69 cm.(niwelacja stropu: 116,07 m n.p.m., spągu: 115,38 m n.p.m.), odsłonięty na długości 6 m (przechodzi pod 32M), o szerokości 0,5 m. Po obu jego stronach widoczny jest poziom kamienno-ceglany – niestety, z braku czasu bliżej nierozpoznany. Obiekt O.72 wzniesiono z cegły o wymiarach ponad 14-16x27x7,0-7,5 cm.dostawiając go do muru

[9] Podobne kafle, również datowane na pierwszą połowę XVI wieku zostały znalezione podczas badań w Poznaniu i na Wzgórzu Katedralnym we Fromborku – Dąbrowska 1987: tabl. 10.8, 11.6-8, 12.1-4.

[10] Podobne kafle, datowane na pierwszą połowę XVII wieku zostały znalezione podczas badań na Wzgórzu Katedralnym we Fromborku – Dąbrowska 1987: ryc. 194.

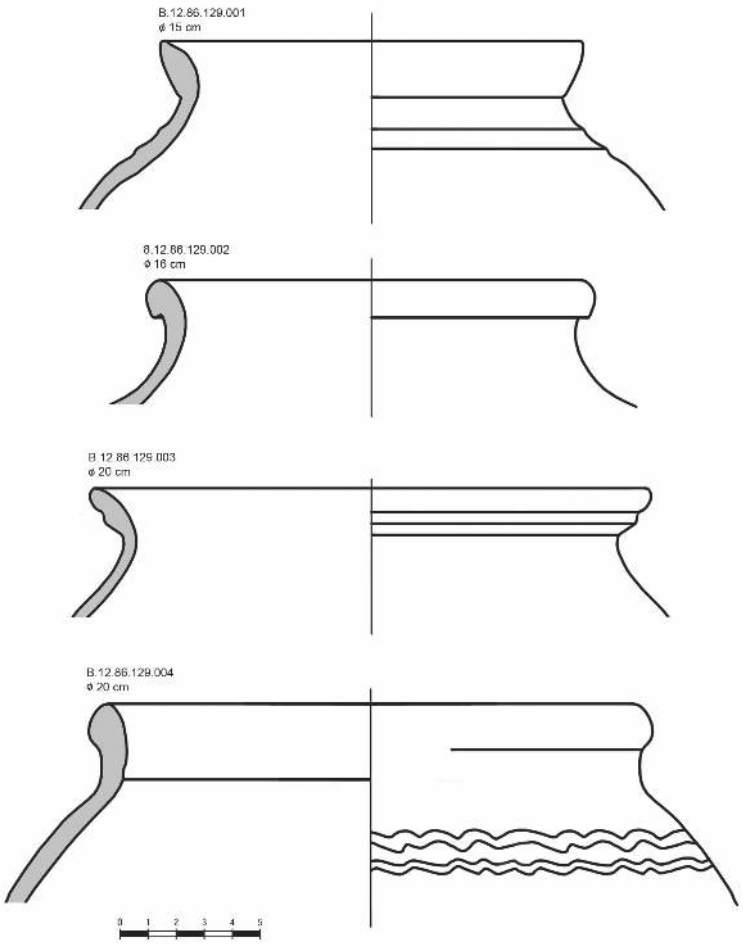
[11] Podobne kafle, datowane na pierwszą połowę XVII wieku zostały znalezione podczas badań na Starym Mieście w Lublinie – Dąbrowska 1987: ryc. 209.

[12] Podobne fajki, wyprodukowane w Goudzie lub w Amsterdamie, znajdują się w kolekcji wilanowskiej i datowane są na lata 1630-1700. Znajdowane są również często w nowożytnych warstwach podczas badań miast (pierwsza połowa XVII wieku: Kwiatkowski 2009/2010: ryc. 7; Bilińska 2004).

73M. Zachowany jest w bardzo złym stanie – od strony południowej lico jest zaokrąglone, od strony północnej – wybrane. Zły stan zachowania utrudnia interpretację konstrukcji.

Po południowej stronie muru odsłonięto na obszarze około 0,5 x 0,6 m fragment podłogi 90P – ceglanej, przylegającej do murów 72M i 73M, o bardzo zniszczonej powierzchni (niwelacja: 115,14 m).

Badania po południowej stronie fundamentu dworu nowożytnego (mur 32M) wykazały, że mur ten – przynajmniej częściowo – nadbudowano na wcześniejszych konstrukcjach. Udało się wyróżnić dwa odcinki muru (mur 88M i nadbudowany nań 89M) o długości około 1,5 m, dochodzący od wschodu do muru 73M. Położony wyżej mur 89M był – być może – związany z podłogą 76P, odsłoniętą na obszarze około 0,6 x 1,0 m (niwelacja stropu: 115,84 m n.p.m., spągu: 115,53 m n.p.m.), ułożoną z trzech warstw cegieł o wymiarach 15x29,5-30,0x8 cm. W zawalisku nad podłogą znajdowały się cegły o wymiarach 15x29x6,5 cm. słabo wypalone ze źle oczyszczonej gliny, brunatne, również ceglastoczerwone, o wymiarach około 16x30x8 cm.



Ryc. 38. Boreczno, st. 4. Ceramika z wykopu D.01, warstwa 86 (rys. M. Żurek)
Fig. 38. Boreczno, site 4. Pottery from the trench D.51, layer 86 (photo M. Żurek)

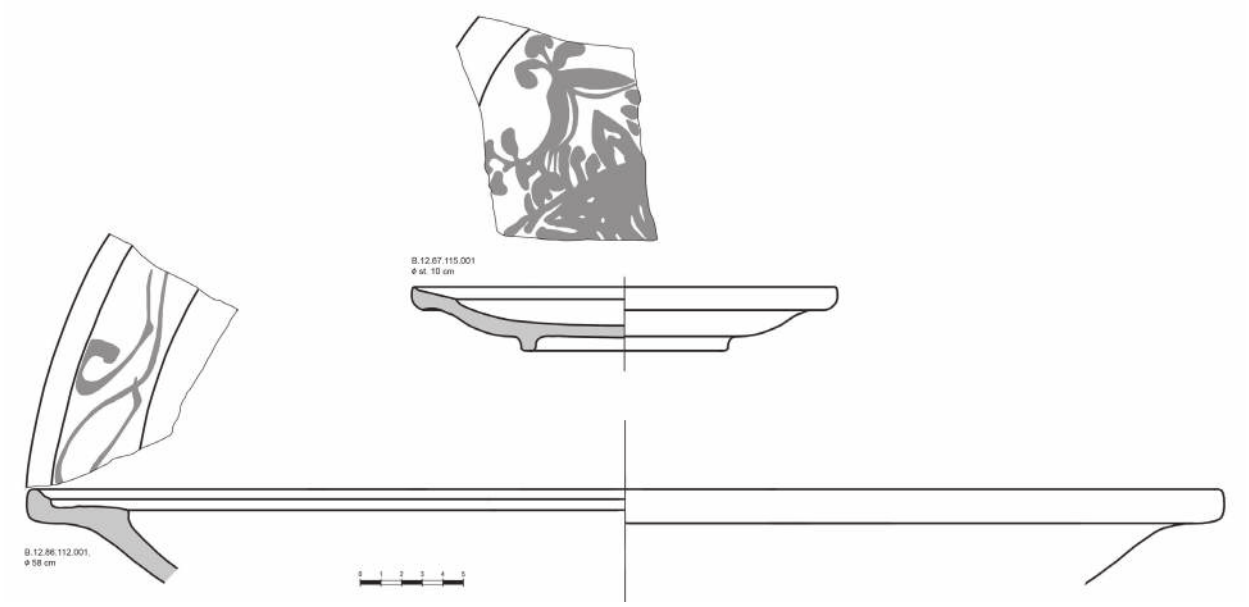
Zwraca uwagę powszechna obecność na szczycie pagórka warstwy żółtawej gliny. Wydaje się, że szczyt pagórka został zniwelowany, a w tak utworzonym wykopie szerokopłaszczyznowym wzniesiono konstrukcje gotyckie, a potem fundament obkładano gliną wydobytą z wykopów pod fundamenty.

Fragmentarycznie rozpoznane konstrukcje średniowieczne na szczycie pagórka (wykop A.05/B.01) pozwalają stwierdzić istnienie tutaj założenia mieszkalnego, kilkuizbowego, z ceglanymi posadzkami.

W północnej części stanowiska skupiała się aktywność gospodarcza. W wykopie A.01/D.01 odsłonięto bruk kamienny o zachowanej powierzchni 2,10 m na osi północ-południe i około 1,00-1,50 m na osi wschód-zachód, rozebrany w części wschodniej, od zachodu ograniczony większymi kamieniami (warstwa 74 – ryc. 32). Po jego wschodniej stronie odsłonięto warstwę popiołów, przepalonych kamieni i fragmentów cegieł, kości i ceramiki, zalegającą na warstwie wyżarzonej gliny, przesypanej warstwą ziemi (warstwa 65 – ryc. 10 i 33-35). Od południa warstwę tę ogranicza kamienna konstrukcja w kształcie połowy szerokiego leja (warstwa 51 – ryc. 11). Niestety, nie udało się tu stwierdzić obecności architektury średniowiecznej, choć fakt jej istnienia w pobliżu sugerować może powierzchnia brukowana (warstwa 74) – być może fragment traktu komunikacyjnego lub podwórza.

Akumulacja warstw wskazuje na długotrwałe użytkowanie tej części stanowiska – wieloletnie wyrzucanie popiołów (warstwy 65 i 77). Pierwotnie bliżej niemożliwa do określenia aktywność gospodarcza na tym obszarze związana była z dwoma jamami (obiekty O.70 i O.71), potem prawdopodobnie wyrzucano tu popiół (warstwa 77). Niewykluczone, że w pewnym momencie obszar ten próbowano uporządkować przysypując go warstwą ziemi z wtrętami pokruszonych cegieł i wszechobecnej u podnóża pagórka tłustej, zielonkawej gliny. Ostatecznie znów skupiła się tu aktywność gospodarcza wymagająca użycia ognia (warstwa 65).

Z aktywnością gospodarczą wiązać też należy odsłonięty w wykopie A.02 obiekt O.51 – uchwycony u stóp pagórka, w wykopie A.02.I/I.01, zalegający pod warstwą 1, uchwycony na długości 4 m, „wchodzi" w za-



Ryc. 39. Boreczno, st. 4. Ceramika nowożytna – talerze z wykopu B.01, warstwa 67 (góra) i z wykopu D.01, warstwa 86 (dół) (rys. M. Żurek)
Fig. 39. Boreczno, site 4. Post-Medieval pottery – plates from the trench B.01, layer 67 (top), and from the trench D.01, layer 86 (bottom) (drawn by M.Żurek)



Ryc. 40. Boreczno, st. 4. Wykop D.01/A.01, widok od strony zachodniej (fot. M. Żurek)
Fig. 40. Boreczno, site 4. Trench D.01/A.01, view from the west (photo M. Żurek)

chodni profil wykopu, od północy przylega doń warstwa 65. Warstwa nieobrobionych kamieni układająca się w wycinek leja o wewnętrznej średnicy 0,54 m, w dolnej części staranniej spasowanych. Wysokość stropu 113,43 m n.p.m., wysokość spągu 112,59 m n.p.m. Wśród kamieni znaleziono średniowieczną ceramikę. Obiekt związany jest z wczesną aktywnością gospodarczą, być może związaną z przylegającą do niej od północy warstwą spalenizny i przepalonych kamieni (warstwa 65).

W zachodniej części stanowiska, u podnóża pagórka, prowadzono również jakąś formę aktywności. W wykopie J.01 odsłonięto fragmenty konstrukcji drewnianych, prawdopodobnie skrzyni umacniającej brzeg (obiekt 93 – ryc. 30); tam też wyeksplorowano kości zwierzęce i ceramikę, w tym fragment z dekoracją radełkową – jak na rynku w Pucku (ryc. 36)[13]. Nieopodal, w wykopie F, znaleziono fragment muru kamienno-ceglanego łączonego gliną, rdzawą warstwą o kilkunastocentymetrowej miąższości (rozsypisko ściany szachulcowej), które były pozostałością budynków gospodarczych.

Nie wiadomo gdzie znajdowała się ani jak wyglądała siedziba Henryka, zasadźcy i pierwszego sołtysa *Snelenwalt* (Boreczna). Niewątpliwie była najokazalsza we wsi. Nie wiadomo również czy uległa zniszczeniu w pierwszej połowie XV wieku, kiedy to podczas wojen krzyżacko-polskich ucierpiała wieś. Nie mamy informacji czy Hans von Schöneich, obdarowany wsią przez komtura, wzniósł dwór w Borecznie. Obecność rozległego założenia średniowiecznego obejmującego północną część szczytu pagórka i jego północne podnóże wydaje się potwierdzać tę hipotezę, ale niewykluczone, że wykorzystano istniejące już zabudowania. Źródła relacjonują dopiero

[13] Starski 2011: tabl. 70.

budowę dworu nowożytnego, wzniesionego w początkach XVI wieku przez jego syna.

Średniowieczny materiał ceramiczny to w ogromnej większości naczynia do przygotowywania posiłków – garnki, naczynia na trzech nóżkach, rynienki do smażenia. Nie odnotowano obecności talerzy i kubków. Prawdopodobnie korzystano z talerzy cynowych, blaszanych lub drewnianych. Mimo że podczas badań nie znaleziono śmietnika, a ceramika pochodzi głównie z warstw niwelacyjnych, wydaje się reprezentatywną próbą naczyń wykorzystywanych w folwarku, potem średniowiecznym dworze w Borecznie.

Problemem mieszkańców dworu, niezależnie od epoki, był podsiąkający teren po północnej stronie stanowiska, stosunkowo szerokim klinem wcinający się między zabudowę uchwyconą w wykopach A.01/D.01 a bagniste obniżenie otaczające pagórek. Uchwycono tu pozostałości wielu warstw bruków układanych z kamieni czy pokruszonych cegieł, mających umożliwić poruszanie się po tym terenie.

W żadnym z wykopów schodzących do stóp pagórka (A, D, E, F, G i J) nie stwierdzono obecności fosy. Calec opada łagodnie, choć w najniżej położonych odcinkach wymienionych wykopów stwierdzono obecność stojącej wody. Prawdopodobnie owo bagniste obniżenie terenu, obiegające cały pagórek, było dostatecznym zabezpieczeniem dworu, dostępnego dzięki dwóm groblom, rysującym się wciąż w terenie pomimo przekształceń spowodowanych pracami melioracyjnymi po północno-wschodniej i południowo-zachodniej stronie stanowiska.

Nie udało się uchwycić śladów konstrukcji bramnych. Obserwacja terenu pozwoliła stwierdzić obecność niewielkiego fragmentu rzadkiego płaszcza kamiennego umacniającego kraniec pagórka po południowo-zachodniej stronie, w kierunku prowadzącym do gotyckiego kościoła. Z rozmów z mieszkańcami wiadomo, że w tym rejonie podczas prac melioracyjnych znaleziono kamień z wykutym herbem, obecnie zaginiony. Prawdopodobnie był to zwornik bramy lub furtki prowadzącej od dworu do kościoła. Druga brama prawdopodobnie znajdowała się po północno-wschodniej stronie pagórka i prowadziła bezpośrednio do zabudowań gospodarczych.

Wykaz cytowanej literatury:

Bilińska, A.

2004. Nowożytne fajki z badań na Starym Mieście we Wrocławiu. *Wratislavia Antiqua* 6: 285-292.

Bojanowski, M., U. Kobylińska i Z. Kobyliński

2013. Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, w niniejszym tomie.

Dąbrowska, M.

1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław: Ossolineum.

Eckhard, B.

1930. Die Geschichte des Kirchdorfes Schnellwalde, [w:] W. Friedrich (red.), *Aus Vergangenheit und Gegenwart des Kreises Mohrungen*, 46-81. Mohrungen: Selbstverlag des Kreisausschusses in Mohrungen.

Kałużna-Czaplińska, J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński

2013. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, w niniejszym tomie.

Kwiatkowski, K.

2009/2010. Jednorodne fajki gliniane z badań kwartału staromiejskiego w Stargardzie. *Materiały Zachodniopomorskie, Nowa Seria VI/VII, Archeologia* 1: 357-383.

Nitychoruk, J. i F. Welc

2013. Sytuacja geomorfologiczno-geologiczna wybranych grodzisk w okolicach jeziora Jeziorak, w niniejszym tomie.

Starski, M.

2011. Dzieje rynku w Pucku. *Światowit* 8 (49) B: 149-161.

Szczepański, S.

2009. Płyta grobowa Johannesa von Schöneich z kościoła Podwyższenia Krzyża Św. w Borecznie (rozważania nad „skamieniałym rycerzem" i rodem von Schöneich). *Studia Angerburgica* 15: 78-91.

Magdalena Żurek

Boreczno, site 1 (AZP 24-54), Zalewo commune, Warmian-Masurian Province: stratigraphic analysis

Summary

Boreczno (German *Snelenwalt,* later *Schnellwalde*) is a Medieval Teutonic Knights foundation. The village was founded on February, 11, 1311, according to the Chełmno Statutes by the *Komtur* (Commander) of Dzierzgoń – Sieghart von Schwarzburg. In 1330 a church was built in the village, and in 1470 the Grand Master of the Teutonic Knights Heinrich von Richtenberg bequeathed Boreczno altogether with a few sorrounding villages to Hans von Schöneich. Boreczno became the center of the properties belonging to his line of the von Schöneich family. Excavations at Boreczno were held within "The catalogue of strongholds in Warmia and Masuria" project, sponsored by the National Program for Development of Humanities. Both the area of the stronghold and its bailey were excavated with five trial trenches (A, E, F, G, J), that were extended in cases where this seemed necessary. The location of the trial trenches was chosen with refence to the results of the geophysical survey and the existence of visible remains of brick-built structures. The stronghold´s mound was bisected along a north-south axis by trench A, and along the east-west axis with trenches F and G. The other trenchess were excavated in locations that the geophysical survey suggested as promising.

On the site three periods of building activity were distinguished: Middle Age strata were recovered in trench A.04-0.5/B.01, A.01-02/D.01 and J.01. Early modern occupation remains were found in trenches A, B, C, D. E, F, G. Remains of the latest activity on the site, dating from the turn of the 19th to the 20th century, were recovered from trenches A, B and C. Despite material remains early Medieval architecture has not yet been recognized on the site. The activity of the stronghold´s occupants concentrated in three places. The hilltop was the site of a residential building of undefined plan (trenches B.01, A.04-05). At the northern base of the mound remains of manufacturing activity connected with the use of fire (trenches A.01-02, D.01) were discovered. Finally, traces of manufacturing activity, which has yet to be precisely defined, were recovered also at the foot of the western slope of the mound (trenches J.01, F.03-04). The fragmentary traces of Medieval buildings on the hilltop (trenches A.05/B.01) allow us to postulate the existence of a multiroom dwelling, with brick floors. Manufacturing and craft activities were focused in the northern part of the site, where remains of a stone pavement, and three layers of ashy soil with burnt pottery fragments and stones were revealed. The thickness of these deposits suggests a long-term use of this part of the site as a damp where ash and waste were disposed of. Feature O.51, which was located near the ash deposit, can also be associated with manufacturing activity. It was a funnel-shaped construction made of unhewn stones with an interior diameter of 0.54 m, the lower part of which was constructed with great care. In early modern times the manor house was a 23 x 11.5 m rectangular building. In its southern part the foundations rested on natural subsoil, in its northern part – on the remains of a leveled older building. Remains of a basement within the stronghold discovered in trench G may date to the early modern period, as does a retaining wall which probably encircled mound, whose traces were found in trenches F and G. The surroundings of the manor house was divided into two distinct zones. On the northern side there were traces of manufacturing activity . The space between the manorhouse and the utility building must have been intensively used. The latest dwelling house, which was in use from the 19th century until after war, was a rectangular 23.0 x 11.5 m sized building erected on the foundations of the early modern manor. One problem faced by the manor halls tenants – irrespectively to the period – was a waterlogged area on the northern edge of the site, extended between the building excavated in trenches A.01/D.01, and the swampy terrain surrounding the hill. Remains of numerous pavement layers, composed of stones or crushed bricks, were found there clearly in order to make the area passable.

Krzysztof Misiewicz i Wiesław Małkowski

Badania nieinwazyjne na stanowisku 4 w Borecznie, woj. warmińsko-mazurskie w 2012 roku

Nieinwazyjne badania archeologiczne na stanowisku Boreczno (gm. Zalewo, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie) przeprowadzono na początku lipca 2012 roku. W ramach działań z kompleksowym zastosowaniem metod nieinwazyjnych wykonano fotografie lotnicze za pomocą zdalnie sterowanego wielowirnikowca oraz pomiary geofizyczne metodą magnetyczną. W tych ostatnich użyto magnetometru cezowego Geometrics G858 Magmapper pracującego w trybie pomiaru natężenia całkowitego wektora pola magnetycznego Ziemi i wyznaczania wartości pseudo-gradientu jego składowej poziomej. Równolegle z prospekcją magnetyczną prowadzony był pomiar sytuacyjno-wysokościowy z zastosowaniem systemu GPS RTK. Połączenie w jednym urządzeniu funkcji GPS oraz magnetometru pozwalało na dokładną lokalizację zmian wartości pola magnetycznego przy jednoczesnej rejestracji wysokości terenu badań. Tryb pracy – RTK (*Real Time Kinematics*), umożliwiał bardzo dokładne określanie pozycji (x, y, h), co w połączeniu z wizualizacją ścieżki ruchu pozwalało na pracę terenową bez użycia innych systemów wspomagających lokalizację, np. rezygnację z tyczenia w terenie siatek ortogonalnych i rozciągania taśm mierniczych.

Badania wyznaczono na dostępnym obszarze stanowiska. Celem badań było rozpoznanie niewidocznych na powierzchni pozostałości wraz z ich bezpośrednim otoczeniem.

Fotografie z użyciem oktokoptera

Jednym z zadań podczas nieinwazyjnych prac archeologicznych na dokumentowanym stanowisku było wykonanie zdjęć z powietrza będących podstawą do stworzenia ortofotomapy i numerycznego modelu powierzchni terenu. Pierwszym etapem tworzenia tej dokumentacji było wykonanie fotografii z perspektywy lotniczej. Do tego celu posłużono się zdalnie sterowanym wielowirnikowcem – oktopterem (ryc. 1) wyposażonym w osiem silników elektrycznych kontrolowanych mikroprocesorowo w oparciu o dane z czujnika barometrycznego, żyroskopów, odbiornika GPS oraz akcelerometrów. Masa wielowirnikowca (bez aparatu) wynosząca około 3 kg oraz średnica ramy – 1 metr pozwalały na uniesienie aparatu fotograficznego marki Canon 5D MK2 wraz



Ryc. 1. Operator z oktokopterem w momencie startu (fot. W. Małkowski)
Fig. 1. Operator with an octocopter at the moment of start (photo W. Małkowski)

z obiektywem 24mm f 2.8. Fotografujący miał możliwość dowolnej zmiany położenia oktokoptera przy stałej transmisji obrazu nadawanego z aparatu do konsoli zdalnego sterowania. Aparat dzięki specjalnemu mocowaniu i ramie mógł wykonywać zarówno zdjęcia pionowe, jak i skośne (ryc. 2-3). Dzięki stałemu bezprzewodowemu przekazowi danych z oktokoptera do konsoli, operator mógł kontrolować bieżącą pozycję urządzenia (położenie geograficzne), a także wysokość lotu (z dokładnością do 2 metrów). Czas lotu wielowirnikowca na jednym akumulatorze litowo-polimerowym był dosyć krótki i wynosił około 5 minut. Wystarczyło to jednak, aby wykonać wszystkie niezbędne zdjęcia. Dysponowano zestawem 8 akumulatorów, które mogły być w razie potrzeby ponownie naładowane. W efekcie podjętych działań powstało kilkadziesiąt zdjęć zarówno pionowych, przeznaczonych do dalszego przetwarzania, jak i skośnych prezentujących stanowisko z bardziej naturalnej perspektywy. W celu uzyskania jak najlepszej jakości zdjęć wybrano termin ich wykonania, w którym słońce za chmurami równomiernie oświetlało badany teren, a wiatr nie przekraczał 5 m/s.



Ryc. 2. Boreczno, st. 4. Obraz prostopadły (oprac. W. Małkowski)
Fig. 2. Boreczno, site 4. Vertical photo (elaborated by W. Małkowski)

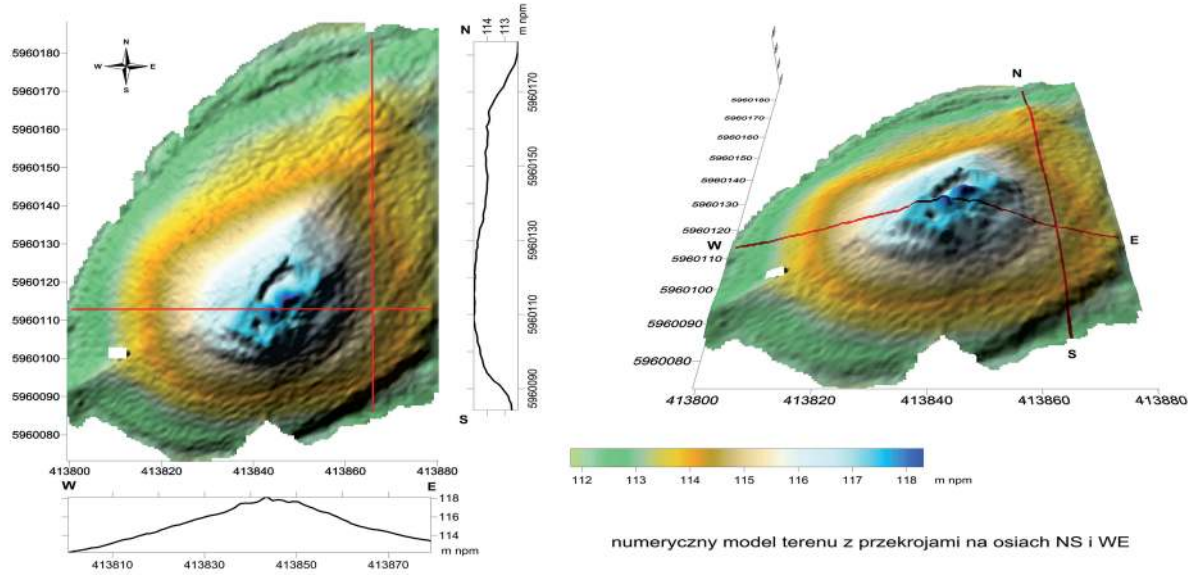


Ryc. 3. Boreczno, st. 4. Obraz ukośny (oprac. W. Małkowski)
Fig. 3. Boreczno, site 4. Oblique photograph (elaborated by W. Małkowski)

Zdjęcia pionowe i skośne stanowią oryginalną, bardzo cenną źródłową dokumentację, jednak ze względu na wady optyczne obiektywów aparatu i zniekształcenia perspektywiczne nie nadają się bezpośrednio do wykonywania na nich pomiarów. Dlatego fotografie przetworzono w oprogramowaniu fotogrametrycznym do postaci numerycznego modelu pokrycia terenu, a następnie do formatu ortofotomapy.

W celu uzyskania poprawnej lokalizacji geograficznej modeli i ortofotomap wykonany został pomiar GPS RTK fotopunktów, które wcześniej rozłożono na terenie stanowiska. Wyniki pomiaru GPS wprowadzono następnie jako wartości lokalizacyjne do systemu fotogrametrycznego. Dzięki temu można było również uzyskać wartość błędu pomiarów. Nie przekraczał on 8 cm, a zazwyczaj był mniejszy niż 5 cm. W efekcie działań z użyciem oprogramowania fotogrametrycznego uzyskano numeryczny model pokrycia terenu. Na model ten nałożona jest tekstura z wykonanych zdjęć pionowych. Został on zapisany w postaci cyfrowej w wielu formatach. Skorzystano m.in. ze standardów plików 3D takich jak VRML czy OBJ, ale modele zostały także zarchiwizowane jako chmura punktów xyz stanowiąca dane wyjściowe do ewentualnych dalszych opracowań.

Orotofotomapy zapisano w standardzie GeoTiff dzięki czemu łatwo je będzie można przetwarzać i analizować, między innymi za pomocą oprogramowania GIS. Dzięki zawarciu w dokumentacji wszystkich danych źródłowych, w przyszłości będzie możliwe ponowne przetworzenie fotografii i uzyskanie być może jeszcze dokładniejszej dokumentacji. Dzisiejsze doświadczenie wskazuje, że postęp w dziedzinie oprogramowania fotogrametrycznego następuje bardzo szybko i skutkuje nie tylko poprawą jakości uzyskiwanych produktów finalnych, ale także rozszerze-



Ryc. 4. Boreczno, st. 4. Numeryczny model pokrycia terenu, rzut prostopadły i ukośny z przekrojami na osiach północ-południe i wschód-zachód (oprac. W. Małkowski)

Fig. 4. Boreczno, site 4. Digital surface model, vertical and oblique projections with intersections along the north-south and west-east axis (elaborated by W. Małkowski)



Ryc. 5. Zintegrowany system do pomiarów magnetycznych – magnetometr cezowy GPS RTK (fot. M. Bogacki)

Fig. 5. Integrated system for magnetic measurements – cesium magnetometer GPS RTK (photo M. Bogacki)

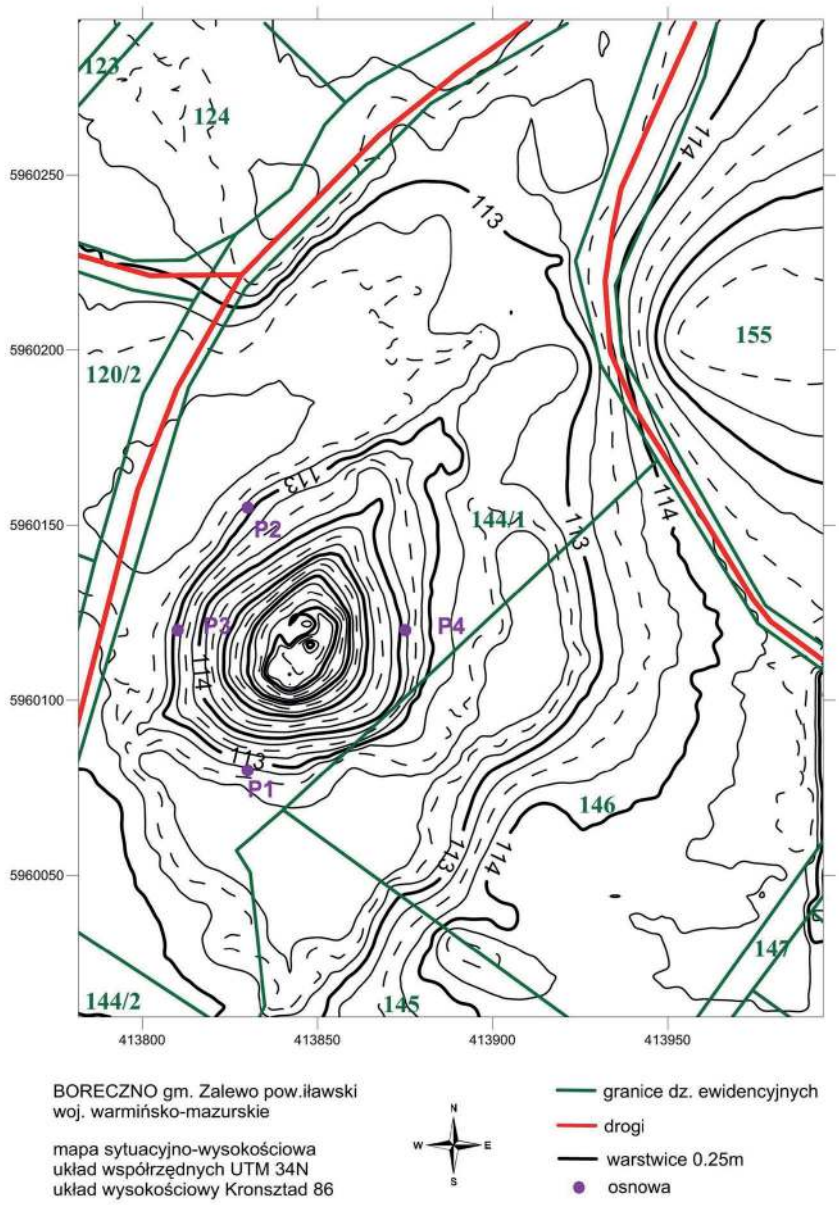
niem możliwości analitycznych. Dodatkowo stworzono mapy graficzne przy pomocy kolorów prezentujące różnice wysokości na wykonanych modelach (ryc. 4).

Specyfikacja urządzenia pomiarowego – magnetometr cezowy G858 połączony z systemem GPS RTK

W trakcie pomiaru został użyty zestaw składający się z trzech elementów: dwóch odbiorników GPS (odbiornik bazowy i odbiornik ruchomy) oraz magnetometru cezowego (ryc. 5). Pomiar punktów podstawowych: lokalizacji stacji bazowej, fotopunktów oraz osnowy wykonano w nawiązaniu do Aktywnej Sieci Geodezyjnej ASG EUPOS[1]. Następnie po wyznaczeniu punktów podstawowych pomiar realizowano w oparciu o własną stację referencyjną. Odbiorniki GPS (odbiornik bazowy i odbiornik ruchomy) łączyły się ze sobą za pomocą modemu radiowego o mocy 0,5 W pracującego w zakresie częstotliwości radia UHF 410-470 Mhz. W ten sposób ruchomy odbiornik GPS, który podłączony był bezpośrednio z użyciem złącza RS232 do magnetometru, otrzymywał drogą radiową poprawki referencyjne z odbiornika bazowego.

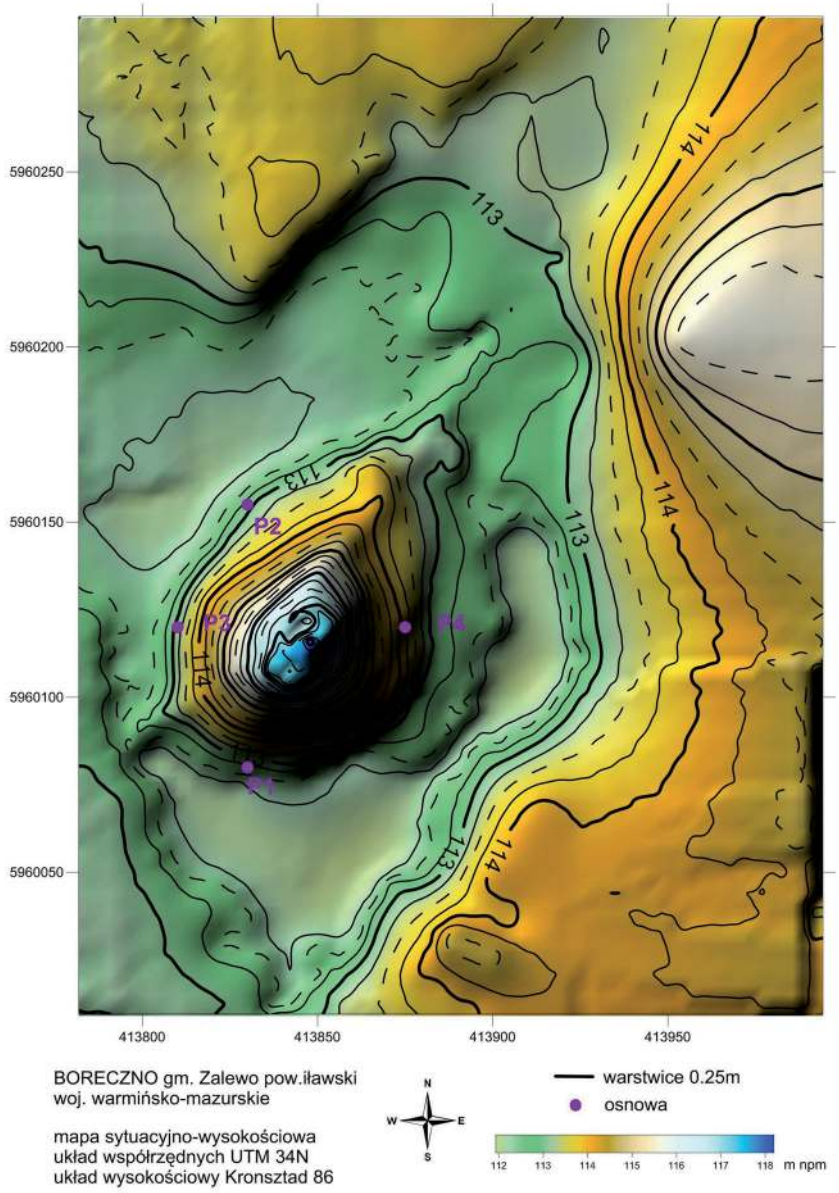
W ramach transmitowanego ze stacji bazowej strumienia danych – CMR (Compact Measurement Record) wysyłano pakiety danych: L1, L2 satelitów GPS i GLO-

[1] Bosy i Leończyk 2007.



Ryc. 6. Boreczno, st. 4. Mapa sytuacyjno-wysokościowa (oprac. W. Małkowski)
Fig. 6. Boreczno, site 4. Contour-line map (elaborated by W. Małkowski)

NASS dotyczące położenia (współrzędnych) i parametrów anteny odbiornika bazowego. Po połączeniu odbiornika ruchomego, pracującego w trybie RTK z magnetometrem, możliwe było ustalenie takiej konfiguracji połączenia (prędkość wysyłania i synchronizacja bitów danych), która pozwalała na odbiór i zapis w rejestratorze magnetometru danych o współrzędnych geograficznych oraz zmian wysokości badanego terenu. Zachowana była przy tym dokładność pomiaru GPS wykonywanego z precyzją w poziomie H: ±10 mm + 1 ppm oraz w pionie V: ± 15 mm + 1 ppm. Transmisja danych z GPS odbywała się w formacie NMEA (*National Marine Electronics Association*) skonfigurowanym do postaci GGA (*Global Positioning System Fixed Data*). Format ten zawiera pomiary długości i szerokości geograficznej oraz wysokości z dokładnością pomiaru 1 mm. Dane z GPS wysyłane były wg interwału czasowego co jedną sekundę, a następnie interpolowane do pomiaru magnetometru w zależności od ustawień. W przypadku badań w Borecznie wykonywano pomiar co 0,1 sekundy. Dane lokalizacyjne archiwizowane były w pamięci magnetometru wg kolumny czasowej obok synchronicznych danych/rekordów zawierających informację o zmianach natężenia pola magnetycznego. Zarejestrowany zbiór po pomiarze transmitowano do komputera przy użyciu programu MagMap2000, gdzie wykonywano transformację z wartości współrzędnych geograficznych BLH (*Breite Länge Höhe*) do układu metrycznego (UTM – *Universal Transvere Mercator*), wg parametrów przyję-



Ryc. 7. Boreczno, st. 4. Złożenie mapy sytuacyjno-wysokościowej z modelem rzeźby powierzchni terenu (oprac. W. Małkowski)

Fig. 7. Boreczno, site 4. Compilation of the contour-line map with the digital elevation model (elaborated by W. Małkowski)

tych dla stanowiska – przesunięcie na osiach północ-południe i wschód-zachód, określenie południka centralnego i współczynnika skali.

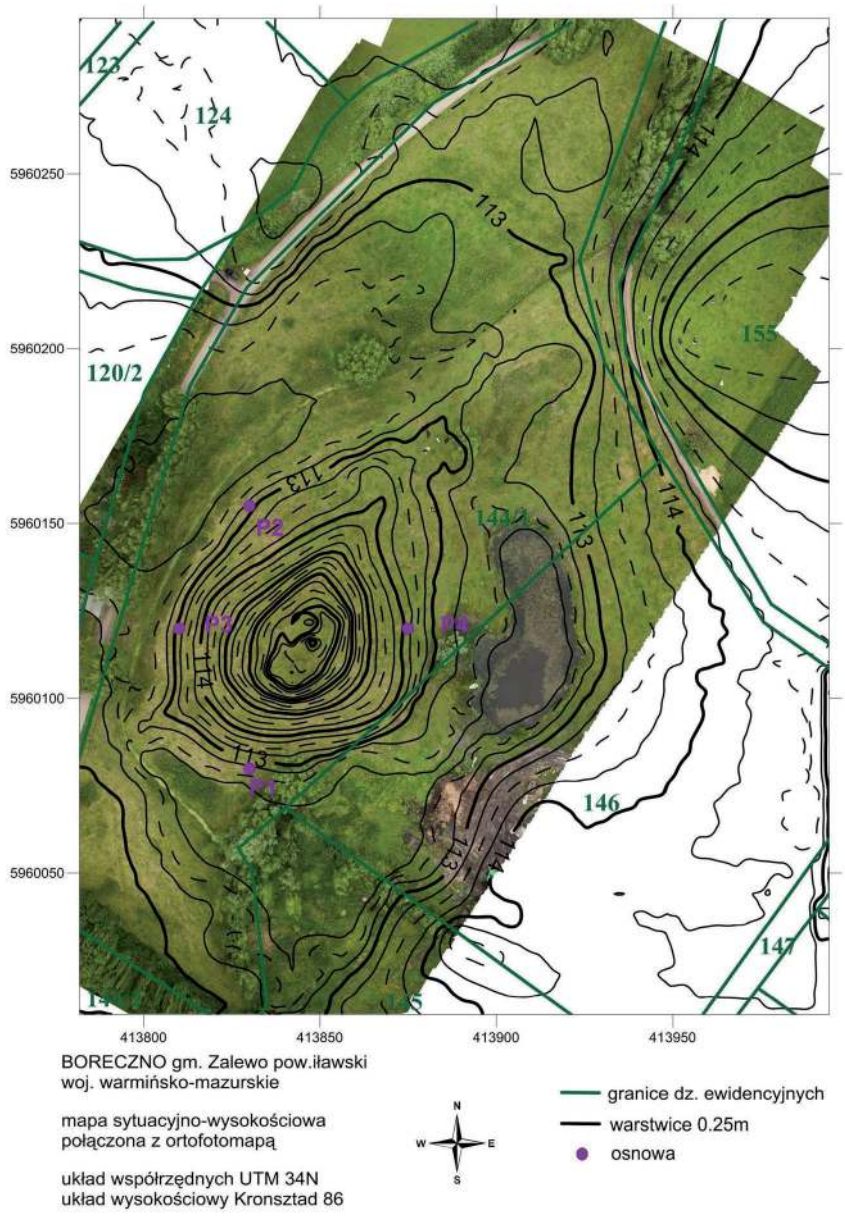
W przypadku opisywanych badań lokalizację poziomą określono w oparciu o odwzorowanie wiernokątne walcowe UTM strefa 34N, południk centralny 21, a wysokości mierzone były w układzie Kronstadt 86[2]. Dzięki takiemu rozwiązaniu możliwe jest późniejsze znajdowanie lokalizacji wyników badań, np. anomalii magnetycznych, wykorzystując jednoczęstotliwościowe (L1) odbiorniki GPS ustawione w systemie współrzędnych odwzorowania metrycznego UTM (WGS 84).

[2] Urbański 2008: 39-42.

Rezultaty badań

Rezultaty opracowania wyników prac terenowych przedstawiono w postaci zestawu map tematycznych prezentujących obecny stan zachowania stanowiska w połączeniu ze szczegółowymi danymi dotyczącymi informacji o terenie (ryc. 6-8). Wszystkie elementy opracowania są zapisane w formacie cyfrowym jako dane wektorowe lub rastrowe i mogą by dołączane docelowo w zależności od potrzeb prowadzonych analiz.

Pomiary szczegółowe w terenie wykonano na liniach odległych od siebie co 0,5 m prowadząc ciągłe obserwacje zmian pola magnetycznego interpolowane do odległości około 0,125 m na każdym z profili pomiarowych. Poziomy układ sond oddalonych od siebie o 1 m



Ryc. 8. Boreczno, st. 4. Ortofotomapa z zaznaczeniem poziomic (oprac. W. Małkowski)
Fig. 8. Boreczno, site 4. Ortophotomap with contour lines marked (elaborated by W. Małkowski)

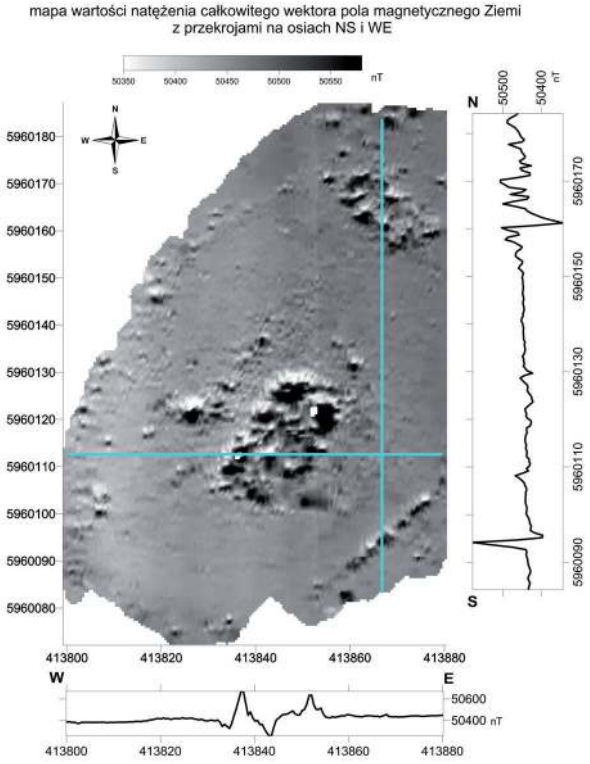
pozwalał też na wyliczenie wartości pseudo-gradientu składowej poziomej wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego.

W wyniku obserwacji prowadzonych zintegrowanym systemem pomiarowym uzyskano zbiór danych przetworzony do postaci dwuwymiarowych map oraz trójwymiarowych modeli rozkładu wartości rejestrowanych parametrów. Równoległy zapis danych z pomiarów magnetycznych i wysokościowych umożliwia zestawianie tych informacji w jednym układzie współrzędnych, pozwalając na precyzyjną odpowiedź na pytanie: jaka jest wysokość i ukształtowanie powierzchni w konkretnym miejscu i czy zarejestrowane zmiany wartości pola magnetycznego nie są wynikiem różnic w niwelacji terenu badań?

Na stanowisku zanotowano zmiany wartości wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego Ziemi w zakresie 49650 nT – 51145 nT. Najwyraźniejszy kontrast zarejestrowanych anomalii jest widoczny przy analizie zbioru w przedziale wartości 50350 nT – 50580 nT (ryc. 9). Wyliczone wartości pseudo-gradientu składowej poziomej wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego analizowano w zakresie od – 24 do + 24 nT/m.

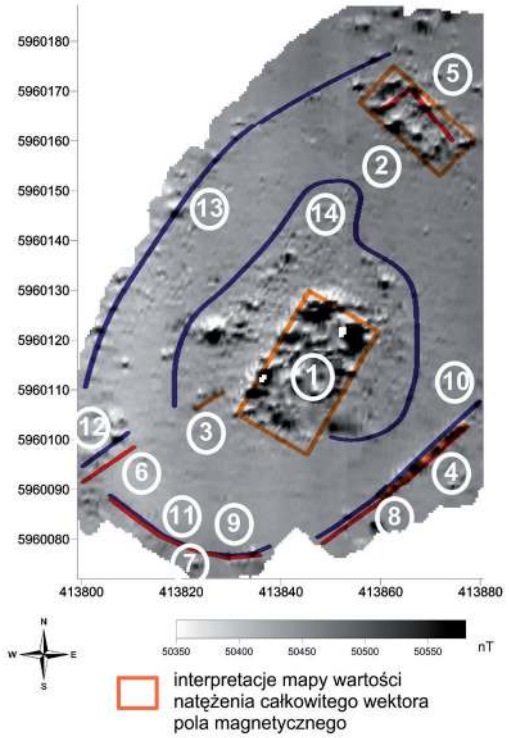
W wyniku przeprowadzonych analiz map rozkładu wartości pola magnetycznego można było wydzielić zmiany wywoływane przez spodziewane na stanowisku obiekty archeologiczne takie jak: przepalone drewniane elementy, obiekty poddane obróbce termicznej, wypełniska ewentualnej fosy, pozostałości kamiennych i ceglanych reliktów zabudowań. Struktury te w zależności od stanu zachowania, głębokości zalegania oraz masy mogą wywoływać zmiany w natężeniu pola magnetycznego[3].

[3] Aitken 1979.



Ryc. 9. Boreczno, st. 4. Mapa rozkładu wartości wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego Ziemi (oprac. K. Misiewicz)

Fig. 9. Boreczno, site 4. The map of the value of the vector of the Earth's magnetic field's total intensity (elaborated by K. Misiewicz)



Ryc. 10. Boreczno, st. 4. Mapa interpretacyjna anomalii magnetycznych (oprac. K. Misiewicz)

Fig. 10. Boreczno, site 4. Interpretation map of magnetic anomalies (elaborated by K. Misiewicz)

Elementy najwyraźniej wyodrębniające się z mapy rozkładu wartości natężenia pola magnetycznego to zespoły anomalii dipolowych oznaczonych na mapie interpretacyjnej (ryc. 10) jako 1 i 2. Obydwa zespoły anomalii układają się w regularne kształty: pierwszy (1) o wymiarach: 16 x 28,5 m (456 m^2); drugi (2) o wymiarach: 10 x 22 m (220 m^2). Wydzielone tutaj anomalie dipolowe charakteryzują się zmiennym rozmieszczeniem biegunów natężenia całkowitego wektora pola względem osi kierunku pola magnetycznego, co jest związane z efektem termomagnetycznym będącym źródłem rejestrowanych anomalii w miejscach zalegania konkretnych struktur[4]. Obiekty takie jak np. cegły, skupiska ceramiki, ale również przedmioty żelazne zachowują układ domen magnetycznych uformowany i utrwalony w wyniku działania wysokich temperatur. Jego skutkiem jest trwałe ułożenie dipoli magnetycznych w stosunku do naturalnego ukierunkowania biegunów naturalnego pola magnetycznego Ziemi. Występowanie minimalnych wartości od strony północnej oraz analogiczne podwyższenia wartości na południe od obiektu będącego źródłem anomalii jest jedną z cech pozwalających na określenie danej zmiany jako anomalii dipolowej. Obserwacja pozornych przemieszczeń biegunów (nawet o 180 stopni w stosunku do „klasycznego" układu północ-południe) pozwala na określenie stopnia częściowego lub całkowitego przepalenia obiektu wywołującego rejestrowane anomalie[5].

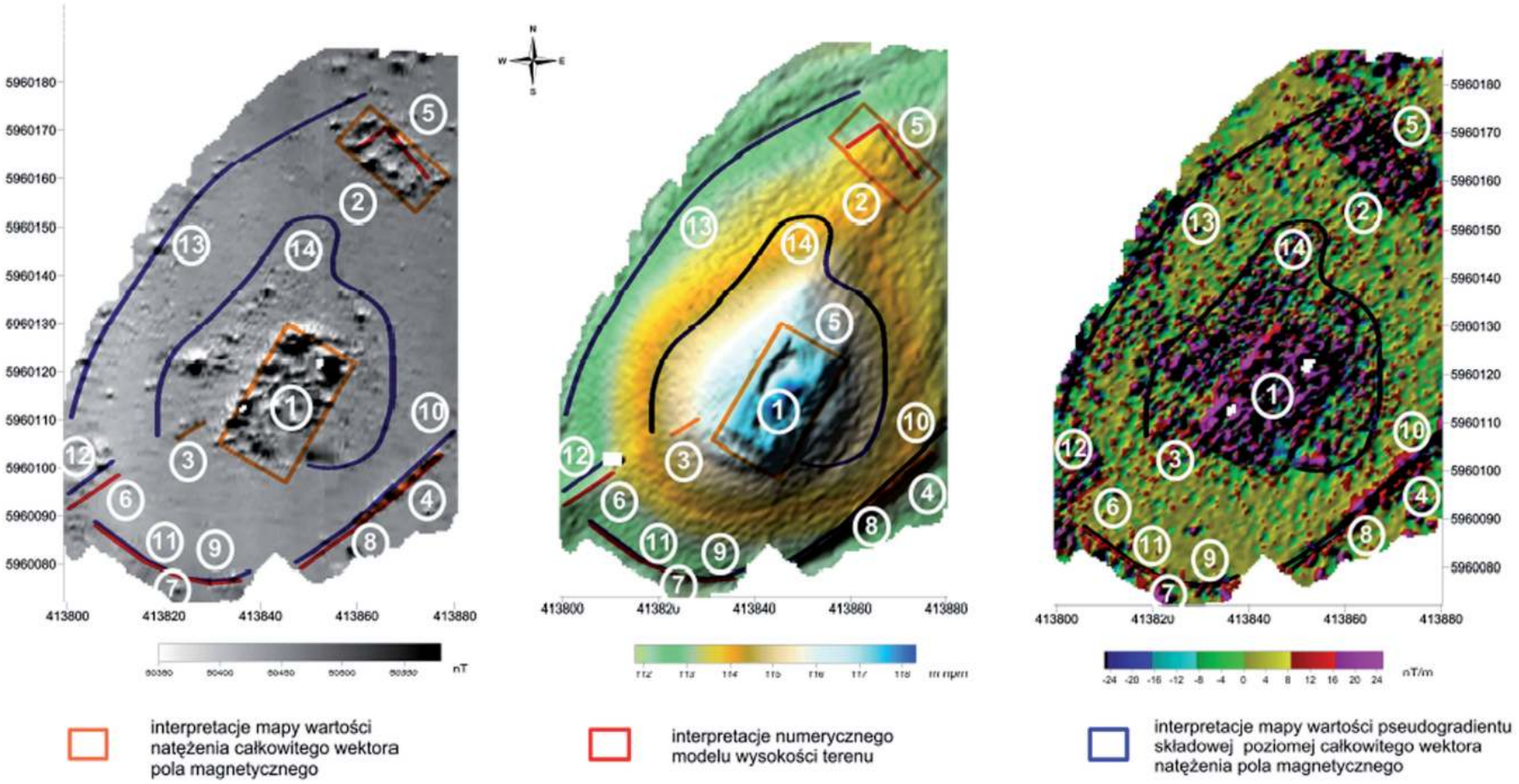
Anomalia oznaczona jako 3, długości 6,5 m, może mieć związek z zaleganiem obiektu z wyraźnymi liniowymi granicami, pozycje których określono na podstawie analizy danych z numerycznego modelu terenu oraz mapy wartości gradientu składowej poziomej wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego (ryc. 11). Dodatkowy, bardziej rozproszony zespół anomalii dipolowych oznaczony jako 14 zlokalizowano w sąsiedztwie anomalii opisanej jako 1. Brak występowania podobnych zmian na południe od anomalii 1 może świadczyć o kierunku procesu depozycyjnego szczątków obiektu wywołującego opisane zmiany natężenia pola magnetycznego.

Praktycznie na wszystkich trzech rodzajach map widoczne są anomalie magnetyczne oraz linie nieciągłości terenu owalnie okalające wzgórze z centralnym obiektem (1). W większości zmiany (4, 7-11 i 13 na ryc. 10) są wywołane przez obiekty współczesne, m.in. rowy melioracyjne. Nie jest jednak wykluczone, że mogą one zalegać w miejscu występowania wcześniejszych struktur i mieć związek np. z dawnym przebiegiem linii fosy.

Wartości wysokości terenu na przebadanym obszarze wynoszą od 111,8 m do 118,30 m n.p.m. (Kronsztad 86).

[4] Maki 2005:452.

[5] Coey *et al.* 1979: 7773.



Ryc. 11. Boreczno, st. 4. Zestawienie map wynikowych z interpretacją wyników – od lewej: mapa rozkładu wartości wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego Ziemi, numeryczny model terenu z zaznaczoną lokalizacją anomalii magnetycznych, mapa rozkładu wartości pseudo-gradientu składowej poziomej wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego Ziemi (oprac. W. Małkowski)

Fig. 11. Boreczno, site 4. A compilation of maps with results of interpretation of results of magnetic measurements – from the left: the map of values of the vector of the Earth's magnetic field's total intensity; digital terrain model with the positions of magnetic anomalies marked; the map of values of the pseudo-gradient of the horizontal component of the vector of the Earth's magnetic field's total intensity (elaborated by W. Małkowski)

Model wysokościowy sporządzony w oparciu o zarejestrowane dane pozwala na prześledzenie szeregu zmian w ukształtowaniu powierzchni terenu, a także na połączenie z interpretacją mapy rozkładu wartości natężenia pola magnetycznego.

Wyróżniający się obiekt, oznaczony na mapie magnetycznej jako 1 jest dodatkowo uczytelniony pomiarami wysokościowymi. Znacznie słabiej w topografii terenu przedstawia się struktura 5.

Nieinwazyjne badania archeologiczne, przeprowadzone w Borecznie zadokumentowały aktualny stan zachowania tego stanowiska – wpisanego do rejestru i objętego ochroną konserwatorską. Pozwoliły także na takie zlokalizowanie wykopów sondażowych, które powinno dostarczyć maksymalnej ilości danych dających podstawę do określenia stratygrafii i chronologii zalegających tutaj obiektów, przy minimalnej ingerencji w substancję zabytkową. Mimo że stanowisko nie jest bezpośrednio narażone na zniszczenie w skutek inwestycji lub innych czynników, to jednak wymaga stałego nadzoru archeologicznego i konserwatorskiego. W celu jego ochrony, a także pełnego opracowania należałoby też podjąć w przyszłości prace scalające dokumentację, łączące dane z badań nieinwazyjnych z wykopaliskowymi. W ramach tych działań możliwe będzie uzupełnienie systemu informacji o stanowisku uzyskanych przy zastosowaniu metod nieinwazyjnych poprzez dołączenie danych pochodzących z wykopalisk. Taki przykład stanowi mapa lokalizacji wykopów, ale można też łatwo włączyć do systemu wektoryzowane rysunki (ale także jako dane rastrowe – fotografie) planów i profili archeologicznych, dane dotyczące rozkładu zabytków wydzielonych czy niwelacji poszczególnych odsłanianych warstw archeologicznych.

Wykaz cytowanej literatury:

Aitken, M.J.
1974. Physics and archaeology (2nd ed.). Oxford.

Bosy, J. i M. Leończyk
2007. ASG-EUPOS - wielofunkcyjny system precyzyjnego pozycjonowania i nawigacji w Polsce. Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii.

Coey, J.M.D., R. Bouchez i N.V. Dang
1979. Magnetism in archaeology. Ancient techniques. *Journal of Applied Physics* 50: 7772-7777.

Maki, D.
2005. Lightning strikes and prehistoric ovens: determining the source of magnetic anomalies using techniques of environmental magnetism. *Geoarchaeology* 20: 449-459.

Urbański, J.
2008. *GIS w badaniach przyrodniczych*. Gdańsk: Uniwersytet Gdański.

Krzysztof Misiewicz and Wieslaw Małkowski

Non-invasive examinations of site 4 at Boreczno, Warmian-Masurian Province, in 2012

Summary

This article presents the results of surveys conducted on site 4 at Boreczno (Zalewo commune, Iława county, Warmian-Masurian Province in 2012 using of non-invasive methods. The methodology available for field prospections is discussed in detail, as is the technology used during their on-site realisation. The article is also focused on the methodological aspects of the integration of the recorded data into a system that enables their effective use in further analyses. The point is not only to improve graphic presentations of the results, but above all to use the results both to plan the archaeological verification of non-invasive prospection results, and to propose conservation strategies for the protection of archaeological sites in specific landscapes.

Maciej Bojanowski, Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński

Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Boreczne w powiecie iławskim

Celem niniejszej pracy było dokonanie analizy petrograficznej próbek naczyń ceramicznych pochodzących z wykopalisk archeologicznych. Badaniom analitycznym, przeprowadzonym przez dr. Macieja Bojanowskiego, zostało poddanych 20 wyselekcjonowanych przez mgr Urszulę Kobylińską i prof. dr hab. Zbigniewa Kobylińskiego próbek ceramiki (tabela 1, ryc. 1a, b), pochodzących z grodzisk badanych w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I. Pomezania, Pogezania i Warmia*, kierowanego przez prof. dr hab. Zbigniewa Kobylińskiego[1]. Grodzisko w Kamionce, st. 9, gm. Iława zawierało zarówno nawarstwienia starożytne z wczesnej epoki żelaza (kultury kurhanów zachodniobałtyjskich – próbka 12), jak i wczesnośredniowieczne z XI – połowa XIII wieku (próbki 1-7, 14-18)[2], gródek strażniczy w Mozgowie, st. 1, gm. Zalewo zawierał m.in. nawarstwienia z okresu przejściowego od wczesnego średniowiecza do średniowiecza (XIII wiek – próbki 8-10, 13)[3], zaś stanowisko 4 w Borecznie, gm. Zalewo zawierało, oprócz materiałów nowożytnych, także ceramikę z fazy rozwiniętego średniowiecza XIV-XV wiek (próbki 11, 19-20)[4]. Próbka 12 pochodzi z naczynia wykonanego ręcznie, bez użycia koła garncarskiego; próbki 11, 19 i 20 pochodzą z naczyń toczonych na kole, a pozostałe próbki z naczyń obtaczanych na kole garncarskim, przy czym stopnień tego obtaczania i jego zasięg na powierzchni naczyń jest zróżnicowany, od obtaczania tylko partii wylewu aż po silne obtaczanie całego naczynia do partii przydennej. Podstawowym pytaniem badawczym, na które odpowiedzi miały udzielić analizy petrograficzne, było chronologiczne zróżnicowanie technologii garncarskich, ze szczególnym uwzględnieniem różnic między ceramiką z doby plemiennej z Kamionki a późniejszą ceramiką z Mozgowa i Boreczna.

Metody badań

Z próbek ceramiki zabytkowej przeznaczonych do badań petrograficznych wykonano preparaty mikroskopowe w postaci nienakrytych płytek cienkich. Obserwacje mikroskopowe przeprowadzono na Wydziale Geologii Uniwersytetu Warszawskiego pod mikroskopem polaryzacyjnym NIKON Eclipse LV100POL, sprzężonym z kamerą pozwalającą na rejestrację cyfrową obrazów. Skany całych preparatów wykonano przy użyciu zmechanizowanego stolika mikroskopowego (w świetle równoległym i spolaryzowanym).

Tabela 2 zawiera szczegółowe opisy petrograficzne analizowanych próbek. Obserwacje teksturalne prowadzone były osobno dla szkieletu ziarnowego, czyli frakcji piaskowej i żwirowej (o średnicy zastępczej powyżej 0,063 mm), a osobno dla matriks czyli frakcji mułowej i iłowej (o średnicy zastępczej poniżej 0,063 mm). Skład mineralny określony został wyłącznie na podstawie szkieletu ziarnowego z uwagi na zbyt małe rozmiary cząstek matriks. Użyto następujących skrótów nazw minerałów: Q – kwarc, Af – skaleń alkaliczny, Mikr – mikroklin, Pl – plagioklaz, Bt – biotyt, Ms – muskowit, Amf – amfibol, Hbl – hornblenda, Px – piroksen, Ep – epidot, MN – minerały nieprzeźroczyste. Litoklasty (fragmenty skał) zostały opisane poprzez wypisanie nazw składających się na nie minerałów, np. Q+Amf+Bt (okruch skały złożony z kwarcu, amfibolu i biotytu). Przy zidentyfikowanych ziarnach monomineralnych podano orientacyjną zawartość poszczególnych minerałów w szkielecie ziarnowym, czyli nie uwzględniając cząstek drobniejszych niż frakcja piaskowa. Podano przy nich także dodatkowe informacje, np. o sposobie wygaszania światła czy przemianach wtórnych (serycytyzacja, saussurytyzacja itp.).

Opisy petrograficzne wykonano dla każdej z próbek na podstawie obserwacji mikroskopowych i analiz skanów. Na opis petrograficzny składało się określenie następujących cech:

- uziarnienie, wysortowanie, obtoczenie i kształt ziaren szkieletu ziarnowego;
- charakterystyka matriks (uziarnienie, obtoczenie, barwa, anizotropia);
- charakterystyka przestrzeni porowych i ich wypełnienia;
- orientacja ww. składników;
- skład mineralny litoklastów i ziaren monomineralnych szkieletu ziarnowego.

[1] Kobyliński 2013, w niniejszym tomie.
[2] Kobyliński, Wach i Rutyna 2013, w niniejszym tomie.
[3] Wysocki i Klęczar 2013, w niniejszym tomie.
[4] Żurek 2013, w niniejszym tomie.

Obserwacje teksturalne prowadzone były osobno dla szkieletu ziarnowego czyli frakcji piaskowej i żwirowej (o średnicy zastępczej powyżej 0,063 mm), a osobno dla matriks, czyli frakcji mułowej i iłowej (o średnicy zastępczej poniżej 0,063 mm). Skład mineralny określony został wyłącznie na podstawie szkieletu ziarnowego z uwagi na zbyt małe rozmiary cząstek matriks. Określono orientacyjną zawartość poszczególnych minerałów.

Na opis cech czerepu składają się: określenie stopnia wypału oraz występowanie wtórnych faz mineralnych, których powstanie przypisane zostało obróbce technologicznej lub procesom diagenetycznym. Stopień wypału określony został na podstawie występowania anizotropii optycznej matriks oraz ewentualnej obecności węglanów, które ulegają dysocjacji w temperaturze powyżej 600°C. W tabeli 3 zawarto szczegółowe obserwacje cech technologicznych próbek ceramiki wraz z objaśnieniami do wyróżnionych stopni wypału. Dla każdej próbki opisane zostały następujące cechy:

– stopień wypału;
– obecność szamotu;
– charakter granicy pomiędzy strefą brzeżną zabarwioną a wewnętrzną niezabarwioną;
– obecność ceglastych ziaren związanych z zabarwieniem ceramiki;
– istnienie rozdziału frakcji polegającego na luce w wielkości ziaren pomiędzy najgrubszymi a drobniejszymi, co może wskazywać na dodanie piasku w celu schudzenia masy ceramicznej;
– przewaga skaleni nad kwarcem w najgrubszej frakcji (w przypadku istnienia wyraźnego rozdziału frakcji), co może wskazywać na dodanie koncentratu skaleniowego jako topnika;
– obecność tłucznia, czyli piasku lub żwiru o wyraźnie bardziej kanciastych zarysach niż frakcje drobniejsze, co może wskazywać na dodanie piasku jako surowca schudzającego pochodzącego z roztłukiwania głazów narzutowych;
– obecność innych składników jak np. szczątki drewna, fosforanowe szczątki kostne, minerały wtórne.

Wyniki badań

Najczęściej występującymi litoklastami są okruchy skał plutonicznych: granitoidów (zasobne w kwarc z dodatkiem skaleni, plagioklazów, łyszczyków), syenitoidów (zasobne w skalenie alkaliczne z dodatkiem plagioklazów i kwarcu), gabroidów (zasobne w plagioklazy) oraz skał wulkanicznych zasobnych w krzemionkę (ryolity). Rzadziej występują okruchy skał metamorficznych: kwarcytów i gnejsów (zasobne w kwarc z dodatkiem łyszczyków), amfibolitów (zasobne w amfibole z dodatkiem kwarcu, skaleni alkalicznych i biotytu) oraz łupków łyszczykowych (zasobne w łyszczyki i kwarc). Najrzadziej spotykane są litoklasty skał osadowych: piaskowców, skał krzemionkowych i węglanowych. Pojawiają się charakterystyczne dla kwaśnych skał krystalicznych litoklasty z przerostami granofirowymi – zorientowane przerosty kwarcu i skalenia potasowego. Ziarna monomineralne reprezentowane są głównie przez kwarc i skalenie (częściej alkaliczne niż plagioklazy). W szkielecie ziarnowym wielu próbek zawartość skaleni przeważa (czasem znacząco) nad zawartością kwarcu. Minerały maficzne reprezentowane są głównie przez biotyt i amfibole. Zaledwie w kilku próbkach zawartość tych minerałów przekracza 5 procent.

Na szczególną uwagę zasługują dość często występujące ziarna wcześniej wypalonej gliny (szamotu), które dodawane były do masy ceramicznej jako składnik schudzający. W próbkach 11 i 20 (Boreczno, ryc. 19 i 21) występują charakterystyczne pustki, wokół których często występuje otoczka o czarnej barwie, która może być wynikiem powstania warunków niedoboru tlenu wokół spalanych szczątków drewna. W próbkach 13 (Mozgowo, ryc. 18) oraz 17 i 18 (Kamionka, ryc. 13-14) znaleziono także izotropowe okruchy kryptokrystalicznych fosforanów (kollofanu). Są one zabarwione na brunatno, zapewne przez zaadsorbowane utlenione tlenki lub wodorotlenki żelaza. Niektóre z nich są niewątpliwie fragmentami kości, na co wskazuje ich kształt i włóknista struktura wewnętrzna.

Generalnie wysortowanie materiału w ceramice jest słabe, jak to ma miejsce w glinach lodowcowych. Gliny charakteryzują się jednak ciągłością w wielkości ziaren od najdrobniejszych do najgrubszych. W badanych próbkach ceramiki rozdział frakcji jest natomiast często wyraźny. Może to być wynikiem sporządzania masy ceramicznej nie z gliny lodowcowej, a z osadów ilastych lub ilasto-mułkowych schudzonych piaskiem. Ponadto, często w próbkach o wyraźnym rozdziale ziarna wśród najgrubszej frakcji dominują skalenie, a nie kwarc, np. w próbkach 12 (Kamionka, wczesna epoka żelaza, ryc. 2) oraz 2, 3 i 15 (Kamionka, wczesne średniowiecze, ryc. 4-5 i 11). Taka sytuacja wydaje się mało prawdopodobna w osadach polodowcowych, a przynajmniej rzadka. Powodem tego jest fakt, że kwarc jest najpospolitszym minerałem w osadach polodowcowych oraz to, że ma znacząco wyższą odporność mechaniczną i chemiczną niż skalenie. Dlatego do schudzenia próbki o wyraźnym rozdziale frakcji i przewadze skaleni nad kwarcem w najgrubszej frakcji najprawdopodobniej użyto piasku o podkoncentrowanej zawartości skaleni. Bardzo wyraźne jest to w próbce 12 (Kamionka, wczesna epoka żelaza, ryc. 2), gdzie zastosowano okruchy skały z charakterystyczną teksturą przerostów granofirowych skaleni i kwarcu, które nie występują w drobniejszym materiale tej próbki. Co więcej, ziarna skaleni są często bardzo kanciaste, podczas gdy w drobniejszej frakcji dominują ziarna obtoczone. Skalenie uzyskiwane były w takich przypadkach najprawdopodobniej poprzez roztłukiwanie głazów narzutowych zasobnych w te minerały. Taka obróbka powodowała pękanie kryształów wzdłuż łupliwości i brak jakiegokolwiek zaokrąglenia ich naroży. W próbce 12 (Kamionka, wczesna epoka żelaza, ryc. 2) obserwować można wszystkie typowe cechy wskazujące na schudzenie tłuczniem skaleniowym: rozdział frakcji, przewagę skaleni nad kwarcem i brak obtoczenia skale-

ni. Dlatego można z całą pewnością stwierdzić, że glina ta nie stanowiła surowca do wyrobu ceramiki reprezentowanej przez próbkę 12 (Kamionka, wczesna epoka żelaza, ryc. 2) i jej podobne. Była nim skała ilasta schudzona tłuczniem skaleniowym. Dodatek alkaliów do masy ceramicznej powoduje obniżenie temperatury wypału. Piasek skaleniowy mógł być dodawany w takim właśnie celu. Podobny cel mogło mieć dodawanie amfiboli i kości, które także są źródłem alkaliów. Tego typu próbek jest jednak niewiele, więc jest to mniej prawdopodobne niż w przypadku skaleni, które w wielu próbkach dominują nad kwarcem.

Próbki 11, 19 i 20 (Boreczno, XIV-XV wiek, ryc. 19-21) różnią się od pozostałych, gdyż charakteryzują się wyjątkowo dobrym obtoczeniem i wysortowaniem szkieletu ziarnowego. Materiał ten składa się głównie z kwarcu z dodatkiem skaleni we frakcji nie przekraczającej 1mm. Tak dobre obtoczenie i wysortowanie ziaren piasku zarówno kwarcu, jak i skaleni w glinie lodowcowej jest niezwykle rzadkie, choć spotykane. Niemniej jednak bardziej prawdopodobne jest, że surowcem dla tych wyrobów ceramicznych była skała ilasta schudzona piaskiem kwarcowo-skaleniowym pochodzenia fluwialnego. Piaski tego typu charakteryzują się bardzo dobrym obtoczeniem i selekcją materiału ziarnowego.

Matriks zajmuje zawsze większość objętości próbek. Najczęściej – przynajmniej w brzegowej strefie – matriks jest zabarwione na czerwono, brunatno lub pomarańczowo. W strefach zabarwionych często spotyka się ceglasto-czerwone ziarna. Obecność tych ziaren może więc mieć związek z zabarwieniem czerepu. Ziarna te są mieszaniną mineralną minerałów ilastych i tlenków żelaza. Często – choć nie zawsze – zawierają także fosforany. Taki skład i budowa sugeruje, że mogą to być okruchy rud darniowych, które bardzo często zawierają fosforany nawet w znacznych ilościach. Możliwe, że rozdrobniona ruda darniowa była dodawana do masy ceramicznej w celu jej zabarwienia. Czerwona barwa matriks może wynikać z obecności rozproszonych bardzo drobnych, niedostrzegalnych mikroskopowo ziaren rudy darniowej, a rozpoznawalne pod mikroskopem polaryzacyjnym czerwone ziarna stanowią niedokładnie rozdrobniony surowiec.

W przestrzeni porowej próbki 20 (Boreczno, ryc. 21) występują wytrącenia minerałów wtórnych. Jest to wiwanit (uwodnione fosforany żelaza), anizotropowy minerał o niebiesko-zielonych barwach pleochroicznych. Jego umiejscowienie sugeruje, że wykrystalizował się najprawdopodobniej w czasie diagenezy w wyniku krążenia wód gruntowych. Źródłem jonów fosforanowych były zapewne okruchy rud darniowych, które występują dość licznie w tej próbce. W czasie diagenezy fosforany wypłukiwane były z czerepu przez wody gruntowe, a następnie wytrącały się jako minerały wtórne w otwartej przestrzeni porowej.

Matriks składa się przede wszystkim z mieszanopakietowych minerałów ilastych, które są z natury anizotropowe optycznie. Podczas wypału w temperaturze pomiędzy 500 a 1000°C struktura minerałów ilastych ulega zniszczeniu, a produkty ich przemian są izotropowe optycznie. W badanych próbkach cechy optyczne matriks są różne i zależą głównie od temperatury wypału. Niektóre próbki mogą mieć matriks niejednolite, częściowo izotropowe i anizotropowe. Granice pomiędzy strefą zabarwioną a niezabarwioną oraz pomiędzy strefą izotropową a anizotropową są stopniowe i mogą wynikać ze znacznego gradientu temperatury i/lub warunków redoks w obrębie naczynia w czasie wypału. Niemniej jednak w próbce 5 (Kamionka, wczesne średniowiecze, ryc. 7) granica ta jest raczej ostra i rozdziela wewnętrzną niezabarwioną izotropową część od zewnętrznej zabarwionej i anizotropowej części. Taka tekstura sugeruje, że najpierw naczynie mogło zostać wypalone bez dodatku barwnika, a następnie oblepione masą ceramiczną z dodatkiem barwnika i ponownie wypalone, ale w niższej temperaturze, dzięki czemu minerały ilaste nie uległy zniszczeniu.

Obecność i charakter różnych minerałów jest wskaźnikiem temperatury wypału. Próbki o izotropowym matriks wskazują na temperaturę przynajmniej 600°C. Próbka 11 (Boreczno, ryc. 19), która zawiera liczne klasty węglanowe, wypalana była w temperaturze poniżej tej wartości.

Powyższe cechy technologiczne wskazujące na schudzanie, dodawanie topników i barwienie w wielu przypadkach nie mogły być jednoznacznie stwierdzone i pozostają pod znakiem zapytania (tabela 3). Pełna weryfikacja użycia tych zabiegów do wytworzenia niektórych próbek ceramiki wymaga bardziej wnikliwych i systematycznych badań z zastosowaniem dyfrakcji rentgenowskiej, analizy chemicznej, mikroskopii elektronowej i mikrosondy elektronowej.

Stwierdzona technologia produkcji ceramiki została dowiązana do wieku badanych stanowisk archeologicznych (tabela 4). Z analizy tych danych można dopatrzeć się zróżnicowania w stosowaniu technik schudzania i topników. Schudzanie szamotem stosowane było we wszystkich próbkach. Dodatek koncentratu skaleniowego stwierdzony został jedynie w najstarszych wyrobach ceramicznych z grodziska w Kamionce. Kości stwierdzone zostały także w ceramice z Kamionki z okresu między XI a połową XIII wieku. Surowiec do wyrobu najmłodszej ceramiki z Boreczna (XIV-XV wiek) był sporządzany z wykorzystaniem zupełnie innego materiału schudzającego. Najprawdopodobniej do schudzania stosowany był drobny piasek fluwialny zawierający głównie kwarc. W próbkach ceramiki z Mozgowa (XIII wiek) nie stwierdzono jednoznacznie materiału schudzającego innego niż szamot. Można jedynie zaobserwować, że cechy petrograficzne są zdecydowanie bardziej zbliżone do ceramiki z Kamionki niż z Boreczna.

Wykaz cytowanej literatury:

Kobyliński, Z.
2013. Projekt *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia* w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki: cele, założenia i pierwszy etap realizacji w roku 2012, w niniejszym tomie

Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna
2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku (z aneksami Anny Gręzak i Elżbiety Jaskulskiej), w niniejszym tomie.

Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Strażnice krzyżackie na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, w niniejszym tomie.

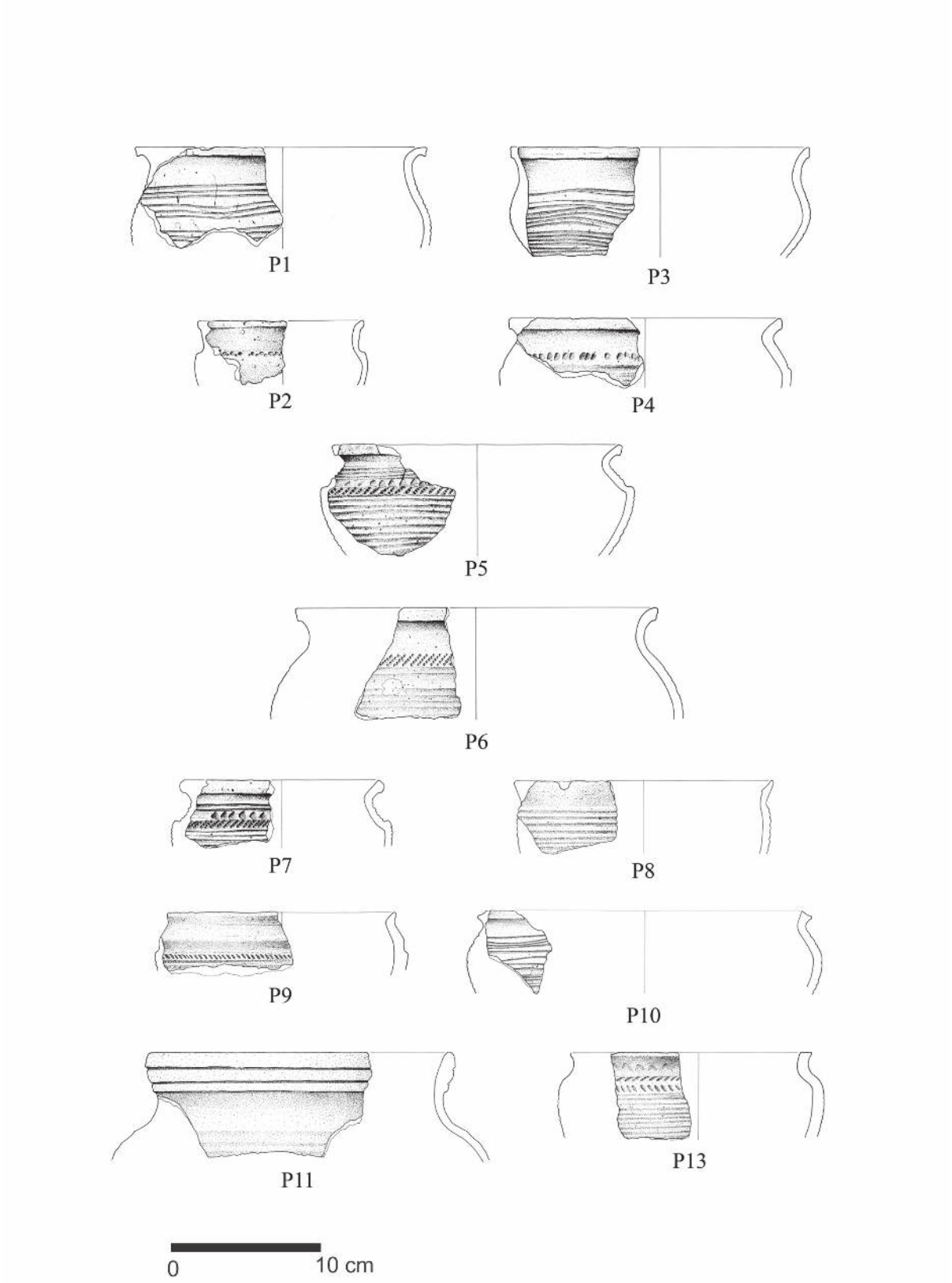
Żurek, M.
2013. Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24-54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, w niniejszym tomie.

Maciej Bojanowski, Urszula Kobylińska and Zbigniew Kobyliński

The results of petrographic examinations of pottery from strongholds at Kamionka, Mozgowo and Boreczno in Iława County

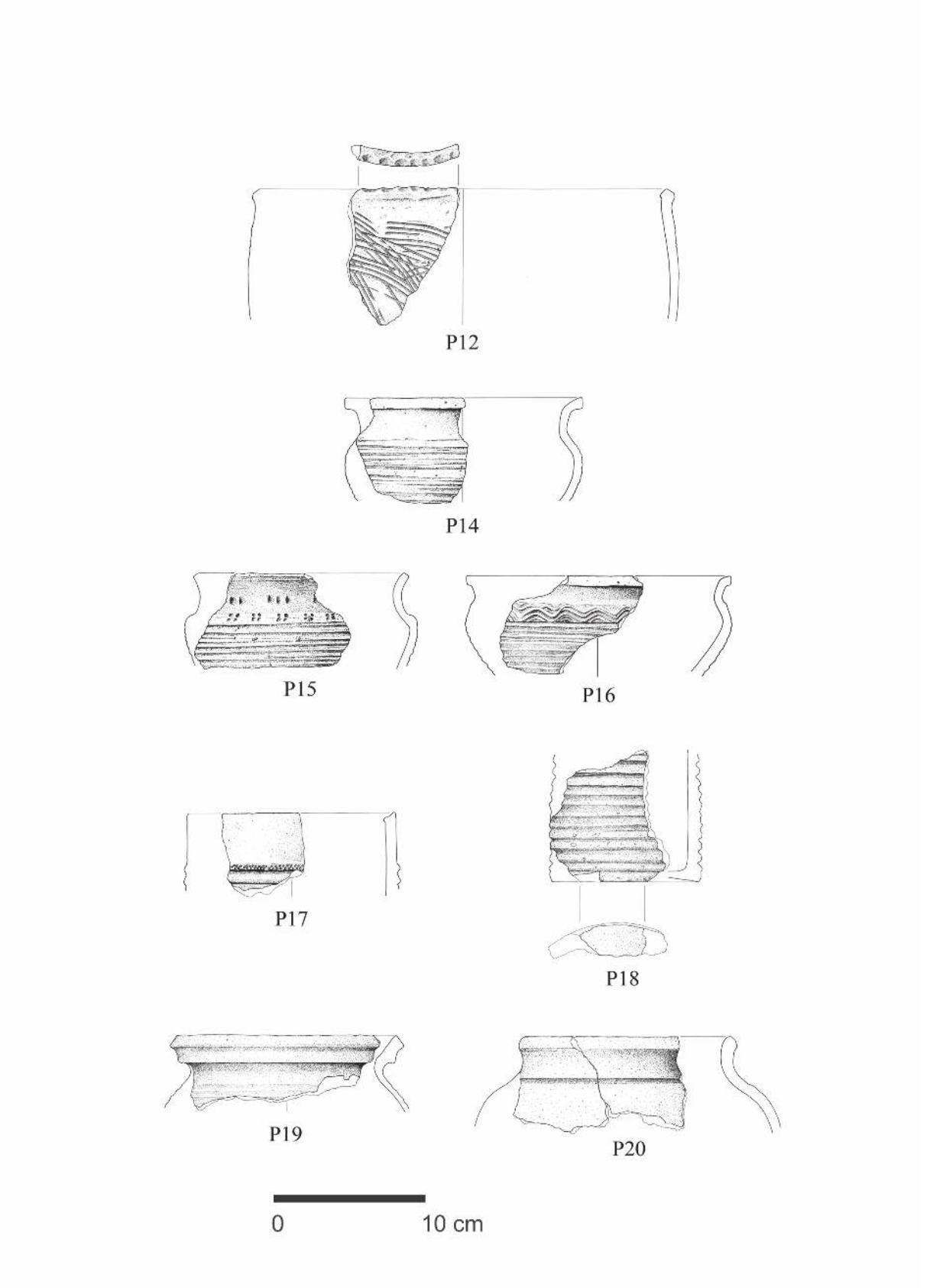
Summary

The aim of this work was to conduct a petrographic analysis of ceramic pottery samples coming from archaeological excavations. Twenty ceramic samples, selected by Urszula Kobylińska and Zbigniew Kobyliński, were subject to analytical examinations conducted by Maciej Bojanowski. The samples came from the strongholds which were excavated within the project *The catalogue of strongholds of Warmia and Masuria. Part I. Pomerania, Pogesania and Warmia*, in the framework of the National Program for Development of Humanities, led by Zbigniew Kobyliński. The stronghold at Kamionka, site 9, Iława commune, was settled in the Early Iron Age, i.e. in the times of the Western Baltic Kurgan Culture (sample 12), and in the Early Medieval period during the 11th- the first half of the 13th century (samples 1-7, 14-18). Material from the motte at Mozgowo, site 1, Zalewo commune, included deposits from the transition period between the Early Medieval Period to Middle Ages (the 13th century – samples 8-10, 13), and at site 4 at Boreczno, Zalewo commune, pottery of the developed Middle Age period, *i.e.* the 14th-15th century (samples 11, 19-20) was found, as well as modern material. Samples were taken from the pottery in the form of thin sections. Microscopic analyses were conducted in the Department of Geology of the Warsaw University, using a petrographic microscope with an integrated camera, for making digital records of the images. After the manufacturing technology of the pottery samples (Table 2) was established, it was then compared to the age of the examined archaeological sites (Table 3). In the analysis of these data we can notice some differentiation in the use of the temper and fluxes. Grog temper was found in all of the samples. The addition of feldspar concentrate was only discovered in the oldest pottery from the stronghold at Kamionka. Bone temper was also found in pottery from Kamionka from the period between the 11th and the half of the 13th century. The clay matrix for manufacturing the youngest pottery from Boreczno (the 14th-15th century) was prepared with the use of a completely different kind of temper. Most probably it was fine-grained fluvial sand, made up mainly of quartz. The analysis of pottery samples from Mozgowo (the 13th century) revealed grog as the only temper that could be established . It can be observed, however, that the petrographic characteristics of this fabric are much more similar to the pottery from Kamionka than to the material from Boreczno.



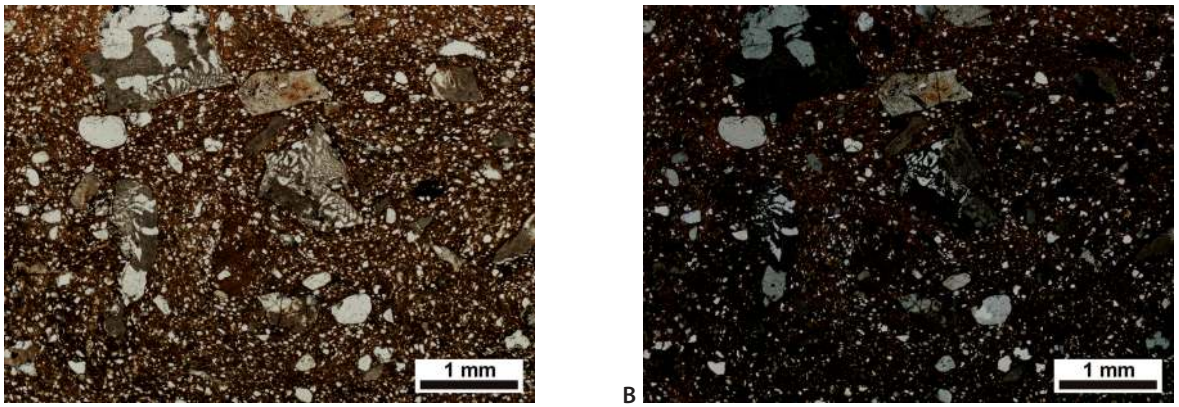
Ryc. 1a. Analizowane próbki ceramiki ze stanowisk w Kamionce, gm. Iława oraz Mozgowie i Borecznie, gm. Zalewo (rys. D. Wach, oprac. W. Kobylińska-Bunsch)

Fig. 1a. Analyzed pottery samples from the sites at Kamionka, Iława commune, and Mozgowo and Boreczno, Zalewo commune (drawing by D. Wach, elaborated by W. Kobylińska-Bunsch)



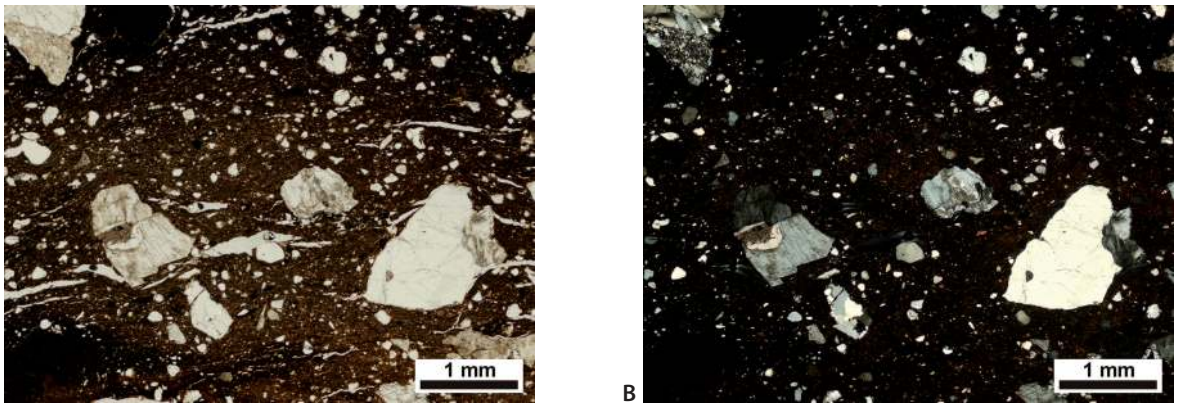
Ryc. 1b. Analizowane próbki ceramiki ze stanowisk w Kamionce, gm. Iława oraz Mozgowie i Borecznie, gm. Zalewo (rys. D. Wach, oprac. W. Kobylińska-Bunsch)

Fig. 1b. Analyzed pottery samples from the sites at Kamionka, Iława commune, and Mozgowo and Boreczno, Zalewo commune (drawing by D. Wach, elaborated by W. Kobylińska-Bunsch)



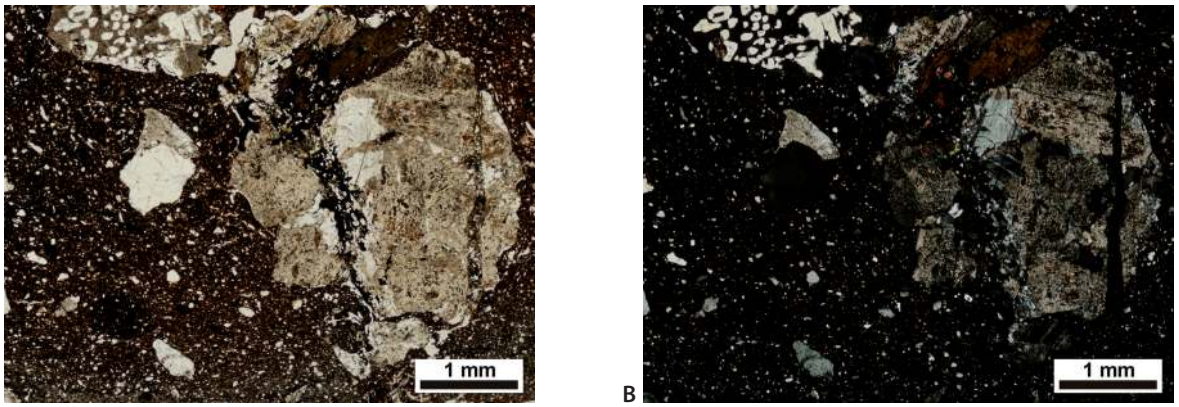
Ryc. 2ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 12. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Słabe wysortowanie i zróżnicowane obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z kanciastych dużych klastów przerostów granofirowych i skaleni oraz obtoczonych drobniejszych klastów kwarcu. Bardzo niski stopień wypału (matriks w całości anizotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 2ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 12. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Low graduation and various coating of rock skeleton consisting of angular, big clasts of granophyric partings and feldspars, as well as of coated minor quartz clasts. Very low level of calcination (anisotropic matrix in whole) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



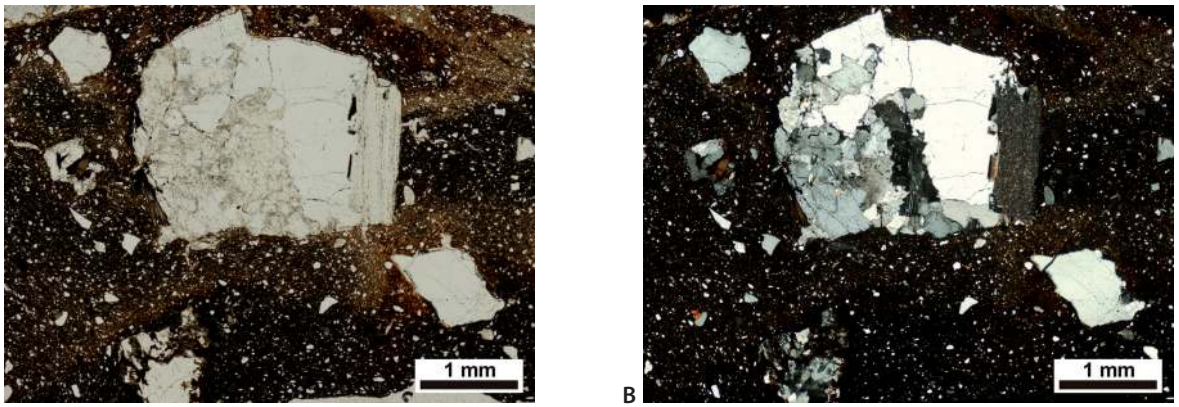
Ryc. 3ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 1. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Słabe wysortowanie i słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcytów, kwarcu i skaleni. Średni stopień wypału (matriks częściowo izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 3ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 1. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Low graduation and poor coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quarzites, quartz and feldspars. Mid level of calcination (partially isotropic matrix) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



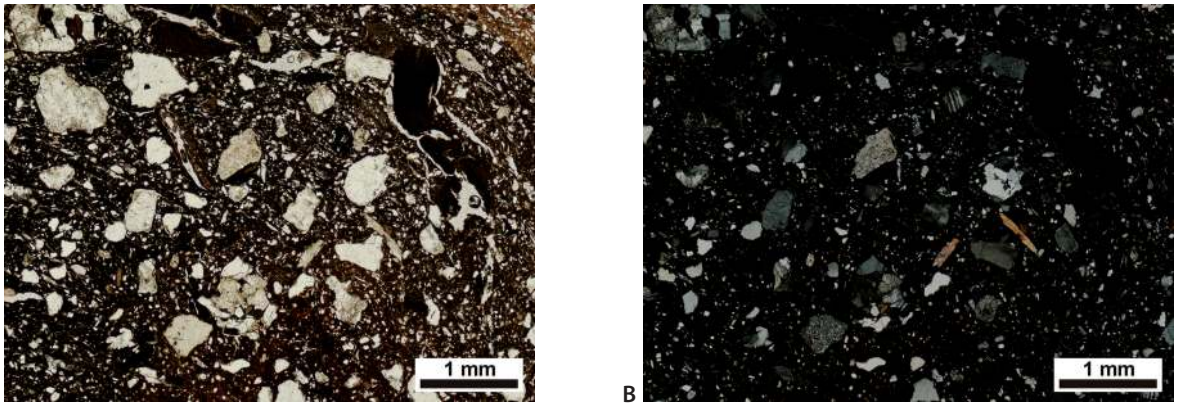
Ryc. 4ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 2. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Bardzo słabe wysortowanie i słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów gabroidów (zawiera plagioklaz zsaussurytyzowany zwrostkami epidotów), przerostów granofirowych, kwarcu, skaleni (w tym plagioklaz) i łyszczyków. Wysoki stopień wypału (matriks w większości izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 4ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 2. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Vey low graduation and poor coating of rock skeleton consisting of clasts of gabbroids (contains plagioclase saussiritized with epidote inclusions), granophyric partings and feldspars (including plagioclases), and micas. High level of calcination (anisotropic matrix in majority) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



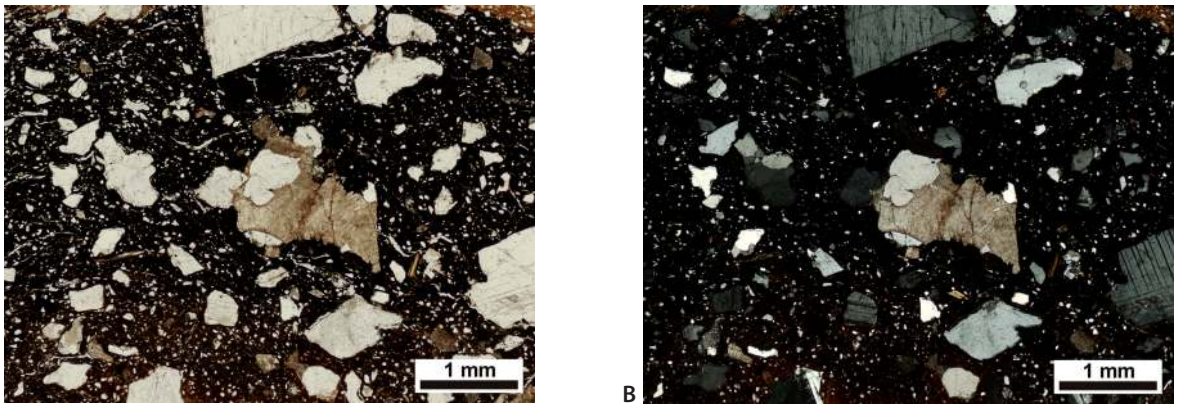
Ryc. 5ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 3. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Bardzo słabe wysortowanie i słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, gnejsów i kwarcu. Średni stopień wypału (matriks częściowo izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 5ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 3. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Vey low graduation and poor coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, gneisses and quartz. Mid level of calcination (partially isotropic matrix) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



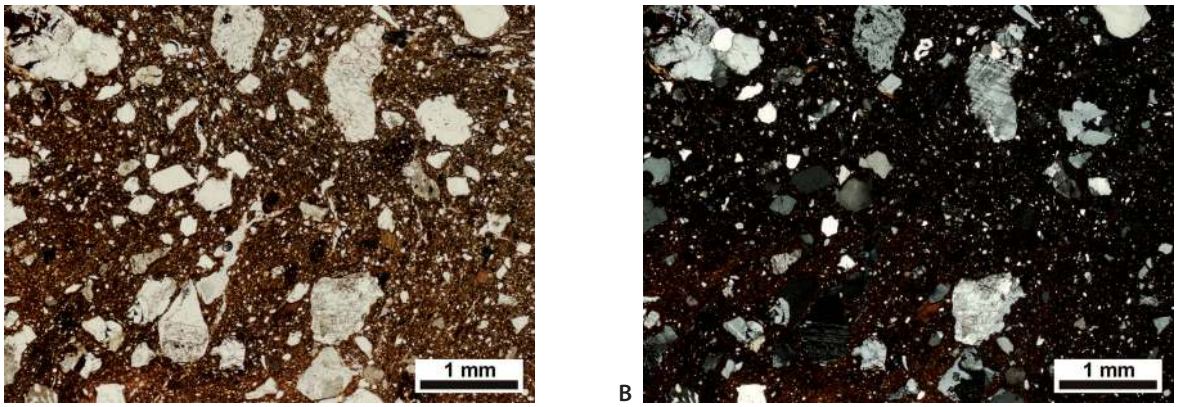
Ryc. 6ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 4. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Dobre wysortowanie i średnie obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcu, skaleni i łyszczyków. Wysoki stopień wypału (matriks izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 6ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 4. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Good graduation and mid coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quartz, feldspars, and micas. High level of calcination (isotropic matrix) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



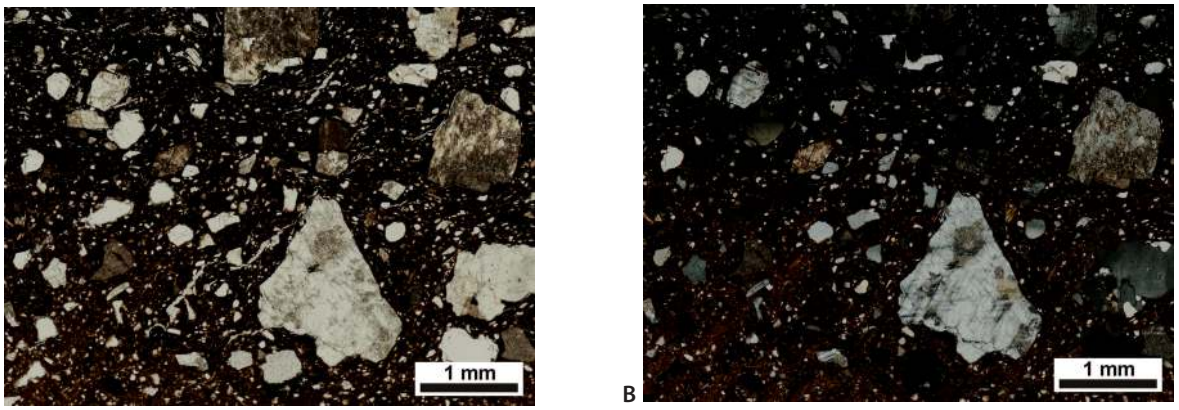
Ryc. 7ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 5. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Słabe wysortowanie i bardzo słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcu, skaleni (w tym plagioklaz, mikroklin) i łyszczyków. Wysoki stopień wypału (matriks izotropowy), ale brzeg okazu anizotropowy (prawy górny róg) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 7ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 5. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Low graduation and very poor coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quartz, feldspars (including plagioclases and microclines), and micas. High level of calcination (isotropic matrix), although the edge of the sample anisotropic (upper right corner) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



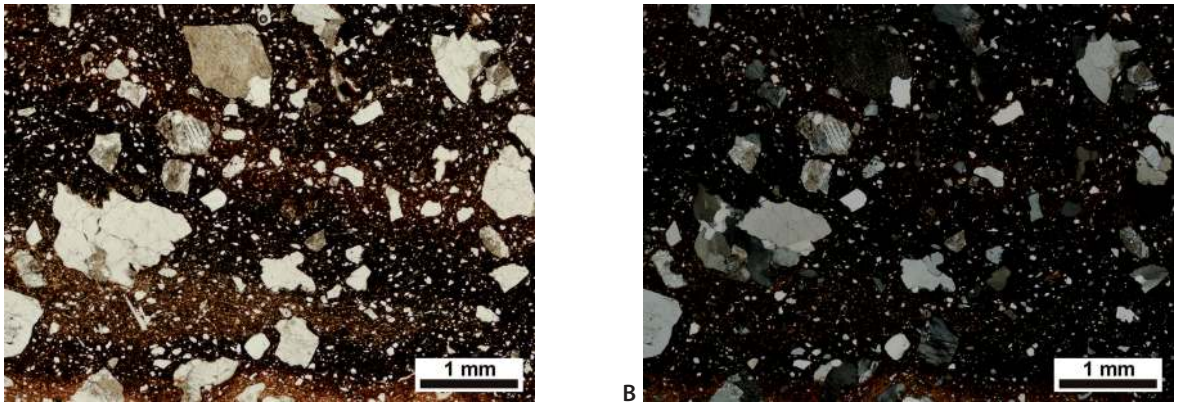
Ryc. 8ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 6. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Dobre wysortowanie i słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcu, skaleni (w tym mikroklin) i łyszczyków. Niski stopień wypału (matriks w większości anizotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 8ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 6. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Low graduation and poor coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quartz, feldspars (including microclines), and micas. Low of calcination (anisotropic matrix in majority) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



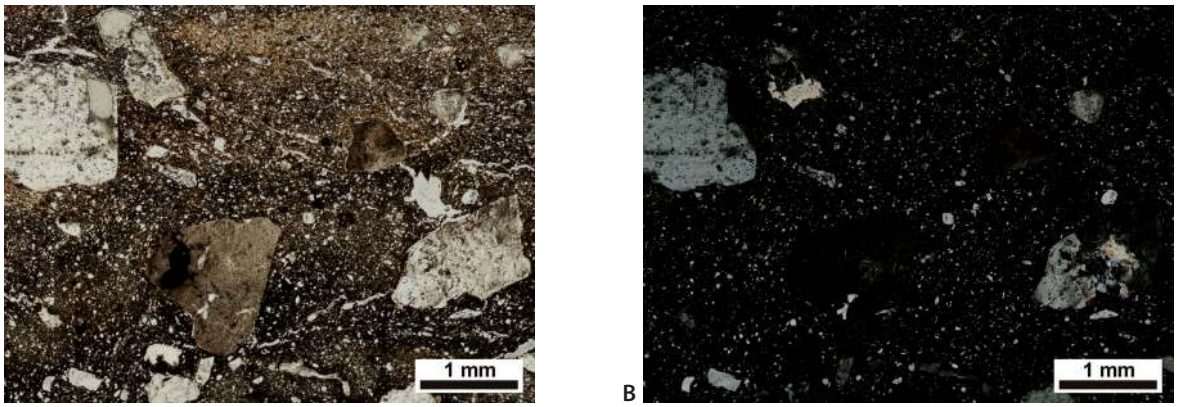
Ryc. 9ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 7. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Średnie wysortowanie i słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów kwarcytów, kwarcu i skaleni (w tym plagioklaz, mikroklin). Niski stopień wypału (matriks w większości anizotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 9ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 7. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Mid graduation and poor coating of rock skeleton consisting of clasts of quartzites, quartz, and feldspars (including plagioclases and microclines). Low level of calcination (anisotropic matrix in majority) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



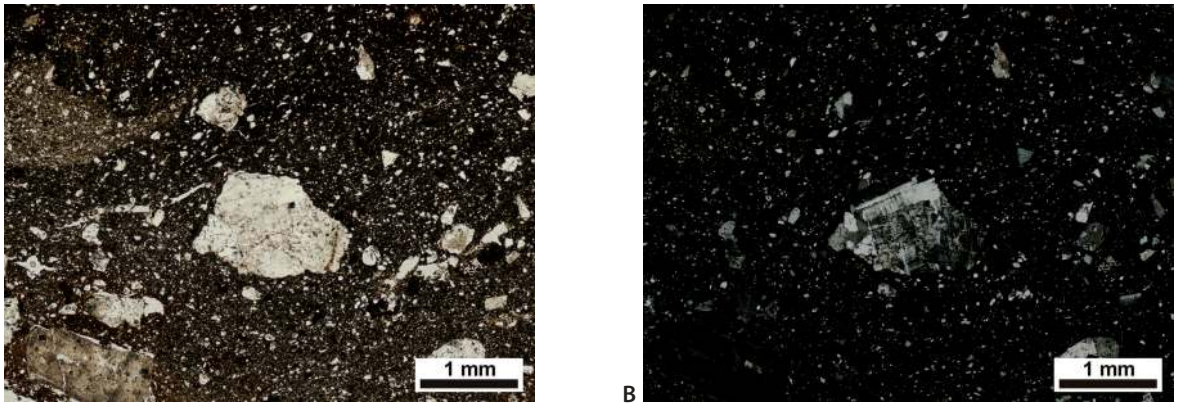
Ryc. 10ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 14. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Średnie wysortowanie i bardzo słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcu i skaleni (w tym plagioklaz i mikroklin). Średni stopień wypału (matriks częściowo izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 10ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 14. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Mid graduation and very poor coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quartz, and feldspars (including plagioclases and microclines). Mid level of calcination (partially isotropic matrix) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



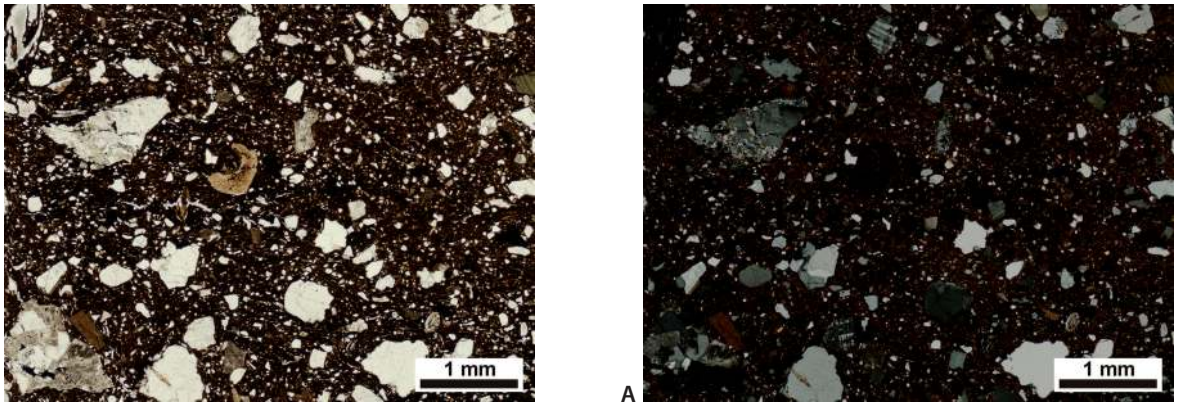
Ryc. 11ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 15. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Słabe wysortowanie i bardzo słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcu i skaleni. Wysoki stopień wypału (matriks w większości izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 11ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 15. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Low graduation and very poor coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quartz, and feldspars. High level of calcination (isotropic matrix in majority) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



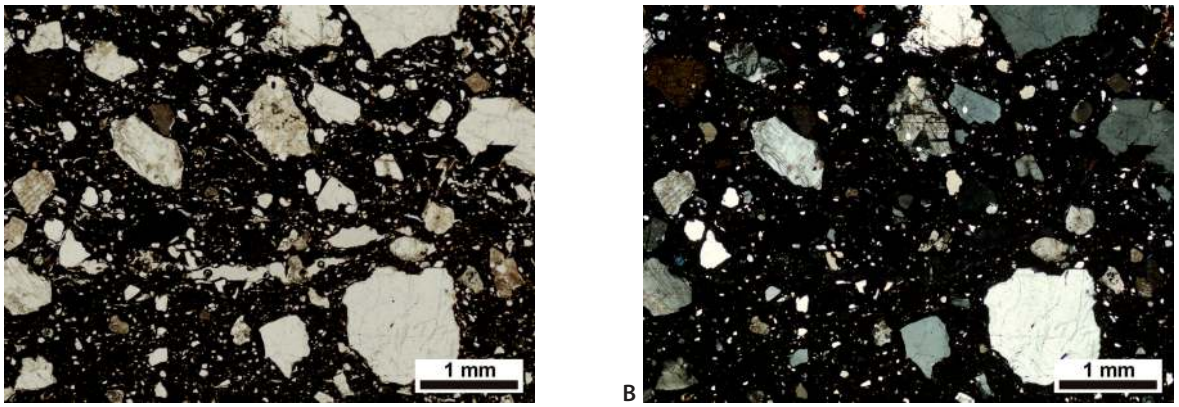
Ryc. 12ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 16. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Średnie wysortowanie i średnie obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcu i skaleni (w tym mikroklin). Wysoki stopień wypału (matriks w większości izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 12ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 16. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Mid graduation and mid coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quartz, and feldspars (including microclines). High level of calcination (isotropic matrix in majority) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



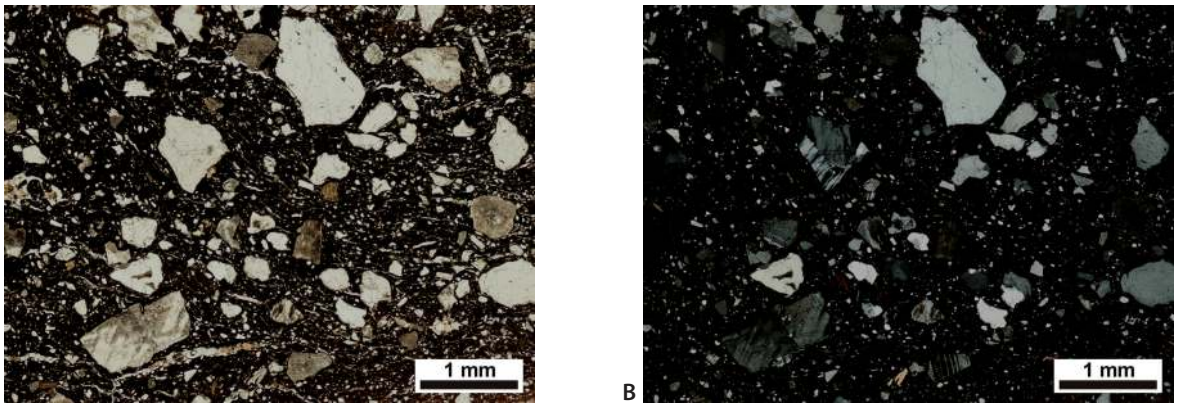
Ryc. 13ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 17. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Dobre wysortowanie i słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcu, skaleni (w tym mikroklin i plagioklaz) i łyszczyków; klast zbudowany kryptokrystalicznych fosforanów (centrum) to prawdobodobnie kość. Bardzo niski stopień wypału (matriks w całości anizotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 13ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 17. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Good graduation and poor coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quartz, and feldspars (including plagioclases and microclines), and micas. Very low level of calcination (totally anisotropic matrix) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



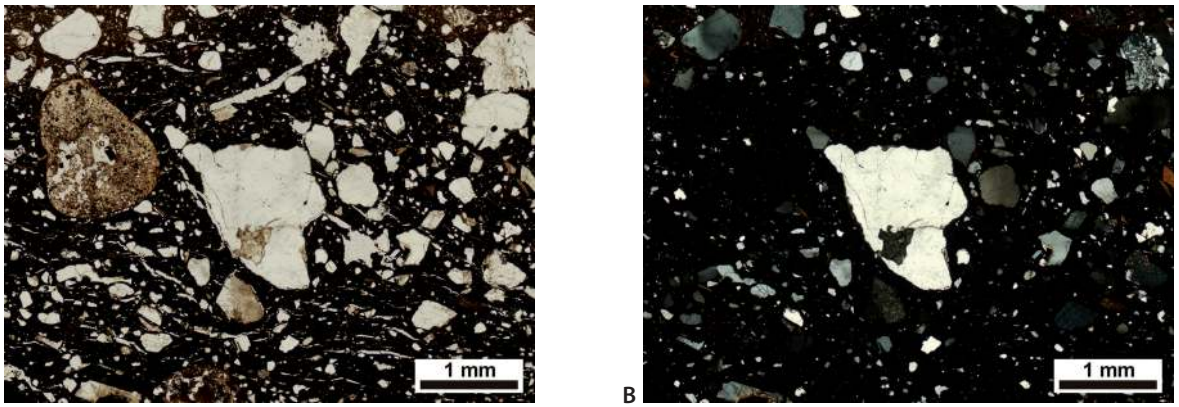
Ryc. 14ab. Kamionka, st. 9, gm. Iława. Próbka 18. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Słabe wysortowanie i średnie obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcu, skaleni (w tym plagioklaz zsaussurytyzowany z wrostkami epidotów i mikroklin) i amfiboli. Wysoki stopień wypału (matriks w większości izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 14ab. Kamionka, site 9, Iława commune. Sample 18. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Low graduation and mid coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quartz, feldspars (including plagioclases saussiritized with epidote and microcline inclusions), and amphiboles. High level of calcination (isotropic matrix in majority) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



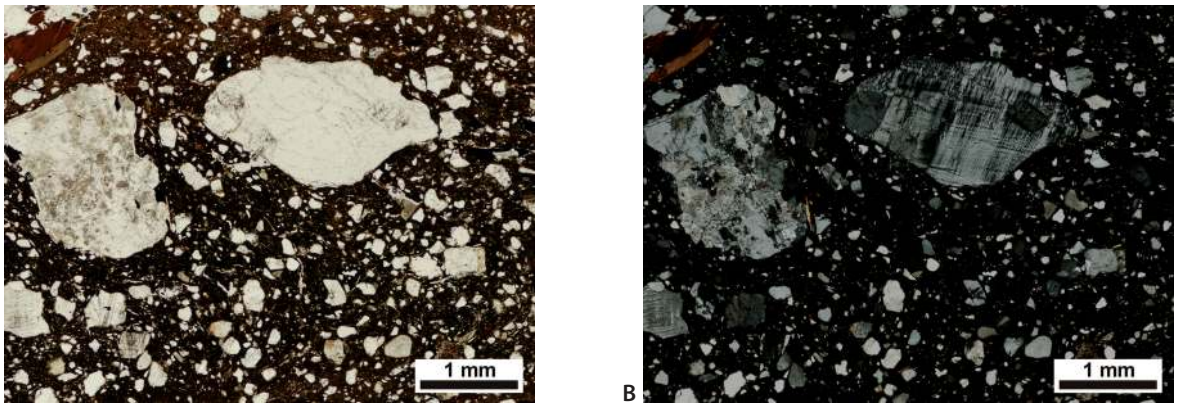
Ryc. 15ab. Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo. Próbka 8. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Średnie wysortowanie i słabe obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów kwarcu i skaleni (w tym plagioklaz). Wysoki stopień wypału (matriks w większości izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 15ab. Mozgowo, site 1, Zalewo commune. Sample 8. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Mid graduation and poor coating of rock skeleton consisting of clasts of quartz and feldspars (including plagioclases). Very high level of calcination (isotropic matrix in majority) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



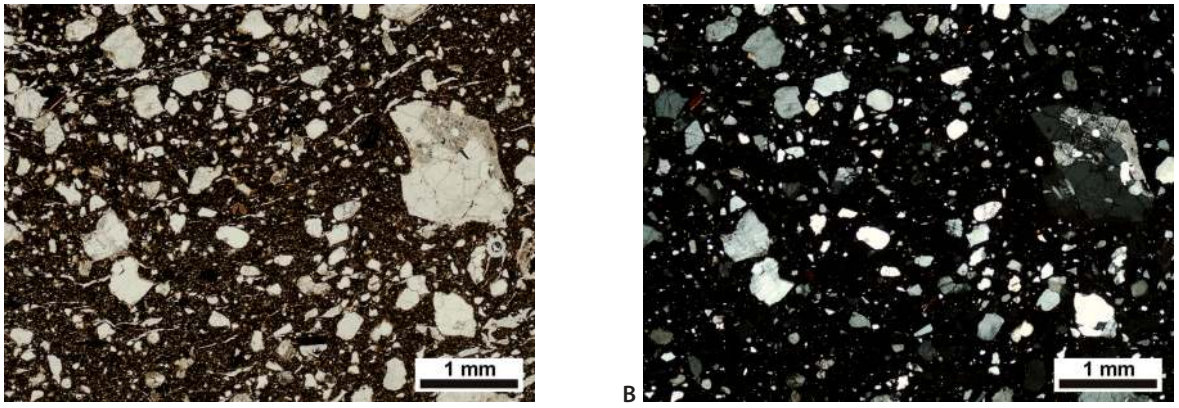
Ryc. 16ab. Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo. Próbka 9. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Średnie wysortowanie i średnie obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów (z myrmekitem), skały krzemionkowej, kwarcu, skaleni (w tym plagioklaz), łyszczyków i amfiboli. Wysoki stopień wypału (matriks w większości izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 16ab. Mozgowo, site 1, Zalewo commune. Sample 9. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Mid graduation and mid coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids (with myrmekite), silica rocks, quartz, feldspars (including plagioclases), micas, and amphiboles. High level of calcination (isotropic matrix in majority) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



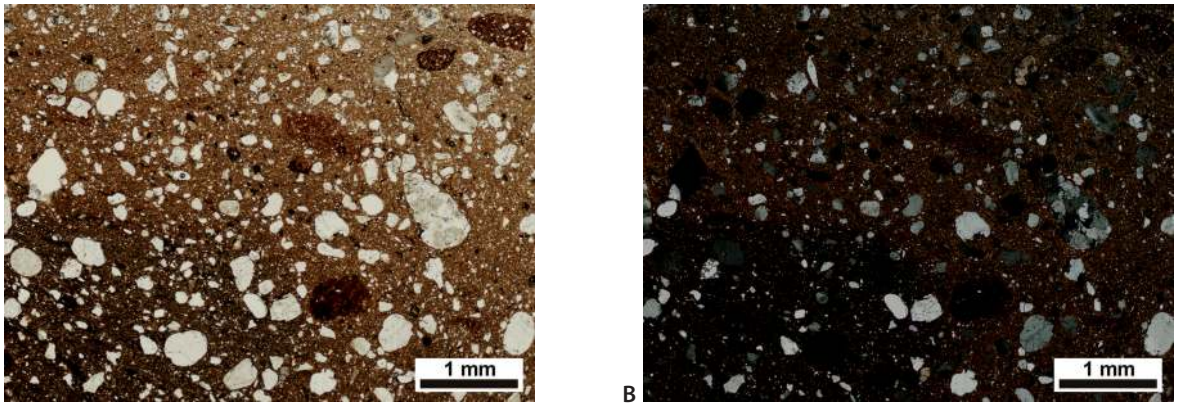
Ryc. 17ab. Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo. Próbka 10. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Bardzo słabe wysortowanie i średnie obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów syenitoidów, granitoidów, kwarcu, mikroklinu i łyszczyków. Bardzo wysoki stopień wypału (matriks w całości izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 17ab. Mozgowo, site 1, Zalewo commune. Sample 10. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Vey low graduation and mid coating of rock skeleton consisting of clasts of syenitoids, granitoids, quartz, microclines, and micas. Very high level of calcination (totally isotropic matrix) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



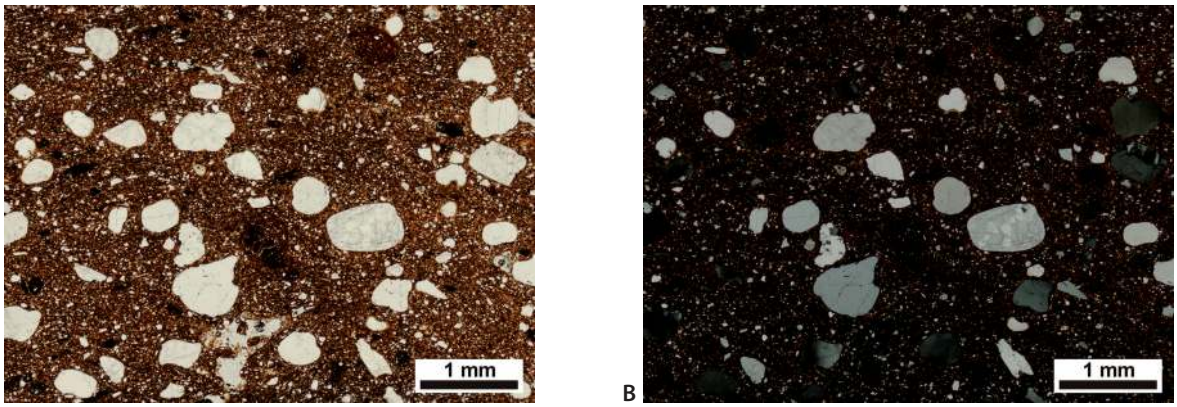
Ryc. 18ab. Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo. Próbka 13. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Dobre wysortowanie i średnie obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów granitoidów, kwarcu, skaleni (w tym mikroklin) i łyszczyków. Bardzo wysoki stopień wypału (matriks w całości izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 18ab. Mozgowo, site 1, Zalewo commune. Sample 13. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Good graduation and mid coating of rock skeleton consisting of clasts of granitoids, quartz, and feldspars (including microclines), and micas. Very high level of calcination (totally isotropic matrix) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



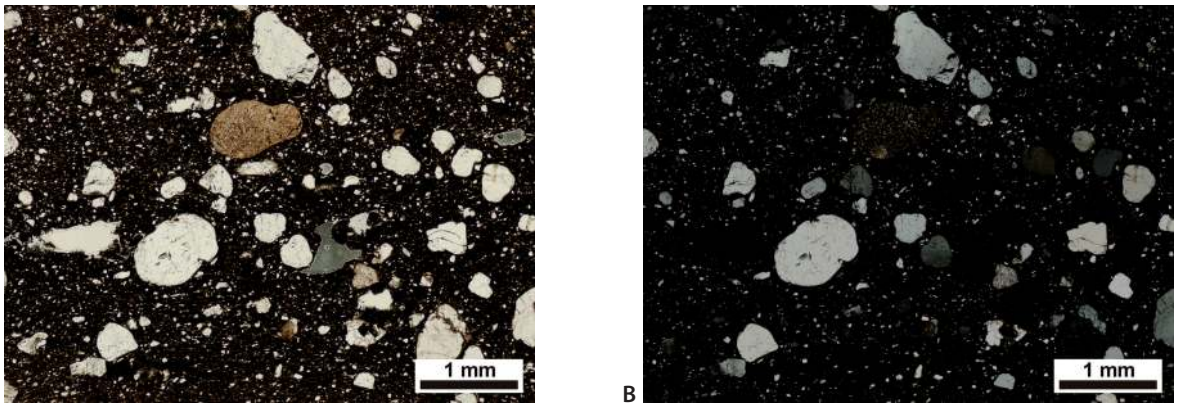
Ryc. 19ab. Boreczno, st. 4, gm. Zalewo. Próbka 11. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Bardzo dobre wysortowanie i dobre obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów kwarcytów, kwarcu i skaleni; liczne okruchy szamotu. Niski stopień wypału (matriks w większości anizotropowy, klasty węglanowe) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 19ab. Boreczno, site 4, Zalewo commune. Sample 11. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Very good graduation and good coating of rock skeleton consisting of clasts of quartzites, quartz, and feldspars; numerous rudiments of grog. Low level of calcination (partially anisotropic matrix, carbonate clasts) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



Ryc. 20ab. Boreczno, st. 4, gm. Zalewo. Próbka 19. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Bardzo dobre wysortowanie i dobre obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów kwarcytów, kwarcu i skaleni; liczne okruchy szamotu. Niski stopień wypału (matriks w większości anizotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 20ab. Boreczno, site 4, Zalewo commune. Sample 19. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Vey good graduation and good coating of rock skeleton consisting of clasts of quartzites, quartz, and feldspars; numerous rudiments of grog. Low level of calcination (anisotropic matrix in majority) (photo and elaborated by M. Bojanowski)



Ryc. 21ab. Boreczno, st. 4, gm. Zalewo. Próbka 20. Mikrofotografia: A – w świetle równoległym; B – w świetle spolaryzowanym. Bardzo dobre wysortowanie i dobre obtoczenie szkieletu ziarnowego składającego się z klastów ryolitu (centrum), kwarcu i skaleni. Bardzo wysoki stopień wypału (matriks w całości izotropowy) (fot. i oprac. M. Bojanowski)

Fig. 21ab. Boreczno, site 4, Zalewo commune. Sample 20. Microphotograph: A – in parallel light; B – in polarized light. Vey good graduation and good coating of rock skeleton consisting of clasts of rhyolite (center), quartz, and feldspars. Very high level of calcination (totally isotropic matrix) (photo and elaborated by M. Bojanowski)

Tabela 1. Opis makroskopowy analizowanych próbek (oprac. U. Kobylińska)
Table 1. Macroscopic description of analyzed samples (elaborated by U. Kobylińska)

Nr próbki	Stanowisko i chronologia	Nr jednostki stratygraficznej	Nr inw. ceramiki	Forma naczynia	Rodzaj powierzchni	Barwa powierzchni	Opis próbki
12	Kamionka, st. 9, wczesna epoka żelaza	134	71	naczynie zasobowe	gładka; naczynie ręcznie lepione	ceglasto-żółta z plamami okopcenia	fr. górnej części dużego naczynia workowatego o śr. wylewu 27,5 cm, z pogrubionym owalnym wylewem zdobionym wgłębieniami palcowymi, o powierzchni pokrytej ukośnymi rysami; przełom jednobarwny
1	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	51, obiekt 52	35	garnek	zagładzana od zewnątrz; wewnątrz szorstka; naczynie słabo obtaczane w górnej części	brązowo-ceglasta, plamista	fr. górnej części cienkościennego naczynia o profilu esowatym z baniastym brzuścem i wylewem profilowanym o śr. wylewu 19 cm, zdobionego poniżej szyjki pasmami żłobień poziomych; przełom trójbarwny, miejscami dwubarwny
2	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	121	62	mały garnuszek	gładka; naczynie słabo obtaczane do załomu brzuśca	ceglasta, z okopceniem od strony wewnętrznej	fr. górnej części cienkościennego naczynia z wydzieloną szyjką, mocno baniastym brzuścem i silnie odgiętym na zewnątrz wylewem o śr. 11 cm, zdobionego na przejściu między szyjką a brzuścem głębokimi odciskami stempla; przełom trójbarwny
3	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	121	62	naczynie misowate/ wazowate(?)	gładka; naczynie obtaczane do załomu brzuśca	brązowo-szara	fr. górnej części cienkościennego niskiego naczynia o rozłożystych ściankach z wylewem lekko wychylonym na zewnątrz i krawędzią ściętą ukośnie, o śr. wylewu 20 cm, zdobionego poniżej szyjki żłobieniami poziomymi na całej powierzchni brzuśca; przełom jednobarwny
4	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	50	34	garnek	zagładzana od strony zewnętrznej pod wylewem; wewnątrz szorstka; naczynie silnie obtaczane do załomu wylewu	ceglasta	fr. górnej części naczynia o silnie wychylonym wylewie ze ściętym obłym brzegiem o śr. 18 cm, z ostrym załomem brzuśca podkreślonym głębokim żłobieniem, zdobionego głębokimi owalnymi odciskami stempla w dolnej części szyjki oraz żłobieniami dookolnymi na brzuścu; przełom trójbarwny
5	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	121	62	garnek	gładka; naczynie silnie obtoczone w partii wylewu	ceglasta	fr. górnej części cienkościennego naczynia o ostrym załomie brzuśca i silnym wychyleniu wylewu o śr. 19 cm, zdobionego poziomymi żłobkami dookolnymi i odciskami stempla dwojakiego rodzaju; przełom trójbarwny
6	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	100	56	garnek	szorstka, bardzo słabo zagładzana pod wylewem; naczynie obtaczane na całej powierzchni	ceglasta	fr. górnej części dużego cienkościennego naczynia o profilu esowatym i baniastym brzuścu z wychylonym, lekko profilowanym brzegiem wylewu o śr. 24 cm, zdobionego głębokimi odciskami stemplem i pasmami szerokich żłobień dookolnych na brzuścu; przełom jednobarwny
7	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	50	34	mały garnuszek	od zewnątrz zagładzana; od wewnątrz szorstka z licznymi ziarnami domieszki na powierzchni; naczynie silnie obtaczane na całej powierzchni	brązowo-szara z plamami okopcenia	fr. górnej części małego cienkościennego naczynia z mocno wychylonym i pogrubionym wylewem o śr. 13 cm, zdobionego głębokim ornamentem stempla dwojakiego rodzaju i żłobkami dookolnymi; przełom dwubarwny

Nr próbki	Stanowisko i chronologia	Nr jednostki stratygraficznej	Nr inw. ceramiki	Forma naczynia	Rodzaj powierzchni	Barwa powierzchni	Opis próbki
14	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	130	68	garnuszek	szorstka, zagładzana pod wylewem; naczynie obtaczane na całej powierzchni	jasnoceglasta z drobnymi okopceniami	fr. górnej części małego naczynia z wydzieloną szyjką i baniastym brzuścem, z wychylonym wylewem o prosto ściętej krawędzi o śr. 16 cm, zdobionego pasmami wąskich żłobień dookolnych; przełom trójbarwny
15	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	130	68	mały garnuszek	zagładzana; naczynie obtaczane na całej powierzchni	ciemnoceglasta z drobnymi plamami okopcenia	fr. górnej części małego naczynia o łagodnie wychylonym wylewie o śr. 14 cm i silnie uwydatnionym załomie brzuśca, zdobionego odciskami stempla dwojakiego rodzaju i głębokimi żłobkami dookolnymi; przełom jednobarwny
16	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	140	73	naczynie wazowate	zagładzana od zewnątrz; lekko szorsta od wewnątrz; naczynie silnie obtaczane na całej powierzchni	beżowa z szarymi plamami okopcenia	fr. górnej części naczynia z silnie baniastym brzuścem o wysoko umieszczonej największej wydętości, z wydzieloną krótką szyjką i lekko wychylonym wylewem o prosto ściętej krawędzi o śr. 18 cm, zdobionego wielokrotną linią falistą i żłobkami poziomymi na brzuścu; przełom trójbarwny
17	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	140	73	naczynie z cylindryczną szyjką	lekko szorstka z wygładzaną górną partią; naczynie silnie obtaczane na całej powierzchni	brązowo-czarna	fr. górnej części naczynia z prostą, cylindryczną szyjką i wgłębieniem na pokrywę, z wylewem o śr. 14 cm, zdobionego drobnymi odciskami stemplem i wałkami plastycznymi; przełom jednobarwny
18	Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	123	63	naczynie cylindryczne	szorstka; naczynie obtaczane na całej powierzchni	jasnoceglasto-kremowa z pojedynczymi czarnymi plamami od strony zewnętrznej; wnętrze czarne	fr. części przydennej naczynia o prostych ściankach z dnem lekko wklęsłym o śr. 10 cm, zdobionego na całej zachowanej powierzchni plastycznymi dookolnymi wałeczkami z głębokimi rowkami pomiędzy nimi; przekrój dwubarwny
8	Mozgowo, st. 1, XIII wiek		66	misa(?)	zagładzana; naczynie obtaczane na całej powierzchni	jasnoceglasto-żółta	fr. górnej części naczynia o rozłożystych ściankach, o śr. wylewu 17 cm; z obłą krawędzią zewnętrzną wylewu i z wgłębieniem na pokrywę; z brzuścem zdobionym głębokimi rowkami; przełom trójbarwny
9	Mozgowo, st. 1, XIII wiek	23	29	garnek	zagładzana pod wylewem; od wewnątrz szorstka; naczynie obtaczane na całej powierzchni	jasnoceglasto-żółta, z okopceniem od strony wewnętrznej	fr. górnej części małego grubościennego naczynia z baniastym brzuścem i wąskim obłym wylewem o śr. 15 cm, zdobionego wąskimi ukośnymi nacięciami i plastycznymi poziomymi wałkami na brzuścu; przełom trójbarwny
10	Mozgowo, st. 1, XIII wiek	23	70	garnek	zagładzana od strony zewnętrznej; wewnątrz szorstka; naczynie silnie obtaczane	brązowa od zewnątrz, ceglasta od wewnątrz	fr. górnej części naczynia o esowatym profilu z silnie baniastym brzuścem i lekko wychylonym profilowanym wylewem o śr. 21 cm, zdobionego nieregularnie przebiegającymi liniami żłobień dookolnych; przełom trójbarwny, miejscami dwubarwny
13	Mozgowo, st. 1, XIII wiek		61	garnek	szorstka z ziarnami domieszki na powierzchni; naczynie silnie obtaczane na całej powierzchni	ceglasta z szarymi plamami	fr. górnej części grubościennego masywnego małego naczynia z profilowanym wylewem o śr. 16 cm, z wgłębieniem na pokrywę, zdobionego bogato pojedynczą niską linią falistą, ukośnymi nacięciami i żłobieniami poziomymi dookolnym na całej powierzchni brzuśca; przełom trójbarwny

Nr próbki	Stanowisko i chronologia	Nr jednostki stratygraficznej	Nr inw. ceramiki	Forma naczynia	Rodzaj powierzchni	Barwa powierzchni	Opis próbki
11	Boreczno, st. 4, XIV-XV wiek	65	144	dzban	gładka; naczynie toczone	stalowo-szara	fr. górnej części naczynia cienkościennego, silnie baniastego, z szerokim pogrubionym wylewem o śr. 20 cm, ozdobionym żłobieniami poziomymi; przełom jednobarwny
19	Boreczno, st. 4, XIV-XV wiek		146	dzban	gładka; naczynie toczone	stalowo-szara z czarnym okopceniem przy wylewie	fr. górnej części naczynia cienkościennego, z silnie wychylonym szerokim profilowanym wylewem o śr. 15 cm; przełom jednobarwny
20	Boreczno, st. 4, XIV-XV wiek	65	128	garnek	gładka; naczynie toczone	stalowo-szara	fr. górnej części naczynia grubościennego z obłym pogrubionym wylewem o śr. 14 cm, z baniastym brzuścem, zdobionego pojedynczym szerokim żłobkiem na przejściu między szyjką a brzuścem; przełom jednobarwny

Tabela 2. Opisy petrograficzne próbek ceramiki (oprac. M. Bojanowski)
Table 2. Petrographic descriptions of pottery samples (elaborated by M. Bojanowski)

L.p.	CECHY		OPIS
1	**Stanowisko**		**Kamionka, st. 9**
2	**Numer próbki**		**Próbka 12**
3	**Chronologia**		**wczesna epoka żelaza**
4	**Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm**	**Frakcja (µm)**	piasek b. gruby (7 ziaren) i gruby (26 ziaren) 10%, piasek drobniejszy 5%
		Wysortowanie	słabe
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: bardzo kanciaste - obtoczone piasek drobniejszy: kanciaste - dobrze obtoczone
		Kształt	skalenie tabliczkowe, kwarc izometryczny, łyszczyki blaszkowe
5	**Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm**	**Barwa**	makro: beżowo-pomarańczowa mikro: jasnobrunatna
		Frakcja (µm)	muł 35%, ił 50%
		Obtoczenie	muł: słabo obtoczone – dobrze obtoczone
		Kształt	
6	**Przestrzeń porowa**	**Procentowy udział**	2%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,1 mm, otaczające duże ziarna, druzowe/fenestralne (największe do 1,0 mm)
		Rozmieszczenie	bezładne
		Wtórne wypełnienie	brak

L.p.	CECHY		OPIS
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: przerosty granofirowe Af+Q wcześniej wypalona glina (liczne)
		Ziarna monomineralne	Af zmienione 50%, Q 40%, Pl <10%, Myrmekit
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	bardzo niski: całość anizotropowa
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Kamionka, st. 9
2	Numer próbki		Próbka 1
3	Chronologia		XI – połowa XIII wieku
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (7 ziaren) i gruby (11 ziaren) 12,5%, piasek drobniejszy 10%
		Wysortowanie	słabe
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: kanciaste, słabo obtoczone piasek drobniejszy: kanciaste - obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: szaro-brunatna, fragment brzegu czarny mikro: nieprzeźroczysta, brunatna
		Frakcja (µm)	muł 12,5%, ił 65%
		Obtoczenie	muł: słabo - dobrze obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	5%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,2 mm
		Rozmieszczenie	
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki

8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Pl+Q+Af+Bt, Af+Q metamorf: Q+Q
		Ziarna monomineralne	Af zmienione (serycyt.) 45%, Q o wyg smużystym (im drobniejszy materiał, tym więcej) 40%, Pl (serycyt.) 10%, Bt <5%, MN, Cyrkon
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	średni: zrównoważone proporcje pomiędzy izotropowym a anizotropowym materiałem
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Kamionka, st. 9
2	Numer próbki		Próbka 2
3	Chronologia		XI – połowa XIII wieku
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	żwir (3 ziarna), piasek b. gruby (4 ziarna) i gruby (6 ziaren) 20%, piasek drobniejszy 5%
		Wysortowanie	bardzo słabe
		Obtoczenie	żwir i piasek gruby: bardzo kanciaste - słabo obtoczone piasek drobniejszy: słabo obtoczone – dobrze obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: czarna, brzegi pomarańczowe i kremowo-żółte mikro: szaro-brunatna, brzeg jasnobrunatny
		Frakcja (µm)	muł 20%, ił 55%
		Obtoczenie	muł: obtoczone i dobrze obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	2%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,15 mm, druzowe/fenestralne (największe do 0,5 mm)
		Rozmieszczenie	bezładne
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Ms+Q+Bt, Ms+Q+Pl+Bt+Af, Af+Q+Pl+Bt, Q+Af+Ms+Pl metamorf: Q+Bt, Hbl ziel.+Q+Bt+Chloryty wcześniej wypalona glina (1 ziarno)
		Ziarna monomineralne	Ms 40%, Q 35%, Af 10%, Mikr 5%, Pl 5%, Bt<5%, Hbl ziel., MN
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	średni: zrównoważone proporcje pomiędzy izotropowym a anizotropowym materiałem
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Kamionka, st. 9
2	Numer próbki		Próbka 3
3	Chronologia		XI – połowa XIII wieku
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	żwir (2 ziarna), piasek b. gruby (2 ziarna) i gruby (7 ziaren) 20%, piasek drobniejszy 2,5%
		Wysortowanie	bardzo słabe
		Obtoczenie	żwir i piasek gruby: słabo obtoczone piasek drobniejszy: słabo obtoczone i obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: szaro-brunatna, brzeg szary mikro: szaro-brunatna, brzeg szary
		Frakcja (µm)	muł 5%, ił 60%
		Obtoczenie	muł: obtoczone i dobrze obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	2%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,15 mm
		Rozmieszczenie	bezładne
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	bezładna
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Pl zmieniony +Bt+MN+Ep, Af+Bt+Q+Pl+Ep+Amf z myrmekitem, przerosty granofirowe, Q+Af wcześniej wypalona glina
		Ziarna monomineralne	Pl (serycyt., saussuryt.) 70%, Af (serycyt.) 15%, Q 10%, Bt<5%, Amf (Hbl brun.), Ep, Cyrkon, MN
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	wysoki: tylko smugi anizotropowe
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Kamionka, st. 9
2	Numer próbki		Próbka 4
3	Chronologia		XI – połowa XIII wieku
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (1 ziarno) i gruby (19 ziaren) 5%, piasek drobniejszy 20%
		Wysortowanie	dobre
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: słabo - obtoczone piasek drobniejszy: kanciaste - obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe

L.p.	CECHY		OPIS
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: czarno-brunatna, brzeg pomarańczowy mikro: ciemnobrunatna, brzeg brunatny
		Frakcja (µm)	muł 25%, ił 50%
		Obtoczenie	muł: kanciaste i słabo obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	5%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo (do 0,4mm), otaczające duże ziarna
		Rozmieszczenie	
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	ukośna do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Q+Pl+Af+Bt, Af+Q+Bt, metamorf: Amf+ Q+MN+Pl+Af+Bt, Q+Q osadowe: arenit kwarcowy silnie zdiagenezowany wcześniej wypalona glina
		Ziarna monomineralne	Q 50%, Pl (serycyt.), 30%, Mikr 5%, Af (zmienione) 5%, , Hbl ziel i brun 5%, Bt 5%, Ms, MN, Cyrkon
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	wysoki: tylko brzeg anizotropowy
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		**Kamionka, st. 9**
2	Numer próbki		**Próbka 5**
3	Chronologia		**XI – połowa XIII wieku**
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	żwir (1 ziarno), piasek b. gruby (8 ziaren) i gruby (21 ziaren) 20% piasek drobniejszy 15%
		Wysortowanie	słabe
		Obtoczenie	żwir, piasek b. gruby i gruby: bardzo kanciaste i kanciaste piasek drobniejszy: bardzo kanciaste - słabo obtoczone
		Kształt	skalenie tabliczkowe, kwarc izometryczny, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: czarno-brunatna, brzeg pomarańczowy mikro: ciemnobrunatna/nieprzeźroczysta, brzeg jasnobrunatny
		Frakcja (µm)	muł 15%, ił 50%
		Obtoczenie	muł: słabo obtoczone i obtoczone
		Kształt	

L.p.	CECHY		OPIS
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	3%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,8 mm, druzowe/fenestralne (największe do 1,5 mm)
		Rozmieszczenie	bezładne
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Af+Bt+Q+Pl z myrmekitem, Af+Q+Amf wcześniej wypalona glina?
		Ziarna monomineralne	Q 40%, Af (zmienione) 30%, Pl (serycyt., saussuryt.) 15%, Mikr 5%, Bt 5%, Hbl ziel., MN
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	zróżnicowany/wysoki: wewnętrzna strefa w większości izotropowa, cienki brzeg anizotropowy
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Kamionka, st. 9
2	Numer próbki		Próbka 6
3	Chronologia		XI – połowa XIII wieku
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (2 ziarna) i gruby (23 ziarna) 10%, piasek drobniejszy 10%
		Wysortowanie	dobre
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: bardzo kanciaste - słabo obtoczone piasek drobniejszy: bardzo kanciaste - obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: pomarańczowa mikro: jasnobrunatna
		Frakcja (µm)	muł 30%, ił 50%
		Obtoczenie	muł: słabo obtoczone i obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	<2%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo przebiegające o grubości do 0,1 mm, otaczające duże ziarna, druzowe/fenestralne (największe do 0,5 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach największych ziaren
		Wtórne wypełnienie	brak

L.p.	CECHY		OPIS
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Q+Pl+Af+Bt z myrmekitem, Mikr+Q, przerosty granofirowe metamorf: Amf+Q+Af wcześniej wypalona glina
		Ziarna monomineralne	Q 50%, Af zmieniony (pertyt) 20%, Pl (serycyt., saussuryt.) 15%, Mikr 10%, Bt <5%, Hbl brun, Ep, MN,
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	niski: niewielkie partie izotropowe
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		**Kamionka, st. 9**
2	Numer próbki		**Próbka 7**
3	Chronologia		**XI – połowa XIII wieku**
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (7 ziaren) i gruby (12 ziaren) 10%, piasek drobniejszy 15%
		Wysortowanie	średniodobre
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: kanciaste, słabo obtoczone piasek drobniejszy: kanciaste - obtoczone
		Kształt	skalenie tabliczkowe, kwarc izometryczny, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: czarno-brunatna, brzeg pomarańczowy mikro: nieprzeźroczysta, brzeg brunatny
		Frakcja (µm)	muł 20%, ił 55%
		Obtoczenie	muł: kanciaste – obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	2,5%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo (do 0,1 mm), druzowe/fenestralne (największe do 1,0 mm)
		Rozmieszczenie	
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Af+Q+Bt, Q+Af+Ms, Bt+Ms+Q, szkliwo (1 ziarno) metamorf: Q+Q
		Ziarna monomineralne	Q 40%, Mikr 25%, Af (zmienione) 20%, Pl (serycyt.) 10%, Bt <5%, Ms, MN, Cyrkon
		Matriks	

L.p.	CECHY		OPIS
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	niski: tylko niewielkie partie i smugi izotropowe
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Kamionka, st. 9
2	Numer próbki		Próbka 14
3	Chronologia		XI – połowa XIII wieku
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (8 ziaren) i gruby (44 ziarna) 25%, piasek drobniejszy 7,5%
		Wysortowanie	średniodobre
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: bardzo kanciaste - słabo obtoczone piasek drobniejszy: bardzo kanciaste - słabo obtoczone
		Kształt	skalenie tabliczkowe, kwarc izometryczny, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: ceglasto-czerwona mikro: szaro-brunatna, brzeg jasnobrunatny
		Frakcja (µm)	muł 7,5%, ił 60%
		Obtoczenie	muł: kanciaste – obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	2%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,05 mm, druzowe/fenestralne (największe do 1,5 mm)
		Rozmieszczenie	bezładne
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Q+Af+Bt+Ms, Pl+Q+Af+Bt z myrmekitem metamorf: Q+Bt
		Ziarna monomineralne	Q 55%, Af (serycyt.) 25%, Pl (serycyt., saussuryt.) 15%, Mikr 3%, Bt, Amf, Ms, Ep
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	średni: zrównoważone proporcje pomiędzy izotropowym a anizotropowym materiałem
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Kamionka, st. 9
2	Numer próbki		Próbka 15
3	Chronologia		XI – połowa XIII wieku
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (7 ziaren) i gruby (17 ziaren) 15%, piasek drobniejszy 5%
		Wysortowanie	słabe
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: kanciaste i słabo obtoczone piasek drobniejszy: kanciaste i słabo obtoczone
		Kształt	skalenie tabliczkowe, kwarc izometryczny, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: szara, brzeg pomarańczowy mikro: szara, jasnobrunatna
		Frakcja (µm)	muł 40%, ił 40%
		Obtoczenie	muł: kanciaste – obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	5%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,1 mm, otaczające duże ziarna, druzowe/fenestralne (największe do 0,8 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach największych ziaren
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Q+Af+Pl+Bt+Ms, Af+Q+Bt+Pl, Af+Af wcześniej wypalona glina
		Ziarna monomineralne	Af zmienione 65%, Q 20%, Pl 10%, Bt <5%, Mikr, MN
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	wysoki: tylko niewielkie partie anizotropowe
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Kamionka, st. 9
2	Numer próbki		Próbka 16
3	Chronologia		XI – połowa XIII wieku
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (2 ziarna) i gruby (12 ziaren) 7,5%, piasek drobniejszy 5%
		Wysortowanie	średniodobre
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: kanciaste - obtoczone piasek drobniejszy: słabo obtoczone – dobrze obtoczone
		Kształt	skalenie tabliczkowe, kwarc izometryczny, łyszczyki blaszkowe

L.p.	CECHY		OPIS
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: szara, cienkie brzegi pomarańczowy i czarny mikro: szaro-brunatna, brzeg ciemnobrunatny
		Frakcja (µm)	muł 40%, ił 47,5%
		Obtoczenie	muł: obtoczone i dobrze
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	3%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,1 mm, otaczające duże ziarna, druzowe/fenestralne (największe do 0,6 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach największych ziaren
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Af+Pl+Q+Bt+MN, Mikr+Q+Pl, Q+Bt wcześniej wypalona glina
		Ziarna monomineralne	Q 60%, Af zmienione 20%, Mikr 15%, Pl (bud. pasowa) <5%, Bt, MN wcześniej wypalona glina
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	wysoki: tylko niewielkie partie anizotropowe
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		**Kamionka, st. 9**
2	Numer próbki		**Próbka 17**
3	Chronologia		**XI – połowa XIII wieku**
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek gruby (16 ziaren) 5%, piasek drobniejszy 20%
		Wysortowanie	dobre
		Obtoczenie	piasek gruby: kanciaste i słabo obtoczone piasek drobniejszy: kanciaste – obtoczone
		Kształt	skalenie tabliczkowe, kwarc izometryczny, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: czarna mikro: szaro-brunatna
		Frakcja (µm)	muł 15%, ił 60%
		Obtoczenie	muł: słabo i obtoczone
		Kształt	

L.p.	CECHY		OPIS
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	3%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,15 mm, druzowe/fenestralne (największe do 1,0 mm)
		Rozmieszczenie	bezładne
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Q+Mikr+Pl, Pl+Af, Af+Q metamorf: Amf+Q+Pl, Bt+Q+Ms kości
		Ziarna monomineralne	Q 50%, Af zmienone 20%, Pl (serycyt., saussuryt.) 20%, Mikr 5%, Amf (Hbl ziel. i brun.) 3%, Bt, Ms, Ep, Cyrkon
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	bardzo niski: całość anizotropowa
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		**Kamionka, st. 9**
2	Numer próbki		**Próbka 18**
3	Chronologia		**XI – połowa XIII wieku**
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	żwir (1 ziarno), piasek b. gruby (9 ziaren) i gruby (34 ziarna) 15%, piasek drobniejszy 15%
		Wysortowanie	słabe
		Obtoczenie	żwir, piasek b. gruby i gruby: kanciaste - obtoczone piasek drobniejszy: słabo obtoczone – dobrze obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: ciemnobrunatna, brzeg jasnobrunatny mikro: nieprzeźroczysta, brzeg ciemnobrunatny
		Frakcja (µm)	muł 10%, ił 60%
		Obtoczenie	muł: obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	10%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,1 mm, otaczające duże ziarna, druzowe/fenestralne (największe do 1,0 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach największych ziaren
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki

L.p.	CECHY		OPIS
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Q+Bt, Pl+Bt+Ep, Pl+Q+Bt+Af, Pl+Q+Amf+Px, przerosty granofirowe, osadowe: subarkoza z glaukonitem wcześniej wypalona glina (1 ziarno), kość
		Ziarna monomineralne	Q 50%, Pl (saussuryt.) 25%, Af (zmienione) 10%, Mikr 5%, Hbl ziel. i brun. 5%, Bt 3%, Ep 2%
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	wysoki: prawie całość izotropowa
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Mozgowo, st. 1
2	Numer próbki		Próbka 8
3	Chronologia		XIII wiek
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (5 ziaren) i gruby (27 ziaren) 15%, piasek drobniejszy 15%
		Wysortowanie	średniodobre
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: kanciaste - obtoczone piasek drobniejszy: kanciaste – obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: szaro-brunatna, brzeg brunatny mikro: ciemnoszaro-brunatna, brzeg jasnoszaro-brunatny
		Frakcja (µm)	muł 15%, ił 55%
		Obtoczenie	muł: słabo obtoczone i obtoczone
		Kształt	skalenie tabliczkowe, kwarc izometryczny, łyszczyki blaszkowe
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	7,5%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,15 mm, otaczające duże ziarna, druzowe/fenestralne (największe do 1,0 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach największych ziaren
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
		Orientacja matriksu	Bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Q+Pl+Bt, Af+Q, Af+Pl z myrmekitem wcześniej wypalona glina
		Ziarna monomineralne	Q 65%, Pl (saussuryt., bud. pasowa) 15%, Af (pertyt) 15%, Bt 2%, Mikr 2%, Ms, Hbl brun., Ep, MN
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	wysoki: tylko brzeg anizotropowy
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Mozgowo, st. 1
2	Numer próbki		Próbka 9
3	Chronologia		XIII wiek
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (5 ziaren) i gruby (33 ziarna) 10%, piasek drobniejszy 20%
		Wysortowanie	średniodobre
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: kanciaste – dobrze obtoczone piasek drobniejszy: kanciaste – dobrze obtoczone
		Kształt	skalenie tabliczkowe, kwarc izometryczny, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: czarno-brunatna, brzeg pomarańczowy mikro: nieprzeźroczysta, brzeg brunatny
		Frakcja (µm)	muł 15%, ił 55%
		Obtoczenie	muł: słabo i obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	5%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,25 mm, otaczające duże ziarna, druzowe/fenestralne (największe do 1,2 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach większych ziaren
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Q+Pl+Af+Bt z myrmekitem, Q+Pl+Ms, Bt+Pl+Q metamorf: Amf+poikilitowe wrostki Q+MN+Af+Bt osadowe: skała krzemionkowa wcześniej wypalona glina? (1 ziarno)
		Ziarna monomineralne	Q 60%, Pl 20% (serycyt.), Af 10% (pertytyzacja, Mikr), Hbl ziel 5%, Bt 3%, Ms, MN, Cyrkon
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	wysoki: anizotropowe tylko niewielkie partie
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Mozgowo, st. 1
2	Numer próbki		Próbka 10
3	Chronologia		XIII wiek
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	żwir (2 ziarna), piasek b. gruby (1 ziarno) i gruby (26 ziaren) 15%, piasek drobniejszy 20%
		Wysortowanie	bardzo słabe
		Obtoczenie	żwir, piasek b. gruby i gruby: bardzo kanciaste - obtoczone piasek drobniejszy: kanciaste - dobrze obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe

L.p.	CECHY		OPIS
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: szara, brzeg kremowo-pomarańczowy mikro: ciemnobrunatna, brzeg jasnobrunatny
		Frakcja (µm)	muł 10%, ił 55%
		Obtoczenie	muł: słabo i obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	2%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,1 mm, druzowe/fenestralne (największe do 1,4 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach największych ziaren
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Bt+Pl+Q, Pl+Af+Q z myrmekitem, Mikr+Q+Pl, ryolit wcześniej wypalona glina
		Ziarna monomineralne	Q 50%, Mikr (pertyty) 20%, Af zmienione 15%, Pl 10%, Bt <5%, Cyrkon
		Matriks	
9	Cechy czere-pu	Stopień wypału	bardzo wysoki: całość izotropowa
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Mozgowo, st. 1
2	Numer próbki		Próbka 13
3	Chronologia		XIII wiek
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek b. gruby (1 ziarno) i gruby (12 ziaren) 5% piasek drobniejszy 25%
		Wysortowanie	dobre
		Obtoczenie	piasek b. gruby i gruby: słabo – dobrze obtoczone piasek drobniejszy: słabo – dobrze obtoczone
		Kształt	skalenie i kwarc izometryczne, łyszczyki blaszkowe
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: szara, szaro-brunatna mikro: szara
		Frakcja (µm)	muł 25%, ił 50%
		Obtoczenie	muł: słabo obtoczone i obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	5%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,15 mm, otaczające duże ziarna, druzowe/fenestralne (największe do 0,5 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach największych ziaren
		Wtórne wypełnienie	brak

L.p.	CECHY		OPIS
7	Struktura	Orientacja ziaren	grube ziarna występują gęściej po wewnętrznej stronie próbki
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Af+Pl+Q+Bt, ryolit kości?
		Ziarna monomineralne	Q 70%, Af zmienione 10%, Mikr 10%, Pl 5%, Bt 2%, Cyrkon
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	bardzo wysoki: całość izotropowa
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Boreczno, st. 4
2	Numer próbki		Próbka 11
3	Chronologia		XIV-XV wiek
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek gruby (9 ziaren) 2,5%, piasek drobniejszy 25%
		Wysortowanie	bardzo dobre
		Obtoczenie	piasek gruby: obtoczone – dobrze obtoczone piasek drobniejszy: obtoczone – dobrze obtoczone
		Kształt	ziarna wrzecionowate lub dyskoidalne
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: szaro-brunatna mikro: ciemnobrunatna do jasnobrunatnej
		Frakcja (µm)	muł 10%, ił 65%
		Obtoczenie	muł: obtoczone – bardzo dobrze obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	2%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,1 mm, druzowe/fenestralne (największe do 1,5 mm)
		Rozmieszczenie	bezładna
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Af+Af, Pl+Pl, Af+Q+Pl metamorf: Q+Q osadowe: wapień mikrosparytowy, arenit silnie zdiagenezowany glina wcześniej wypalona (liczne), pustki po drewnie?
		Ziarna monomineralne	Q o wygaszaniu smużystym 70%, Af zmienione 15%, Pl (serycyt.) 10%, Mikr 3%, Ms, MN, Bt, Hbl brun., Cyrkon
		Matriks	

L.p.	CECHY		OPIS
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	niski: tylko smugi izotropowe, nierozłożone klasty węglanowe
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY		OPIS
1	Stanowisko		Boreczno, st. 4
2	Numer próbki		Próbka 19
3	Chronologia		XIV-XV w.
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	Frakcja (µm)	piasek gruby (19 ziaren) 5%, piasek drobniejszy 15%
		Wysortowanie	bardzo dobre
		Obtoczenie	piasek gruby: obtoczone – bardzo dobrze obtoczone piasek drobniejszy: obtoczone – bardzo dobrze obtoczone
		Kształt	ziarna wrzecionowate lub dyskoidalne
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	Barwa	makro: pomarańczowa, brzeg szary mikro: jasnobrunatna, brzeg szaro-brunatny
		Frakcja (µm)	muł 30%, ił 50%
		Obtoczenie	muł: obtoczone – bardzo dobrze obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	Procentowy udział	2%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,15 mm, druzowe/fenestralne (największe do 1,3 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach największych ziaren
		Wtórne wypełnienie	brak
7	Struktura	Orientacja ziaren	bezładna
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	Litoklasty	magmowe: Af+Q, Pl+Af+Q, Mikr+Bt+Q, felsyt glina wcześniej wypalona (liczne)
		Ziarna monomineralne	Q o wygaszaniu smużystym 60%, Af (serycyt., pertyt) 20%, Pl 10%, Mikr 10%, Ms, Bt
		Matriks	
9	Cechy czerepu	Stopień wypału	niski: tylko niewielkie partie izotropowe
		Nowe fazy	

L.p.	CECHY	OPIS
1	Stanowisko	Boreczno, st. 4
2	Numer próbki	Próbka 20
3	Chronologia	XIV-XV w.

L.p.	CECHY		OPIS
4	Tekstura (ziarna) frakcja > 63 µm	**Frakcja (µm)**	piasek gruby (16 ziaren) 5%, piasek drobniejszy 10%
		Wysortowanie	bardzo dobre
		Obtoczenie	piasek gruby: obtoczone – bardzo dobrze obtoczone piasek drobniejszy: obtoczone – bardzo dobrze obtoczone
		Kształt	ziarna wrzecionowate lub dyskoidalne
5	Tekstura (matriks) frakcja < 63 µm	**Barwa**	makro: czarno-brunatna mikro: ciemnobrunatna
		Frakcja (µm)	muł 20%, ił 65%
		Obtoczenie	muł: obtoczone – bardzo dobrze obtoczone
		Kształt	
6	Przestrzeń porowa	**Procentowy udział**	2%
		Geneza, kształt i wielkość	porowatość wtórna kontrakcyjna: równoległe do siebie wydłużone kierunkowo o grubości do 0,1 mm, druzowe/fenestralne (największe do 0,7 mm)
		Rozmieszczenie	porowatość druzowa/fenestralna preferencyjnie po bokach dużych ziaren
		Wtórne wypełnienie	pojedyncze kryształy wiwianitu
7	Struktura	**Orientacja ziaren**	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
		Orientacja matriksu	bezładna
		Orientacja porów	w miarę równoległa do spłaszczenia próbki
8	Skład mineralny	**Litoklasty**	magmowe: Q+Af, ryolit metamorf: Q+Q pustki po drewnie?
		Ziarna monomineralne	Q 75%, Af zmienione 15%, Pl <10%, Ms
		Matriks	
9	Cechy czerepu	**Stopień wypału**	bardzo wysoki: całość izotropowa
		Nowe fazy	wiwianit

Tabela 3. Zestawienie cech technologicznych analizowanych próbek ceramiki (oprac. M. Bojanowski)
Table 3. Compilation of technological features of analyzed pottery samples (elaborated by M. Bojanowski)

Stopień wypału	Nr próbki, miejscowość, chronologia	Granica między strefami	Szamot	Ceglaste ziarna	Rozdział frakcji	Skal. > kwarc	Tłuczeń	Inne składniki
A	P 12, Kamionka, st. 9, wczesna epoka żelaza	stopniowa	+ liczne	+ liczne	+	+	+	
A	P 1, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa		+	?	+	?	
A	P 2, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa	+ 1 ziarno	+	+			
B	P 3, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa	+		+	+	?	
A	P 4, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa	+	+				
	P 5, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	ostra: centrum częściowo izotropowe, brzeg ani-zotropowy	?	+ w brzegu				dolepiony brzeg?
A	P 6, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa	+	+				
A, B	P 7, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa		+		+		
A	P 14, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa		+				
A	P 15, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa	+	+	+	+		
A	P 16, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa	+					
A	P 17, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku							kości
A	P 18, Kamionka, st. 9, XI – połowa XIII wieku	stopniowa	+ 1 ziarno	+				kość
A	P 8, Mozgowo, st. 1, XIII wiek	stopniowa	+					wiwianit (1 ziarno)
B	P 9, Mozgowo, st. 1, XIII wiek	stopniowa	? 1 ziarno	+				
A	P 10, Mozgowo, st. 1, XIII wiek		+					
A	P 13, Mozgowo, st. 1, XIII wiek							kości?
B, C	P 11, Boreczno, st. 4, XIV-XV wiek	stopniowa	+ liczne	+				liczne klasty węglanowe
A	P 19, Boreczno, st. 4, XIV-XV wiek	stopniowa	+ liczne					
A	P 20, Boreczno, st. 4, XIV-XV wiek	stopniowa		+				wiwianit, pustki po drewnie?

Bardzo niski:
Niski:
Średni:
Wysoki:
Bardzo wysoki:
Zróżnicowany:

Stopnie wypału wyróżnione na podstawie cech optycznych matriks oraz obecności węglanów:

BARDZO NISKI:
A) całość anizotropowa
B) izotropowe tylko plamy
C) węglany, mogą być częściowo rozłożone

NISKI:
A) tylko niewielkie partie izotropowe
B) tylko smugi izotropowe
C) węglany, mogą być częściowo rozłożone

ŚREDNI: zrównoważone proporcje pomiędzy izotropowym a anizotropowym materiałem

WYSOKI:
A) tylko niewielkie partie anizotropowe
B) tylko smugi anizotropowe

BARDZO WYSOKI:
A) całość izotropowa
B) tylko plamy anizotropowe

ZRÓŻNICOWANY: ostra między wewnętrzną strefą izotropową, a brzegiem anizotropowym

Tabela 4. Cechy technologiczne analizowanych próbek ceramiki w zestawieniu chronologicznym (oprac. M. Bojanowski)
Table 4. Technological features of analyzed pottery samples in a chronological arrangement (elaborated by M. Bojanowski)

Stopień wypału	Nr próbki i nazwa stanowiska oraz chronologia	Dolepiany brzeg	Szamot	Ceglaste ziarna	Rozdział frakcji	Skal>kwarc	Tłuczeń	Inne składniki
bardzo niski	Kamionka (wczesna epoka żelaza)	-	+	+	+	+	+	
b. niski – 1 niski – 2 średni – 3 wysoki – 6 b. wysoki – 0	Kamionka (XI – połowa XIII wieku)	0-1/12	7-8/12	9/12	3-4/12	5/12	0-2/12	kości 2/12
b. niski – 0 niski – 0 średni – 0 wysoki – 2 b. wysoki – 2	Mozgowo (XIII wiek)	-	2-3/4	1/4	-	-	-	kości 0-1/4
b. niski – 0 niski – 2 średni – 0 wysoki – 0 b. wysoki – 1	Boreczno (XIV-XV wiek)	-	2/3	2/3	-	-	-	drewno 0-2/3 schudzanie bardzo dobrze obtoczonym piaskiem kwarcowo-skalenio-wym

Joanna Kałużna-Czaplińska, Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński

Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Boreczne w powiecie iławskim

Cel pracy

Jednym z kierunków badań archeometrycznych ceramiki, który – bardzo dotąd słabo rozwinięty w Polsce – rozwija się szybko w ciągu ostatnich lat jest analiza chemiczna związków organicznych, które przeniknęły w głąb porowatych ścianek naczyń glinianych[1]. Wyniki tej analizy pozwalają bowiem uzyskać niezwykle ważną – a przy tym niemożliwą do uzyskania w inny sposób – informację o pokarmach przechowywanych i przygotowywanych w glinianych naczyniach. Dieta człowieka w przeszłości – niezwykle ważna dla odtworzenia warunków jego życia, gospodarki i środowiska naturalnego, a także dla odtworzenia kulturowych wzorców zachowań – została dotychczas poznana w minimalnym stopniu ze względu na selektywną redukcję informacji, dotykającą przede wszystkim substancji i surowców organicznych. Dzięki temu, że pozostałości pokarmów, przede wszystkim w procesie ich podgrzewania, wnikały w ścianki glinianych naczyń i nie podlegały późniejszemu wymywaniu czy całkowitemu rozkładowi, możliwe jest dzisiaj zidentyfikowanie ich metodami chemicznymi. Wskaźnikami dawnych pokarmów – biomarkerami – są przede wszystkim lipidy, w skład których wchodzą m.in. kwasy tłuszczowe i steroidy, takie jak cholesterol. Zastosowanie metod chromatograficznych, szczególnie sprzężonych ze spektrometrią mas, umożliwia zidentyfikowanie pozostałości mięsa ssaków i ryb czy rozmaitych tłuszczów roślinnych przechowywanych niegdyś w naczyniach glinianych. Szczególnie pomocne w rozróżnianiu rodzajów żywności są proporcje pomiędzy zidentyfikowanymi kwasami tłuszczowymi. Skład kwasów tłuszczowych jest inny w tłuszczach roślinnych i tłuszczach zwierzęcych. Tłuszcze roślinne zawierają przede wszystkim kwasy nienasycone, a tłuszcze zwierzęce głównie kwasy nasycone. Tłuszcze roślinne są bogatym źródłem niezbędnych nienasyconych kwasów tłuszczowych (NNKT), a szczególnie kwasu linolowego i linolenowego. W tłuszczach zwierzęcych występuje cholesterol, a w roślinnych sterole roślinne.

Celem niniejszej pracy było dokonanie analizy jakościowej i ilościowej kwasów karboksylowych w naczyniach ceramicznych pochodzących z wykopalisk archeologicznych, z zamiarem uzyskania informacji o diecie ówczesnej ludności, jak również poznania potencjalnych funkcji badanych naczyń. Badaniom analitycznym, przeprowadzonym przez dr hab. inż. Joannę Kałużną-Czaplińską, zostało poddanych 10 wyselekcjonowanych przez mgr Urszulę Kobylińską i prof. dr hab. Zbigniewa Kobylińskiego próbek ceramiki (tabela 1) pochodzących z grodzisk badanych w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I. Pomezania, Pogezania i Warmia*, kierowanego przez prof. dr hab. Zbigniewa Kobylińskiego[2]. Grodzisko w Kamionce, st. 9, gm. Iława zawierało zarówno nawarstwienia starożytne z wczesnej epoki żelaza (kultury kurhanów zachodniobałtyjskich), jak i wczesnośredniowieczne z XI – połowa XIII wieku[3], gródek strażniczy w Mozgowie, st. 1, gm. Zalewo zawierał m.in. nawarstwienia z okresu przejściowego od wczesnego średniowiecza do średniowiecza (XIII wiek)[4], zaś stanowisko 4 w Borecznie, gm. Zalewo zawierało, oprócz materiałów nowożytnych, także ceramikę z fazy rozwiniętego średniowiecza XIV-XV wieku.[5]

Metodyka badań

Przygotowanie próbek polegało na ekstrakcji ciecz – ciało stałe w aparacie Soxhleta oraz derywatyzacji. Próbki naczyń ceramicznych (5 gramów) wstępnie rozdrobniono, a następnie utarto w moździerzu. Materiał przeniesiono do gilzy ekstrakcyjnej i poddano ekstrakcji w aparacie Soxhleta. Roztworem ekstrahującym była mieszanina rozpuszczalników: chlorek metylenu/metanol (200ml, 2:1 v/v). Standard wewnętrzny (tetrakozan). Czas ekstrakcji wynosił 4 godziny. Do derywatyzacji użyto 100µl roztworu N,O-bis-trimetylosililotrifluoroacetamidu. Do oznaczenia kwasów tłuszczowych w próbkach naczyń archeologicznych zastosowano chromatograf gazowy sprzężony ze spektrometrem mas (5973 Network Mass Selective Detector). Analiza jakościowa kwasów

[1] Kałużna-Czaplińska i Młodecka 2008, 2011.

[2] Kobyliński 2013, w niniejszym tomie.

[3] Kobyliński, Wach i Rutyna 2013, w niniejszym tomie.

[4] Wysocki i Klęczar 2013, w niniejszym tomie.

[5] Żurek 2013, w niniejszym tomie.

tłuszczowych prowadzona była w oparciu o biblioteki widm masowych Wiley'a i NIST98, natomiast analiza ilościowa kwasów tłuszczowych została przeprowadzona metodą wzorca wewnętrznego, która idealnie nadaje się do oznaczenia śladowych ilości substancji.

Proporcje odpowiednich kwasów tłuszczowych zostały wyliczone według sposobu zaproponowanego przez J.W. Eerkensa[6] (tabela 2).

Wyniki badań

Występowanie kwasów tłuszczowych w różnych składnikach pożywienia zostało przedstawione na podstawie opracowań Z.E. Sikorskiego[7] oraz S. Casal i B. Oliveiry[8].

Próbka 1 – Kamionka, st. 9, gm. Iława (ryc. 1:1)

W próbce przeważają nasycone kwasy tłuszczowe. Najobficiej występują kwasy: palmitynowy, stearynowy oraz oleinowy. Wysoka zawartość kwasu palmitynowego oraz stearynowego pozwala wnioskować, że w naczyniu ceramicznym znajdowało się mięso. Obecność mięsa ssaków lądowych potwierdzają również obliczone stosunki kwasów tłuszczowych.

Próbka 2 – Kamionka, st. 9, gm. Iława (ryc. 1:2)

W tej próbce również dominują nasycone kwasy tłuszczowe. Największą zawartość procentową stanowią kwasy: palmitynowy, oleinowy oraz stearynowy. Stosunek kwasów tłuszczowych C16:1/C18:1 wynosi 0,16; natomiast stosunek kwasów C16:0/C18:0 wynosi 1,93 co potwierdza obecność mięsa ssaków lądowych w badanej próbce.

Próbka 3 – Kamionka, st. 9, gm. Iława (ryc. 1:3)

Występowanie kwasów palmitynowego i stearynowego sugeruje obecność tłuszczów zwierzęcych. Potwierdza to również stosunek kwasów C16:0/C18:0, który wynosi 2,14. Z drugiej strony stosunek kwasów (C15:0+C17:0)/C18:0 pozwala domniemywać, że w próbce ceramicznej były przechowywane bądź przygotowywane warzywa lub/i rośliny. Dodatkowo o obecności roślin w próbce świadczą stosunki kwasów C16:1/C18:1 oraz C12:0/C14:0.

Próbka 4 – Kamionka, st. 9, gm. Iława (ryc. 1:4)

Próbka charakteryzuje się dużą zawartością kwasu palmitynowego oraz stearynowego. Kwas palmitynowy jest obecny między innymi w roślinach oleistych. Również duża zawartość kwasu oleinowego oraz występowanie kwasu linolowego sugerują obecność roślin w badanym naczyniu ceramicznym. Dodatkowo tą tezę potwierdzają obliczone stosunki kwasów tłuszczowych.

Próbka 5 – Kamionka, st. 9, gm. Iława (ryc. 1:5)

W badanym naczyniu ceramicznym obliczone stosunki kwasów tłuszczowych wskazują zawartość tłuszczów roślinnych. Potwierdza to także obecność kwasów: margarooleinowego, oleinowego oraz linolowego.

Próbka 6 – Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo (ryc. 1:6)

W masie ceramicznej badanego naczynia stosunek kwasów C16:0/C18:0 wynosi 2,09, co wskazuje na obecność tłuszczów zwierzęcych. Również dla tego typu pokarmu charakterystyczne jest występowanie kwasów stearynowego oraz palmitynowego. Z drugiej strony, stosunek kwasów (C15:0+C17:0)/C18:0 przemawia za tym, że w naczyniu były przechowywane bądź przygotowywane potrawy zawierające warzywa.

Próbka 7 – Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo (ryc. 1:7)

W tej próbce stosunek kwasów (C15:0+C17:0)/C18:0 wynosi 2,77 i wskazuje na obecność roślin. Pozostałe proporcje C16:1/C18:1 (1,06), C16:0/C18:0 (6,83) oraz C12:0/C14:0 (0,43) sugerują, że w analizowanej ceramice mogły występować zarówno produkty pochodzenia roślinnego, jak i warzywa.

Próbka 8 – Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo (ryc. 1:8)

Proporcja kwasów C12:0/C14:0 wskazuje, że w naczyniu mogły być przechowywane rośliny, warzywa, nasiona lub jagody. Natomiast stosunki kwasów C16:1/C18:1 oraz (C15:0+C17:0)/C18:0 są charakterystyczne dla produktów pochodzenia roślinnego. Za obecnością roślin przemawia również spora zawartość nienasyconych kwasów tłuszczowych. Głównie są to kwasy: margaro-oleinowy, oleinowy oraz linolowy.

Próbka 9 – Boreczno, st. 4, gm. Zalewo (ryc. 1:9)

Proporcja kwasów C12:0/C14:0 wskazuje, że w naczyniu mogły być przechowywane rośliny, warzywa, nasiona lub jagody. Natomiast stosunki kwasów C16:1/C18:1 oraz (C15:0+C17:0)/C18:0 są charakterystyczne dla produktów pochodzenia roślinnego. Za obecnością roślin przemawia również spora zawartość nienasyconych kwasów tłuszczowych. Głównie są to kwasy: margaro-oleinowy, oleinowy oraz linolowy.

Próbka 10 – Boreczno, st. 4, gm. Zalewo (ryc. 1:10)

Wszystkie wartości obliczonych stosunków kwasów tłuszczowych, przemawiają za tym, że w naczyniu były przechowywane lub spożywane nasiona. Występowanie kwasu behenowego oraz nienasyconych kwasów tłuszczowych (C17:1, C18:1) także może to potwierdzać.

Wnioski

Wyniki pilotażowych badań zawartości kwasów tłuszczowych w naczyniach z grodzisk z rejonu Pojezierza Iławskiego, obejmujących fragmenty o rozpiętości chronologicznej od najprawdopodobniej wczesnego okresu lateńskiego, a więc od około III wieku p.n.e. (próbka 5) aż po późne średniowiecze (próbki 9 i 10), nie wykazały radykalnej zmienności diety w tym czasie, co – rzecz jasna – wynikać może ze zbyt małej liczby przeanalizowanych dotychczas próbek, chociaż może także odzwierciedlać stałość diety niezależnie od zmienności etnicznej, ze względu na niezmienność warunków ekologicznych. Analiza skupień przeprowadzona metodą Warda za pomocą pakietu PAST[9], dla danych przedstawiających zawartość kwasów tłuszczowych w próbkach (tabela 3, ryc. 2) wykazuje np. zastanawiające podobieństwo próbki najstarszej (próbka 5 z wczesnej epoki żelaza) i najmłodszej (próbka 10 z późnego średniowiecza),

[6] Eerkens 2005.
[7] Sikorski 2007: 75-80.
[8] Casal i Oliveira 2010.
[9] Hammer, Harper i Ryan 2001.

równocześnie jednak wskazuje na istotną odmienność próbek 8 (z Mozgowa) i 9 (z Boreczna). Jednakże analiza czynnikowa metodą składowych głównych, przeprowadzona dla tych samych danych, wykazuje uporządkowanie zbioru, które zdaje się mieć przyczyny chronologiczne, a mianowicie zasadniczą odmienność próbek wczesnośredniowiecznych 1 i 2 z Kamionki od próbki późnośredniowiecznej 9 z Boreczna (ryc. 3). W wyniku tej analizy ujawnia się też istotna odmienność próbki 8 z Mozgowa. Jeszcze bardziej wyraziste wyniki otrzymać można analizując dane przedstawiające stosunki kwasów tłuszczowych w próbkach (tabela 4). W tym przypadku analiza skupień metodą Warda wykazuje duże podobieństwo próbek 1 i 2 do siebie oraz zasadniczą odmienność próbek 5 i 7 od pozostałych (ryc. 4). Wyraźne uporządkowanie chronologiczne zdaje się wykazywać analiza czynnikowa metodą składowych głównych dla danych dotyczących stosunków kwasów tłuszczowych (ryc. 5). Jej wyniki sugerują istotną różnicę między próbkami o odmiennej chronologii (radykalna odmienność od siebie próbki 5 – z wczesnej epoki żelaza, próbek 1, 2 i 3 z wczesnego średniowiecza oraz próbek późniejszych, a zwłaszcza próbki 10 z późnego średniowiecza). Analiza ta potwierdza odmienność próbki 7 od pozostałych.

Zarysowuje się także, oprócz zmienności chronologicznej, także interesująca możliwość wnioskowania na podstawie przeprowadzonej analizy o odmienności funkcjonalnej naczyń. Dotyczy to zwłaszcza dużych wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych garnków z grodziska w Kamionce (próbka 1 i 2) i Mozgowie (próbka 6), w których zapewne gotowano mięso ssaków lądowych, małych naczynek, w których przechowywano oleje roślinne (próbka 4 z Kamionki) i mis, w których przechowywano zapewne owoce runa leśnego (próbka 8 z Mozgowa).

Badania zawartości kwasów tłuszczowych w ceramice zabytkowej powinny być kontynuowane w celu uzyskania większych serii danych porównawczych, które pozwoliłyby na wyznaczenie stosunków kwasów tłuszczowych stosowanych do rozróżnienia żywności na terenach polskich, bez konieczności posiłkowania się zestawieniem otrzymanym przez J.W. Eerkensa dla kontynentu północno-amerykańskiego.

Wykaz cytowanej literatury:

Casal, S. i B. Oliveira

2010. Fatty acids: GC analysis, [w:] J. Cazes (red.), *Encyclopedia of chromatography* (wyd. 3), 833-845. New York: Taylor & Francis.

Eerkens, J.W.

2005. GC–MS analysis and fatty acid ratios of archaeological potsherds from the Western Great Basin of North America. *Archaeometry* 47: 83-102.

Hammer, Ø., D.A.T. Harper i P.D. Ryan

2001. PAST: Paleontological statistics software package for education and data analysis. *Palaeontologia Electronica* 4(1). Internet: http://palaeo-electronica.org/2001_1/past/issue1_01.htm.

Kałużna-Czaplińska, J. i H. Młodecka

2008. Badania organicznych pozostałości w ceramice archeologicznej techniką GC/MS, [w:] W. Weker (red.), *Nauka i zabytki. Nauki ścisłe w służbie archeologii, ochronie zabytków oraz historii*, 105-110. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.

2011. Chromatografia gazowa/spektrometria mas w badaniach archeometrycznych. *Analityka* 2: 30-32.

Kobyliński, Z.

2013. Projekt *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia* w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki: cele, założenia i pierwszy etap realizacji w 2012 roku, w niniejszym tomie.

Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna

2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku, w niniejszym tomie.

Sikorski, Z.E.

2007. *Chemia żywności*, t. 2. Warszawa: WNT.

Wysocki, J. i B. Klęczar

2013. Strażnice krzyżackie na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, w niniejszym tomie

Żurek, M.

2013. Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24-54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, w niniejszym tomie.

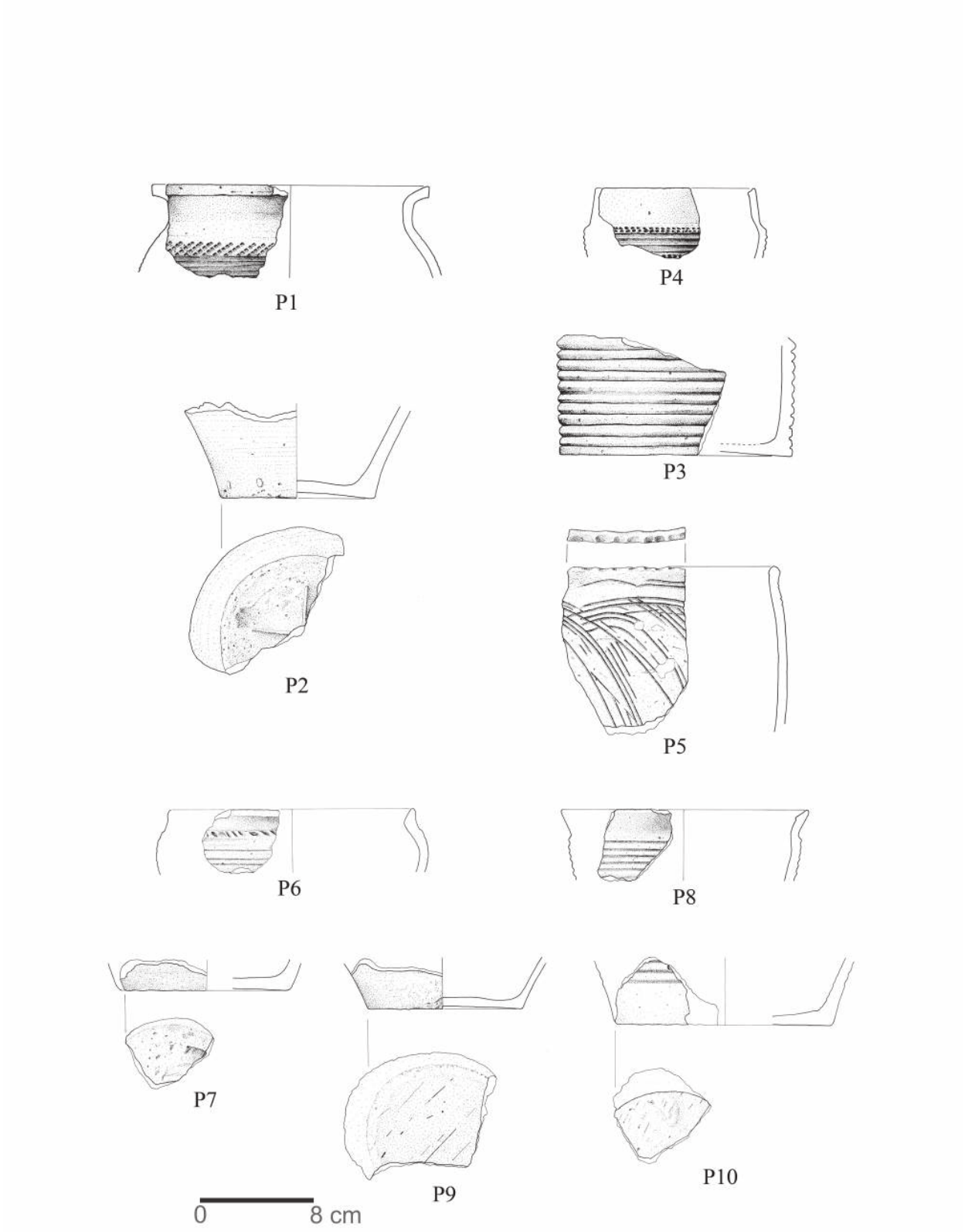
Joanna Kałużna-Czaplińska, Urszula Kobylińska and Zbigniew Kobyliński

The content of fatty acids in pottery from strongholds at Kamionka, Mozgowo and Boreczno in Iława county

Summary

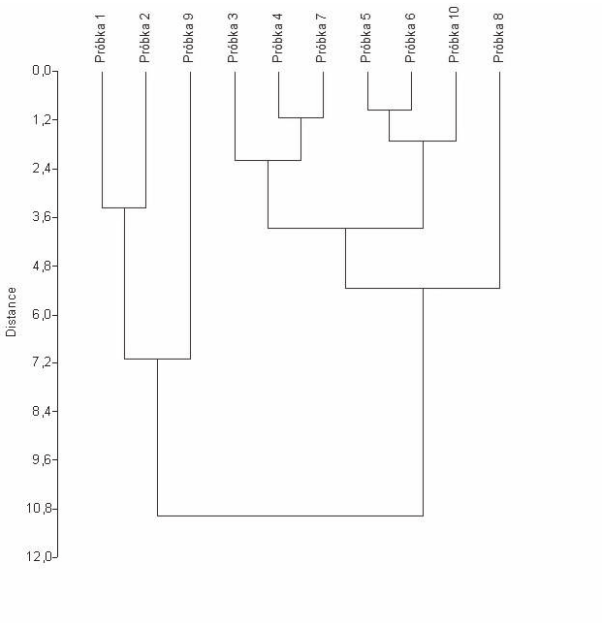
It is now possible to identify food remains imbedded in the walls of clay vessels during cooking by using chemical methods on samples that have not been thoroughly cleaned or been the subject of decomposition. Lipids, which contain among others fatty acids and steroids, such as cholesterol, are important indicators of ancient foodstuffs. The use of chromatography, particularly in combination with mass spectroscopy, enables us to distinguish between the leftovers of mammal and fish meat, as well as a variety of vegetable fats which were once stored in clay vessels. Specific combinations of fatty acids are used as markers to differentiatie different food types. The composition of fatty acids is different in lipids with vegetable and animal origins. Vegetable fats contain mostly unsaturated fat, while animal fats contain mainly saturated fats.

The aim of this work was to conduct a quality and quantity analysis of carboxylic acids in ceramic vessels from archaeological excavations at three strongholds examined in 2012 within the framework of *The catalogue of strongholds of Warmia and Masuria* program. This program which is financed by the National Program for Development of Humanities, aims to obtain information about the diet of the stronghold´s inhabitants, and to recognize the possible functions of the vessels. 10 pottery samples (Table 1) from Kamionka site 9, Mozgowo site 1, and Boreczno site 4, all in Iława county, were selected by Urszula Kobylińska and Zbigniew Kobyliński, and analyzed by Joanna Kałużna-Czaplińska. The results of pilot studies of fatty acid content in samples representing a chronological range from most probably the La Tene period, dating to the 3rd century BC (sample 5), through early Medieval to late Medieval times (samples 9 and 10), do not show radical changes in diet. This may be the result of the small number of samples examined so far, but it may also reflect the dietary stability, despite ethnic changes, due to the stability of ecological conditions. Cluster analysis, using Ward's method with the assistance of the PAST computer package, for data presenting the contents of fatty acids in samples (Table 3, Fig. 2) indicates, for example, a curious similarity between the oldest sample (sample 5 of early Iron Age), and the youngest one (sample 10 of late Medieval times); however, at the same time it indicates a significant dissimilarity to sample 8 (from Mozgowo) and sample 9 (from Boreczno). However, factor analysis using PCA method for the same data indicates an ordering of the data, which may be due to chronological reasons. This involves an essential dissimilarity between early Medieval samples 1 and 2 from Kamionka, and the late Medieval sample 8 from Boreczno (Fig. 3). As a result of this analysis a significant dissimilarity of sample 8 from Mozgowo is demonstrated. Still more explicit results were obtained from the analysis of data showing the proportions of fatty acids in samples (Table 4). In this case the analysis of clusters, conducted with Ward's method, indicates a large similarity between samples 1 and 2, and an essential dissimilarity of samples 5 and 7 from the others (Fig. 4). Distinct chronological differentiation is shown by the factor analysis using PCA for data involving the ratios of fatty acids (Fig. 5). Its results suggests a distinct disparity between the samples of different chronology (radical dissimilarities between sample 5 – of early Iron Age, samples 1, 2, and 3 of early Medieval times, and later samples, particularly sample 10 of late Medieval times). This analysis confirms the distinction of sample 7 from the others. Besides the chronological differentiation, on the basis of this analysis there appears to be an interesting opportunity to establish the functional differentiation of the vessels. It concerns mainly huge Early Medieval and late Medieval vessels from the stronghold at Kamionka (sample 1 and 2) and Mozgowo (sample 6), in which land mammals' meat was cooked and small pots used to store vegetable oils (sample 4 from Kamionka), and bowls probably used to store wild fruits of the forest (sample 8 from Mozgowo).



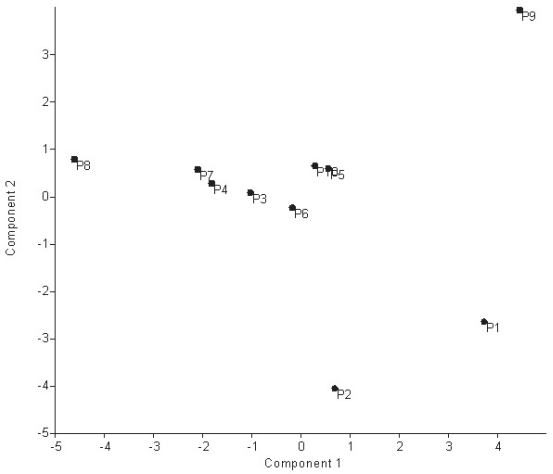
Ryc. 1. Próbki ceramiki analizowane pod względem zawartości kwasów tłuszczowych (zob. tabela 1). Skala: 1/3 wielkości rzeczywistej (rys. D. Wach, oprac. W. Kobylińska-Bunsch)

Fig. 1. Pottery samples analyzed in respect of the content of fatty acids (see Table 1). Scale: 1/3 of the real size (drawing by D. Wach, elaborated by W. Kobylińska-Bunsch)



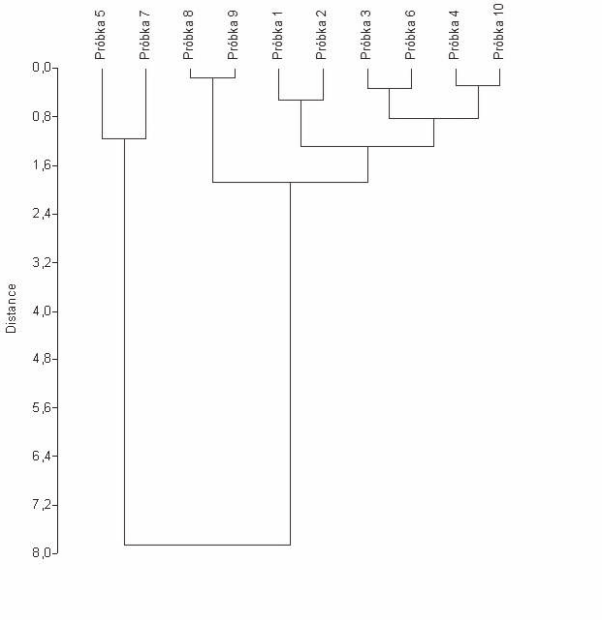
Ryc. 2. Wyniki analizy skupień próbek ceramiki pod względem zawartości kwasów tłuszczowych (zob. tabela 3) metodą Warda (na podstawie danych J. Kałużnej-Czaplińskiej oprac. Z. Kobyliński)

Fig. 2. The results of cluster analysis of pottery samples in respect of the content of fatty acids (see Table 3) with the Ward's method (elaborated by Z. Kobyliński on the basis of data from J. Kałużna-Czaplińska)



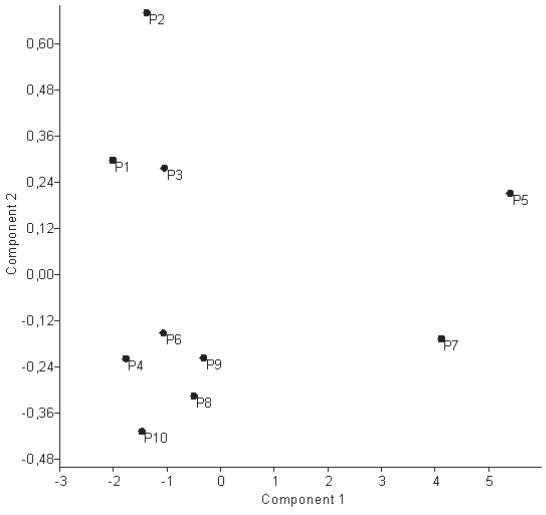
Ryc. 3. Wyniki analizy korespondencji próbek ceramiki pod względem zawartości kwasów tłuszczowych (zob. tabela 3) (na podstawie danych J. Kałużnej-Czaplińskiej oprac. Z. Kobyliński)

Fig. 3. The results of correspondence analysis of pottery samples in respect of fatty acids content (see Table 3) (elaborated by Z. Kobyliński on the basis of data from J. Kałużna-Czaplińska)



Ryc. 4. Wyniki analizy skupień próbek ceramiki pod względem stosunków między zawartością kwasów tłuszczowych (zob. tabela 4) metodą Warda (na podstawie danych J. Kałużnej-Czaplińskiej oprac. Z. Kobyliński)

Fig. 4. The results of cluster analysis of pottery samples in respect of proportions between the content of fatty acids (see Table 4) with the Ward's method (elaborated by Z. Kobyliński on the basis of data from J. Kałużna-Czaplińska)



Ryc. 5. Wyniki analizy korespondencji próbek ceramiki pod względem stosunków między zawartością kwasów tłuszczowych (zob. tabela 4) (na podstawie danych J. Kałużnej-Czaplińskiej oprac. Z. Kobyliński)

Fig. 5. The results of correspondence analysis of pottery samples in respect of proportions between the content of fatty acids (see Table 4) (elaborated by Z. Kobyliński on the basis of data from J. Kałużna-Czaplińska)

Tabela 1. Charakterystyka analizowanych próbek (oprac. U. Kobylińska i Z. Kobyliński)
Table 1. The characteristics of analyzed samples (elaborated by U. Kobylińska and Z. Kobyliński)

Nr próbki	Stanowisko	Nr jednostki stratygraficznej	Nr inw. ceramiki	Forma naczynia	Rodzaj powierzchni	Barwa powierzchni	Makroskopowy opis próbki
1 (ryc. 1: 1)	Kamionka, st. 9, gm. Iława	121	62	garnek	lekko szorstka, w górnych partiach zagładzana	brązowa z czarnym okopceniem	fr. górnej części naczynia o śr. wylewu 18 cm cm, zdobionego poniżej szyjki regularnym ornamentem wykonanym stemplem w postaci kwadratowych odcisków, a niżej żłobkami dookolnymi; o wylewie silnie wychylonym na zewnątrz; przełom dwubarwny; średnia ilość domieszki o zróżnicowanej granulacji.
2 (ryc. 1: 2)	Kamionka, st. 9, gm. Iława	51, obiekt 52	35	garnek	szorstka	strona zewnętrzna jasnoceglasto-żółta; strona wewnętrzna silnie okopcone ze zgrubieniami przywartej spalenizny	część przydenna z dnem o śr. 10 cm, lekko wklęsłym ze znakiem garncarskim wypukłym w formie krzyża(?); przełom trójbarwny; średnia ilość domieszki o zróżnicowanej granulacji, łącznie z grubymi okruchami
3 (ryc. 1: 3)	Kamionka, st. 9, gm. Iława	144	75	naczynie cylindryczne	zagładzana	brązowo-ceglasta z szarym okopceniem	część przydenna i wklęsłe gładkie dno o śr. 15 cm grubościennego naczynia cylindrycznego o prostych ściankach, głęboko rowkowanych na całej wysokości zachowanego fragment; przełom trójwarstwowy; średnia ilość domieszki średnioziarnistej; płaty miki widoczne na powierzchni naczynia
4 (ryc. 1: 4)	Kamionka, st. 9, gm. Iława	100	56	garnuszek	lekko szorstka, wygładzona	jasnoceglasto-żółta, wewnętrzna czarna z silnym okopceniem	fr. górnej części małego cienkościennego naczynia o śr. wylewu 10 cm, z cylindryczną szyjką, zdobionego głębokimi nakłuciami i żłobkami poniżej szyjki; przełom jednobarwny; średnia ilość domieszki drobnoziarnistej
5 (ryc. 1: 5)	Kamionka, st. 9, gm. Iława	134	71	naczynie zasobowe	gładka	ceglasto-żółta z plamami okopcenia	fr. górnej części naczynia dużego naczynia workowatego, o śr. wylewu 27,5 cm, z pogrubionym owalnym wylewem zdobionym wgłębieniami palcowymi, o powierzchni pokrytej ukośnymi rysami; przełom jednobarwny; mała ilość domieszki drobnoziarnistej
6 (ryc. 1: 6)	Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo	25	66	garnek	gładka	ceglasta	fr. górnej części naczynia o śr. wylewu 16 cm, z krótką szyjką i ściętym od wewnątrz ukośnie wylewem z obłą krawędzią zewnętrzną, zdobionego głębokimi ukośnymi nacięciami i żłobkami poziomymi; przełom trójbarwny; mała ilość domieszki drobnoziarnistej
7 (ryc. 1: 7)	Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo	22	68	garnek	lekko szorstka	jasnożółta	fr. dolnej części naczynia z dnem lekko wklęsłym o śr. 11 cm; przełom trójbarwny; małej ilość domieszki drobnoziarnistej
8 (ryc. 1: 8)	Mozgowo, st. 1, gm. Zalewo	22	68	misa (?)	zagładzana	jasnoceglasto-żółta	fr. górnej części naczynia o rozłożystych ściankach, o śr. wylewu 17 cm; z obłą krawędzią zewnętrzną wylewu i z wgłębieniem na pokrywę; z brzuścem zdobionym głębokimi rowkami; przełom trójbarwny; średnia ilość domieszki drobnoziarnistej

9 (ryc. 1: 9)	Boreczno, st. 4, gm. Zalewo	65	85	garnek	gładka	czarny	fr. części przydennej cienkościennego naczynia z dnem bardzo lekko wklęsłym o śr. 10 cm, odcinanym; przełom jednobarwny; mała ilość domieszki drobnoziarnistej
10 (ryc. 1: 10)	Boreczno, st. 4, gm. Zalewo	65	114	garnek	zagładzana	szara z zaciekami czarnej spalenizny	fr. części przydennej silnie obtaczanego naczynia cienkościennego z dnem płaskim o śr. 14 cm, zdobionego głębokimi wałkami niemal do samego dna; przełom jednobarwny; średnia ilość domieszki drobnoziarnistej

Tabela 2. Stosunki kwasów tłuszczowych stosowane do rozróżnienia żywności (wg Eerkensa)
Table 2. The proportions of fatty acids used for food differentiation (according to Eerkens)

Stosunek	Stan	Ssaki	Ryby	Rośliny	Warzywa	Nasiona	Jagody
(C15:0+C17:0)/C18:0	świeże rozłożone	<0,2 <0,2	0,2-0,5 0,2-0,5	>0,2 >0,2	0,1-1,0 0,1-1,0	<0,6 <0,6	<0,2 <0,2
C16:1/C18:1	świeże rozłożone	0,02-0,2 0,08-0,8	0,2-0,5 0,8-2,0	0,05-0,7 0,2-2,8	>0,7 >2,8	<0,3 <1,2	<0,08 <0,32
C16:0/C18:0	świeże rozłożone	<3,5 <7	4-6 8-12	3-12 6-24	5-12 10-24	0-9 0-18	2-6 4-12
C12:0/C14:0	świeże rozłożone	<0,15 <0,15	<0,15 <0,15	>0,15 >0,15	>0,05 >0,05	>0,15 >0,15	>0,15 >0,15

Tabela 3. Kwasy tłuszczowe (zawartość w %) zidentyfikowane w analizowanych próbkach ceramiki (oprac. J. Kałużna-Czaplińska)
Table 3. Fatty acids (content in %) identified in analyzed samples of pottery (elaborated by J. Kałużna-Czaplińska)

Zidentyfikowane kwasy tłuszczowe (zawartość w %)														
				Kamionka, st. 9					Mozgowo, st. 1			Boreczno, st. 4	
Nazwa systematyczna kwasu	Nazwa zwyczajowa kwasu	Skrót	Pochodzenie kwasu	próbka 1	próbka 2	próbka 3	próbka 4	próbka 5	próbka 6	próbka 7	próbka 8	próbka 9	próbka 10
heksanowy	kapronowy	C6:0	tłuszcze mleczne przeżuwaczy	0,19		0,22							
oktanowy	kaprylowy	C8:0	tłuszcze mleczne			0,14			0,2				0,39
nonanowy	pelargonowy	C9:0	kwiaty pelargonii				0,19	0,21				0,36	0,51
dodekanowy	laurynowy	C12:0	olej laurowy	1,79	2,33	2,43	0,76	0,78	1,21	0,83	0,42	1,5	0,54
tetradekanowy	mirystynowy	C14:0	produkty mleczne, tłuszcze roślin oleistych	1,86	1,82	2,48	1,67	2,5	2,34	1,93	1,4	4,19	2,05
pentadekenowy		C15:0	tłuszcze mleczne	0,92	0,67	1,31	0,9	1,76	1,73	1,36	0,82	2,37	1,14
heksadekenowy	oleopalmitynowy	C16:1	tłuszcze zwierząt, tłuszcze rybne	1,58	1,49	1,97	1,33	2,62	2,65	1,93	1,45	4,49	2,4
heksadekanowy	palmitynowy	C16:0	wszechobecny, tłuszcze zwierzęce, tłuszcze mleczne	8,78	6,14	6,15	5,75	7,63	6,55	5,57	3,99	11,85	7,45
heptadekenowy	margarooleinowy	C17:1	oleje roślinne	0,61	0,45	0,61		0,62	0,61	0,5	0,37	1,13	0,56
heptadekanowy	margarynowy	C17:0	tłuszcze mleczne	0,8	0,53	0,7	0,98	0,5	0,48	0,91	0,34	0,88	0,65
9-cis, 12-cis oktadekadienowy	linolowy	C18:2	oleje roślinne				0,25	0,3	0,23	0,21	0,18	0,53	0,24
oktadekenowy	oleinowy	C18:1	wszechobecny, tłuszcze mleczne	8,07	9,15	4,49	3,56	5,16	5,62	3,79	2,62	4,06	4,52
oktadekanowy	stearynowy	C18:0	wszechobecny, tłuszcze zwierzęce (łój wołowy), tłuszcze mleczne	6,92	3,19	2,88	4,02	3,44	3,13	2,78	1,5	4,16	4,29
eikozanowy	arachidowy	C20:0	tłuszcze rybne	0,4	0,31	0,43	0,35	0,41	0,44	0,38	0,63	0,67	0,31
dokozanowy	behenowy	C22:0	nasiona roślin oleistych, woski	0,39	0,56	1,11	0,41	0,56	0,42	0,34	0,31	0,58	0,22

Tabela 4. Proporcje kwasów tłuszczowych w analizowanych próbkach ceramiki (oprac. J. Kałużna-Czaplińska)
Table 4. The proportions of fatty acids in analyzed pottery samples (elaborated by J. Kałużna-Czaplińska)

Proporcje kwasów tłuszczowych										
	Kamionka, st. 9					Mozgowo, st. 1			Boreczno, st. 4	
Stosunek	próbka 1	próbka 2	próbka 3	próbka 4	próbka 5	próbka 6	próbka 7	próbka 8	próbka 9	próbka 10
(C15:0+C17:0)/C18:0	0,29	0,38	0,7	0,47	2,46	0,7	2,77	0,77	0,78	0,42
C16:1/C18:1	0,22	0,16	0,44	0,37	0,48	0,47	1,06	0,55	0,5	0,53
C16:0/C18:0	1,27	1,93	2,14	1,43	8,34	2,09	6,83	2,65	2,85	1,74
C12:0/C14:0	0,96	1,28	0,98	0,46	0,31	0,52	0,43	0,3	0,36	0,26

Noty o autorach

Maciej Bojanowski – dr, geolog, Instytut Geochemii, Mineralogii i Petrologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Marcin Engel – dr, archeolog, kustosz w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

Daniel Gazda – mgr, archeolog, doktorant na Wydziale Historycznym Akademii Humanistycznej Pułtusku, Fundacja Ureusz.

Kazimierz Grążawski – dr hab., prof. nzw. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych.

Anna Gręzak – dr, adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Tomasz Herbich – mgr, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Piotr Iwanicki – mgr, archeolog, kustosz w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

Grażyna Iwanowska – mgr, archeolog, starszy kustosz w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

Marek Jagodziński – dr, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.

Elżbieta Jaskulska – mgr, asystent w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Joanna Jezierska – mgr, archeolog, Dział Archeologii Muzeum w Kwidzynie, Oddział Muzeum Zamkowego w Malborku.

Joanna Kałużna-Czaplińska – dr hab. inż., chemik, Wydział Chemiczny Politechniki Łódzkiej.

Bartłomiej Klęczar – mgr, archeolog, doktorant w Instytucie Archeologii, Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Robert Klimek – mgr, politolog, doktorant w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Zbigniew Kobyliński – prof. dr hab., profesor zw. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Instytut Archeologii; profesor zw. Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Jacek Konik – mgr, archeolog , doktorant na Wydziale Historycznych Akademii Humanistycznej w Pułtusku.

Mirosława Kupryjanowicz – dr hab., profesor nzw. Uniwersytetu w Białymstoku, Instytut Biologii.

Piotr Lasek – dr, historyk sztuki, współpracownik Instytutu Sztuki PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych.

Wiesław Małkowski – mgr, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Anna Marciniak-Kajzer – dr hab., profesor nzw. Uniwersytetu Łódzkiego, Instytut Archeologii.

Krzysztof Misiewicz – dr hab. prof. PAN, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Jerzy Nitychoruk – prof. dr hab., profesor nzw. Uniwersytetu Warszawskiego, Wydział Geologii.

Mateusz Popek – mgr, archeolog, doktorant w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Jan Przypkowski – mgr, historyk sztuki, asystent w Instytucie Sztuki PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych.

Andrzej Pydyn – dr hab., Zakład Archeologii Podwodnej, Instytut Archeologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Magdalena Rutyna – mgr, archeolog, doktorantka w Instytucie Archeologii, Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Ewa Smolska – dr hab., adiunkt w Instytucie Geografii Fizycznej Uniwersytetu Warszawskiego.

Cezary Sobczak – mgr, archeolog, adiunkt w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

Rafał Solecki – mgr, archeolog, doktorant w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN.

Paweł Stencel – student archeologii podwodnej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Marta Szal – mgr, asystent w Instytucie Biologii Uniwersytetu w Białymstoku.

Seweryn Szczepański – mgr, historyk, doktorant w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

Piotr Szlązak – mgr, archeolog, doktorant na Wydziale Historycznym Akademii Humanistycznej w Pułtusku.

Dariusz Wach – dokumentalista, Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.

Sławomir Wadyl – mgr, doktorant w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Fabian Welc – dr, adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Mariusz Wyczółkowski – mgr, archeolog, kustosz w Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie.

Jacek Wysocki – dr, adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Magdalena Żurek – dr, adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.